HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA U DRUGOM SVJETSKOM RATU I PORAĆU

Mandić, Hrvoje

Doctoral thesis / Disertacija

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:892253

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Hrvoje Mandić

HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA U DRUGOM SVJETSKOM RATU I PORAĆU

DOKTORSKI RAD

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Hrvoje Mandić

HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA U DRUGOM SVJETSKOM RATU I PORAĆU

DOKTORSKI RAD

Mentor: dr. sc. Mario Jareb

Zagreb, 2019.

University of Zagreb

Centre for Croatian studies

Hrvoje Mandić

THE HERZEGOVINIAN FRANCISCAN PROVINCE DURING THE SECOND WORLD WAR AND ITS AFTERMATH

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Mario Jareb, Ph. D.

Zagreb, 2019.

ŽIVOTOPIS MENTORA

Mario Jareb rođen je 29. ožujka 1969. u Zagrebu, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Godine 1988. upisao je dvopredmetni studij povijesti i arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je i diplomirao u srpnju 1994. godine. Tijekom ak. god. 1993/94. pohađao je poslijediplomski studij povijesti na Srednjoeuropskom sveučilištu (Central European University – CEU) u Budimpešti. Tamo je obranio rad (M.A. thesis) pod naslovom „The Croato-Hungarian relations in 1848 and 1849 in the Mirror of the Croatian Press“ i stekao stupanj Master of Arts in History. Zajedničku su mu diplomu 20. srpnja 1995. godine izdali Sveučilište države New York (University of the State of New York) iz grada Albanya, država New York, SAD, i spomenuti CEU iz Budimpešte, Mađarska. Od listopada 1994. do srpnja 1995. boravio je u Hrvatskoj vojsci. U Hrvatskom institutu za povijest zaposlen je od 1. prosinca 1995. U proljeće 1996. pokrenuo je postupak nostrifikacije diplome izdane u srpnju 1995. Do jeseni 1998. sastavio je novi magistarski rad pod naslovom „Hrvatsko-mađarski odnosi od ožujka do rujna 1848. u svjetlu hrvatskog tiska“, a 18. prosinca iste godine dobio je rješenje o potpunoj istovrijednosti diplome iz srpnja 1995. magistarskoj diplomi magistra humanističkih znanosti. Tijekom godine 1999. pokrenuo je postupak stjecanja doktorata znanosti, te je započeo rad na disertaciji pod naslovom „Razvoj i djelovanje Ustaškog pokreta od nastanka do travnja 1941. godine“. Od rujna 2001. do svibnja 2002. boravio je kao Fulbrightov stipendist na Ruskom i istočnoeuropskom institutu (Russian and East European Universty – REEI) Sveučilišta Indiana (Indiana University), u gradu Bloomingtonu, Indiana, SAD. Po povratku iz SAD-a u svibnju 2002. nastavio je rad na izradi doktorske disertacije. Istu je dovršio početkom 2003., kada je pokrenuo je postupak obrane na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Disertaciju je obranio 28. svibnja 2003. Od početka rada u Hrvatskom institutu za povijest do danas sudjelovao je u radu većeg broja znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu.

Tijekom akademske godine 2003./2004., 2004./2005. i 2005./2006. na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu predavao je izborni kolegij pod naslovom „Ustaško-domobranski pokret – Radikalni projekt u hrvatskoj politici“. Član je Matice hrvatske i Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti, u kojem djeluje i kao moderator sekcije „Mediji i oblikovanje javnog mnijenja“. Od jeseni 2004. povremeno surađuje u Hrvatskoj enciklopediji Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Od rujna 2005. član je hrvatske delegacije pri Međunarodnoj radnoj skupini za održavanje

sjećanja, edukaciju i istraživanje holokausta (Task Force for International Co-operation on Holocaust Education, Remembrance an Research – ITF), a u veljači 2006. postao je predstavnik Ministarstva kulture RH u Savjetu Javne ustanove Spomen područje Jasenovac. Osnovno istraživačko zanimanje dr. sc. Maria Jareba su Nezavisna Država Hrvatska i Ustaški pokret (odnosno Ustaško-domobranski pokret do godine 1941.). Autor je mnogobrojnih znanstvenih djela poput: *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, *Hrvatski nacionalni simboli, Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, jedan je od autora monografije *Jadovno i Šaranova jama. Kontroverze i manipulacije*, zatim monografije *Kralj Tomislav kroz tisuć godina: Kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslave tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*, te još mnogih drugih.

SAŽETAK

Franjevački red prisutan je u Bosni i Hercegovini od 13. stoljeća. Hercegovački franjevci utemeljili su sredinom 19. stoljeća samostalnu zajednicu koja je 1892. godine dobila status provincije sa sjedištem u Mostaru. Utemeljenjem franjevačke klasične gimnazije i studija bogoslovije franjevci su pridonijeli razvoju školstva, kulture i vjere. Uoči početka Drugoga svjetskoga rata hercegovačka franjevačka provincija obuhvaćala je tri samostana, trideset župa zapadne i sjeverozapadne Hercegovine u kojima su služila 162 franjevaca. Slomom Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. proglašena je Nezavisna Država Hrvatska. Kao sastavni dio meteža koji je pratio raspad stare i proglašenje nove države, u Hercegovini su izbili oružani sukobi između pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije i lokalnoga hrvatskoga stanovništva. Nakon proglašenja NDH ostatci vojske Kraljevine Jugoslavije i četničke skupine vodile su oružanu borbu protiv netom uspostavljenih upravnih i vojnih struktura NDH. Sukobi su trajali tijekom cijelog ratnog razdoblja, a okončani su krajem svibnja 1945. slomom NDH i poratnim partizanskim likvidacijama hrvatskih civila i vojnika oružanih snaga NDH. Stanje u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji bilo je složeno. Jedna skupina mlađih hercegovačkih franjevaca podupirala je ideju novoosnovane hrvatske države. Zbog toga su, kao i zbog međunacionalnih sukoba u Hercegovini, fra Dominik Mandić, mostarski biskup fra Alojzije Mišić i upravljačka struktura Hercegovačke franjevačke provincije tražili od franjevaca da se ne bave politikom. Fra Justin (Rafo) Medić i fra Rade Glavaš oglušili su se na upute Provincije i pristupili vlastima NDH. Pojedini hercegovački franjevci spašavali su žrtve ustaških, četničkih, partizanskih, njemačkih i talijanskih progona tijekom cijeloga rata. Nakon povlačenja njemačkih snaga iz Dalmacije u jesen 1944., partizanski je pokret uspostavio vlast u većem dijelu istočne i zapadne Hercegovine. Komunistička partija Jugoslavije označila je Katoličku Crkvu, a time i hercegovačke franjevce, svojim glavnim ideološkim protivnicima na tom prostoru. Osvajanjem većega dijela Hercegovine krajem 1944. i konačnim zauzimanjem u proljeće 1945. partizani su pobili 66 franjevaca. Provinciji su u neposrednu poraću oduzeli imovinu, ukinuli škole, zabranili vjeronauk i krajem 1945. doveli ju na rub propasti.

Ključne riječi: Hercegovački franjevci, 1941.-1945. godina, uprava NDH, talijanska vojska, njemačka vojska i partizani

SUMMARY

The Franciscan Order has been present in Bosnia and Herzegovina since the 13th century. Herzegovinian Franciscans founded an independent community in the middle of the 19th century, which received the Status of Province in 1892 with its seat in Mostar. Franciscans contributed to the development of education, culture and faith by establishing the Franciscan Classical Gymnasium and Seminary. Before WWII, the Province encompassed three monasteries, thirty parishes in West and Northwest Herzegovina, with 162 officiating Friars. The demise of the Kingdom of Yugoslavia in April 1941 was followed by the proclamation of the Independent State of Croatia (NDH). As an integral part of the unrest accompanying the demise of the old and the proclamation of the new state, armed conflict broke out in Herzegovina between members of the Royal Yugoslav Army and the local Croatian population. After the proclamation of NDH, the remains of the Royal Yugoslav Army and Chetnik groups fought against the newly established administration and military forces of NDH. These conflicts continued during the whole war and ended towards the end of May 1945 with the fall of NDH and the post-war Partisan executions of Croatian civilians and soldiers of the NDH armed forces. The situation in the Herzegovinian Franciscan province was complicated. A group of young Herzegovinian Franciscans supported the idea of the newly established Croatian state. For this reason and due to the inter-national conflicts in Herzegovina, friar Dominik Mandić, the bishop of Mostar Fr. Alojzije Mišić and the administration of the Herzegovinian Franciscan Province instructed friars not to become politically active. Fr. Justin (Rafo) Medić and Fr. Rade Glavaš turned a deaf ear to the Provincial instructions and joined the NDH government. Individual Herzegovinian friars spent the war rescuing victims of Ustaše, Chetnik, Partisan, German and Italian persecution. After the retreat of German forces from Dalmatia in autumn 1944, the Partisan movement established government in the larger part of eastern and western Herzegovina. The Communist Party of Yugoslavia marked the Catholic Church, and consequently the Herzegovinian Franciscans, as their main ideological opponents in the region. After having conquered the greater part of Herzegovina towards the end of 1944 and the final conquest in the spring of 1945, Partisans executed 66 Franciscan friars. In the period immediately following the war, the Province had its property confiscated, its schools closed, scripture classes banned and towards the end of 1945, it was on the brink of extinction.

Keywords: Herzegovinian Franciscans, 1941-1945, NDH government, Italian army, German army, Partisans

SADRŽAJ

I. UVOD 4
1.1. Kulturna i prosvjetna djelatnost hercegovačkih franjevaca od 1872. do 1918. 7
1.2. Vjerska društva u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 11
1.3. Hercegovačka franjevačka provincija u Kraljevini Jugoslaviji 1918.-1941 12
1.4. Djelatnost hercegovačkih franjevaca do raspada Kraljevine Jugoslavije 14
1.5. Franjevačka klasična gimnazija i Studij bogoslovije u Kraljevini Jugoslaviji 15
1.6. Hercegovački franjevci, vjerski i nacionalni identitet i politička uvjerenja 20
II. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA POVIJESTI HERCEGOVAČKE FRANJEVAČKE PROVINCIJE OD 1941. DO 1945. – LITERATURA I IZVORI 30
2.1. Hercegovački franjevci u jugoslavenskoj historiografiji i publicistici 34
III. HERCEGOVAČKI FRANJEVCI U DRUGOM SVJETSKOM RATU U HISTORIOGRAFIJI REPUBLIKE HRVATSKE I BOSNE I HERCEGOVINE OD 1990-IH DO DANAS 49
IV. HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ 67
4.1. Događaji uoči sloma Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine 67
4.2. Stanje u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji uoči sloma Kraljevine Jugoslavije ... 68
4.3. Članovi Hercegovačke franjevačke provincije i stajališta prema vlasti NDH 73
4.4. Događaji u Hercegovini u svibnju i lipnju 1941 76
4.5. Hercegovačka franjevačka provincija i događaji u ljeto 1941. 84
V. FRA RADOSLAV GLAVAŠ I NDH 92
5.1. Imenovanje fra Radoslava Glavaša odjelnom predstojnikom bogoštovlja u Ministarstvu bogoštovlja i nastave (kasnije Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja) 92
5.2. Uloga fra Radoslava Glavaša u provođenju ustaške politike 99
5.3. Zasluge fra Radoslava Glavaša za financijsku pomoć hercegovačkim franjevcima .. 102
5.4. Zasluge fra Radoslava Glavaša za financijsku pomoć biskupijskom svećenstvu 105
VI. ODNOSI IZMEĐU FRA JUSTINA MEDIĆA S UPRAVLJAČKOM STRUKTUROM PROVINCIJE 109
6.1. Slučaj fra Justina Medića i pitanje sekularizacije 111
VII. SRPANJSKA DIPLOMATSKA AKTIVNOST FRA DOMINIKA MANDIĆA 119
7.1. Diplomatska aktivnost i razvoj političke misli fra Dominika Mandića od 1941. do 1943. 124

VIII. HERCEGOVAČKI FRANJEVCI I SPAŠAVANJE ŽRTAVA USTAŠKIH PROGONA U HERCEGOVINI OD 1941. DO 1943. GODINE 129
8.1. Fra Leo Petrović i spašavanje Srba u Mostaru od 1941. do 1943. 129
8.2. Provincija i problematika vjerskih prijelaza 131
8.3. Organiziranje smještaja za izbjeglice i pomoći ugroženim osobama 148
8.4. Hercegovački franjevci i spašavanje Olge Humo rođ. Ninčić 150
8.5. Fra Leo Petrović i fra Dominik Mandić u spašavanju Židova u Mostaru 154
8.6. Fra Leo Petrović i spašavanje pristaša Hrvatske seljačke stranke u Mostaru 160
IX. HERCEGOVAČKI FRANJEVCI I IMENOVANJE PETRA ČULE MOSTARSKIM BISKUPOM 162
X. HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA 1942. 173
10.1.Ubojstvo fra Stjepana Naletilića u Duvnu u svibnju 1942. 173
10.2. Opća i sigurnosna situacija u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1942. 174
10.3. Aktivnosti fra Bone Jelavića i fra Berta Dragičevića 177
XI. ODNOS HERCEGOVAČKIH FFRANJEVACA PREMA TOTALITARIZMIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU 182
11.1.Kritika i osvrt fra Tugomira Solde na protukatolički pamflet *Magnum Crimen* autroa Viktora Novaka 182
11.2. Odlikovanja hercegovačkih dijecezanskih svećenika i hercegovačkih franjevaca od strane vlasti NDH 193
11.3. Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu u predratnom i ratnom razdoblju 206
11.4. Učenici širokobriješke gimnazije koji su izbačeni u razdoblju od 1941. do 1944. .. 212
11.5. Učenici gimnazije koji su dragovoljno napustili školovanje 218
11.6. Učenici gimnazije pripadnici Komunističke partije Jugoslavije 219
11.7. Odnos profesora franjevačke klasične gimnazije prema vlastima NDH 220
11.8. Hercegovački franjevci i odnos prema talijanskoj vojnoj vlasti u Hercegovini 232
11.9. Hercegovački franjevci i odnos prema četničkom pokretu 238
11.10. Hercegovački franjevci i odnos prema njemačkoj vojnoj vlasti u Hercegovini 240
11.11. Odnos hercegovačkih franjevaca prema komunizmu i partizanskom pokretu 246
11.12. Hercegovački franjevci pristaše partizanskog pokreta u vrijeme trajanja rata 249
11.13. Hercegovačka franjevačka provincija uoči uspostave jugoslavenske komunističke vlasti 253
XII. POLITIČKA I VOJNA SITUACIJA U NDH 1944. 256

12.1. Prodor postrojbi NOVJ u jesen 1944. u Hercegovini 258
12.2. Teror OZN-e i KNOJ-a na području zapadne Hercegovine 262
12.3. Umorstvo fra Križana Galića od strane OZN-e 266
12.4. Uspostava revolucionarne komunističke vlasti na području zapadne Hercegovine do početka operacije *Bura* 267
XIII. HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA U VELJAČI 1945 275
13.1. Tijek operacije *Bura* od 27. siječnja 1945. do 4. veljače 1945 275
13.2. Teror OZN-e i KNOJ-a nakon operacije *Bura* 279
13.3. Optužbe KPJ protiv širokobrijeških franjevaca za pokretanje operacije *Bura* 281
13.4. Oružane snage Njemačke i NDH pred početak borbi za Široki Brijeg 288
13.5. Borbe od studenog 1944. do početka veljače 1945. 291
13.6. Bojni raspored sukobljenih snaga 293
13.7. Borbe za Široki Brijeg 6. i 7. veljače 1945. 296
13.8. Napad na franjevački samostan 298
13.9. Što se je 7. veljače 1945. događalo u samostanu i franjevačkoj mlinici hidrocentrali? 302
13.10. Posljedice borbi za Široki Brijeg 311
13.11. Razlog pokolja širokobrijeških franjevaca 316
13.12. Komunistička ratna i poslijeratna promidžba o širokobriješkim franjevcima 322
13.13. Ubojstvo franjevaca u Ljubuškom i Čitluku 333
XIV. BORBE ZA MOSTAR 336
14.1. Događanja u Franjevačkom samostanu u Mostaru 14. veljače 338
14.2. Ubojstvo mostarskih franjevaca 340
14.3. Motiv pokolja mostarskih franjevaca 342
XV. UBOJSTVA HERCEGOVAČKIH FRANJEVACA NA BLEIBURGU I KRIŽNOM PUTU 346
XVI. OSUDA I STRIJELJANJE FRA RADOSLAVA GLAVAŠA 350
XVII. UBOJSTVO FRA VALENTINA ZOVKA I FRA ANDRIJE TOPIĆA 351
XVIII. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA 352
XIX. PRILOZI 381
19.1. Prilog I. 381
19.2. Prilog II. 382
XX. IZVORI I LITERATURA 399
XXI. ŽIVOTOPIS AUTORA S POPISOM OBJAVLJENIH RADOVA 433

I. UVOD

Na teritoriju današnje Hercegovačke franjevačke provincije samo su tri samostana preživjela osmanlijsko osvajanje i nekoliko idućih desetljeća osmanlijske vlasti, a to su samostani u Konjicu, Mostaru i Ljubuškom. Samostane u Mostaru i Ljubuškom uništili su Osmanlije 1563. godine.[1] Iz osvete su samostani spaljeni i uništeni, a hercegovački franjevci sklonište su pronašli u samostanima u Imotskom i u Makarskoj, gdje su boravili idućih nekoliko desetljeća. Nakon toga su izgradili samostan u Živogošću. U to su se vrijeme prognani franjevci iz Ljubuškog krili u samostanu u Zaostrogu.[2] Franjevački samostan u Konjicu spominje se 1515. u popisu kustodija samostana Bosanske vikarije, da bi ga Osmanlije spalili i uništili 1524. godine. Župa Konjic preživjela je i spominje se 1623., što navodi na zaključak da je ostalo još katolika u Konjicu te je župa mogla nastaviti djelovati.[3]

Većina hercegovačkih franjevaca bila je primorana potražiti sklonište u nekom od samostana na teritoriju provincije Bosne Srebrene. Stoljećima kasnije franjevci podrijetlom iz Hercegovine odcijepili su se od Bosne Srebrene. Razlozi posljednje podjele leže u želji franjevaca Bosne Srebrene podrijetlom iz Hercegovine da u Hercegovini podignu samostan koji tamo nije postojao od 1563. godine. Uz to, posao pastoralnog djelovanja nisu mogli kvalitetno obavljati iz udaljenih bosanskih samostana. Stoga su franjevci podrijetlom iz Hercegovine namjeravali izgraditi samostan u Hercegovini te osnovati novu kustodiju za područje zapadne Hercegovine kako bi mogli voditi pastoralnu skrb za preostale vjernike.[4] Nekoliko franjevaca podrijetlom iz Hercegovine je sa sastanka održanog u župnoj kući u Posušju 17. travnja 1842. uputilo pismo biskupu Barišiću, u kojem su ga zamolili da se posveti stvaranju nove kustodije za Hercegovinu koja bi bila neovisna o Bosni, te osnivanju novog apostolskog vikarijata za Hercegovinu.[5] Na osamostaljenje samostalne zajednice hercegovačkih franjevaca presudno su utjecale političke okolnosti. Ali-paša Rizvanbegović je 1833. Hercegovinu odijelio od Bosne i proglasio se hercegovačkim vezirom te je kao

---

[1] Bazilije Pandžić, *Hercegovački franjevci, sedam stoljeća s narodom, drugo dopunjeno izdanje* (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2011), 32-34.

[2] Robert Jolić, „Franjevci na prostoru Hercegovine u Osmanlijsko doba“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić, (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009), 84. Usp. B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 34-35.

[3] Marijan Sivrić, „Dolazak franjevaca u humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkog podrijetla“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić, (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009), 76-77.

[4] R. Jolić, „Franjevci na prostoru Hercegovine u Osmanlijsko doba“, 86.

[5] A. Barun, „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844. godine“, 48.

samostalni gospodar bio odgovoran izravno sultanu. Kako bi dodatno učvrstio svoj politički položaj, Rizvanbegović je podržao biskupa Rafaela Barišića te hercegovačke franjevce u njihovu redovničkom (franjevačkom) osamostaljenju.[6]

Zbog svih okolnosti, vjerskih i političkih, general franjevačkog reda je 30. studenoga 1843. odobrio gradnju novog samostana u Hercegovini. Kongregacija za širenje vjere je 13. prosinca iste godine ovlastila biskupa Barišića za izgradnju crkve i samostana u Hercegovini.[7] Potom je Kongregacija prikupila podatke te 13. prosinca 1843. donijela odluku o izgradnji crkve i samostana u Hercegovini, što je 6. veljače 1844. odobrio papa Grgur XVI.[8] Nekoliko mjeseci kasnije napustili su samostan u Kreševu i 19. svibnja 1844. stigli u Hercegovinu. Od dolaska u Hercegovinu boravili su u župnoj kući na Čerigaju. Iz tog sjedišta franjevci su pastoralno skrbili za vjernike širokobriješkog kraja. Uslijedio je dugotrajni proces postupka dobivanja fermana od sultana za gradnju samostana.[9] Kada su dobili ferman sultanov biskup Barišić blagoslovio je temeljni kamen na uzvisini Široki brijeg 23. srpnja 1846., a crkvu i samostan posvetio je Uznesenju Blažene Djevice Marije na nebo.[10] Iduće godine u svibnju isti je biskup srednjovjekovnu župu Blato preimenovao u župu Široki Brijeg.[11]

Sveta Stolica, utemeljila je apostolsko namjesništvo u Hercegovini te je upravo fra Rafaela Barišića 1847. imenovala poglavarom tog novog apostolskog namjesništva. Godinu dana ranije Bosanski vikarijat je odlukom Svete Stolice podijeljen te je osnovan zasebni Hercegovački apostolski vikarijat koji je do 1881. obuhvaćao područje Mostarsko-duvanjske biskupije pod palicom biskupa, odnosno apostolskog vikara.[12] U razdoblju od 1844. do 1852. u Hercegovini je postojalo deset župa i dvije samostalne kapelanije, o kojima su vodili brigu hercegovački franjevci.[13] Diplomatska aktivnost hercegovačkih franjevaca uspjela je dobiti odobrenje navedenog generala i Kongregacije za širenje vjere da zajednicu hercegovačkih

---

[6] A. Barun, „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844. godine“, 49., R. Jolić, „Franjevci na prostoru Hercegovine u Osmanlijsko doba“, 94-99., R. Jolić, „Franjevci u Hercegovini“, 150.

[7] A. Barun, „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844. godine“, 50.

[8] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 51-52.

[9] I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta*, 26-27. Usp. B. Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 54.

[10] Tihomir Zovko, „Samostanska graditeljska cjelina na Širokom Brijegu. Kulturno-povijesni spomenik“. U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005*., ur. Ivo Čolak. Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006, 384.

[11] Robert Jolić, „Gradnja prve crkve i samostana na Širokom Brijegu“. U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005*., ur. Ivo Čolak. Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006, 64.

[12] Tomo Vukšić, „Biskupi koji su upravljali Katoličkom crkvom u Hercegovini“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009*., ur. Ivica Lučić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 120.

[13] R. Jolić, „Franjevci na prostoru Hercegovine u Osmanlijsko doba“, 100.

franjevaca proglase samostalnom kustodijom. Papa Pio IX. odobrio je prijedlog Kongregacije za širenje vjere 15. kolovoza 1852., da bi 3. listopada ista objavila dekret o osnutku kustodije, samostalne zajednice hercegovačkih franjevaca.[14] Uprava franjevačke kustodije razmišljala je o hitnoj izgradnji još jednog samostana uz već postojeći na Širokom Brijegu. Odlučeno je da će novi samostan biti na Humcu, koji je do tada bio mjesna kapelanija. Izgradnja je počela krajem 1865., a temeljni kamen blagoslovio je biskup fra Anđeo Kraljević 4. travnja 1867., čime je Humac postao neovisna župa.[15]

General franjevačkog reda Luigi Canali da Parma je 27. travnja 1892. dekretom proglasio Provinciju hercegovačkih franjevaca sa sjedištem u Mostaru, gdje je djelovala upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca. Provincija je te godine raspolagala dvama samostanima i trećim koji se gradio u Mostaru, 31 župom u kojima je živjelo 78.000 katolika, 62 svećenika, 21 klerik i pet laika.[16] Mostar je odabran kao zavičajno središte Hercegovine, ali i strateški važno naselje s čijeg se brda Hum kontrolirao donji tok rijeke Neretve. Te je činjenice imala u vidu upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca kada je odlučila preseliti sjedište kustodije iz Širokog Brijega u Mostar. Tamo je planirana izgradnja još jednog samostana na zemljištu koje je biskup fra Rafael Barišić dobio 1862. od osmanlijskih vlasti za izgradnju crkve. Franjevački samostan u Mostaru svečano je otvoren 7. listopada 1895. uz misno slavlje koje je predvodio biskup Paškal Buconjić.[17] U franjevačkim samostanima u Hercegovini bilo je sve manje prostora za nesmetan rad. Iz tog je razloga upravljačka struktura hercegovačke franjevačke provincije odlučila sagraditi zgradu sjemeništa pored samostana i izgraditi širokobriješku crkvu. Temeljni kamen nove crkve na Širokom Brijegu blagoslovio je 20. lipnja 1905. biskup fra Paškal Buconjić, a gradnju crkve koja je 24. travnja 1917. otvorena za bogoslužje vodio je fra Didak Buntić.[18] Hercegovački franjevci su 1912. pastoralno djelovali u 34 župe u kojima je bilo 106.535 katolika, a samostane su izgradili na ovim mjestima: Polja (visoravan između planina Vrana i Čvrsnice), Jablanica, Slano, Kongora, Izbično, Čapljina, Ploče, Blizanci i Čitluk.[19]

---

[14] R. Jolić, „Gradnja prve crkve i samostana na Širokom Brijegu“, 55. Usp. B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 71-75.
[15] *Isto,* 98.
[16] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.,* 121. Usp. B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 158.
[17] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945*., 128-132.
[18] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 169.
[19] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 178-181.

1.1. Kulturna i prosvjetna djelatnost hercegovačkih franjevaca od 1872. do 1918.

Dolaskom u Hercegovinu 19. svibnja 1844. franjevci su se smjestili u župnoj kući na Čerigaju. Istu su postepeno uređivali i proširivali kako bi utemeljili sjemenište, odnosno Franjevački uzgojni zavod, čime je postavljen kamen temeljac razvoja franjevačkog školstva u Hercegovini.[20] Franjevački samostan u Širokom Brijegu djelomično je izgrađen 1848. godine, pa su franjevci preselili uzgojni zavod u nove samostanske prostorije. U franjevačkim samostanima školovala su se djeca koja nisu odabrala duhovni poziv, a istodobno su franjevci po župnim i seoskim kućama podučavali svoje župljane čitanju i pisanju. Nadalje, utemeljili su prvu osnovnu školu u biskupijskoj rezidenciji u Vukodolu 1852., a 1867. osnovali su prvu osnovnu učionicu u Širokom Brijegu nedaleko od samostana za potrebe djece iz okolice.[21] Do uspostave austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini 1878. utemeljili su 13 učionica za opismenjavanje djece, a nakon okupacije te su škole predane austrougarskoj vlasti. U navedenom su razdoblju hercegovački franjevci bili jedini prosvjetni radnici koji su osnivali osnovne škole diljem Hercegovine.[22] Zbog toga se može govoriti o organiziranom opismenjavanju nepismenog stanovništva od sredine 19. stoljeća.[23] Hercegovački franjevci su utemeljili studij filozofije i bogoslovije na Širokom Brijegu 1860. godine. Taj je studij bio priznat u franjevačkom redu i time je omogućeno studentima da mogu započeti studij teologije na bilo kojem teološkom učilištu pod upravom franjevačkog reda.[24]

U Mostaru su na zahtjev ondašnjeg biskupa fra Anđela Kraljevića 1872. časne sestre milosrdnice sv. Vinka otvorile katoličku žensku školu. Sestre milosrdnice su 1884. otvorile svoju školu u Duvnu, a naposljetku i u samostanu Humac. Namjera je bila obrazovati žensku mladež, koja je zbog društvene strukture naslijeđene iz osmanlijskog razdoblja u Hercegovini bila potpuno zapostavljena.[25] Kad su stvoreni uvjeti, upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca je na kapitulu održanom na Širokom Brijegu u svibnju 1883. donijela odluku o

---

[20] Pavao Knezović, „Razvoj franjevačkoga srednjeg školstva u Hercegovini (Prilog poznavanju odgojnih ustanova hercegovačkih franjevaca)“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 183-186.

[21] Nakon uspostave austrougarske vlasti škola je tek 1882. prešla pod državne ruke. T. Zovko, „Samostanska graditeljska cjelina na Širokom Brijegu. Kulturno-povijesni spomenik“, 385.

[22] R. Jolić, „Franjevci u Hercegovini“, 150.

[23] A. Marić, *Franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu od 1844. do školske godine 1917./18*., 12.

[24] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945*., 20-23.

[25] Šimun Musa, „Zasluge hercegovačkih franjevaca u kulturno-prosvjetnome radu krajem turskoga i austrougarskog doba do početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na tiskarko-nakladničku, novinsku i književno-jezičnu djelatnost Franje Milićevića“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 108.

utemeljenju odbora za reformu školstva unutar kustodije. Prvi korak bio je ojačati učinkovitost pučkih škola kako bi se djeca opismenila. Pučke škole su prethodile gimnazijskom obrazovanju, što je kustodiji olakšavalo pripremanje, odgoj i obrazovanje budućeg svećeničkog podmlatka.[26]

Desetljećima je osmanlijska središnja vlast odbijala zahtjev hercegovačkih franjevaca za otvaranje tiskare. Značajna djela bili su prisiljeni tiskati u hrvatskim tiskarama od Zagreba do Dubrovnika, pa i Beča, dok nisu otvorili svoju tiskaru u Mostaru. Snažnom diplomatskom inicijativom, uz pomoć austrijskog konzula, 1872. je fra Frane Miličević utemeljio „Tiskaru katoličkog poslanstva u Hercegovini“, prvu hrvatsku tiskaru u Bosni i Hercegovini. Mjesto prve franjevačke tiskare nalazilo se u predgrađu Mostara – Vukodolu, u biskupskoj rezidenciji. Ravnatelj i glavni urednik bio je fra Frane Miličević.[27]

U razdoblju od 1872. do 1896. u franjevačkoj tiskari je uz poslove tiskanja novina, kalendara i ostaloga tiskanog materijala tiskano i 77 knjiga. Značajno je to što su djela objavljivali ne samo Hrvati, nego i ostali narodi, stoga se uz latinicu koristila i ćirilica te je prvi put tiskan kalendar za pravoslavnu crkvu. Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini je, osim što je bila temelj izdavačke djelatnosti, razvijala i opću kulturu triju vjerskih zajednica i naroda. Fra (don) Frane Miličević je ostao zapamćen kao otac novinstva u Hercegovini.[28]

Posjedovati tiskaru značilo je mnogo više nego što se to na prvi pogled čini. Osim prosvjetnog napretka, tiskara je omogućila razvoj i širenje ideje nacije kroz tiskana djela.[29] Osim knjiga, u tiskari se objavljuju i novine *Hercegovački bosiljak* (1883./84.), *Novi hercegovački bosiljak* (1884./85.), *Glas Hercegovca* (1885. – 1896.), *Osvit* (1898. – 1907), mjesečnik *Kršćanska obitelj*, poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk (1900. – 1944.),[30] časopis *Savremena pitanja* (1918.) i almanah *Stopama otaca* (1934. – 1938.).[31]

Za to je vrijeme tiskara u Mostaru nekoliko puta promijenila naziv. Osnivačka skupština nove tiskare održana je 14. kolovoza 1898., a prema novom zakonu je na okružnomu sudu u Mostaru upisana kao *Hrvatska dionička tiskara*. U gradskomu kotarskom uredu upisana je

---

[26] *Isto*, 70-74.

[27] Budući da tadašnji propisi nisu dopuštali da franjevci mogu imati tiskaru u vlasništvu, Frane Miličević je napustio franjevački red i prešao u dijecezanski red. S. Šagolj, *Novinstvo i nastanak nacija u BiH (1850.-1914.)*, 242-246.

[28] *Isto*, 47. Usp. T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882.-1903.*), 170-174.

[29] Š. Musa, „Zasluge hercegovačkih franjevaca u kulturno-prosvjetnome radu krajem turskoga i austrougarskog doba do početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na tiskarko-nakladničku, novinsku i književno-jezičnu djelatnost Franje Milićevića“, 108 i 110.

[30] Profesori studija bogoslovije u Mostaru su pokrenuli list koje je izlazio do 1944., ali s prekidima od 1921. do 1938. godine.

[31] S. Šagolj, *Novinstvo i nastanak nacija u BiH (1850.-1914.)*, 292-332.

1917. pod ravnateljskom palicom fra Lea Petrovića kao *Hrvatska tiskara u Mostaru*. Petrovića je sredinom 1918. zamijenio tajnik Provincije fra Dominik Mandić i tiskaru upisao u okružnom sudu pod nazivom *Hrvatska tiskara Franjevačke provincije*.[32] Osvajanjem Mostara u veljači 1945. po Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije (NOVJ) Hrvatska tiskara Franjevačke provincije prestala je djelovati.[33]

Hercegovački franjevci ulagali su velike napore kako bi podizali kulturnu, ekonomsku i poglavito nacionalnu svijest među katoličkim stanovništvom u Hercegovini. Tako je 1875. utemeljeno Katoličko pjevačko društvo Kosača, da bi na višu razinu preraslo pod vodstvom fra Anđela Nuića.[34] Vjerojatno je prvo hrvatsko društvo u Bosni i Hercegovini osnovano 1888. i nosilo je naziv „Narodno pjevačko društvo". Pokušaji Društva da svoj naziv nacionalno oboje dugo su bili bez odjeka. Tek je 1898. Zemaljska vlada odobrila naziv Hrvatsko glazbeno – pjevačko društvo „Hrvoje". To je ujedno bilo prvo društvo u Bosni i Hercegovini koje je dobilo hrvatsko nacionalno ime.[35] Upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca osnivala je knjižnice i čitaonice u kojima su se održavala predavanja, organizirale zabave, predstave, a vođeni su i politički razgovori. Sve je to austrougarska vlast pomno nadzirala kako ne bi došlo do snažnijeg razvoja političke misli, odnosno izgradnje hrvatske nacionalne svijesti.[36]

Fra Radoslav Glavaš utemeljio je „Hrvatsko potporno društvo za siromašne đake" u rujnu 1902. u Mostaru. Iste godine u studenom u Sarajevu utemeljeno je „Hrvatsko društvo za namještanje djece u zanate i trgovinu". Glavni cilj društava bio je skupljanje milodara za školovanje siromašnih učenika. Ujedinjenjem tih dvaju društava u Sarajevu je 1907. utemeljeno „Hrvatsko kulturno društvo Napredak".[37]

---

[32] Š. Musa, „Zasluge hercegovačkih franjevaca u kulturno-prosvjetnome radu krajem turskoga i austrougarskog doba do početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na tiskarko-nakladničku, novinsku i književno-jezičnu djelatnost Franje Milićevića", 108 i 110.

[33] R. Jolić, „Franjevačka bogoslovija u Mostaru", 132.

[34] Spomenuti franjevac zaslužan je za otvaranje prvog muzeja u Hercegovini, onog u Humcu utemeljenog 1884. godine. Š. Musa, „Zasluge hercegovačkih franjevaca u kulturno-prosvjetnome radu krajem turskoga i austrougarskog doba do početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na tiskarko-nakladničku, novinsku i književno-jezičnu djelatnost Franje Milićevića", 181-182. Kallay je tek 1900. dopustio proslavu hrvatskog društva „Trebević". T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882.-1903.*), 303.

[35] T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882.-1903.*), 158-159.

[36] I. Glibušić, „Političko raslojavanje Hrvata u Bosni i Hercegovini od 1906. do zavođenja diktature", 22. Usp. Š. Musa, „Zasluge hercegovačkih franjevaca u kulturno-prosvjetnome radu krajem turskoga i austrougarskog doba do početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na tiskarko-nakladničku, novinsku i književno-jezičnu djelatnost Franje Milićevića",108-109.

[37] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 183.

Kad je riječ o franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu, započela je djelovati 1889. kada je ustrojen prvi razred gimnazije.[38] Uprava kustodije donijela je odluku o gradnji crkve, ali i rekonstrukciji samostana te izgradnji zgrade gimnazije na Širokom Brijegu. Zgrada gimnazije izgrađena je 1903., no nije zadovoljavala potrebe stanovništva.[39] Profesor franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu, a kasnije njezin ravnatelj, fra Didak Buntić zaslužan je za otvaranje pučkih škola u Hercegovini u kojoj je bilo više od 80 posto nepismenog stanovništva. Za njegova mandata, u gimnaziji je utemeljen konvikt za vanjske učenike u blizini samostana i crkve. Austrougarske vlasti sporo su otvarale škole i zato nije bilo moguće iskorijeniti nepismenost. Upravo je fra Didak Buntić pokrenuo inicijativu opismenjavanja stanovništva u Hercegovini.[40] Didakov prijedlog naišao je na odobravanje, pa je već u jesen 1912. otvoreno i izgrađeno 18 pučkih škola, iz kojih je na kraju godine javni ispit polagalo oko 1.000 učenika. Tadašnji provincijal, fra David Nevistić, preporučio je 23. rujna 1916. franjevcima izgradnju pučkih škola i njihovo osnivanje u svim župama, da bi iduće godine pučke škole bile otvorene u gotovo svim župama u Hercegovini.[41] Završetak Velikog rata 1918. za povijest franjevačke klasične gimnazije bio je značajan zbog toga što je utemeljen VIII. razred, a širokobriješka franjevačka gimnazija dobila je priznanje javnosti.[42] U toj je gimnaziji sredinom rujna 1918. održan prvi ispit zrelosti.[43] Uz to, Zemaljska vlada priznala je svjedodžbe učenicima te gimnazije na Širokom Brijegu.[44]

---

[38] A. Marić, *Franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu od 1844. do školske godine 1917./18*., 122-123.
[39] A. Marić, „Velika franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu“, 520.
[40] I. Kraljević, „Prisjećanje na fra Didaka Buntića“, 144.
[41] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 187.
[42] A. Marić, „Velika franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu“, 521-522. Usp. Ante Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35*. (Mostar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, 2011), 18-20.
[43] P. Knezović, „Razvoj franjevačkoga srednjeg školstva u Hercegovini (Prilog poznavanju odgojnih ustanova hercegovačkih franjevaca)“, 193-194.
[44] A. Marić, „Velika franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu“, 521-522. Usp. A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35*., 18-20.

1.2. Vjerska društva u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji

Hercegovački franjevci utemeljili su i vodili nabožno društvo „Hrvatsko katoličko društvo sv. Ante ili Društvo sv. Ante“. Korijeni društva sežu u 1872., kada je u Mostaru utemeljena „Bratovština sv. Ante“ kao jezgra iz koje su kasnije nastala društva „Pobožna zadruga sv. Ante“ (1896.), „Kruh sv. Ante“ (1909.), „Mladenačko društvo sv. Ante“ (1911.) i naposljetku „Hrvatsko katoličko Društvo sv. Ante“ koje je snažno djelovalo u Hercegovini od 1934. do 1945. godine.[45]

Razvoj toga društva doživljava svoj vrhunac u razdoblju od 1939. do 1941. godine. „Hrvatsko katoličko Društvo sv. Ante“ za cilj je imalo potaknuti vjersko-prosvjetni odgoj hrvatskoga naroda, a prema statutu Društva bilo je zabranjeno uplitati se u stranačko-politička djelovanja u zemlji. Društvo je dalo obol u organiziranju i vođenju tečajeva za opismenjavanje, posebice uoči Drugog svjetskog rata, kada je u BiH bilo oko 60% nepismenih katolika. Središte Društva bilo je u Mostaru, odakle je usklađivan rad po župama. Društvo je bilo najmasovnije u Hercegovini. Mladima unutar Društva bila je namijenjena vjerska naobrazba putem duhovnih obnova. U početku djelovanja, članovi tog Društva sastajali su se u kućama a kasnije su osnovane društvene prostorije u Mostaru i Humcu za potrebe rada Društva.[46]

Jugoslavenski komunistički režim proglasio je „Hrvatsko katoličko Društvo sv. Ante“ stožerom razvoja ustaške mladeži, a pojedine hercegovačke franjevce glavnim rasadnicima ustaških ideja.[47] Riječ je o nizu neutemeljenih konstrukcija komunističkoga režima protiv Katoličke Crkve, a time i hercegovačkih franjevaca.

Franjevački svjetovni red ili Treći franjevački red bio je jedno od najmasovnijih društava. Prema nekim podacima utemeljen je 1864. u samostanu na Širokom Brijegu, a djelovao je do 1945. godine. Najveći dio Društva činile su žene i djevojke koje su polagale zavjete i nosile škapular koji su članovima davali franjevci na Širokom Brijegu.[48] Prema

---

[45] Draženko Tomić, „Društva koja su osnovali i vodili franjevci u Hercegovini“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 269-270.

[46] D. Tomić, „Društva koja su osnovali i vodili franjevci u Hercegovini“, 270-271.

[47] BiH –PVPMLPŠB, Narodna Republika Bosna i Hercegovina. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove. Uprava državne bezbjednosti. Opunomoćstvo UDB-e za srez Lištički 1953. Šef Opunomoćstva, Milan Mihaljević, referat „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 5.

[48] BiH –PVPMLPŠB, Narodna Republika Bosna i Hercegovina. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove. Uprava državne bezbjednosti. Opunomoćstvo UDB-e za srez Lištički 1953. Šef Opunomoćstva, Milan Mihaljević, referat „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 4.

drugim podacima, prva je zajednica franjevačkog svjetovnog reda utemeljena u samostanu na Humcu 1884. godine, kao i u Veljacima i Klobuku iste godine.[49]

Osim spomenutih društava, hercegovački su franjevci u Mostaru među učenicima utemeljili žensko i muško društvo „Marijina kongregacija“, koje je prepoznato kao sredstvo obrane od modernizma. Osnivač toga društva bio je fra Augustin Zubac, a u vodstvu Društva je u razdoblju između dvaju svjetskih ratova bio angažiran i fra Leo Petrović.[50] Članovi Društva su zajedno s članovima Društva sv. Ante dijelili prostor u Hrvatskom katoličkom omladinskom domu koji se nalazio pored današnje biskupske palače. Franjevci su organizirali i Gospojinsko društvo odnosno, Društvo hrvatskih katoličkih gospođa „Katarina Zrinska“. Članice Društva brinule su o siromašnima, starcima i bolesnicima, pomagale franjevcima u pastoralnom radu, prikupljale milodare za misije i promicale katolički tisak. Njihov duhovnik i organizator bio je fra Viktor Nuić.[51] Znatno kasnije, u vrijeme Drugoga svjetskoga rata u Mostaru je ustanovljen biskupijski odbor Lige bl. Nikole Tavelića koji je imao zadaću raditi i moliti da Katolička Crkva ubroji ovoga blaženika među svece. U odboru, koji je utemeljio biskup Petar Čule, djelovali su fra Vendelin Vasilj, fra Rufin Šilić, fra Nevenko Mandić i fra Bosiljko Vukojević (1912.-1983.). Smatralo se da bi proglašenje svetim Nikole Tavelića potaknulo kršćansku obnovu među hrvatskim narodom. Jugoslavenski komunistički režim označio je navedena društva kao i ostala društva koje su vodili hercegovački franjevci, Društvo Svete Cecilije“ utemeljeno 1932., „Društvo Svete Terezije“ utemeljeno 1938. i „Društvo Srce Isusovo“ utemeljeno 1939. odgovornima za širenje ustaštva među hrvatskim stanovništvom u Hercegovini.[52]

1.3. Hercegovačka franjevačka provincija u Kraljevini Jugoslaviji 1918.-1941.

Završetkom Velikog rata 1918. s europske povijesne scene nestala su tri carstva, njemačko, rusko i austrougarsko. U Zagrebu je 6. listopada 1918. osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba - političko predstavništvo naroda koji su težili ostvarenju samostalne južnoslavenske države. Hrvatski sabor je na sjednici održanoj 29. listopada 1918. raskinuo sve odnose s Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom te prihvatio prijedlog prijenosa

[49] Svoj zenit društvo doživjelo je 1940. kada je broj članova narastao na 19.656. R. Jolić, „Franjevci u Hercegovini“, 151.
[50] D. Tomić, „Društva koja su osnovali i vodili franjevci u Hercegovini“, 271-272.
[51] *Isto*, 278-279. Usp. B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 223.
[52] BiH –PVPMLPŠB, Narodna Republika Bosna i Hercegovina. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove. Uprava državne bezbjednosti. Opunomoćstvo UDB-e za srez Lištički 1953. Šef Opunomoćstva, Milan Mihaljević, referat „Istorijat klera sreza Lištica (dalje: IKSL), 1953., 5.

svojih ovlasti na Narodno vijeće SHS.[53] Hrvatski katolički episkopat je sa zasjedanja održanog 27. studenog 1918. u Zagrebu uputio Okružnicu podrške ujedinjenju Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom. U njoj su katolički biskupi izrazili nadu da će prava Katoličke Crkve biti priznata u novoj državi, smatrali su kako će Katolička i Pravoslavna Crkva živjeti u kršćanskoj ljubavi, a upotreba staroslavenskog jezika bit će na razini cijele države.[54] U Beogradu je 1. prosinca 1918. proglašeno ujedinjenje Države SHS i Kraljevine Srbije Crne Gore u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a već 20. prosinca formirana je vlada nove države.[55]

Hercegovačka franjevačka provincija je završetak Velikoga rata 1918. dočekala sa znatnim poteškoćama. Španjolska groznica i pjegavi tifus, uzrokovani siromaštvom i materijalnom oskudicom, prouzročili su velike ljudske gubitke i poslije završetka Velikoga rata.[56] U takvom je položaju Provincija ušla u novu državnu tvorevinu.[57] Hercegovački franjevci su 1919. zajedno sa stanovništvom oduševljeno prihvatili uspostavu nove državne vlasti te su smatrali kako savezništvom sa Srbima i Slovencima nastupa novo razdoblje u europskoj povijesti, kada na povijesnu pozornicu stupa jaka slavenska država na jugoistoku Europe.[58]

Nakon početnog oduševljenja uslijedilo je razočaranje hercegovačkih franjevaca državnim ustrojem koji se temeljio na načelu centralizma središta moći u Beogradu i dominaciji Srba kao najbrojnijeg naroda u novoj državnoj tvorevini. U prosincu 1918. pojedini hercegovački franjevci, kao i hrvatsko stanovništvo, našli su se u Nevesinju na udaru kaznenih ekspedicija jugoslavenskog, zapravo srbijanskog represivnog aparata.[59] Organizirano zastrašivanje koje je provodio jugoslavenski represivni aparat potaknulo je nezadovoljstvo među hercegovačkim franjevcima i hrvatskim stanovništvom te otpor prema

---

[53] Zlatko Matijević, "Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskog katoličkog seniorata (1912. – 1929.)". U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar: Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 370-371.

[54] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 241-242.

[55] Z. Matijević, "Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskog katoličkog seniorata (1912. – 1929.)", 371-372.

[56] Tomislav Đonlić, „Ekonomska i socijalna djelatnost fra Dominika Mandića u Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća". U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 669-671.

[57] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35.*, 28.

[58] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 245-248.

[59] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35.*, 28-33.

novoj državnoj tvorevini. Politička kriza kulminirala je atentatom na prvaka Hrvatske seljačke strane (HSS) Stjepana Radića 20. lipnja 1928. u Narodnoj skupštini u Beogradu. Atentat i Radićeva smrt izazvali su val nezadovoljstva i aktualizirali rješavanje hrvatskog pitanja u Kraljevini SHS. Kralj Aleksandar Karađorđević, je, unatoč negodovanju vodstva vodećih političkih stranaka uveo diktaturu 1929. i potpuno centralizirao državu. Posljedica uvođenja diktature bila je, između ostalog, to što je srbijanski represivni sustav u potpunosti prevladao u Kraljevini Jugoslaviji.[60] Razdoblje diktature završilo je ubojstvom kralja Aleksandra I. Karađorđevića u Marseilleu 9. listopada 1934. godine. Atentat su organizirali pripadnici UHRO-a (Ustaša, hrvatska revolucionarna organizacija), u suradnji s VMRO-om (Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija) te je atentator bio pripadnik potonje makedonske organizacije, Veličko Kerin.[61] Kraljevina Jugoslavija ušla je u novu političku krizu koja je djelomično riješena 26. kolovoza 1939. sporazumom Cvetković – Maček. Na temelju toga sporazuma osnovana je Banovina Hrvatska, autonomna jedinica u sklopu Kraljevine Jugoslavije.[62] Potonja državna tvorevina nestala je u travnju 1941., napadom sila Osovine.[63]

1.4. Djelatnost hercegovačkih franjevaca do raspada Kraljevine Jugoslavije

Hercegovačku franjevačku provinciju zadesila je smrt njenog provincijala fra Didaka Buntića 3. veljače 1922. u Čitluku.[64] Nakon njegove smrti smjer djelovanja provincije preuzeo je fra Dominik Mandić. Razdoblje između dvaju svjetskih ratova su u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji obilježila tri franjevca, biskup fra Alojzije Mišić, fra Dominik Mandić i fra Leo Petrović.[65] Osim što su obilježili razdoblje između dvaju svjetskih ratova, njihovo

---

[60] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 248.

[61] Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga, 2006), 303-344.

[62] Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček* (Beograd: Institut društvenih nauka. Odjeljenje za istorijske nauke, 1965.), 139-141., 142-145., 147-190., Franjo Gaži, *Vlatko Maček i stvaranje Banovine Hrvatske* (Zagreb: Hrvatska seljačka stranka, 1991), 110, 155-156. i Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918.-1991.). Hrvatski pogled* (Zagreb: Naklada P. I. P. Pavičić, 1998), 200-214., 237-240.

[63] Nikica Barić, *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012), 13., Z. Radelić, Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950., 27-56., H. Matković, *Povijest Jugoslavije. (1918.-1991.). Hrvatski po*gled, 237-244.

[64] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35*., 67-68.

[65] Jedna skupina Francuza je nakon posjete Euharistijskom kongresu u Zagrebu u ljeto 1923. posjetila franjevački samostan u Mostaru, gdje su ih dočekali biskup Mišić, fra Dominik i fra Leo. Godinu dana kasnije svoje su dojmove o susretu sa tim franjevcima objavili u jednom francuskom časopisu, a članak „Glas Francuza franjevcima u Herceg Bosni“ je preveden i objavljen 1924. u časopisu *Nova revija*. U navedenom je članku predsjednik francuske misije P. Mesnard naveo kako Francuzi u biskupu Mišiću gledaju sveta čovjeka, sa svetošću prvih svetih franjevačkih vremena. „Njegova je poniznost tolika, da se čovjek i ne sjeća, da pred sobom ima crkvenog dostojanstvenika, katoličkog biskupa“. U daljnjem tekstu se navodi za mostarskog gvardijana fra Lea Petrovića kako je organizator, poglavar koji zapovijeda, ali i skrbi za dobro svoje zajednice. Nadalje, za fra Dominika Mandića ističu kako je cijenjen bogoslovac, učenik Fribourga, dobar poznavatelj Europe i napretka

djelovanje i skrb za Hercegovačku franjevačku provinciju najviše se ogleda u razdoblju Drugoga svjetskoga rata o čemu će biti riječi u narednim poglavljima.

1.5. Franjevačka klasična gimnazija i Studij bogoslovije u Kraljevini Jugoslaviji

U ovom razdoblju upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca uspjela je 1924. dobiti od Ministarstva prosvjete u Beogradu beskamatni zajam za izgradnju zgrade franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu, a već 4. listopada iste godine blagoslovljen je njezin temeljni kamen.[66] Zgrada gimnazije građena je od dobrovoljnih priloga i prošnjom od crkvenih i državnih institucija, a dovršena je 1932. godine. Još od 1927. nastava se usporedno s gradnjom odvijala u novoj zgradi gimnazije.[67] Franjevačka klasična gimnazija dobila je pravo javnosti 16. lipnja 1925. od Ministarstva prosvjete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.[68] Zbog toga je upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca nastojala što prije dovršiti zgradu gimnazije i konvikt za vanjske učenike na Širokom Brijegu. Nakon političke krize koja je nastala smrću Stjepana Radića smanjene su državne potpore, a krediti nisu više bili povoljni.[69] Izgradnja zgrade konvikta za vanjske učenike na Širokom Brijegu započela je u svibnju 1929., a već iduće godine učenici su stanovali u dijelovima zgrade koji su bili uređeni. Postupno je interijer zgrade uređivan za potrebe učenika, a već je 1935. u konviktu živjelo njih oko 130.[70] Za izgradnju nove gimnazijske zgrade u tom je razdoblju najzaslužniji bio fra Dominik Mandić, koji je činio sve što je bilo potrebno, čak je i putovao između Mostara, Sarajeva i Beograda. Najviše je uspjeha u izgradnji gimnazije imao u vrijeme kada je obnašao dužnost provincijala.[71]

Zajedno s upravljačkom strukturom provincije bojao se da će politička kriza u državi uzrokovati oduzimanje prava javnosti i prava ispita zrelosti u vjerskim školama, koje je imala gimnazija na Širokom Brijegu. Državne vlasti ponovno su pokrenule postupak oduzimanja

---

modernih znanosti, propagandist i teoretičar, „koji dok širi svoje ideje, istodobno ih brani“. P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 282-283.

[66] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 204-205. Usp. Ante Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*. Izgradnja školskih objekata, (Mostar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, 2011), 541-552., T. Zovko, „Mandićeva ekonomsko-socijalna djelatnost u Hercegovini“, 624.

[67] A. Marić, „Velika franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu“, 522-523.

[68] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 206.

[69] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35*.,150-361.

[70] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 209. Usp. A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35*., 559-610.

[71] A. Marić, „Fra Dominik Mandić, profesor i direktor franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu i graditelj nove gimnazijske zgrade, 280-302.

prava javnosti širokobriješke gimnazije 1931. godine. Fra Dominik Mandić intervenirao je u Beogradu i kod ministra prosvjete spriječio takav scenarij, pa je Ministarstvo prosvjete 18. rujna iste godine franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu priznalo pravo javnosti.[72] Zauzvrat je fra Dominik Mandić izričito naredio kako ravnatelj gimnazije i provincija moraju poštivati sve trenutne državne propise za školstvo te je tražio da se rad gimnazije prilagodi postojećem zakonu.[73] Upravo iz tog razdoblja potječu Mandićeva poznanstva s čelnicima jugoslavenske vlade, kao i svi kasniji odnosi koje je s njima održavao u razdoblju od 1941. do 1945. godine.

Ravnatelj franjevačke klasične gimnazije fra Krešimir Pandžić je u ljetopisu iz 1932. istaknuo kako državna vlast pojačava pritisak na širokobriješku gimnaziju. Ističe kako je izvršena premetačina samostana uz nasilan upad (srbijanskih) oružnika (žandara) i nakon njih poreznika u samostanske prostorije. S druge je strane zapovjednik Jadranske divizijske oblasti u izvješću s terena 1932. upućenom glavnom stožeru u Beograd istaknuo kako profesori franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu utječu na odgajanje hrvatske mladeži u Hercegovini koja je krajnje neraspoložena prema Kraljevini Jugoslaviji. U daljnjem tekstu izvješća ističe kako je franjevačku gimnaziju potrebno degradirati, odnosno proglasiti ju privatnom. Zaključuje da ukoliko učenici žele prijelaz u državnu školu moraju iznova položiti predmete razreda koji pohađaju u državnoj školi.[74]

Izaslanik ministra prosvjete Nikola Majnarić sa Sveučilišta u Zagrebu boravio je u svibnju 1932. na Širokom Brijegu na višem tečajnom ispitu i pregledu cjelokupnog rada Privatne franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu. U svojemu izvješću Ministarstvu prosvjete u Beogradu od 31. svibnja 1932. naveo je kako prilikom višeg tečajnog ispita učenici spomenute gimnazije, kad je riječ o povijesti Hrvatske, uvijek na prvo mjesto stavljaju hrvatske junake i događaje iz prošlosti, a tek potom srpske.[75] Nadalje, u izvješću je istaknuo kako se veliča hrvatskog junaka Zrinskog i uspoređuje s grčkim Leonidom. Izaslanik ministra u zaključku se opravdavao kako su Srbi također isticani kao junački narod te se spominje Kosovska bitka i pogibija cvijeta srpskog plemstva, kao i patnje srpskog naroda. U daljnjem tekstu izvješća navodi se kako je ravnatelj Franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu fra Krešimir Pandžić izjavio „mi, franjevci, naročito hercegovački franjevci, oduševljeni smo jugoslavenski nacionalisti“. Naposljetku je izaslanik u svom zaključku istaknuo da su

[72] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 207.
[73] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35*., 439-450.
[74] U monografiji nije navedeno ime zapovjednika Jadranske divizijske oblasti Kraljevine Jugoslavije. *Isto*, 628.
[75] *Isto*, 578.

franjevci dobri Jugoslaveni i da je zadovoljan zatečenim stanjem u gimnaziji. Nameće se sasvim logičan zaključak da je Ministarstvu prosvjete u Beogradu bilo važnije isticanje jugoslavenstva i državnog jedinstva od napretka srednjoškolskog obrazovanja, u ovom slučaju franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu.[76]

Unatoč raznim pritiscima jugoslavenskog režima franjevačka klasična gimnazija zadržala je pravo javnosti i ostala pod upravom Provincije. Zbog zdravstvenih problema ravnatelja Pandžića novim je ravnateljem u studenom 1934. imenovan fra Dominik Mandić.[77] Vlast je i dalje franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu pokušavala oduzeti pravo javnosti, prije svega zbog toga što je ta institucija bila prepreka za dominaciju ideje jugoslavenstva među Hrvatima u Hercegovini. Zahvaljujući političkim kontaktima ravnatelja fra Dominika Mandića franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu uspjela je sačuvati pravo javnosti. Odlukom Generalnog kapitula franjevačkog reda od 28. svibnja 1939. u Rimu fra Dominik Mandić imenovan je generalnim definitorom franjevačkoga reda u Rimu. Upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca imenovala je iste godine fra Radoslava Vukšića novim ravnateljem gimnazije.[78] Franjevačka klasična gimnazija doživjela je najveći uspon 1939. kada je njezin profesorski kadar sačinjavalo dvadeset profesora franjevaca, a njih petnaest imalo je titulu doktora znanosti u svojoj struci.[79] Tada je gimnazija imala preko 400 učenika, a od toga je u konviktu bilo smješteno njih 140.[80] U daljnjim poglavljima bit će riječi o radu franjevačke gimnazije tijekom ratnoga razdoblja, kao i o prestanku njenoga rada 1945. godine.

Kada je riječ o studiju bogoslovije sa sjedištem u samostanu u Mostaru, državna vlast je u razdoblju od 1921. do 1922. na sve načine pokušala bogosloviju u Sarajevu učiniti nadležnom i za hercegovačku Provinciju, a mostarsku ukinuti. Pritom je vlast kao razlog isticala racionalizaciju troškova. Upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca je u dopisu Odjeljenja za prosvjetu Pokrajinske uprave iz veljače 1922. izrazila neslaganje s takvim

---

[76] *Isto*, 586.

[77] Atentatom u Marseilleu na kralja Aleksandra I. u listopadu iste godine na Širokom Brijegu su u znak žalosti učenici raspušteni, zvona su zvonila na franjevačkoj samostanskoj crkvi i vijorile su se crne zastave na prozorima gimnazije. Nameće se zaključak kako je za organiziranje dana žalosti zaslužan upravo fra Dominik Mandić. *Isto*, 662-672.

[78] Ante Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*. Izgradnja školskih objekata (Mostar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, 2011), 206.

[79] P. Knezović, „Razvoj franjevačkoga srednjeg školstva u Hercegovini (Prilog poznavanju odgojnih ustanova hercegovačkih franjevaca)“, 200.

[80] Bosna i Hercegovina (dalje: BiH) - Arhiv župe i samostana Uznesenja Blažene Djevice Marije Široki Brijeg, dalje: (AŽSUBDMŠB) – Mandićeva ostavština – Digitalizirana korespondencija fra Dominika Mandića, sv. 1, mapa 1, f. 144.

prijedlogom.[81] Desetak godina kasnije, u svibnju 1935., Ministarstvo prosvjete Kraljevine Jugoslavije dodijelilo je pravni status Franjevačkoj teologiji u Mostaru, što je u praksi značilo da je po svojem studijskom programu usklađena s ostalim bogoslovijama u državi i s crkvenim zakonodavstvom. Pritom su u uporabi ostala dva naziva, Franjevačka teologija ili bogoslovija sa sjedištem u Mostaru.[82] U vrijeme Banovine Hrvatske službeni naziv bio je Visoka bogoslovska škola u Mostaru.[83]

Uz hercegovačke su se franjevce za unaprjeđenje obrazovanja među hrvatskim stanovništvom zalagale i školske sestre sv. Franje. Tijekom tridesetih godina prošlog stoljeća u Širokom su Brijegu vodile žensku stručnu školu, utemeljile dječji vrtić i održavale razne tečajeve za mjesno stanovništvo. Održavale su tečaj ćilimarstva, koji je 1939. pohađalo između 10 do 15 djevojaka iz mjesta ili okolnih sela. Imale su i internat za djevojke koje su pohađale školu, a stanovale su daleko od roditeljskoga doma.[84]

U Sjedinjenim Američkim Državama je početkom 20. stoljeća djelovalo nekoliko hrvatskih svećenika, no nije postojala nikakva organizirana zajednica. Institucionalno djelovanje hrvatskih svećenika u SAD-u započinje u veljači 1926., kada je odlukom Kongregacije za redovnike uspostavljen generalni Komisarijat Svete obitelji u Chicagu koji je stavljen pod upravu generala franjevačkog reda u veljači 1927. godine. General franjevačkog reda je odlukom iz studenog 1931. skrb za američke Hrvate povjerio Hercegovačkoj franjevačkoj Provinciji sa sjedištem u Mostaru čime je Komisarijat Svete obitelji imao prefiks provincijski.[85]

Osim djelovanja na polju obrazovanja, hercegovački franjevci su poduzimali različite pothvate za unapređenje gospodarstva u Hercegovini. Nositelj većine takvih inicijativa bio je fra Dominik Mandić. Još u vrijeme austrougarske vlasti franjevci su bili zaslužni za izgradnju mosta preko ponornice Ugrovače, koji je podignut 1903. godine. Za razvoj novčarstva na području zapadne Hercegovine također su zaslužni franjevci. Fra Didak Buntić utemeljio je u veljači 1910. na Širokom Brijegu Hrvatsku seljačku blagajnu za zajmove i štednju.[86] Nadalje,

---

[81] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 274.
[82] *Isto*, 343-344.
[83] *Isto*, 420-421.
[84] Ivan Dugandžić, „O nastanku grada Širokog Brijega“, 216.
[85] Karlo Lovrić, Fra Jozo Grbeš i fra Robert Jolić, „Djelatnost hercegovačkih franjevaca izvan Hercegovine“, U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 291-292.
[86] I. Dugandžić, „O nastanku grada Širokog Brijega“, 213.

fra Dominik Mandić podigao je na višu razinu razvoj bankarstva u Hercegovini tako što je utemeljio 1924. Hrvatsku katoličku štedionicu i obnašao je ulogu predsjednika.[87]

Za opskrbu vodom stanovništva Širokog Brijega, kao i za razvoj sustava za navodnjavanje čiji početci sežu u 1908., najzaslužniji je fra Dominik Mandić jer je na njegovu inicijativu 1922. izgrađeno najviše kanala. Mandić je bio i u promicateljskom odboru za melioraciju Mostarskog blata 1931., a zaslužan je i za početak izgradnje vodovodne mreže od vrele rijeke Lištice do samostana na Širokom Brijegu 1930. godine. Vodovodna mreža izgrađena je 1942., a za opskrbu pučanstva vodom franjevci su izgradili sedam slavina.[88]

Uz sve te aktivnosti, franjevci su uoči Drugoga svjetskoga rata (u razdoblju od 1937. do 1940.) gradili samostane u Duvnu (danas Tomislavgrad), Konjicu, Prisoju, Rasnu, Crnču, Tihaljini i Čapljini. Osim toga, proširivali su i obnavljali samostane u Širokom Brijegu i Mostaru.[89] Hercegovački franjevci su u Širokom Brijegu na temeljima mlinice izgrađene 1868. podigli hidrocentralu za proizvodnju električne energije. Plan o podizanju centrale seže u 1924., kada su neki hercegovački franjevci uputili dopis upravljačkoj strukturi Provincije u kojem su naveli kako samostan i gimnazija imaju probleme s rasvjetom i grijanjem. Franjevačka mlinica i hidrocentrala svečano su otvorene u ožujku 1936. godine.[90]

Fra Dominik Mandić, nositelj gospodarskih aktivnosti u Hercegovini, zaslužan je za izgradnju cestovne mreže Mostar – Goranci, Žitomislići – Čitluk i proširenje ceste Mostar – Široki Brijeg. U potonjem mjestu zaslužan je za osiguranje državnih kredita za izgradnju mreže prometnica za vađenje boksitne rude i utemeljenje udruženja u kojima je sudjelovao kao član odbora sve do odlaska na novu dužnost generalnog definitora u Rim 1939. godine. Proizvodnja boksitne rude je na temeljima Mandićeve djelatnosti oko njezina iskorištavanja doživjela svoj uspon u vrijeme vlasti Nezavisne Države Hrvatske i potrebe njemačke vojne

---

[87] Protiv Mandića je 1934. podignuta optužnica zbog neurednog poslovanja „Hrvatske katoličke štedionice“, čiji je on bio predsjednik. Potpisnik optužnice bio je biskupski savjetnik Petar Čule, a svemu je kumovao biskup fra Alojzije Mišić. Iz tog razdoblja potječu trzavice koje su se pojavile u odnosu sa biskupom Mišićem u razdoblju od 1941.-1942., a poraću sa biskupom Petrom Čulom. Massimiliano Valente, „Dominik Mandić i pitanje 'Hrvatske katoličke štedionice' u arhivima Svete Stolice i generalne kurije Franjevačkog reda u Rimu“. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 632-638.

[88] T. Zovko, „Mandićeva ekonomsko-socijalna djelatnost u Hercegovini“, 622. Usp. I. Dugandžić, „O nastanku grada Širokog Brijega“, 205-209.

[89] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 223-229.

[90] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*., 657-681.

industrije za tom sirovinom.[91] Između ostalog, Mandić je isposlovao izgradnju duhanskih magazina (dogana) u Širokom Brijegu, Čapljini, Stocu i Ljubuškom. Nemjerljiv je doprinos fra Dominika Mandića razvoju školstva za Hercegovinu. Njegovom zaslugom odobreni su državni krediti za zgradu franjevačke gimnazije i osnovne škole u Širokom Brijegu, krediti za izgradnju osnovnih škola u Posuškom Gracu, Privalju, Mokrom, Pologu, Kruševu, Humcu, Klobuku, Bijači i Drinovcima. Osim toga zaslužan je za državno priznanje stručnih škola Školskih sestara u Konjicu, Mostaru, Čapljini, Stocu i Trebinju, kao i stručnih škola Sestara milosrdnica u Mostaru i Duvnu. Sve navedeno utjecalo je na porast pismenosti i uključivanje znatnog broja djece u proces obrazovanja u srednjim školama ili gimnaziji, što je učenicima davalo priliku za daljnje školovanje na sveučilištima.[92]

1.6. Hercegovački franjevci, vjerski i nacionalni identitet i politička uvjerenja

U Hercegovini je sredinom 19. stoljeća vladala osmanlijska vlast sa svojim društvenim poretkom utemeljenom na propisima islamskog prava. Plastično rečeno, podanici Carstva razlikovali su se prema vjerskoj pripadnosti, a na tom je temelju počivao i njihov društveni položaj. Nemuslimani, katolici i pravoslavci, služili su kao sluge i podanici koji su plaćali porez sultanu.[93] Posljedica svega toga je okružje u kojima su društvene skupine funkcionirale unutar zatvorenih vjerskih zajednica što je za posljedicu imalo društvene podjele. Riječ je o miletima (kršćanske vjerske zajednice) koje su kasnije, u skladu s modernim društvenim procesima, preoblikovane u posebne nacionalne identitete. To je za posljedicu imalo oživljavanje narativa kojima je oživljena „slavna prošlost“ i uspostavljen „kontinuitet sa srednjovjekovnim državama“. Jedini koji su se bojali promjena, te pokazivali otpor prema reformama i modernizaciji, bili su bosanski i hercegovački muslimani. Razlog njihova straha

---

[91] Bosna i Hercegovina (dalje: BiH), Arhiv hercegovačko-neretvanske županije (dalje: AHNŽ), Zbirka njemačke dokumentacije 1941.-1945. (dalje: ZNJD 1941.-1945.), Verhandlungen bei dir. Vokić (Pregovori s direktorom Vokićem) od 3. listopada 1942., K3-63, f. 285., 3-4., BIH – AHNŽ – ZNJD 1941.-1945., Transport Kommandantur Agram, br. 968/42 od 9. listopada 1942., K3-65., f. 284., BIH – AHNŽ – ZNJD 1941.-1945., Vojni položaj zapadno od Mostara br. 270-II-1307/42 od 20. kolovoza 1942., K2-47. Kapetan Hojse Agram u izvješću o položaju i osiguranju boksitne oblasti u Mostaru od 15. listopad 1942. navodi kako partizani namjeravaju prekinuti prometni pravac Mostar – Gabela – Dubrovnik koja je značajna za transport boksitne rude. Ističe da se prometni pravac mora braniti dok se ne izgradi luka Ploče. Navodi da se ta luka mora izgraditi jer bi se time riješilo pitanje transportna boksita koji se još uvijek otprema crtom Gabela-Dubrovnik. BIH – AHNŽ – ZNJD 1941.-1945., Izvješće o položaju i osiguranju boksitne oblasti u Mostaru od 15. listopada 1942., K3-92.

[92] T. Zovko, „Mandićeva ekonomsko-socijalna djelatnost u Hercegovini“, 620-628. Usp. T. Đonlić, „Ekonomska i socijalna djelatnost fra Dominika Mandića u Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća“, 673-678.

[93] Zoran Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009., svezak II.*, ur. Ivica Lučić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 90-111.

ležao je u činjenici da bi novim promjenama izgubili identitet a još više povlašten položaj u društvu.[94]

Hercegovački franjevci osnovali su svoju samostalnu zajednicu u vrijeme kada je Osmansko Carstvo proživljavalo duboku političku, društvenu i gospodarsku krizu u jugoistočnoj Europi. U nešto više od tri desetljeća života pod Osmanskim Carstvom hercegovački franjevci gradili su samostane, crkve, pučke škole, studij, gimnaziju, tiskaru, štedionicu i poticali su razvoj gospodarstva. Osim toga, omogućen im je (još u Osmanskom Carstvu), nakon puna tri stoljeća institucionalni povratak u Humac i Mostar. Zbog toga su nakon uspostave austrougarske vlasti franjevci u Hercegovini bili nositelji političkog, kulturnog i nacionalnog identiteta među nepismenim katoličkim stanovništvom Hercegovine. U tom je razdoblju Mostar postao središte razvoja hrvatskog nacionalnog djelovanja.[95] U početku razvoja kustodije hercegovački franjevci školovali su se na inozemnim sveučilištima, u Italiji, a kasnije u Austriji i Njemačkoj. Upravo su kao takvi bili nositelji ideje nacije. To je bila novost koju su donijeli sa sobom u Hercegovinu studirajući na zapadnim sveučilištima, a širila se i iz obližnje Dalmacije iz koje su također dolazile nove političke ideje. Kod katoličkog stanovništva u Hercegovini s vremenom su se razvijali identiteti, prije svega zavičajni i kulturni, a zatim politički i nacionalni identitet. Upravo su hercegovački franjevci najzaslužniji za nacionalno-integracijske procese među katoličkim stanovništvom u Hercegovini.[96]

Političku krizu Osmanskog Carstva na tlu Bosne i Hercegovine željele su iskoristiti zapadne zemlje, osobito Austro-Ugarska Monarhija, ali i istočni susjed, Srbija, koja je u područja osmanskih pokrajina u Bosni i Hercegovini uložila golema financijska sredstva za izgradnju obavještajne mreže koja je trebala poslužiti širenju vlastitih političkih ideja na taj prostor. Jedan takav pokušaj srpski agenti neuspješno su izveli 1868., kada su angažirali fra Grgu Škarića za operativno djelovanje. Potonji je potaknuo osmoricu klerika da iz samostana Široki Brijeg prebjegnu u Srbiju s ciljem organiziranja diverzija i zatim ustanka protiv osmanske vlasti u Hercegovini.[97]

---

[94] I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 17.

[95] I. Glibušić, „Političko raslojavanje Hrvata u Bosni i Hercegovini od 1906. do zavođenja diktature“, 13.

[96] Ivica Šarac, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 135-137.

[97] I. Šarac, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, 138-139. Usp. Ivica Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak (1875.-1878.), drugo prošireno izdanj*e (Dubrovnik – Neum: Državni arhiv i Zaklada Ruđer Bošković – Donja Hercegovina, 2004), 199-215., B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,*101-102.

Kad je riječ o političkoj misli franjevaca u Bosni i Hercegovini, do sredine 19. stoljeća je uz izražen hrvatski nacionalni identitet prevladavalo ilirstvo. Biskup Josip Juraj Strossmayer i njemu bliski svećenici iz Đakova u drugoj polovici 19. stoljeća smatrali su kako se hrvatski nacionalni interesi ne mogu ostvariti izvan neke južnoslavenske zajednice.[98] Strossmayer će kasnije pozdraviti austrougarsko osvajanje BiH i taj čin označiti providnosnim događajem za hrvatski narod. Samim tim doživio je obrat svoje političke misli, no svojim ranijim zauzimanjem za povjeravanje BiH Kneževini Srbiji utjecao je na profiliranje bosanskih franjevaca glede toga.[99] Shodno tome, jedan manji dio hercegovačkih i veći dio bosanskih franjevaca prihvatio je Strossmayerovu zamisao prema kojoj bi u svrhu južnoslavenskog okupljanja Bosnu i Hercegovinu trebalo prepustiti Srbiji.[100] Upravo je to izazvalo ideološku podjelu među franjevcima.[101] S ovakvim stanjem unutar crkvene inteligencije u Bosni i Hercegovini razumljivo je što su hercegovački franjevci u velikoj mjeri predvođeni prvo apostolskim vikarom fra Anđelom Kraljevićem, fra Grgom Martićem i kustosom, kasnije biskupom, fra Paškalom Buconjićem, otvoreno zagovarali oslobođenje od osmanlijske vlasti koje bi provela Habsburška (Austro-Ugarska) Monarhija.[102] Nasuprot tome u Hercegovini će, pod utjecajem snažnijeg prodora pravaških ideja, politička misao i djelovanje hercegovačkih franjevaca sve više poprimati hrvatsko obilježje što će utjecati na jačanje hrvatskog nacionalnog identiteta u svim slojevima stanovništva.[103]

Upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca je na čelu s biskupom Paškalom Buconjićem zagovarala ujedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama unutar Austro-Ugarske Monarhije. Centri moći u Beču i Rimu označili su spomenutog biskupa „usijanom glavom“.[104] Katolički episkopat u Bosni i Hercegovini je na temelju crkveno-povijesnog prava 1881. smatrao kako se treba povezati sa Zagrebačkom nadbiskupijom.[105] Ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, pa i Bosne i Hercegovine (makar samo onoga dijela koji se nazivao Turska Hrvatska) bilo je otprije integralni dio onoga što zovemo hrvatskim

---

[98] Tomislav Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica i Hrvatski institut za povijest, 2014, 429-430.

[99] Z. Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju“, 115.

[100] I. Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak (1875.-1878.)*, 180.

[101] S. Šagolj, *Novinstvo i nastanak nacija u BiH (1850.-1914.)*, 262.

[102] I. Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak (1875.-1878.)*, 255.

[103] Z. Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju“, 115.

[104] I. Šarac, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, 147.

[105] Jure Krišto, *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.)* (Zagreb: Glas koncila i Hrvatski institut za povijest, 2004), 18-21.

državnim pravom ili municipalnim pravom (*Iura municipalia*). To je za posljedicu imalo da su hrvatske stranke, prvenstveno Neovisna narodna stranka i Stranka prava, u svojim političkim programima imale stavku ujedinjenja Bosne i Hercegovine s ostalim hrvatskim zemljama.[106]

Hercegovački franjevci su se nakon početnog oduševljenja uspostavom austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini u nju vrlo brzo razočarali, prije svega zato što je nova vlast zabranjivala isticanje hrvatskog nacionalnog identiteta. Razlog tome ležao je u politici koje je provodio austrougarski ministar financija i ujedno upravitelj Bosne i Hercegovine Benjamin Kállay. Njegova politika sastojala se od dvaju osnovnih elemenata: stvaranje sustava s naglašenim obilježjima policijskog režima i kidanje kulturnih veza BiH sa susjednim zemljama. Kállay je bio svjestan činjenice kako se mađarski (kao i hrvatski) nacionalizam temeljio na „povijesnom pravu“ pa je iz tog razloga pozornost posvetio konstruiranju ambijenta, odnosno njegove historiografske podloge, suprotstavljajući se hrvatskom i srpskom nacionalizmu politikom bošnjaštva i „bosanske posebnosti“. Isti je tvorac projekta stvaranja jedinstvene bošnjačke nacije sa zajedničkim „bosanskim jezikom“ i s tri različite vjeroispovijesti. Državni represivni aparat je zbog toga strogo nadzirao i vršio cenzuru listova te je držao monopol na tiskanje listova kako bi se spriječili hrvatski i srpski nacionalnointegracijski procesi u Bosni i Hercegovini.[107] Hercegovački franjevci tiskali su tjednik *Glas Hercegovca* i *Osvit*, tiskovine zaslužne za razvoj hrvatske nacionalne svijesti ali i širenje starčevićanske političke misli koja je isticala logiku povijesnog prava prema kojemu su zemlje Hercegovina i Bosna hrvatske zemlje koje treba ujediniti s Trojednom kraljevinom.[108] Navedeni tjednici su između ostalog bili gromobran za očuvanje hrvatskog nacionalnog identiteta protiv sve snažnijeg razvoja srpske političke misli u Hercegovini. Ubrzo su se navedene tiskovine našle pod udarom represivnog aparata Kállayeva režima sve do 1897. kada je izričito zabranjeno spominjanje i obilježavanje hrvatskog nacionalnog

---

[106] Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu i Hrvatski institut za povijest, 1973), 46-53. 101-252., Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden marketing (Biblioteka Hrvatske političke ideologije, 2000), 85-880., Jasna Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009), 25-590. S. Šagolj, *Novinstvo i nastanak nacija u BiH (1850.-1914.)*, 252.

[107] I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 40-41., T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882.-1903.*), 186-280., S. Šagolj, *Novinstvo i nastanak nacija u BiH (1850.-1914.)*, 265.

[108] Z. Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju“, 115-121., Šimun Musa – Ilija Musa, „Hrvatske političke novine u Mostaru na smjeni XIX. I XX. stoljeća“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009., svezak II*., ur. Ivica Lučić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 134-147., I. Glibušić, „Političko raslojavanje Hrvata u Bosni i Hercegovini od 1906. do zavođenja diktature“, 19.

identiteta.[109] Austrougarska vlast je na sve načine htjela spriječiti širenje hrvatske i srpske nacionalne ideje u Bosni i Hercegovini. Razlog tome ležao je u ideji izbjegavanja širenja sukoba hrvatskog i srpskog nacionalizama u BiH. Kállayev režim stvarao je protutežu hrvatskom i srpskom razvoju nacionalne svijesti, stvarajući bošnjačku naciju i pretvaranjem Sarajeva u kulturni centar ravnopravan Zagrebu i Beogradu.[110]

Iz svega navedenog jasno je zašto hercegovački franjevci nikada nisu dobili financijska sredstva Zemaljske vlade u Sarajevu za školovanje klerika.[111] Kada je riječ o obrazovnoj politici, nova je vlast preuzela pučke škole koje su utemeljili hercegovački franjevci, a na brigu im je ostavila financijski skupe institucije poput franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu i studij teologije u Mostaru. Krajnji cilj Kállayeva režima bio je potisnuti franjevce iz društvenog života.[112]

Završni proces oblikovanja hrvatskog nacionalnog identiteta odvio se tijekom zadnjih dvaju desetljeća 19. stoljeća kod hercegovačkih franjevaca koji su s vremenom utjecali na to da ga hrvatsko pučanstvo prihvati. Ideja hrvatskog nacionalnog pokreta širila se iz Hercegovine u Bosnu. Hercegovački su franjevci u spomenutom razdoblju bili pod utjecajem pravaških misli koje su se širila od Banske Hrvatske preko Dalmacije do Hercegovine. Fra Didak Buntić se uz biskupa fra Paškala Buconjića na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće istaknuo kao jedan od snažnih predstavnika pravaške političke misli. Ti su se franjevci aktivno zalagali za ujedinjenje Bosne i Hercegovine s ostalim hrvatskim zemljama. Sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918., režim je blokirao sve takve pokušaje hrvatskih stranaka. To je za posljedicu imalo da su obojica, Buntić i Buconjić, izražavali nezadovoljstvo zbog razvoja političkih prilika te su se zato vraćali zavičajnom identitetu, odnosno usredotočili su se isključivo na razvoj boljih životnih prilika u Hercegovini.[113] Kod hercegovačkih je franjevaca početkom 20. stoljeća sve više jačala ideja hrvatske državnosti. Nasuprot tome je u vrijeme Velikoga rata jačala ideja jugoslavenstva.[114] U Dalmaciji je u okviru Hrvatske napredne stranke nastala „politika novog kursa“, koja je za posljedicu imala stvaranje hrvatsko-srpske

---

[109] Š. Musa, „Zasluge hercegovačkih franjevaca u kulturno-prosvjetnome radu krajem turskoga i austrougarskog doba do početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na tiskarko-nakladničku, novinsku i književno-jezičnu djelatnost Franje Milićevića“, 109. Usp. I. Šarac, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, 145.
[110] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, 436-437.
[111] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 81.
[112] *Isto*, 192.
[113] I. Šarac, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, 146-148.
[114] I. Glibušić, „Političko raslojavanje Hrvata u Bosni i Hercegovini od 1906. do zavođenja diktature“ (doktorska disertacija, 28.

koalicije. Takva politička misao proširila se među mlađim članovima Hercegovačke franjevačke provincije i nametnula se kao ideja južnoslavenstva, odnosno započela je politička ideja jugoslavenstva.[115]

S druge strane, početkom 20. stoljeća u Trojednoj Kraljevini se po uzoru na zapadne europske zemlje, poglavito po uzoru na Njemačku, javio Hrvatski katolički pokret, čiji je idejni začetnik i osnivač krčki biskup Antun Mahnič.[116] Katolička Crkva stajala je uz Hrvatski katolički pokret koji je za cilj imao obranu ugroženog društvenog položaja Katoličke Crkve te širenje katoličkog svjetonazora na sva područja javnog života.[117] Pokret je okupljao učenike, studente, svećenstvo i intelektualce te se širio među seoskim i gradskim stanovništvom. Hrvatski katolički pokret tiskao je svoja istaknuta izdanja poput *Hrvatske straže, Katoličkog lista* i *Luči*. U sklopu pokreta organizirana su hrvatska katolička akademska društva, a najpoznatije među njima bilo je „Domagoj“, koje je utemeljeno u Zagrebu.

Po uzoru na Hrvatski katolički pokret fra Dane Zubac je 1908. utemeljio „Zbor hercegovačke franjevačke mladeži Bakula“, a poticaj za to bila su politička previranja u godini kada je Austro-Ugarska izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine. Zubac je smatrao kako je riječ o ispravnom putu za političko opismenjavanje naroda zbog rastućih društvenih promjena, prije svega političkih i ekonomskih. Fra Leo Petrović je tada uz velik broj članova Hercegovačke franjevačke provincije nasuprot političkim stajalištima nadbiskupa Josipa Stadlera zastupao ideju političkog savezništva sa Srbima. Pred skupinom hrvatskih učenika u Mostaru 1912./1913. Petrović je istaknuo kako je politika načelnog odbijanja suradnje i sporazuma sa Srbima čisti besmisao.[118] Upravo su ideje Petra Rogulje, istaknutog člana Hrvatskog katoličkog pokreta i kasnije prvog predsjednika Hrvatske pučke stranke, utjecale na fra Danu Zupca, fra Matu Čuturića i fra Lea Petrovića, a najviše na fra Dominika Mandića.[119]

---

[115] Z. Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju“, 112-115., S. Šagolj, *Novinstvo i nastanak nacija u BiH (1850.-1914.)*, 420-421.

[116] Jure Krišto, *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.)* (Zagreb: Glas koncila i Hrvatski institut za povijest, 2004), 33-48.

[117] Z. Matijević, “Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskog katoličkog seniorata (1912. – 1929.)”, 363-364.

[118] Ante Ciliga posjetio je fra Lea Petrovića u prosincu 1941. u franjevačkom samostanu u Mostaru. U razgovoru vezanom za složenu društvenu stvarnost koja je tada vladala na širem teritoriju NDH fra Leo Petrović istaknuo je kako sa Srbima ne može biti više nikada nikakve državne zajednice. Prema mišljenju Ante Cilige, za obrat političkog mišljenja koji se kod fra Lea Petrovića i kod velike većine hercegovačkih franjevaca, u razdoblju od 1913.-1941. dogodio prema Srbima, isključivo su bili odgovorni Srbi kao apsolutni vladari Kraljevine Jugoslavije. A. Ciliga, *Svjedok najvećih laži dvadesetoga stoljeća*, 102-104.

[119] I. Šarac, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, 149.

Većina članova Hercegovačke franjevačke provincije je 1918. dala javnu potporu programu Svibanjske deklaracije, odnosno političkoj ideologiji narodnog jedinstva. Jedan od autora izjave bio je tajnik Provincije fra Dominik Mandić.[120] Zajedno s Petrom Roguljom, fra Dominik Mandić je u Mostaru 1919. utemeljio Hrvatsku pučku stranku (HPS) i osnovao stranački list *Narodna Sloboda*.[121] Time se politički angažirao u novoj državnoj tvorevini.

HPS se prema svojem programu zalagala za državno i narodno jedinstvo Hrvata, Srba i Slovenaca, odnosno prihvatila je političku ideju jugoslavenstva. U organizacijskom pogledu, djelovala je kao sinteza triju klubova – seljačkog, radničkog i građanskog. HPS je poseban naglasak stavila na seljaštvo, poglavito na probleme oko rješavanja duhanskog pitanja s kojim se fra Dominik Mandić bavio u razdoblju između dvaju svjetskih ratova.[122] HPS je uživala gotovo apsolutnu potporu članova Hercegovačke franjevačke provincije, a među njima je bio fra Didak Buntić.[123] HPS je 1919. bila na vrhuncu svog djelovanja u Hercegovini.[124] Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Kraljevstva SHS 28. studenog 1920., HPS je izašla na izbore kao samostalna stranka i pokazala se vrlo uspješnom. Na Skupštinskim izborima od 18. ožujka 1923. ta je stranka teško poražena od Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) Stjepana Radića.[125] Težak je poraz HPS ponovno doživjela 8. veljače 1925. na skupštinskim izborima, kada je HRSS nadmoćno odnijela pobjedu u hrvatskom biračkom tijelu.[126]

Upravo u tom razdoblju došlo je do sukoba između HPS-a i HRSS-a, odnosno članova Hercegovačke franjevačke provincije s jedne i Stjepana Radića s druge strane, osobito u zapadnoj Hercegovini. Prema mišljenju Tomislava Jonjića, razlog leži u političkoj karijeri Stjepana Radića, u njegovu izrazitom antiklerikalizmu koji je nerijetko prelazio u protukatoličke vode. Uz to što je držao oštre govore, pisao članke protiv svećenstva, dovodio u pitanje temeljne dogme Katoličke Crkve, kao ministar prosvjete od 1925. povukao je niz poteza koji su pogodili Katoličku Crkvu.[127] Postoji još jedna bitna stavka, a riječ je o tome da

---

[120] Z. Matijević, "Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskog katoličkog seniorata (1912. – 1929.)", 369.
[121] J. Krišto, *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.),* 126-127.
[122] Z. Matijević, "Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskog katoličkog seniorata (1912. – 1929.)", 377-378.
[123] I. Glibušić, „Političko raslojavanje Hrvata u Bosni i Hercegovini od 1906. do zavođenja diktature", 177-180.
[124] B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 198-199.
[125] Z. Matijević, "Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskog katoličkog seniorata (1912. – 1929.)", 381-382.
[126] Ivica Glibušić, „Inicijativa za autonomiju Hercegovine s ciljem slabljenja Radićeva utjecaja na skupštinskim izborima 1925. godine", *Hercegovina, časopis za kulturno i povijesno naslijeđe 26* (2015), br. 1: 185-187. Vidi: Ivica Glibušić, „Reagiranje Hrvata iz Bosne i Hercegovine na Radićevo približavanje srpskim radikalima", *Motrišta, časopis za kulturu, znanost i društvena pitanja* (2015), br. 83-84:73-76.
[127] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo", 432.

je HPS gubio izbore ponajprije zbog svoje uporne projugoslavenske politike i zanemarivanja seljaštva kao najbrojnijeg dijela stanovništva. Sukob s hercegovačkim franjevcima došao je do vrhunca kada je umanjio sredstva iz proračuna za 1926. u iznosu od milijun dinara franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu.[128]

Posljednji skupštinski izbori u doba Vidovdanskog ustava održani su 11. rujna 1927., a na njima je HPS osvojila jedan mandat koji je pripao Stjepanu Bariću. Atentat na prvake HSS-a u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928., smrt prvaka stranke (i samoga Radića početkom kolovoza te godine) i ostanak Stjepana Barića u takvoj vladi dovelo je do konačnog sloma HPS-a kao političke organizacije koja je formalno raspuštena nakon uvođenja Šestosiječanjske diktature.[129] Fra Dominik Mandić je za razliku od mnogih članova HPS-a podržao ostanak Barića u vladi Antona Korošca.[130] Upravo zbog takve podrške kralj Aleksandar I. Karađorđević odlikovao je skupinu franjevaca iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a među njima i fra Dominika Mandića, ordenom Sv. Save II. reda.[131] Nakon smrti Stjepana Radića on je ostao u kolektivnom pamćenju hrvatskoga naroda, odnosno u nacionalnoj je mitologiji uzdignut na oltar mučeništva. Prema mišljenju povjesničara Stipice Grgića mučenička figura Stjepana Radića održala se do danas.[132] Očigledno pod utjecajem društvene stvarnosti i hijerarhija Katoličke Crkve također je prihvatila radićevsku ideologiju, odnosno politički program HSS-a.

Kada je riječ o članovima Hercegovačke franjevačke provincije, većina njih zagovarala je HSS-ov politički program. Manji dio, predvođen fra Dominikom Mandićem, je unatoč raspadu HPS-a ostao vjeran njenom političkom programu, koji je bio jugoslavenski.[133] Ideolozi vjerni liku i djelu braće Radić našli su se 30-ih godina prošlog stoljeća pod udarom nekih katoličkih intelektualaca, pa su tako bili podvrgnut kritici fra Otona Knezovića koji je

[128] I. Glibušić, „Političko raslojavanje Hrvata u Bosni i Hercegovini od 1906. do zavođenja diktature“, 227-235.
[129] Zlatko Matijević, „Hrvatska pučka stranka i Stjepan Radić (1919.-1928.)“, *Radovi Zavoda za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 33-33 (2000), br. 1: 263-265.
[130] I. Glibušić, „Političko raslojavanje Hrvata u Bosni i Hercegovini od 1906. do zavođenja diktature“, 277-283.
[131] Z. Matijević, “Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskog katoličkog seniorata (1912. – 1929.)”, 385-386.
[132] Stipica Grgić, „Radić nakon Radića: Stvaranje kulta heroja Stjepana Radića (1928. – 1934.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 42 (2010), br. 3: 723-724.
[133] U doba diktature je fra Dominik Mandić slao čestitke kralju Aleksandru, na što ga ovaj nije propustio odlikovati ordenom jugoslavenske krune IV. reda. T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, 433 i 440-443.

HSS-ovce optužio da su hrvatski identitet utemeljili na slavenskim i hrvatskim pretkršćanskim korijenima kako bi na kraju katolicizam izbrisali iz hrvatske povijesti.[134]

Neprilike u Hercegovini su se gomilale unatoč Mandićevu simpatiziranju Kraljevine Jugoslavije. Režimski represivni aparat vodio je kaznene postupke protiv hrvatskog stanovništva, ponajprije radi duhanskog i agrarnog pitanja, kako bi slomio gospodarsku i novčanu moć stanovništva Hercegovine. Vlada Kraljevine Jugoslavije je u lipnju 1934. poslala skupinu od pedesetak poreznika predvođenih načelnikom Ministarstva financija iz Beograda u samostan u Široki Brijeg. Ta je skupina silom upala u samostan i izvršila premetačinu franjevačkih soba.[135] Premda u ideološkoj zavadi s HSS-om, hrvatska katolička inteligencija je na političkom planu poduprla tu stranku 1935. kao političkog predstavnika hrvatskoga naroda koji se zalagao za konačno rješenje hrvatskoga pitanja u Jugoslaviji.[136] U razdoblju do sloma Kraljevine Jugoslavije su među članovima Hercegovačke franjevačke provincije prevladavale dvije političke struje. Među starijim članovima Provincije prevladavala je jugoslavenska struja, koja se zalagala za opstanak Jugoslavije, a među mlađim članovima Provincije struja koja je zastupala ideje hrvatskoga nacionalizma. Veći broj starijih članova Provincije podržavao je politički program HSS-a pod vodstvom Vlatka Mačeka poglavito od 1935., a najpoznatiji simpatizeri HSS-a bili su fra Dominik Mandić, fra Krešimir Pandžić i fra Leo Petrović.[137] HSS se zalagao za opstanak Jugoslavije te za autonoman položaj Hrvata u toj državnoj tvorevini.

Dijametralno suprotan politički program zastupao je manji broj starijih članova Provincije, koji je u razdoblju od 1935. do 1939. glasovao za Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ) na čelu s predsjednikom vlade, Milanom Stojadinovićem.[138] Jačanje hrvatskog nacionalističkog pokreta i širenje njegovih političkih ideja na Bosnu i Hercegovinu

---

[134] Stipe Kljaić, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.-1945.)* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017), 68-69.

[135] Fra Bazilije Pandžić navodi kako je prva premetačina osmanlijskih vlasti bila 1878., druga za vrijeme austrougarske vladavine 1896., ali obje vlasti su na miran način ušle u samostan za razliku od jugoslavenskih premetača. B. Pandžić, *Hercegovački franjevci,* 219. Usp. P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.* 249.

[136] S. Kljaić, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.-1945.),* 69.

[137] Istaknuti članovi HSS-a u Hercegovini bili su dr. Bariša Smoljan i dr. Cvjetan Spužević, blizak prijatelj fra Lea Petrovića. Petrovićev blizak prijatelj bio je i HSS-ovac Čedo Miličević. Hrvoje Mandić, „Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941.-1943.“. *Časopis za suvremenu povijest* 48 (2016), br. 3: 721-722.

[138] Prema jednom poslijeratnom elaboratu UDB-e riječ je bila o fra Bruni Adamčiku, fra Svetozaru Petriću, fra Vilimu Primorcu, fra Branku Mariću i fra Marijanu Zupcu. BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 2-3.

1938. i 1939. bogoslovi i mlađi franjevci u Provinciji oduševljeno su prihvatili.[139] Upravo će ova potonja politička misao zavladati među većim brojem članova Hercegovačke franjevačke Provincije u proljeće 1941., odnosno u doba sloma Kraljevine Jugoslavije i uspostave Nezavisne Države Hrvatske. Političkim i vojnim slomom NDH u svibnju 1945. zbog straha od komunističkih vlasti veći broj članova Provincije taktički se opredijelilo za jugoslavensku političku misao.

[139] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, 444-445.

II. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA POVIJESTI HERCEGOVAČKE FRANJEVAČKE PROVINCIJE OD 1941. DO 1945. – LITERATURA I IZVORI

U bosansko-hercegovačkoj, hrvatskoj, ali i inozemnoj historiografiji i publicistici, nakon Drugoga svjetskoga rata postojalo je zanimanje za komunističke zločine nad pučanstvom, katoličkim svećenicima i redovnicima u Hercegovini. Poglavito je to zanimanje, u vrijeme bipolarne podjele svijeta, postojalo kod hrvatskog iseljeništva u čemu su prednjačili hercegovački franjevci koji su djelovali u SAD-u, Švicarskoj i Italiji. U isto je vrijeme u jugoslavenskoj historiografiji ciljano razmatran odnos hercegovačkih franjevaca prema vlasti NDH tijekom Drugoga svjetskoga rata. Cilj takvoga razmatranja nije bilo utvrđivanje povijesnih činjenica, nego otvoreni pokušaj utvrđivanja „partijskih istina“ i nastavak borbe protiv klasnih neprijatelja.

Raspadom Jugoslavije, u Republici Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini pokrenuta su opsežna istraživanja u kojima su predmet interesa postali komunistički zločini i metodologija partizanske uspostave vlasti. U novije je vrijeme historiografija, vezano za temu stradanja hercegovačkih franjevaca i katoličkih svećenika, usmjerena na istraživanja partizanskoga osvajanja zapadne Hercegovine u razdoblju od kraja listopada 1944. do početka srpnja 1945. i procesa uspostave vlasti, pri čemu su partizani i komunističke vlasti ubili 65 franjevca, 12 dijecezanskih svećenika i jednu časnu sestru.

Pritom još uvijek nije objavljena monografija odnosno cjelovita sinteza o djelovanju Hercegovačke franjevačke provincije u Drugom svjetskom ratu i poraću. U Bosni i Hercegovini postavljen je istraživački temelj, koji se može iskoristiti za proučavanje povijesti Hercegovačke franjevačke provincije u razdoblju od 1941. do 1945. godine. Bavljenje tom problematikom zahtjevno je jer je većina izvora nestala ili je uništena u ratnim pustošenjima. Dovoljan je podatak to što je franjevačka knjižnica u gimnaziji na Širokom Brijegu dva puta zapaljena, u borbama za Široki Brijeg 6. i 7. veljače 1945., a drugi put je zapaljena 1947. te je tada izgorjela do temelja. Komunistički su aktivisti na zidu franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu 1947. napisali „kultura i prosvjeta to je naša osveta“![140]

[140] Ivo Lučić, „Pronalaženje posmrtnih ostataka ubijenih u Drugom svjetskom ratu i poraću na području Herceg Bosne“, izlaganje na simpoziju *Stopama pobijenih* u Širokom Brijegu, 2. listopada 2011. http://www.hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=17220:ivo-lui-pronalaenje-posmrtnih-ostataka-ubijenih-u-ii-svjetskom-ratu-i-porau-na-podruju-herceg-bosne&catid=28:povijesni-identitet&Itemid=112, pristup ostvaren 13. veljače 2019.

Represivni aparat komunističke Jugoslavije u većoj je ili manjoj mjeri progonio Katoličku Crkvu, što je utjecalo na to da je svako intelektualno djelovanje koje nije bilo vezano za KPJ i totalitarni komunistički svjetonazor bilo ugušeno. Iz razdoblja od 1935. do 1945. sačuvano je nekoliko časopisa i tjednika te drugih tiskovina u izdanju Hercegovačke franjevačke provincije, koji se danas čuvaju u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru.

Na prvom mjestu treba istaknuti *Izvještaj za školsku godinu 1939./40.* franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti u Širokom Brijegu, u kojem je objavljena uredba za učeničku stegu za školsku godinu 1940./41. i u kojoj se nalazi Pravilnik kako se učenici moraju ponašati.[141] Zatim, *Godišnja izvješća za školske godine 1940./41., 1941./42., 1942./43. i 1943./1944.* spomenute gimnazije.[142] U izvješćima se nalaze popisi gimnazijskih profesora hercegovačkih franjevaca od kojih su neke pogubili partizani, u veljači 1945. godine. Između ostalog, izvješća donose popis predmeta koje su navedeni profesori predavali u razdoblju od 1940.-1944. godine. Hercegovački franjevci uređivali su časopis *Kršćanska obitelj*, koji je izlazio u izdanju hercegovačkih franjevaca u Mostaru.[143] Nekoliko brojeva tog časopisa sačuvano je u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru, a svoje radove u njemu objavljivali su neki od pobijenih hercegovačkih franjevaca. Časopis *Stopama otaca, almanah hercegovačke franjevačke omladin*e izlazio je do 1940., a u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru sačuvano je tek nekoliko brojeva.[144] Hercegovački franjevci također su svoje članke objavljivali u navedenom časopisu, među njima i neki od pobijenih franjevaca. Za proučavanje okolnosti u kojima su djelovali hercegovački franjevci u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj važan je *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne države Hrvatske*.[145] Vlast NDH donijela je niz zakonskih odredbi o rasnoj pripadnosti u kojima je po uzoru, (ali i pod određenim političkim pritiskom) na nacističku Njemačku, donijela niz zakonskih odredbi o rasnoj pripadnosti u kojima su Židovi označeni glavnim ideološkim neprijateljem za vlast NDH. Zbirka *Ustaša, dokumenti o*

---

[141] Franjevačka klasična gimnazija s pravom javnosti u Širokom Brijegu, *Izvještaj za školsku godinu 1939./40*. (Mostar: Hrvatska tiskara, 1940.)

[142] Franjevačka klasična gimnazija s pravom javnosti u Širokom Brijegu, *Godišnja izvješća za školske godine 1940./41., 1941./42., 1942./43. i 1943./1944.* (Mostar: Hrvatska tiskara, 1944)

[143] Časopis *Kršćanska obitelj*, Mostar: Hercegovački franjevci, godišta od 1933. do 1938. Prvi urednik je bio fra Radoslav Glavaš (1867.-1913.). U vrijeme Drugoga svjetskoga rata fra Vendelin Vasilj ponovno je počeo objavljivati *Kršćansku obitelj*. Bazilije Pandžić, „Pisci hercegovačke franjevačke zajednice“. U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005*., ur. Ivo Čolak. Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006, 171-176.

[144] Časopis *Stopama otaca. Almanah hercegovačke franjevačke omladine*. Jubilarno godište 1908./9. – 1938./9, V(1939), Mostar: Zbor franjevačke bogoslovne mladeži „Bakula“.

[145] *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne države Hrvatske, godina 1941*., svezak I. – XII., broj 1.-1258, godište I., priredili Josip Junašević i Miroslav Šantek (Zagreb: Ministarstvo bogoštovlja i nastave, 1941)

ustaškom pokretu iz 1995. nadovezuje se na prethodno spomenuto djelo jer sadrži niz dokumenata i zakonskih odredbi koje su bile usmjerene protiv Židova i Roma.[146]

Od tiska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj za temu doktorske disertacije značajni su slijedeći dnevnici i tjednici:[147] *Hrvatsko pravo* – Mostar,[148] *Novi list* – Sarajevo[149], *Hrvatski narod – Zagreb*,[150] *Hrvatska* – Dubrovnik,[151] *Hrvatski list* – Osijek,[152] *Novo doba* – Split,[153] *Spremnost* – Zagreb,[154]*Novi list*, odnosno kasnije *Nova Hrvatska* – Zagreb.[155] Pojedini brojevi tiskovina nisu sačuvani ili nisu bili dostupni za istraživanje. U doktorskoj disertaciji korišteni su oni članci koji su vezani za tematiku Hercegovačke franjevačke provincije kao i općenito događanja u Hercegovini u Drugom svjetskom ratu. Kad je riječ o časopisima i katoličkim tiskovinama, za temu doktorske disertacije za razdoblje od 1938. do 1945. značajne su tiskovine *Katolički tjednik*[156] i *Katolički list*.[157]

Hrvatski politički emigranti njegovali su sjećanja na stradanja Katoličke Crkve u Drugom svjetskom ratu. Između ostalog, među hrvatskim emigrantima objavljivana su prva publicistička djela i memoari koji spominju stradanja hercegovačkih franjevaca. Objavljena djela nisu pisana znanstveno, već su ograničena na sjećanja preživjelih svjedoka, na novine i publicistiku općenito. Jedan od preživjelih franjevaca s Bleiburga, fra Oton Knezović, živio je i djelovao u Sjedinjenim Američkim Državama. Kao svjedok događaja na Širokom Brijegu pred partizansko osvajanje napisao je knjigu *Široki Brijeg* u kojoj iznosi kraću povijest Širokog Brijega, djelovanje franjevaca i njihovu likvidaciju od strane partizana u veljači 1945.

---

[146] Petar Požar, *Ustaša, dokumenti o ustaškom pok*retu (Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995)

[147] Navedenu problematiku znanstveno je obradio Mario Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2016).

[148] *Hrvatsko pravo, informativni tjednik* – Mostar. U Franjevačkoj knjižnici u Mostaru sačuvano je tek nekoliko brojeva: broj 16 (24. srpnja 1942.), 19 (14. kolovoz 1942.), broj 46 (2. travnja 1943.), broj 56 (13. lipnja 1943.) i broj 60 (18. srpnja 1943.)

[149] *Novi list* – Sarajevo. U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu nalaze se brojevi *Novog lista* od lipnja do rujna 1943. U franjevačkoj knjižnici u Mostaru nalazi se nekoliko brojeva navedenog lista.

[150] *Hrvatski narod – Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta,* dnevne novine, Zagreb, korišteni su brojevi od travnja 1941. do svibnja 1945.

[151] *Hrvatska*, dnevne novine, Dubrovnik, 1944. Obuhvaćeni su brojevi od početka izlaženja u travnju do prestanka izlaženja u listopada 1944. godine.

[152] *Hrvatski list* – Osijek, dnevne novine. Obuhvaćeni su brojevi od 1941. do 1945. godine.

[153] *Novo doba* – Split, dnevne novine. Obuhvaćeni su brojevi od početka izlaženja u listopadu 1943. godine do kraja izlaženja u listopadu 1944. godine.

[154] *Spremnost* – politički tjednik, Zagreb. Obuhvaćeni su brojevi od 1942. do 1945.

[155] *Novi list* – Zagreb, obuhvaćena je 1941. godina. *Nova hrvatska* – Zagreb. U Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici sačuvani su brojevi od 1941. do 1945., no nisu dostupni zbog posebnog programa zaštite. Knjižnica Hrvatskog instituta za povijest posjeduje brojeve od lipnja do listopada 1941., sve brojeve iz 1942. i brojeve iz razdoblja od siječnja do lipnja 1943. godine.

[156] *Katolički tjednik* – Sarajevo, tjednik koji je izlazio svake nedjelje. Obuhvaćeni su brojevi od 1941. do 1945. godine.

[157] *Katolički list* – Zagreb, tjednik koji je izlazio svakog četvrtka. Obuhvaćeni su brojevi od 1941. do 1945. godine.

godine.[158] Knezović je napisao monografiju *Pokolj hrvatske vojske 1945. (Dokument o zvjerstvima Srba nad Hrvatima).*[159] U tom memoarskom djelu donosi sjećanja na događaje koje je proživio povlačeći se s oružanim snagama NDH i hrvatskim civilima iz Zagreba prema Bleiburgu u svibnju 1945. godine. Između ostalog, navodi kako su ubijani hrvatski civili, pripadnici oružanih snaga NDH i katoličko svećenstvo od „srbokomunista" kako ih naziva u tom memoarskom djelu.[160] Fra Lucijan Kordić, dugogodišnji prijatelj fra Otona Knezovića, susreo ga je u Sloveniji na Križnom putu 1945. godine. Jedan je od osnivača nakladničke kuće ZIRAL (Zajednica izdanja Ranjeni labud) zajedno s fra Dionizijem Lasićem i fra Bazilijem Pandžićem. Nakladnička kuća nije ovisila o redovničkoj upravi, a imala je tri sjedišta, u Chicagu, Rimu i u Zürichu, u mjestima u kojima su djelovala trojica navedenih franjevaca osnivača ZIRAL-a. Fra Lucijan Kordić je 1946. pod pseudonimom Ante Begov objavio serijal od četiri nastavka „Iz dnevnika jednog Hercegovca. Krajem 1944. i početkom 1945. godine".[161] U serijalu iznosi podatke na temelju vlastitih i tuđih sjećanja o partizanskoj uspostavi vlasti i o pokoljima hercegovačkih franjevaca od listopada 1944. do veljače 1945. godine. Kordić je u monografiji *Mučeništvo crkve u Hrvatskoj* opisao stradanja hercegovačkih franjevaca od strane partizana.[162] Nadalje, fra Lucijan je objavio članak „U danima srdžbe i gnjeva. Iz dnevnika 1945." u kojem je opisao povlačenje s oružanim snagama NDH i civilima prema Bleiburgu i pri tome se osvrnuo na partizanske zločine prema subraći franjevcima u Hercegovini, na Bleiburgu i križnom putu.[163]

Fra Bruno Raspudić je oko 1950. u Madridu napisao članak „Grad na gori u plamenu. Prilog o posljednjim trenutcima širokobrijeških franjevaca."[164] Članak je objavljen prvi put 1998. u Humcu s nešto proširenim sadržajem kako to stoji u naslovu članka. Raspudić je opisao borbe za Široki Brijeg u veljači 1945. i priložio poimeničan popis ubijenih širokobrijeških franjevaca od strane partizana. Fra Gojko Musa objavio je malu knjižicu *Široki Brijeg*, u kojoj je naveo kako je „mučeničkom krvlju živote položilo 29 širokobrijeških franjevaca u veljači 1945. godine". Navedeni detalj bio je dovoljan razlog da komunistički

---

[158] Oton Knezović, *Široki Brijeg*, (Valencia: Naklada Drina, 1967)
[159] Oton Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945. (Dokument o zvjerstvima Srba nad Hrvatima)* (Chicago: 1960),
[160] O. Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945.*, 3-49.
[161] Ante Begov, „Iz dnevnika jednog Hercegovca. Krajem 1944. i početkom 1945. godine" (I.-IV.)". *Hrvatski katolički glasnik*, 1946., br. 5: 51-55., 85-87., 118-121. i 150-153.
[162] Lucijan Kordić, *Mučeništvo crkve u Hrvatskoj* (Chicago: Ziral-zajednica izdanja „Ranjeni Labud", 1988)
[163] Lucijan Kordić, „U danima srdžbe i gnjeva. Iz dnevnika 1945. godine". U: *Bleiburg: uzroci i posljedice. Spomen – zbornik četrdesete godišnjice tragedije*, priredio Vinko Nikolić. München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1988, 96-108.
[164] Fra Bruno Raspudić, „Grad na gori u plamenu. Prilog o posljednjim trenutcima širokobrijeških franjevaca". *Kršni zavičaj*, Humac, 1998., br. 31: 126 i 129.

represivni aparat kazneno progoni fra Gojka Musu.[165] Javno tužilaštvo u Splitu je 7. kolovoza 1971. u predmetu „Zabrana knjižnice Široki Brijeg autora dr. Gojka Muse“ donijelo rješenje kojim se privremeno zabranjuje naklada brošure „Široki Brijeg“ u izdanju Franjevačkog samostana u Lištici. Okružni sud u Splitu je nakon rasprave od 12. kolovoza 1971. donio rješenje kojim se zabranjuje navedena brošura. Između ostalog, u obrazloženju stoji da su, suprotno sadržaju brošure, širokobriješki franjevci upotrijebili oružanu silu protiv pripadnika NOVJ.[166] Fra Častimir Majić napisao je u Chicagu monografiju *U nebo zagledani*.[167] Riječ je o memoarskom djelu u kojem se nalazi kratki životopis svakog od 66-orice pobijenih hercegovačkih franjevaca.[168]

Nadalje, članak „Operacija Široki Brijeg“ autora Milana Ilinića sadrži podatke o borbama za Široki Brijeg koje je službena režimska historiografija ispustila.[169] Osim partizanskih postrojbi koje su sudjelovale u borbama za Široki Brijeg, u članku se nalaze kratki životopisi zapovjednika partizanskih postrojbi, partizanskih propagandnih listova te popis pobijenih širokobrijeških franjevaca. U emigraciji je također objavljeno djelo *Hrvatske oružane snage 1941.-1945.* u kojoj autor Miron Krešimir Begić iznosi borbeni put oružanih snaga NDH. U djelu je nekoliko stranica posvetio borbama u Hercegovini od studenog do ožujka 1945., u kojima spominje likvidaciju hercegovačkih franjevaca od strane partizana u veljači 1945. godine[170]

2.1. Hercegovački franjevci u jugoslavenskoj historiografiji i publicistici

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je preko svog sustava vlasti i represivnog aparata održavala revolucionarni poredak u Jugoslaviji. Komunisti su imali negativan stav prema Crkvi i time označili vjerske institucije glavnim protivnikom u „ovladavanju masama“. KPJ je na čelu s Josipom Brozom Titom bila u savezništvu sa Sjedinjenim Američkim Državama, SSSR-om i Velikom Britanijom te je uz njihovu potporu uspostavila vlast u Jugoslaviji. Zbog potpore zapadnih saveznika komunistička vlast je zbog prikrivanja svoga

---

[165] Gojko Musa, *Široki Brijeg* (Metković, Franjevački samostan Široki Brijeg, 1971)
[166] Bosna i Hercegovina (dalje: BiH) – Pismohrana Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće, Široki Brijeg (dalje: PVPMLPŠB) - Javno tužilaštvo u Splitu u predmetu „Zabrana knjižnice Široki Brijeg autora dr. Gojka Muse“, spis Kr. 47/71, od 7. VIII. 1971., 2-13., Odluka Okružnog suda u Splitu od 12. kolovoza 1971.
[167] Častimir Majić, *U nebo zagledani* (Široki Brijeg-Zagreb: Vicepostulatura postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće“ i Alfa, 2011)
[168] Č. Majić, *U nebo zagledani*, 11-272.
[169] Milan Ilinić, „Operacija Široki Brijeg“ u: *Hrvatski kalendar*, 29 (1972), 68-83.
[170] Miron Krešimir Begić, *HOS 1941.–1945.* (Buenos Aires: „Ustasa” – El patriota Croata – Revisto Historico-cultural, 1985)

totalitarnoga karaktera morala biti oprezna prema progonu Katoličke Crkve. Iz toga proizlazi ciljana kampanja KPJ u konstruiranju stvarnosti i tobožnje „krivice“ hercegovačkih franjevaca. Jedna od najčešćih konstrukcija stvarnosti bila je optužba da su hercegovački franjevci provodili „pokrštavanje“ Srba i poticali zločine nad srpskim stanovništvom.[171] Komunistički režim je, slijedeći totalitarnu matricu, nastojao uspostaviti potpunu političku kontrolu društva, a posljedica toga bilo je utemeljenje Agitpropa (Odjeljenje za agitaciju i propagandu u okviru CK KPJ) u srpnju 1945. godine. Glavna zadaća Agitpropa bila je spriječiti ideološka odstupanja od službene partijske dogmatike i odstranjenje bilo kakvog propitivanja iste. Posljedica svega bilo je to da se Katolička Crkva zatekla na ideološkom udaru novo uspostavljenog režima. Notorna činjenica bila je to što je KPJ doživljavala Katoličku Crkvu kao opasnog političkog protivnika i shvaćali da Crkvu ne mogu uništiti. Shodno tome procjenjivali su da će je drugim metodama nadjačati.[172]

Okosnicu takvih napada na hercegovačke franjevce, kao i na Katoličku Crkvu, vodio je jugoslavenski povjesničar Viktor Novak u svom djelu *Magnum Crimen*. Prema dostupnim historiografskim izvorima, Viktor Novak je kraće vrijeme boravio u bogosloviji, a nakon izlaska iz bogoslovije upisao je studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.[173] Priključio se KPJ i kao obavještajac radio u ilegali od 1942., do sredine listopada 1944. kada je Beograd osvojen od strane Crvene armije i NOVJ. Tada od političkog vrha KPJ dobiva zadaću napisati knjigu.[174] Tim činom postaje okosnica ideološkog „rata“ protiv Katoličke Crkve, navodi da je u širokobriješkom samostanu pronađena korespondencija s poglavnikom Pavelićem, te da su se fratri pokušali povući s njemačkim jedinicama, ali su uslijed razvoja situacije morali prihvatiti borbu i na taj način stradali. Novak ističe da su franjevci bili „najogorčeniji“ branitelji Širokoga Brijega te da je na položajima kod Knešpolja pronađeno šestero poginulih fratara, čime implicira njihovo sudjelovanje u borbenim djelovanjima.[175] Isti misaoni obrazac, različitog sadržaja, nalazimo i prije toga u knjizi *Dokumenti o*

---

[171] Vladimir Šumanović, “Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama”. *Stopama pobijenih* 9 (2016), br. 1 (16): 22.

[172] Dražen Barbarić, „Kritička dekonstrukcija komunističkog narativa o stradanju širokobrijeških franjevaca“. *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, VIII (2012), br. 8: 246-247.

[173] Ratko Perić, „Biskupov osvrt. Imenovanje don Petra Čule mostarsko-duvanjskim biskupom“. *Službeni Vjesnik biskupija mostarsko-duvanjske i trebinjsko-mrkanske*, (2009.), br. 1: 89.

[174] Stjepan Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima – projekt „Homogena Srbija“ 1941*. (Split: Naklada Bošković, 2017), 623-627.

[175] Viktor Novak, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Beograd: RO Nova knjiga, reprint, 1986), optužuju se širokobriješki franjevci da drže klasičnu gimnaziju koja je leglo ustaštva, vidi: 596-597., pokolji hercegovačkih Srba 622., odgovornost fra Radoslava Glavaša za vjerske prijelaze 624-626, za prevođenje pravoslavnog pučanstva na pravoslavnu vjeru optužen je fra Dionizije Lasić, str. 626. Na stranicama od 1085. i 1098.navodi se optužba da su franjevci pucali na pripadnike NOVJ.

protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera autora Jože Horvata i Zdenka Štambuka.[176]

Od tiskovina Komunističke partije Jugoslavije u nasrtajima na Katoličku Crkvu i na hercegovačke franjevce prednjačile su beogradske novine *Borba*[177] i *Politika*.[178] Zatim, zagrebački listovi *Narodni list*[179] i *Vjesnik jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske*.[180] Nadalje, svakako su zanimljive tiskovine crnogorska *Pobjeda,*[181] *Varaždinske vijesti,*[182] *Slobodna Dalmacija* iz Splita[183] i sarajevsko *Oslobođenje*.[184] Državni i regionalni centri tiskovina su propagandom radili na uspostavljanju nove komunističke vlasti nakon svibnja 1945. godine. Kada je riječ o Hercegovini, lokalne tiskovine slijedile su obrasce političkog djelovanja državnih i regionalnih središta tiskovina. Među tim partijskim tiskovinama u Hercegovini bili su *Hercegovački vjesnik*[185] i *Sloboda*.[186] Spomenute tiskovine pod nadzorom Komunističke partije Jugoslavije vodile su orkestrirani napad na Katoličku Crkvu kao i na hercegovačke franjevce 1945. godine. U posebnom poglavlju doktorske disertacije analizirat će se navedene tiskovine pred i nakon završetka borbe za Široki Brijeg u veljači 1945. godine.

Kao reakcija na knjižicu *Široki Brijeg* autora fra Gojka Muse, uslijedila su objavljivanja ratnih monografija postrojbi VIII. dalmatinskog korpusa i 29. hercegovačke divizije u sastavu II. crnogorskog korpusa 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća. Uzrok tomu je činjenica što se otvoreno počeo propitivati službeni stav jugoslavenske historiografije vezano za pokolj

---

[176] Navode se optužbe kako je tobože samostan u Širokom Brijegu bio leglo ustaša prije rata, da su franjevci na Širokom Brijegu držali oružje prije rata. Između ostalog ističe se kako je fra Radoslav Glavaš zakleti ustaša, optužuje se župnika iz Jablanice fra Nikolu Ivankovića kako je špijunirao za talijansku vojsku i da je fra Bruno Adamčik, održao glazbenu priredbu u čast prve obljetnice utemeljenja NDH u Širokom Brijegu. Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* (Zagreb, 1946), 7., 44-45., 285., 308., 424-428.

[177] *Borba – Organ Komunističke partije Jugoslavije*, dnevne novine, Beograd. Obuhvaćeni su brojevi iz 1945. godine.

[178] *Politika*, dnevne novine, Beograd. Obuhvaćeni su brojevi iz 1945. godine.

[179] *Narodni list*, dnevne novine, Zagreb. Obuhvaćeni su brojevi iz 1945. godine.

[180] *Vjesnik jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske*, dnevne novine Zagreb. Obuhvaćeni su brojevi iz 1945. godine.

[181] *Pobjeda – list narodnooslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke*, tjedne novine. Obuhvaćeni su brojevi iz 1945. godine.

[182] *Varaždinske vijesti – glasilo narodne fronte za okrug Varaždin*, tjedne novine, Varaždin. Obuhvaćeni su brojevi iz 1945. godine.

[183] *Slobodna Dalmacija – glasilo jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Dalmacije*, dnevne novine, Split. Obuhvaćeni su brojevi iz 1945. i 1946. godine.

[184] *Oslobođenje – organ Izvršnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine*, dnevne novine, Sarajevo. Obuhvaćeni su brojevi iz 1944., 1945. i 1946. godine.

[185] *Hercegovački vjesnik*, tjedne novine, Mostar. Obuhvaćena je 1944. godina.

[186] *Sloboda – list oblasnog odbora narodnooslobodilačkog fronta za Hercegovinu*, tjednik, Mostar. Obuhvaćeno je razdoblje od 1944. do 1946. godine.

franjevaca u borbama za Široki Brijeg. Tako je partizanski časnik Milan Basta, jedan od sudionika pokolja hrvatskih civila i pripadnika oružanih snaga NDH na Bleiburgu i Križnom putu u svibnju 1945. napisao djelo *Rat je završen 7 dana kasnije*.[187] Nastavljajući se na prethodnike, Viktora Novaka, Jožu Horvata i Zdenka Štambuka, Basta navodi kako je franjevački samostan na Širokom Brijegu bio žarište ustaša i „po zlu poznatih fratara iz Širokog Brijega" te dodaje kako su iz njihovih redova novačeni ustaški dužnosnici.[188]

Djelo *Katoličko svećenstvo u NOB-u* autora Ćirila Petešića nastavak je zadanih obrazaca jugoslavenske historiografije.[189] U navedenom djelu autor spominje nekoliko hercegovačkih franjevaca na čelu s mostarskim biskupom fra Alojzijem Mišićem, koji su spašavali Srbe u Mostaru. Među franjevcima koji su spašavali Srbe nigdje nema spomena o fra Leu Petroviću, kojega su partizani likvidirali 14. veljače 1945. godine.

Po domišljatosti konstrukcija stvarnosti slijedi partizanski publicist Mahmud Konjhodžić u svome djelu *Kronika o Ljubuškom kraju,* koji navodi kako su navodno franjevci na Širokom Brijegu postavili mitraljeska gnijezda, a vanjski kanati na svim prozorima crkve su skinuti kako ne bi smetali puškostrojničarima i snajperima. Nadalje, tvrdi da su franjevci polijevali vrućim uljem partizane s vrha zvonika, istog onog koji je 6. i 7. veljače izravnom partizanskom topničkom vatrom pogođen nekoliko desetaka puta.[190] Bivši visokorangirani partizani objavili su svoja sjećanja u zborniku radova *Hercegovina u NOB-u,* koji je objavljen 1961. godine.[191] Komunistički režim nastojao je izgraditi službenu historiografiju u kojoj se veličaju KPJ i dostignuća revolucije, pritom nastojeći napraviti odmak od vlastitih propagandnih listova iz vremena Drugoga svjetskoga rata i prvih nekoliko godina komunističke Jugoslavije.

Fabijan Trgo bio je dugogodišnji glavni urednik i član redakcijskog odbora *Zbornika dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda,* kapitalnog projekta Vojno-istorijskog instituta Jugoslavenske narodne armije u Beogradu, institucije koja je bila zadužena za objavljivanje ratnih dokumenata. Fabijan Trgo tvrdio je u svojim javnim istupima, bez ijednog dokaza, da su širokobriješki franjevci likvidirani u borbi jer su zajedno s

[187] Milan Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, treće izdanje (Zagreb: Spektar, 1980)
[188] M. Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 159 i 223.
[189] Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941.-1945*. (Zagreb: VPA-Vjesnikova press agencija, 1982.)
[190] Mahmud Konjhodžić, *Kronika o Ljubuškom kraju, knjiga druga* (Ljubuški: Općinski odbor saveza udruženja boraca NOOR, 1981), 381-382.
[191] Skupina autora, *Hercegovina u NOB-u* (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA, 1961)

njemačkim i oružanim snagama pucali na postrojbe NOVJ-a za vrijeme napada na Široki Brijeg 6. i 7. veljače 1945. godine.[192]

Nekoliko takvih primjera nalazimo u drugoj knjizi zbornika *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945., od drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobede*,[193] kao i u njegovu izlaganju „Uloga dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji" koje je održao na skupu u sklopu četrdesete obljetnice Mostarske operacije 1985. u Mostaru.[194] Fabijan Trgo obnašao je dužnost odgovornog urednika *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, u edicijama Vojno-istorijskog instituta objavljivanima u razdoblju od 1954. do 1968. godine. Glavni odgovorni urednik sveska koji sadrži dokumente o borbama u Bosni i Hercegovini u veljači 1945. bio je Miloš Krstić, nakon što je Fabijan Trgo iz nepoznatih razloga dao ostavku.[195]

U *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Borbe u Bosni i Hercegovini u veljači 1945*., nalaze se dva ključna izvješća o borbama za Široki Brijeg i Mostar, koji su zapravo krivotvorine.[196] Navedeni zbornik sadrži krivotvoreni dokument „izvješće 26. dalmatinske divizije upućenom VIII. dalmatinskom korpusu 16. veljače 1945. godine".[197] Nadalje, u spomenutom zborniku nailazimo na dokument „Izvještaj Štaba VIII. korpusa NOVJ od 25. februara 1945. Vrhovnom štabu NOV i POJ o oslobođenju zapadne Hercegovine i Mostara"[198] Radi se o još jednoj krivotvorini glavnog urednika Fabijana Trge o borbama za Široki Brijeg i Mostar u cilju opravdavanja likvidacija hercegovačkih franjevaca u Širokom Brijegu i Mostaru od strane represivnog aparata KPJ. Autentičnost dokumenata osporava povjesničar Vladimir Šumanović koji navodi pet ključnih razloga zašto je navedeni dokument krivotvorina. Prvi i ključni razlog jest nepostojanje originala, umjesto kojega je kao izvor naveden ovjereni prijepis nastao u Štabu II. armije. Drugi razlog je taj što u dijelu dokumenta „Osvrt na dvodnevne bitke za Široki Brijeg", prikaz

---

[192] Fabijan Trgo, „Uloga Dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji". U: *Mostarska operacija – Učesnici govore*, glavni urednik Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986), 225.

[193] Fabijan Trgo, „Od oslobođenja Beograda do kraja rata". U: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945., od drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobede, druga knjiga*, gl. urednici Terzić, Velimir – Brajović, Petar – Mihajlovski, Kiril. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1965.

[194] Fabijan Trgo, „Uloga Dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji", U: *Mostarska operacija – Učesnici govore*, glavni urednik Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986), 221-226.

[195] Vladimir Šumanović, "Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama". *Stopama pobijenih* 9 (2016), br. 1 (16): 22.

[196] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, t. IV, knj. 33 (dalje: *Zbornik* IV/33) (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1970.)

[197] Vladimir Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije 8. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokog Brijega", *Časopis za suvremenu povijest* 48, 2016., br. 2: 422.

[198] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, t. IV, knj. 33 (dalje: *Zbornik* IV/33) (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1970), 620-653.

borbi obrađen je u točki 9, a sadržajno se odnosi na tijek bitke opisane pod točkama 2, 3 i 4. Opisani dio dokumenta može se smatrati neautentičnim zbog zaključka koji ne odgovara podacima navedenim u prethodnim točkama. Spomenuti zaključak iznesen u točki 9 glasi: "Vojno-obavještajna služba dobro je funkcionisala. Ranije prikupljeni podaci umnogome se podudaraju sa stvarnim stanjem neprijatelja". Da je citirana tvrdnja bila točna, to bi značilo da je zapovjedništvo 26. dalmatinske divizije prije početka bitke za Široki Brijeg raspolagalo točnim podacima o broju i smještaju obrane. No usporedbom navedenoga zaključka s opisom bitke u prethodnim točkama ovoga dokumenta može se zaključiti da je taj zaključak netočan, odnosno da nema temelj u prethodno iznesenim podacima. Treći su razlog dvije temeljne faktografske pogreške u kojima su ispušteni podaci izneseni u drugom dijelu teksta. Četvrtim razlogom Šumanović smatra izostavljene događaje iz izvješća, zbog kojih je izvješće uskraćeno za strukturno relevantne podatke, čime je dovedena u pitanje njegova osnovna funkcija. Petim razlogom smatra neutemeljene zaključke u završnom dijelu koje su izneseni bez činjeničnoga uporišta u prethodnom dijelu teksta.[199]

Uz ostala izdanja Vojno-istorijskog instituta u Beogradu donosimo tri sveska za naslove koji slijede i bit će korištena kao objavljeni izvori u istraživanju. Riječ je o trima svescima *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944.*,[200] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Borbe u Bosni i Hercegovini u januaru 1945.*,[201] *i Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Dokumenti njemačkog Reicha 1944.-1945.*,[202] donose dokumente o borbama u Hercegovini, no dokumentima svakako treba pristupiti s krajnjim oprezom zbog navedenih dvaju primjera krivotvorenja dokumenata, što je počinio urednik zaslužan za kreiranje službene partijske povijesti.

Anđela Radelić – Jovanović objavila je memoarsko djelo *Rađanje slobode*.[203] U toj knjizi navodi kako je početkom veljače 1945. boravila u Imotskom, gdje je bilo izdvojeno zapovjedno mjesto VIII. dalmatinskog korpusa. Obnašala je poslove informativne političke

---

[199] Vladimir Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća VIII. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji". *Časopis za suvremenu povijest* 50, 2018., br. 1: 143-160.

[200] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, tom 4., knjiga 30. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968.), *Zbornik (*IV/31) i *Zbornik (*IV/32).

[201] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IV, knjiga 32 (dalje: *Zbornik* IV/32) (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1970.)

[202] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Dokumenti njemačkog Reicha 1944.-1945.*, tom XII, knjiga 4. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979)

[203] Anđelka Radelić-Jovanović, *Rađanje slobode, Prvi dio* (Split: Čakavski sabor 1979), 212.

djelatnosti na način da je uređivala zidne novine i pripremala predavanja za djelatnike štabova partizanskih postrojbi. U vrijeme kad je obavljala dužnost počele su borbe za Široki Brijeg 6. veljače a u IZM (Izdvojeno zapovjedno mjesto) u Imotski stizale su prve vijesti o teškim borbama, kao i prvi ranjenici. Nadalje, ističe kako je vladalo opće uvjerenje među partizanima da su franjevci na Širokom Brijegu na zlu glasu, kao i njihov samostan, te da oni brane samostan oružjem uz „svesrdnu pomoć Nijemaca, ustaša i domobrana".[204] Za franjevačku klasičnu gimnaziju na Širokom Brijegu ističe da je bila rasadnik vjerske i nacionalne mržnje, i da su se u njoj obrazovali, ili s njom neposredno surađivali najokorjeliji zločinci krvave Pavelićeve države. „Tu su se davali oprosti za djela genocida i bogu upućivane molbe da kazni bezbožne komuniste i druge otpadnike od svete crkve. Za ubojstvo ateista i heretika otvarala su se vrata u carstvo nebesko".[205] Jedna od starih-novih optužbi koju autorica ističe bila je da su franjevci vatrenim oružjem otvarali vatru na partizane u „ustaškom Alcazaru", odnosno u Širokom Brijegu kako su ga zvali.[206]

Vrijedno je istaknuti da je prilikom skupa povodom 40. obljetnice Mostarske operacije, održanog u Mostaru 1985., Fabijan Trgo ponovno dobio ulogu glavnog i odgovornog urednika. Zbornik radova *Mostarska operacija – Učesnici govore*, temelji se na starim tezama, izlaganjima Fabijana Trge i Nikole Anića, prema kojima su franjevci na Širokom Brijegu branili samostan oružjem i iz tog razloga su likvidirani od postrojbi NOVJ.[207] Nadalje, navedeni Zbornik iznosi faksimile dokumenata VIII. dalmatinskog korpusa, zemljovida i nekoliko članaka o partizanskom represivnom aparatu koji pomažu rekonstrukciji događaja iz vremena Mostarske operacije.[208]

Bivši politički komesar u sastavu 12. dalmatinske brigade, Nikola Anić, dobio je zadatak od komunističke vlasti pisanja službene jugoslavenske historiografije. Novu-staru tezu o sudjelovanju širokobrijeških franjevaca u Borbi za Široki Brijeg uvrstio je u članak „Dvadeset šesta dalmatinska divizija u mostarskoj operaciji" na skupu povodom 40.

---

[204] A. R. Jovanović, *Rađanje slobode, Prvi dio*, 213., 215.
[205] *Isto*, 214.
[206] Alcazar – Pojam Alcazara odnosi se na španjolsku utvrdu iz španjolskog građanskog rata, u kojemu su pripadnici Francovih snaga 1936. pružili herojski otpor mnogobrojnim i puno jačim republikanskim snagama te su na kraju uz pomoć drugih nacionalističkih snaga i odbacili republikance. *Isto,* 214-217.
[207] Fabijan Trgo, „Uloga Dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji", 225.
[208] Ante Biočić, „Mostarska operacija", U: *Mostarska operacija – Učesnici govore*, glavni urednik Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod,1986), 101-126., Uglješa Danilović „O značaju mostarske operacije", *Mostarska operacija – učesnici govore*, 425-431., Olga Marasović „O ilegalnom radu u Mostaru", *Mostarska operacija – učesnici govore*, 479. i Jovan Andrić, „Jedinica 3. brigade narodne odbrane u mostarskoj operaciji", *Mostarska operacija – učesnici govore*, 391-399.

obljetnice Mostarske operacije.[209] U navedenom zborniku obradio je članak „Tito u mostarskoj operaciji“.[210] Zatim, objavio je knjigu *Povijest dvanaeste dalmatinske udarne brigade, prve otočke*.[211] Opisao je operativni put 12. dalmatinske brigade, a u poglavlju „Mostarska operacija“ uopće ne spominje stradanje širokobrijeških franjevaca. Djelo je važno zbog pravca kretanja spomenute brigade u borbama za Široki Brijeg i Mostar. Na skupu povodom 40. obljetnice Mostarske operacije izlagao je članak „Dvanaesta dalmatinska brigada u mostarskoj operaciji“.[212]

Njegova knjiga *Povijest VIII. dalmatinskog korpusa* dodatno je učvršćivanje starih konstruiranih teza o tome da su širokobriješki franjevci tijekom borbi za Široki Brijeg u njima navodno sudjelovali, a ne da su ih po svršetku borbi u kojima nisu sudjelovali bez ikakva suda ubili pripadnici NOVJ.[213] Ostala Anićeva djela, *Antifašistička Hrvatska, Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.-1945.*[214] i *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.-1945.* vrijedna su utoliko što donose preslike dokumenata, faksimile, zemljovide, no prema tim djelima treba pristupati s krajnjim oprezom zbog autorovog ranijeg citiranja krivotvorenih izvješća vezanih za operativna djelovanja postrojbi NOVJ za vrijeme Mostarske operacije u veljači 1945. godine.[215]

Disertacija sadrži poglavlje o operativnom djelovanju NOVJ u Hercegovini od kraja listopada 1944. do ožujka 1945. godine. Pisci službene jugoslavenske historiografije, kao i autori monografija o partizanskim brigadama u sastavu VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ pripadnici su partizanskog pokreta. Mnogi su obnašali visoke dužnosti u NOVJ, a dobar dio autora je izravno ili neizravno sudjelovao u mostarskoj operaciji u veljači 1945. godine.

Lazar Subotić u djelu *Kninska i mostarska operacija* osim pregleda operativnog djelovanja VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u mostarskoj operaciji donosi vrijedne vojne zemljovide s položajima postrojbi toga korpusa. Djelo je služilo za proučavanje vojne

---

[209] Nikola Anić, „Dvadeset šesta dalmatinska divizija u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – Učesnici govore*, glavni urednik Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986), 227-235.
[210] Nikola Anić, „Tito u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – Učesnici govore,* glavni urednik Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod,1986), 451-463.
[211] Nikola Anić, *Povijest dvanaeste dalmatinske udarne brigade, prva otočke* (Supetar na Braču: Domicil 12. dalmatinske NOU brigade, 1984).
[212] Nikola Anić, „Dvanaesta dalmatinska brigada u mostarskoj operaciji“, U: *Mostarska operacija – Učesnici govore*, glavni urednik Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986), 265-281.
[213] Nikola Anić, *Povijest osmog dalmatinskog korpusa narodnooslobodilačke vojske Hrvatske 1943.-1945*. (Split-Zagreb: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada, Dom i svijet, 2004).
[214] Nikola Anić, *Antifašistička Hrvatska. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.-1945*. (Zagreb: Multigraf Marketing d.o.o., Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2005)
[215] Nikola Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.-1945*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest-biblioteka hrvatska povjesnica, 2002).

povijesti na višoj vojnoj akademiji JNA.[216] Dragutin Grgurević je u monografiji *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija* obradio operativno djelovanje divizije u mostarskoj operaciji. U monografiji se nalazi niz dokumenata, faksimila, zemljovida i fotografija korisnih za doktorsku disertaciju.[217] Dragutin Grgurević je objavio knjigu *U Zlopolju: Treća dalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada*, u kojoj tvrdi da je samostan fratara na Širokom Brijegu bio prepun neprijateljskih vojnika i samim time vojno uporište.[218]

Nadalje, djelo *Druga dalmatinska proleterska brigada* korisno je za temu doktorske disertacije jer je autor Branko Obradović obradio operativno djelovanje te brigade u borbi za Široki Brijeg i Mostar. Djelo je vrijedno jer iznosi niz dokumenata i faksimila korisnih za operaciju, no ne spominju se ratni zločini koje su pripadnici spomenute brigade počinili nad civilnim stanovništvom i širokobriješkim franjevcima.[219] Djelo Miloša Pajevića *Artiljerija u Narodnooslobodilačkom ratu* daje pregled djelovanja topništva VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u mostarskoj operaciji, kao zapovijedi i faksimile za djelovanje topništva u napadu na Široki Brijeg i Mostar u veljači 1945. godine.[220] Monografija *Partizani južne Dalmacije. Trinaesta južnodalmatinska narodnooslobodilačka brigada* autora Ive Ferenca sadrži poglavlje o borbama spomenute brigade u Širokom Brijegu. Monografija spada u kategoriju djela službene jugoslavenske historiografije u kojoj se ponavlja konstruirana teza da su franjevci pucali iz samostana na Širokom Brijegu na partizane.[221] Za disertaciju je važno djelo *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*, u kojoj je, između ostalog, prikazano operativno djelovanje navedene divizije u borbama u Hercegovini od studenog 1944. do travnja 1945. godine. U djelu se navodi da je samostan na Širokom Brijegu bio obrambeno uporište, što je jasan pokazatelj kategorije ovog djela. Vrijednost djela je u dokumentima, zemljovidima, faksimilima i fotografijima nastalih za vrijeme Mostarske operacije u veljači 1945. godine.[222] Pripadnik partizanskog pokreta Mate Šalov autor je monografije *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*, koja sadrži dokumente, faksimile, fotografije i pregled operativnog

---

[216] Lazar Subotić, *Kninska i mostarska operacija* (Beograd: Viša vojna akademija JNA, Katedra vojne istorije, 1962).
[217] Dragutin Grgurević, *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1964).
[218] Dragutin Grgurević, *U Zlopolju: Treća dalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada* (Beograd: Narodna armija, 1971).
[219] Branko Obradović, *Druga dalmatinska proleterska brigada* (Beograd: Vojnoizdavački zavod 1968).
[220] Miloš Pajević, *Artiljerija u Narodnooslobodilačkom ratu* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970).
[221] Ivo Ferenca, *Partizani južne Dalmacije. Trinaesta južnodalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada* (Beograd: Narodna armija, 1975).
[222] Danilo Komnenović, Muharem Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija* (Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1979). Autori su sudjelovali kao izlagači na „znanstvenom skupu“ povodom 40-e obljetnice mostarske operacije 1985. Danilo Komnenović, Muharem Kreso, „Dvadeset deveta divizija u mostarskoj operaciji“ u: *Mostarska operacija – učesnici govore*, 299-330.

djelovanja 4. dalmatinske brigade VIII. dalmatinskog koprusa u mostarskoj operaciji.[223] Autor se kao svojedobni pripadnik partizanskog pokreta priklonio tezi da su franjevci na Širokom Brijegu poticali križare na borbu protiv partizana, kao i da su bili organizatori njemačke operacije Bura krajem siječnja i početkom veljače 1945. godine. Nešto kasnije spomenuti je autor objavio monografiju *Treća dalmatinska brigada*.[224] Priklonio se "novim", zapravo starim, konstruiranim tezama o suradnji hercegovačkih franjevaca s njemačkim i oružanim snagama NDH u borbi za Široki Brijeg. Monografiji daje vrijednost pregled operativnih djelovanja u mostarskoj operaciji 3. dalmatinske brigade u sastavu VIII. dalmatinskog korpusa, dokumenti, faksimili i zemljovidi. Mensur Seferović autor je monografije *Istočno i zapadno od Neretve. Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada*, u kojoj je obrađeno poglavlje o operativnom djelovanju navedene brigade poglavito prije početka mostarske operacije u veljači 1945. godine.[225] Nekoliko godina kasnije spomenuti autor objavio je knjigu *Trinaesta hercegovačka NOU brigada*. Navedena monografija vrijedna je zbog niza dokumenata, faksimila, zemljovida, fotografija uz pregled operativnog djelovanja u borbama za Mostar i Nevesinje.[226] Autori Mirko Novović i Stevan Petković, bivši pripadnici 1. dalmatinske proleterske brigade objavili su monografiju *Prva dalmatinska proleterska NOU brigada*.[227] Monografija sadrži niz dokumenata, faksimila te zemljovida korisnih za temu disertacije. Nadalje, 1. i 11. dalmatinska brigada operativno su djelovale u napadu na samostan u Širokom Brijegu 7. veljače 1945. godine. Franjevački je samostan u navedenoj monografiji, po već zadanom obrascu od KPJ, označen "neprijateljskim uporištem". Iste godine objavljen je zbornik radova *Druga dalmatinska proleterska brigada* glavnog odgovornog urednika Zdenka Cvrlje koji je ujedno i autor članka "Pregled štabova i komandi 2. dalmatinske brigade." Zbornik ne donosi nikakve nove spoznaje vezano za operativno djelovanje navedene brigade u mostarskoj operaciji, nego je pokušaj dodatnog učvršćivanja starih teza KPJ o hercegovačkim franjevcima na Širokom Brijegu.[228]

Visoko rangirani partijski dužnosnik u komunističkoj Jugoslaviji, Avdo Humo, autor je memoarskog djela *Moja generacija*.[229] Djelo je zanimljivo jer pokazuje svu autorovu

---

[223] Mate Šalov, *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada* (Split: Institut za historiju radničkog pokreta, 1980).
[224] Mate Šalov, *Treća dalmatinska brigada* (Split: Institut za historiju radničkog pokreta, 1988).
[225] Mensur Seferović, *Istočno i zapadno od Neretve: Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada* (Beograd: Narodna armija, 1981).
[226] Mensur Seferović, *Trinaesta hercegovačka NOU brigada* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar JNA i arhiv Hercegovine, 1988).
[227] Mirko Novović, Stevan Petković, *Prva dalmatinska proleterska NOU brigada* (Beograd: Vojno izdavački zavod, 1982).
[228] Zdenko Cvrlje, „Pregled štabova i komandi 2. dalmatinske brigade", u: (gl. ur.) Zdenko Cvrlje, *Druga dalmatinska proleterska brigada* (Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1982), 475.
[229] Avdo Humo, *Moja generacija* (Sarajevo; Beograd: Svjetlost; Vojnoizdavački zavod; Prosveta, 1984).

posvećenost ideji revolucionarne borbe koju je provodila KPJ, a shodno tome vjernost je d(p)okazao tako da je izostavio spomenuti hercegovačke franjevce, fra Dominika Mandića i fra Lea Petrovića, koji su zaslužni za spašavanje njegove supruge Olge Humo, koja je ujedno bila kći ministra vanjskih poslova jugoslavenske vlade u izbjeglištvu Momčila Ninčića.

U mostarskoj operaciji sudjelovale su oklopne postrojbe VIII. dalmatinskog korpusa. Autor Manojlo Babić u svojoj monografiji *Oklopne jedinice u Narodnooslobodilačkom ratu* donosi pregled operativnog djelovanja oklopnih postrojbi u mostarskoj operaciji u veljači 1945. godine.[230]

U mostarskoj operaciji na strani NOVJ-a sudjelovalo je zrakoplovstvo, a na okruglom stolu povodom 40-e obljetnice mostarske operacije autor Predrag Pejčić imao je izlaganje o djelovanju zrakoplovstva u mostarskoj operaciji.[231] Nekoliko godina kasnije autor je objavio djelo *Prva i druga eskadrila NOVJ* u kojem osim dokumenata i faksimila navodi kako su samostani na Humcu i Širokom Brijegu, kao i samostanske crkve, raketirani od zrakoplovstva NOVJ.[232]

Milan Rako i Slavko Družijanić autori su monografije *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*.[233] Navedeno djelo itekako je korisno za disertaciju jer je na operativnom području 11. dalmatinske brigade likvidirano 12 širokobrijeških franjevaca. Spomenuti autori su u monografiji istaknuli kako su širokobriješki franjevci likvidirani nakon što su postrojbe VIII. dalmatinskog korpusa zauzele Široki Brijeg. Takav stav bio je u suprotnosti s konstruiranom tezom službene jugoslavenske historiografije na čelu koje su bili Fabijan Trgo i Nikola Anić, da su franjevci stradali u borbama za Široki Brijeg. Milan Rako i Slavko Družijanić u spomenutoj monografiji navode kako se kasnije konstatiralo da je među poginulim franjevcima bilo nekoliko svećenika koji se nisu slagali s ustašama, a u svom političkom opredjeljenju slijedili su političku misao bosansko-hercegovačkih franjevaca fra Grge Martića, fra Ilije Frane Jukića i biskupa fra Alojzija Mišića, tj. južnoslavensku ideju blisku političkoj ideji NOP-a o bratstvu i jedinstvu.[234] Problematika odnosa hercegovačkih franjevaca i partizanskog pokreta obrađena je u posebnom poglavlju disertacije, a ovdje je po

---

[230] Manojlo Babić, *Oklopne jedinice u Narodnooslobodilačkom ratu* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1968).
[231] Predrag Pejčić, „Dejstvo avijacije u mostarskoj operaciji". U: *Mostarska operacija – Učesnici govore*, glavni urednik Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986), 402.
[232] Predrag Pejčić, *Prva i druga eskadrila NOVJ* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, Komanda RV i PVO, 1991).
[233] Milan Rako „Jedanaesta dalmatinska u mostarskoj operaciji", *Mostarska operacija – učesnici govore*, 249-264. Da bi godinu dana kasnije zajedno sa Slavkom Družijanićem objavio cjelovitu monografiju: *Jedanaesta dalmatinska biokovska brigada* (Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1987).
[234] M. Rako, S. Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska biokovska brigada*, 287.

prvi put u jugoslavenskoj historiografiji otvoreno pitanje njihova stradanja i samih okolnosti koje su dovele do toga.[235]

O postrojbi 29. hercegovačke divizije, koja je sudjelovala u mostarskoj operaciji, objavljen je zbornik radova *Četrnaesta hercegovačka omladinska NOU brigada*. Za doktorsku disertaciju korisno je poglavlje koje obrađuje operativno djelovanje 14. hercegovačke brigade 29. hercegovačke divizije u mostarskoj operaciji.[236] Zatim, isto tako važno je djelo Osmana Đikića *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada* u kojoj je autor obradio operativno djelovanje brigade u borbama za Mostar i Nevesinje.[237]

Karlo Drago Miletić napisao je nekoliko studija o Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata. U časopisu *Hercegovina* obradio je u kraćim crtama događaje u Hercegovini u travnju 1941., kao i ponovnu uspostavu talijanske vlasti u članku "Talijanska reokupacija Mostara rujan 1941. do lipnja 1943."[238] Navedeni autor objavio je članak "Stradanje u Mostaru" u zborniku radova *Hercegovina u Narodnooslobodilačkoj borbi april 1941. – juni 1942*. Članak donosi pregled zločina prema Srbima i Židovima koje su počinile njemačke snage i vlasti NDH na području Mostara u Drugom svjetskom ratu. Članak je upotrebljiv za doktorsku disertaciju radi pregleda zločina represivnog aparata vlasti NDH na području Mostara.[239]

Nekoliko djela stranih autora vrijedno je za doktorsku disertaciju jer obrađuju vojna djelovanja u Bosni Hercegovini. Prva je ratna biografija, odnosno sjećanje autora Ericha Schmidta-Richberga *Der Endkampf auf dem Balkan. Dio Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*.[240] Autor Erich Schmidt-Richberg bio je visokorangirani časnik njemačkih oružanih snaga (general bojnik), a obnašao je dužnost načelnika Glavnog stožera zapovjednika Jugoistoka u razdoblju od srpnja 1944. do kraja ožujka 1945. godine. U djelu obrađuje povlačenje njemačke skupine vojski E iz Grčke u jesen 1944. u središnju Europu. Dio tih njemačkih snaga povlačio se dolinom Neretve prema Sarajevu i dalje k Brodu

---

[235] Zanimljivo je istaći da je jedan od recenzenata monografije bio upravo Nikola Anić i samim time priklonio se tvrdnji suprotnoj dotadašnjoj službenoj jugoslavenskoj historiografiji. Vidi: V. Šumanović, "Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama", 24.

[236] Vukašin Senić, Mile Vukalović, Veljko Gerun, Milosav Kundaćina, „Borbena dejstva brigade". U: *Četrnaesta hercegovačka omladinska NOU brigada*, ur. Radomir Đondović. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar – Arhiv Hercegovine, 1988, 37-158.

[237] Osman Đikić, *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar i Arhiv Hercegovine, 1990).

[238] Karlo Drago Miletić, "Italijanska reokupacija Mostara (septembar 1941 – juni 1943.)". *Hercegovina. Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe* (1990), br. 7-8: 119-155.

[239] Karlo Drago Miletić, "Stradanja u Mostaru". U: *Hercegovina u NOB-u, april 1941. – juni 1942.*, svezak 2, uredio Sveto Kovačević. Beograd: Vojnoizdavački zavod i novinski centar, 1986, 109-122.

[240] Erich Schmidt-Richberg, *Der Endkampf auf dem Balkan. Dio Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen* (Heidelberg: Scharnhorst Buchkameradschaft GmbH, 1955).

na Savi. Kada je riječ o borbama u Hercegovini u siječnju i veljači 1945. godine, autor navodi kako su oružane snage NDH s lokalnim stanovništvom organizirali prodor 15. siječnja 1945. kako bi protjerali partizane i povratili izgubljena područja zapadne Hercegovine. Glavni nedostatak djela je to što autor pogrešno navodi početak prodora njemačkih i oružanih snaga NDH, stvarni početak operacije je 27. siječnja, a ne 15. kako autor navodi. Prema dokumentu Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu navodi se kako su oružane snage Njemačke i NDH 28. siječnja upale u Ljubuški i započele ubojstva i progone partizana i njihovih simpatizera u tom mjestu.[241]

Druga značajna ratna biografija je *Rat na Balkanu* autora Fitzroya Macleana. U vrijeme rata spomenuti je obnašao dužnost zapovjednika britanske vojne misije kod Vrhovnog Štaba NOVJ-a, odnosno kod Josipa Broza Tita, vođe KPJ.[242] U svom ratnom izvješću Foreign Officeu od 6. studenog 1943. godine navodi kako je partizanski pokret samo maska, a da njime „sasvim nedvosmisleno rukovode komunisti i da je čvrsto orijentiran k Moskvi.“[243] Zaključuje kako će Josip Broz Tito i njegovi sljedbenici nakon rata imati odlučujući utjecaj u Jugoslaviji, odnosno uspostavit će komunističku diktaturu. Navedeno djelo je nezaobilazno za shvaćanje odnosa između saveznika i partizanskog pokreta za vrijeme Drugoga svjetskoga rata.

Za disertaciju je također važna tematika stradanja Židova u Drugom svjetskom ratu, odnos vlasti NDH prema Židovima o čemu je bilo riječi u prethodnom dijelu pregleda istraživanja. Autor Jakša Romano u svojoj knjizi *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata* obradio je stradanja Židova u Jugoslaviji i iznio poimenične popise onih koji su sudjelovali u partizanskom pokretu.[244] Djelo je vrijedno za disertaciju jer sadrži podatke o Židovima u Bosni i Hercegovini, u Mostaru i njihovom predratnom broju.

Dušan Biber priredio je zbirku dokumenata *Tito-Churchill: Strogo tajno* koja sadrži korespodenciju britanskoga premijera Winstona Churchilla i Josipa Broza Tita, generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije i vođe partizanskog pokreta.[245] Biber je objavio

---

[241] Izvješće Mladena Kneževića „Traktora“ Okružnom Komitetu KPJ za zapadnu Hercegovinu, Ljubuški, 5. veljače 1945. BiH – AHNŽ, Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu 1942.-1945. (dalje OKKPJH), K1-I-4, 123/8712, kut. 1., 1.
[242] Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu* (Zagreb: Stvarnost, 1964).
[243] F. Maclean, *Rat na Balkanu*, 99-100.
[244] Jakša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941.—1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata* (Beograd: Savez jevrejskih općina Jugoslavije, 1980).
[245] Dušan Biber, *Tito-Churchill: Strogo tajno* (Beograd-Zagreb: Arhiv Jugoslavije-Globus, 1981).

nekoliko ključnih dokumenata za doktorsku disertaciju, a jedan od njih je dokument od 8. veljače 1945., brigadira Fitzroya Macleana upućenom Winstonu Churchillu u kojem opravdava Titovu zapovijed za likvidaciju hercegovačkih franjevaca.[246] Na nekoliko mjesta u zborniku spominje se ime Olge Humo koja je u ljeto 1944. obnašala ulogu osobnog prevoditelja Josipa Broza Tita tijekom pregovora sa savezničkim vojnim misijama.[247]

Nekoliko djela značajnih za doktorsku disertaciju razlikuje se od službene historiografije i publicistike u komunističkoj Jugoslaviji, odnosno ideološkog obrasca kojeg je nametnula KPJ. Ljubo Boban je u zbirci dokumenata *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj* objavio između ostalog pismo fra Dominika Mandića upućenom u prosincu 1942. Momčilu Ninčiću, ministru vanjskih poslova vlade Kraljevine Jugoslavije u izbjeglištvu u kojem navodi kako je njegova kći Olga Humo na sigurnom zajedno sa svojim djetetom.[248] Pismo je zanimljivo jer navodi kako se njegovi prijatelji skrbe o sigurnosti Olge i djeteta. U posebnom poglavlju disertacije bit će obrađeno poglavlje o hercegovačkim franjevcima koji su spašavali žrtve ustaškog progona u Hercegovini za vrijeme rata.

Fikreta Jelić-Butić u poglavlju „Narodnooslobodilački pokret i Hrvatska seljačka stranka 1941.-1942.“ knjige *Hrvatska seljačka stranka* obradila je pregled najbitnijih događaja u tom razdoblju i pokušala dovesti u bliskost navedene političke ideje.[249] Poglavlje je korisno za disertaciju jer upravo su pripadnici partizanskog pokreta i pripadnici HSS-a bili glavna meta progona vlasti NDH. Hercegovački franjevci na čelu sa fra Leom Petrovićem spašavali su članove HSS-a kao i pripadnike partizanskog pokreta u Mostaru.

---

[246] D. Biber, *Tito-Churchill: Strogo tajno*, 33, 445: Fitzroy Maclean Foreign Officeu 8. 2. 1945. Istu tvrdnju Maclean je ponovio u svom izvješću iz veljače 1945. *Isto*, 461.-463.Vladimir Šumanović prvi je došao do navedenog dokumenta. Usporedi: V. Šumanović, “Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama”, 15-25.

[247] Olga Humo po partijskoj dužnosti dodijeljena je vrhovnom komandantu NOVJ I PO Josipu Brozu Titu u ljeto 1944. kao prevoditelj. To potvrđuju dokumenti pod nazivom *Zapisnik sastanka održanog u vili savezničkog vrhovnog komandanta u 15.30 satu u nedjelju 6. kolovoza 1944*., oznake „najstroža tajna“. U dokumentu *Zapisnik konferencije u Napulju od 12. kolovoza 1944, u vremenu od 12 do 13. 15 sati*, oznaka „najstroža tajna“. Istu dužnost je obnašala 13. kolovoza 1944. u Glavnom štabu savezničkih snaga, a to navodi dokument *Zapisnik sastanka održanog u sobi za konferencije savezničkog vrhovnog komandanta u nedjelju u 11 sati*, oznake „najstroža tajna“, kao i istoga dana u Napulju u vremenu od 17.30 do 18.45, na sastanku o kojem govori dokument *Zapisnik sastanka*, oznaka „najstroža tajna“. D. Biber, *Tito-Churchill: Strogo tajno*, 258., 264., 279.-281., 285. i 287.

[248] Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, (Zagreb: Globus, 1985). Usp. Ljubo Boban, „Izvještaji dr. fra Dominika Mandića jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi (1942. – 1943.)“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 16 (1983), br. 1: 183-227.

[249] Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka* (Zagreb: Globus, 1983). Usp. “Narodnooslobodilački pokret i Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1942.”. *Povijesni prilozi* 1 (1982), br. 1: 269-304.

Hercegovački franjevac Zlatko Sivrić objavio je članak „Spasili smo braću Srbe“ u zborniku radova *Hercegovina u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Svjedoči kako se zalagao za srpske obitelji na području kotara Široki Brijeg u ljeto 1941. za vrijeme progona srpskog stanovništva od vlasti NDH.[250]

Nakon smrti Josipa Broza Tita, u publicistici su se pojavili novi obrasci s dijametralno suprotnim tezama od onih koje je nametnula KPJ vezano za širokobriješke franjevce. Pripadnik partizanskog pokreta, učenik franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti na Širokom Brijegu, Marko Zovko objavio je autobiografiju *Sjećanja i radovi* u kojima između ostalog propituje razloge likvidacije širokobrijeških franjevaca.[251] Navodi kako su se hercegovački franjevci u malom broju učlanili u Ustaški pokret, a da je njihovo političko djelovanje bilo pod utjecajem predsjednika Slovenske ljudske stranke Antuna Korošca, narodne politike Janka Šimraka i MOSK-a (Moderne socijalne knjižnice) u Hrvatskoj. Između ostalog, navodi kako se njihov ekonomski stav nije puno razlikovao od tadašnjeg stava Narodnog fronta, ali da franjevci žele demokraciju engleskog tipa, jer se boje za vjeru i to je razlog neprijateljskog stava prema partizanima.[252] Odnos hercegovačkih franjevaca prema vlasti NDH, nacizmu, fašizmu kao i komunizmu bit će obrađeno u zasebnom poglavlju disertacije.

[250] Fra Zlatko Sivrić, “Spasili smo braću Srbe”, u: *Hercegovina u NOB-u, april 1941. – juni 1942.*, svezak 2, (uredio Sveto Kovačević) (Beograd: Vojnoizdavački zavod i novinski centar, 1986), 193-196.
[251] Marko Zovko, *Sjećanja i radovi* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1984).
[252] M. Zovko, *Sjećanja i radovi*, 138.

III. HERCEGOVAČKI FRANJEVCI U DRUGOM SVJETSKOM RATU U HISTORIOGRAFIJI REPUBLIKE HRVATSKE I BOSNE I HERCEGOVINE OD 1990-IH DO DANAS

U razdoblju nakon pada komunističke vlasti i uspostave slobodne i samostalne Republike Hrvatske početkom devedesetih godina stvoreni su povoljniji uvjeti za daljnja istraživanja zločina počinjenih u Drugom svjetskom ratu i poraću, ali i u desetljećima koja su uslijedila. Radi se o tome da su se demokratskim promjenama otvorili pristupi arhivima, odnosno povijesnoj građi iz vremena bivše Jugoslavije. U hrvatskoj historiografiji nametnuo se drugačiji pristup istraživanju, a tematika koja je privukla razmjerno najviše pozornosti su prešućeni komunistički zločini u Drugom svjetskom ratu i poraću. Razlog leži u tome što je znatno olakšan pristup arhivskim i drugim izvorima. U razdoblju od 1990. do danas postignuti su značajni rezultati koji, uz ono što je stvoreno prethodnih desetljeća, čine dobar temelj za daljnje istraživanje tematike Hercegovačke franjevačke provincije u Drugom svjetskom ratu i poraću.

Upravo u tim turbulentnim događajima 1991. u Mostaru je objavljen *Zbornik sjećanja o ilegalnom narodnooslobodilačkom pokretu Mostara 1941. – 1945.* u dva sveska, čiji je glavni urednik bio novinar i publicist Refik Hamzić. Zbornik sadrži dvjestotinjak iskaza pripadnika partizanskog pokreta koji su djelovali u Mostaru i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu. U disertaciji će u posebnom poglavlju biti obrađeno djelovanje hercegovačkih franjevaca u spašavanju žrtava ustaških progona u Mostaru, a iskazi nekih od pripadnika partizanskog pokreta u Mostaru nezaobilazni su kada je riječ o toj tematici.[253] Olga Humo, supruga Avde Hume i osobna prevoditeljica Josipa Broza Tita pred sam završetak rata odbila je posvjedočiti da su joj hercegovački franjevci na čelu s fra Dominikom i fra Leom Petrovićem spasili život, te nju i njezino dijete štitili od represivnog aparata vlasti NDH u razdoblju 1941.-1943.

[253] Danilo Bilanović, "Crvena mladost Mostara". U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, prvi dio, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, urednik Refik Hamzić. Mostar, 1991, 1-86., Šaćir Kajtaz, „Uhapšen sam marta 1942. godine". U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, prvi dio, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, urednik Refik Hamzić. Mostar, 1991), 1-4., Alija Alica Krpo, „Liječio sam ranjene Borce". U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, prvi dio, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, urednik Refik Hamzić. Mostar, 1991, 1-25., Vaso Milić, „Odbor narodne pomoći". U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, drugi dio, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, urednik Refik Hamzić. Mostar, 1991, 1-16. i Milena Šotrić-Papić, „U italijanskom zatvoru u Šibeniku". U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, drugi dio, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, urednik Refik Hamzić. Mostar, 1991, 1-24.

godine.[254] Priklonila se, kao i njezin suprug Avdo, novoj komunističkoj vlasti koja je likvidirala sve potencijalne protivnike, a među njima i 66 hercegovačkih franjevaca. Uz krajnji oprez, djela navedenih autora upotrebljiva su jer donose preslike dijela ratnih dokumenata i faksimila, koji su korisni za istraživanje teme doktorske disertacije.

Autor Franz Schraml napisao je djelo *Hrvatsko ratište* koje je napisano 1962. godine a prevedeno i objavljeno u Republici Hrvatskoj tek 1993. godine.[255] Djelo je značajno za disertaciju zbog pregleda djelovanja 369. pješačke divizije u Hercegovini u veljači 1945. godine, u kojem autor opisuje operativno djelovanje postrojbi navedene divizije u Širokom Brijegu, Mostaru i Nevesinju.

Zdenko Radelić objavio je članak „Hrvatska seljačka stranka u ratu 1941.-1945." u kojem donosi pregled najvažnijih događaja za HSS u vrijeme NDH.[256] Navedena stranka imala je svoje pristaše u Hercegovini i našla se na udaru vlasti NDH. Neke od istaknutijih članova HSS-a spašavali su mostarski franjevci na čelu s fra Leom Petrovićem.

Ivan Alilović autor je članka „Poginuli i ubijeni đaci, studenti i intelektualci u drugom ratu, Bleiburgu i na križnom putu općina Ljubuški, drugi dio", u kojem donosi popis civila i franjevaca koji su likvidirani na Bleiburgu i križnom putu u proljeće 1945. godine.[257]

Fran Živičnjak, bivši pripadnik oružanih snaga NDH, u svom djelu *U vječni spomen na hrvatske vojnike, svećenike i franjevce i sve hrvatske mučenike pobijene u svibnju i lipnju 1945. na prostorima maceljske šume kod Krapine i logorima u Mirkovcu kraj sv. Križa – Začretja i Oroslavlju* svjedok je likvidacije 21 svećenika koje su likvidirala OZN-a i KNOJ u proljeće 1945. godine.[258] Među likvidiranim svećenicima moguće je da se nalaze neki od 14 hercegovačkih franjevaca koji su se povlačili zajedno s oružanim snagama NDH.

Za opseg stradanja hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu i poraću, kao i za samu temu doktorske disertacije, korisni su žrtvoslovi pojedinih mjesta. Autor Karlo Rotim objavio je *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*.[259]

---

[254] Olga Humo „Uspomene iz okupiranog Mostara". U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, prvi dio, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, urednik Refik Hamzić. Mostar, 1991, 1-7.

[255] Franz Schraml, *Hrvatsko ratište* (Zaprešić: Brkić i sin, Zaprešić, 1993).

[256] Članak je inkorporiran u knjigu Zdenko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1996). Usp. Zdenko Radelić, "Hrvatska seljačka stranka u ratu 1941. – 1945". *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), br. 3: 441-459.

[257] Ivan Alilović, Poginuli i ubijeni đaci, studenti i intelektualci u drugom ratu, Bleiburgu i na križnom putu općina Ljubuški, drugi dio". *Politički zatvorenik*, 72 (1998), 31-32.

[258] Fran Živičnjak, *U vječni spomen na hrvatske vojnike, svećenike i franjevce i sve hrvatske mučenike pobijene u svibnju i lipnju 1945. godine na prostorima maceljske šume kod Krapine i logorima u Mirkovcu kraj sv. Križa – Začretja i Oroslavlju* (Zagreb: vlastita naklada, 1998).

[259] Karlo Rotim, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću* (Mostar: Fram – Ziral, 2000).

Glavni nedostatak djela je nepreciznost popisa žrtava na području Širokog Brijega u razdoblju 1941. do 1945. godine. Uz krajnji oprez, djelo je iskoristivo za dio doktorske disertacije gdje će biti govora o posljedicama partizanskih osvajanja Hercegovine.

Hrvatski političar, novinar i publicist u emigraciji Ante Ciliga dugo je pisao memoarske članke s osvrtom na prvu polovicu dvadesetog stoljeća. Književnik Branimir Donat uredio je memoarsko djelo Ante Cilige pod nazivom *Svjedok najvećih laži dvadesetoga stoljeća*.[260] Ante Ciliga u memoarskom djelu navodi kako je razgovarao s fra Leom Petrovićem u Mostaru u prosincu 1941. godine. Između ostalog, navodi kako je fra Leo Petrović, koji je u tom vremenu obnašao dužnost generalnog vikara biskupija Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske, podržao Mišićevo izvješće, upućenom Biskupskoj konferenciji u studenom iste godine, o progonu i likvidaciji Srba u Hercegovini od strane vlasti NDH.

Kao reakciju na istraživanje komunističkih zločina objavljena je monografija *Povijest osmog dalmatinskog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske: 1943.–1945.* povjesničara Nikole Anića.[261] Glavna su zamjerka toj monografiji ciljane konstrukcije prošlosti. Sadržaj djela karakterizira uporaba triju rečeničnih konstrukcija, odnosno optužbi za „tijesno surađivanje svih hercegovačkih franjevaca s represivnim aparatom NDH“, „sudjelovanje hercegovačkih franjevaca u pokrštavanju Srba na području Mostara, njihovom progonu i likvidaciji“ i za „sudjelovanje hercegovačkih franjevaca na Širokom Brijegu u borbenim djelovanjima protiv partizana“.[262] Kad je riječ o prvom rečeničnoj konstrukciji riječ činjenice ukazuju da je bilo i onih koji su surađivali sa ustaškim režimom, ali je ovdje riječ o generalizaciji.

Nikica Barić objavio je monografiju *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945*. Autor daje pregled djelovanja, kao i sastav zapovjedništva i postrojbi domobranstva sa sjedištem u Mostaru.[263] Isti je autor objavio i monografiju *Ustaše na Jadranu, Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*.[264] Autor je između ostalog obradio ustroj uprave NDH u prisvojenim krajevima nakon kapitulacije Italije, a za doktorsku disertaciju važna je uprava kotara Metković i obalnog odsjeka Neretva do svibnja 1944. godine. Glavna autorova teza jest da je

---

[260] Ante Ciliga, *Svjedok najvećih laži dvadesetoga stoljeća* (Zagreb: Dora Krupićeva, 2001), 102-105.
[261] Nikola Anić, *Povijest osmog dalmatinskog korpusa, narodnooslobodilačke vojske Hrvatske 1943.-1945*. (Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, 2004).
[262] J. Galić, *Vrijeme i ljudi (svjedočenje)*, 28-29., 370-377. N. Anić, *Povijest osmog dalmatinskog korpusa*, 220-221, 242.
[263] Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest-biblioteka Hrvatska povjesnica, 2003).
[264] Nikica Barić, *Ustaše na Jadranu, Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012).

slabost ustaških vojnih snaga na ovom području, kao i u cijeloj Dalmaciji, pridonijela njemačkoj dominaciji, samovolji, suradnji s četničkim snagama i odmazdama njemačke vojske nad civilnim stanovništvom Dalmacije.

Jure Krišto objavio je monografiju *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*.[265] U komunističkoj Jugoslaviji Katolička crkva u Hrvata imala je hipoteku optužbi radi tobožnjeg nasilnog prevođenja pravoslavnih na katolicizam. Autor je u monografiji objavio dokumente iz kojih je vidljivo da se povijesna analiza znatno razlikuje od službene komunističke historiografije vezano za pitanje vjerskih prijelaza. Potonju tematiku navedeni autor je razradio u članku "Navodna istraga Svete Stolice o postupcima hrvatskog episkopata vezanima za vjerske prijelaze u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj".[266] Upravo je taj članak koristan za doktorsku disertaciju jer je autor, između ostalog, obradio stajališta hrvatskog katoličkog episkopata glede vjerskih prijelaza, te rezultate istraživanja Svete Stolice na optužbe SPC i srpskih članova izbjegličke vlade u Londonu protiv Katoličke crkve u NDH.

Davor Marijan je u članku „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine" obradio uzroke oružanog ustanka srpskog stanovništva u Hercegovini uperenog protiv nove državne tvorevine.[267] Nakon proglašenja NDH ostatci vojske Kraljevine Jugoslavije i četničke skupine vodile su oružanu borbu protiv netom uspostavljenih upravnih i vojnih struktura NDH. Sukobi su trajali tijekom cijelog ratnog razdoblja, a okončani su krajem svibnja 1945. slomom NDH i poratnim partizanskim likvidacijama hrvatskih civila i vojnika oružanih snaga NDH.

Pripadnik partizanskog pokreta, časnik JNA i pisac Vladimir Isaić u svojoj monografiji *Put prognanih. Od Mostara do Raba 1942.-1943.* obradio je položaj Židova u Bosni i Hercegovini pod vlasti NDH, zakonske odredbe uperene protiv Židova i njihov progon.[268] Knjiga je korisna za temu jer obrađuje položaj Židova u Mostaru, a autor navodi kako su časne sestre franjevke u samostanu na Rabu spašavale Židove.

Unatoč dostupnosti arhivskog gradiva za istraživanje povijesti Drugoga svjetskoga rata i poraća, te novim znanstvenim spoznajama o navedenom razdoblju kao i ulozi i djelovanju Katoličke Crkve u NDH, pripadnik partizanskog pokreta Jure Galić napisao je

---

[265] Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001).
[266] Jure Krišto, "Navodna istraga Svete Stolice o postupcima hrvatskog episkopata vezanima za vjerske prijelaze u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj". *Croatica Christiana periodica* 26 (2002), br. 49: 161-173.
[267] Davor Marijan, "Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 35 (2003), br. 2: 545-576.
[268] Vladimir Isaić, *Put prognanih. Od Mostara do Raba 1942. – 1943.* (Split: Adamić d.o.o., 2003).

ratnu biografiju *Vrijeme i ljudi (svjedočenje)* slijedeći obrazac nekadašnje službene historiografije dirigirane od KPJ.[269] U navedenom djelu, opisuje svoj predratni i ratni put u Hercegovini, gdje se poziva na već ustaljene konstrukcije stvarnosti o hercegovačkim franjevcima koji su bili bliski suradnici ustaškog režima. Kao član Okružnog komiteta za zapadnu Hercegovinu Jure Galić sudjelovao je u borbi za Široki Brijeg 6.-7. veljače 1945. i odgovornost za pokolj širokobrijeških franjevaca prebacio na dalmatinske partizane da bi prikrio zapovjedni vrh OZN-e i KPJ na čelu s Josipom Brozom Titom.

Cezar Zadik Danon napisao je biografiju *Preživjeli smo Drugi svjetski rat*.[270] U spomenutom djelu autor opisuje progon Židova u Mostaru od vlasti NDH te navodi kako je veliki broj Židova pristupio partizanskom pokretu u Mostaru 1941.-1945. godine.

Biskup Tomo Vukšić autor je mnogih članaka koji tematiziraju Katoličku Crkvu u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskoga rata. U članku „Pogled na stradanje Hrvata i Katoličke crkve u Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa“ iznio je pregled stradanja civila, franjevaca i biskupijskog svećenstva za vrijeme Drugoga svjetskoga rata.[271] Podaci su važni za temu doktorske disertacije. Spomenuti autor objavio je, u dva dijela, članak „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa“. Upravo je biskup fra Alojzije Mišić u ljeto 1941. kritizirao vlasti NDH zbog progona Srba i Židova u Hercegovini, zajedno sa svojim tajnikom fra Leom Petrovićem. Članak je vrijedan za temu doktorske disertacije i donosi nove spoznaje o Katoličkoj Crkvi u Hercegovini u razdoblju uspostave vlasti NDH.[272]

Božo Goluža u članku „Židovi u Mostaru, prilog istini i jasnoći“ daje pregled stradanja Židova u Mostaru u vrijeme Drugoga svjetskoga rata od strane vlasti NDH.[273] Shodno tome, iznosi primjere spašavanja Židova u Mostaru od strane mostarskih franjevaca kao i od

---

[269] Jure Galić, *Vrijeme i ljudi (svjedočenje)* (Sarajevo: Svjetlostkomerc, 2005), 28-29., 30-31.,62-63., 76-77., 144-145., 162-167., 198-199., 200-201., 204-207., 234-235., 246-247., 314-317., 372-379., 360-363.

[270] Cezar Zadik Danon, *Preživjeli smo Drugi svjetski rat* (Mostar: Društvo pisaca BiH, podružnica pisaca HNK Mostar 2005).

[271] Tomo Vukšić, „Pogled na stradanje Hrvata i Katoličke crkve u Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa“. *Hrvatska misao, časopis za umjetnost i znanost* 34/25 (2005.): 77-95.

[272] Tomo Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa“. *Crkva u Svije*tu 41 (2006), br. 2., 215-234. i Tomo Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa II“. *Crkva u Svijetu* 41(2006), br. 3., 326-342.

[273] Božo Goluža, “Židovi u Mostaru, prilog istini i jasnoći”. *Hum. Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru* (2006), br. 1: 226-244.

biskupijskog svećenstva, a o svemu bio je upoznat biskup Petar Čule u razdoblju od 1942. do 1945. godine. Članak je također neizostavan za temu doktorske disertacije.

Zbornik radova *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005.* važan je za temu doktorske disertacije prije svega zato što donosi radove iz povijesti u kojima se analizira dolazak franjevaca u Hercegovinu sredinom 19. stoljeća i gradnja širokobriješke bazilike početkom 20. stoljeća.[274] Zbornik je podijeljen na radove iz povijesti, povijesti umjetnosti i graditeljstva.

Katolički svećenik, pisac i novinar Anto Baković autor je monografije *Hrvatski martirologij XX. stoljeća, svećenici – mučenici Crkve u Hrvata*.[275] Monografija je korisna za temu doktorske disertacije zbog životopisa 66 pobijenih hercegovačkih franjevaca u Drugom svjetskom ratu. Autor donosi kratke životopise pobijenih hercegovačkih franjevaca te opisuje okolnosti njihove likvidacije.

Fra Ante Marić u knjizi *Tragom ubijenih hercegovačkih franjevaca. Ekshumacija u Zagvozdu i identifikacija* donosi pregled pobijenih hercegovačkih franjevaca, znane i neznane grobove pobijenih franjevaca, ekshumacije i dnevnik arheoloških iskopavanja.[276] Nadalje, Marić je autor troknjižja o franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu. Posebno vrijedna knjiga za doktorsku disertaciju je treći svezak o franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu od školske godine 1935. do 1945. godine.[277] Autor u toj knjizi iznosi pregled rada spomenute gimnazije u razdoblju od 1935. do 1945. godine. Između ostaloga, vrijednost spomenutoga djela za temu disertacije leži u popisu hercegovačkih franjevaca koji su predavali u širokobriješkoj klasičnoj gimnaziji s pravom javnosti sve do veljače 1945. godine kada ih je likvidirala partizanska vlast.

Filolog Pavao Knezović u zborniku radova *Leo Petrović prvi hercegovački franjevac doktor znanosti* objavio je iscrpan životopis fra Lea Petrovića od njegova rođenja do

---

[274] *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005.* (Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006).
[275] Anto Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća, svećenici – mučenici Crkve u Hrvata* (Zagreb: Martyrium Croatiae d.o.o., 2007).
[276] Ante Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih franjevaca. Ekshumacija u Zagvozdu identifikacija* (Mostar: Hercegovačka provincija Uznesenja BDM, Povjerenstvo za pripremu kauze mučenika, 2007).
[277] Ante Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1935./36. do školske godine 1944./45. Izgradnja širokobrijeških obj*ekata (Mostar: Hercegovačka provincija Uznesenja BDM i Franjevačka knjižnica Mostar, 2011).

likvidacije u veljači 1945. godine.[278] Članak donosi neke nove spoznaje o životu i djelovanju fra Lea Petrovića za vrijeme Drugog svjetskog rata u Mostaru, kao i okolnosti njegove likvidacije.

Gojko Zovko objavio je monografiju *Druga strana medalje, prilog utvrđivanju istine o Širokom Brijegu u Drugom svjetskom ratu*.[279] Ta monografija donosi nove spoznaje o borbama za Široki Brijeg u okviru mostarske operacije, vojnih položaja njemačkih i oružanih snaga NDH u Širokom Brijegu prije borbi, operativno djelovanje partizanskih brigada i zločine partizanskog represivnog aparata nad civilima i franjevcima. Značajan prilog monografiji čine vrijedni zemljovidi, iskazi i popisi likvidiranih civila.

Ivo Lučić objavio je nekoliko vrijednih studija o komunističkim zločinima u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu i poraću. U članku „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990." nalazi se iscrpna studija likvidacija katoličkih svećenika od strane komunističkog režima.[280] Za doktorsku disertaciju važan je dokument „Opštinskog povjereništva KPJ Kočerin, izvještaj sa sastanka održanog 21. svibnja 1945." u kojem se navodi da su širokobriješki franjevci Valentin Zovko i Andrija Topić likvidirani od OZN-e.[281] Da bi prikrili zločin u dokumentu su konstruirali događaj tako da su „križare" optužili za likvidacije. Nadalje, isti autor objavio je monografiju *Uzroci rata. Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*.[282] Ta je monografija značajna za disertaciju jer je u njenom uvodnom dijelu Lučić progovorio o uspostavi komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na Hercegovinu i na likvidacije hrvatskih civila od partizanskog represivnog aparata. U zborniku „Dr. fra Dominik Mandić, Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40.obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)" autor je objavio članak „Utjecaj komunističkih zločina na politički razvoj Dominika Mandića", koji je itekako značajan zbog nedovoljne istraženosti odnosa fra Dominika Mandića i pobijenih hercegovačkih franjevaca.[283] Isti je autor objavio

---

[278] Pavao Knezović, "Leo Petrović 1883. – 1945." U: *Leo Petrović prvi hercegovački franjevac doktor znanosti*, uredio fra Ante Marić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM; Franjevačka knjižnica Mostar, 2008, 15-244.

[279] Gojko Zovko, *Druga strana medalje, prilog utvrđivanju istine o Širokom Brijegu u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Kigen, 2008).

[280] Ivica Lučić „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990.". *National Security and the Future* 9(2008), br. 3: 41-71.

[281] I. Lučić „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990, 44-45.

[282] Ivica (Ivo) Lučić, *Uzroci rata. Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine* (Zagreb: Despot Infinitus, 2013).

[283] Ivo Lučić, "Utjecaj komunističkih zločina na politički razvoj Dominika Mandića". U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove*

monografiju *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*.[284] U monografiji nalazimo poglavlja u kojima se obrađuje značaj dolaska franjevaca u Hercegovinu u 19. stoljeću kao i institucionalni razvoj njihove zajednice na istom prostoru sve do proljeća 1945. kada je uspostavljena komunistička vlast u Hercegovini.

Martina Grahek Ravančić objavila je monografiju *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, u kojoj su iznesene nove historiografske spoznaje o stradanju hrvatskog naroda na Bleiburgu i Križnom putu u proljeće i ljeto 1945. godine. [285] Nadalje, nekoliko hercegovačkih franjevaca likvidirano je i bačeno na nepoznata mjesta upravo u tome razdoblju te je i ta monografija značajna za temu doktorske disertacije.

Fra Robert Jolić urednik je *Zbornika radova sa znanstvenoga skupa u prigodi 40. obljetnice smrti fra Dominika Mandića*. Zbornik je podijeljen u tri tematske cjeline koje su obilježile život spomenutog franjevca, a upravo je tematska cjelina posvećena Mandićevu političkome i karitativnome djelovanju u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji u razdoblju od 1939. do 1945. važna za proučavanje ratnih okolnosti.[286] Jolić je i urednik zbornika radova *Franjevci i Hercegovina* sa znanstvenog simpozija održanog 6. listopada 2009. u Mostaru koji je važan za temu doktorske disertacije jer donosi nove znanstvene spoznaje o djelovanju franjevaca u Hercegovinu povodom 800-te obljetnice utemeljena Franjevačkog reda.[287]

Bivši učenik širokobriješke klasične gimnazije s pravom javnosti, Jozo Tomašević-Koška, autor je monografije *Istina o ubijenoj gimnaziji*.[288] Monografija je vrijedna za temu doktorske disertacije jer sadrži životopise pobijenih hercegovačkih franjevaca, doktora znanosti i profesora navedene gimnazije. Monografija sadrži svjedočenja preživjelih učenika širokobriješke gimnazije o svojim profesorima, koje su u veljači 1945. likvidirali partizani.

Tomislav Jonjić objavio je članak „Pokolj širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“ u zborniku radova sa znanstvenog skupa „Hum

---

smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.), glavni urednik dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014., 531-548.

[284] Ivo Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti* (Zagreb: Hrvatska liječnička komora i Hrvatski institut za povijest, 2018), 17-108.

[285] Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura,* drugo izdanje (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015).

[286] *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, glavni urednik dr. fra Robert Jolić, Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014.

[287] *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009.

[288] Jozo Tomašević-Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji* (Humac-Zagreb: Vicepostulatura postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće“, Naklada K. Krešimir, 2010).

i Hercegovina kroz povijest“, održanog u Mostaru 6. studenog 2009. godine.[289] U članku je prvi put u novijoj historiografiji autor dokazao kako franjevački samostan i samostanska crkva nisu bili uporište njemačkih i oružanih snaga NDH.

Fra Bazilije Pandžić objavio je monografiju *Hercegovački franjevci, sedam stoljeća s narodom*.[290] Spomenuti povjesničar je u kratkim crtama obradio razdoblje Provincije od 1941. do 1945. posvetivši najviše pozornosti partizanskoj likvidaciji hercegovačkih franjevaca.

Blanka Matković objavila je članak „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine“, u kojem iznosi pregled djelovanja postrojbi toga korpusa u Hercegovini od kraja siječnja 1945. do završetka mostarske operacije u veljači iste godine.[291] Članak donosi nove spoznaje o likvidaciji hercegovačkih franjevaca i civila, kao i mnoge iskaze partizanskih časnika o zločinima u Hercegovini.

Marica Karkaš Obradov objavila je monografiju *Novi mozaici nacija u „novim poredcima“* koja je zbir autoričinih istraživanja vezanih za problematiku migracija hrvatskog, srpskog i židovskog stanovništva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.[292]

Za doktorsku disertaciju važna je zbirka dokumenata *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., dokumenti Dalmacija*.[293] Navedena zbirka nastala je kao četvrta knjiga u sklopu znanstveno istraživačkog projekta „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću“. U zbirci se nalazi niz objavljenih dokumenata koji spominju zločine nad civilima od strane partizanskog represivnog aparata OZN-e i KNOJ-a. Između ostalog navode se zločini na Biokovsko-neretvanskom području koje graniči s Hercegovinom.

---

[289] Tomislav Jonjić, „Pokolj širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest – zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 6. studenog 2009, knjiga II*., uredio Ivica Lučić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 478-479.

[290] Bazilije Pandžić, *Hercegovački franjevci, sedam stoljeća s narodom, drugo dopunjeno izdanje* (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2011).

[291] Blanka Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine“. *Hum, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar, 7 (2011): 288-231.

[292] Marica Karkaš Obradov, *Novi mozaici naroda u “Novim poredcima”. Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014), Marica Karkaš Obradov, “Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 3: 801-826.

[293] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti Dalmacija*, priredili dr. sc. Vladimir Geiger i prof. Mate Rupić. Zagreb; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2011.

Objavljena je i zbirka dokumenta *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. Dokumenti*.[294] Ta zbirka s podnaslovom *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., dokumenti Dalmacija* daje cjelovitu sliku kad je riječ o partizanskoj i komunističkoj represiji nad civilima u Dalmaciji u Drugom svjetskom ratu i poraću. Kada je riječ o ovoj zbirci, za potrebe doktorske disertacije koristit će se objavljena dokumentacija od razdoblja 1943. do prosinca 1945. godine.

Drago Martinović objavio je djelo *Fra Petar Sesar (1895.-1945.)*.[295] Riječ je o kratkom životopisu spomenutog franjevca, a poglavito je zanimljivo za temu doktorske disertacije likvidacija fra Petra Sesara početkom veljače 1945. godine u Čapljini.

Esther Gitman objavila je monografiju *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945*.[296] U djelu je obrađeno stradanje Židova od strane vlasti NDH. Između ostalog autorica je obradila problematiku spašavanja Židova od strane Katoličke Crkve na čelu sa blaženim nadbiskupom Alojzijem Stepincem. Monografija je značajna za temu doktorske disertacije jer upravo su hercegovački franjevci na čelu s biskupom fra Alojzijem Mišićem slijedili mnoge upute nadbiskupa Stepinca o tome kako se svećenstvo i redovništvo treba ponašati i djelovati u ratnim okolnostima.

Hercegovački franjevac Tugomir Soldo autor je pisma „Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“ iz 1951., upućenog fra Krunoslavu Draganoviću. Pismo je priredio Ivica Šarac i objavio u časopisu *Hercegovina franciscana*.[297] Vrijednost navedenog pisma jest u tome što se fra Tugomir Soldo osvrnuo na događanja iz doline Neretve u ljeto 1941. godine. Kako je i sam obnašao ulogu čapljinskog župnika, bio je živući svjedok događaja čapljinskog kraja i opisao je stavove katoličkih svećenika i redovnika prema vlasti NDH.

Ivica Šarac autor je monografije *Kultura selektivnog sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska. Od proklamacije NDH do talijanske reokupacije (travanj-rujan*

---

[294] *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. Dokumenti*, priredili Blanka Matković i Ivana Pažin. Zagreb: 2011.
[295] Drago Martinović, *Fra Petar Sesar (1895.-1945.)* (Široki Brijeg: Logotip d.o.o., 2012).
[296] Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012).
[297] Tugomir Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”. *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, umjetnost i znanost* (2011), br. 7: 379-456.

1941.).[298] Ivica Šarac znanstveno je obradio uspostavu vlasti NDH u Hercegovini u proljeće i ljeto 1941. pri čemu je obratio pozornost i na odnos Katoličke Crkve u Hercegovini prema novoj vlasti. Navedeni autor objavio je članak „Nezavisna Država Hrvatska i Katolička Crkva u korespondenciji fra Dominika Mandića“ u zborniku *Dr. fra Dominik Mandić Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013).*[299] Članak je nastavak autorovog istraživanja o odnosu između Katoličke Crkve u Hercegovini i vlasti NDH te donosi nove spoznaje, zahvaljujući dostupnoj ostavštini fra Dominika Mandića. Te su spoznaje važne za sve sudionike spomenutog simpozija. Isti autor objavio je monografiju *Metastaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944.- ožujak 1945.)* u kojoj obrađuje uspostavu komunističke vlasti od jeseni 1944. do zime 1945. godine.[300] Monografija je nezaobilazna za ovu tematiku zbog pregršt novih partizanskih i ustaških izvješća iz jeseni 1944. i zime 1945. koje je autor pronašao u Vojnom arhivu u Beogradu.

Juraj Batelja objavio je članak „Blaženi fra Alojzije Stepinac u ostavštini fra Dominika Mandića“, u: *Dr. fra Dominik Mandić Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.).*[301] U članku autor donosi nove dokumente, odnosno pisma fra Dominika Mandića čija je vrijednost u prosudbi osobe i djela zagrebačkog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca. Posebno je važna njegova uloga u spašavanju žrtava ustaških progona u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Eli Tauber objavio je monografiju *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Monografija prati ideološki obrazac nekadašnje KPJ, nove-stare teze o suradnji Katoličke Crkve s NDH. U monografiji se spominju dvojica franjevaca, biskup fra Alojzije Mišić i fra Dominik Mandić, koji su u ime hercegovačkih franjevaca pokušali spriječiti holokaust u Bosni i Hercegovini.[302]

---

[298] Ivica Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska. Od proklamacije NDH do talijanske reokupacije (travanj-rujan 1941.)* (Mostar: Crkva na kamenu, 2012).

[299] Ivica Šarac, “Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva u korespondenciji fra Dominika Mandića”. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, uredio dr. fra Robert Jolić. Mostar: Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 388-424.

[300] Ivica Šarac, *Metastaza jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944.- ožujak 1945*.) (Mostar: Crkva na kamenu, 2019).

[301] Juraj Batelja, “Blaženi fra Alojzije Stepinac u ostavštini fra Dominika Mandića”. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, uredio dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 328-359.

[302] Eli Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2014).

Davor Kovačić objavio je članak „Represivne mjere redarstvenih vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema pripadnicima Hrvatske seljačke stranke u Drugom svjetskom ratu“.[303] Upravo su pripadnici Hrvatske seljačke stranke bili primjer mnogih koje su hercegovački franjevci na čelu s fra Leom Petrovićem spašavali u Mostaru u Drugom svjetskom ratu.

Ante Čuvalo autor je djela *Od Bleiburga do Ljubuškog. Svjedočenja preživjelih*.[304] Djelo je vrijedno jer sadrži niz svjedočenja preživjelih civila na Bleiburgu i Križnom putu. Osobito je značajno svjedočenje Franje Borasa, učenika širokobriješke klasične gimnazije s pravom javnosti u kojem se Franjo prisjeća svojih profesora, pobijenih hercegovačkih franjevaca.

Fra Janko Bubalo autor je ratne biografije *Apokaliptični dani*.[305] Svjedok je ratnih partizanskih osvajanja u Ljubuškom od kraja listopada 1944. do veljače 1945. godine. Preživio je zatočeništvo u tamnici OZN-e u Ljubuškom, a svjedočio je strijeljanju trojice hercegovačkih franjevaca od strane OZN-e. Između ostalog, navodi još nekoliko franjevaca koje su partizani odveli sa sobom tijekom povlačenja te potom likvidirali. Djelo je važan izvor za temu doktorske disertacije.

Drugu značajnu ratnu biografiju *Fratar narodni neprijatelj* napisao je fra Ratimir Kordić koji je obnašao ulogu župnika u selu Grljevići u kotaru Ljubuški u razdoblju od 1941. do 1944., a u razdoblju od 1944. do 1949. obnašao je dužnost župnika i svjedok je partizanskih osvajanja i likvidacija hercegovačkih franjevaca.[306]

Velimir Mabić autor je monografije *Od Širokog do Bleiburga i nazad* u kojoj se nalazi desetak svjedočanstava svjedoka iz vremena Drugoga svjetskoga rata i poraća vrijednih za istraživanje završne faze rata na području Hercegovine u proljeće 1945. godine.[307]

Osim navedenih monografija, ratnih biografija, članaka također će se koristiti tiskovine od početka 1990-ih do danas. Mnoga svjedočenja preživjelih sudionika borbi u Hercegovini 1944. i 1945. godine, Bleiburga i Križnog puta objavljene su u obliku intervjua u tiskovinama, a korisna su za temu doktorske disertacije. Od tiskovina koristit će se: *Glas koncila*[308],

---

[303] Davor Kovačić, “Represivne mjere redarstvenih vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema pripadnicima Hrvatske seljačke stranke u Drugom svjetskom ratu”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 46 (2014), br. 1: 305-323.

[304] Ante Čuvalo, *Od Bleiburga do Ljubuškog. Svjedočenja preživjelih* (Ljubuški – Chicago: CroLibertas Publishers, 2014).

[305] Janko Bubalo, *Apokaliptični dani* (Široki Brijeg – Vrgorac – Čitluk: Vicepostulatura postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće” – Gradsko kulturno središte – Matica hrvatska, 2014).

[306] Ratimir Kordić, *Fratar narodni neprijatelj: doživljaji i sjećanja* (Široki Brijeg – Zagreb: Vicepostulatura postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće“ i naklada K. Krešimir, 2014).

[307] Velimir Mabić, *Od Širokog do Bleiburga i nazad* (Široki Brijeg: Logotip d.o.o, 2017).

[308] *Glas koncila,* katolički tjednik, Zagreb.

Jutarnji list[309], *Večernji list*[310], *Dnevni list „Danas“*[311], *Hrvatsko slovo*[312], *Slobodna Dalmacija*[313], *Danas, Hrvatski list*[314], *Večernji list* bih izdanje[315] i beogradska tiskovina *Vesti*.[316] Za temu doktorske disertacije koristan je časopis *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće“*. Radi se o specijaliziranom časopisu koji se bavi povijesnim istraživanjima okolnosti stradanja hercegovačkih franjevaca u Drugom svjetskom ratu i poraću.[317]

Zoran Batušić u feljtonu *Stradanje katoličkih svećenika* u tjedniku *Danas* objavljuje izvješće britanske delegacije u Vatikanu upućeno britanskom ministarstvu vanjskih poslova, tj. Antony Edenu 11. svibnja 1945., u kojem se objašnjava da je na brdu u Širokom Brijegu gdje se nalazio samostan bilo uporište Talijana, a poslije Nijemaca, protiv volje franjevaca, na koje su partizani započeli napad uz pomoć savezničke avijacije 5. veljače, a 7. veljače zauzeli samostan i pobili širokobriješke franjevce. U tom feljtonu iznosi podatke koji su itekako korisni za temu ovog istraživanja.[318]

Dosad je napravljen znatan dio posla kada je riječ o vojnom djelovanju partizanskih postrojbi od listopada 1944. do ožujka 1945. iz pera jugoslavenskih povjesničara. Najveća pozornost jugoslavenskih povjesničara bila je usmjerena na prikazivanje hercegovačkih franjevaca kao saveznika ustaša, odnosno vlasti NDH. Brojne su tematske cjeline i dalje neobrađene, ili su nedovoljno obrađene. Tu su u prvom redu demografski gubici Hrvata u Hercegovini u Drugom svjetskom ratu i poraću koje je nemoguće točno prosuditi do okončanja poimeničnog popisa. Znatnu pozornost svakako zaslužuju teme poput odnosa katoličkih svećenika i hrvatskog stanovništva prema nacizmu, fašizmu, ustaškom pokretu, četničkom i partizanskom pokretu. Jedna od najvažnijih tema svakako je uloga hercegovačkih franjevaca u spašavanju Židova i drugih žrtava totalitarnih režima u Drugom svjetskom ratu, temi koja je zbog političkih razloga desetljećima sustavno zataškavana.

Arhivsko je gradivo, uz navedenu literaturu i tisak, temelj na kojem je nastao ovaj rad. Najvažniji fondovi koji sadrže podatke o Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji u Drugom svjetskom ratu i poraću pohranjeni su u Arhivu franjevačke provincije u Mostaru. Arhiv nije u

---

[309] *Jutarnji list*, dnevnik, Zagreb.
[310] *Večernji list*, dnevnik, Zagreb.
[311] *Dnevni list*, dnevnik, Mostar.
[312] *Hrvatsko slovo*, tjednik, Zagreb.
[313] *Slobodna Dalmacija*, dnevnik, Split, brojevi od 1990-ih naovamo.
[314] Izlazio do 2009. u Zagrebu, a kasnije preimenovan u *Hrvatski tjednik*.
[315] *Večernji list*, dnevnik u Bosni i Hercegovini, Mostar.
[316] *Vesti*, dnevnik, Beograd.
[317] *Stopama pobijenih, glasilo vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, Široki Brijeg, časopis izlazi od 2008. godine.
[318] Zoran Batušić, „Iz britanskih arhiva”, *Danas* br. 487 od 18. lipnja 1991., 65.

postupnosti dostupan javnosti što znatno otežava istraživanje. Među gradivom koje je dostupno istraživačima jest fond „Spisi provincije“, koji sadrži dokumente nastale u vremenu između dvaju svjetskih ratova i manji dio iz Drugoga svjetskoga rata.[319] U sklopu franjevačkog samostana u Mostaru nalazi se franjevačka knjižnica u kojoj su pohranjene tiskovine, časopisi i knjige koji su vrijedni za temu doktorske disertacije.

U Arhivu župe i samostana Humac pohranjeno je također vrijedno gradivo. Fond „Spisi“ se sastoji od nekoliko kutija i obuhvaća razdoblje od 1941. do 1945. godine.[320] Zatim, u Arhivu župe i samostana Uznesenja Blažene Djevice Marije u Širokom Brijegu pohranjena je korespondencija fra Dominika Mandića. Ta je ostavština digitalizirana i dostupna istraživačima, a sadrži preko 40.000 snimaka.[321]

Značajan dio izvorne ratne građe nalazi se u Mostaru u Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije, fondovi: Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata 1941.-1945., zbirka njemačke dokumentacije 1941.-1945., zbirka partizanskih dokumenata 1941.-1945., Zbirka četničkog pokreta 1941.-1945., Oblasni komitet za Hercegovinu-Zapadna Hercegovina 1942.-1945. i Oblasni komitet za Hercegovinu – Zapadna Hercegovina 1944. godine.

Manji dio izvorne ratne građe nalazi se u Republici Hrvatskoj u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u arhivskim fondovima: Zbirka mikrofilmova, Narodnooslobodilačka vojska (NOV) i partizanski odredi (PO) Hrvatske, VIII. dalmatinski korpus, fond D-181, D-182, D-183, D-1185, D-1186 (signatura fonda HR-HDA-D-181) i zbirka mikrofilmova Ministarstva oružanih snaga NDH (MINORS), fond D-2236, D-2240, D-2249, D-2338 i D-2371 (signatura fonda HR-HDA-D-2236), Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja (signatura fonda HR-HDA-218), Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SRH 1945. – 1987. (signatura HR-HDA-1561), Personalije prosvjetnih djelatnika (signatura HR-HDA-890), Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-a) za Hrvatsku, fond 1491 (signatura fonda HR-HDA-1491) i Ustaška vojnica, fond 0250 (signatura fonda HR-HDA-0250).[322]

Ovdje želim istaknuti da su dosjei nekih katoličkih svećenika „pročišćeni“ u fondovima HDA. Prije svega riječ je o dosjeima fra Radoslava Glavaša, pročelnika Odjela za bogoštovlje u Ministarstvu pravosuđa i Bogoštovlja, koji su očišćeni iz slijedećih fondova: Službe državne

[319] Bosna i Hercegovina – Arhiv franjevačke provincije, Mostar (dalje: BiH – AFP) – fond Spisi Provincije.
[320] Bosna i Hercegovina – Arhiv župe i samostana Humac, Ljubuški (dalje: BiH – AŽSH).
[321] Bosna i Hercegovina – Arhiv župe i samostana Uznesenja Blažene Djevice Marije, Široki Brijeg – Digitalizirana korespondencija fra Dominika Mandića (BiH – AŽSUBDMŠB-DKFDM).
[322] Republika Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: RH – HDA), Fondovi: Zbirka mikrofilmova, NOV i PO Hrvatske – VIII. korpus, Zbirka mikrofilmova MINORS, Fond Ustaška vojnica, Fond OZN-a za Hrvatsku i fond Narodnooslobodilačka vojska hrvatske.

sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SRH 1945. – 1987.,[323] Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, odjel za Bogoštovlje[324] i Personalija nastavničkog osoblja.[325] Nedostatak dosjea iz tih fondova onemogućava odgovore na neka krucijalna pitanja o djelovanju fra Radoslava Glavaša u Vladi NDH. Prije svega ne možemo sa sigurnošću utvrditi da je Glavaš pristupio Ustašama i bio odan suradnik poglavnika Pavelića. Shodno tome, postavlja se pitanje kako to da fra Radoslav Glavaš nije nikada odlikovan od strane poglavnika Pavelića za razliku od mnogih drugih svećenika među kojima je nadbiskup Stepinac, mostarsko duvanjski biskup Čule i provincijal fra Leo Petrović. Na ta pitanja o fra Radoslavu Glavašu bez tih dosjea nije moguće dati precizan odgovor.

Dio građe nalazi se u Državnom arhivu u Splitu, u arhivskim fondovima: Vojni sud VIII. dalmatinskog korpusa (1943.-1945.), fond 55 (signatura HR-DAST-55) i Opunomoćstvo OZN-e za biokovsko-neretvanski okrug - Makarska (1943.-1945.), fond 433 (signatura HR-DAST-433). U istraživanju će se koristiti rezultati historiografskih istraživanja, a uz krajnji oprez publicistika i memoarska djela. U radu će se primijeniti metodologija utemeljena na početnom istraživanju (deskripcija), s tim da će rad težiti korporativnom i interdisciplinarnom pristupu uz korištenje kronološkog i problemskog pristupa.[326]

Velik broj tiskovina iz razdoblja Drugoga svjetskoga rata i poraća nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu u odjelu periodike. Također, značajan dio monografija i ratnih biografija za temu doktorske disertacije nalazi se u spomenutoj knjižnici.[327]

U Hrvatskom dokumentacijskom centru Domovinskog rata u BiH (arhiv u nastajanju) pohranjen je fond „Politički zatvorenici“ koji sadrži iskaze, sudska rješenja i kopije dokumenata za ostvarivanje prava na mirovinu Republike Hrvatske.[328] U fondu su posebno vrijedni iskazi osoba na području Hercegovine koja su potpala pod komunistički represivni aparat u razdoblju od 1945. do 1980-ih. Za proučavanje povijesti Ljubuškog kraja u Drugom svjetskom ratu koristan je fond „ostavština Rude Mlinarevića“, koji je pohranjen u navedenom Arhivu Centra.[329] Koristan su izvor podataka za temu doktorske disertacije

[323] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SRH 1945.-1987.
[324] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje.
[325] HR – HDA – 890 – Personalije prosvjetnih djelatnika.
[326] Republika Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Split (dalje: HR – HDAST), fondovi: Opunomoćstvo OZN-e - Biokovsko-neretvanskog okruga 1943.-1945. i Vojni sud VIII. dalmatinskog korpusa (1943.-1945.).
[327] Republika Hrvatska – Nacionalna sveučilišna knjižnica, Zagreb (dalje: HR – NSK), Periodika.
[328] Bosna i Hercegovina – Arhiv Hrvatskog dokumentacijskog centra Domovinskog rata u BiH (dalje: BiH – HDCDR), arhiv u nastajanju, fond: Politički zatvorenici Hercegovina.
[329] BiH – HDCDR, fond: Ostavština Rude Mlinarevića iz 1971. godine.

matične knjige vjenčanih župnog ureda Mostar i srpske pravoslavne parohije u razdoblju 1920. do 1945. godine.[330]

Značajno arhivsko gradivo, otpremljeno iz Republike Hrvatske u vrijeme naglašenog centralizma u bivšoj Jugoslaviji, nalazi se u Beogradu u Arhivima Jugoslavije, u arhivima ministarstva vanjskih poslova i Vojnom arhivu.[331] U fondovima Vojnog arhiva u Beogradu (VAB) nalazi se nekoliko vrijednih fondova za razdoblje koje pokriva tematika ovog istraživanja. Radi se o fondovima NOVJ 1941.-1945. i NDH 1941.-1945. a za ovo istraživanje omogućen mi je uvid u nekoliko stotina dokumenata koji se odnose na razdoblje Hercegovine od rujna 1944. do ožujka 1945. godine.[332] Želim zahvaliti dr. sc. Ivici Šarcu koji mi je dao na raspolaganje tu dokumentaciju za potrebe istraživanja.

Važan je izvor podataka inozemno gradivo. Radi se o američkim dokumentima koji su dostupni široj javnosti zahvaljujući središnjoj američkoj arhivskoj ustanovi, National Archives and Records Administration sa sjedištem u Washingtonu, D.C.[333] Navedena ustanova ima praksu objavljivati svoje gradivo na mikrofilmskim publikacijama i u posebnim zbirkama dokumenata. Gradivo koje se odnosi na njemačke vojne operacije u Jugoistočnoj Europi, djelovanje 369. pješačke divizije sa sjedištem u Mostaru, dio gradiva koje se tiče povlačenja njemačke skupine armija „E“ iz Grčke prema Bosni i Hercegovini u listopadu 1944. godine. Za potrebe doktorske disertacije važna je mikrofilmska publikacija američkog nacionalnog arhiva iz niza „Zaplijenjenih njemačkih dokumenata mikrofilmiranih u Alexandriji, Virginia, SAD“ (Captured German Records Microfilmed at Alexandria, Virginia, USA), Mikrofilmska publikacija (Microfilm publication - MP) T78, „Dokumenti stožera, Njemačko vrhovno vojno zapovjedništvo (Records of Headquarters, German Army High Command (Oberkommando des Heeres/OKH). Microfilm Publication), svitak (Roll) 331,[334]

---

[330] Bosna i Hercegovina – Grad Mostar (dalje: BiH – GM), Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad, Matične knjige vjenčanih župnog ureda Mostar i srpske pravoslavne parohije Mostar.

[331] Istraživanje u tim arhivima zahtjevna putne troškove, troškove boravka i ostala naprezanja u situaciji kad se istražuje s ograničenim vremenom boravka. Jedan od najtežih i najskupljih istraživačkih pothvata je onaj u Vojnom arhivu u Beogradu. Razlog je taj što su potrebne posebne dozvole koje se rješavaju na razini ministarstava vanjskih poslova dviju zemalja. Uz to, potrebno je odobrenje za rad na određenoj istraživačkoj tematici u samome arhivu. Ukoliko se dobije odobrenje za temu često je ograničeno količinom izdane građe, dopuštenom količinom i cijenom fotokopiranih dokumenata i udaljenosti od središta Beograda. Vojni arhiv sadrži fond Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine. Fond je jedan od najvećih u Vojnom arhivu. Sadrži 555 arhivskih jedinica u više od 330 kutija, a još je uvijek nepoznata količina nepopisane građe. Ovaj nepopisani dio do prije nekoliko godina bio je u podrumu ove institucije, uredno složen, ali izvan upotrebe za istraživače jer dokumenti nisu bili arhivski obrađeni. Zvonimir Despot. „Što sadrži fond Nezavisne države Hrvatske u beogradskom vojnom arhivu“, https://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/sto-sadrzi-fond-nezavisne-drzave-hrvatske-u-beogradskome-vojnom-arhivu-1061 - blog.vecernji.hr, pristup ostvaren 11. III. 2019.

[332] Republika Srbija (dalje: RS), Vojni arhiv Beograd (dalje: VAB), fond NOVJ i NDH 1941.-1945.

[333] National Archives and Records Administration (NARA), Washington D.C.

[334] National Archives and Records Administration (NARA), MP T78, svitak 331

u kojem se nalaze njemačka vojna izvješća, zemljovidi, skice, nastali u vremenu povlačenja njemačke vojske iz Grčke prema središnjoj Europi. Nadalje, gradivo njemačke skupine vojski „F“ čije su se postrojbe krajem studenog i u prosincu 1944. povlačile kroz Mostar.[335]

Također, korisno je gradivo 21. vojnog zbora u razdoblju od listopada do prosinca 1944. u kojem se, između ostalog, nalaze ratni dnevnici navedenog zbora koji opisuju povlačenje njemačke vojske i borbe sa partizanima na tlu Hercegovine.[336]

Gradivo 369. pješačke divizije korisno je za doktorsku disertaciju jer je navedena postrojba djelovala na području Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu. Problematično je što sama dokumentacija koja je sačuvana odnosi se na razdoblje od prosinca 1942. do kolovoza 1943. godine.[337]

Zahvaljujem vicepostulatoru postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće“ fra Miljenku Stojiću koji mi je za potrebe ovoga istraživanja omogućio uvid u dio pismohrane navedene Vicepostulature. Riječ je o svjedočenjima koja su prikupljena pod prisegom i mogu se koristiti isključivo u svrhu postupka mučeništva pobijenih hercegovačkih franjevaca. Svjedoci i njihova svjedočenja bit će zaštićeni, odnosno sve što se objavi u ovoj disertaciji neće se moći povezati s njima.[338] Riječ je o memoarskoj građi koja se sastoji od iskaza svjedoka prve, druge i treće ruke. Zbog nedostatka dokumenata iz razdoblja od jeseni 1944. do svibnja 1945. nastalih u vrijeme ratnih operacija na tlu Hercegovine primorani smo koristiti memoarsku građu sa znatnim oprezom. Upravo zbog manjka izvornih dokumenata oprezno ćemo pokušati rekonstruirati događaje vezane uz likvidacije hercegovačkih franjevaca pred kraj Drugog svjetskog rata. Osim toga, u toj se pismohrani nalaze primarni historiografski izvori. Riječ je o gradivu Uprave državne bezbjednosti (UDB-e) Državnoga sekretarijata za unutrašnje poslove Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Pretpostavlja se da je šef Opunomoćstva za Lištički srez, Milan Mihaljević uz pomoć suradnika 1953. sastavio elaborat pod naslovom *Istorijat klera sreza Lištica*.[339] Uz krajnji oprez navedeni je elaborat upotrebljiv za istraživanje teme doktorske disertacije jer donosi statističke podatke, popise franjevaca u Širokom Brijegu i njihova politička stajališta.

---

[335] SAD – NARA, MP T311, Dokumenti njemačkih zapovjedništava na terenu: Skupine vojski (Records of German Field Commands: Army Groups), svitak 194.

[336] NARA, MP T314, Dokumenti njemačkih zapovjedništava na terenu: Zborovi (Records of German Field Commands: Corps), svitak 1630. Gradivo na tom svitku odnosi se na vremensko razdoblje od listopada do prosinca 1944.

[337] SAD – NARA, MP T315, Dokumenti njemačkih zapovjedništava na terenu: Divizije (Records of German Field Commands: Divisions), svitci br. 2154., 2155. i 2271.

[338] U poglavlju prilozi i drugi dokumenti. Koristiti dokument fra Miljenka Stojića kao Prilog br. 1.

[339] Robert Jolić, „fra Martin Sopta (1891-1945.)“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, VI (2013), br. 2.: 57-58.

U fondovima FBI-a, odnosno Ministarstva pravosuđa (Justice Department) nalazi se nekoliko vrijednih dokumenata koji se odnose na progon katoličkog svećenstva i redovništva prilikom uspostave partizanske vlasti od veljače do svibnja 1945. na području NDH. Želim zahvaliti dr. sc. Mariju Jarebu koji mi je stavio na raspolaganje vrijedne dokumente iz arhiva u Washingtonu i iz Arhiva Jugoslavije u Beograda.[340]

[340] SAD – NARA, Record group (fond) - RG 65, Records of the FBI, FBI HQ; Investigative Records; Classified Subject Files. Released Under the Nazi & Japanese War Crimes Disclosure Acts, Classification 65: Espionage, 65-30311-EBF 595 1 of 1, kutija 169; Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJB), fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u SAD – Washington, oznaka 371.

IV. HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

4.1. Događaji uoči sloma Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine

Vlasti Kraljevine Jugoslavije su tijekom tridesetih godina u Mostaru vodile više sudskih procesa protiv istaknutih Hrvata iz Hercegovine. Takav je slučaj bio s odvjetnicima Radom i Vladom Smoljanom.[341] Kulminacija napetosti između Srba i Hrvata dosegla je vrhunac ubojstvom barjaktara Blaža Krtalića nakon svadbenog slavlja na lijevoj obali rijeke Neretve u Mostaru u ljeto 1936.[342] Osumnjičeni za ubojstvo Blagoje Savić, tjelohranitelj istaknutog trgovca i predsjednika Saveza sokola Kraljevine Jugoslavije za grad Mostar Čede Milića, oslobođen je krivnje zbog navodnog nedostatka dokaza. Mnogi su Hrvati u Mostaru u istom razdoblju bili isključeni iz državne službe odlukom režima Kraljevine Jugoslavije.[343]

Razlozi za takvo postupanje tog represivnog aparata prema Hrvatima je i njihovo glasanje za oporbu kao te aktivno sudjelovanje u nekom hrvatskom kulturno-umjetničkom društvu. Osim što je glasovanje za opozicijsku listu moglo prouzročiti gubitak posla u državnoj službi, uzrokovalo je i šikaniranje učenika u školama zbog sudjelovanja u hrvatskim društvima. Zahvaljujući državnom uređenju Srbi su, kojih je u gradu Mostaru bilo 25 %, kao i Hrvata, dominirali nad Hrvatima i Muslimanima.[344]

Neki smatraju da razlog za takav odnos režima leži u tome što je Hercegovina bila ucrtana u sastav „Velike Srbije“. U tom je planu Mostar označen središtem velikosrpske aktivnosti, a uoči rata organiziran je pokret „Srbi na okup“ na čelu s predsjednikom Čedom Milićem. Milić je uživao potporu Srpske pravoslavne Crkve (SPC), uz čiju je pomoć okupio

---

[341] Dr. Rade Smoljan rođen je 3. kolovoza 1888., a umro je u Mostaru 1964. te pokopan na mjesnom groblju „Šoinovac“. Upisao je juridički fakultet na Kraljevskom Sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu. Nakon završetka studija otvorio je odvjetnički ured u Mostaru. Bio je ugledni mostarski odvjetnik, političar i gospodarstvenik. Borio se protiv diktature kralja Aleksandra te je zbog toga zatvaran. Smoljan je u kolovozu 1923., protjeran iz Sarajeva tzv. mučnim hodanjem. U pratnji žandara morao je, zavezanih ruku, doći pješice iz Sarajeva do Mostara. Ukupno je hodao osam dana. Bio je pristaša HSS-a. S druge strane, Bariša Smoljan rođen je 18. kolovoza 1888. u Mostaru, a umro 27. travnja 1977. u Zagrebu. Pokopan je na groblju Mirogoj. Bio je član Hrvatske težačke stranke 1919., a od 1923. postao je članom HSS-a. U vrijeme diktature kralja Aleksandra interniran je u studenom 1934. u selo Istok na Kosovu. Rade i Bariša Smoljan zatvoreni su 1944., u vrijeme NDH zbog navodnog sudjelovanja u puču Vokić-Lorković. Radin sin, dr. Vlado Smoljan, napisao je knjigu koju je posvetio ocu. Vlado Smoljan, *I ne samo advokati: o mostarskim odvjetnicima dr. Bariši i Radi Smoljanu* (Mostar: Matica hrvatska, 2001), 28-135.

[342] Za vrijeme svatova nadležni Hrvati u Mostaru su bili upozoreni da bi moglo doći do nereda za vrijeme slavlja. Prilikom povratka svatova s desne na lijevu obalu Neretve u smjeru prigradskog naselja u južnom Mostaru skupina Srba napala je Blaža Krtalića koji je bio na konju i ubili su ga. BiH –PVPMLPŠB, Svjedočenje Karla Drage Miletića, Mostar, 30. ožujka 2009., 17. Spominje se slučaj ubojstva Krtalića u operativnom izvješću partizanskog represivnog aparata. BiH –PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 17.

[343] Takav slučaj je bio je sa Dragom Stojićem „Nogom“ i Stankom Markićem „Cakom“ i drugima.

[344] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Karla Drage Miletića, Mostar, 30. ožujka 2009., 17-19.

sedam srpskih društava iz Mostara. Srbi u Mostaru su se još tijekom prosinca 1939. politički zalagali za potkopavanje Banovine Hrvatske. Nedugo zatim donijeli su rezoluciju o izdvajanju grada Mostara i mostarskog kotara iz Banovine Hrvatske i priključenju Srbiji.[345]

4.2. Stanje u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji uoči sloma Kraljevine Jugoslavije

Prema podacima od 25. studenog 1942. Mostarsko – duvanjska i Trebinjsko – mrkanska biskupija imala je deset dekanata, 63 župe, 50 crkava, 25 kapela u grobljima, 18 samostana, od toga šest franjevačkih i 12 sestrinskih, 63 crkvene općine (koliko i župa), 361 groblje, 207 svećenika, od toga 182 franjevca i 25 svjetovnih. Ta biskupija ima 178 redovnica svetog Franje i 44 sestara milosrdnica. Od vjerskih škola u biskupiji djeluje Franjevačka bogoslovija u Mostaru, Franjevačka klasična gimnazija s pravom javnosti na Širokom Brijegu, šest stručnih škola koje vode časne sestre, pet osnovnih škola koje također vode časne sestre i jedno franjevačko sjemenište na Širokom Brijegu. Nadalje, u biskupiji djeluje 87 vjerskih društava i osam pjevačkih društava svete Cecilije. Od ustanova, tu se nalaze se tri državne bolnice u kojima služe časne sestre i dva sirotišta koje drže časne sestre sv. Franje. Kad je riječ o tiskovinama u biskupiji se objavljuje mjesečnik *Kršćanska obitelj*.[346] Trideset članova Provincije djelovalo je izvan teritorija Banovine Hrvatske, najviše u SAD-u.[347] Prema platnom spisku Provincijalata hercegovačkih franjevaca od 12. kolovoza 1941. koji je upućen Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja – odjel bogoštovlja, u Provinciji je djelovalo 129 svećenika redovnika, od toga dvojica bolesnih i nekoliko umirovljenih, u 42 župe. Prema podacima, u župama ima oko 147.000 vjernika.[348]

Kada se govori o franjevačkim župama, neposredno prije rata, samostan, gimnazija kao i središte Širokog Brijega dobili su rasvjetu zahvaljujući radu franjevačke hidrocentrale.[349] Hercegovački franjevci poduzimali su niz građevinskih djelatnosti, te su izgradili mnoštvo rezidencija te obrazovnih institucija. U proljeće 1940. postavljeni su temelji za franjevačku rezidenciju u Čapljini, a u Konjicu je dovršena izgradnja samostana.[350]

---

[345] I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*…, 49-51. Usp. S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima*…, 133.
[346] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 11979-B od 25. studenog 1942., B – 11931– 12145., kut. 60/218.
[347] T. Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata.“, 218.
[348] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, platni spisak br. 591/41od 12. kolovoza 1941.., B – 1361 – 2250., kut 8/218.
[349] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 6.
[350] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 136. i BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 187.

Katolička Crkva je 1941. planirala svečano proslaviti 1300. godišnjicu pokrštenja Hrvata, odnosno hrvatske vjernosti Svetoj Stolici. Riječ je o jubilarnoj obljetnici kojom je hrvatski narod proslavio primanje kršćanstva i povezivanje sa Svetom Stolicom. Mostarsko-duvanjski i Trebinjsko-mrkanski biskup Alojzije Mišić najavio je taj jubilej u okružnici od 18. veljače 1940. svim katoličkim župnim uredima. U toj okružnici je istaknuo kako narod koji nema vlastitu državnost, nije gospodar na svojoj zemlji. Nadalje, istaknuo je kako ta obljetnica treba biti snažan poticaj za molitvu za budućnost hrvatskoga naroda, kako bi ostvario potpunu slobodu i državnu nezavisnost te „da bude na svojoj zemlji gospodar samo on i Bog, jer nema bez Boga ni u jednim narodu sreće i trajnog blagostanja".[351] Okružnicu sličnog sadržaja, 22. svibnja 1940., uputio je svim katoličkim župnim uredima i naveo kako se po cijeloj biskupiji trebaju pripremati svečanim proslavama, sakramentima, zborovima, zvonjenjem i isticanjem zastava po župnim stanovima i drugim kućama po gradovima i selima.[352]

Fra Krešimir Pandžić u pismu od 18. svibnja 1940. upućenom fra Dominiku Mandiću ističe kako su samostan na Širokom Brijegu i franjevačka bogoslovija u Mostaru prioritet za građevinske radove. U daljnjem tekstu pisma navodi kako upravljačkoj strukturi Provincije brigu zadaje priprema organizacije za jubilej 1300.-te godišnjice veze Hrvata sa Svetom Stolicom, jer bi trebali uključiti vjerska društva kao što je Franjevački svjetovni red. Navodi da se u bližoj budućnosti priprema stota obljetnica dolaska franjevaca u Hercegovinu i moli fra Dominika za pomoć.[353]

Do fra Dominika Mandića u Rim su stizale vijesti iz Provincije o tome kako bi se rat na tlo Hercegovine mogao proširiti u proljeće iduće godine.[354] Biskup fra Alojzije Mišić je u okružnici od 27. travnja 1940. svim katoličkim župskim uredima istaknuo da se po naredbi pape Pija XII. u svibnju čine pobožnosti i svakodnevne molitve kako bi se zaustavio rat koji bijesni Europom.[355] U rujnu 1939. je zbog ratnih operacija u Europi vlada Kraljevine Jugoslavije donijela odredbu kojom je produžila službe svim rodovima vojske, a time je bogoslovima produženo služenje vojnog roka sa 6 na 12 mjeseci.[356]

---

[351] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIII (1940), br. 3: 65-67.
[352] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIII (1940), br. 6: 161-162.
[353] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 147.
[354] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 14.
[355] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIII (1940), br. 5: 130.
[356] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 231.

Provincijal i rektor franjevačke bogoslovije u Mostaru, fra Lujo Bubalo preminuo je u svibnju 1940. godine.[357] Upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca imenovala je fra Krešimira Pandžića 14. lipnja novim provincijalom. Novi provincijal se čvrsto držao uputa biskupa Alojzija Mišića, ali i kasnijih naputaka iz Rima.[358] U Mandićevoj ostavštini sačuvana su pisma u kojima je taj provincijal izvješćivao fra Dominika u Rimu o svim značajnim događanjima u razdoblju od sredine 1940. do kraja 1941., u doba turbulentnih događaja u Hercegovini. Zbog ratnih operacija u Europi i gospodarske krize u Kraljevini Jugoslaviji siromaštvo hrvatskog stanovništva u Hercegovini sve je više raslo.

Fra Krešimir Pandžić u pismu od 18. svibnja 1940. navodi fra Dominiku Mandiću kako postoji problem s bogoslovima koji se radi ratnih operacija vraćaju iz Rima u Hercegovinu. U daljnjem tekstu pisma navodi kako u Provinciji nema dovoljno mjesta za bogoslove, a zbog rata u Europi nemoguće ih je poslati na daljnje obrazovanje.[359] Upravljački vrh Provincije je u svibnju 1940. zbog pomanjkanja prostora u samostanu u Mostaru i ograničenog slanja bogoslova na strana sveučilišta pokušao razdijeliti teološki studij u Mostaru te smjestiti dio bogoslova u humački samostan.[360] Franjevačka je bogoslovija u svibnju 1940. dobila status fakulteta i pravo javnosti.[361] U kolovozu iste godine provincijal Pandžić odlučio je uz odobrenje iz Rima premjestiti novicijat u Duvno, a klerike u samostan na Humcu.[362]

Zbog sve snažnijih njemačkih ratnih operacija na tlu zapadne Europe i opasnosti širenja rata na teritoriju Banovine Hrvatske provincijal Pandžić u okružnici od 9. kolovoza 1940. navodi kako je hrvatski narod zabrinut za svoju budućnost, „no unatoč tome svraća pogled na 1300.-tu obljetnicu povijesnog doticaja s papinskim Rimom, pripadnosti katoličkom zapadu kao europski narod“. Nadalje je istaknuo povezanost Hrvata s franjevačkim redom kroz 700 godina, a osobito tijekom zadnjih 100 godina. Tim je povodom provincijal zakazao informacijski sastanak za članove provincije za 4. rujna 1940. na Širokom Brijegu, za koji su predviđena predavanja o aktualnim temama.[363]

Uz te probleme, stanovništvo Hercegovine nisu štedjele ni vremenske (ne)prilike. U noći na 1. i 2. listopada poplava je pogodila Hercegovinu. Mnoga kukuruzišta su poplavljena

---

[357] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 153.
[358] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIII (1940), br. 6: 185.
[359] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 165.
[360] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 405-406. Usp. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 165.
[361] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 187.
[362] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 207. i BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 234.
[363] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, br. 756/40 od 9. kolovoza 1940., f. 212.

u Mostarskom, Bekijskom i Popovom polju. Stradali su Konjic, Mostar, Bekija i Imotski. Najviše je pogođen Mostar, a osobito franjevački samostan u tome gradu. U državnom rudniku u Mostaru voda se popela visoko i 700 radnika je ostalo bez posla, pa su gladovali tjedan dana, dok voda nije ispražnjena.[364] Samostan u Mostaru pretrpio je velike štete zbog velikog vodostaja rijeke Radobolje. Zbog poplave su stradali franjevačka knjižnica i arhiv u podrumskom djelu. Tri su dana klerici čistili arhiv i knjižnicu te izbacivali vodu kako bi spasili vrijedan knjižni i arhivski fond.[365]

Provincijal Pandžić u pismu od 21. rujna 1940. navodi fra Dominiku Mandiću kako je Provincija u financijskim teškoćama zbog redovitih troškova i dovršetka izgradnje samostana, te da joj prijete dugovi. U daljnjem tekstu ističe kako je planirao poslati sedam bogoslova na studij, ali je Banovina Hrvatska spriječila odlazak. Ističe kako se u takvim prilikama ne želi politički angažirati. U zaključnom dijelu pisma navodi kako veći broj mladih svećenika zovu u vojsku.[366]

Unatoč neprilikama, 4. listopada 1940. održan je sastanak članova Provincije. Riječ je o franjevačkom kongresu na Širokom Brijegu, na kojemu se okupilo 126 hercegovačkih franjevaca na čelu s biskupom fra Alojzijem Mišićem. Kongres je sazvao i otvorio provincijal Pandžić. Generalni definitor franjevačkog reda fra Dominik Mandić preuzeo je predsjedništvo kongresa i pozdravio nazočne pročitavši generalov brzojav iz Rima. Provincijal Pandžić ističe kako je sazvao kongres u cilju dogovora za organizaciju povodom svete jubilarne godine povodom 1300.-godišnjice prvih veza Hrvata sa Svetom Stolicom koju je proglasio papa Pio XII.[367]

Stanje u Hercegovini bilo je sve teže zbog nestašice i poskupljena živežnih namirnica.[368] To nisu bile jedine brige u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji. Fra Rufin Šilić u pismu od 28. veljače 1940. upućenom fra Dominiku Mandiću navodi kako se u Hercegovini mnogo govori o ratu i politici te da on kao politički urednik *Kršćanske obitelji* stoji izvan politike.[369] Nacionalna ideja stvaranja samostalne Hrvatske te jačanje ustaške organizacije zahvatila je mladež Franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu, a vijest

---

[364] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIII (1940), br. 11: 342-343.
[365] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 254., BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 257.
[366] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 281.
[367] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIII (1940), br. 10: 311-312.
[368] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 327.
[369] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 54. Vremenom se urednička politika promijenila pod utjecajem vlasti NDH, odnosno u razdoblju od proljeća 1941. do konca travnja 1945. godine. Usp. Mario Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj državi Hrvatskoj* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016), 539-540.

o „političkom istrčavanju“ nekih učenika stigla je do fra Dominika u Rimu.[370] Upravo je jedan od maturanata te gimnazije bio Vladimir Mandić.[371] Fra Dominik je preko svojih prijatelja nastojao odvratiti bratića Vladimira od angažiranja u hrvatskom nacionalnom pokretu koji je sve više jačao među zagrebačkim studentima.[372] U zadnjem sačuvanom pismu od 12. prosinca 1940., fra Dominik ističe kako ga je njegov ispad i boravak u zatvoru bio neugodno iznenađenje. U pismu mu je prijetio kaznom i rekao da će ga se odreći kao bratića ako se ne odrekne političkih ispada, te mu poručio da se isključivo bavi naobrazbom.[373] Uzalud je fra Dominik pokušao odvratiti bratića Vladimira od političkog angažmana, odnosno od sudjelovanja u ustaškom pokretu. Vladimir Mandić imenovan je, u konačnici, stožernikom ustaške mladeži župe Hum u prosincu 1942., te mu je povjerena promidžbena djelatnost.[374] Nakon uspostave nove državne tvorevine nekoliko je fra Dominikovih rođaka pristupilo ustaškom pokretu i preuzelo dužnosti na nižim raznima vlasti.[375] Fra Dominik nije propustio kritizirati i odgovarati nećakinju Zdenku Mandić te rođake da odstupe od ustaškog pokreta. Sve njegove inicijative završavale su bezuspješno.[376]

Fra Dominik Mandić u pismu od 3. siječnja 1941. upućenom fra Branku Mariću ističe kako u crkvenim krugovima šire teške optužbe o nedopuštenom političkom djelovanju hercegovačkih, a napose širokobrijeških franjevaca. U daljnjem tekstu navodi kako ne vjeruje u osnovanost optužbi no upozorava na najveći oprez i pažnju, poglavito u govoru prema narodu i među subraćom. Upozorava da u širokobriješkom odgojnom zavodu mora postojati red i disciplina poradi sve istaknutije mladenačke zanesenosti koja bi mogla škoditi ustanovi, odnosno Provinciji. U daljnjem tekstu pisma navodi kako se franjevačkom redu i hrvatskom narodu služi savjesnim vršenjem svojih staleških dužnosti, a ne bučnim i teatralnim ispadima poput hrvatske akademske mladeži u Zagrebu.[377] Upravo će ovi problemi na koje je upozoravao fra Dominik opterećivati upravljačku strukturu Provincije tijekom čitavog rata.

---

[370] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 148.
[371] Fra Dominikov bratić.
[372] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1940., f. 88., BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1940., f. 91., BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1940., f. 112-113., BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1940., f. 114-115. i BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1940., f. 122.
[373] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1940., f. 126-127-127r.
[374] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXVI (1943), br. 2: 28.
[375] Među njima je uz Vladimira pristupila i Zdenka Mandić.
[376] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, 446.
[377] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 4.

4.3. Članovi Hercegovačke franjevačke provincije i stajališta prema vlasti NDH

Problematika odnosa hercegovačkih franjevaca prema vlastima NDH za historiografiju je nedovoljno istražena i vrlo složena problematika. Razlog tomu dijelom leži u spomenutim naslagama jugoslavenske historiografije, a drugi su razlog noviji pokušaji da se s hercegovačkih franjevaca vezano uz njihovu suradnju s vlastima NDH skine svaki trag sumnje.[378] Bez znanstvenog pristupa ovoj problematici nemoguće je razaznati što su to naslage jugoslavenske historiografije, a što najnoviji pokušaji potpunog amnestiranja hercegovačkih franjevaca od suradnje s vlastima NDH. Već je istaknuto da je dosta članova Provincije oduševljeno prihvatilo uspostavu NDH u travnju 1941., a manji dio je čak i simpatizirao ustaštvo.[379]

O tome da su franjevci bili oduševljeni uspostavom hrvatske državnosti svjedoči fra Paško Martinac, koji je krajem svibnja 1940. djelovao u župi Slano. U samostanskoj kronici ističe kako je proglašenjem NDH u travnju 1941. hrvatski narod oduševljeno pozdravio i hrvatske vojnike, njih trideset, koji su tada boravilo u franjevačkom samostanu u Slanom.[380] Kuća mostarskog Biskupijskog ordinarijata i franjevački samostani u Mostaru, Širokom Brijegu i Humcu mjesta su u kojima su se sastajali predstavnici talijanskih vojnih vlasti, kasnije vlasti NDH i njemačkih vojnih vlasti s predstavnicima crkvene vlasti u Hercegovini. Ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković boravio je u Hercegovini u proljeće 1941. i u srpnju 1942., a oba je puta posjetio te franjevačke samostane. Zadnjeg dana posjete Hercegovini, 10. srpnja 1942., u franjevačkom samostanu u Mostaru održao je konferenciju s predstavnicima vlasti Velike župe Hum.[381]

U crkvama u Hercegovini, osobito u franjevačkoj crkvi u Mostaru i franjevačkom samostanu i crkvi na Humcu, od 1942. održavale su se svečanosti povodom 10. travnja koji se kao državni blagdan morao obilježiti. Također, održavale su se mise zadušnice za katolike koji su poginuli kao pripadnici oružanih snaga NDH, oružanih snaga Kraljevine Italije,

---

[378] Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.* (Beograd: Delta Pres, 1973), 166-176.
[379] UDB-a je istaknula sljedeće članove Provincije sklone vlasti NDH: fra Radu Vukšića, fra Matu Čuturu, fra Vendelina Vasilja, fra Otona Knezovića, fra Vojislava Mikulića, fra Bonifacija Majića fra Arhanđela Nujića, fra Serafina Višticu, fra Čedu Škrobu, fra Tadiju Kožula, fra Krunu Pandžića, fra Velimira Šimića, fra Bosiljka Vukojevića, fra Branka Marića, fra Živka Martića, fra Hinka Prlića i fra Marka Dragićevića na čelu s provincijalom fra Leo Petrovićem. BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 2-9, 22-24 i 45.
[380] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 205.
[381] *Isto*, 139.

Njemačke te za sve ostale, bez obzira na njihovu pripadnost.[382] Neosporna je činjenica da su pojedini franjevci, poput fra Mladena Barbarića, objavljivali članke u *Kršćanskoj obitelji* u kojima su veličali poglavnika Pavelića i uspostavljenu hrvatsku državu.[383] Tako fra Mladen Barbarić u članku „Godinu dana Nezavisne Države Hrvatske" ističe kako se hrvatska mladež u Hercegovini odgajala u ustaškim redovima u najboljem katoličkom i hrvatskom duhu, mladež koja će dati mnogo za Božju i vjersku stvar. U zaključnom dijelu članka istaknuo je: „Neka dragi Bog poživi našega Poglavnika, neka ga uzdrži u čistoći najboljih misli i djela".[384] U istom časopisu fra Tihomir Zubac u članku „Tomislav – prvi hrvatski kralj" nije propustio izraziti svoje oduševljenje hrvatskom državom.[385] Većina priloga poput ovog objavljena je u prvim danima i tjednima postojanja NDH, da bi kasnije takvi prilozi bili vrlo rijetki ili ih nije bilo. Fra Rufin Šilić, urednik mjesečnika *Kršćanska obitelj*, u pismu od 28. veljače 1940. upućenom fra Dominiku Mandiću, navodi „kako se u Hercegovini mnogo govori o ratu i politici i da on kao politički urednik *Kršćanske obitelji* stoji izvan politike".[386] Pritom treba znati da je nakon uspostave NDH uvedena stroga cenzura svih listova, a vlasti su izravno utjecale na uređivanje tiskovina.[387] Pavao Canki, ministar pravosuđa i bogoštovlja u dopisu od 24. studenog 1944. upućenom Glavnom ravnateljstvu za promičbu pri Predsjedništvu Vlade NDH u kojem ističe kako pojedini vjerski listovi ne posvećuju dodatnu pažnju političkom položaju pa „mimoilaze neke činjenice, koje bi morale biti spomenute u takvim tiskovinama. Prvotna svrha vjerskih časopisa bio j je odgoj vjernika, ali ipak bi trebali na zgodan način, kad već objavljuju članke nevjerskog karaktera, s osobitom pažnjom zabilježiti događaje iz našeg života na način, da to mogne dobro djelovati na vjernike u narodnom duhu. U daljnjem dopisu ističe kako za primjer može poslužiti mjesečnik *Kršćanska obitelj* koji objavljuju franjevci u Mostaru. „Ovaj mjesečnik donosi redovito samo vjersko štivo, ali na kraju ima sitnih vijesti,

---

[382] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 5-6: 153. *Hrvatski list*, Osijek, br. 167 (7147), 19. lipnja 1941., „Dvadeset tisuća Hercegovaca proslavilo je u Ljubuškom obnovu Nezavisne Države Hrvatske i Poglavnikov imendan", 4., *Hrvatski list*, Osijek, br. 175 (7155), 27. lipnja 1941., „Počast hrvatskim mučenicima u Ljubuškom", 10., *Hrvatski list*, Osijek, br. 216 (7206), 6. kolovoza 1941., „Vijesti iz Ljubuškog. Svečane zadušnice za poginule ustaše Miju Babića i Antuna Podgorelca", 13. i *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIV (1941), br. 8: 243-246.

[383] Fra Mladen Barbarić, „Ljubav prema domovini" u: *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIV (1941), br. 11: 323-324., Fra Mladen Barbarić, „Pomoć" u: *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 1: 98.

[384] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 4: 98.

[385] Za razliku od fra Mladena Barbarića, autor u članku nigdje ne veliča poglavnika dr. Antu Pavelića. *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 1: 9-10. Fra Tihomir Zubac objavljivao je povijesne teme u *Kršćanskoj obitelji* kroz cijelu 1942. godinu. Vidi: „Petar Krešimir IV. kralj hrvatske slave i ponosa" u: *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 2: 39-40., „Junački kralj Petar Svačić" u: *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 3: 76-77.

[386] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 2, f. 54.

[387] M. Jareb, Mediji i promidžba u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, 539-551.

koje su tako vješto izabrane i stilizirane, da vrlo dobro upućuju narod u tijek današnjih događaja upravo u smislu naše narodne borbe i političke orijentacije. Takvih slučajeva ima više, pa bi trebalo i ostalim vjerskim časopisima to nametnuti, ukoliko to naravno odgovara karakteru lista i svrsi za koju je namijenjen“.[388]

Prema istraživanju Petra Macuta u mjesečniku *Kršćanska obitelj* nalazi se najmanje tekstova antisemitskog karaktera u usporedi s nekim puno poznatijim i raširenijim katoličkim novinama i časopisima u NDH kao što su *Hrvatska straža*, *Nedjelja*, *Katolički tjednik* i *Hrvatski glas*. Također, uredništvo *Kršćanske obitelji* u odnosu na navedene katoličke časopise donekle je njegovalo kult ličnosti poglavnika Pavelića i bilo pobornik održanja hrvatske države.[389]

Macut smatra da je kroz cijelog ratnog razdoblja u katoličkim tiskovinama bilo priloga koje je moguće označiti prilozima promidžbenog karaktera i koje su pojedini pisci sastavili zbog svojih političkih nazora i pristajanja uz vladajući ustaški pokret.[390] Prigodni prilozi objavljivani su u katoličkim listovima i u svim ostalim tiskovinama u NDH zbog toga što su ih na to obvezivale odgovarajuće odluke tijela koja su upravljala medijskim i promidžbenim sustavom te države. Neobjavljivanje tih priloga povlačilo je za sobom kazne koje su ta tijela moga odrediti, a među njima je bila privremena ili trajna zabrana izlaženja.[391] To se odnosilo na zagrebački *Katolički list*, đakovački *Službeni glasnik biskupija bosanske i srijemske*, sarajevski *Katolički tjednik* kao i na mnoge druge listove, a jedan od njih bio je i mjesečnik *Kršćanska obitelj* u izdanju Hercegovačke franjevačke provincije.[392]

Kad je riječ o propovijedima i veličanju nove hrvatske države, fra Bernardin Smoljan je 20. lipnja 1941. u Ljubuškom propovijed zaključio riječima: „Pomolit ćemo se Bogu za trajnu našu budućnost i Domovine naše. Bog je s nama i s našim dičnim Poglavnikom!“[393] Treba uzeti u obzir da je to bilo u lipnju 1941., dakle svega dva mjeseca nakon uspostave NDH, kada se još uvijek malo toga znalo, a više nadalo. Nakon početnog oduševljenja novom hrvatskom državom u kasnijem razdoblju rata više takvih propovijedi gotovo nije bilo.

---

[388] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 8850/44 od 24. studenog 1944., B – 8738 – 8999., kut. 123/218.

[389] Petar Macut, *U sjeni križa, samokresa i noža. Katolički tisak u Nezavisnoj državi Hrvatskoj* (Split: Redak, 2016), 188-189. Usp. Petar Macut, „Katolički mjesečnik Kršćanska obitelj (1941.-1945.) u komparativnoj analizi“. *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, 2016., br. 2: 233-247

[390] P. Macut, *U sjeni križa, samokresa i noža*…, 237.

[391] M. Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, 541-542.

[392] *Katolički tjednik* i *Službeni glasnik biskupija bosanske i srijemske* bili su puno izravnije uključeni u promicanje političkih interesa nove državne tvorevine od zagrebačkog *Katoličkog lista*. Jure Krišto, *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.)* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Glas Koncila, 2004), 237-242. Usp. M. Jareb, *Mediji i promidžba u NDH*…, 543-548.

[393] *Hrvatski list*, Osijek, br. 175 (7155), 27. lipnja 1941., „Počast hrvatskim mučenicima u Ljubuškom“, 10.

Njemačke, talijanske i oružane snage NDH silom su zauzimale franjevačke samostane u Hercegovini, Duvnu, Humcu i Širokom Brijegu koristeći ih kao privremeni smještaj za operativna djelovanja protiv partizana i kasnije četnika.[394] U franjevačkim samostanima vojska je znala organizirati različite prigodne zabave. U vrijeme snažnijih ratnih djelovanja na prostoru Hercegovine je 15. svibnja 1943. jedna postrojba njemačke 7. SS dragovoljačke gorske divizije Prinz Eugen boravila u sjemeništu na Širokom Brijegu, i tom je prilikom širokobriješkim franjevcima platila stanarinu. Nakon povratka s operativnog djelovanja iz Crne Gore 25. lipnja, ponovno su zaposjeli sjemenište na Širokom Brijegu. Njemačka vojska organizirala je večer dobrodošlice na koju su pozvani humački gvardijan fra Bernardin Smoljan i upravitelj Dobroslav Šimović. Prema nekim zapisima, navodno je čest gost na večerama dobrodošlice u širokobriješkom samostanu bio i fra Bruno Adamčik.[395] Nekoliko mlađih članova Provincije je zbog nastalog oduševljenja novom državom nastojalo dati svoj doprinos služenjem oružanim državnim snagama. Kako bi služili vlastima NDH, ponajprije kroz službu vojnih dušobrižnika, franjevci poput fra Justina Medića, fra Anzelma Čuline, fra Dane Čolaka i fra Hinka Prlića zatražili su sekularizaciju, odnosno napuštanje franjevačkog reda već 1941. godine. Uz negodovanje upravljačke strukture Provincije prema državnim vlastima, ali i zbog složenosti crkvenog postupa, Sveta Stolica im je u jesen 1942. odobrila sekularizaciju. Većina ih je obnašala dužnost vojnih dušobrižnika hrvatskog domobranstva.

4.4. Događaji u Hercegovini u svibnju i lipnju 1941.*

Kao jedna od posljedica napada sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju u travnju 1941. uspostavljena je NDH. Uspostavom nove države 10. travnja 1941. ubrzano je raspadanje vojske Kraljevine Jugoslavije, koja je do tada pretrpjela teške poraze od njemačkih oružanih snaga i počela je pokazivati znakove rasula. Jedan dio vojnika prešao je u oružani sastav NDH, drugi dio je razoružan, a jedan dio vojske nastupio je protiv novoproglašene hrvatske države. Kao sastavni dio meteža koji je pratio raspad stare i proglašenje nove države, u Hercegovini su izbili oružani sukobi između pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije i

[394] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 5-6: 153.

[395] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 191. Kad je riječ o fra Bruni Adamčiku nemamo konkretan izvor nego svjedočenje preminulog svjedoka pod inicijalima B. M. iz sela Oklaji.

* U ovo poglavlje umetnut je izvorni znanstveni članak Hrvoja Mandića „Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941. – 1943.“. *Časopis za suvremenu povijest* 48 (2016), br. 3: 709-726. Pojedini odlomci su zahvaljujući novijim historiografskim istraživanjima pritom dodatno prošireni.

proustaških skupina.[396] Nakon oružanih sukoba, pripadnici četničkih skupina i jugoslavenske vojske likvidirali su civilno hrvatsko stanovništvo u Mostaru i Čapljini te spaljivali njihovu imovinu.[397] Ratno zrakoplovstvo Kraljevine Jugoslavije mitraljiralo je Ljubuški pri čemu je poginulo i ranjeno nekoliko hrvatskih civila.[398]

Kad se govori o ratu na području Mostara, bivši pripadnik jugoslavenske službe sigurnosti Karlo Drago Miletić ističe kako se dan nakon uspostave nove državne tvorevine u Mostaru našlo dosta proglasa, plakata o stvaranju NDH. Toga dana uslijedilo je razoružavanje vojske Kraljevine Jugoslavije i naoružavanje seljaka pred katoličkom crkvom u Mostaru.[399] Bez ikakve potrebe, talijanske su zračne snage 12. travnja bombardirale taj grad. Prema mišljenu svjedoka, ti su događaji povezani s vrijednostima koje su se nalazile u trezorima filijale Narodne banke Kraljevine Jugoslavije u Mostaru. Ono što je ostalo - srebrne poluge, su naposljetku nasilno 16. svibnja 1941. odnijeli Talijani.[400] Ta filijala bila je smještena u glavnoj ulici na lijevoj obali Mostara. Pristalice nove državne tvorevine, ili neki operativci minirali su prugu između Mostara i Čapljine. Utemeljeni su posebni odredi njemačke i talijanske vojske. Kako bi spriječila odnošenje zlata od vlasti NDH, vojska Kraljevine Jugoslavije uputila je u Mostar „jurišnu bojnu“, koja je rema propisima od trenutka stupanja u Travanjski rat nosila naziv četnička bojna. Pod vodstvom časnika Rudolfa Primorca četnička bojna je potisnula naoružane hrvatske seljake do Žovnice, spalila mnogo kuća i ubila pet

---

[396] D. Marijan, “Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine”, 545. Usp. U pismu fra Vitomira Naletilića upućeno fra Dominiku Mandiću od 6. svibnja 1941. navode se stradanja u Mostaru u vrijeme Travanjskog rata. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 101-102. U pismima provincijala Krešimira Pandžića upućenim 9. svibnja fra Dominiku Mandiću navodi se kako je bombardirana franjevačka crkva i samostan u Mostaru. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 103., BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 105. i BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 50.

[397] *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države: Nezavisna Država Hrvatska na braniku nove Europe* (Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske sastavljeno na temelju dokazanog gradiva, 1942 [1943]), 33.-38. Usp. Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 1999), 81-149.

[398] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Karla Drage Miletića, Mostar, 30. ožujka 2009., 42., S. Lozo, Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima…, 133-134. *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIV (1941), br. 6-6: 182-184., *Hrvatski narod. Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb, god, III. br. 86, 9. svibnja 1941., „Na garištima hrvatskih sela oko Mostara. Divljanje plaćenih srpskih četnika i dobrovoljaca nije štedjelo kuće, ljude, žene ni djecu, pa čak ni samu stoku“, str. 7. i *Hrvatski list*, Osijek, br. 104 (7164), 15. travnja 1941., „Napadaj na aerodrom u Mostaru“, 2., I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*…, 32-35. Usp. S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima…*, 134-135. T. Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata“, 225-227.

[399] Pretpostavlja se da je riječ o franjevačkoj crkvi.

[400] Jere Jareb, *Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet 1997), 146.

civila.[401] U oružanom napadu sudjelovala su dva kamiona četnika iz Nevesinja u odorama vojske Kraljevine Jugoslavije organiziranih od lokalnog trgovca Čede Milića. Potonja skupina izvršila je najveće pljačke u gradu Mostaru.[402] Oružana akcija započela je 15. travnja, nakon zapovijedi Zapovjedništva vojske Kraljevine Jugoslavije da se zaustave borbe u Mostaru jer je potpisana predaja. Takvu zapovijed imalo je Zapovjedništvo IV. armije vojske Kraljevine Jugoslavije u Mostaru kada je dozvoljen napad na Cim i Iliće. Namjera je bila osigurati evakuaciju vrijednosti Narodne banke, što je i učinjeno, a zlato je kamionima otpremljeno prema istočnoj Hercegovini. Pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije potpisali su primirje s vlastima NDH i povukli su se prema Crnoj Gori. Zapovjednik prateće postrojbe vojske Kraljevine Jugoslavije bio je mostarski Židov Živko Henči – Papo. General Milorad Janković ostavio je pukovnika Premrl Vilibalda sa 10.000 dinara kako bi platili odštetu spaljenih hrvatskih kuća, čime je priznao da je izvršen zločin. Potonji je novac prebacio odvjetniku Cvitanu Spuževiću, a ovaj biskupu fra Alojziju Mišiću, da bi od njega uskoro novac preuzeo Stanko Šarac ispred Ustaškog tabora.[403] Nešto drugačije viđenje situacije pružaju izvješća komunističkog represivnog aparata u kojima se navodi kako je fra Leo Petrović osobno izmolio od generala Prpića iznos od šest milijuna dinara kao odštetu obiteljima čije su kuće zapaljene tijekom borbi. Taj je novac zajedno s ustaškim vlastima kasnije podijeljen tim obiteljima.[404]

Taktika vojske Kraljevine Jugoslavije uključivala je osvajanje teritorija zapadne Hercegovine, a polazna točka za operativnu uspješnost bila je ovladavanje Čapljinom. Fra Nikola Ivanković organizirao je obranu vodeći naoružano hrvatsko mjesno pučanstvo 13. travnja kako bi zaustavio prodor jugoslavenskih vojnika u Čapljinu.[405] Uz fra Nikolu Ivankovića u obranu svoga kraja uključio se i fra Radoslav Glavaš.[406] Organizirao je

---

[401] Među pripadnicima vojske Kraljevine Jugoslavije bilo je muslimana koji su činili zločine nad civilnim hrvatskim stanovništvom BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Karla Drage Miletića, Mostar, 30. ožujka 2009., 42.
[402] *Isto*, 27.
[403] *Isto*, 28.
[404] Operativci SDB-a u tom izvješću konstruirali su stvarnost navevši kako su ustaše odgovornost za zločine u Mostaru, u vrijeme Travanjskog rata, bacili na srpske četnike da bi se kasnije osvetili Srbima na tom području. BiH – PVPMLPŠB, Odjeljenje državne bezbjednosti Mostar, „Analiza stanja u Zapadnoj Hercegovini“, godina i autor nepoznati, 30.
[405] T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 404. Usp. I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 283.
[406] Ivo Madirazza bio je bivši jugoslavenski časnik. U izvješću od 30. studenog 1943. Ministarstvu vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije navodi se kako jedan od glavnih uzroka u krizi i slomu Kraljevine Jugoslavije u travanjskom ratu 1941. godine leži u redovima klera. U daljnjem tekstu izvješća navodi kako je u Sinju, Imotskom i Hercegovini osobno gledao katoličke fratre sa puškama u ruci i kao predvodnike „ustaških gomila“. Prema Ivi Madirazzi, franjevci su krivi za zvjerstva u kojima je navodno poginulo 750.000 Srba i ostalih Jugoslavena u granicama novostvorene Hrvatske. Izvješće Ive Madirazze od 30. studenog 1943. Ministarstvu vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije u Londonu. Republika Srbija (dalje: RS) – Arhiv Jugoslavije, Beograd

širokobriješko pučanstvo, dijelom i neke pripadnike Hrvatske seljačke zaštite iz okolnih sela,[407] i poveo ih na obranu Žovnice kako bi spriječio prodor vojske Kraljevine Jugoslavije.[408] Oba franjevaa, Glavaš i Ivanković, komunistička vlast imenovala je znatno kasnije političkim neistomišljenicima.[409] Uz te franjevce, KPJ optužila je fra Velimira Šimića, fra Bosiljka Vukojevića, don Juru Vrdoljaka, fra Serafina Višticu, fra Karla Grbavca i mnoge druge svećenike da su razoružavali postrojbe poražene vojske Kraljevine Jugoslavije. Shodno tome, optuženi su zbog organiziranog sakupljanja oružja u župnim uredima kojim su naoružavali seljake. Potonji su kasnije to oružje predali ustašama, koji su iz vojnih transporata izvlačili vojnike Srbe te ih kasnije ubijali istim oružjem.[410] Među onima koje je KPJ optužila za mobiliziranje mjesnog katoličkog pučanstva u selu Drinovci u travnju 1941., našli su se fra Krešo Pandžić i fra Julijan Kožul.[411] Prema dostupnim izvješćima SDB-a Mostar možemo pretpostaviti kako je glavni krimen hercegovačkih franjevaca bio u tome što su bili protiv Kraljevine Jugoslavije, a još veći krimen je to što su se u Travanjskom ratu borili na strani NDH protiv kraljevske vojske.[412]

Bivši pripadnik vojske Kraljevine Jugoslavije, Živko Henči-Papo, se kasnije prisjetio da je dobio naredbu od zapovjednika divizije da ode po odvjetnika Cvitana Spuževića.[413] Dobio je zadatak da zajedno sa Spuževićem pregovara s naoružanim hrvatskim stanovništvom čiji je stožer bio na Žovnici. Henči-Papo u iskazu navodi da su telefonske linije sa Splitom bile prekinute, pa je jedina komunikacija bila preko Žovnice koju su držali ustaški stožernici

---

(dalje: AJB), 371 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u SAD-u – Washington, godina 1941.-1944., br. opisa 32, broj fascikle 22., 1.

[407] Hrvatska seljačka zaštita utemeljena je 22. travnja 1936., a djelovala je u punoj pripravnosti u razdoblju od 1936. do 1941. godine. Njena zadaća bila je zaštititi hrvatske seljake od jugoslavenskog oružništva, režimskih jugoslavenskih i srpskih poluvojnih organizacija te osigurati određenu mjeru mira i sigurnosti na mjesnoj razini. HSZ, prije svega bila je obrambena organizacija osnovana nakon gotovo dvadeset godina bezakonja i korupcije koji su vladali u jugoslavenskoj državi nakon uvođenja diktature kralja Aleksandra. Uspostavljena je kao odgovor na teror šestosiječanjskog režima i četničke zločine nad hrvatskim stanovništvom 1935. i 1936. godine. Željko Karaula, *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji* (Zagreb: Despot infinitusm 2015), 235-510.

[408] Fra Tugomir Soldo navodi kako fra Radoslav na Žovnici za razliku od fra Bone Jelavića i fra Nikole Ivankovića nije nosio oružje. Tugomir Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 408. Usp. I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 289.

[409] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 679. Usp. BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953.,7-8.

[410] BiH – PVPMLPŠB, Odjeljenje državne bezbjednosti Mostar, „Analiza stanja u Zapadnoj Hercegovini", godina i autor nepoznati, 31.

[411] J. Galić, *Vrijeme i ljudi*, 198-201.

[412] BiH – PVPMLPŠB, Odjeljenje državne bezbjednosti Mostar, „Analiza stanja u Zapadnoj Hercegovini", godina i autor nepoznati, 10-45.

[413] Živko Henči – Papo, "Radionica u službi pokreta". U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941. – 1945., drugi dio*, ur. Refik Hamzić. Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB Mostara, Skupština opštine Mostar, 1991, 1-2.

zajedno s naoružanim hrvatskim stanovništvom.[414] Henči navodi kako se 16. travnja sastao s Cvitanom Spuževićem i fra Leom Petrovićem te s jednom nepoznatom osobom. Isti su krenuli prema Žovnici pregovarati s ustaškim stanovima, noseći bijelu zastavu. U daljnjem tekstu iskaza ističe kako su Spužević i Petrović ostali na Žovnici pregovarati s ustaškim stanovima dok se on u pratnji vozača vratio u Mostar. Iz iskaza Živka Henčija-Pape, kasnijeg pripadnika partizanskog pokreta u Mostaru i naposljetku operativca Odjeljenja zaštite naroda (OZN-e), vidljivo je kako se fra Leo Petrović angažirao u zaustavljanju moguće osvete pristaša Ustaškog pokreta zbog zločina nad hrvatskim pučanstvom od strane poražene vojske Kraljevine Jugoslavije u Hercegovini. U daljnjem iskazu Živko Henči-Papo nigdje ne spominje kako mu je fra Leo Petrović nekoliko puta spasio život od vlasti NDH.[415] Razlog za to gotovo je sigurno bio njegov položaj u represivnom aparatu nove vlasti koja je u skladu sa svojim komunističkim svjetonazorom okrutno likvidirala fra Lea Petrovića 14. veljače 1945. u Mostaru.

Ostatci vojske Kraljevine Jugoslavije povukli su se iz Mostara 16. travnja. Talijanska vojska, jedna motorizirana postrojba 2. talijanske armate (vojske), ušla je u grad 17. travnja.[416] Međunacionalni oružani sukobi na teritoriju Hercegovine su završili masovnim zločinima, u kojima je najčešće stradavalo nedužno civilno stanovništvo. Trajali su tijekom cijelog ratnog razdoblja, a okončani su u svibnju 1945., slomom NDH i poratnim partizanskim likvidacijama hrvatskih civila i vojnika oružanih snaga NDH. Nakon Vidovdanskog ustanka u istočnoj Hercegovini 1941. kratkotrajno su se smirili oružani sukobi između Srba i oružanih snaga NDH. Upravo su u to vrijeme vlasti NDH provodile nove zakone usmjerene protiv Srba, Židova i Roma, a pod utjecajem njezine „velike saveznice“ nacističke Njemačke. NDH je slijedila nacističku politiku i donijela niz zakonskih odredbi kojima je primijenila represivne mjere i rasne zakone prema kojima su stanovnici židovskoga (kasnije i romskoga) podrijetla isključeni iz javnoga života, oduzeta im je imovina, radnje, proganjani su i mnogi su bili podvrgnuti fizičkom uništenju.[417] Neke od zakonskih odredbi

---

[414] U to doba pojam stožera se nije još šire koristio. Uobičajeno su se novoosnovana tijela Ustaškoga pokreta na terenu nazivala ustaškim stanovima. U daljnjem tekstu koristit ćemo naziv ustaški stanovi.

[415] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Karla Drage Miletića, Mostar, 30. ožujka 2009., 70-72.

[416] Prema nekim podacima Talijani su ušli u Mostar 18. travnja. *Hrvatski list,* Osijek, br. 108 (7168), 19. travnja 1941., „Talijani ušli u Mostar i Dubrovnik“, 1.

[417] P. Požar, *Ustaša – Dokumenti o ustaškom pokretu*, 151-171. “Od travnja 1941. do svibnja 1945. hrvatske nacionalne dnevne novine objavile su 589 uvodnika i dekreta protiv Židova, uključujući i onaj kojim je Židovima nametnuto nošenje zloglasnog znaka Ž.” E. Gitman, *Kad hrabrost prevlada*…, 71. Usp. J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945.*, 124-129. i I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*…, 57-59.

vlasti NDH nalagale su prijelaz s jedne vjere na drugu,[418] isticanje rasnih zakona,[419] te odredbe o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki.[420] Represivni aparat nove države proveo je brisanje svih natpisa pisanih ćirilicom, a poduzete su i mjere oduzimanja foto i radio aparata, bicikala, motocikala i drugih vrijednih stvari Srbima i Židovima.[421] Cilj zakonskih odredbi nastalih u prvim mjesecima vlasti NDH bio je raskid s naslijeđem Kraljevine Jugoslavije i pohrvaćenje svih dijelova državnoga i društvenoga života.[422] U Mostaru represivne mjere protiv Židova nisu započele kao u drugim dijelovima NDH, jer su u početku Srbi i Židovi imali zaštitu Talijana. Vlasti NDH 28. svibnja preuzimaju od Talijana administrativnu, vojnu i političku vlast. Već sutradan uslijedila je primjena rasnih zakona u Hercegovini.[423]

Svečana uspostava vlasti NDH organizirana je istog dana na Trgu Slobode (danas Trg Musala) u Mostaru.[424] Prema novijim interpretacijama tog događaja ističe se kako je pozdravni govor na Trgu Slobode održao fra Mladen Barbarić.[425] Da je riječ o konstrukciji stvarnosti, pokazuje članak „Talijansko zapovjedništvo u Mostaru predalo vlast hrvatskoj vojsci“ od 30. svibnja u kojem se nigdje ne navodi da bi fra Mladen Barbarić održao pozdravni govor.[426] Milan Gulić nastavlja s već viđenim konstrukcijama stvarnosti kad je riječ o hercegovačkim franjevcima.[427] Navodi kako je u franjevačkom samostanu istog dana održana konferencija ustaških povjerenika na kojoj je dogovoreno poduzimanje akcija usmjerenih protiv srpskog i židovskog stanovništva i napravljen temeljni plan o uništenju hercegovačkih Srba. Između ostalog, navodi kako su na tom sastanku prisustvovali hercegovački franjevci fra Leo Petrović, fra Mijo Čuić, kapelan u Duvnu, fra Tugomir Soldo, kapelan i vjeroučitelj u Čapljini, fra Mladen Barbarić, profesor na franjevačkoj bogosloviji u

---

[418] Odredbe br. 96., 182 i 1095. u: *Zbornik Zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, ur. Josip Junašević i Miroslav Šantek, (Zagreb: Ministarstvo pravosuđa i Bogoštovlja, 1941), svezak 1.-XII., br. 1.-1258., 56, 122 i 973.

[419] Odredbe br. 75, 76, 77 i 198. *Isto*, 42-43 i 134.

[420] P. Požar, *Ustaša – Dokumenti o ustaškom pokretu*, 172-173 i 196-204. Usp. Odredbe br. 203, 206, 207, 208., u: *Zbornik Zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, 139-140 i 142-151.

[421] BiH – PVPMLPŠB, Odjeljenje državne bezbjednosti Mostar, „Analiza stanja u Zapadnoj Hercegovini“, godina i autor nepoznati, 32.

[422] I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 57-59.

[423] U Mostaru su vlasti NDH zakonskom odredbom od 23. lipnja 1941. Srbe i Židove stavile u status građana drugoga reda. Ustaški stožernik Ivan Zovko, koji je obnašao dužnost u Velikoj Župi Hum sa sjedištem u Mostaru, potpisuje naredbu kojom se Srbi i Židovi ne smiju kretati gradom ako su u paru, bilo im je zabranjeno družiti se, a nakon 20 sati morali su ostajati u svojim kućama. *Isto*, 172.

[424] V. Isaić, *Put prognanih. Od Mostara do Raba 1942. – 1943.*, 13.

[425] Milan Gulić, *Stradanje mostarskih Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.* (Beograd: Svet knjige, 2017), 112.

[426] *Hrvatski narod. Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb, god, III. br. 107, 30. svibnja 1941., „Talijansko zapovjedništvo u Mostaru predalo vlast hrvatskoj vojsci“, 5.

[427] M. Gulić, *Stradanje mostarskih Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 135-136.

Mostaru i fra Nikola Ivanković, župnik u Jablanici. Te hercegovačke franjevce označio je „vatrenim hrvatskim nacionalistima, ustaškim simpatizerima, koji su još prije rata izgradili idealističku predstavu o članovima ustaškog pokreta i samom Paveliću," ali da su neki od njih promijenili odnos prema vlasti NDH zbog njihovih postupaka u Hercegovini. Kad je riječ o članovima Hercegovačke franjevačke provincije, nema dvojbe kako su članovi Hercegovačke franjevačke provincije, fra Mladen Barbarić, fra Mijo Čuić, fra Didak Ćorić, fra Berto Dragičević, fra Vendelin Vasilj, fra Bruno Adamčik, fra Anzelmo Čulina, fra Metod Puljić, fra Celestin Medić,[428] fra Tugomir Soldo fra Justin Medić, fra Radoslav Glavaš i fra Justin Medić stajali na crti hrvatske državnosti, a neki od njih bili su simpatizeri ustaškog pokreta.[429] Nesporno je i da su mnogi od tih franjevaca bili duboko razočarani odnosom vlasti NDH prema Srbima, Židovima i Romima te samim odnosom režimske tvorevine prema Katoličkoj Crkvi u prvim mjesecima vlasti pa do okončanja rata. Gulić je prvo optužio fra Lea Petrovića za sudjelovanje na ustaškom sastanku na kojemu se pripremao progon Srba u Mostaru, a nekoliko poglavlja kasnije navodi kako je isti intervenirao kod poglavnika Pavelića da se spriječi progon i ubijanje nedužnog srpskog pravoslavnog stanovništva u Hercegovini.[430] Nameće se logičan zaključak kako su Gulićeve tvrdnje proturječne. I drugi franjevci su bili zatečeni progonom nehrvatskog pučanstva. Svjedok I. Š. navodi kako je fra Borislav Pandžić, podmeštar i profesor u širokobriješkoj klasičnoj gimnaziji s pravom javnosti, bio korektan 1941. kada je počeo rat, održao je govor svojim učenicima, plakao je zbog sukoba između Hrvata i Srba ističući kako su to naša braća i da je užasna sramota da se međusobno istrebljujemo.[431]

Prema mišljenju Stjepana Loze ostatci represivnog aparata Kraljevine Jugoslavije su još u svibnju 1941. dobili zadatak prikupljati građu i registrirati zločine nad Srbima u NDH. Taj obavještajni materijal unesen je u sadržaj „Valerijanovog memoranduma Srpske pravoslavne Crkve". Lozo smatra da je potpisnik tog memoranduma episkop Valerijan u Beogradu, a njegov idejni tvorac profesor Pero Slijepčević, pripadnik srpske tajne organizacije „Crna

---

[428] Prema Ivi Sivirću samo je fra Radoslav Glavaš bio pripadnik ustaškog pokreta. Većina mlađih članova Provincije: fra Didak Ćorić, fra Roland Zlopaša, fra Tadija Kožul, fra Dobroslav Šimović, fra Nenad Pehar, fra Srećko Granić, fra Borislav Pandžić, fra Vilim Primorac itd. zastupali su ideju hrvatske države, a ne ustaštvo. I. Sivrić, *Krvave godine*…, 172.

[429] BiH – PVPMLPŠB, Odjeljenje državne bezbjednosti Mostar, „Analiza stanja u Zapadnoj Hercegovini", godina i autor nepoznati, 22-24. Usp. Pismo fra Dominika Mandića od 9. listopada 1941. upućeno fra Davidu Zrni, komesaru hercegovačkih franjevaca u SAD-u. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 226-228.

[430] M. Gulić, *Stradanje mostarskih Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 207-208..

[431] BiH – AŽSUBDMŠB, AHRivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz J. Š., 143.

ruka".[432] Tvorci tog memoranduma imali su za cilj optužiti vlasti NDH i samim time hrvatski narod kako provode genocid na Srbima. Taj memorandum je prema Lozinu mišljenju konstrukcija stvarnosti srbijanskog obavještajnog vrha koji je služio kao instrument kojim bi dokazao svjetskoj javnosti da su vlasti NDH pogubili preko 100.000 srpskih civila. U prvoj inačici „Valerijanova memoranduma" se navodi kako je na teritoriju NDH od travnja do početka srpnja 1941. ubijeno 100.000 Srba. Prema drugoj inačici „Valerijanova memoranduma", nastaloj u kolovozu 1941., navodi se brojka od 180.000 ubijenih Srba na teritoriju NDH. Srbijanski obavještajni vrh preko mreže diplomata dostavili su jednu od nekoliko inačica „Valerijanova memoranduma" izbjegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije, kao i svim značajnijim europskim i svjetskim središtima moći.[433] Njegova pojava izazvala je snažno protivljenje među hrvatskim predstavnicima u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, a Rudolf Bićanić raščlanio je njegov tekst i ukazao na njegovu neodrživost u „Primjedbama na memorandum Srpske pravoslavne crkve generalu Danckelmannu".[434]

Bogdan Krizman navodi kako je Memorandum prvobitno upućen njemačkim zapovjednicima Srbije, prvo generalu Schroederu pa potom njegovu nasljedniku generalu Heinrichu Danckelmannu. Memorandum je potom iz Srbije iznio Miloš Sekulić, koji je putovao sa znanjem srbijanskih vlasti, odnosno s dozvolom Milana Nedića. Memorandum je poslan u SAD s ciljem da se objavi u *Američkom Srbobranu* i da se pokrene kampanja protiv Jugoslavije. Prema istom je izvoru „Memorandum (…) u stvari rehabilitacija Milana Nedića".[435] Navedeno ne čini vjerojatnim pretpostavku da iza njegova sastavljanja stoji represivni i/ili obavještajni aparat Kraljevine Jugoslavije.

U kasnijoj je fazi rata „Valerijanov memorandum" doživio nekoliko inačica. Svaka novija inačica sadržavala je veće brojke ubijenih pravoslavnih Srba. U već spomenutom izvješću Ive Madirazze, nekadašnjeg arhivara II. hidrozrakoplovnog zapovjedništva (Divulje)

---

[432] S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad*…, 106-116. Usp. Jure Krišto, „Navodna istraga Svete Stolice o postupcima hrvatskog episkopata vezanim za vjerske prijelaze u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj". *Croatica Christiana periodica* 26 (2002), br. 49: 163.

[433] Vojmir Kljaković, „Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941.-1944., prvi dio". *Časopis za suvremenu povijest*, 2-3 (1972), br. 3: 106-107.

[434] Bićanićev je tekst kao dokument 118, Memorandum Rudolfa Bićanića, Primjedbe na memorandum Srpske pravoslavne crkve generalu Dankelmannu iz prosinca 1941. objavljen u Bogdan Krizman, *Dokumenti Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943.* (Beograd-Zagreb: Arhiv Jugoslavije i Globus, 1981), 257.-268.

[435] B. Krizman, *Dokumenti Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943.*, 25., 29.-30., 257.-268

Split jugoslavenske kraljevske vojske, navodi se kako su franjevci krivi za zvjerstva u kojima je poginulo 750.000 Srba i ostalih Jugoslavena u granicama novostvorene Hrvatske.[436]

4.5. Hercegovačka franjevačka provincija i događaji u ljeto 1941.

Ministarstvo bogoštovlja i nastave – odjel za bogoštovlje u dopisu od 2. svibnja 1941. uputilo je Naredbu o polaganju zakletve vjernosti novoj državi.[437] Prema urudžbenom broju Arhiva Provincije u Mostaru postoji urudžbeni broj 215/41 od 10. svibnja 1941., koji je upisan kao odgovor o polaganju zakletve NDH. U tom arhivu nedostaje dokument iz kojeg bi bio vidljiv odgovor provincijala Pandžića upućen Ministarstvu bogoštovlja i nastave. Pretpostavljam da je dokument, kao i mnoge druge, iz Arhiva Provincije zaplijenila UDB-a u poraću. Međutim, taj dokument sačuvan je u Hrvatskom državnom arhivu. Provincijal fra Krešimir Pandžić u dopisu od 10. svibnja 1941. upućenom Ministarstvu bogoštovlja i nastave, odjel za bogoštovlje ističe kako mu je čast da su svi članovi Provincije spremni izvršiti odredbe Zakona o prisezi NDH. U dopisu također navodi da su svi svećenici u državnoj službi, zajedno s ostalim osobljem, propisno položili zakletvu i potpisali zapisnike.[438] Biskupski ordinarijat u Mostaru u dopisu od 11. svibnja 1941. ističe da su činovnici i namještenici Ordinarijata položili NDH i njenom poglavniku Paveliću prisegu vjernosti.[439] Prisegu su položili fra Boris Ilovača,[440] don Petar Čule,[441] fra Leo Petrović[442] i fra Vendelin Vasilj.[443] Na prvi se pogled može učiniti da su hercegovački franjevci ideološki i bespogovorno pristali biti odani poslušnici Vlade NDH. Pripadnici Katoličke crkve koji su radili nešto za državu, pa su bili npr. profesori na sveučilištima, učitelji ili samo vjeroučitelji u

---

[436] RS – AJB, 371 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u SAD-u – Washington, godina 1941.-1944., br. opisa 32, broj, fascikle 22. Izvješće Ive Madirace od 30. studenog 1943. Ministarstvu vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije u Londonu, 1. Usp. J. Krišto, „Navodna istraga Svete Stolice o postupcima hrvatskog episkopata vezanim za vjerske prijelaze u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 163-169.

[437] BIH – AHFP, SP, sv. 133., br. 2055/1941., f. 270.

[438] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, odredba br. 216/41. od 10. svibnja 1941. br. 4745., B – 401 – 819., kut 5/218, 171.

[439] U dopisu biskupa Alojzija Mišića navodi se kako dva namještenika još uvijek nisu položili prisege, fra Lujo Bubalo koji je umro i fra Andrija Majić koji leži bolestan izvan Mostara. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 667/41 od 31. svibnja 1941., br. 8140., B – 401 – 819., kut. 5/218, 221.

[440] Zapisnik br. 668/41. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 31. svibnja 1941., br. 8140., B – 401 – 819., kut 5/218, 222.

[441] Zapisnik br. 668/41. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 31. svibnja 1941., br. 8140., B – 401 – 819., kut 5/218, 223.

[442] Zapisnik br. 668/41. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 31. svibnja 1941., br. 8140., B – 401 – 819., kut 5/218, 224.

[443] Zapisnik br. 668/41. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 31. svibnja 1941., br. 8140., B – 401 – 819., kut 5/218, 225.

školama, ili bili izabrani/postavljeni na neku čast, poput gradskog vijećnika, morali su, kao i svi drugi izabrani dužnosnici ili zaposleni državni službenici – položiti prisegu. Tekst prisege bio je kratak, ali se malo mijenjao, ovisno o časti ili položaju na koji su državni službenici bili postavljeni ili izabrani (samo kraj prisege), tokom monarhističke Jugoslavije. Za vrijeme šestosiječanjske diktature vijećnička zakletva glasila je: „Ja N.N. zaklinjem se jedinim Bogom, da ću Kralju i Otadžbini biti veran; da ću se u radu pridržavati zemaljskih zakona; da ću dužnost moga zvanja tačno otpravljati i samoupravne i državne interese savesno zastupati i braniti. Tako mi Bog pomogao". Takav se tekst onda i potpisivao, odmah na početku te službe.[444] U fondu Personalije prosvjetnih djelatnika Hrvatskog državnog arhiva nalazi se dosje fra Nevinka Mandića. Dosje je zanimljiv jer sadrži prisegu Kraljevini Jugoslaviji kao i prisegu vlasti NDH.

> „Ja Mandić Andrija fra Nevinko zaklinjem se Svemogućim Bogom, da ću Njegovom Veličanstvu kralju Jugoslavije, Petru II. I Otadžbini biti vjeran, da ću se u radu pridržavati zemaljskih zakona i naredaba; da ću sve dužnosti svoga zvanja savjesno i točno vršiti te prosvjetne i državne interese zastupati i braniti: Tako mi Bog pomogao! U Mostaru 30. augusta 1935."[445]

Fra Nevinko Mandić je 28. travnja 1941. kod Kotarske oblasti u Mostaru položio prisegu prema propisima Zakona o polaganju prisege vjernosti NDH.

> „Prisežem Bogu svemogućem i dajem svoju riječ, da ću Državi HRVATSKOJ i POGLAVNIKU kao predstavniku njenog suvereniteta vjeran biti, da ću njene ustavne odredbe i zakone poštivati i njih se držati, da ću interese Države Hrvatske i naroda hrvatskog uvijek pred očima imati i požrtvovno promicati, da ću naloge predpostavljenih svjesno izvršiti. – Tako mi Bog pomogao"![446]

Biskup fra Alojzije Mišić u okružnici od 9. svibnja 1941. svim katoličkim župskim uredima Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije ističe kako je hrvatski narod dočekao slobodu i nezavisnost nakon toliko patnji, muka i progona 10. travnja 1941. uspostavom Nezavisne Države Hrvatske. U daljnjem tekstu okružnice zahvaljuje svima koji su se za to žrtvovali, a u prvom redu ističe „uzornog kršćanina katolika, prvaka dr. Antu

---

[444] Stipica Grgić, *Uprava u Savskoj banovini (1929.-1939.) – Između državnog centralizma i supsidijarnosti*, (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2014., 488-489.
[445] HR – HDA – 890 – Personalije prosvjetnih djelatnika, fra Nevinko Mandić, Zakletva od 30. kolovoza 1935., kut. 223., XVII/2.
[446] HR – HDA – 890 – Personalije prosvjetnih djelatnika, fra Nevinko Mandić, Zakletva od 30. kolovoza 1935., kut. 223., XVI/4.

Pavelića Poglavnika“ te poziva svu katoličku Hercegovinu da uputi molitvu i zahvalu Bogu na misi u nedjelju 18. svibnja 1941.[447]

Provincijal Pandžić uputio je u travnju 1941. članovima Hercegovačke franjevačke provincije okružnicu i zaključke sa sastanka definitorija. U daljnjem tekstu pisma ističe kako je domoljubna dužnost odužiti se Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koja je u mnogočemu zadužila hrvatski narod. Navodi da se franjevci najbolje mogu odužiti novoj državnoj tvorevini samo ako budu uzorni Božji službenici i disciplinirani redovnici koji u svom životu i radu nikada ne napuštaju duhovno područje, ne izlaze iz okvira svećeničke službe i ne skreću s puta koje propisuje Katolička Crkva i franjevački red. Ističe kako franjevci moraju prepustiti svako političko polje drugima koji su na to pozvani, školovani i odabrani. Kako navodi „redovnik nije na tom polju zvan, a ni potreban“. Hrvatski narod želi vidjeti franjevce u službi Evanđelja, kod žrtvenika, na propovjedaonici, ispovjedaonici i u školi među djecom, a ne na polju politike i stranačkog pokreta. Provincijal Pandžić pozvao je u okružnici sve članove Provincije da ostanu na polju svećeničkog i franjevačkog reda.[448]

Premda je većina hercegovačkih franjevaca kao i većina hrvatskoga naroda u Hercegovini prihvatila NDH kao svoju državu,[449] vodstvo Hercegovačke franjevačke provincije je uz biskupa fra Alojzija Mišića koji je prvi ustao protiv progona nedužnog stanovništva jasno osudilo zločine nove vlasti u prvim mjesecima njihova djelovanja.[450] Nakon uspostave vlasti NDH uslijedili su oružani sukobi između Hrvata i Srba, progon Židova, Srba i Roma te njihove likvidacije. Zbog takvih okolnosti fra Dominik Mandić, koji je 1941. obnašao dužnost generalnoga ekonoma franjevačkoga reda u Rimu, pratio je situaciju u domovini i održavao čestu komunikaciju s vodstvom Hercegovačke franjevačke provincije. Do Mandića su u Rim doprle vijesti o neprimjerenu i nedopuštenu djelovanju nekih hercegovačkih franjevaca kao i glasine o planu za preseljenje slovenskoga i srpskoga stanovništva te progonu Židova i Srba. On je u Vatikanu poduzeo inicijativu da se utječe vlasti NDH s ciljem zaustavljanja progona te da se svećenicima i redovnicima Katoličke

---

[447] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIV (1941), br. 6-6: 165-166.

[448] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 49.

[449] O kakvom je oduševljenju bilo riječ najbolje se vidi iz pisma fra Bernardina Smoljana upućenom 22. lipnja 1941. fra Dominiku Mandiću. Fra Bernardin na kraju pisma Zaključuje kako „veliko povjerenje vlada kod naroda radi kršćanskog duha, koji prožima i Poglavnika i okolicu!“ BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 135. Zanimljivo je pismo fra Vendelina Vasilja iz lipnja 1941. u kojem navodi kako je narod NDH dočekao sa oduševljenjem i još uvijek je oduševljen tom državnom tvorevinom uz sve poteškoće koje se sreću na svakom početku. Kad je riječ o svećenstvu, mlađe je oduševljeno navedenom državnom tvorevinom što se ne može reći baš za starije, jer su razna mišljenja prisutna o NDH. Ističe kako je poglavnik Pavelić pred svim direktorima rekao, da franjevačka gimnazija nije srednja škola nego sveučilište hrvatskog nacionalizma. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 260-261.

[450] T. Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata“, 229-232.

Crkve zabrani sudjelovanje u takvim postupcima.[451] Fra Dominik Mandić imao je hladan odnos prema hrvatskom poslanstvu u Rimu, što dokazuje i činjenica kako unatoč pozivu tog poslanstva nikad nije nazočio obljetnici proglašenja NDH. Fra Dominik Mandić rješenje hrvatskog pitanja vidio je u novoj Jugoslaviji, pa je prema tome bio protivnik vlasti NDH.[452]

Lozo smatra kako je u Vatikanu još krajem lipnja dostavljena jedna od inačica „Valerijanovog memoranduma," a Sveta Stolica i fra Dominik Mandić angažirani su u lipnju 1941. u pritisku na vlasti NDH, ali i na Katoličku Crkvu u Hrvatskoj. Razlog tomu djelomično leži u političkim ciljevima Kraljevine Italije koja je u tom razdoblju ciljano potkopavala vlast NDH jer je htjela ponovno zauzeti II. i III. okupacijsku zonu. Tako su talijanski operativci u lipnju i srpnju 1941. fotografirali svaki slučaj ubojstva i hrvatske i srpske strane te sve zločine pripisivali Hrvatima, tako da je iz Italije počela kampanja protiv vlasti NDH. Predstavnik Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici, Niko Mirošević-Sorgo, je zbog progona pravoslavaca u NDH protestirao upravi Svete Stolice već krajem svibnja 1941. Slijedom toga je kralj Petar II. 8. lipnja 1941. iz Jeruzalema poslao papi Piju XII. brzojav o progonu Srba.[453]

Povjesničari se danas uglavnom slažu s ocjenom kako je odnos Italije i NDH u ratu najbolji dokaz kako je riječ o odvojenim ideologijama, što uzrokovalo nastanak saveza koji je bio krhak i neprovediv. Upravo je fašistička Italija pod vodstvom Benita Mussolinija bila glavni destabilizator NDH, u većoj i puno opasnijoj mjeri nego li su to bili unutarnji neprijatelji, partizani i četnici.[454]

Kad je riječ o Katoličkoj Crkvi, od njenih visokih crkvenih krugova u Vatikanu su negativno označeni dalmatinski i hercegovački franjevci, a napose potonji koji su zadobili naljepnicu neposlušnih. Kako je bio upoznat s diplomatskim aktivnostima predstavnika Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici, fra Dominik Mandić još je u svibnju 1941. vršio pritisak na upravljačku strukturu Hercegovačke franjevačke provincije, njene članove, ali i nadbiskupa fra Alojzija Mišića. U svibanjskoj kampanji fra Dominika Mandića, odnosno u pismu od 14. svibnja 1941. upućenom provincijalu Pandžiću, on između ostalog ističe kako svaki član Provincije treba savjesno vršiti svoje dužnosti, a u javnosti se držati povučeno i oprezno se držati načela „gledajte do kraja oprezno bez obzira što činili jer u ratu smo i rat

[451] I. Šarac, "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva u korespondenciji fra Dominika Mandića", 394-398.
[452] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo", 452-453.
[453] S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima…*, 274-275.
[454] S. Kljaić, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.-1945.)*, 25.

nije svršio, a nitko ne smije ništa učiniti radi čega bi se mogao sutra kajati".[455] Isti dan fra Dominik Mandić uputio je pismo mostarskom biskupu Alojziju Mišiću u kojem ističe kako hrvatski vođe trebaju biti kršćani ne samo riječima nego i djelom, prema svakome trebaju biti pravedni, obazrivi i dobri. Navodi kako trebaju imati pred očima temeljno načelo prirodnog zakona da se ne učini danas drugomu, što ne bi želio da tebi drugi učini sutra, te da „rat traje i nije još svršio…"[456]

U obranu hercegovačkih franjevaca oglasio se Provincijal hercegovačke franjevačke provincije Pandžić, koji je u svojoj okružnici od 17. svibnja 1941. upozorio braću franjevce na mogućnost zaraznog utjecaja duha ovog svijeta, posebno u opojnim danima novostečene državne nezavisnosti. U poslanici ističe kako sa zadovoljstvom može utvrditi da je provincija vođena i išla uglavnom putem zacrtanim u poslanici generala franjevačkog reda. Nadalje, ističe kako se članovi Hercegovačke franjevačke provincije nisu ogriješili o krv ili o tuđu imovinu. U daljnjem tekstu okružnice ističe kako su mnogi članovi Provincije „spašavali živote, otirali suze, ublažavali bijedu i zalagali su se za uklanjanje bezakonja. Sotonska zloba i ljudska ludost neće nas razumjeti. Dosta nam je svijest, da će nas za to Bog nagraditi i da nismo iznevjerili duhovnu baštinu sv. Franje."[457]

Dodatni poticaj diplomatskoj aktivnosti fra Dominika Mandića bio je članak u zagrebačkom dnevniku *Hrvatski narod* od 2. lipnja 1941. pod naslovom „Kroz novinstvo. Ustaška borba na Širokom Brijegu", u kojemu je istaknuto da su učenici širokobriješke gimnazije odlučno ustali protiv sporazuma Vladka Mačeka i njegovih pomoćnika.[458] U članku se navodi kako je u to doba na Široki Brijeg došao mladi i energični franjevac fra Radoslav Glavaš, za koga navode kako je počeo sustavno voditi tu borbu. Nadalje, članak spominje srednjoškolce koji su se priključili ustaškom pokretu, a između ostalih našlo se ime fra Dominikova bratića Vlade Mandića. Kako je prije opisano, fra Dominik Mandić nije krio razočarenje u svog bratića i još je snažnije vršio pritisak na članove Hercegovačke franjevačke provincije. Tako je u lipanjskoj kampanji uputio niz pisama članovima Hercegovačke franjevačke provincije, fra Pavi Dragičeviću, fra Boniciju Rupčiću i između ostalog svojem rođaku fra Nevinku Mandiću u kojima je pozvao subraću na suzdržavanje od

[455] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 58-59.
[456] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 60-61.
[457] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, svezak 1., mapa 3., f. 192. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće", Široki Brijeg*, 7 (2011)., br. 2: 13. Usp. I. Šarac, „Nezavisna država Hrvatska i katolička crkva u korespondenciji fra Dominika Mandića", 403.
[458] „Kroz novinstvo. Ustaška borba na Širokom Brijegu", *Hrvatski narod. Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb, god, III. br. 110, 4. lipnja 1941., 13. Usp. Robert Jolić, „Fra Radoslav Glavaš (1909.-1945.)". *Hercegovina franciscana, časopis za duhovno i povijesno naslijeđe* IV (2008). br. 4: 191-207.

politike, izbjegavanje svega za što bi kasnije mogli kajati jer rat nije još završio, a posebno je kritizirao mlađe franjevce za koje smatra da neoprezno pristupaju politici.[459] Sličan sadržaj s jasnim porukama pronalazimo u pismu od 25. lipnja 1941. upućenom fra Valentinu Zovku, rođaku fra Dominikovu i fra Radoslavu Glavašu, koji je u lipnju 1941. imenovan predstojnikom u Ministarstvu bogoštovlja i nastave vlasti NDH.[460]

U dopisu od 14. lipnja 1941. provincijali hrvatskih franjevačkih provincija u NDH u Zagrebu sastali su se i izrazili odanost i vjernost poglavniku Anti Paveliću. U pismu navode kako su 14. lipnja očekivali obećanu audijenciju, ali zbog Pavelićeve zaposlenosti nisu imali sreću otići na audijenciju. U zaključnom dijelu pisma navode „primite iskaze naše vjernosti uz obećanje, da ćemo mi svi hrvatski franjevci radom i molitvom pomagati Vas u izgradnji i obnovi naše drage slobodne i Nezavisne Države Hrvatske".[461]

Mjesec lipanj karakterističan je za vjersku svetkovinu sv. Ante na području kotara Ljubuški. U samostanskoj crkvi Humac kod Ljubuškog 13. lipnja proslavljen je blagdan zaštitnika župe, sv. Ante. Između ostalog, slavio se imendan poglavnika Pavelića i ujedno jubilarna 1300. godišnjica pokrštenja Hrvata. Svečano misno slavlje predvodio je fra Bogomir Zlopaša pred više od 20.000 ljudi.[462] Unatoč činjenici da je hrvatski narod s oduševljenjem prihvatio novu državnu tvorevinu, razlog za takvu posjećenost leži u činjenici da se Hercegovačka franjevačka provincija više od godinu dana s vjernicima pripremala svečano obilježiti hrvatski jubilej. Tu su situaciju iskoristili malobrojni komunisti Ljubuškog kotara koji su po nalogu mostarske organizacije KPJ taj dan na svetkovini bacali letke s partijskim proglasima. Redarstvene vlasti NDH uhitile su nekoliko komunista, a među njima Marijana Primorca i Juru Galića mlađeg. Nakon što su ih izbatinali, prebacili su ih u zatvor u mostarsku Ćelovinu.[463]

---

[459] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 81-82., BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 84. i BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 85. Usp. J. Batelja, "Blaženi fra Alojzije Stepinac u ostavštini fra Dominika Mandića", 397.

[460] Vijest o imenovanju fra Radoslava Glavaša fra Dominik je dobio u pismu od 6. lipnja 1941. od fra Bože Bubala. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 145-146. Pismo fra Dominika Mandića od 18. srpnja upućeno fra Radoslavu Glavašu. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 98-99.

[461] U potpisu je i Provincijal fra Krešimir Pandžić. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 14. lipnja 1941., f. 19749., B – 17002 – 25430., kut 2/218.

[462] „Dvadeset tisuća Hercegovaca proslavilo je u Ljubuškom obnovu Nezavisne Države Hrvatske i Poglavnikov imendan", *Hrvatski list*, Osijek, br. 167 (7147), 19. lipnja 1941., 4.

[463] Redarstvene vlasti NDH oslobodile su pripadnike ilegalnog komunističkog pokreta krajem listopada 1941. pred Prijekim sudom Okružnog suda u Mostaru i pustili kućama. Redarstvene vlasti NDH nisu vidjele prijetnju od pristaša KPJ pa su ih stoga nakon ispitivanja puštali na slobodu. Jačanje KPJ u zapadnoj Hercegovini nazire

Nekoliko dana poslije, 20. lipnja u Ljubuškom obilježena je obljetnica atentata na Stjepana Radića. U gradu je organizirana procesija koju je pratila glazba sv. Ante i pjevački ženski zbor sv. Ante pod rukovodstvom fra Branka Marića. Sveto misno slavlje predvodio je fra Bernard Smoljan, koji je u svojoj propovijedi podsjetio okupljene kako su 20. lipnja 1928. u „velikosrpskom krvavom parlamentu u Beogradu“ stradali hrvatski mučenici. Nadalje, istaknuo je kako su srpski upravljači mislili da će pokolebati čvrste redove hrvatskoga naroda, koji je tajno i javno vodio borbu za oslobođenje. Zaključio je propovijed riječima „mi smo se sastali u ovom Božjem hramu, da se zahvalimo junacima palim za ovu našu dragu Domovinu. Pomolit ćemo se Bogu za trajnu našu budućnost i Domovine naše. Bog je s nama i s našim dičnim Poglavnikom!“[464] Zatim su u Ljubuškom početkom kolovoza u crkvi sv. Kate održane svečane zadušnice u počast poginulih ustaša Mije Babića i Antuna Podgorelca, koji su u Lipanjskom ustanku poginuli od četnika u selu Berkovići kod Stoca.[465] Iako to u novinskom članku nije nigdje navedeno, ipak se nameće zaključak kako je fra Bernardin Smoljan održao misno slavlje u crkvi sv. Kate u Ljubuškom. On je kao i većina hercegovačkih franjevaca oduševljeno prihvatio uspostavu NDH u travnju 1941., no tu istu vlast kritizirao je zbog nečovječnog postupka, odnosno zločinima prema srpskom pravoslavnom stanovništvu u lipnju te godine.[466]

Unatoč aktivnosti fra Dominika Mandića iz Rima nije bilo moguće potpuno disciplinirati pojedine članove Provincije od miješanja u svjetovne stvari, posebice kada je bila riječ o pristajanju uz politiku. Kao dodatni osigurač za čuvanje vlastitog stada tu je bio provincijal Pandžić. Tako u jednom pismu od 3. srpnja 1941. upućenom fra Nikoli Ivankoviću potonjeg kori zbog jednog političkog istupa i pismenog izvješća koji je uputio Provincijalu u pismu koje je datirano 26. lipnja te godine.[467] Fra Tugomir Soldo smatra da je „fra Nikola (…) ratoboran i buntovan duh te izraziti protivnik Jugoslavije i za Hrvatsku, ali sigurno nije bio organizirani ustaša“. Sigurno je također, da fra Nikola nije za vrijeme rata nikada prešao preko Neretve, a kamoli da bi išao u Nevesinje i tamo učestvovao u borbama. No, mora se

---

se tek partizanskim osvajanjem zapadne Hercegovine potkraj listopada 1944. godine. Upravo će u tom razdoblju kaznene ekspedicije prema političkim neistomišljenicima voditi pripadnici OZN-e Marijan Primorac i Jure Galić mlađi. I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja…*, 195-199.

[464] *Hrvatski list*, Osijek, br. 175 (7155), 27. lipnja 1941., „Počast hrvatskim mučenicima u Ljubuškom“, 10.

[465] *Hrvatski list*, Osijek, br. 216 (7206), 6. kolovoza 1941., „Vijesti iz Ljubuškog. Svečane zadušnice za poginule ustaše Miju Babića i Antuna Podgoreleca“, 13.

[466] Uz Bernardina Smoljana i mnoge druge franjevce vlast NDH oštro je kritizirao i fra Srećko Granić. Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941.-1945.* (Zagreb: OOUR Vjesnikova press agencija – VPA RO Novinsko – izdavačka djelatnost Vjesnik, 1982), 96.

[467] Bosna i Hercegovina (dalje: BiH) – Arhiv franjevačke provincije (dalje: AFP), Spisi Provinicije (dalje: SP), sv. 133., godina 1941., f. 499.

priznati, da je fra Nikoli… drago vatreno oružje. Bavio se lovom, dok se nije ozlijedio. Fra Nikola nije sudjelovao ni u kakvim borbama, niti je bilo kakvo moralno ili materijalno zlo učinio Srbima ili kome drugome. Fra Nikolinu ratobornost na jeziku fratri su ismijavali i na taj račun šale pravili, a starješine su ga zbog toga korile. No svima je bilo neugodno i krivo, što je sa Ljubušacima došao sa puškom na ramenu u Čapljinu. Fra Andrija Jelčić i ja smjesta smo ga ukorili i prigovorili mu tu nerazboritost".[468]

[468] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 15. Usp. T. Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 405.

V. FRA RADOSLAV GLAVAŠ I NDH

5.1. Imenovanje fra Radoslava Glavaša odjelnom predstojnikom bogoštovlja u Ministarstvu bogoštovlja i nastave (kasnije Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja)

Dosadašnja historiografska istraživanja pokazuju kako je fra Radoslav Glavaša uz fra Justina Medića i još neke franjevce pripadao mlađim članovima Provincije koji su studirajući u inozemstvu došli u dodir s ustaštvom. Posljedica toga je bila simpatiziranje, a kasnije i članstvo u tom pokretu u Hercegovini. Fra Radoslav Glavaš je, osim što je obnašao dužnost profesora franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu u svibnju 1941., imenovan vršiteljem dužnosti odjelnog predstojnika za bogoštovlje pri Ministarstvu bogoštovlja i nastave.[469] Imenovao ga je ministar Mile Budak. Postavljen je na tu dužnost, kako to navodi urednik *Kršćanske obitelji*, zato što je aktivno surađivao na uspostavljanju NDH.[470] Osim prema zaslugama, fra Radoslav Glavaš je postavljen na tu dužnost prije svega zahvaljujući prijateljstvu s Budakom, tadašnjim prvakom ustaške domovinske skupine. Upoznali su se 1938. u Zagrebu za vrijeme fra Radoslavovih studentskih dana. Između ostalog, fra Radoslav Glavaš je bio čovjek visoke inteligencije i široke naobrazbe, a govorio je nekoliko stranih jezika. U vrijeme studentskih dana je na seminarima vodio žive rasprave s komunistima.[471] U sudskom procesu protiv fra Radoslava Glavaša koji se vodio u lipnju 1945. optužen je za pokretanje prisilnog prevođenja pravoslavaca na katoličanstvo.[472] U optužnici piše da je čitavom akcijom rukovodio kao pročelnik Odjela za bogoštovlje u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja u NDH. Između ostalog, navodi se kako su se po njegovom nalogu rušile pravoslavne i starokatoličke crkve, a njihovu imovinu pljačkao je ili dijelio ustaški nastrojenim katoličkim svećenicima, širio je mržnju protiv Srba i u tome je bio jedan od najaktivnijih ustaških funkcionera. Nadalje, svojim člancima u ustaškim novinama poticao je razdor između bratskih naroda Jugoslavije.[473] Navodi se kako je fra Radoslav Glavaš postavljen za pročelnika kao osoba od Pavelićeva povjerenja, a Kaptol nije mogao smijeniti

---

[469] R. Jolić, „Fra Radoslav Glavaš (1909.-1945.)“, 201-207.

[470] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXIV (1941), br. 7: 216.

[471] Šarac, “Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva”, 290.

[472] Osuđen je na smrt strijeljanjem 29. lipnja, a pogubljen sutradan 30. lipnja u Zagrebu. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. —1946. Dokumenti Zagreb i Središnja hrvatska* (Zagreb-Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest-Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Hrvatski institut za povijest, 2008.), 458-477. Presuda Vojnog suda Komande grada Zagreba Miroslavu Filipoviću – Majstoroviću i družini, Vojni sud Komande grada Zagreba br. 290/45. Smrtne presude Vojnog suda Komande zagrebačkog područja. *Isto*, 354.

[473] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, zapisnik o saslušanju fra Radoslava Glavaša, 1.

fra Radoslava premda je silno pokušavao. Bio je ustaša-povratnik, a odlazio je na sjednice Glavnog ustaškog stana. Njegov rad protiv NOP-a počeo je kada je na radio postaji održao predavanje „Krvavi ples partizana na Širokom Brijegu“.[474]

Otvaranjem arhiva i uvidom u građu Službe državne sigurnosti iz vremena Socijalističke Republike Hrvatske otvorena je mogućnost ponovnog preispitivanja djelovanja pojedinih dužnosnika, u konkretnom slučaju fra Radoslava Glavaša. Međutim, iskaze fra Radoslava Glavaša treba koristiti uz znatan oprez. Neka istraživanja navode kako je on iskaze davao u stanju teške tjelesne i psihičke torture, svjestan da je njegov život na kraju te „da nepriznavanje onoga što mu se stavlja na teret može prouzročiti nove teške torture prije konačnoga smaknuća. Zapisnik je sastavljen tri dana nakon nastanka Izjave koja je znatno vjerodostojnija od tog Zapisnika u kojem ima toliko nelogičnosti i nategnutosti da je nedvojbeno da je fra Radoslav Glavaš bio prisiljen od strane OZN-e potpisati ono što nikada nije rekao, ono što su njegovi isljednici željeli da on kaže i potpiše. To se odnosi na dijelove Zapisnika koje su isljednici naknadno umetnuli u izjavu fra Radoslava Glavaša i uklopili u cjelovit tekst.[475]

Ministar Bogoštovlja i nastave Budak dva je puta pismom zatražio od provincijala hercegovačkih franjevaca da njegovu ministarstvu na raspolaganje stavi fra Radoslava Glavaša. Provincijal Pandžić tek je na njegovo drugo pismo odgovorio potvrdno, a o tome svjedoči pismo od 30. rujna 1941. koje je uputio fra Dominiku Mandiću. U pismu između ostalog navodi kako je fra Radoslav Glavaš pozvan obnašati novu dužnost u Ministarstvu bogoštovlja i nastave. U daljnjem tekstu pisma provincijal ističe kako ga nije slao „za tim poslom, ali kad su ga u pristojnoj formi tražili, nisam odbio“. Nadalje provincijal Pandžić ističe kako je on prava osoba za taj posao iako se nije bavio teologijom ili pravom. Navodi kako se bojao za čvrstoću i pravac redovničkog uzgoja fra Radoslava Glavaša, da ne bi mlad osobno nastradao, suviše blizu politici i krećući se dnevno u svjetovnom društvu. Iz pisma uočljivo je kako pravu brigu za provincijala Pandžića ne predstavlja fra Radoslav, nego fra Justin Medić koji je također pozvan obnašati novu dužnost u tom ministarstvu. Provincijal ističe kako to uopće nije shvaćao ozbiljno i niti mu je dozvoljavao odlazak na dužnost. Kako dalje navodi, fra Justin Medić je unatoč zabrani otišao u Zagreb. U daljnjem tekstu pisma provincijal Pandžić navodi kako je od Ministarstva bogoštovlja i nastave dobio nepotpisan

[474] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, zapisnik o saslušanju fra Radoslava Glavaša, 2-4.
[475] Robert Jolić, „Novi prilozi za životopis fra Radoslava Glavaša“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 4 (2010), br. 2: 26-27.

brzojav da pošalje Medića u Zagreb na rad u to Ministarstvo. Kasnije se fra Justin Medić javio i tražio blagoslov od provincijala Pandžića za dozvolu za rad u nekom uredu za vjerske prijelaze. Provincijal Pandžić u pismu je, između ostalog, naveo kako fra Justin Medić nije kompetentan za rad na takvom mjestu. Pandžić je odbio Medića na način da je izričito rekao „neka ide na određeno mjesto, ili neka traži sekularizaciju, a treće mu ostaje biti janjičar". Nadalje ističe fra Dominiku kako je 17. rujna bio u Zagrebu na sastanku franjevačkih provincijala, ali nije mijenjao odluku vezano za fra Radoslava Glavaša koji stanuje kod Dalmatinaca, govori misu i upozoren je na kazne po kodeksu i konstitucijama. U daljnjem tekstu pitao je fra Dominika za mišljenje generala franjevačkog reda o tome treba li fra Radoslav ostaviti radno mjesto. Fra Krešimir Pandžić ističe kako je korisno to što je fra Radoslav na tom radnom mjestu.[476]

U Mandićevoj ostavštini nije sačuvan odgovor na to pismo od 30. rujna koje je uputio provincijal Pandžić. Za rasvjetljavanje ovog slučaja od pomoći je iskaz fra Radoslava Glavaša za vrijeme trajanja sudskog procesa u lipnju 1945. u Zagrebu. U jednom dijelu iskaza ističe kako je osobno molio Budaka za namještenje u Odjelu za bogoštovlje jer je imao diplomu bogoslovnog i filozofskog fakulteta. Navodi kako je Budak neko vrijeme razmišljao o tome jer je bilo i drugih kandidata i naposljetku ga je u svibnju 1941. imenovao predstojnikom za bogoštovlje s napomenom da će mu se plaća kasnije urediti. Odjel za bogoštovlje ostao je par mjeseci u sastavu Ministarstva za bogoštovlje i nastavu, odnosno Ministarstva narodne prosvjete i kasnije reorganizacijom ministarstva došlo u sastav ministarstva pravosuđa. Pitanje plaće za fra Radoslava nije bilo uređeno, tako da je od svibnja do prosinca 1941. radio bez plaće. Premda je nekoliko puta urgirao za plaću, razlog odugovlačenja je bio taj što je bio katolički svećenik i kao takav nije bio pogodan postati predstojnikom nadležnim za sve vjere u ministarstvu. Istaknuo je u više navrata kako ne želi biti nadležan za sve vjere nego samo želi zakonsko imenovanje i plaću, pa makar bio obični činovnik. Naposljetku je imenovan odsječnim pročelnikom, a bogoštovlje je bio odjel sa četiri odsjeka: katoličkim, pravoslavnim[477], islamskim i protestantskim. Glavaš je imenovan odsječnim pročelnikom za katoličku vjeru, dok je mjesto odjelnog pročelnika postalo nepopunjeno u stvarnosti kao i u proračunu. Molio je ministra Budaka da popuni to mjesto, no ovaj mu je rekao da je on vršitelj dužnosti čitavog odjela do imenovanja pravog pročelnika bogoštovlja. Glavaš nadalje navodi kako je primio dužnost s napomenom da će voditi odjel samo privremeno. Kako se

[476] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 211. Usp. I. Šarac, "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva", 291.
[477] Odjel je uveden nakon osnutka Hrvatske pravoslavne crkve (HPC) tijekom 1942. godine.

Računski dvor nije suglasio s imenovanjem fra Radoslava Glavaša odsječnim pročelnikom, poništeno mu je imenovanje i tek krajem 1942. dobio je pravovaljano imenovanje za odsječnog pročelnika. Navodi kako ga je sve to uzrujalo, a kad su nastali sukobi u krilu Islamske vjerske zajednice u pogledu Ustava, natjeralo ga je da kaže ministru kako ne može voditi čitav odjel za bogoštovlje te da kao vršitelj dužnosti ne može biti odgovoran za neke stvari. Ministar je pročelnikom bogoštovlja imenovao Ljudevita Zimermanna odvjetnika u Zagrebu, a već nakon nekoliko dana on je otišao na novu dužnost. Ponovno je zahtijevao kod ministra Budaka da se imenuje drugi pročelnik, ali od toga nije bilo ništa i bio je prisiljen ostati na dužnosti pročelnika odjela za bogoštovlje.[478] Trajno je inzistirao da dođe netko drugi jer je imao poteškoće s predstavnicima Katoličke Crkve. U iskazu navodi kako su s njim bili nezadovoljni iz njemu nepoznatih razloga. Pretpostavljao je pritom da je riječ o novčanim dotacijama jer mu je preneseno kako su pojedini biskupi novčano prikraćeni, a da je on osobno kriv jer je bio optužen da je dijelio novce. Fra Radoslav Glavaš ističe kako nije mogao raspolagati niti s jednom kunom ako to ministar Budak nije odobrio.[479] U daljnjem iskazu ističe kako je za vrijeme njegovog službovanja bilo trzavica i nesuglasica, jer je vjersko područje najosjetljiviji problem na ovim dijelovima Europe. Ističe kako je nastojao izbjeći nezgode i sukobe, ali i odgovornost. Kad su među muslimanskim političkim prvacima izbile žučne rasprave oko Ustava Islamske vjerske zajednice, predložio je ministru da šef islamskog vjerskog odsjeka Ibrahim Imširović bude podređen neposredno ministru i da njemu podnosi referat, a ne fra Radoslavu Glavašu kako je do tada bila praksa. U daljnjem iskazu navodi da je došlo do poteškoća oko ustrojstva Hrvatske pravoslavne Crkve u vrijeme kada je ona nastala i kad je donesen Ustav. Ističe kako je osjetio kako stvari neće biti dobre, ali nije razbijao glavu jer po ustavu Hrvatske pravoslavne Crkve u prelaznim odredbama predviđen odbor za njezino ustrojstvo. Taj je odbor imao dužnost da u roku od tri godine provede Ustav u život, kao što je zakonom određeno u Srpskoj pravoslavnoj Crkvi kada je stvorena Kraljevina Jugoslavija. Taj odbor imao je zadatak pobrinuti se da se Srpska pravoslavna Crkva organizira i dobije sve organe koji su Ustavom predviđeni. U odboru koji je bio neovisan o ministarstvu bili su isključivo pravoslavci, a time mu je posao bio olakšan jer je, kako navodi ,imao zadatak provesti u djelo ono što odbor odluči.[480]

Kada je riječ o Hrvatskoj pravoslavnoj Crkvi (HPC) Stipe Kljaić navodi da je njezino utemeljenje 3. travnja 1942. zapravo promjena političkog smjera u pogledu rješavanja srpskog

[478] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 4.
[479] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 4-5.
[480] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 5.

pitanja u NDH nastala. Smatra da se tim odustalo od politike iz druge polovine 1941. koja je uključivala vjerski prijelaz pravoslavaca srpske nacionalnosti. Smatra kako je HPC bila oruđe u rukama režima NDH u pokušaju rješavanja srpskog pitanja u toj državi. Kljaić tvrdi da je papinski legat Giuseppe Marcone u Pavelićevu činu utemeljenja HPC vidio protukatoličku akciju zbog koje je trebao biti izopćen iz Katoličke Crkve po strogim kanonskim propisima. S druge strane, poglavnik Pavelić smatrao je kako Sveta Stolica djeluje suprotno njegovim narodnim i državnim težnjama. HPC je u razdoblju od sredine 1942. do kraja rata bila ovisna o Pavelićevu režimu i stoga nije preživjela slom NDH.[481] Jure Krišto ističe kako je Pavelićeva glavna intencija za uspostavu HPC bila interna politička i vojna situacija: „Politikom represalija i progona nije se postiglo mnogo te je trebalo tražiti svježe ideje za rješenje srpskog pitanja u Hrvatskoj što bi pozitivno utjecalo na cjelokupno stanje u zemlji. Krišto smatra kako se najpozitivnijim potezom za to smatrala uspostava autokefalne pravoslavne crkve u Hrvatskoj jer bi time prestali progoni i represalije druge vrste nad srpskim pravoslavnim stanovništvom.[482]

Robert Jolić smatra kako iskaz fra Radoslava Glavaša od 10. lipnja sadrži puno više njegovih izvornih misli i stila izražavanja nego Zapisnik koji je sačinjen tri dana kasnije.[483] Vodeći se pretpostavkom da su to izvorne misli fra Radoslava Glavaša, korišten je iskaz od 10. lipnja. Sačuvana su vrijedna pisma iz druge polovice 1941. u kojima su mišljenja razmjenjivali fra Dominik Mandić i fra Radoslav Glavaš. Potonji u pismu od 6. srpnja upućenom fra Dominiku Mandiću moli da se hrvatskim školskim sestrama sv. Franje utemelji samostalna provincija i da ih se time odvoji od Slovenki. U pismu ističe kako radi na tome da za gradnju nove crkve u Mostaru dobije novčana sredstva u Zagrebu.[484]

Fra Dominik Mandić odgovorio je pismom od 18. srpnja 1941. u kojem navodi kako će se osnovati posebna Hrvatska provincija kojoj će pripadati Hrvatska, Slavonija i Bosna, dok će hercegovačka i dalmatinska provincija ostati samostalne. U daljnjem tekstu pisma ističe kako je čuo vijesti da vlasti NDH spremaju veliki progon Srba i Židova u Hrvatskoj, kao i masovno preseljenje u Srbiju. U daljnjem tekstu pisma moli fra Radoslava da se zauzme i djeluje koliko može u nastojanju da se nikome ne čine nepravde i nasilja. Napominje kako će se to jednom teško osvetiti hrvatskom narodu i da sadašnji gospodari u Hrvatskoj trebaju

[481] S. Kljaić, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.-1945.)*, 344-351.
[482] J. Krišto, *Sukob simbola: Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 247-251.
[483] R. Jolić, „Novi prilozi za životopis fra Radoslava Glavaša“, 34.
[484] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 142.

imati načelo prirodnog zakona: „ne učini drugome danas, što ne bi želio da tebi učini drugi sutra“.[485]

Fra Radoslav Glavaš u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 2. listopada 1941. navodi kako su mu poznate sve poteškoće sa sestrama Trećeg reda sv. Franje i navodi kako bi se Bosnu moglo pripojiti Hercegovini. Navodi da je to još upitno. U daljnjem tekstu pisma ističe kako je bio pravičan prema svima. Nadalje, ističe kako je uvjeren da su svi koji su prešli na katolicizam apsolutno zaštićeni, kao i svi drugi. Ističe kako ima još uvijek ponegdje bezvlašća i samovolje. Kad je riječ o fra Justinu Mediću, fra Glavaš u pismu navodi kako neće ostati na svom položaju jer ga je sklonio s tog položaja i poručio mu da se vrati u Hercegovinu. Moli fra Dominika da ih uvjeri (Provinciju) kako nije ništa strašno u vezi pitanja oko fra Justina Medića.[486]

Fra Dominik Mandić odgovara u pismu od 6. listopada 1941. i navodi kako u Rimu ima mnogo tužbi koje dolaze iz svećeničkih krugova protiv njega jer žele na njegovo mjesto postaviti nekog svjetovnog svećenika koji je u vrijeme Banovine imao referat za crkvene stvari. Nadalje, ističe da ukoliko tom mjestu mora biti svećenik onda je bolje da to bude franjevac jer su franjevci radišniji i objektivniji prema svjetovnom kleru. Fra Dominik u pismu ističe kako će ga iz Rima štititi i neka nastavi mirno raditi. Poručuje fra Radoslavu da bude svećenik i franjevac kako dolikuje, kako mu nitko sa strane ne bi mogao prigovarati, da bude prema svakome objektivan, pravedan, oprezan i da gleda u budućnost. U daljnjem tekstu pisma moli ga da potakne na vodeće ljude da ne čine ljudima ono što ne bi željeli da njima ili hrvatskom narodu drugi sutra učine. Nadalje, navodi kako se uzima za zlo u pravoslavnim mjestima zapošljavanje fra Justina Medića u uredu za prelaze inovjeraca na katoličku vjeru i za osnivanje katoličkih župa. Moli fra Radoslava da utječe na Budaka da fra Justina Medića razriješi te dužnosti jer bi njegovo zapošljavanje moglo izazvati apsolutnu zabranu od strane Sv. Stolice za svako uposlenje franjevaca i svećenika u državnim ustanovama.[487] Iz ovoga pisma jasno možemo zaključiti kako fra Dominik Mandić odobrava djelovanje fra Radoslava Glavaša u Ministarstvu bogoštovlja i nastave, no protivi se imenovanju fra Justina Medića u uredu za prijelaze inovjeraca na katoličku vjeru u NDH.

Unatoč takvom stavu fra Radoslava Glavaša, stvarnost je bila drugačija. Bez obzira na to što se na isti način obnašala služba u Ministarstvu prosvete Kraljevine Jugoslavije, a nju je

[485] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 98-99.
[486] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 230.
[487] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 127-128.

za Katoličku crkvu obnašao bosanski franjevac Augustin Čičić,[488] za fra Radoslava Glavaša je stvarnost bila znatno složenija. Obnašao je dužnost državnog službenika u tom ministarstvu i bio zadužen za pitanje vjerskih prijelaza, što je bila itekako osjetljiva problematika. Fra Radoslav Glavaš bio je potpisnik nekih problematičnih vladinih dokumenata kad je riječ o vjerskim prijelazima.[489] Dosadašnja istraživanja nedvojbeno pokazuju kako se fra Radoslav Glavaš u sporu između Katoličke Crkve i vlasti NDH o vjerskim prijelazima ponašao kao državni službenik, odnosno pripadnik vladajućeg režima.[490] Uz to, dostupni historiografski izvori ukazuju na to kako je fra Radoslav Glavaš još prije rata u gradu Sieni u Italiji položio ustašku prisegu stavivši ruku na križ, nož i pištolj. Bio je, prema tome, jedini hercegovački franjevac pripadnik ustaškog pokreta.[491]

Međutim, nalazimo dijametralno suprotne tvrdnje u iskazu fra Radoslava Glavaša koji ističe kako nije bio nikakva istaknuta politička osoba. Glavaš je smatrao kako je bio zapostavljen i prikraćen, a na tom je mjestu ostao zahvaljujući svojoj marljivosti i zato što je htio biti u Zagrebu zbog drugih razloga. Razlog je taj što se bavio književnom kritikom i najbolji dio vremena provedenog u Zagrebu posvetio je književnoj kritici. Ističe kako ne bio mogao živjeti od pisanja u Zagrebu i zato je morao zarađivati novac kao državni službenik.[492] Bio je stalni suradnik *Hrvatske revije* pune tri godine, a književne kritike pisao je pod pseudonimom A. R. Buerov. „Može se nametnuti pitanje, jesam li mogao doći na ovo mjesto službovanja, ako nisam bio ustaša. Otvoreno kažem, da nikada nisam bio upisan ni u jednu organizaciju ustaškog pokreta. Sve četiri godine moga službovanja stanovao sam u Kaptolu br. 9, a ustaški tabor nalazio se u Novoj Vesi. Jedino sam bio učlanjen u 'Pripomoćnu ustašku zadrugu', koja je dijelila nešto živežnih namirnica, pa sam se zbog toga upisao kako bih mogao dobiti nešto namirnica. Prema tome nisam bio organizirani ustaša. U ministarstvu sam radio pune četiri godine. Kako je poznato u NDH dijelila su se odlikovanja, a nikakvo odlikovanje nisam primio iz čega se može vidjeti kako sam bio cijenjen u vrhu vlade. To je

[488] Fra Radoslav Glavaš je za vrijeme svog službovanja u spomenutom ministarstvu u Zagrebu istaknuo „da mu je žao, da se je ikada upustio u politiku. Bio je uvjeren da je za nj bila knjiga, studij i pisanje.“ I. Sivrić, *Krvave godine*, 191-192.

[489] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. f. 42678 od 14. srpnja 1941., B – 25431 – 94482., kut 3/218., *Katolički list*, Zagreb, br. 16., 16. travnja 1942., „Zabilješka vjerskih prelaza u matičnim knjigama rođenih“, NDH, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja. Odjel za bogoštovlje, 28. ožujka 1942., 191.

[490] I. Šarac, “Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva”, 292.

[491] I. Sivrić, *Krvave godine*…, 172. Usp. Branjko Injac, *Crveni fratar. Razgovor sa fra Zlatkom Sivrićem* (Zagreb: August Cesarec, 1979), 89 i 120.

[492] Zanimljivo je kako fra Radoslav Glavaša prešućuje iskazati da je i sam franjevac što uostalom znači da mu je zajamčena materijalna sigurnost.

bio udio u službi NDH, koji sam imao. Sve ovo sam ispisao točno prema činjenicama stanja i stojim iza svake riječi, odnosno tih činjenica.“[493]

Pretpostavlja se da je zbog straha od smrtne presude negirao svoju pripadnost ustaškom pokretu. Zanimljivo je istaknuti da je fra Radoslav Glavaš kao književni kritičar bio jedan od intelektualaca koji je kritizirao novi pravac u hrvatskoj književnosti, kulturi i umjetnosti koji je nametao ustašku ideologiju. Nije podilazio ideologiji nego je zagovarao slobodu kulturnog stvaranja i lijepoga u književnosti i umjetnosti. Svoje književno-kritičke članke objavljivao je u *Hrvatskoj reviji*.[494]

5.2. Uloga fra Radoslava Glavaša u provođenju ustaške politike

Problematika vjerskih prijelaza u historiografiji predstavlja jedno od najsloženijih pitanja o ulozi Katoličke crkve u NDH. Vlada NDH je 3. svibnja 1941. objavila „Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere u drugu“, što je bila prva zakonska uredba o pitanjima vjere. Jure Krišto smatra da se ta dva članka vladine odredbe mogu svesti na dvije točke, prva kojom se ukidaju svi dosadašnji zakonski propisi o načinu prijelaza s jedne vjere na drugu i druga točka u kojoj piše da je za prijelaz u drugu vjeru od sada potrebna valjana prijava nadležnim vlastima o nakani prijelaznika te ispunjenje vjerskih propisa vjerske zajednice u koju osoba želi prijeći. Krišto ističe da „prelasci iz jedne vjere u drugu, a ne prijelazi iz pravoslavlja na katolicizam, nisu bili rijetki ni u austro-ugarskoj ni u Kraljevini Jugoslaviji, u čijem sastavu je bila Hrvatska, te su postojale zakonske odredbe koje su regulirale takvu praksu“.[495] Krišto smatra da slovo te odredbe vodi na zaključak da je vlada NDH htjela pojednostaviti austro-ugarsku zakonsku praksu i protegnuti je na cjelokupnu državu. Isto tako smatra „da su vlasti NDH, u ovom slučaju zakonodavci, pobrkali državne ovlasti te je bilo logično očekivati da će to pitanje postati kamen spoticanja u odnosima Crkve i države“.[496]

Kada je riječ o optužbi za vjerske prijelaze, fra Radoslav Glavaš ističe da su vjerski prijelazi Srba u Hrvatskoj bili masovni u razdoblju od proljeća 1941. do kraja 1942., a kasnije tek pojedinačni. U daljnjem iskazu navodi kako je u NDH za pitanje vjerskih prijelaza postojalo „Državno ravnateljstvo za ponovu“ i „Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu“,

[493] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 7.
[494] S. Kljaić, *Nikada više Jugoslavija*…, 57.
[495] J. Krišto, *Sukob simbola*…, 169-170.
[496] *Isto*, 170-171.

potonja ustanova odnosila se na Židove i njihovu imovinu. U državnom ravnateljstvo za ponovu postojao je vjerski odsjek koji se bavio organiziranjem vjerskih prijelaza Srba i uopće pravoslavaca. Državnom ravnateljstvu za ponovu se odlukom ministra pravosuđa i bogoštovlja od 29. srpnja 1941. dodjeljuje fra Dionizije Juričev, kućni kapelan poglavnika Pavelića.[497] To ravnateljstvo nije pokazalo znatne rezultate na terenu, pa je 14. siječnja 1942. odlukom Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja od 30. siječnja 1942 ukinuto. Tom odlukom svi poslovi vjerskog odsjeka tog ravnateljstva su prešli u nadležnost Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja.[498]

Zadaća Državnog ravnateljstva za ponovu bila je pronalazak propovjednika i župnika koji su poučavali pravoslavce o katoličkoj vjeri i nakon toga primali ih u Katoličku Crkvu. Ističe kako detaljnu proceduru ne zna, jer je to bilo u nadležnosti Crkve i „ponove". Fra Radoslav Glavaš ističe kako se u pitanje pravoslavaca umiješala i Katolička Crkva. Uslijedio je sastanak episkopata koji je izdao okružnicu župnicima, gdje je rečeno kako jedino Crkva može propisivati način vjerskog prijelaza i primati vjernike, a nikako državna ustanova. Vlada NDH forsirala je prijelaze u masama dok je Katolička Crkva ostala na stajalištu kako se prijelazi ne mogu vršiti bez prethodne vjerske obuke. Fra Radoslav ističe kako je episkopat bio protiv nasilnih vjerskih prijelaza, ali je među raznim vjerama u NDH nastalo natjecanje u pogledu pravoslavaca. Muslimani su tražili da u njihovim područjima pravoslavni prijeđu na islam u kotaru Bihać, Cazin, Velika i Mala Kladuša. Muslimani su se protivili ukoliko bi pravoslavni prešli na katoličku vjeru, pa je znalo doći i do otvorenog oružanog sukoba između muslimana s jedne strane te katolika i pravoslavnih s druge strane.[499] Fra Radoslav Glavaš je, između, ostalog bio optužen za rušenje pravoslavnih crkava. On u iskazu ističe kako je postojao poseban ured na čelu s Draganom Dujmovićem, koji je kasnije zbog pljačke osuđen na smrt i pomilovan. Poginuo je u kaznionici u Lepoglavi. Fra Radoslav Glavaš navodi kako nije siguran je li ured spadao pod Glavni ustaški stan, pod Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost ili je bio samostalan, no ističe kako je ured radio u vrlo tajanstvenim okolnostima.[500]

Iz svega navedenog, može se zaključiti da se radilo o montiranom sudskom procesu vođenog krajem lipnja 1945. protiv fra Radoslava Glavaša pri Vojnoj komandi Zagreba.[501]

---

[497] Odluku je potpisao predstojnik fra Radoslav Glavaš 30. srpnja 1941. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 48432 od 30. srpnja 1941., B – 25431 – 94482., kut 3/218.
[498] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 841-B-42 od 30. siječnja 1942., B – 811 – 1090., kut. 27/218.
[499] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 8.
[500] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 10.
[501] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, zapisnik o saslušanju fra Radoslava Glavaša, 1- 2.

Optužen je, između ostalog, radi skrivanja sanduka sa zlatom Hrvatske državne banke. Prema podacima, izvanredni povjerenik Hrvatske državne banke Mirko Puk preuzeo je iz vlasništva iste 123 kilograma i 780 grama zlata u šipkama, 4498 zlatnika u ukupnoj težini od 31 kilogram i 654 grama, te srebra u zlatnim polugama od 19 kilograma i 664 grada. Puk je, između, ostalog preuzeo od Hrvatske državne banke zbirku zlatnog, srebrnog i bakrenog novca, kao i vlasništvo bivše Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, te razne druge valute među kojima je 24.735,54 američkih dolara i 41.286,80 švicarskih franaka. Uz navedene vrijednosti nalazili su se polozi Ministarstva državne riznice, pohranjeni u trezoru Hrvatske državne banke.[502] Vrijednosti pod nadzorom izvanrednog povjerenika Puka bile su spremljene u 46 sanduka. Čak su 32 sanduka bila pohranjena u franjevačkom samostanu na Kaptolu, dok je ostalih 14 sanduka odneseno u izbjeglištvo 7. svibnja 1945. Sanduke sa zlatnim lomom i nakitom odvezao je ustaški bojnik Ćiril Kralj 5. svibnja 1945. u kamionu u Franjevački samostan na Kaptolu.[503] Jednom akcijom komunističkih vlasti iz siječnja 1946. prilikom pretresa franjevačkoga samostana i crkve na Kaptolu OZN-a je pronašla 32 sanduka zlata i ostalih dragocjenosti. Prema optužbama komunističkih medija zlato je u sporazumu s najvišim državnim službenicima NDH na Kaptol donio upravo fra Radoslav Glavaš , nekoliko dana prije ulaska snaga Jugoslavenske armije u Zagreb.[504] Zlato je zakopano u grobnici ispod oltara samostanske crkve, a kasnije preneseno u grobnicu ispod ispovjedaonice za gluhe, gdje su sanduci nekoliko mjeseci kasnije pronađeni. Uz sanduke sa zlatom Državne banke NDH u istome skloništu pronađen je arhiv Vlade NDH.[505] Robert Jolić smatra kako ne treba sumnjati da je upravo Glavaš bio organizator skrivanja državnog blaga i arhiva u kaptolskom samostanu iz razloga jer je Vlada NDH smatrala svoj bijeg iz Zagreba i Hrvatske privremenim i vjerovala je kako će se uskoro uz pomoć savezničkih sila vratiti u Zagreb i ponovno preuzeti vlast.[506] Slijedom toga nameće se logičan zaključak kako su vlasti NDH pokušali privremeno sakriti državno zlato i arhiv kako ne bi pali u ruke novim komunističkim

---

[502] Riječ je o 10 šipki zlata u težini od 47 kilograma i 177 grama, 11.327 zlatnika u težini od 70 kilograma i 99 grama te 2173 zlatnika bez označene težine, 3971 američki dolar, razne valute, nakit, satovi i ostale vrijednosti. Jere Jareb, *Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945., dokumentarni prikaz* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 1997), 348.-349.

[503] J. Jareb, *Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945.,* 349 i 351.

[504] J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 424-429. M. Stanić, Suđenje, Lisaku, Stepincu, Šaliću i Družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, 19., „Franjevački samostan na Kaptolu bio je uz nadbiskupske dvore najveće žarište zločinačke ustaške djelatnosti“, *Slobodna Dalmacija*, glasilo narodnog fronta Dalmacije, (Split), br. 309. 6. II. 1946., 3.

[505] Fra Robert Jolić, „Fra Radoslav Glavaš (1909.-1945.)“. *Hercegovina franciscana, časopis za duhovno i povijesno naslijeđe* IV(2008). br. 4: 233.

[506] Harris smatra kako je upravo Glavašev čin, katastrofalan pokušaj skrivanja ustaškog zlata u franjevačkoj crkvi na Kaptolu, bio „veliki dar s neba za sve širitelje antikatoličke propagande. Robin Harris, *Stepinac: njegov život i vrijeme, drugo izdanje* (Zagreb: Školska knjiga, 2017), 132.

vlastima. Ove su vješto konstruirale stvarnost optuživši franjevce ali i Katoličku Crkvu da su skrivali vrijednosti od mučenih i ubijenih ustaških žrtava, pisali su da su satovi, narukvice, lančići, poskidani sa žrtava u Jasenovcu i ostalim logorima. Zatim, da su zubala koja su ustaše izvadili svojim žrtvama pronađena među zlatom sakrivenim u franjevačkom samostanu na Kaptolu".[507] Jolić smatra kako skrivanje zlata i arhiva ne može biti nikakav zločin jer se u službenome zapisniku izrijekom navodi da su prilikom pretresa kaptolske crkve "pronađene veće količine drvenih sanduka te nakon što su otvoreni utvrđeno je, da se u njima nalazilo zlato državne banke i arhiva vlade NDH.[508]

Robin Harris smatra da je fra Radoslav Glavaš bio vjerojatno najzloglasniji ustaški svećenik koji je djelovao u Zagrebu – imao je stalno mjesto u vladi. Nadalje, smatra kako nadbiskup Stepinac „nije imao teoretski, a kamo li praktičan nadzor nad aktivnostima toga franjevca".[509]

5.3. Zasluge fra Radoslava Glavaša za financijsku pomoć hercegovačkim franjevcima

Fra Dominik Mandić je tijekom čitavog rata podržavao rad i djelovanje fra Radoslava Glavaša. Nema dvojbe da je potonji itekako uvažavao njegove savjete u razdoblju od lipnja 1941. do kraja 1942., kako se to može zaključiti na temelju sačuvanih pisama iz Mandićeve ostavštine. Stavljajući sve to pod zajednički nazivnik možemo sa sigurnošću utvrditi da je fra Radoslav Glavaš nedužan po mnogim točkama za koje je bio optužen na sudskom procesu, koji je po svemu ovdje predočenom bio, kako je tada i bilo uobičajeno, montiran. Zbog toga je danas teško utvrditi njegovu krivnju, ako ona uopće postoji. Uostalom, krajem svibnja 1941., kada je provincijal Pandžić dozvolio fra Radoslavu Glavašu obnašanje dužnosti državnog službenika upravljačka struktura Provincije izričito mu je zabranjeno miješanje u politiku zbog toga što bi to štetilo pastoralnoj službi. No, ostaje otvoreno pitanje, koliko se on toga naputka pridržavao.[510]

Jedan od razloga podrške Glavašu od strane provincijala Pandžića i Mandića su znatna novčana sredstva, odnosno pomoć koju je Vlada NDH dala Provinciji. Upravo je fra Radoslav Glavaš zbog svog položaja državnog službenika u Vladi NDH najzaslužniji za novčane iznose odobrene za pomoć Provinciji. Provincijal Pandžić u dopisu od 31. svibnja 1941. upućenom

[507] J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 424-429.
[508] Fra R. Jolić, „Fra Radoslav Glavaš, 233.
[509] R. Harris, *Stepinac: njegov život i vrijeme*, 132.
[510] Andrija Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.* (Mostar, Franjevačka knjižnica i aHRiv, 1998), 66.

vojskovođi Slavku Kvaterniku moli da Vlada NDH obnovi franjevačku crkvu koja je stradala tijekom talijanskog bombardiranja 12. travnja 1941. u Mostaru. Nadalje, šteta je procijenjena na iznos od između šest i milijuna dinara te se mole novčana sredstva.[511] Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, odobrilo je Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 18. lipnja 1942. novčana sredstva u iznosu od 500.000 kuna za popravak franjevačke crkve i samostana u Mostaru.[512] Uz tom fra Jozi Bencunu, župniku u Širokom Brijegu koji se zbog teške reume povukao bez mirovine, isposlovao je pomoć u iznosu od 2.000 kuna.[513] Uvažio je molbu predsjednika Napretka u Mostaru, inženjera Ede Bulata, i odobrio iznos od 20.000 kuna za projekt uređenja groba biskupa fra Paškala Buconjića u Drinovcima.[514]

Na zahtjev Provincijalata hercegovačkih franjevaca od 22. rujna 1941. za školovanje katoličkog podmlatka Glavaš je proveo odredbu ministra 18. listopada i dodijelio 560.000 kuna za pomoć Provinciji u razdoblju od 1. travnja do 31. prosinca iste godine.[515]

Nadalje, fra Mijo Čuić u pismo od 4. rujna 1941. upućenom „Poglavniku i obnovitelju Nezavisne Hrvatske Države“ moli za dovršenje bazilike sv. Ćirila i Metoda u Tomislavgradu: „Bazilika je izvana potpuno dovršena, a ponutrica čeka na poglavnikovu odredbu, s tim više pošto uz veliki oltar stoji postavljen ali neizrađen balkon za Poglavnika. Morali bi ga što prije izraditi, da kad naš poglavnik posjeti ovo hrvatsko historijsko polje Tomislavgrad, da tada mognemo molitvu zahvalnicu Bogu za njegovo zdravlje i ovjenčano djelo obnove hrvatske nezavisne države obnoviti, kojoj zahvalnici prisustvovat će i naš Poglavnik“.[516] Odlukom od 27. prosinca 1941. Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, odobreno je 400.000 kuna Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji za dovršenje bazilike sv. Ćirila i Metoda u Tomislavgradu.[517]

Župnik u Konjicu fra Trpimir Musa, u dopisu od 26. srpnja 1941. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, moli za novčana sredstva kako bi

---

[511] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 13845., 31. svibnja 1942., B – 6811 – 7270., kut. 46/218., f. 37. Usp. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 296/41 13. lipnja 1941., br. 3149., B – 4161 – 4590., kut 14/218.
[512] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 6896 B-42 od 28. lipnja 1942., B – 6811 – 7270., kut. 46/218.
[513] Odluka ministra od 6. kolovoza 1941. br. 50514. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 7. kolovoza 1941., f. 50514., B – 25431 – 94482., kut 3/218.
[514] Odluku je potpisao predstojnik fra Radoslav Glavaš 16. rujna 1941. HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 7. kolovoza 1941., f. 6476., B – 401 – 819., kut 5/218.
[515] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 7030/41 od 22. rujna 1941., br. 3223., B – 2991 – 3320., kut 11/218.
[516] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 4. rujna 1941., br. 3149., B – 4161 – 4590., kut 14/218.
[517] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 4369-131941 27. prosinca 1941., br. 4369-131941., B – 4161 – 4590., kut 14/218.

završio uređenje župnog ureda uz crkvu.[518] Glavaš je za to 30. kolovoza odobrio 20.000 kuna.[519]

Župnik u Klobuku fra Kažimir Bebek u dopisu od 22. kolovoza 1941. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, moli za novčana sredstva za izgradnju župnog stana u Klobuku.[520] Glavaš je 16. rujna odobrio 14.000 kuna za pripomoć kod uređenja groblja poginulih vojnika u Klobuku.[521]

Župnik u Čerinu fra Grgo Vasilj u dopisu od 4. srpnja 1941. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, moli novčana sredstva kako bi završio građevinske radove na župnoj crkvi.[522] Glavaš je za to 30. kolovoza odobrio 10.000 kuna.[523]

Župnik u Čapljini fra Andrija Jelčić u dopisu od kraja listopada 1941. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, moli novčana sredstva u iznosu od 30.000 kuna kako bi završio građevinske radove na župnoj crkvi.[524] Glavaš je za to 26. studenog odobrio 50.000 kuna.[525]

Provincijalat hercegovačkih franjevaca je u dopisu od 8. siječnja 1942. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, poslao popis župa koje pastoriziraju franjevci, kao i popis župnika i kapelana te popis svećeničkog pomlatka. U daljnjem tekstu dopisa moli državna sredstva za uzdržavanje u školovanje svećeničkog pomlatka. Uz dopis je priložena potvrda provincijala Pandžića prema kojoj je Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, odlukom od 30. prosinca 1941. za to Provinciji odobrilo 60.000 kuna. Prema popisu Provincija ima 42 župe u kojima djeluju 42 župnik, 54 svećenika i 34 kapelana. Uz to se na Širokom Brijegu školuje 68 sjemeništaraca, zatim 8 klerika (novaka) u novicijatu, 5 klerika u VIII. razredu gimnazije u Širokom Brijegu i 50 bogoslova, ukupno 131 osoba.[526]

Vlada NDH je uz zamolbu fra Radoslava Glavaša uvažavala financiranje zahtjeva odaslanih u doba Banovine Hrvatske. Tako župnik iz Drinovaca fra Milivoj Bebek u dopisu od 15. veljače 1941. upućenoj Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – odjeljenje za unutarnje poslove moli novčanu pomoć za popravak crkve u Drinovcima u visini od 40.000 dinara:

[518] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 26. srpnja 1941., br. 339., B – 4941 – 5200., kut. 16/218.
[519] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 432/1941. od 30. kolovoza 1941., br. 339., B – 4941 – 5200., kut. 16/218.
[520] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 257/41 od 22. kolovoza 1941., br. 1066., B – 6131 – 6350., kut. 20/218.
[521] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 16. rujna 1941., br. 1066., B – 6131 – 6350., kut. 20/218.
[522] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 376/1941. od 4. srpnja 1941., br. 46824., B – 6751 – 7115., kut. 23/218., 68.
[523] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 30. kolovoza 1941., br. 1153., B – 6751 – 7115., kut. 23/218.
[524] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, listopad 1941., br. 5314., B – 1 – 176., kut. 24/218., 175.
[525] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 26. studenog 1941., br. 5314., B – 1 – 176., kut. 24/218.,
[526] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 7088-B-1941. od 8. siječnja 1942., br. 325., B – 177 – 450., kut. 25/218.

„Župa Drinovci broji 5000 stanovnika, a narod je toliko siromašan da je u nemogućnosti dati novčanu pomoć za popravak crkve“.[527] Glavaš je 30. kolovoza 1941. za tu svrhu odobrio 50.000 kuna.[528]

Župnik sela Vir u Posušju fra Ante Zrno, u dopisu od 29. siječnja 1941. upućenoj Ispostavi Banske vlasti – Tehničkom odsjeku moli za novčana sredstva za popravak župnog stana u selu Vir.[529] Glavaš je 26. studenog 1941. za to odobrio 10.000 kuna.[530]

Župnik u Čapljini fra Andrija Jelčić u dopisu od 5. veljače 1942. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja ponovno moli za pomoć u iznosu od 70.000 kuna kako bi popločao i stavio prozore u župnoj crkvi u Čapljini.[531] Glavaš je 26. veljače 1942. za to odobrio 50.000 kuna.[532]

Župnik u župi Drinovci fra Julijan Kožul u dopisu od 30. travnja 1942. upućenom Županstvu pri Poglavniku, odjel za građanske poslove, moli za pomoć pri podizanju spomenika fra Paškalu Buconjiću pred crkvom u Drinovcima. Nadalje, fra Julijan moli vagon žita ili bilo kakve druge hrane, graha, krumpira i mesa jer je ljetina drugu godinu zaredom uništena od poplave.[533] Glavaš je ponovno uzeo stvar u svoje ruke i za to odobrio 50.000 kuna 20. svibnja 1942. za pomoć selu Drinovcima.[534]

Župnik župe Rasno Fra Tadija Beljan u dopisu od. 5. kolovoza 1942. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, moli izdašniju novčanu pomoć za završetak zidanja crkve i postavljanje krova.[535] Glavaš je 4. rujna 1942. za to odobrio 130.000 kuna.[536]

5.4. Zasluge fra Radoslava Glavaša za financijsku pomoć biskupijskom svećenstvu

Fra Radoslav Glavaš nije samo novčano pomagao subraću franjevce nego i dijecezansko svećenstvo, pa tako i biskupa Petra Čulu. Za pretpostaviti je kako je fra Glavaševim utjecajem kod ministra Andrije Artukovića potonji odobrio materijalnu pomoć za biskupa Čulu i nekoliko dijecezanskih svećenika. Fra Radoslav Glavaš je 9. prosinca 1942. uz

[527] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 43/1941 od 14. veljače 1941., br. 1137., B – 4591 – 4940., kut. 15/218.
[528] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 30. kolovoza 1941., br. 1137., B – 4591 – 4940., kut. 15/218.
[529] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1232 od 24. veljače 1941. B – 3511 – 3850., kut. 36/218.
[530] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 5973-B-41 od 26. studenog 1941. B – 3511 – 3850., kut. 36/218.
[531] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1858 od 5. veljače 1942., B –1361 – 1870., kut. 29/218.
[532] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1858-B od 26. veljače 1942., B –1361 – 1870., kut. 29/218.
[533] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 5222., 30. travnja 1942., B – 6811 – 7270., kut. 46/218.
[534] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 5222-B-42., 30. svibnja 1942., B – 6811 – 7270., kut. 46/218.
[535] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 9466., 5. kolovoza 1942., B – 9226 – 9825., kut. 53/218.
[536] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 9466-B.1942., 4. rujna 1942., B – 9226 – 9825., kut. 53/218.

odobrenje ministra Artukovića uputio zahtjev Državnoj riznici – odsjeku računovodstva – pododsjek IV. od zamolio državnu pomoć biskupu Petru Čuli u ime podmirenja jednog dijela troškova kod popravka bogoštovnih objekata u iznosu od 20.000 kuna[537], don Stanku Čotiću iz župe Donje Hrasno iznos od 10.000 kuna[538] i župniku u Rotimlji don Martinu Krešiću iznos od 10.000 kuna.[539] Fra Radoslav Glavaš je 17. travnja 1942. Državnoj riznici – odsjeku računovodstva za državnu pomoć uputio zahtjev za podmirenje jednog dijela troškova kod popravka bogoštovnih objekata Hercegovačkoj franjevačkoj riznici u iznosu od 5.000 kuna.[540] Pročelnik odjela za bogoštovlje fra Radoslav Glavaš je 4. prosinca 1944. uz odobrenje ministra Artukovića uputio je zahtjev Državnoj riznici – odsjeku računovodstva – pododsjek IV. zamolio jednokratnu državnu pomoć u iznosu od 300.000 kuna za podmirenje jednog dijela troškova za nerazvrstano svećenstvo Biskupskom ordinarijatu u Mostaru .[541] Istog dana podijelio je državnu pomoć u ime podmirenja jednog dijela troškova za nerazvrstano svećenstvo Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji u iznosu od 400.000 kuna.[542]

Biskup Petar Čule u dopisu od 21. listopada upućen Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje moli za popravak gospodarske zgrade biskupije stradale 4. listopada 1944. od posljedice savezničkih zračnih bombardiranja Mostara. Prema biskupovoj procjeni šteta na biskupiji, preko 3.000 razbijenih crijepova na krovu i 100 komada stakla na prozorima biskupske palače, iznosi dva milijuna kuna.[543] Fra Radoslav Glavaš, 20. studenog 1944., uputio je zahtjev Državnoj riznici – odsjeku računovodstva za državnu pomoć u ime podmirenja jednog dijela troškova za popravak bogoštovnih objekata zgrada Biskupskog ordinarijata u Mostaru u iznosu od 310.000 kuna.[544] Franjevački bogoslovi iz Hercegovine, Anđelko Babić, Vlado Tomas, Đuro Kulaš, Srećko Čotić, Aleksandar Boras, Ante Boras i Ante Jukić početkom ožujka uputili su dopis Pavlu Cankiju, opunomoćeniku Vlade za velike župe Vrhbosna, Hum, Usora i Soli da ostanu u bogosloviji u Sarajevu jer se ne mogu vratiti u Hercegovinu zbog toga što je pod talijanskim vojnim vlastima koji toleriraju četničke zločine. Opunomoćenik Canki je na to uputio dopis Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjelu za Bogoštovlje, da ponovno otvore bogosloviju u Sarajevu koja je obustavila rad uslijed

[537] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 12291-B od 9. prosinca 1942., B – 11931– 12145., kut. 61/218.
[538] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 12289-B od 9. prosinca 1942., B – 11931– 12145., kut. 61/218.
[539] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 12290-B od 9. prosinca 1942., B – 11931 – 12145., kut. 61/218.
[540] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 3918-B od 17. travnja 1942., B – 11931 – 12145., kut. 61/218.
[541] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 9349-B od 4. prosinca 1944., B – 9232 – 9500., kut. 125/218.
[542] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 8787-B od 4. prosinca 1944., B – 9232 – 9500., kut. 125/218.
[543] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 8320-B od 21. listopada 1944., B – 1 – 175., kut. 127/218.
[544] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 8320-B od 20. studenog 1944., B – 1 – 175., kut. 127/218.

nedostatka hrane.[545] Na taj je upit Glavaš Opunomoćeniku Vlade NDH u Sarajevu odobrio pomoć za školovanje katoličkog pomlatka u iznosu od 900.000 kuna.[546] Biskup Petar Čule u dopisu od 26. kolovoza 1944. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, moli za novčanu pomoć od 50.000 kuna za popravak crkvenog krova u Stocu.[547] Fra Radoslav Glavaš je 4. studenog 1944. glede toga predmeta uputio zahtjev Državnoj riznici – odsjeku računovodstva.[548]

Biskup Petar Čule u dopisu od 10. siječnja 1945. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjelu za bogoštovlje upozorava na financijsku krizu u biskupiji ponajviše zbog rata „koji je poremetio ravnotežu svih društvenih i gospodarskih odnosa u svijetu“. U daljnjem tekstu Čule navodi sve troškove Biskupskog ordinarijata u Mostaru iz 1944. u iznosu preko milijun i 200.000 kuna izvanrednih i ratom prouzročenih izdataka. Ističe kako državna pomoć što je biskup osobno prima nije veća od plaće jednog nižeg činovnika. „Sa čitavom svojom mjesečnom državnom pomoći biskup bi kraj današnjih cijena jedva dva-tri dana mogao uzdržavati sebe i svoju kućnu čeljad“. U zaključnom dijelu iznosi stav kako biskupija ima pravo računati na potporu Ministarstva bogoštovlja: „Biskup ne traži ništa za svoju osobu, nego samo za postradale svećenike i vjernike, da im se može dati bar neka pomoć, kad se biskupu obrate“.[549] U dopisu od 10. siječnja 1945. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje, navodi kako je Biskupski ordinarijat tijekom 1944. godine od istog primio svotu od 10.000 kuna za upravne troškove, a uz najveću moguću štednju troškovi su iznosili 245.065 kuna. U zaključnom djelu dopisa Čule ističe kako je „dosad (…) za vrijeme bivše Austro-Ugarske i za vrijeme bivše Jugoslavije, bio zakon da se upravni (kancelarijski) troškovi Ordinarijata podmiruju iz državnog proračuna. Mislimo, da taj zakon važi i u NDH, jer nam nije poznato, da bi se promijenio“.[550] Glavaš je nekoliko mjeseci kasnije, 28. travnja 1945. upisao urudžbeni broj na dopis.[551] Nema naznaka u dokumentaciji da se išta rješavalo po tom pitanju iz razloga jer je NDH bila pred političkim i vojnim slomom, a Hercegovinu su već prije zauzele snage NOVJ.

Sumirajući sve navedeno možemo utvrditi kako je novčana pomoć Vlade NDH za potrebe Hercegovačke franjevačke provincije iznosila milijun i 686.000 kuna za 1941. i 230.000 kuna za 1942. godinu. Takav novčani iznos u takvom kratkom vremenu, od nepune

[545] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1845/43 od 6. ožujka 1943., B – 1581– 2080., kut. 69/218.
[546] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1845/43 od 22. ožujka 1943., B – 1581– 2080., kut. 69/218.
[547] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 6863 od 26. kolovoza 1944., B – 882 – 1070., kut. 131/218.
[548] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 6863 od 4. studenog 1944., B – 882 – 1070., kut. 131/218.
[549] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 328-B od 10. siječnja 1945., B – 176 – 427., kut. 128/218.
[550] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 327-B od 10. siječnja 1945., B – 176 – 427., kut. 128/218.
[551] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 328-B od 28. travnja 1945., B – 176 – 427., kut. 128/218.

dvije godine vlasti nove državne tvorevine, Hercegovačka franjevačka provincija nije nikada imala od svog utemeljenja. Možemo zaključiti kako je fra Radoslav Glavaš imao prešutnu suglasnost provincijala fra Krešimira Pandžića, ali i generalnog definitora fra Dominika Mandića za ostanak u vlasti NDH upravo zbog novčanog ali i svakog drugog vida pomoći. To se odrazilo na način da je upravljačka struktura Hercegovačke franjevačke provincije kasnije zbog učlanjivanja svojih članova u Ustaški pokret iste ozbiljno kažnjavala.[552] Riječ je o fra Justinu Mediću i nekolicini članova Provincije koji su izbačeni iz franjevačkog reda.

[552] Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim, knjiga I., 1945.-1966.* (Kostrena – Slavonski Brod: Lektira i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2014.), 12.

VI. ODNOSI IZMEĐU FRA JUSTINA MEDIĆA S UPRAVLJAČKOM STRUKTUROM PROVINCIJE

U slučaju fra Justina Medića stvari su bile znatno složenije. Fra Krešimir Pandžić u pismu od 24. prosinca 1941. upućenom fra Dominiku Mandiću navodi kako je bio u Zagrebu gdje se sastao s nadbiskupom Stepincem, apostolskim delegatom i s ministrima u vladi NDH Lorkovićem, Dumandžićem i Artukovićem. U daljnjem tekstu pisma navodi kako je fra Justin Medić ostao postojan u nepokornosti i prkosu, a u nepriznavanju crkvene vlasti nad sobom tako drzak da nema smisla ostavljati ga u habitu. Ističe kako su se sreli na ulici u Zagrebu, na što mu je Medić održao lekciju prilikom razgovora. Tvrdi kako je dobio dopis od Poglavnika u kojem traže njegovo očitovanje na imenovanje Medića kapelanom Poglavnikove tjelesne bojne (PTB). Ističe da je pisao poglavniku kako Provincija preko takvih postupaka jednoga člana ne može olako prijeći i istaknuo je kako Medić ostaje ili ovisan o običnoj redovničkoj disciplini ili može tražiti zakoniti izlaz iz reda, nije dosta nositi habit. Nadalje Pandžić u pismu ističe kako još uvijek čeka odgovor poglavnikova ureda.[553]

Pisma pokazuju kako je upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca tijekom 1942. nastavila raspravljati o slučaju Medić. Za pronalaženje rješenja slučaja Medić angažirali su se provincijal Pandžić, fra Radoslav Glavaš i fra Dominik Mandić. Provincijal Pandžić je početkom siječnja 1942. uputio Mediću pismo u kojemu od njega traži povratak u Provinciju ili će u protivnom započeti njegov izgon iz franjevačkog reda.[554]

U veljači je Pandžić javio fra Dominiku Mandiću kako mu Medić nije odgovorio na pismo, dok s druge strane fra Radoslav Glavaš vrši na njega pritisak da odobri imenovanje fra Justina vojnim kapelanom PTB-a. U daljnjem tekstu pisma ističe kako je fra Justinu više stalo do svega drugoga nego do redovničkih i crkvenih propisa te kako je napravio sablazan u Provinciji i izvan nje. Moli fra Dominika za savjet jer ne može mirne savjesti priznati Medića eksponentom Provincije. U daljnjem tekstu navodi kako je poslao pismo poglavniku Paveliću, u kojem mu je objasnio stajalište franjevačkog reda, hercegovačke provincije i svih ostalih hrvatskih provincija. Navodi kako mu je fra Radoslav Glavaš rekao da je pismo oštro, pogotovo s obzirom na to da je upereno Paveliću. Moli fra Dominika da s generalom franjevačkog reda razgovara o tome što učiniti s fra Justinom Medićem.[555]

---

[553] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 303.
[554] BiH – AFPM – SP, sv. 135, f. 397-397r.
[555] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 350.

Krajem veljače Pandžić je fra Dominika obavijestio kako fra Justina Medića nije briga za propise, kazne i obzire prema franjevačkom redu i Katoličkoj Crkvi. U daljnjem tekstu pisma ističe kako mu je poručeno da je suspendiran jer je bez pitanja i odobrenja otišao izvan Provincije. Nadalje navodi kako su sa slučajem upoznati poglavnik Pavelić i nadbiskup Alojzije Stepinac. Zatim navodi kako Justin Medić vrši dužnost kapelana PTB i da ima jurisdikciju. Pandžić ističe kako mu biskup Mišić nije dao dozvolu za obavljanje dužnosti kapelana, no dobio je potvrdu od nadbiskupa Ivana Šarića ili vojnog vikara za obavljanje dužnosti vojnog kapelana u PTB.[556]

Fra Radoslav Glavaš je nekoliko dana kasnije fra Dominiku uputio pismo u kojem navodi kako između Hercegovačke franjevačke provincije na čelu s provincijalom Pandžićem i fra Justina Medića postoje zategnuti odnosi. Fra Radoslav Glavaš moli fra Dominika da urgira kod provincijala kako bi se Medića pozvalo u provinciju na mjesec dana i izdala mu se dozvola za obnašanje službe vojnog kapelana. Navodi kako je slučaj pretvoren u sukob između vlasti NDH i Provincije. Prema mišljenju fra Radoslava Glavaša valjalo bi s dnevnog reda skinuti nezdravo stanje jer nije u interesu da budu zategnuti odnosi između Provincije i vlade.[557] Prema tome je Glavaševa prvenstvena briga bilo to kako zadržati zdrave odnose između vlasti NDH i Provincije s druge strane, pa je očito kako se u slučaju Medić ponovno u prvom redu postavio kao državni službenik. Jasno je to bilo i samoj rimskoj kuriji, pa fra Dominik Mandić nije propustio Glavaša u pismu od 24. rujna 1942. upozoriti kako je čuo glasine da planira uposliti bosanskog franjevca Karla Karina u Ministarstvu bogoštovlja i nastave. U daljnjem tekstu pisma moli Glavaša da odustane od takvog nauma jer bi Sveta Stolica takvo što nepovoljno primila. Uz to je istaknuo kako su vatikanski krugovi protiv njegove dužnosti. Fra Dominik ističe da on unatoč tomu sve te optužbe protiv njega saniraju u Vatikanu.[558] Nema dvojbe da je fra Radoslav Glavaš i u ovom slučaju poslušao fra Dominika Mandića i odbacio ideju zapošljavanja fra Karla Karina u tom ministarstvu. On se od jeseni 1942. nalazio u Sarajevu, gdje je ostao sve do završetka rata.[559]

Fra Justin Medić je Odlukom Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje od 29. srpnja 1941., imenovan činovnikom VIII. položajne grupe kod istog ministarstva.[560] Nakon što je od strane poglavnika Pavelića 9. prosinca 1941. promaknut u čin ustaškog

[556] Pismo od 24. veljače upućeno fra Dominiku Mandiću. BiH – AFPM – SP, sv. 135, f. 190-190r.
[557] Pismo od 27. veljače 1942. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 156-157.
[558] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 91.
[559] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 3, f. 57-58.
[560] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 48433 od 29. srpnja 1941., B – 25431 – 94482., kut 3/218.

satnika, Medić je 17. prosinca 1941. podnio ostavku u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja.[561] Tom odlukom, odjel za bogoštovlje, od 13. veljače 1942. uvažio je njegovu ostavku s obzirom na to da je odredbom poglavnika Pavelića od 9. prosinca 1941. imenovan ustaškim satnikom.[562] Imenovanje Medića ustaškim satnikom bio je zapravo jedini razlog zbog kojeg je izbačen iz franjevačkog reda.

6.1. Slučaj fra Justina Medića i pitanje sekularizacije

Činjenica jest da je fra Dominik Mandić bio upoznat sa slučajem Medić još od lipnja 1942., a vijesti o tome mu je prenio fra Vendelin Vasilj. U pismu je naveo kako je fra Justin Medić pozvan od poglavnika Pavelića da dođe u Zagreb i bude šef ureda za vjerske prijelaze, za osnivanje novih župa te da bude dušobrižnik PTB-a. Nadalje ističe kako je pitao provincijala Pandžića za dozvolu, a potonji mu je grubo odgovorio i odbio ga. Poglavnik Pavelić je tri puta požurivao njegov dolazak. Fra Justin je napustio provinciju, ostavio pismo provincijalu i nastanio se kod dalmatinskih franjevaca u Zagrebu, a upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca proglasila ga je bjeguncem i zaprijetila mu kaznama te je naposljetku napustio svoju službu.[563] Fra Dominik Mandić u pismu od 10. ožujka odgovara provincijalu kako je o slučaju Medić razgovarao s generalom franjevačkog reda. On je istaknuo da ukoliko Medić želi ostati u franjevačkom redu treba se pokoriti i slušati, dok s druge strane provincijal radi izvanrednih prilika koje vladaju treba postupat obzirno i neka ga ne tjera u krajnost. Nadalje je general savjetovao da provincijal službenim pismom pozove Medića u provinciju i da mu odredi umjerenu kaznu, te da mu se nakon toga dozvoli obavljanje vojne dušobrižničke službe. Kako navodi dalje u pismu, general franjevačkog reda smatra kako to nije politička stvar, pa je može svaki redovnik primiti s dozvolom starješina. Ukoliko se Medić ne odazove službenom pozivu i ne želi izdržati naređenu kaznu i time dati zadovoljštinu za povrijeđeni autoritet i redovnički posluh, tada valja prema njemu postupiti po generalnim konstitucijama franjevačkog reda. Fra Dominik je savjetovao provincijalu Pandžiću da Mediću preko Glavaša poruči da će dobiti dozvolu nakon što odradi naređenu kaznu.[564] Fra Dominik Mandić u pismu upućenom fra Radi Glavašu 12. ožujka 1942. moli da prenese Mediću da prihvati malu kaznu jer će u suprotnom biti izbačen iz franjevačkog reda.

[561] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 30. siječnja 1942.., f. 94482-1941., B – 25431 – 94482., kut 3/218.
[562] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. U-257 od 13. veljače 1942., B – 25431 – 94482., kut 3/218.
[563] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 260-261.
[564] BiH – AFPM – SP, sv. 135, f. 311. Usp. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 12-13.

Između ostalog, fra Dominik savjetuje fra Radoslavu Glavašu da spriječi ispade franjevaca i svećenika ukoliko ih ima, te da utječe na vodstvo ustaškog pokreta da nikome ne čini nasilje.[565]

Osim tog problema koji je opterećivao upravljačku strukturu hercegovačkih franjevaca nastao je i novi problem jer su državne vlasti tražile od Provincije imenovanje vojnih dušobrižnika. Tako provincijal Pandžić u pismu od 17. ožujka upućenom fra Dominiku Mandiću između ostalog navodi kako je fra Radoslav Glavaš urgirao da se riješi slučaj Medić. Provincijal Pandžić navodi kako mu je rekao da su sa slučajem upoznati u Zagrebu i Rimu, ali da čekaju naputke iz Rima. Ističe kako je to „napast jedna uz stotine drugih, i to rđa se prihvatila za svjetovnu vlast pa prijeti Crkvi. Takvih križeva ima još dosta“. U zadnjim redcima pisma navodi kako je kao provincijal pristao preuzeti vojnu pastorizaciju u Mostaru jer „možda bi bilo bolje za disciplinu, da ne puštamo naše u društvo u kome će se kao vojni svećenici morati kretati, ali je bolje da ostanu u Mostaru nego da idu na stranu“. Za vojnog dušobrižnika predložio je fra Marijofila Sivrića, a kako navodi, trebat će angažirati još jednog franjevca.[566]

Vlasti NDH su od provincijala Pandžića tražili nekoliko franjevaca koji bi obavljali dužnost vojnih dušobrižnika u oružanim snagama NDH. Ministarstvo hrvatskog domobranstva zatražilo je u dopisu od 4. studenog 1941. imenovanje na službu domobranskih dušobrižnika svećenika-redovnika fra Gojka Stajića (kapelana u Rakitnu), fra Anzelma Čulinu (kapelana u Gorancima) i fra Honorija Čilića (kapelana u Širokom Brijegu). U dopisu se moli provincijala Hercegovačke franjevačke provincije razrješenje njihove dotadašnje službe te imenovanje za domobranske dušobrižnike koji bi trebali biti u Zagrebu 17. studenoga, u vrijeme kad počinju duhovne vježbe i priprava.[567] Provincijal Pandžić u pismu od 8. studenog 1941. upućenom Ministarstvu hrvatskog domobranstva javlja da je služba vojnih kapelana teško spojiva s redovničkim životom, što znači neće biti moguće dopustiti pojedinim članovima preuzeti takvu dužnost.[568]

Sudeći prema pismu fra Dominika Mandića od ožujka 1942. jasno je kako je upravljačka struktura Provincije odlučila donijeti ovakvu odluku nakon dugog premišljanja. Provincijal Pandžić smatrao je kako dužnost vojnih dušobrižnika trebaju obavljati

[565] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 19.
[566] BiH – AFPM – SP, sv. 135, f. 292-292r.
[567] BiH – AFPM – SP, sv. 134., godina 1941., br. 975/41., f. 375.
[568] BiH – AFPM – SP, sv. 134., godina 1941., br. 986/41., f. 385.

dijecezanski svećenici jer su franjevci (redovnici) obvezani isključivo na zajednički život. Za domobranskog vojnog dušobrižnika u Mostaru sa zadaćom dušobrižništva vojne bolnice u južnom logoru provincijal je imenovao fra Berislava Mikulića. Potonji je živio u Mostaru i imao čin domobranskog satnika. Nekoliko godina kasnije, godine 1944., provincijal fra Leo Petrović 1944. imenovao je vojnim dušobrižnikom fra Danu Čolaka. [569]

Nekoliko mjeseci kasnije provincijal fra Krešimir Pandžić donio je konačnu odluku kojom će fra Justin Medić biti suspendiran ukoliko se ne vrati u provinciju.[570] Pandžić u jednom pismu navodi kako se fra Radoslav Glavaš mora brinuti za ovu situaciju i tražiti izlaz jer ne zna što bi više s Medićem. Nadalje ističe kako fra Anzelmo Čulina zadaje brige jer mimo franjevačkih starješina želi istupiti iz reda, dok s druge strane fra Dane Čolak urgira da mu starješine odobre napuštanje franjevačkog reda. Ističe kako je potonjem poručio da se obrati Svetoj Stolici ukoliko mu se žuri napustiti franjevački red.[571] Nekoliko dana kasnije navodi kako mu se Medić nije javio, unatoč tomu što ga je upozorio pisanim putem. Nadalje ističe kako je poslao formalnu kanonsku opomenu fra Placidu, dok je fra Anzelma Čulinu suspendirao. Kako se potonji nalazi u mostarskom samostanu, zabranjeno mu je izlaženje. Nadalje navodi kako fra Dane uporno traži odlazak iz franjevačkog reda te da će biskup i Sveta Stolica raditi na njegovu slučaju.[572] Fra Tugomir Soldo ističe kako je fra Dane Čolak na vlastiti zahtjev imenovan duhovnikom IX. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga sa sjedištem u Mostaru.[573]

U pismu od 15. svibnja fra Vendelin Vasilj obavijestio je fra Dominika Mandića o tome kako je poglavnik Pavelić odlučio Medića zadržati kod sebe. Fra Vendelin smatra kako starješine Provincije hoće silom maknuti Medića iz Zagreba. Time se Provincija blamira, što bi je u budućnosti moglo skupo koštati. Vasilj navodi kako je fra Justin dobar redovnik i čovjek, a prema njemu se vodi nečovječan postupak. Vasilj u ime razboritih i mlađih članova Provincije moli Mandića da svojim ugledom utječe na to da afera završi i da se s fra Justina skine etiketa otpadnika. U zaključnom dijelu pisma spominje aferu fra Anzelma Čuline i navodi kako štetu za Provinciju ne može popraviti ni sto dobrih svećenika za pedeset godina,

---

[569] Krajem rata za vojne dušobrižnike imenovani su fra Tugomir Soldo, fra Blago Karačić itd. Za brigu oko izbjeglica iz južne Hrvatske koji su se sa oružanim snagama NDH povlačili prema Zagrebu imenovani su fra Vendelin Vasilj i fra Mladen Barbarić. I. Sivrić, *Krvave godine…,* 192.
[570] Pismo od 13. svibnja 1942. upućeno fra Justinu Mediću. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 01.
[571] Pismo od 3. svibnja 1942. upućeno fra Dominiku Mandiću. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 147.
[572] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 9.
[573] T. Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 436.

jer jeo on prešao sve mjere. Moli fra Dominika da jednim brzim i energičnim postupkom spasi disciplinu u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji.[574]

Navedena pisma svjedoče kako je uz slučaj Medić bilo još nekoliko mlađih članova Provincije koji su zahtijevali istupanje iz franjevačkog reda radi obavljanja svjetovnih poslova. Provincijal Pandžić u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 8. srpnja 1942. navodi kako mu je u prilogu poslao molbu fra Hinka Prlića za sekularizaciju.[575] Pritom Pandžić tvrdi kako s neukroćenim prirodama današnjih mladića nije lako izaći na kraj, a u daljnjem tekstu ističe kako je Mediću 21. lipnja poslao drugu kanonsku opomenu i nije dobio odgovor na pismo. Naredio mu je da ide dva tjedna u Slano obaviti duhovne vježbe, ostalo vrijeme do puna dva mjeseca neka se pripravi za jurisdikciju i onda će mu se prema vladanju dignuti suspenzija i odrediti posao. Zaključuje kako će sa fra Anzelmom Čulinom možda najkraći i najzgodniji postupak biti da iziđe iz reda sam ako nađe biskupa.[576]

Fra Justin Medić je nakon svih pritisaka došao u Mostar 5. kolovoza i sastao se s provincijalom Pandžićem. O detaljima razgovora potonji je obavijestio fra Dominika u pismu u kojem je naveo da mu nakon razgovora nije bilo pravo za kaznu koja se sastojala od 15 dana obavljanja duhovnih vježbi u Slanom. Nadalje navodi kako mu je Medić rekao da je odlučio krenuti putem sekularizacije te je napisao izjavu u kojoj ističe kako se želi sekularizirati. Nadalje provincijal ističe kako je generalu franjevačkog reda javio za fra Patricija Šumanovića, koji mu se javio pisanim putem zatraživši otpust iz franjevačkog reda. U pismu Pandžić moli Mandića za savjet vezano za slučaj fra Patricija Šumanovića jer nije siguran hoće li napisati deklaraciju kojom bi Šumanović bio opušten iz franjevačkog reda.[577]

Fra Dominik Mandić u pismu upućenom provincijalu Pandžiću 26. listopada 1942. navodi kako šalje reskript o privremenoj sekularizaciji fra Justina Medića. Moli ga da izvorni dokument nakon uvida proslijedi đakovačkom biskupu Antunu Akšamoviću i zatim obavijesti Medića. Ističe da ga biskup ukoliko želi može prije isteka kušnje primiti u svjetovni kler jer „to bi bilo najbolje“. Ističe kako mu fra Hinko Prlić i fra Anzelmo Čulina upućuju pisma i traže sekularizaciju. Fra Dominik traži mišljenje provincijala što poduzeti.[578] Provincijal

[574] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 4.
[575] Fra Hinko Prlić u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 6. listopada 1942. navodi kako je podnio molbu na Kongregaciju za raširenje vjere da mu dopuste prijelaz u svjetovne svećenike. Ističe kako je o svemu upoznat provincijal Pandžić. Moli fra Dominika za pomoć kako se molba ne bi zatezala ili još gore da se situacija ne zapetljava jer on čvrsto stoji iza svoje odluke. Navodi da nije riječ o nikakvom trenutnom nezadovoljstvu niti problemom sa starješinama, nego je riječ isključivo o njegovu osobnom stavu. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 248-249.
[576] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 50.
[577] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 215.
[578] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 103.

Pandžić u pismu od 28. listopada 1942. između ostalog moli fra Dominika da uredi stvar oko fra Anzelma Čuline da skine habit i ode. Ističe da je uz Medića iz franjevačkog reda otpao i Hinko Prlić. Navodi kako je poslao kanonsku opomenu za fra Patricija Šumanovića koji se navodno planira ženiti.[579]

Provincijalat hercegovačkih franjevaca u dopisu od 23. prosinca 1942. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja – odjelu za Bogoštovlje ističe da je fra Hinko Prlić, dosadašnji kapelan u Tomislavgradu, razriješen dužnosti 18. prosinca 1942. i moli se Ministarstvo da izbriše tog franjevca iz platnog iskaza.[580] Pročelnik odjela za bogoštovlje fra Radoslav Glavaš je 29. prosinca 1942. ukinuo državnu pomoć fra Hinku Prliću.[581]

Početkom idućeg mjeseca fra Dominik Mandić nije propustio obavijestiti provincijala Pandžića da mu uz pismo šalje reskript Kongregacije za raširenje vjere kojom je odobrena sekularizacija fra Anzelma Čuline. Moli provincijala da spomenuti reskript proslijedi nadbiskupu Ivanu Šariću. U daljnjem tekstu pisma fra Dominik ističe kako je šteta što redovnici traže sekularizaciju, dok je za Provinciju to sreća jer je to jedini način da se riješi elemenata poput fra Anzelma Čuline. Nadalje ističe kako je bolje čistiti u odgojnim zavodima, počevši od internata na Širokom Brijegu pa do Teologije u Mostaru. Moli provincijala Pandžića da preporuči odgojiteljima i nastavnicima da dobro paze na mladež i da na vrijeme otpadne ono što nije za redovništvo niti za svećenstvo. Zaključuje da im je bolje napustiti franjevački red, nego kasnije tražiti sekularizaciju ili redukciju u laičko stanje.[582]

Nadalje je Mandić sredinom mjeseca studenog uputio je još jedno pismo provincijalu Pandžiću u kojem ga obavještava da mu je poslao dva pisma vezano za reskripte za sekularizaciju Medića i Čuline. Ističe kako je bolje da odu nego da ruže provinciju i čine štetu svetoj Crkvi i dušama. Nadalje navodi kako je dostavio dopis Svetoj Stolici da fra Patricije Šumanović bude reduciran „ad statum laicalem“.[583]

Da je Hercegovačka franjevačka provincija bila uzdrmana slučajem Medić svjedoči fra Rufin Šilić u pismu od 28. studenog 1942., u kojemu ističe kako je situacija među njezinim članovima zabrinjavajuća. Ističe da je velika tvrdoglavost vodećih, dok redovnici napuštaju Provinciju jedan za drugim. Šilić navodi i kako su starješine optužili profesore bogoslovije da uopće nisu odgojili mlade redovnike kako treba. Ističe kako kruže vijesti da će dva profesora sa Humca istupiti iz franjevačkog reda ili iz svećeništva. U daljnjem tekstu ističe kako bi to

[579] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 280.
[580] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 12885-B od 23. prosinca 1942., B – 11931 – 12145., kut. 63/218.
[581] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 12885-B od 29. prosinca 1942., B – 11931 – 12145., kut. 63/218.
[582] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 106.
[583] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 113-114.

bila užasna sramota i šteta jer su sposobni i dobri redovnici, a imaju nadasve izvanredan ugled među klericima. Postoji strah da sa sobom povuku dosta mladih klerika. Predlaže da se fra Gracijana Raspudića stavi na njegovo mjesto jer je mnogo sposobniji za apologetski dio ekleziologije. Navodi kako klerici ostaju bez tri profesora, bez fra Jerke Borasa, fra Ante Jelavića[584] i fra Pave Šimovića, što će na njih porazno djelovati.[585]

Fra Dominik Mandić u pismu upućenom profesoru fra Rufinu Šiliću 14. prosinca 1942. navodi i to kako ga se neugodno doimaju vijesti o izlasku mlađih osoba iz franjevačkog reda te ističe kako mala neslaganja sa starješinama franjevačkog reda nisu dovoljni razlozi za takvo postupanje. Zaključuje kako valja znati trpjeti, a bar se kod franjevaca često mijenjaju starješine i nitko nije vječan, pa ni poteškoće koje imaju sa starješinama. Mandić naposljetku moli fra Rufina Šilića da utječe koliko može da se ljudi smire i ne prave nepopravljivih koraka.[586]

Rješenjem Svete kongregacije redovnika, od 20. listopada 1942. odobrena je sekularizacija fra Justina Medića, a rješenjem iste kongregacije, od 26. listopada 1942. dozvoljena je sekularizacija i fra Anzelma Čuline.[587] Ubrzo nakon toga stiglo je rješenje te kongregacije, od 12. studenog 1942. kojim se odobrava sekularizacija fra Hinka Prlića.[588]

Da je slučaj Medić riješen svjedoči pismo provincijala Pandžića od 20. prosinca 1942., u kojem Mandiću priopćava kako je biskup bosansko – đakovački i srijemski Antun Akšamović primio fra Justina Medića kod sebe, dok je fra Anzelma Čulinu i fra Hinka Prlića primio nadbiskup Ivan Šarić. Nadalje navodi da su fra Gracijan Raspudić i fra Kruno Pandžić iz samostana na Humcu tražili sekularizaciju, dok je fra Branko Marić tražio prelazak u bosansku provinciju kako bi stupio u državnu službu. Ističe kako su se s vremenom predomislili, a ističe kako im je poručio da kao provincijal nikoga ne tjera iz franjevačkog reda silom ili radi ljudskih obzira. Fra Kruno se povukao i otišao u Ljubljanu položiti doktorat. Zatim ističe kako ga je fra Gracijan molio za dozvolu obavljanja službe vojnog

---

[584] Fra Ante Jelavić je fra Bonin stariji brat rođen je 3. listopada 1895. u Veljacima gdje je završio i osnovnu školu. Gimnaziju je pohađao na Širokom Brijegu, a bogoslovni studij u Mostaru, Fuldi i Rimu. Franjevački habit obukao je 1904., a za svećenika je zaređen 1910. godine. U Rimu je postigao doktorat iz teologije. Najveći dio života proveo je kao profesor bogoslovlja na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru, čak 30 godina (1913. – 1943). U dva navrata bio je i rektor bogoslovije. Novicijat Hercegovačke franjevačke provincije preuzeo je 1943., a pritom je vršio dužnost tajnika, definitora i kustosa Provincije. Između ostalog, bio je upravitelj Hrvatske tiskare u Mostaru, a neko vrijeme i urednik *Kršćanske obitelji* (1914. – 1919.). Preminuo je u Mostaru 18. siječnja 1957. u 72. godini života, 55. godini redovništva i 47. godini svećeništva. Pokopan je na groblju Šoinovac. Fra Robert Jolić, „Fra Bono (fra Branimir) Jelavić (1898.-1945.)“. *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 1 (2009), br. 1: 23-31.

[585] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 304-305.

[586] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 127.

[587] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.* (142.

[588] *Isto*, 143.

dušobrižnika kao franjevac. Provincijal Pandžić u pismu navodi kako ga je odbio radi zaključaka svih provincijala da franjevci ne mogu obavljati službu vojnih svećenika izvan samostana. Navodi kako su postigli dogovor s ministarstvom i preuzeli pastorizaciju vojske u Mostaru kako bi ih pustili na miru. Navodi kako je savjetovao fra Branku da traži dozvolu kapitula, jer želi u državnu službu kako bi trošio plaću na rodbinu koja je donekle stradala. Provincijal Pandžić zaključuje kako više voli to nego da mu Provincija dade pomoć. Nadalje navodi kako u biskupiji redovničko zvanje nije pustilo korijena među klericima i svećenicima, odnosno „vjetar nosi uvelo lišće". Navodi da bi otpadi mogli pročistiti i pomladiti organizam ukoliko bi se probudili zdraviji elementi u Provinciji. Ističe kako se u bogosloviji osjeća najjača potreba solidna rada i pionira.[589]

Pitanje sekularizacije pojedinih članova i dalje je bilo glavna briga upravljačke strukture Provincije u idućoj godini. Tako su početkom siječnja 1943. sekularizaciju tražili fra Gracijan Raspudić i fra Kruno Pandžić iz samostana u Humcu. Fra Gracijan Raspudić tražio je da ga nadbiskup Šarić primi u svoju nadbiskupiju, ali pod uvjetom da može odmah obnašati dužnost vojnog dušobrižnika. Iz dostupnih izvora jasno je kako je nadbiskup Šarić odbio takav zahtjev.[590] Stvar je riješena na način da su odlukom provincijala fra Kruno Pandžić i fra Gracijan Raspudić premješteni za vojne dušobrižnike radi kazne zbog ponašanja dok su bili na samostanu u Humcu. S druge je strane od provincije otpao fra Vinko Nuić, koji je zatražio sekularizaciju i otišao u Zagreb.[591]

Rafael (fra Justin) Medić je nakon prijelaza u dijecezansko svećenstvo služio u Đakovačkoj biskupiji. Bio je član Ustaškog pokreta i u službi vojnog dušobrižnika te osobnog ispovjednika poglavnika Pavelića. Između ostalog je bio u službi vjeroučitelja u Ustaškom dječačkom zavodu. U proljeće 1945. se zajedno s oružanim snagama NDH i hrvatskim civilima povlačio prema Austriji.[592]

Iz izvora jasno uočavamo kako je upravljačka struktura Hercegovačke franjevačke provincije bila prisiljena raspravljati o slučajevima Glavaš, Medić i ostali puno prije nego je Vrhovna uprava franjevačkog reda u Vatikanu objavila naputke franjevačkim provincijama u NDH kako se ponašati u takvim i sličnim situacijama. Ta problematika dodatno je

---

[589] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 319.

[590] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 216. BiH, AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 233-234.

[591] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 173.

[592] Pobjegao je iz partizanskog zarobljeništva s Križnog puta i dočepao se slobode. Umro je u rujnu 1973. u Münchenu. Ivan Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine* (Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 1999), 186.

opterećivala upravljačku strukturu Provincije i općenito se radilo o mlađim članovima Provincije koji su podnijeli zahtjev za sekularizaciju.[593]

[593] I. Šarac, "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva", 293.

VII. SRPANJSKA DIPLOMATSKA AKTIVNOST FRA DOMINIKA MANDIĆA

U srpanjskoj kampanji fra Dominik Mandić uputio je 9. srpnja 1941. pismo biskupovom tajniku fra Vendelinu Vasilju. U njemu ističe kako nije dobro to što se mlađi franjevci previše zaletavaju u politiku i preporučuje da se svatko bavi svojim redovničkim i svećeničkim dužnostima te da javne poslove treba prepustiti svjetovnjacima i njihovoj odgovornosti. Poziva na suzdržavanje od politike i izbjegavanju svega za što bi se u budućnosti mogli kajati jer rat nije još završio.[594] Fra Dominik je pismo sličnog sadržaja u srpnju 1941. uputio fra Bernardinu Smoljanu,[595] kao i fra Sebastijanu Leski 9. listopada 1941.[596]

Da je niži kler shvatio ozbiljnost Mandićevih poruka iz Rima svjedoči primjer fra Otona Knezovića, koji je 6. srpnja u svojoj propovijedi u Posušju oštro napao ustaše i njihovo djelovanje zbog ubijanja nedužnog srpskog stanovništva. Ističe da je vidio nekog ustašu u Kočerinu koji je doveo neke ljude, a jednog udario u leđa. U propovijedi navodi da unatoč tome što je poglavnik izdao odredbu da se ne smije nitko ubijati, on je to učinio nakon gotova posla i to pod pritiskom jedne strane države. Kotarske vlasti u Posušju su reagirale i naredile uhićenje fra Otona Knezovića po oružnicima. Nakon što su ga ispitali kažnjen je protjerivanjem u samostan na Široki Brijeg. Knezović je gotovo kamenovan od prosvjednika koji su se okupili ispred zgrade kotarske vlasti u Posušja. Po naredbi podmaršala Vladimira Laxe oslobođen je iz mostarskog pritvora. Fra Tugomir Soldo svjedoči kako mu je poštar Rudo Miljković rekao, „da su ustaše na telefon psovale majku podmaršalu Vladimiru Laksi“.[597] Župske vlasti NDH tražile su od Knezovića da na slijedećoj misi, 13. srpnja u Posušju, održi propovijed u kojoj će opozvati iznesene tvrdnje. Nema podataka o tome je li on to zaista i učinio.[598] U razdoblju između kraja lipnja i početka srpnja 1941. ministar unutarnjih poslova NDH Andrija Artuković došao je u Ljubuški i na putu prema Mostaru zaustavio se u Čitluku gdje je razgovarao s fra Augustinom Matićem. U razgovoru se potonji požalio

[594] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 184.
[595] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 97.
[596] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 87., BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 131.
[597] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 19. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 410.
[598] S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima*…, 271-272. Mahmud Konjhodžić, *Kronika o Ljubuškom kraju, knjiga 1* (Ljubuški: Općinski odbor saveza udruženje boraca Narodnooslobodilačkog rata, 1974), 309-310.

ministru na djelovanje ustaša prema Srbima u Hercegovini, na što mu je ovaj odgovorio da bi „trebalo (…) sve hercegovačke fratre zatvoriti dok ovo ne prođe“![599]

Činjenica je da su članovi Provincije zastupali ideju hrvatske države, no nije bilo istrčavanja u politiku i svatko je obavljao svoj posao kako to navodi fra Bernardin Smoljan u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 5. srpnja 1941.. U daljnjem tekstu pisma ipak navodi iznimku, a riječ je o fra Martinu Sopti koji je u Mostaru zamalo izgubio život ne vodeći računa o postojećim zakonima i vladajućim prilikama.[600]

Budući da nije mogao napustiti franjevačku upravu u Rimu zbog ratnih okolnosti, fra Dominik Mandić je 24. srpnja poslao pismo s naslovom “Upute Mnop. o Provincijalima hrvatskih franjevačkih provincija”. Upute sadrže načela kako se u ratnim prilikama ponašati prema Srbima i Židovima. Nadalje nalažu franjevcima sprečavanje nezakonitosti s bilo koje strane te obvezu zaštite progonjenih, a imovinu koja je pripadala Srbima ili Židovima franjevci ne smiju primati na dar ili kupovati. Fra Dominik je tražio da upute ima svaki član Franjevačkih provincija i primjenjuje ih u svakodnevnom životu.[601]

General franjevačkoga reda Leonardo Maria Bello podupro je fra Dominikovu inicijativu te je 18. kolovoza uputio poslanicu na latinskom jeziku svim provincijalima hrvatskih franjevačkih provincija. U poslanici br. 701/41 pod naslovom “Mpp. i pp. ocima i časnoj braći Hercegovačke franjevačke provincije” general franjevačkoga reda zamolio je hercegovačke franjevce “da ne ulaze u politiku te da nemaju udjela u progonu i zlostavljanju inovjeraca te da uvijek slijede program reda Mir i dobro.”[602]

Mostarski biskup fra Alojzije Mišić i upravljačka struktura Hercegovačke franjevačke provincije na čelu s provincijalom fra Krešimirom Pandžićem i generalnim vikarom fra Leom Petrovićem shvatili su ozbiljnost Mandićevih uputa te jasno upućivali i inzistirali među subraćom da se ne bave politikom.[603] U ljeto 1943. fra Leo Petrović je imenovan provincijalom spomenute provincije dodatno učvrstivši kormilo i smjer kretanja iz okružnice od 21. kolovoza 1943., u kojoj se kaže da je jedina dužnost franjevaca propovijedati ljubav za

---

[599] M. Konjhodžić, *Kronika o Ljubuškom kraju*, 310. Usp. S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima*…, 272.
[600] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 141.
[601] Miljenko Stojić, “Načela kojima su se rukovodili franjevci tijekom Drugog svjetskog rata”, *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva “Fra Leo Petrović i 65 subraće”* 7 (2011), br. 2: 11. Usp. I. Šarac, “Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva”, 401. i E. Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, 486-489.
[602] I. Šarac, “Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva”, 402. Usp. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 192.
[603] M. Stojić, “Načela kojima su se rukovodili franjevci”, 13-14.

bližnjega, pravdu i slogu među ljudima. Dalje u tekstu stoji da je knjiga franjevaca *Evanđelje*, a ne radijska promidžba i dnevne novosti. Shodno tome kaže da u sporazumu s ocima provincije najstrože i pod prijetnjom kaznenih sankcija zabranjuje svima i svakome u javnosti i uopće pred vanjskim osobama davati izjave o prilikama u domovini i javno kritizirati rad vlasti, prognozirati budućnost u svijetu i iznositi svoje mišljenje o svjetskim problemima i događajima. U svojoj okružnici poziva na molitvu brevijara, činjenje drugih privatnih pobožnosti i molitvu za siromašni narod i za domovinu Hrvatsku.[604]

Zbog svih kleveta i optužbi na članove Hercegovačke franjevačke provincije jedan je dio mlađih članova Provincije optužio fra Dominika Mandića da je on tvorac svih optužbi, dok ga je drugi dio članova Provincije označio Jugoslavenom.[605] Unatoč svim klevetama iz Rima niti jedno ime katoličkog svećenika u proljeće i ljeto 1941. u Hercegovini nije vezano za zlodjela prema srpskom i židovskom stanovništvu.[606] Prema mišljenju Stipe Loze fra Dominik Mandić „je uspio ustrajnom diplomatskom kampanjom iz Rima disciplinirati hercegovačke i dalmatinske franjevce ali i vlasti NDH općenito".[607] Riječ je o upitnom zaključku jer fra Dominik Mandić prije svega nije imao utjecaj na nekolicinu franjevaca poput Glavaša, Medića, i Čulinu.

Mandić je u listopadu iste 1941. nastavio disciplinirati članove Hercegovačke franjevačke provincije, kao i mostarskog biskupa Alojzija Mišića. U pismu od 14. listopada piše kako je susreo Giuseppea Ramira Marconea, papinskog izaslanika kod hrvatskog episkopata i naroda te da mu se potužio kako se franjevci previše bave dnevnom politikom. U daljnjem tekstu pisma fra Dominik ističe kako su najviši crkveni krugovi žalosni zbog okrutnosti i prolijevanja krvi u tamošnjim krajevima. Nadalje, moli biskupa Mišića da utječe na vodeće ljude kako bi se klonili svega što je nasilno, nepravedno i nekršćanski, a da svi ljudi, napose svećenstvo bude veoma oprezno i povučeno u ovim mutnim i opasnim vremenima gdje se ne vidi konačni razvoj i ishod stvari. Fra Dominik ističe kako u Vatikanu ne gledaju s veseljem na masovni prijelaz pravoslavnih na katoličku vjeru jer je mišljenje da tu nema uvjerenja ni slobode, a takve vjernike Katolička Crkva ne želi primiti u svoje krilo. Nadalje navodi kako bi se svako nasilno prevrtanje drugih na katoličku vjeru moglo osvetiti Katoličkoj Crkvi u NDH.[608]

---

[604] BiH – Arhiv župe i samostana Humac, Ljubuški, Spisi, sv. A – 21. (1940. – 1943.), br. 602/43 od 21. kolovoza 1943., f. 770. Usp. M. Stojić, "Načela kojima su se rukovodili franjevci, 14-15.
[605] Pismo fra Jerke Borasa upućeno 19. rujna 1941. fra Dominiku Mandiću. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 197-198.
[606] I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 301.
[607] S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima*…, 268-275.
[608] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 143.

S druge strane u pismu od 28. listopada 1941. upućenom provincijalu Pandžiću navodi kako u Rim stižu optužbe na račun franjevaca iz hrvatskih provincija od strane „neprijatelja i prijatelja, svjetovnjaka i crkvenjaka, pripadnika NDH i okupatorske vlasti i ističe da se tužbama ovdje vjeruje a da se ja umorih tumačeći pravo stanje stvari“. Moli provincijala Pandžića da mu pošalje dokumente, iskaze Srba, Židova, svjetovnjaka, crkvenjaka, vlasti, dokaze u ruci da su se franjevci ispravno držali, da nisu nikome činili nasilje nego da su progonjene štitili. Ističe kako ih treba hitno prikupiti i slati ih u Rim.[609] U Mandićevoj ostavštini ne nalazimo odgovor na ovaj upit, no to ne znači da provincijal Pandžić nije prikupio potrebnu dokumentaciju i preko svoje mreže crkvenih struktura dostavio dokumentaciju u Vatikan. U ovom pismu više je nego očit kršćanski svjetonazor fra Dominika Mandića i njegova očinska skrb za subraću, odnosno za cijelu Hercegovačku franjevačku provinciju.

Unatoč tome što su hercegovački franjevci sudjelovali u spašavanju žrtava ustaških progona u Hercegovini, poslije završetka rata komunisti su ih proglasili nepoćudnima i krivima zbog podržavanja vlasti NDH i suradnje s njima. Upravo se u pismu fra Vencela Kosira upućenom fra Dominku Mandiću 28. listopada 1941. govori o tome kako je fra Dominik bio krivo informiran u vezi događanja u Provinciji i optužbi protiv franjevaca za podržavanje nove vlasti. Kosir nadalje navodi kako su se franjevci zauzimanjem za progonjene izvrgli krajnjoj opasnosti, a unatoč tome ih u Vatikanu optužuju da su krivi. Ono što je fra Vencel Kosir vizionarski izrekao jest rečenica: „Istina je da ćemo biti prvi na radu, ali ne radi njihove krivice nego jer su franjevci i predstavnici hrvatskog naroda“. Tvrdi kako nije mogao doznati za nekorektnost bilo kojeg fratra niti za najmanje sudioništvo u čemu nedopuštenome. Kosir ističe kako franjevce najviše optužuju radi naklonosti najviših prema njima, a među razloge optužbi ubraja položaj fra Radoslava Glavaša u vladi NDH te poziv fra Justinu Mediću od poglavnika Pavelića. U daljnjem tekstu pisma navodi kako ima istaknutih veličina koje se ne mogu priviknuti na novo stanje, jer to oni nisu prije predvidjeli te dodaje kako „znate da se u samostanima ne nalaze najtvrdoglaviji ljudi“.[610] Neki povjesničari smatraju kako je fra Vencel Kosir odbijao sumnjičenja hercegovačkih franjevaca i odgovornost za te glasine prebacio između ostalog na pristrane franjevce. Riječ je o onim franjevcima koji se nisu mogli osloboditi svoje jugoslavenske prošlosti. Potonji su prema

[609] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 153r.
[610] BiH – AŽSUBDMŠB,, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 242-243.

tome mišljenju fra Dominiku dostavljali nepovoljne vijesti o prilikama u domovini jer se nisu mogli pomiriti s novim stanjem.[611]

Kad je riječ o franjevačkom redu općenito slično razmišlja fra Mihael Troha, koji je u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 6. studenog 1941. naveo kako se franjevački red u NDH suočava s tužbama i klevetama koje stižu u Rim. On izražava čuđenje što se tim tužbama i izvješćima vjeruje te ističe kako ljudi ne shvaćaju prilike u NDH i kako franjevački red radi sve u duhu Crkve i Reda. Istaknuo je da „ako budu pravoslavci i Židovi objektivno pisali povijest franjevačkog reda i provincija iz 1941. bit će to najljepše stranice naše povijesti“. U daljnjem tekstu pisma navodi kako su franjevci u očima običnog naroda, pravoslavaca i Židova, najbolji prijatelji i zaštitnici. Fra Miho ističe kako su srpski političari taj svoj narod napustili, pobjegli ili su deportirani, i onda tužakaju. On ističe i kako su se franjevci za taj inovjerni narod toliko zalagali, jer se narod k njima utjecao, molio i tražio franjevce, a od njih je dobio zaštitu. Franjevci su ih podučavali katoličkoj vjeri i prevodili na katolicizam. Troha tvrdi i kako je pet puta kod ustaškog redarstva u Zagrebu intervenirao za Židove, od toga tri puta uspješno. Navodi kako je Gestapo odlučivao kad je riječ o njegovu neuspjehu, a naposljetku je istaknuo da ako im Vatikan ne vjeruje neka pošalju u sve franjevačke provincije delegate koji će na terenu sve obaviti istraživanje i pravedno prosuditi.[612]

Fra Vencel Kosir shvatio je bit kampanje uperene protiv hercegovačkih franjevaca u ljeto 1941. i bilo mu je jasno kakve će biti posljedice za Provinciju. Znao je to i fra Dominik Mandić još u vrijeme srpanjske diplomatske kampanje, koji je nastavio pozivati na oprez i u prosincu iste godine.[613] Kasniji provincijal fra Leo Petrović uistinu u djelu provodio sadržaj okružnice provincijala Pandžića iz svibnja 1941. godine. To dokazuje fra Bonicije Rupčić u pismu upućenom fra Dominiku 7. listopada 1943., u kojem, između ostalog, ističe kako su zadovoljni s provincijalom Petrovićem. U daljnjem tekstu pisma navodi kako se bojao za njega da ne podlegne svojoj staroj bolesti strogosti i tvrdoglavosti. Nadalje, navodi kako se prevario u njemu jer je razborit i brine za svakoga koliko može. Ističe da brine i o tome da se hercegovački franjevci ne bave politikom, nego da svojim poslovima.[614]

---

[611] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, 455.
[612] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 256-257.
[613] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 98-99. Pismo fra Dominika Mandića od 2. prosinca 1941. upućeno biskupu fra Alojziju Mišiću. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 176-177.
[614] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 173.

7.1. Diplomatska aktivnost i razvoj političke misli fra Dominika Mandića od 1941. do 1943.

Kako bi se razumjela bit fra Dominikovog pokušaja disciplniranja vlasti NDH, a poglavito katoličkog svećenstva, treba znati kako je rješenje hrvatskog pitanja vidio u novoj Jugoslaviji, pa je bio izraziti protivnik Nezavisne Države Hrvatske. Redovno je održavao veze s Hrvatima u izbjegličkoj vladi, ali i s utjecajnim Srbinom i ministrom vanjskih poslova izbjegličke vlade u Londonu Momčilom Niničićem, sa slovenskim predstavnikom u vladi Mihom Krekom i s kraljem Petrom II. Karađorđevićem.[615] Fra Dominik Mandić u pismu upućenom komisaru hercegovačkih franjevaca u SAD-u fra Davidu Zrni 9. listopada 1941. ističe kako je uspostava NDH izazvala oduševljenje u hrvatskim zemljama, a napose u Hercegovini među mlađim franjevcima, seljacima, pristašama HSS-a i općenito među inteligencijom. U tekstu pisma razvidna je fra Dominikova informiranost o međunacionalnim sukobima u travanjskom ratu gdje jasno ističe da su zločine nad civilnim pučanstvom u Hercegovini započeli četnici. U daljnjem tekstu pisma kritizira vlasti NDH radi progona i ubijanja Židova i Srba navodeći brojku od navodno 100.000 Srba ubijenih za što su odgovorne Vlasti NDH u prvih nekoliko mjeseci uspostave nove državne tvorevine. Očigledno je kako su neki hrvatski članovi izbjegličke vlade uzimali takve podatke bezrezervno, stoga nije neobično da je to tada učinio i Mandić. U daljnjem tekstu pisma Mandić opisuje i ostale neprilike koje vladaju u Hercegovini.[616] Prema vijestima koje je dobio od nekih članova provincije, u Hercegovini osim ratnih strahota vlada teška oskudica uzrokovana velikom sušom i posljedično tome propalom ljetinom, nedostatak novčanih sredstava te nedostatak novca za održavanje kao i za obnovu pojedinih samostana, poglavito oštećenog samostana i crkve u Mostaru.[617]

Fra Dominik Mandić je svoju diplomatsku aktivnost nastavio početkom 1942. godine. Uputio je pismo nadbiskupu Alojziju Stepincu u kojem između ostalog navodi kako do njega u Rimu dopiru vijesti o krvoprolićima u Domovini, u kojima najviše stradavaju nedužni. Ističe kako zločini četnika ne opravdavaju činjenicu da Hrvati pale čitava sela i ubijaju nevine civile i nejaku djecu. Moli nadbiskupa Stepinca da što prije i što odlučnije javno podigne glas i založi se za izmirenje zavađene braće te humano i kršćansko utvrđivanje unutarnjih prilika.

[615] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, 447-448.
[616] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 226-228.
[617] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 158. i BiH, AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 234.

Uz to želi da to isto učini katolički episkopat, da bi sve to moglo uvažiti i provesti u djelo vodstvo hrvatskog naroda.[618]

Sasvim je jasno kako fra Dominik nije dijelio oduševljenje velikoga dijela hrvatskog naroda s uspostavom vlasti NDH. U tom je pismu također jasno uočljivo kako je povjerovao i prihvatio brojku od 100.000 pobijenih nedužnih Srba od vlasti NDH u prvih nekoliko mjeseci. Nameće se zaključak kako je fra Dominik Mandić nasjeo na ove brojke upravo iz kontakta s predstavnicima jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. U jednom pismu fra Jerke Borasa upućenom 14. studenog 1941. fra Dominiku Mandiću navodi se kako se prilike u Hercegovini još nisu stabilizirale jer Srbi rade probleme novoj državi i masovno pristupaju četničkom pokretu u BiH. U daljnjem tekstu pisma navodi kako su katolici u BiH u opasnosti jer postoji mogućnost da u kratko vrijeme izgore poput šibice jer su Srbi sklopili savezništvo s talijanskom vojskom te su potonje potpuno uvjerili da su katolici krvoločan narod sa zlim namjerama i protive se Talijanima. Potom navodi kako su Srbi uključili intelektualce koje šire razne pamflete u Vatikan, odnosno papi, zatim u Rim Mussoliniju i ocrnjuju Katoličku Crkvu u Hrvata. Fra Jerko ističe kako se ne bavi politikom, niti će se ikada baviti i smatra da je vrijeme za pribranost te očuvanje države. U daljnjem tekstu pisma moli fra Dominika da kod pape, Mussolinija i talijanskog kralja energično intervenira i opovrgne sve laži uperene protiv Hrvata katolika, posebno onih u Herceg–Bosni. Ističe kako je provincijal Pandžić neke mlađe franjevce zbog kojekakvih političkih i inih istupa pritegao i strože kaznio, što je izazvalo bunt i počeli su prikupljati potpise protiv njega. Nadalje navodi kako je provincijal bio predobar profesor i razmazio je mlađe franjevce. Zaključuje kako su okolnosti dovele do razdora unutar članova Provincije. Na kraju pisma fra Jerko Boras moli fra Dominika kako bi ohrabrio provincijala Pandžića.[619]

Iz ovog se pisma jasno vidi kako je srpska kampanja ocrnjivanja hrvatskog naroda, odnosno vlasti NDH, pokazivala svoje rezultate u Rimu, odnosno u Vatikanu. Fra Dominik Mandić je u svojoj diplomatskoj aktivnosti prešutio srpske zločine nad nedužnim hrvatskim i muslimanskim stanovništvom krajem lipnja i početkom srpnja 1941., ali i srpske zločine u kolovozu iste godine u Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni. Pretpostavljam da tu krivnju snosi Provincija jer ga uopće nije izvještavala o tome.

[618] Pismo od 25. siječnja 1942. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 138.
[619] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 231-232.

U jednom pismu od 29. listopada 1942. upućenom ministru Juraju Šuteju u Londonu diže glas protiv četničkog uništavanja Hrvata u istočnoj i zapadnoj Hercegovini, Rami i Vrgorcu. U tom pismu kojeg je fra Dominik Mandić poslao izbjegličkoj vladi u Londonu, s preciznim podacima o četničkim zločinima nad Hrvatima i traženju istrage i reagiranju na iste, odbačeni su od strane predsjednika izbjegličke vlade Slobodana Jovanovića.[620] Unatoč takvom stavu izbjegličke vlade, Mandić je bio uvjeren kako ona može zapovjediti četnicima da prestanu činiti zločine nad Hrvatima i da ne služe tuđincu i osvajaču. S druge strane, bio je uvjeren kako treba izravno djelovati preko Moskve kako bi se utjecalo na partizane koji čine zločine nad Hrvatima i Srbima. Zaključuje kako partizani čine manje zla nad Hrvatima za razliku od četnika.[621] Tomislav Jonjić smatra kako su izvješća fra Dominika Mandića izbjegličkoj vladi bila važna iz dvaju razloga. Prvi je razlog taj što su njegova izvješća u savezničkim krugovima smatrana točnima, dok drugi leži u činjenici da su pristizala s visoko pozicioniranog mjesta u crkvenoj hijerarhiji i što su u dobroj mjeri legitimirala britansku, odnosno savezničku odluku o obnovi jugoslavenske države. Mandićeva izvješća bila su poput vode usmjerene na mlin predstavnicima HSS-a Jurju Krnjeviću, Jurju Šuteju i drugima u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi koji su zastupali jugoslavensku politiku.[622] Ne može se osporiti notorna činjenica da je političko djelovanje Jurja Šuteja,[623] a posebice Jurja Krnjevića, već tijekom te 1941. bila prilično čvrsta u obrani hrvatskih interesa.[624]

Fra Dominik Mandić bio je blizak s Momčilom Ninčićem, jednom od najistaknutijih srpskih predstavnika u Londonu. Mandić u pismu upućenom Momčilu Ninčiću 14. prosinca 1942. podržava povijesni sporazum Hrvata i Srba, pri čemu sebe doživljava kao osobu koja može iznijeti hrvatski prijedlog, a Ninčića kao osobu može iznijeti srpski prijedlog.[625] Fra Dominik Mandić je u spomenutom pismu predlagao državno i nacionalno uređenje, granicu koja je poteškoća između Hrvata i Srba. „Ona bi tekla sadašnjom granicom između Primorske i Zetske banovine, u Bosni bi slijedila rijeku Bosnu, a Hrvatskoj bi pripala i Baranja te

---

[620] Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941.-1943.* (Zagreb: Globus, 1985), 222.-224.
[621] Pismo od 23. ožujka 1943. upućeno fra Davidu Zrni. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2., mp. 2., f. 7-10.
[622] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, 456.
[623] Zdenko Radelić, „Ivan Šubašić i Juraj Šutej pod paskom OZN-e“. *Časopis za suvremenu povijest* 39 (2007), br. 2: 339-366.
[624] Mario Jareb, „Za federaciju i kralja: Pogledi i politika hrvatskih političara u kraljevskoj jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu na položaj Hrvatske u obnovljenoj jugoslavenskoj državi nakon Drugog svjetskog rata“, U: *Jugoslavija - između ujedinjenja i razlaza: Hrvatsko-srpski odnosi u kontekstu društvenog razvoja dve Jugoslavije 1918-1991*. Beograd-Zagreb: Institut za savremenu istoriju; Hrvatski institut za povijest, 2018, 119.-140. Vidi: Hrvoje Matković, „Prilog proučavanju političke djelatnosti Jurja Krnjevića“. *Časopis za suvremenu povijest* 34 (2002), br. 1: 93-106.
[625] Lj. Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941.-1943.*, 235.-239.

zapadni dio Vojvodine".[626] Ono što je motiviralo fra Dominika Mandića za njegovo političko djelovanje bilo je njegovo uvjerenje da je rješenje hrvatskog pitanja u novoj Jugoslaviji. To jasno pokazuje korespondencija s jugoslavenskim ministrima u Londonu u kojoj se uočava kako je fra Dominikovo uvjerenje da je proglašenje NDH prolazno stanje, dok se on zalagao za obnovu Jugoslavije u kojoj bi vladali puna sloboda i ravnopravnost te priznanje hrvatskog imena i državnosti.[627]

Njegova politička vizija uključivala je homogenost stanovništva te preseljenje i razmjena stanovništva. Podrazumijevao je opstanak nacionalnih manjina. U budućoj Jugoslaviji zalagao se za potpunu samoupravu i suverenost svih naroda te potpuno preseljenje u roku od tri godine uz pravednu naknadu. Nadalje, prihvaćao je stanovništvo islamske vjeroispovijesti u hrvatski nacionalni korpus, a u korist Srba odustao je od istočne Bosne i istočne Hercegovine.[628] Međutim, smatram da su ključni razlog za nemogućnost postizanja bilo kakvog dogovora srpske pretenzije prema cijeloj BiH i dobrom dijelu Hrvatske. Kad je riječ o četničkim zločinima, stvari su mnogo složenije. U vrijeme kada je fra Dominik pisao svoja pisma o tome su govorili prvenstveno mediji u NDH (kojima fra Dominik zacijelo nije vjerovao), a podatci o tome tek su postupno i polako dolazili do ostalih, pa i do članova jugoslavenske izbjegličke vlade s kojima je bio u kontaktu.

Fra Dominik te krajeve nije vidio u hrvatskoj državi i prema tome, bio je uvjeren kako svaka strana u okviru povijesnog sporazuma Hrvata i Srba treba podnijeti određene žrtve, makar to značilo strahovite ljudske gubitke i odustajanje od teritorija. Povijesni dogovor sa Srbima predstavljao je za fra Dominika Mandića neku vrstu dogovornog razgraničenja i humanitarnog preseljenja stanovništva. Odbacivao je temelje vanjske politike NDH, ne samo zbog saveza sa silama Osovine, nego i zbog ambiciozne politike prema istočnoj granici NDH i uz snažnu islamsku sastavnicu. Mandićev politički program dostavljen je britanskoj diplomaciji početkom 1943., ali je on interpretiran kao program upitne održivosti i samim time u potpunosti je odbačen.[629] Premda je Mandićev politički program odbačen, on je ipak u jednom pismu upućenom fra Davidu Zrnu 23. kolovoza 1944. jasno istaknuo da između Podunavske konfederacije i Jugoslavije bira jugoslavensku državnu koncepciju.[630]

---

[626] *Isto*, 282. Usp. T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo", 458.
[627] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo", 457.
[628] Isto, 462-463.
[629] S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima…*, 285-287.
[630] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo", 465.

Fra Dominik Mandić je iz Rima u vrijeme ratnih zbivanja u domovini održavao blisku vezu s fra Leom Petrovićem, koji je bio desna ruka biskupu fra Alojziju Mišiću, zatim s fra Bonicijem Rupčićem te ostalim franjevcima u Mostaru, a poslije i s biskupom Petrom Čulom.[631] Dio hercegovačkih franjevca, Petrović, Rupčić, fra Viktor Nuić, fra Tomo Zubac, fra Zlatko Sivrić,[632] fra Damjan Rozić,[633] na čelu s biskupom fra Alojzijem Mišićem i kasnijim biskupom Čulom, bio je zaslužan za spašavanje Srba, Židova, pripadnika NOP-a, pristaša HSS-a i njihovih obitelji u Mostaru.[634] Fra Zlatko Sivrić zaslužan je za spašavanje Srba iz sela Polog, koje su ustaše zatvorili u vrijeme lipanjskoga ustanka kako ne bi izbio oružani sukob u selu. Potonji je 26. lipnja 1941. otišao u Široki Brijeg na poziv fra Didaka Burića, koji mu je rekao da ustaše pripremaju pokolj Srba. Sivrić je nakon razgovora otišao u ustaški tabor kako bi intervenirao kod ustaškoga tabornika za puštanje Srba. Nedugo zatim Srbi su pušteni kućama. Svjedok fra Radovan Petrović navodi kako se fra Zlatko Sivrić 26. lipnju 1941., nakon što je intervenirao za srpske civile iz sela Pologa i Bogodola, vratio u blagovaonicu samostana Širokog Brijeg na večeru. U blagovaonici su ga aplauzom dočekali franjevci, svećenici, profesori i ostali, dok klerici (fra Radovan Petrović i ostali) nisu znali što se događa. Franjevci su im poslije objasnili kako je Sivrić spasio sve svoje pravoslavne Srbe koji su bili zatočeni u Širokom Brijegu 26. lipnja 1941. u poslijepodnevnim satima. Franjevci su čestitali Sivriću i odobravali taj njegov pothvat.[635] Među hercegovačkim franjevcima osobito su se isticali fra Dominik Mandić, fra Leo Petrović i fra Bonicije Rupčić kao najzaslužniji za spašavanje Srba i Židova u Mostaru.[636]

---

[631] K. D. Miletić, "Italijanska reokupacija Mostara (septembar 1941 – juni 1943.)", 120-128.

[632] BiH – Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije, Mostar (dalje: AHNŽ) – Memoarska građa Narodnooslobodilačkog rata 1941. – 1945. (nesređeno gradivo) (dalje: MGNOR 1941. – 1945.), kut. 12, iskaz Bože Dubljevića, "Polog u pokretu", 1-2. Usp. fra Zlatko Sivrić, "Spasili smo braću Srbe". U: *Hercegovina u NOB-u, april 1941. – juni 1942.*, sv. 2, ur. Sveto Kovačević. Beograd: Vojnoizdavački zavod i novinski centar, 1986), 194-195.

[633] I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 205-206. Usp. M. Gulić, *Stradanje mostarskih Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 173.

[634] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Karla Drage Miletića, Mostar, 30. ožujka 2009., 38. Hercegovački franjevci na čelu s fra Leom Petrovićem intervenirali su za udovicu Solće Danon, majku Erne Danon Cipra, za Cvitana Spuževića, pristašu HSS-a, i za Olgu Humo rođ. Ninčić.

[635] Dok je bio župnik u Gracu jednom prilikom je na misi rekao: „u Sudare mi nemojte dirati. Ako ćete ih ubiti, najprije mene ubijte, jer nisu krivi više nego i ja. Nitko od ustaša nije ih dirao, ostali su živi". BiH – PVPMLPŠB, Svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra T. Z., 320-323. BiH – PVPMLPŠB, Svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra Radovana Petrovića, 268-269.

[636] Dobrotvorni rad i briga za obrazovanje siromašnih studenata učinili su fra Lea Petrovića poznatim u Hercegovini. Goran Jurišić, "Titov antifašizam u svjetlu britanskih dokumenata. Kada neće politika neka govore dokumenti", *Hrvatsko slovo* (Zagreb), 10. 11. 2006., 10.

VIII. HERCEGOVAČKI FRANJEVCI I SPAŠAVANJE ŽRTAVA USTAŠKIH PROGONA U HERCEGOVINI OD 1941. DO 1943. GODINE

8.1. Fra Leo Petrović i spašavanje Srba u Mostaru od 1941. do 1943.

Tijekom Travanjskoga rata u Mostaru pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije uhitili su 15. travnja 1941. fra Lea Petrovića. U zatvoru je kao zarobljenik proveo jedan dan, zlostavljan je te mu je jedva pošteđen život.[637] Sutradan je fra Leo Petrović zajedno s Cvitanom Spuževićem[638] organizirao mirovne pregovore među objema zaraćenim stranama. U Mostaru je nakon Travanjskoga rata između Hrvata i Srba vladala vjerska i nacionalna nesnošljivost. Situacija se pogoršala nakon izbijanja sovjetsko-njemačkoga rata 22. lipnja 1941., odnosno lipanjskoga ustanka Srba u istočnoj Hercegovini. Vlasti NDH u Mostaru su između 25. i 28. lipnja započele masovna uhićenja i zlostavljanja muškaraca srpske nacionalnosti.[639]

Nakon snažnog vala progona i likvidacija srpskoga pučanstva u Hercegovini u prvim mjesecima uspostave NDH, fra Leo se uz ostale spomenute hercegovačke franjevce javno usprotivio ustaškim vlastima zbog progona i ubijanja Srba. Na sastanku u Zagrebu, koji se održao negdje u razdoblju od kraja lipnja do početka srpnja 1941. kod poglavnika Pavelića fra Leo je izričito tražio da se Srbi u Hercegovini prestanu ubijati i progoniti te da se uvede red i zakon za sve ljude. Svjedok fra Tomo Zubac navodi kako je fra Leo Petrović protestirao i mnogo se zauzimao kod Ive Herenčića[640] kako bi spriječio ubijanje srpskih pravoslavnih svećenika. Svjedok navodi kako je fra Leo bezuspješno pokušavao dokazati Herenčiću da ne čini ubojstva, ali potonji je bio „prava životinja“.[641] Ta inicijativa fra Lea Petrovića i drugih franjevaca poput fra Didaka Ćorića, fra Mladena Barbarića, fra Tugomira Solde, fra Nikole Ivankovića,[642] fra Tome Zupca,[643] fra Pave Dragičevića, fra Serafina Dodiga, fra Augustina

---

[637] Pismo fra Vitomira Naletilića upućeno fra Dominiku Mandiću 22. svibnja 1941. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 110-111. I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 30-31. Usp. P. Knezović, “Leo Petrović 1883. – 1945.”, 67-68.

[638] Cvitan Spužević je bio ugledni hrvatski odvjetnik u Mostaru prije početka Drugog svjetskog rata. Između ostalog bio je pristaša HSS-a, dopredsjednik Hrvatskog kulturnog društva Napredak u Mostaru. Tijekom Drugog svjetskog rata bio je član ZAVNOBIH-a i ministar u Vladi Narodne Republike BiH od 1945. do 1946. godine.

[639] U Mostaru je pred početak Drugoga svjetskog rata živjelo 12.621 Srba. I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 82, 173.

[640] Ivo Herenčić (1910.-1978.) general i ustaški pukovnik rođen u Bjelovaru. U ljeto 1941. odlazi u Mostar gdje osniva mostarsku bojnu, a potom obavlja dužnost glavnog nadzornika Ustaške nadzorne službe (UNS). Skupina autora, *Tko je tko u NDH* (Zagreb: Minerva, 1997), 155-156.

[641] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Tomo Zubac, 322.

[642] „Fra Nikola je zaštićivao i zaštitio Srbe u Jablanici. Samo njemu mogu zahvaliti, da su ostali živi“. HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu

Matića, fra Srećka Granića, fra Mije Čuića, fra Viktora Nuića u Mostaru, kao i sve ostale inicijative završavale su bez uspjeha.[644] U Čapljini je na blagdan Velike Gospe 15. kolovoza fra Bogomir Zlopaša u propovijedi kritizirao redarstvene vlasti NDH u tom mjestu zbog masovnog progona i ubijanja srpskog pravoslavnog stanovništva, pa se zamjerio tamošnjim ustaškim zapovjednicima. I fra Tugomir Soldo kritizirao je kotarske vlasti NDH u Čapljini zbog ubijanja srpskog pravoslavnog stanovništva te se našao na udaru redarstvenih vlasti NDH.[645]

Hercegovački franjevci su mnogim Srbima pomogli zauzevši se za njihovu slobodu, a znatnom broju njih pomogli su pri bijegu u Srbiju, čime su se izravno suprotstavili službenoj politici ustaškoga režima. Čuvši da se srpski civili odvode u nepoznato, u jednoj je prilici fra Krešimir Pandžić oštro prosvjedovao generalu Vladimiru Laxi[646] te je tom prilikom rekao: "Odvode se nevini ljudi i ubijaju bez ikakva procesa, mi ispred hercegovačkih katolika prosvjedujemo protiv ovakvoga postupka, ako će se Hrvatska država temeljiti na krvi nevinih ljudi, onda neka ide u propast".[647]

Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 15. Usp. T. Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 405.

[643] Fra Tomo Zubac stao je u zaštitu Srba u selu Blizanci. Zajedno sa fra Zlatkom Sivrićem bezuspješno je intervenirao kod vlasti NDH za zaštitu Srba. Te su franjevce Srbi u Čitluku i šire prozvali spasiteljima. Vlasti NDH su fra Tomu nakon te intervencije označile nepoćudnim. M. Konjhodžić, *Kronika o Ljubuškom kraju*, 308-309.

[644] BiH – PVPMLPŠB, pismo biskupa Petra Čule Uredništvu „Slobode" – lista Oblasnog odbora NOF-a za Hercegovinu, Mostar, br. 12. od 4. travnja 1945., 2. Franjo Vego, imenovani ustaški logornik, početkom lipnja 1941. dolazi u Čapljinu, gdje postaje glavni odgovorni za sva događanja. Njemačkim napadom na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941. počinje masovno progoniti žitelje srpske nacionalnosti, što je potrajalo sve do kraja lipnja. U tom su razdoblju i početkom srpnja 1941. hercegovački franjevci intervenirali kod vlasti NDH da bi zlodjela prestala na području Mostara, Čapljine, i Duvna. Tugomir Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, umjetnost i znanost* (2011), br. 7: 382-393. Usp. I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 267. Usp. Robert Jolić, „Dokumentarizam i mitomanija. U povodu izlaska monografije Milana Karana, *Srbi Duvna. Život i stradanja*, Aranđelovac, 2016., str. 888 (ćirilica). Nakladnik: Udruženje građana 'Srbi Duvna' Beograd". *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, XII (2016), br.: 12, 347-348.

[645] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 6-7. Usp. T. Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 394-404. Usp. I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 268.

[646] Vladimir Laxa (1875.-1945.) je od lipnja do rujna 1941. boravio u Hercegovini u svojstvu posebnog opunomoćenika Poglavnika za Velike župe Hum i Dubrava (u čijem je dijelu područja istočne Hercegovine izbila srpska pobuna). U razdoblju od kolovoza do rujna 1941. imenovan je zapovjednikom jadranskog i bosanskog divizijskog područja i Vojne Krajine. Skupina autora, *Tko je tko u NDH*, 231-232.

[647] Gojko Zovko, *Druga strana medalje, prilog utvrđivanju istine o Širokom Brijegu u Drugom svjetskom ratu*, 65.

8.2. Provincija i problematika vjerskih prijelaza

Hercegovačke je franjevce nakon završetka rata jugoslavenski režim optuživao da su nasilno provodili vjerske prijelaze mjesnog srpskog pučanstva u Mostaru na katoličanstvo.[648] Takve su optužbe komunisti, između ostalog, svaljivali na Katoličku Crkvu u Hrvatskoj, na čelu s nadbiskupom Alojzijem Stepincem u vrijeme NDH.[649] Razlog takvim optužbama leži u zakonskoj odredbi od 3. svibnja 1941., u kojoj je Ministarstvo bogoštovlja i nastave objavilo „Upute glede prijelaza s jedne vjere na drugu".[650] Notorna činjenica je da su vjerski prijelazi većinom uslijedili iz straha pred ustašama, odnosno da se spasi civilno stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti. U vladi NDH postojala su razna mišljenja u vezi Srba. Jedan dio dužnosnika podupirao je vjerske prijelaze srpskog pravoslavnog stanovništva dok mnogi ustaški dužnosnici nisu uopće priznavali vjerske prijelaze nego su ondje gdje im je vlast bila u rukama najviše progonili upravo one koji su prelazili na katoličanstvo. Na drugim mjestima štedjeli su Srbe prijelaznike. Fra Radoslav Glavaš u svom iskazu ističe kako su nerijetko pojedini državni službenici savjetovali, odnosno pomagali Srbima da prijeđu na katoličku vjeru kako bi se spasili od pokolja. Takvi su bili veliki župani Petar Gvozdić u Petrinji i Stjepan Hefer u Osijeku, kasnije ministar seljačkog gospodarstva. Savjetovali su prijelaz samo zato jer su bili nemoćni pred nekim ustaškim zapovjednicima koji su nemilosrdno ubijali pravoslavce.[651]

Kad je riječ o ženidbi i sklapanju brakova, Nadbiskupska kancelarija u Zagrebu objavila je okružnicu od 15. svibnja 1941.[652] Zbog postojećih državnih zakona kod pojedinih župnih ureda javilo se mnogo osoba, koje su željele prijeći u Katoličku crkvu, a isto tako konvalidirati svoj brak „koji su kao aktualni katolici, odnosno kao otpadnici od Katoličke

---

[648] Među optuženim franjevcima za kotar Duvno našli su se fra Mijo Čuić i fra Stjepan Naletilić. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 213. Zatim, u selu Baćevićima pokrštavanje je radio fra Marinko Stipić iz Drinovaca, u Cimu fra Drago Stojić, a u Blagaju fra Vlatko Vlašić. Prema mišljenju nekih povjesničara naročitu aktivnost razvio je fra Tomo Zubac iz Blizanaca kod Čitluka koji je popisivao srpsko stanovništvo u Pijescima i Žitomislićima nastojeći da ih sve preobrati u katoličku vjeru. M. Gulić, *Stradanje mostarskih Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 210. Kad je riječ o Čapljini jugoslavenski režim je optužio fra Andriju Jelčića za obavljanje nekoliko stotina vjerskih prijelaza na katolicizam. M. Šotra, „Još o svećenicima-ustašama", *Sloboda. List oblasnog odbora narodno-oslobodilačkog fronta za Hercegovinu*, Mostar, 4. travnja 1945. br. 12., 2 i M. Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 162-166.

[649] V. Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, 298-309 i 414-1099. Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*. 3-514.

[650] Odredba br. 96 u: *Zbornik Zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, 56.

[651] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 10.

[652] Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945., knjiga prva* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 1998), 190-191., J. Krišto, *Sukob simbola*…, 173-175. Usp. *Hrvatski list*, Osijek, br. 132 (7112), 14. svibnja 1941., „Primanje u Katoličku crkvu. Konvalidacija nevaljanih, odnosno ništetnih brakova", 9.

crkve, sklopili izvan Katoličke Crkve bilo civilno bilo u drugoj vjeroispovijesti, dakle u smisli zakonskih propisa nevaljano.“ Prema toj zakonskoj odredbi katoličkom kleru predlaže se slijedeće: „1. Pristup u Katoličku Crkvu može se dopustiti samo onim osobama, za koje postoji osvjedočenje, da to žele učiniti iskreno i s uvjerenjem o istinitosti naše svete vjere i o njenoj potrebi za spas duše, 2. Osobe koje stupaju u Katoličku Crkvu, trebaju biti dobro poučene u katoličkim vjerskim istinama te da već za vrijeme same pouke održavaju Božje i crkvene zapovijedi o molitvi itd., 3. U Katoličku Crkvu mogu stupiti samo one osobe, koje mogu prema katoličkim načelima živjeti. Dosljedno, u Katoličku Crkvu ne mogu biti primljene one osobe, koje žive u takvoj bračnoj vezi, koja je pred Crkvom nevaljana, a ne može se u Katoličkoj crkvi konvalidirati. 4. Osobe, koje hoće stupiti u Katoličku Crkvu, a žive u braku, koji se može konvalidirati u Katoličkoj Crkvi, mogu biti primljene u Crkvu samo onda, ako se obvežu, da će svu djecu, koja će se roditi, krstiti i uzgajati u Katoličkoj Crkvi, a onu, koja su već rođena i nad kojima još imaju roditeljsku vlast, prevesti u Katoličku Crkvu. 5. Potrebno je da podastrte molbe budu iscrpive tj. da su istaknute sve bitne okolnosti, tako da se molbe mogu odmah uzeti u pretres. 6. Upozorava se dušobrižničko svećenstvo, da u ovim delikatnim pitanjima ljudske duše postupa strogo po načelima Katoličke Crkve, čuvajući njezino dostojanstvo i ugled, te odbija one, koji bi u Crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva, tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih interesa i egoističnih ciljeva“. Nadalje, navodi se kako treba imati mnogo razumijevanja osobito za one, koji su kroz 20 godina pod direktnim ili indirektnim pritiskom vlasti, koja je pogodovala inovjerce (naročito pravoslavlje) na svakom koraku u časovima slabosti nanesli silu svome boljemu vjerskom uvjerenju, te za volju časti, karijere i drugih osobnih interesa otpali od katolicizma. U zaključnom dijelu članka navode se sve potvrde koje su nužne za konvalidaciju braka u Katoličkoj Crkvi. Krišto smatra, kad je riječ o okružnici, da je Katolička Crkva htjela naznačiti da je protiv možebitnog presizanja državne vlasti na strogo crkveno područje. „Za razliku od vladine odredbe koja objektivno olakšava vjerske prijelaze, najviši autoritet Crkve u NDH taj proces objektivno otežava. Okružnica se svodi na to da pristup u Katoličku Crkvu mora biti potpuno slobodan izraz vjere, bez ikakvih drugih primjesa, što znači da mora uslijediti poslije solidne priprave i pouke. Da bi se unaprijed spriječila bilo kakva ishitrenost i žurba, svećenstvo je na terenu bilo upozoreno da u ovim delikatnim pitanjima ljudske duše postupa strogo po načelima Katoličke Crkve čuvajući njezino dostojanstvo i ugled“.[653] Ovim dvama dokumentima započeo je razdor između Crkve i države u pogledu vjerskih prijelaza i obilježit će ga cijelo razdoblje trajanja

[653] J. Krišto, *Sukob simbola*…, 175-176.

vlasti NDH.[654] Identičan stav ima Robin Harris koji smatra da su katolički biskupi, unatoč želji da pridobiju one koje su smatrali šizmaticima, otežavali provedbu oportunističkih, neiskrenih ili masovnih prijelaza.[655]

U početku vlada NDH nije regulirala praksu vođenja Knjige prijelaza, dužnost je dušobrižnika bila voditi točnu evidenciju o prijelaznicima. Krišto smatra da se vjerojatno zadržala ugarska praksa vođenja posebnih knjiga.[656] Nekoliko mjeseci kasnije, Ministarstvo bogoštovlja i nastave, odjel za bogoštovlje objavio je zakonsku odredbu „Zabilježba vjerskih prijelaza u matičnim knjigama rođenih“ od 28. ožujka 1942. Prema tom državnom zakonu NDH prilikom svakog izvršenog vjerskog prijelaza mora se obavijestiti matičar koji vodi matične knjige dotičnog prijelaznika i u iste ubilježiti na koju je vjeroispovijest, kada i gdje dotična osoba prešla. Uostalom, obvezivalo se općinska poglavarstva da su dužna voditi matične knjige grkoistočnjaka.[657]

Glavaš smatra da unatoč svim zakonskim odredbama i nastojanjima da se dovede u red pitanje sklapanja brakova u NDH nije bilo izgrađenog ženidbenog sustava, niti utvrđenog plana u pogledu odnosa prema raznim vjerama. „Često puta se odlučivalo prema raspoloženju pojedinih ministara i poglavnika Pavelića. Sve što je kroz četiri godine učinjeno prema raznim vjeroispovijestima bilo je provizorne prirode i privremeno, tako da mi je u više navrata rečeno, da će se tek poslije rata donijeti međuvjerski zakon, iz kojega bi se najbolje vidjelo koja je vjera privilegirana. Favoriziranje pojedinih vjera bilo je uglavnom pomoću novčanih sredstava, jer se u zakonodavstvu nije donijelo ništa po čemu bi se moglo zaključiti o nejednakosti vjeroispovijesti“.[658]

U vezi s problematikom vjerskih prijelaza mostarski je biskup Alojzije Mišić reagirao u okružnici „Katoličkim župnim uredima“ od 8. srpnja 1941., u kojoj je u 13 točaka uputio kako postupati prema vjerskim prijelaznicima.[659] Biskup Mišić u pismu Biskupskoj konferenciji od 18. kolovoza 1941. ističe teške društvene i crkvene prilike u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji. Između ostalog u pismu navodi kako je velik dio grkoistočnjaka u mostarskoj biskupiji sklon

---

[654] R. Harris, *Stepinac: njegov život i vrijeme*, 160., J. Krišto, *Sukob simbola*…, 175-176. Usp. J. Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, 193.
[655] R. Harris, *Stepinac: njegov život i vrijeme*, 160.
[656] J. Krišto, *Sukob simbola*…,, 170.
[657] U potpisu fra Radoslav Glavaš, pročelnik odjela za bogoštovlje u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja. *Katolički list*, Zagreb, br. 16., 16. travnja 1942., „Zabilješka vjerskih prelaza u matičnim knjigama rođenih“, NDH, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja. Odjel za bogoštovlje, 28. ožujka 1942., 191.
[658] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945. – 1987., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 12.
[659] „Dokumenti nedavne prošlosti“, u: *Službeni vjesnik zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 6. studenog 1945., br. 4: 1-3., Usp. T. Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata (II.)“, 327-329.

prijelazu na katolicizam. Ističe kako se promišljenim radom s pravoslavnim seljacima može puno dobra postići u korist hrvatstva i Katoličke Crkve, pa da od manjine Hrvati postanu većina u Bosni i Hercegovini. U pismu poziva na oprez pri vršenju uputa o prijelazima jer postoji opasnost od krivog prozelitizma.[660] Ovakav biskupov stav i zalaganje za vjerske prijelaze radi podizanja broja katolika u Bosni i Hercegovini izazvali su osuđujuću reakciju u kasnijoj jugoslavenskoj historiografiji, što se do danas zadržalo kod nekih srpskih povjesničara. Katolička Crkva nije vršila nasilno ni masovno pokatoličavanje, već je to radio ustaški režim uz pomoć pojedinih, crkvenim vlastima neposlušnih svećenika. Stepinac je pod pritiskom zahtjeva pa čak i od pravoslavnih svećenika, radi spašavanja života, dozvolio brži postupka uz napomenu da se poslije rata mogu vratiti na pravoslavlja.[661] Kad je riječ o optužbama protiv hercegovačkih franjevaca za prisilne vjerske prijelaze srpskog pravoslavnog stanovništva na katolicizam ne postoji niti jedan dokaz kojim se optužba može potkrijepiti. Činjenica je naime da su mnogi Srbi u strahu od pogibelji molili i prisiljavali katoličke svećenike da ih prime u Katoličku Crkvu.[662] Prema Guliću sporno pismo biskupa Mišića je ono od 18. kolovoza 1941. upućeno Biskupskoj konferenciji u kojemu kritizira vlasti NDH jer „novoobraćenike“ u Hercegovini zatvaraju i proganjanju umjesto „da ih iskoristimo u dobro hrvatske svete i katoličke stvari. Od manjine da postanemo bosanskohercegovačka većina (…) Ne treba biti veliki optimista, ali toliko zdrava pamet, hladan sud i pogled donese: sa nastranim patarenima-muhamedancima (muslimanima) za 200 godina ništa koristi u svakom pogledu, - sa grkoistočnim, nama vrlo bližim, najdulje 20-30 godine najdivniji izgledi“.[663] Ovdje je riječ o političkoj misli biskupa Mišića koji smatra kako se hrvatski nacionalni korpus u BiH može ojačati udjelom obraćenika koji bi prihvaćanjem vjere vremenom prihvatili hrvatski nacionalni identitet. Prešućuje se činjenica da nije samo Katolička crkva imala interes uvesti vjerskim prijelazima što veći broj novih obraćenika, odnosno pravoslavaca. Borba za prihvaćanje pravoslavnih vjernika vodila se u Islamskoj vjerskoj zajednici i Evangeličkoj crkvi. Tako fra Radoslav Glavaš ističe da su se muslimani protivili ukoliko bi pravoslavni prešli na katoličku vjeru. Navodi kako je jednom došlo do otvorenog oružanog sukoba između muslimana s jedne strane te katolika i pravoslavnih s druge strane.[664] Takav jedan sukob „križa i nekriža“ dogodio se negdje u Krajini. Glavaš smatra kako je Grkokatolička crkva najbolje prošla jer su pravoslavni najradije njih birali zbog sličnosti liturgije, odnosno obreda.

---

[660] T. Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata (II.)“, 329-332.
[661] M. Gulić, *Stradanje mostarskih Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 209-210.
[662] I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 269.
[663] T. Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata (II.)“, 332.
[664] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR, br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 8.

„Vjerski odsjek državnog ravnateljstva za ponovu više je favorizirao prijelaz na katoličku vjeru, ali nije tu bilo nikakvog reda i određenog pravca, nego tko je bio brži taj je ugrabio vjernike“.[665]

Činjenica je da su vlasti NDH protjerale u koncentracijske logore, iselile u Srbiju ili pobile pravoslavne svećenike u Hercegovini. Međutim, postoje primjeri gdje su mjesne vlasti u Mostaru u suradnji s Katoličkom Crkvom štitile pravoslavno svećenstvo. Milan Vuković, činovnik Pravoslavnog crkvenog suda Eparhije zahumsko-hercegovačke u Mostaru, u dopisu od 26. rujna 1941. upućenom Velikom županu u Humu u kojem moli za isplatu prinadležnosti za mjesece od svibnja do rujna jer je ostao bez primanja. Navodi težak položaj jer živi sa svojom starom majkom, te da se isključivo financirao iz sredstava Crkve. Vlada NDH uskratila je Pravoslavnoj crkvi svoju subvenciju, a jednom zakonskom odredbom ukinula je i daljnje ubiranje Patrijaršijskog poreza. Ističe da se od crkvenih prihoda za račun Crkve ubire još samo Eparhijski prirez. U ovom dopisu zanimljivo je istaknuti kako aktivni službenik Pravoslavnog crkvenog suda Milan Vuković moli za neisplaćene prinadležnosti navodeći mjesece po nazivu gregorijanskog, odnosno kalendara prihvaćenog u NDH. Iz ovog dopisa uočljiv je težak položaj pravoslavnih svećenika u Velikoj župi Hum.[666]

Glavaš u iskazu ističe kako su „prijelazi većinom uslijedili iz straha pred ustašama, odnosno da se zaštite glave i navedeno je notorna činjenica“. Navodi da treba onda ocijeniti i podupiranje prijelaza od strane nekih državnih službenika jer su u pogledu Srba postojala različita mišljenja u vladi NDH. Ustaše i redarstvo pod upravom Eugena Kvaternika nije uopće priznavalo prijelaze, nego je najviše progonilo upravo one koji su prelazili u nekim krajevima, gdje im je vlast bila u rukama. U izvješću vjerskog ureda Poglavnika, Državnog ravnateljstva za ponovu – vjerski odsjek, od 13. prosinca 1941., odnosno dosjeu, nalazi se dokument „O rušenju crkava!“ u kojem stoji: „Sa svih strana slušamo zgražanje naših nad rušenjem crkava. Svi su uvjerenja, a i mi, da će to škoditi našoj akciji“.[667]

Pred zakazano održavanje Biskupske konferencije 17. studenog 1941. mostarski je biskup Mišić zbog nemogućnosti dolaska na zasjedanje 7. studenog uputio pismo u kojem je istaknuo kako su izgledi da bi znatan broj pravoslavnih mogao prijeći u katoličku vjeru bili veliki. Međutim, vlasti NDH su postavljale pojedine stožernike i logornike koji su činili zločine nad nedužnim srpskim pravoslavnim stanovništvom u Hercegovini, posebice u

[665] HR – HDA – 1561 – SDS RSUP SHR, br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 9.
[666] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 26. rujna 1941., br. 2668., B – 3651 – 4160., kut 13/218.
[667] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, 13. prosinca 1941., br. 177., B – 177 – 450., kut 25/218.

kolovozu 1941. Posljedično su zločini vlasti NDH naškodili ne samo vjerskom, nego i nacionalnom dobru.[668] Navedeno pismo biskupa Mišića podržao je fra Leo Petrović, generalni vikar biskupija Mostarsko – duvanjske i Trebinjsko – mrkanske.[669] U tom pismu mostarskog biskupa jasno se razabire kako je odbacio početno razmišljanje o podizanju broja katolika kroz državni instrument vjerskih prijelaza jer je situacija na terenu postajala sve kaotičnija. Zbog takvog će stanja na terenu niži katolički kler od samog vrha Katoličke Crkve u NDH dobivati drugačije interne upute.[670] Upravo je nadbiskup Stepinac najzaslužniji za tu inicijativu jer je smatrao da će broj stradalih Srba i Židova biti manji ako prijeđu na katoličanstvo.[671] Stoga je Stepinac poticao svoje svećenstvo da udovolje onima koji su tražili prijelaz iz pravoslavlja i židovstva na katoličanstvo da bi spasili život.[672] Slijedeći Stepinčevu inicijativu, biskup Mišić izdao je pismeni nalog svećenicima i redovnicima u Hercegovini da svakom pravoslavcu i Židovu na njihovu molbu izdaju potvrdu da su prešli na katoličanstvo, no bez obreda prevođenja.[673] Da su se tog uputstva držali i dijecezanski svećenici iz Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije svjedoče iskazi pripadnika partizanskog pokreta u Mostaru, partizana Marka Gadžića i Vide Papca.[674] Takva inicijativa iz vrha Katoličke Crkve i upute za dragovoljni prijelaz na katoličku vjeru spasile su živote mnogih Srba koji su se poslije vratili na pravoslavnu vjeru.[675] Većinu prijelaza iz pravoslavlja u katoličanstvo, napose masovnih, provela je vlast NDH bez svećenika ili uz suradnju ponekog svećenika koji je ispunjavao formalnost poduke i samog prijelaza. Katolička Crkva u NDH se klonila takvih pothvata te je nastavila pritiskati vladu NDH na poštivanje njezinih pravila glede prijelaza.[676]

Prema podacima Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, Odjel za bogoštovlje, na području Velike župe Hum zabilježeno je svega nekoliko vjerskih prijelaza u Konjicu i masovniji vjerski prijelaz u kotaru Ljubuški. Kad je riječ o Konjicu, Glavaš Odlukom od 12. rujna 1941. upućenoj Kotarskoj oblasti Konjic odobrava prijelaz Simi Manigodiću (trgovcu), njegovoj kćerki Ljubici Manigodić, sinu Mili Manigodiću, bratu Čedi Manigodiću i njihovoj

---

[668] *Isto*, 333-335.
[669] A. Ciliga, *Svjedok najvećih laži dvadesetoga stoljeća*, 103-104.
[670] J. Krišto, *Katolička crkva i NDH 1941.-1945*., 200. Usp. J. Krišto, *Sukob simbola*…, 183-184.
[671] I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*, 68.
[672] R. Harris, *Stepinac: njegov život i vrijeme*, 159.
[673] B. Goluža, "Židovi u Mostaru, prilog istini i jasnoći", 233.
[674] U stolačkom kraju ženske osobe srpske nacionalnosti tražile su prijelaz u Katoličku Crkvu. Prema svjedocima don Vide Putica i don Martin Krešić odbili su te osobe rekaviši da su već jednom kršteni i da ih nitko drugi ne može pokrštavati, jer „krst na krst ne može". O tome kako su dvojica pripadnika partizanskog pokreta u Mostaru interpretirali ovaj događaj vidi I. Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja*…, 268-269.
[675] E. Gitman, Kad hrabrost prevlada…, 177.
[676] J. Krišto, *Sukob simbola…*, 193.

majci Jovanki Manigodić iz Konjica. U odluci se mole sve nadležne vlasti da navedene ne smetaju, nego da ih smatraju punopravnim građanima.[677] Nadalje, u fondu Bogoštovlje nalazimo dokument kojim Općinsko poglavarstvo u Konjicu Odlukom od 9. veljače 1942. ističe da je Borika Ćećez iz Donjeg sela, rođena 6. siječnja 1923., čestita moliteljica i ispravna građanka. Tom Odlukom odobren joj je vjerski prijelaz iz grko-istočne u rimokatoličku vjeru.[678] Kotarska oblast u Konjicu u izvješću od 28. veljače 1942. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja navodi kako su na području kotara Konjic od 1. do 28. veljače 1942. zabilježena dva prijelaza pravoslavnih na katoličku vjeru.[679] U kotarskoj oblasti Ljubuški bili su masovniji vjerski prijelazi do studenog 1941., a prema izvješću iste od 2. ožujka 1942. upućenom Državnom ravnateljstvu za ponovu, njenom vjerskom odsjeku, stoji da u mjesecu veljači nije bilo prijelaza na katoličku vjeru. U zaključnom dijelu izvješća stoji kako su svi pravoslavci u Ljubuškom prešli na katoličku vjeru.[680] U izvješću od 2. travnja i 7. svibnja 1942. navodi se kako nije zabilježen niti jedan vjerski prijelaz u Ljubuškom.[681] Kada je riječ o Nevesinju, ta kotarska oblast u izvješću od 1. lipnja 1941. navodi kako u razdoblju od 10. listopada 1941. do svibnja 1942. nije bilo slučajeva niti najave i prijelaza na katoličku vjeru.[682] Razlozi opadanja vjerskih prijelaza u 1942. leže u tome što su talijanske vojne vlasti obustavljale svaku aktivnost svećenika – misionara, u drugim krajevima su to bili partizanski upadi i naposljetku teškoća slanja misionara u krajeve među pravoslavnim stanovništvom.[683]

Izvješća iz Arhiva Provincije u Mostaru ukazuju da je bilo vjerskih prijelaza i iz drugih mjesta. Tako u izvješću iz rimokatoličke župe u Čitluku od 1. srpnja 1941. navodi se kako je šest osoba prešlo na katoličku vjeru.[684] Zatim, u je Humcu prešlo pet osoba,[685] i četvero u Čapljini.[686] Prema podacima koje je iznio fra Tugomir Soldo u Čapljini je na katoličku vjeru prešao Lakica po zanimanju limar, druga osoba bila je jedna starica, treća osoba prešla je s čitavom obitelji. Riječ je o gospođi djevojačkog prezimena Zlatar, Hrvatici koja se udala za Srbina Jovu Buluta, trgovca iz SAD-a. Vjenčala se u pravoslavnoj crkvi i tako je otpala od Katoličke Crkve. Početkom kolovoza zatražila je povratak u Crkvu. Ali tražila je i molila i za

[677] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 2544 od 12. rujna 1941., B – 2251 – 2600., kut 9/218.
[678] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 10247 od 14. veljače 1942. B – 1871 – 2200., kut. 30/218.
[679] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 2153-B-42 od 7. ožujka 1942., B – 1871 – 2200., kut. 30/218.
[680] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 10410/42 od 2. ožujka 1942., B – 3851 – 4120., kut. 37/218.
[681] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 10410/42 od 2. travnja 1942., B – 3851 – 4120., kut. 37/218 i HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 5659 – B – 42 od 23. svibnja 1942., B – 5441 – 5850., kut. 43/218.
[682] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 6568-B od 1. lipnja 1942., B – 6201 – 6810., kut. 45/218.
[683] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 177 od 13. prosinca 1941., B – 177 – 450., kut. 25/218.
[684] Radi se o statističkim izvješćima i stoga nemamo podatke o imenima. BIH – AHFP – SP., sv. 138., br. 674/41 f. 57.
[685] BIH – AHFP – SP., sv. 138., izvješće 477/41., f. 60.
[686] BIH – AHFP – SP., sv. 138., izvješće 115/41., f. 61.

svoju obitelj, supruga, sina i kćerku. Nakon temeljitije priprave i na pristanak župnika fra Andrije Jelčića primio ih je sve skupa u Crkvu fra Rufin Šilić. Zapravo ih je tiho vjenčao u crkvi, ali nisam siguran da je njen suprug Jovo prvo prešao u Katoličku Crkvu. Soldo ističe da su ovi slučajevi bili u skladu s crkvenim kanonima i odredbama episkopata. Nadalje, navodi kako su se „čapljinski Srbi naljutili zato što ih masovno ne primamo u Katoličku Crkvu“.[687] Nadalje, Soldo navodi kako su gotovo svi Srbi iz Čapljine svake nedjelje dolazili na misu. „To im nismo ni mogli ni htjeli zabranjivati, jer bi nam možda kasnije mogli predbaciti da su zbog toga nastradali, što im nismo dali u crkvu ići. Isto tako nikada nijednome Srbinu nismo rekli da pohađa crkvu. I kada su prestali crkvu pohađati, jednako smo ih lijepo susretali i nikada nikome o tome ni jedne jedine riječi“.[688]

Provincijali franjevačkih provincija uputili su dopis od 18. studenog 1941. nadbiskupu Stepincu u kojem navode da im je iz Starješinstva franjevačkog reda priopćeno kako ne smiju sudjelovati ni u kakvoj akciji koja se odnosi na prijelaz grkoistočnjaka na katoličku vjeru, što podrazumijeva: preuzimanje njihovih samostana, župa i zgrada pa i samu katehizaciju onih koji bi imali prijeći na katolicizam. U dopisu navode kako provincijali moraju izvršiti ove naredbe generalnog Starješinstva za sebe i podređene. U zaključnom dijelu pisma ističu „ukoliko bi pak Preuzvišeni Episkopat i Vi, Preuzvišeni gospodine, reflektirali na našu suradnju, slobodni smo zamoliti Vas da prije svega isprosite ovlaštenje, od Svete Stolice, odnosno od našega Starješinstva u Rimu, da možemo pružiti našu pomoć u tekućim potrebama, za koje nas cijenite sposobnima, da Vam u pomoć pritečemo“.[689]

Katolička Crkva raspravljala je o pitanju vjerskih prijelaza tijekom biskupske konferencije u Zagrebu od 18. do 20. studenoga 1941. godine.[690] Zadnji dan konferencije biskupi su uputili poglavniku Paveliću predstavku koja se bavi pitanjima prelazaka na katolicizam. Biskupi su u predstavci istaknuli da se samo Crkva može baviti pitanjem prijelaza na katolicizam, da samo crkvena hijerarhija ima pravo postavljati ljude (misionare) koji će poučavati možebitne prijelaznike u vjeri, a takvi ljudi moraju biti ovisni isključivo o crkvenim institucijama. Zatim, Katolička će Crkva priznati samo one prijelaze koji su se obavili po crkvenim propisima. Slijedom toga državne institucije ne mogu poništavati prijelaze koje Crkva priznaje. Nadalje, episkopat izabire odbor koji će se brinuti o

[687] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 10-11. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 396-397.
[688] *Isto*, 12 i 398.
[689] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 260.
[690] J. Krišto, *Sukob simbola…*, 194-203. J. Krišto, “Navodna istraga Svete Stolice o postupcima hrvatskog episkopata vezanima za vjerske prijelaze u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, 167.

pridržavanju pravila pri prijelazu, nadalje u Katoličku Crkvu mogu biti primljeni samo oni koji to slobodno traže. U daljnjem pravilniku stoji kako obred prijelazniku ne može odrediti država. U zaključnom dijelu stoji kako će izabrani odbori organizirati tečajeve za one koji propovijedaju potencijalnim prijelaznicima, a njima se moraju zajamčiti sva građanska prava.[691]

Fra Mihael Troha obavijestio je fra Dominika Mandića o stajalištima franjevačkih provincijala koja su uputili Episkopatu. Tako u pismu od 21. studenog 1941. navodi kako su franjevački provincijali uputili predstavku Episkopatu u kojom su obrazložili svoje stajalište o optužbama na franjevce. U daljnjem tekstu pisma navodi kako biskupi bez franjevaca ne mogu izvršavati svoju misiju i pastirsku dužnost. Troha ističe i kako će nadbiskup Stepinac uputiti predstavku vrhovnom franjevačkom starješinstvu i Svetoj Stolici te smatra kako će im time sve biti razjašnjeno. Nadalje osobno smatra kako Sveta Stolica i franjevačko starješinstvo neće moći tražiti od franjevaca da napuste teren, odnosno podučavanje pravoslavaca jer šizmatici upravo u franjevce imaju najviše povjerenja iz razloga jer je franjevcima već do tada uspjelo zaustaviti propagandu Kulturbunda[692] za prijelaz pravoslavnih na protestantizam, a u Bosni na islam.[693] To pismo potvrđuje navode fra Radoslava Glavaša o tome da su se sve službeno priznate vjere u NDH, katolička, islamska i evangelička borile kako bi osigurale što više prijelaza u svoju vjeru.

Provincijal Pandžić boravio je u razdoblju od kraja studenog do početka prosinca 1941. u Rimu.[694] Upute koje je dobio od Vrhovne uprave franjevačkog reda proslijedio je u pismu od 25. siječnja 1942. provincijalu susjedne dalmatinske provincije fra Petru Grabiću. U pismu ističe kako general franjevačkog reda u sporazumu s državnim tajništvom traži i preporučuje kako se treba trijezno držati da nikakvi budući događaji ne bi iznenadili ili teretili provincije. U pogledu obraćenika iz grkoistočne crkve treba se točno držati naputaka Sv. Stolice i običnih pastoralnih norma o tome da se inovjerci smiju primati u Crkvu pojedinačno poučeni – ne površno u masama – pod odgovornošću biskupa i provincijala. U daljnjim uputama izričito se nalaže da je zabranjeno primati kuće i posjed od drugih vjera, pogotovo ne od pravoslavnih, i na baviti se političkim poslovima. Pandžić u pismu Grabiću ističe kako su biskupi pozvali

---

[691] J. Krišto, *Sukob simbola…*, 175-177. J. Krišto, "Navodna istraga Svete Stolice", 167-170. E. Gitman, *Kad hrabrost prevlada*, 176-177.

[692] Riječ o Njemačkoj narodnoj skupini u Hrvatskoj (Deutsche Volksgruppe in Kroatien), koja je u NDH naslijedila prijeratni Švapsko-njemački kulturni savez (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund), koji je djelovao na svim područjima Kraljevine Jugoslavije u kojima su živjeli Nijemci i u javnosti je bio poznat po skraćenom nazivu Kulturbund.

[693] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 258.

[694] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 237. i BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 1, mapa 3, f. 284.

članove hercegovačke i dalmatinske franjevačke provincije da katehiziraju šizmatike, „a neka se ne opozivlju, dok Sv. Stolica ne izda nove direktive, to je općenito poručio za sve a do tada vrijede sadašnji naputci“.[695]

Sumirajući sve zaključke usvojene tijekom Biskupske konferencije u Zagrebu od 18. do 20. studenoga 1941. te naputaka iz Vatikana nadbiskup Alojzije Stepinac objavio je 2. ožujka 1942. „Okružnicu o primanju u Katoličku Crkvu“, u kojoj upozorava svećenstvo da kod primanja inovjeraca u Katoličku Crkvu i kod podastiranja molbi za prijelaz osobitu pažnju posvete razlozima zbog kojih netko vrši prijelaz te razlozima zbog čega dušobrižnik preporučuje prelaznikovu molbu. U okružnici se ističe kako prijelaznik treba vršiti prijelaz sa čistom nakanom i s vjerom u istinitost katolicizma. Nadalje, ako dušobrižnik kraj sve poruke i dobre volje ne bi mogao u dovoljnoj mjeri u prijelazniku stvoriti taj prvi i najpotrebniji preduvjet za primanje u Katoličku crkvu, tada neka ne šalje molbu za prijelaz. U okružnici Stepinac zaključuje da se dušobrižnik kraj sve pažnje može prevariti i da tada krivnja neće biti na njemu već na prijelazniku koji je zlorabio dobrotu svećenika i prezreo milost Božju koja mu se pružala.[696]

Unatoč otporu Katoličke Crkve prema režimu po pitanju vjerskih prijelaza, pa i progona nehrvatskog stanovništva, vlasti NDH su u dogovoru s Trećim Reichom od 21. svibnja 1941. organizirano pripremale iseljavanje pravoslavnoga stanovništva s područja NDH u Srbiju. Prema nekim su izvorima do 22. rujna 1941. vlasti NDH legalno i ilegalno preselile u Srbiju 180 tisuća osoba pravoslavne vjere.[697] Redarstvene vlasti NDH u Mostaru su 14. kolovoza 1941. usmjeravale Srbe na mjesnu željezničku postaju zbog iseljavanja u Srbiju. Gradskim priopćenjem pozivali su lokalne Srbe čija prezimena počinju sa A i B, uz uvjet da ključeve stana morali predati redarstvenim vlastima, a oni koji bi pokušali pobjeći i sakriti se bili bi najstrože kažnjeni, kao i oni koji bi prikrivali iseljenike i intervenirali u njihovu korist. Taj se dan uzima kao početak iseljavanja pravoslavnih osoba u Srbiju iz Mostara, odnosno Hercegovine.[698]

---

[695] BiH – AFPM – SP, br. 53/42 od 25. siječnja 1942. Usp.: Miljenko Stojić, “Načela kojima su se rukovodili franjevci tijekom Drugog svjetskog rata”, *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva “Fra Leo Petrović i 65 subraće”* 7 (2011), br. 2: 13-14.

[696] *Katolički list*, Zagreb, br. 10., 5. ožujka 1942., „Okružnica o primanje u Katoličku crkvu br. 2865. od 2. ožujka 1942., 117.

[697] Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici naroda u “Novim poredcima”. Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014), 29-31. Usp. M. K. Obradov, “Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine”, 806.

[698] Popis lokalnih Srba koji su trebali biti preseljeni u Srbiju došao je do slova M abecede. M. K. Obradov, *Novi mozaici naroda u “Novim poredcima”.*, 31.

Prema dostupnim podacima zapovjednik ustaške bojne ustrojio je 2. kolovoza u Jablanici sabirni logor za pravoslavno stanovništvo toga kraja, u kojemu je do kraja kolovoza boravilo 400 osoba. Ravnateljstvo za ponovu nije iniciralo prikupljanje pravoslavnoga stanovništva u Jablanici i zbog toga je zatražilo od zapovjednika ustaške bojne odobrenje za pregled sabirališta. Nakon što je zapovjednik bojne jedva pristao dopustiti izaslanstvu Ravnateljstva da pregleda sabirni logor, izaslanstvo je izričito tražilo da se poduzmu mjere da se zadatak prikupljanja i iseljavanja Srba dodijeli isključivo njima.[699]

Unatoč zakonima vlasti NDH uperenih protiv Srba hercegovački franjevci vodili su se uputama svojih duhovnih pastira odnosno same Katoličke Crkve. Tako je pripadnica partizanskog pokreta u Mostaru u vrijeme Drugoga svjetskog rata Milena Šotrić-Papić posvjedočila da su joj mostarski franjevci na čelu s fra Leom Petrovićem spasili život omogućivši joj prijelaz na katoličku vjeru.[700] Nadalje, visoko pozicionirani pripadnik partizanskog pokreta u Mostaru Danilo Bilanović[701] u iskazu kaže da se pričalo da će biti pošteđen onaj tko prijeđe na katoličku vjeru, a ostale će smjestiti u logore. On je posvjedočio da su imućniji Srbi brže prihvatili prijelaz na katoličanstvo, a sirotinja je manje prihvaćala vjerski prijelaz. Bilanović u svojemu svjedočenju navodi i sljedeće: "Iako smo se smatrali ateistima, zaključili smo jednoglasno da se ne treba pokrštavati, 'iz inata'. Kasnije smo saznali da je bilo i fratara koji su svoje poznanike i prijatelje upisali da su ih pokrstili, a njima bi rekli: 'Evo vam potvrda da biste spasavali glavu, a vi znate ko ste i što ste.'"[702] Upravo jedan takav slučaj nailazimo u Matici krštenih župe sv. Petra i Pavla u Mostaru, u koju je upisan vjerski prijelaz Duške Spremo rođene 15. travnja 1941. u Mostaru od oca Svetozara i majke Emilije rođene Petrinić. Djevojčica Duška krštena je 24. travnja iste godine u župi sv. Petra i Pavla. U opasci stoji kako je po naredbi župnika fra Viktora Nuića zavedena u matici krštenih župe sv. Petra i Pavla, a krštena je prvo u grkoistočnoj crkvi.[703]

---

[699] M. K. Obradov, "Migracije srpskog stanovništva", 812.

[700] Milena Šotrić-Papić, "U italijanskom zatvoru u Šibeniku". U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941. – 1945.*, drugi dio, ur. Refik Hamzić. Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB Mostara, Skupština opštine Mostar, 1991, 6. Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941. – 1945., drugi dio, uređen je na način da su iskazi svjedoka, pripadnika ilegalnog NOP-a u Mostaru, umetani jedan za drugih, bez klasičnog numeriranja stranica zbornika. Tako se dogodi da iskaz Milene Šotre Papić sadrži 24 stranica, a nadolazeći iskaz također počinje od 1. stranice.

[701] Bilanović je krajem svibnja 1944. obnašao dužnost zamjenika političkog komesara 1. mostarske bojne 13. hercegovačke brigade. Zatim je u poraću obnašao dužnost sekretara Centralnog komiteta Saveza komunista BiH, bio je narodni poslanik, a karijeru je završio kao veleposlanik SFRJ u Nigeriji i Indiji. Umro je 6. listopada 1994. u Sarajevu. D. K., „Umro Danilo Bilanović", *Oslobođenje*, Sarajevo, 7. listopada 1994.

[702] Danilo Bilanović, "Crvena mladost Mostara", u". U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941. – 1945.*, prvi dio, ur. Refik Hamzić. Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB Mostara, Skupština opštine Mostar, 1991,, 15. (Kao i za drugi dio zbornika, isti navod vrijedi i za prvi dio zbornika).

[703] Bosna i Hercegovina (dalje: BiH), Matica krštenih, župa sv. Petra i Pavla – Mostar (dalje: MKŽPPM), svezak X, godina 1940.-1946., tekući broj 172., str. 27. Kumovi na krštenju bili su Milka Kisić i Jefko Vujević.

Potvrde spominje fra Tugomir Soldo, a zajedno s fra Andrijom Jelčićem, čapljinskim župnikom, sklopili su dogovor da unatoč naredbi Vlasti NDH ne žele Srbe primati u Katoličku Crkvu. Dogovor je bio Srbima uručiti formalni papirić na kojem će pisati da su se javili za prijelaz. „Svi Srbi bez iznimke, s teritorija župe Čapljina, navalili su u župni ured radi prijelaza na katoličku vjeru. Svakome od njih je rečeno „evo Ti ovaj papir, pa ako ti to mogne spasiti život, bit će mi veoma drago. Zapamti dobro. Ti nisi katolik, nego si i nadalje pravoslavac. Katolička Crkva ne traži da Ti prijeđeš na katoličku vjeru. To traži samo državna vlast. A državna vlast nije Katolička Crkva. Pred državnom vlasti dosta Ti je ovaj papirić. Idi s njime u kotar i javi se. Zapamti, Ti nisi katolik nego i nadalje pravoslavac. Ovo stanje morat će proći i popustiti, pa ćeš kasnije moći mirno živjeti kao pravoslavac. I takav su odgovor svi Srbi bez iznimke dobili od župnika“. Soldo navodi kako nije dijelio te potvrde, ali je prisustvovao tome: „Tješio sam Srbe da će to proći i da su oni i nadalje pravoslavci, a ne katolici. Župnik i ja tako smo se dogovorili i tako smo radili“. U daljnjem tekstu ističe kako je Srbin Vaso Zurovac iz Grabovine dolazio u ime svih Srba u Grabovini i molio neprestano da ih fratri prime u Katoličku Crkvu. „Govorio nam je kako njegovi Srbi redovito pohađaju crkvu i kako su dobro naučili kršćanski nauk. I on je dolazio radi toga i moljakao sve do u kasnu jesen 1941., kada su Talijani u Čapljini imali svu vlast. Uza sve to što je popustilo i Srbi što su imali slobodu, Vaso je često, sve tamo do prosinca 1941. dolazio i moljakao sa mitom, vinom i špekom, da njega i njegove Srbe primimo. Uvijek je dobio isti odgovor: Neka, Vaso, to stane. Nema smisla da prelazite. Mi nismo nikoga primili. Cedulje su vam dostatne. Budite vi dobri pravoslavci i nadalje. Danas bi to Vaso mogao sve posvjedočiti, ako smije od komunista to priznati. Kasnije je Vaso otišao u partizane, a sada je neka vlast u Čapljini. Sve su ovo takve činjenice koje će bez sumnje većina Srba u Čapljini potvrditi“.[704]

U Arhivu Provincije u Mostaru sačuvana su dva dokumenta koja svjedoče o odnosu franjevaca prema pravoslavnima u Mostaru. U prvom je slučaju riječ o „potvrdi Provincijalata“, koju je fra Krešimir Pandžić 1. kolovoza 1941. uputio Državnom tajništvu za javne radove u Zagrebu i Ustaškom stožeru Velike Župe Hum. Potvrdom je posvjedočio da je tehničar kod Tehničkog odjeljka u Mostaru Velimir Mandić kroz punih dvadeset godina svoga rada bio na korist hrvatskog naroda, nije se bavio politikom, niti se je ičim ogriješio o interese hrvatskog naroda te je odan vlasti NDH. U potvrdi se ističe kako je oženjen katolkinjom i da se u franjevačkom samostanu prijavio radi prijelaza u Katoličku Crkvu. U

[704] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 10. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 396.

zaključnom dijelu potvrde navodi se kako je u interesu opće stvari da kao i do sada ostane u službi u radu za državu i narod, te se mole mjerodavni čimbenici da ga puste da radi nesmetano u dosadašnjoj službi. Provincijal zaključuje kako je poznato da ga kao takvog cijene i njegovi pretpostavljeni.[705] Dva tjedna kasnije, odlukom od 16. kolovoza 1941., koju je Vodograđevna uprava u Mostaru uputila fra Krešimiru Pandžiću navodi se kako se zauzimaju za Velimira Mandića kao lojalnog građanina.[706]

Provincijal fra Krešimir Pandžić izdao je i drugu potvrdu Provincijalata od 2. kolovoza 1941. upućenu Državnom tajništvu za javne radove u Zagrebu i Ustaškom stožeru Velike Župe Hum, Njome je posvjedočio da je nadcestar kod Tehničkog odjeljka u Mostaru sa sjedištem u Stocu Boško Vulić punih dvanaest godina svoga rada bio na korist hrvatskome narodu, nije se bavio politikom, niti se ičim ogriješio o interese hrvatskog naroda te je odan vlasti NDH. U potvrdi se ističe kako se radi prijelaza u Katoličku crkvu zajedno s obitelji prijavio u franjevački samostan. U zaključnom dijelu potvrde navodi se kako je u interesu opće stvari da kao i do tada ostane u službi u radu za državu i narod, te se mole mjerodavni čimbenici da ga puste nesmetano raditi u dosadašnjoj službi. Provincijal zaključuje kako je poznato da ga kao takvog cijene i njegovi pretpostavljeni.[707] Ponovno je stigao potvrdan odgovor, odnosno odluka od 15. kolovoza 1941., kojom se Vodograđevna uprava u Mostaru zauzima za Boška Vulića kao lojalnog građanina.[708]

Vodeći se uputama nadbiskupa Alojzija Stepinca hercegovački su franjevci u Mostaru omogućivali Srbima dragovoljni prijelaz na katoličku vjeru te im tako spasili živote. To potvrđuje i pismo fra Bonicija Rupčića upućeno fra Dominiku Mandiću 16. listopada 1942., u kojem fra Bonicije govoreći o stanju u provinciji kaže fra Dominiku da želi ostati u zemlji zbog ratnih neprilika. Među ostalim, kaže da ima u planu približiti se vodećim Srbima "kako bi spasio što se spasiti da".[709]

U franjevačkom samostanu na Humcu nalazi se popis od 73 osobe srpsko-pravoslavne vjeroispovijesti koje su pristupile u Katoličku Crkvu.[710] Od sačuvana dva dokumenta na kojima je tiskarskim strojem upisan popis srpskih pravoslavnih žitelja ne nalazi se nikakva druga pojašnjenja zašto, gdje i odakle su te osobe došle i upisale se u Katoličku Crkvu. Unatoč tome što su pravoslavni Srbi iz kotara Ljubuški prešli u katoličku vjeru vlasti NDH

[705] BiH – AFPM – SP, sv. 134., godina 1941., f. 52. Usp. BiH – AFP – SP, sv. 134., godina 1941., f. 210.
[706] BiH – AFPM – SP, sv. 133., godina 1941., br. 691/41.
[707] BiH – AFPM – SP, sv. 134., godina 1941., f. 54. Usp: BiH – AFP – SP, sv. 134., godina 1941., f. 212.
[708] BiH – AFPM – SP, sv. 134., godina 1941., br. 691/41.
[709] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 255.
[710] BiH – AHRiv župe i samostana Humac, Ljubuški, Spisi, sv. A – 21. (1940. – 1943.), f. 484-484r.

nisu imale milosti prema nekima od njih, pa je u lipnju 1941. u tom kotaru ubijeno 14 srpskih civila.[711] Fra Tugomir Soldo ističe kako je u Ljubuškom živjelo 7 do 8 srpskih obitelji a između 10 i 12 Srba ubijeno je od jednog muslimana mesara iz Ljubuškoga. Pokolj je naredio ondašnji logornik Stanko „Staniša“ Vasilj. Hercegovački franjevci su protestirali kod mjesnih vlasti NDH, ali nije bilo koristi.[712]

Kad je riječ o misionarima, svećenicima koji bi katehizirali obraćenike s grkoistočne vjere, Ravnateljstvo za ponovu – vjerski odsjek iz Zagreba tražilo je od Hercegovačke franjevačke provincije imenovanje nekoliko svećenika misionara. Provincijal fra Krešimir Pandžić nije odbio ponudu, ali je u odgovoru istaknuo kako nema odviše svećenika na raspolaganju jer osam mlađih svećenika odlazi završiti studij u inozemstvo. Provincijal Pandžić predvidio je fra Jakova Križića i fra Miju Čuića za svećenike koji bi katehizirali obraćenike jer su imali dušobrižničke prakse.[713]

Fra Dominik Mandić u pismu upućenom fra Davidu Zrni 22. svibnja 1942. ističe i kako fra Mijo Čuić i fra Jakov Križić obilaze po Hrvatskoj i obraćaju Srbe te da ih je od toga odvraćao jer od toga nema trajne koristi sve dok postoji opasnost da se Srbe kasnije može okrenuti protiv katolika i Hrvata.[714] Fra Tugomir Soldo smatra kako fra Mijo Čuić nije odgovoran za moralna i fizička ubijanja Srba u Duvnu. „Fra Mijo je vodio upravo žestoku borbu protiv koljača kao što sam i ja u Čapljini. Kada je u kolovozu naišao kroz Čapljinu, onda je održao jednu žestoku propovijed protiv koljača. A rekao nam je, da on tako žestoko propovijeda i u Duvnu. Nije mi ništa poznato da li je fra Mijo prevodio Srbe na katolicizam. No znam dobro, da ih je spašavao“.[715] Prema Juri Krišti fra Mijo Čuić bio je jedan od rijetkih koji se odazvao na poziv Vjerskoga odsjeka Ravnateljstva za ponovu od 16. listopada 1941. za katehizaciju obraćenika na katoličku vjeru. Kako je već prethodno rečeno, državne su vlasti nastojale prisiliti pravoslavno stanovništvo na svom teritoriju da prijeđe na jednu od priznatih

---

[711] Riječ je o slijedećim žrtvama: Aralica (žena Đure) Slavka, Ćuk (Lazarova) Jovanka, Ćuk (Jovana) Mate, Delić (Pere) Damjan, Delić (Sime) Ljubica, Delić (Jove) Simo, Dragičević (Vlatka) Dragica, Dragičević (Vlatka) Slobodanka, Dragičević (Vlatka) Smilja, Gnjato (Lazar) Ljuban, Jelić (žena Đure) Gospava, Vitković (Vasilija) Risto, Lojpur (žena Đurđa) Petra i dječak Jovo (Đoke) Lojpur. Florijan Boras, *Spomenica Ljubuškim žrtvama. U povodu 600.-te obljetnice župe Ljubuški – Veljaci* (Općinsko vijeće, Ljubuški: 1998), 167-169. Usp. M. Konjhodžić, *Kronika o Ljubuškom kraju*, 281-390.

[712] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 24. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 419.

[713] Pismo provincijala od 10. listopada 1941. upućeno fra Jakovu Križiću. BiH – AFPM – SP, sv. 134., godina 1941., f. 293.

[714] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 25.

[715] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 18. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 409.

vjera, pri čemu je bilo najpoželjnije da prijeđu na katolicizam. Za dužnost misionarenja jedino se iz Hercegovačke franjevačke provincije prijavio fra Mijo Čuić.[716]

Kad je riječ o djelovanju fra Mije Čuića u Duvnu[717] svjedok Ilija Vulić, Srbin iz Srđana, ističe da je u početku srpske pobune protiv NDH u kolovozu 1941. domaći neprijatelj znao kako u Rašćanima (župa Kongora) djeluje organizirana grupa. Da spriječi razvoj ustanka, fra Mijo Čuić je zajedno sa Franom Radošem pet najuglednijih srpskih porodica iz sela pokušao prevesti na katoličku vjeru, kako bi dobili garantiranu slobodu. Svjedok Ilija Vulić ističe kako su na njegovu inicijativu privremeno prešli na katoličku vjeru kako bi spasili život. Da su se vjerski prijelazi obavljali isključivo zbog zaštite pravoslavnog pučanstva svjedoči i fra Stjepan Naletilić u dopisu provincijalu Pandžiću 8. veljače 1942., u kojemu navodi kako su u župi „mješanija i prelazi na dnevnom redu“, čime potvrđuje vjerski prijelaz pravoslavnih Srba na katoličku vjeru u župi Kongora.[718]

Iva Gabrić rođena Jolić iz sela Lipe (Tomislavgrad) svjedoči kako je fra Stjepan Naletilić pravoslavnim Srbima govorio „Ne bojte se, ljudi! Ja sam vas pozvao da vas spasim, a nije mi stalo u koju ćete vi crkvu ići. Sve će biti u redu! Svaka je crkva hram Božji. Važno je da ovo prođe i da se vi spasite!“ Svjedokinja ističe da je oko 25-30 odraslih pravoslavaca iz sela šutjelo i istodobno bilo tužno dok je fra Stjepan Naletilić nastavio govoriti kao i do tada. Srpsko pravoslavno stanovništvo iz Mandina Sela, Rašćana, Srđana, prezimena Bilanovići, Zečevići, Bracanovići te dvije kuće obitelji Šikići upisalo se u Katoličku Crkvu. Nadalje svjedokinja navodi kako taj dan nije bilo nikoga iz sela Lipe i Kongore, ali kasnije su Srbi iz tih sela ušli na „upis“, odnosno prešli su u katoličku vjeru bez oblika prevođenja. U daljnjem iskazu ističe kako su pravoslavni Srbi krenuli nedjeljom na misu u Kongori. Mnogi su plakali za vrijeme mise, dok ih je fra Stjepan Naletilić bodrio i hrabrio na misi, ali neutješno. Nadalje navodi kako su se neka pravoslavna djeca krstila u katoličkoj crkvi u Kongori.[719] Uz fra

---

[716] Jure Krišto, „Fra Mijo Čuić u politici i politika u njemu“, u: *Fra Mijo Čuić – graditelj i uznik. U prigodi 50. obljetnice smrti /1959.-2009./*, ur. fra Robert Jolić (Tomislavgrad: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009.), 92.

[717] Protiv fra Mije Čujića komunističke su vlasti vodile montirani sudski proces započet 2. veljače 1946. u Duvnu zbog navodnih ratnih zločina. Osuđen je najprije na smrtnu kaznu, potom mu je kazna preinačena u 20 godina zatvora, od čega je proveo gotovo sedam godina u teškim uvjetima u Kazneno-popravnom domu u Zenici. Fra Mijo Čuić pušten je početkom 1953. slomljena zdravstvenog stanja, nepokretan od posljedica mučenja u zatvoru. Preminuo je 8. siječnja 1959. u franjevačkom samostanu u Mostaru. Fra Robert Jolić, „Životopis fra Mije Čuića“. U: *Fra Mijo Čuić – graditelj i uznik. U prigodi 50. obljetnice smrti /1959.-2009./*, ur. fra Robert Jolić. Tomislavgrad: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 40-43.

[718] J. Krišto, „Fra Mijo Čuić u politici i politika u njemu“, 98. Usp. Robert Jolić, „U prigodi 65. obljetnice mučeničke smrti fra Stjepana Naletilića (1942.-2007.). *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 1 (2008), br. 1: 42.

[719] BiH – PVPLPMŠB, „Moja sjećanja na Drugi svjetski rat i poraće“, iskaz Ive Gabrić iz sela Lipa (Tomislavgrad) od 8. veljače 2008., zapisničar dr. fra Robert Jolić, 1. Usp. R. Jolić, „Dokumentarizam i

Stjepana Naletilića franjevci iz samostana u Tomislavgradu također su sudjelovali u spašavanju pravoslavnog srpskog stanovništva u Eminovu selu. Nešto sjevernije, u Šuici, župnik fra Klement Doko sudjelovao je u spašavanju srpskog pravoslavnog stanovništva.[720] Nameće se sasvim logičan zaključak kako su katolički svećenici kao i pojedini pravoslavni Srbi vjerske prijelaze smatrali samo privremenim rješenjem kako bi spasili što veći broj nedužnih Srba.

Prema prijepisu matične knjige vjenčanih župnog ureda franjevačkog samostana u Mostaru za 1941. glede konvalidacije nevaljanih brakova i primanja u Katoličku Crkvu, broj sklopljenih brakova iznosio je 161, dok je za usporedbu 1942. broj sklopljenih brakova iznosio 77.[721] Od ukupnog broja sklopljenih brakova 1941., upravo u razdoblju pojačanih vjerskih prijelaza u proljeće i ljeto te godine broj mješovitih brakova iznosio je ukupno 49.[722] Prema dostupnim podacima iz prijepisa Matične knjige vjenčanih župnog ureda Mostar od 1929. do 1946. i prijepisa Matične knjige vjenčanih srpske pravoslavne parohije u razdoblju od 1929. do 1946., ukupno 11 bračnih parova prvo je sklopilo brak u srpskoj pravoslavnoj parohiji u Mostaru od 1933. do svibnja 1941. a zatim su u vremenu od srpnja do kraja kolovoza 1941. brak potvrdili u Katoličkoj Crkvi u Mostaru. Te bračne parove srpske nacionalnosti u matičnu knjigu vjenčanih upisivali su fra Viktor Nuić, fra Emil Stipić i fra Leo Petrović bez obreda prevođenja. Prema dostupnim podacima Matične knjige umrlih grada Mostara pretpostavlja se kako je 11 bračnih parova srpske nacionalnosti koji su svoj brak potvrdili u Katoličkoj crkvi preživjelo Drugi svjetski rat, odnosno na taj su im način spašeni životi.[723] Zanimljivo je istaknuti da je Branko Palac bio čak jedanaest puta kum na vjenčanju i to u svega dva mjeseca, kolovozu i rujnu 1941. godine.[724] Riječ je o vjenčanjima u franjevačkoj crkvi u Mostaru u vremenu žestokih progona Srba i Židova od vlasti NDH. Iz toga možemo zaključiti da su hercegovački franjevci izabrali Palca kao povjerljivu osobu da

---

mitomanija. U povodu izlaska monografije Milana Karana, *Srbi Duvna. Život i stradanja*, Aranđelovac, 2016.“, 350-351.

[720] BiH – PVPMLPŠB, pismo biskupa Petra Čule Uredništvu „Slobode“ – lista Oblasnog odbora NOF-a za Hercegovinu, Mostar, br. 12. od 4. travnja 1945., 2.

[721] Pogledati poglavlje Prilozi, u kojem se nalazi popis osoba vjenčanih u katoličkim i pravoslavnim crkvama. Vidi: Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, 1027. Usp. *Isto*, 1105.

[722] *Isto*, 908-1022.

[723] *Isto*, 948-1022.

[724] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, 932., 945-946., 952., 954., 962., 964-965., 994., 1002. i 1005.

bi što više progonjenih spasili od vlasti NDH. Zasigurno ni sam Palac nije imao puno veze s tih jedanaest ženidbenih parova kojim je bio svjedok, odnosno kum na vjenčanju.

Prema podacima iz prijepisa Matične knjige vjenčanih u 1943. broj sklopljenih parova iznosi 43.[725] Među njima je bilo pet mješovitih parova.[726] Prema podacima iz prijepisa Matične knjige vjenčanih u Mostaru za 1944. broj sklopljenih parova u Katoličkoj crkvi iznosi 61, a među njima je bilo devet mješovitih brakova.[727] Tendencija opadanja vjenčanja nastavljena je u 1945. godini zbog ratnih pustošenja uzrokovanim ponajviše partizanskim osvajanjima i procesa uspostave vlasti. Prema podacima iz prijepisa Matične knjige vjenčanih u 1945. broj sklopljenih brakova iznosi 45.[728] Među njima su bila četiri mješovita braka.[729] Sudeći prema dostupnim podacima Matične knjige umrlih grada Mostara, velika većina sklopljenih mješovitih bračnih parova koji su sklopili brak u Katoličkoj Crkvi preživjela je Drugi svjetski rat osim Sofije Sebeščin rođ. Sedlarik koja je ubijena 1944. u Jasenovcu od ustaša[730] i Ikonije Žuljević rođ. Dabarčić koja je ubijena 1945. u Jasenovcu od ustaša.[731]

Redarstvene vlasti NDH sredinom siječnja 1945. uhapsili su skupinu intelektualaca Srba i Hrvata Mostara u logor. Biskup Čule i provincijal Petrović reagirali su na način da su 20. siječnja 1945. uputili poglavniku Paveliću zajedničku predstavku. „Neki dan otpremljena je nekoliko naših sugrađana u logor. Ovaj postupak s najviđenijim skoro ljudima našega grada sve nas je zaprepastio. Ne želimo braniti krivaca. Ali prije nego se primjeni kazna, treba krivicu ustanoviti. U našem slučaju pak bez ikakva suda i ispitivanja ljude se odmah kaznilo i u logor poslalo. Slanje u logor je strašna kazna, jedna od najstarijih, koja poslije smrtne kazne uopće postoji. Treba zbilja biti veliki krivac, da se ova kazna zasluži. 'Mi sumnjamo, da su oni, koji su u logor poslani, uopće krivi, a još manje su u tolikom stupnju krivi, da zaslužuju logor. Tu sumnju u 'nama povećava okolnost; što su čitavu stvar vodili mladi neiskusni ljudi, koji jedva da imaju ne samo dovoljno pravno znanje nego i dovoljno razvijenu pravnu svijest. Ovako svi strahuju, da slijedeća racije neće i njih pograbiti i u logor poslati. Tim opravdanije

---

[725] *Isto*, 1129.
[726] *Isto*, 1108-1143.
[727] *Isto*, 1218.
[728] *Isto*, 1259.
[729] *Isto*, 1222-1229.
[730] Redni br. 1334. Vidi: Radivoje Krulj, „Spisak stradalih Srba u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945., pristup ostvaren 2. X. 2019. http://slobodnahercegovina.com/spisak-stradalih-srba-mostara-u-drugom-svjetskom-ratu-1941-1945/?lang=lat. Popis ubijenih Srba uvršten je u Gulićevu knjigu. M. Gulić, *Stradanje mostarskih Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 257-305.
[731] Redni broj. 481. Vidi: Radivoje Krulj, „Spisak stradalih Srba u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945., pristup ostvaren 2. X. 2019. http://slobodnahercegovina.com/spisak-stradalih-srba-mostara-u-drugom-svjetskom-ratu-1941-1945/?lang=lat. Postoji jedna nedoumica oko imena Vase Čokorila rođenog 1902. u Mostaru od oca Pere i Savke rođ. Ljubenko. U Kruljevom popisu, red. br. 1586 navodi se ime Vase Čokorila rođenog 1924. u Mostaru od oca Petra ubijenog 1941. u Čitluku od ustaša. Ne držim da se radi o istoj osobi.

strahuju strepe, što mjerodavni. u Mostaru javno se prijete, da će slijedeća partija, koja će biti poslana u logor, biti daleko veća od sadanje".[732]

Predstavka biskupa Čule i provincijala Petrovića urodila je plodom. Svi uhapšeni zatočenici su pušteni iz koncentracijskog logora u Jasenovcu, no negdje na putu su ubijeni od ustaša. Mještani Mostara su bili pogođeni konačnim ishodom ovog slučaja. Govorilo se u Mostaru među pučanstvom „da će kod slijedeće racije biti uhvaćen i biskup Čule i zajedno s drugima opremljen u Jasenovac".[733]

8.3. Organiziranje smještaja za izbjeglice i pomoći ugroženim osobama

Mostarsko – duvanjski biskup fra Alojzije Mišić u okružnici od 17. prosinca 1941. svim katoličkim župskim uredima biskupije Mostar – Duvno – Trebinje istaknuo je kako je poglavnikovom zakonskom odredbom od 29. rujna kod Ministarstva Urudžbe osnovana oblast „Pomoć", kojoj je zadaća pomagati siromašne i potrebite na cjelokupnom području Nezavisne Države Hrvatske, osobito u zimskim mjesecima. U okružnici se ističe kako je osnutkom oblasti „Pomoć" državna vlast slijedeći nauk Katoličke Crkve povela brigu oko siromašnih i potrebnih. Nadalje se svim župskim uredima naređuje da u crkvi sa oltara vjernicima protumače što je „Pomoć" i koja joj je svrha, kako bi vjernike potaknuli da što djelotvornije sudjeluju u njezinoj djelatnosti za koju se odmah počinju pobirati darovi, a zaključno s 31. ožujka 1942.[734]

Biskupovoj okružnici odazvali su se mnogi svećenici i redovnici, među njima i generalni vikar fra Leo Petrović, koji je u razdoblju od 1942. do sredine 1943. zajedno s fra Bonicijem Rupčićem i Cvitanom Spuževićem formirao Odbor za pomoć ugroženim osobama. U pismu fra Dominiku Mandiću od 16. listopada 1942. fra Bonicije kaže da je fra Leo Petrović bio posrednik i preko njega je sve išlo.[735] Novac za rad Odbora prikupljali su od hrvatskih provincijala, a novac je slao i fra Dominik Mandić. U Odboru za pomoć ugroženim osobama bili su i mostarski Srbi Milivoj Jelačić i Đorđe Obradović. U pismu fra Dominiku od 18. siječnja 1943. fra Bonicije kaže da je poslan iznos od 269.000 kuna te uglavnom podijeljen među srpskom sirotinjom. Kaže da su potvrdu o tome potpisala samo dva srpska

---

[732] „Dokumenti nedavne prošlosti", u: *Službeni vjesnik zagrebačke nadbiskupije*, 17. prosinac 1945., br. 7: 1.
[733] *Isto*, 1.
[734] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 1: 22.
[735] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 254.

člana Odbora te dodaje da se potvrda mora dobro čuvati kako bi potpisnici mogli napisati detaljno izvješće.[736]

Tih je ratnih godina u Mostaru vladala nestašica hrane, što je uzrokovalo glad. Istodobno je zbog ratnih operacija, poglavito četničkoga djelovanja, jedan dio stanovništva prisiljen napuštati svoja ognjišta. Tako su u Ljubuški 6. svibnja 1942. došle muslimanske izbjeglice iz Foče. Franjevački bogoslovi iz samostana u Humcu odrekli su se kave i slali mlijeko muslimanskim izbjeglicama u Ljubuški u Silos.[737] U Mostaru je 1942. vladalo pravo ratno stanje, o čemu u pismu od 29. rujna 1942. svjedoči i fra Vitomir Jeličić, koji fra Dominiku Mandiću piše da u Mostar stalno stižu izbjeglice te da ih ima više od nekoliko tisuća, a nemaju što ni pojesti ni popiti niti imaju gdje stanovati. Ističe kako su škole pune, a franjevci puštaju izbjeglice u crkve kako bi ih zaštitili od kišovite jeseni.[738] Posljedica četničkih i partizanskih pustošenja krajeva sjeverozapadne i istočne Hercegovine bila je da su krajem rujna te godine u Mostar stizale tisuće izbjeglica iz Livna, Duvna, Posušja te istočne Hercegovine koja je u cijelosti bila opustošena četničkim pohodima. Brigu za izbjeglice u Mostaru vodili su fra Viktor Nuić i Nevinko Mandić zajedno s Ustaškom mladeži, dok Velika župa Hum nije utemeljila stalni odbor koji je na sebe preuzeo tu dužnost. Prema dostupnim je podacima u franjevačkom samostanu, u dvorištu i prostorijama oko samostana boravilo oko 1500 izbjeglica, dok su neki po nekoliko dana spavali u crkvi. Osim iz spomenutih tih krajeva, od 1. listopada pristizale su u Mostar i izbjeglice iz Nevesinja i Blagaja.[739]

Najviše pomoći prikupljano je od strane hercegovačkih franjevaca za bosansko-hercegovačke Hrvate koji su protjerani sa svojih ognjišta i svoje su utočište našli u Mostaru kroz cijelu 1942., u doba pustošenja partizana i četnika. Upravo je novoposvećeni Mostarsko – duvanjski i Trebinjsko – mrkanjski biskup Petar Čule krajem listopada 1942. prigodom svoje posvete darovao 100.000 kuna hrvatskim stradalnicima grada Mostara. Biskup je naznačio da se veći dio svote daruje hrvatskim stradalnicima, a ostatak hrvatskim katoličkim ustanovama s napomenom da unaprijed usvaja i pozdravlja eventualni zaključak Odbora za pružanje pomoći. Ukoliko zaključak odbora bude jednoglasan, cijela svota se trebala pokloniti hrvatskim stradalnicima.[740]

---

[736] I. Šarac, "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva", 406. Usp. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 3, pisma 1943., f. 216.

[737] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 441.

[738] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 239-240.

[739] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 448. Usp. A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 141.

[740] Donacija je raspodijeljena na način da je Odbor za pružanje pomoći 70.000 kuna darovao hrvatskim stradalnicima-bjeguncima, 10.000 kuna hrvatskim ranjenicima, 10.000 kuna školi časnih sestara sv. Vinka te isti iznos sirotištu časnih sestara sv. Franje. *Katolički tjednik*, XVIII (XXL) od 8. studenog 1942. br. 45: 5.

Fra Dominik Mandić u pismu upućenom mostarskom biskupu Petru Čuli 22. prosinca 1942. ističe kako do njega dopiru vijesti da hrvatski narod u Hercegovini proživljava oskudicu i glad te ga moli da urgira kod vlasti za pomoć. U zaključnom dijelu pisma prenosi pozdrave biskupu i svećenstvu, a pogotovo biskupovim suradnicima fra Leu Petroviću, fra Borisu Ilovači i fra Vendelinu Vasilju.[741] Mostarski biskup Petar Čule u pismu od 23. prosinca između ostalog navodi kako su Trebinjska i Duvanjska biskupija stradale od odmetnika i još uvijek stradavaju. Ističe kako kod njega u gospodarskim zgradama skoro tri mjeseca boravi oko stotinu izbjeglica koje se ne mogu vratiti kući.[742]

Fra Leo Petrović zaslužan je što je 1. travnja 1943. u franjevačkom samostanu otvorena kuhinja za gradsku sirotinju i izbjeglice te za sve one koje gradska kuhinja nije mogla prehraniti. Kuhinja u franjevačkom samostanu u Mostaru mogla je dnevno primiti između 60 i 80 ljudi.[743] Prema dostupnim podacima fra Leo Petrović je nabavljao hranu i pred franjevačkom crkvom u Mostaru postavljeni su veliki kazani. Časne sestre franjevke iz Bijelog Polja kuhale hranu su za sirotinju radeći u smjenama i po dnevnim rasporedima.[744] Fra Bonicije Rupčić u pismu od 26. svibnja 1943. izvješćuje fra Dominika Mandića kako je utrošen novac koji je on poslao za pomoć stradalima. Fra Bonicije ističe da je prvi iznos razdijeljen samo među izbjeglim Srbima, a zadnji pristigli novčani iznos među izbjeglim Hrvatima.[745]

8.4. Hercegovački franjevci i spašavanje Olge Humo rođ. Ninčić

Spašavanje Olge Humo rođ. Ninčić od strane hercegovačkih franjevaca fra Dominika Mandića, fra Lea Petrovića i Bonicija Rupčića treba staviti u kontekst dugogodišnjeg prijateljstva između fra Dominika Mandića i Momčila Ninčića. Olga Humo rođ. Ninčić kćer je ministra vanjskih poslova jugoslavenske (izbjegličke) vlade Momčila Ninčića i supruga Avde Hume, komunističkoga ilegalca i poslijeratnoga pripadnika novih komunističkih vlasti u Bosni i Hercegovini. Fra Leo Petrović dugo je štitio Olgu Ninčić, koja je ilegalno živjela u Mostaru s malom djevojčicom.[746] U tome mu je pomagao mladi franjevac fra Bonicije Rupčić, a sve je pratio te je Olgi i njezinu djetetu materijalno pomagao fra Dominik Mandić iz

[741] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 130.
[742] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 238.
[743] P. Knezović, "Leo Petrović", 81.
[744] BiH – PVPMLPŠB, iskaz sestre L. R. u Mostaru, 12. siječnja 2009., 20-21.
[745] I. Šarac, "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva", 406. Usp. BiH – AŽSUBDMŠB, sv. 2, mapa 3, pisma 1943., f. 66.
[746] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Karla Drage Miletića, Mostar, 30. ožujka 2009., 71.

Rima. Olga Ninčić održavala je vezu sa svojom obitelji u Londonu upravo preko fra Dominika Mandića. Fra Leo Petrović imao je povjerenja u mladoga fra Bonicija, koji je pomagao Olgi Ninčić te je o svemu izvješćivao fra Lea i fra Dominika Mandića u Rimu. U korespondenciji fra Dominika Mandića sačuvano je nekoliko pisama koja su razmijenili spomenuti franjevci. O svemu je također bio obaviješten i biskup Petar Čule, koji je u vrijeme rata imao razvijene prijateljske odnose s fra Leom Petrovićem i fra Dominikom Mandićem.

Svjedokinja Erna Danon Cipra u svojem iskazu kaže da je Olga Ninčić 1941. boravila u dubokoj ilegali na području Donje Mahale u Mostaru. Također svjedoči da je u kasno doba noću na vrata dvorišta kuće gdje je Olga bila skrivena pokucao velečasni franjevac. Domaćin kuće bio je zapanjen i bojao se otvoriti vrata. Negirao je da kod njega boravi osoba imenom Olga. U daljnjem tekstu iskaza stoji da je velečasni rekao da se ništa ne boji jer to radi u tajnosti i da se neće ništa dogoditi. Domaćin je zatim pustio noćnoga posjetitelja u kuću. Olga se cijelo vrijeme skrivala u podrumu, no ipak je prihvatila razgovor. Velečasni joj je objasnio da je dobio nalog da je prebace u London k ocu te da se ne brine, da će biti potpuno sigurna. Bojeći se, Olga je isprva sve to odbila, no velečasni je održao riječ, a nekoliko ilegalaca i komunista koji su se krili u toj kući nisu bili ugroženi i sve je ostalo tajna.[747] "Nepoznati" franjevac zapravo je bio fra Bonicije Rupčić, koga je zadužio fra Leo Petrović, a o svemu je naknadno obaviješten fra Dominik Mandić u Rimu. Sačuvana ostavština fra Dominika Mandića svjedoči o tome da su fra Dominik i fra Bonicije razmijenili nekoliko pisama u kojima spominju Olgu Humo rođ. Ninčić. Zbog opasnosti od špijunaže pisma sadrže kriptirana imena, pa se Olga Humo u pismima spominje pod imenom "sestra Olga".

Fra Bonicije u pismu od 16. listopada 1942. javlja fra Dominiku da nije uspio predati novac skupljen za "sestru Olgu" iz Odbora za pomoć ugroženim osobama jer se ona zbog slabe prehrane i maloga djeteta koje je bilo bolesno u ljeto 1942. preselila iz Mostara u Gračanicu kod Tuzle, gdje stanuje kod muslimana koji obavlja dužnost mjesnoga učitelja. Dalje u pismu fra Bonicije govori da je "sestra Olga" dobro te da joj je poslao šifriranu poruku preko jedne njoj poznate osobe kako bi došla u Mostar radi nekih svojih osobnih stvari. U pismu fra Bonicije spominje liječnika Žarka Praštala, koji je dobro poznavao Olgu jer je bila njegova pacijentica.[748] Nadalje u pismu stoji da Praštalo često putuje u Sarajevo u

[747] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Erne Danon Cipra od 5. svibnja 2014. u Mostaru.
[748] Prof. dr. sc. Žarko Praštalo je liječnik koji je veći dio svog profesionalnog života proveo na Medicinskom fakultetu u Sarajevu, a radio je u bolnici u Mostaru. Poznat je po tome što je 1924. utemeljio otorinolaringologiju u Bosni i Hercegovini. Akademske godine 1949./1950. bio je pročelnik katedre za otorinolaringologiju.

bolnicu i da će Olgi rado dostaviti novac i izvijestiti o svemu što joj bude potrebno od njezinih roditelja i fra Dominika.[749]

Fra Dominik Mandić nije propustio javiti svojem prijatelju Momčilu Ninčiću u pismu od 14. prosinca 1942. vijesti o njegovoj kćeri Olgi koje je čuo od fra Bonicija. Pismo je pisano dva mjeseca poslije, a Olga je u tom razdoblju promijenila dva boravišta: boravila je u Gračanici kod Tuzle, pa se preselila u Gradačac u Bosanskoj Posavini. Fra Dominik u pismu kaže da je Olga dobro i zdravo, kao i njezino dijete. Objašnjava da je zbog sigurnosti, nesnosne ljetne mostarske vrućine, slabe prehrane i bolesti djeteta morala napustiti Mostar i preseliti se u Gradačac. U daljnjem tekstu kaže da Olga održava vezu s fra Dominikovim prijateljima u Mostaru (misleći na fra Lea Petrovića i fra Bonicija Rupčića), od kojih prima sve informacije o njezinoj sigurnosti i stanju, kao i o njezinu djetetu. Fra Dominik piše da se za Olgu brinu njegovi prijatelji, posebno oni u Bosni i Hercegovini: "Očekujemo ovdje svakim danom, da će uspjeti koraci, da se doprati u Rim, i ako Bog dadne sreće dalje do Vašeg roditeljskog zagrljaja."[750] Zatim u pismu od 14. prosinca 1942. fra Bonicije kaže da je "sestra Olga" davno otišla iz Mostara u sjevernu Bosnu.[751] U pismu fra Dominiku od 18. siječnja 1943. fra Bonicije kaže da je uspio poslati novac te da se Olga u opasnosti od četnika iz Tuzle preselila u Mostar. Dalje u pismu izvješćuje fra Dominika da joj je novac uručen pred svjedocima te da je, među ostalim, poručio Olgi da se radi plan o njezinu prelasku u Italiju. Fra Bonicije piše da ni ona ni dijete nisu dobra zdravlja te da bi zbog straha od putovanja željela ostati u zemlji, pogotovo u zimsko doba. Fra Bonicije piše fra Dominiku i da nije pitao za njezina supruga Avdu Humu jer je znao da se davno odmetnuo u šumu, pa mu je zbog toga bilo neugodno pitati za njega. "Ona živi u obitelji svoga muža, koji ima mater, jednu sestru, brata, bratovu kevu, nevjestu i dvoje djece. Sada bi htjela da traži kakvu službenicu, da si sama nešto zarađuje i tako olakša svoje stanje. Rekao sam joj neka malo pričeka, jer je to jako nezgodno radi njezina muža!"[752]

U pismu od 26. svibnja 1943. fra Bonicije piše fra Dominiku da mu je po biskupu poslao dva pisma "sestre Olge", jedno za msgr. O'Robertyja, a drugo za njezine roditelje, obitelj Ninčić.[753] Dalje fra Bonicije kaže da Olga ne može naći posao zbog političke atmosfere u zemlji. U pismu spominje da ju je on odvratio od traženja posla i savjetovao joj neka se brine samo za sebe i dijete kako ne bi svraćala pozornost vlasti na sebe. Fra Bonicije

[749] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 254-255.
[750] Lj. Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943.*, 199-250. Usp. Lj. Boban, "Izvještaji dr. fra Dominika Mandića jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi (1942. – 1943.)", 213.
[751] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 313.
[752] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, pisma 1943., f. 216.
[753] Riječ je o biskupu don Petru Čuli.

moli fra Dominika za još novca i, ako ga može skupiti, da ga pošalje po biskupu Čuli jer je sve skupo. Dalje kaže da je Olga dobila pismo u kojem stoji da se uputi u talijanski konzulat i digne putovnicu. Zbog političkih razloga, zbog oca i supruga, nije mogla dobiti putovnicu. Fra Bonicije nastavlja da Olga ne zna što bi dalje i ističe fra Dominiku da je nemoćan zbog sve intenzivnije špijunaže.[754] Znajući da su mjere špijunaže pojačane, fra Dominik u pismu od 5. lipnja 1943. upozorava fra Bonicija da ljudi s kojima surađuju moraju biti oprezni, mudri i da pišu zavijeno kada šalju pisma poštom. U skladu s tim predlaže da se pisma šalju u Zagreb dr. Vjekoslavu Gortanu, direktoru Glavne hrvatske navjerne zadruge u Smičiklasovoj ulici 17, koji će ih proslijediti sigurnim putem. Fra Dominik izričito kaže da se nitko ne smije služiti upravnim govorom, nego neupravnim. Zatim kaže da će se on potpisivati kao "Rodoljub Hercegovac",[755] a fra Boniciju predlaže naziv "Rudo Bonić". Među ostalim ističe da bi trebalo arhivirati pisma i sačuvati korespondenciju koristeći ta kriptirana imena. U daljnjem tekstu pisma zahvaljuje fra Boniciju na vijestima o "sestri Olgi" i poručuje mu da će njezina pisma proslijediti na te adrese. Moli fra Bonicija da joj pošalje dvadeset slika za nju koje je pronašao. "Reci joj, neka bude mirna i neka pazi na svoje zdravlje i na dijete. Ako može dobiti dozvolu, da dođe u Rim, drago bi mi bilo, ako ne može, hvala Bogu. Vidjeti ćemo, ako mognemo odavle šta učiniti, da joj dadnu vizu. Sestra Olga neka Ti potvrdi što je primila preko Tebe, ali potvrde ne moj sada slati. Niti ikakve druge. Sačuvaj kod sebe za bolja vremena."[756] Da su vlasti NDH uhvatile Olgu i spremile ju u mostarski zatvor Ćelovinu svjedoči fra Dominikovo pismo od 1. kolovoza 1943. upućeno fra Boniciju Rupčiću. U daljnjem tekstu pisma fra Dominik upućuje fra Bonicija da sve poduzme preko provincijala fra Lea i drugih veza da se Olga što prije vrati u krug svoje obitelji. Također navodi da ukoliko joj bude što trebalo, da će on kasnije urediti.[757]

U pismu upućenu fra Dominiku 7. listopada 1943. fra Bonicije kaže da su zbog kapitulacije Italije prekinute sve veze s Rimom, pa se njegovo pismo vratilo. U izvješću ne spominje Olgu, samo sve teže stanje u Provinciji.[758] Prema dostupnoj dokumentaciji nameće se zaključak kako je upravo provincijal fra Leo Petrović zaslužan za izvlačenje Olge Humo iz

[754] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, pisma 1943., f. 66.
[755] U svojim se pismima (izvješćima) upućenim članovima izbjegličke vlade fra Dominik Mandić redovito potpisivao kao „M. rodoljub Hercegovac" (i u nekim drugim inačicama, a sve su sadržavale formulaciju „rodoljub Hercegovac"). Usp. Lj. Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941.-1943.*, 202-205., 208-214., 226., 235-240., 244.,
[756] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 78.
[757] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1943., f. 105.
[758] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, pisma 1943., f. 173.

mostarskog zatvora Ćelovina. U Mandićevoj ostavštini nisu sačuvana druga pisama u kojima spominje održavanje kontakta s Olgom Humo.

U pismu od 10. srpnja 1943. fra Dominik Mandić čestita provincijalu fra Leu Petroviću na izboru i nastupu na novu provincijalnu službu: "U današnjim veoma teškim, zamršenim i promjenjivim općim prilikama od provincijalnog starješine tražit će se mnogo razbora, požrtvovnosti i okretnosti. Ja se nadam da će Vama Svevišnji dati te odlike u obilnoj mjeri. Za to ću se ja, i druga braća, dnevno moliti. U Vašem radu za dobro Provincije Vi i novo provincijalno starješinstvo možete uvijek računati u punoj mjeri na moju suradnju i pomoć, gdje samo bude moguće."[759] Fra Dominik Mandić bio je zadovoljan izborom novog provincijala. Svjestan kako se u teškim vremenima i prilikama od provincijala traži velika okretnost, odlučnost i razboritost te dobre veze s inovjercima u našoj zemlji ističe kako će sve to imati „uvjeren sam, novi provincijal u dovoljnoj mjeri". Pozivao je svoju subraću da novog provincijala podupru suradnjom i molitvama u njegovoj teškoj dužnosti.[760]

U kontekstu pomoći fra Lea Petrovića Olgi Humo vrijedi reći da je ona tu pomoć u svojim memoarima prešutjela.[761] Jednako je postupio i njezin muž Avdo Humo.[762] Razlog za to gotovo je sigurno bio njezin položaj u novoj vlasti, koja je potkraj rata u sklopu Mostarske operacije 14. veljače 1945. okrutno likvidirala pripadnike Hercegovačke franjevačke provincije, uključujući i fra Lea Petrovića.

8.5. Fra Leo Petrović i fra Dominik Mandić u spašavanju Židova u Mostaru

Do početka Drugoga svjetskog rata u Židovskoj općini u Mostaru bilo je 150 Židova.[763] Prema drugim je podacima u Mostaru prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije živjelo 116 Židova.[764] Nakon talijanske reokupacije Mostara 4. rujna 1941. Židovi su bili nešto sigurniji od progona. Mostar je postao "luka" spasa za Židove iz Bosne, poglavito za one iz Sarajeva. U Mostaru su smještani u Židovsku općinu, kod rođaka ili prijatelja. Većini Židova cilj je bio

[759] BiH – AFPM – SP, sv. 140, f. 260. Usp. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1943., f. 54.
[760] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1943., f. 65-66.
[761] O. Humo, "Uspomene iz okupiranog Mostara", 1-7.
[762] A. Humo, *Moja generacija*, 598-813.
[763] J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 196-197.
[764] O stradanjima mostarskih Židova u NDH vidi: B. Goluža, "Židovi u Mostaru", 229.

doći u Split kako bi se bili izvan granica NDH. Najviše židovskih izbjeglica došlo je u Mostar u jesen 1941. – prema nekim procjenama njih oko 2000.[765]

Talijanske vojne vlasti u Mostaru naredile su 7. studenog 1942. vlastima Velike župe Hum da interniraju sve Židove na području koje spada pod jurisdikciju talijanskih oružanih snaga. U zapovijedi se ističe kako se Židovi ne smiju udaljavati iz sjedišta svojih svakidašnjih boravišta, a ostaju na potpunom raspolaganju talijanskim vojnim vlastima sa cijelim imetkom.[766] Činjenica je kako su mnogi Židovi, liječnici i inženjeri bili u službi NDH, poglavito u Mostaru što svjedoči dopis upućen MUP-u NDH od 16. studenog 1942.[767] Ono što je brinulo Petra Zlatara, župana Velike župe Hum mogu li talijanske vlasti odvesti Židove koji su u službi NDH i kako postupati ukoliko pojedini Židovi zatraže ostanak na njezinu teritoriju.[768] U brzojavci od upućenoj 3. prosinca 1942. tajništvu MUP-u NDH župan Velike župe Hum Zlatar navodi kako talijanski zapovjednik u Mostaru traži da Židovi moraju otići u logor, no Židovi liječnici i činovnici moraju ostati u Mostaru jer Velikoj župi Hum nedostaje liječnika.[769] Opće upravno povjereništvo kod višeg zapovjedništva talijanskih oružanih snaga „Slovenija – Dalmacija“ koje je posredovalo kod Zapovjedništva talijanske vojske tražilo je od Ministarstva unutrašnjih poslova NDH da se liječnici, inženjeri i drugi službenici ne odvode u sabirne logore.[770] Glede tog zahtjeva je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH odlučilo postupiti onako kako je to predložilo Zapovjedništvo talijanske vojske, na način da će stvoriti obrazloženi prijedlog za svakog pojedinca židovske nacionalnosti.[771]

Zbog stalnoga pritiska ustaških vlasti da se židovske izbjeglice vrate u svoja mjesta prebivanja, talijanske vojne vlasti su u jesen 1942. izdale zapovijed da svi Židovi moraju biti internirani na području Dubrovnika. Samo iz Mostara Talijani su spasili 110 Židova kada im je zaprijetila opasnost od represivnoga aparata NDH.[772] Prema izvješću Kotarske oblasti

---

[765] V. Isaić, *Put prognanih*, 15-16.
[766] Republika Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA) – 1223 – Ministarstvo unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (dalje: MUP NDH), br. 1223., dopis od 7. studenog 1942., pov. br. 2934/42, 223-kutija br. 30.
[767] HR – HDA – 1223 – MUP NDH, dopis od 16. studenog 1942., pov. br. 3018/42, 223., urudžbeni br. 10172 od. 23. XI. 1942., kutija br. 30. Prema iskazu Ivana (Nikole) Marića, pripadnika 13. satnije PTB, supruga poglavnika Ante Pavelića, Marija zvana „Mara“ po majci bila je Židova. V. Mabić, *Od Širokog do Bleiburga i nazad…*, 147..
[768] HR – HDA – 1223 – MUP NDH, dopis od 16. studenog 1942., pov. br. 3018/42, 223., urudžbeni br. 10172 od. 23. XI. 1942., kutija br. 30.
[769] HR – HDA – 1223 – MUP NDH, brzojavka br. 3143/42, 223-kutija br. 30., f. 215.
[770] HR – HDA – 1223 – MUP NDH, dopis „Židovi“ od 15. prosinca 1942., str. pov. br. 13708-2-1942., 223-kutija br. 30., 1.
[771] HR – HDA – 1223 – MUP NDH, dopis „Židovi“ od 15. prosinca 1942., str. pov. br. 13708-2-1942., 223-kutija br. 30., 3.
[772] J. Romano, *Jevreji Jugoslavije…*, 140.

Čapljina od 22. prosinca 1941. stoji kako domaćih Židova nema u Čapljini, dok se internirani njemački Židovi kreću po čitavoj demilitariziranoj zoni jer im talijanske vojne vlasti izdaju propusnice. Broj Židova iznosi 132, a neki od njih otputovali su sa talijanskim propusnicama u Split.[773] Zbog prijetnji ustaškoga režima u mostarskoj je sinagogi objavljen popis Židova, mjesta odlaska i raspored logora. Daljnji put Židova vodio je u tzv. dubrovačke logore, u Kupare i Lopud, a u lipnju 1943. prebačeni su na otok Rab.[774]

Provincijal Pandžić u pismu od 16. listopada 1940. upućenom nadbiskupu Stepincu moli ga da se zauzme za židovsku obitelj Salo Božu Maertez i Jenny Mariju Maertez iz Dubrovnika koji su prešli na katoličanstvo. U daljnjem tekstu pisma navodi se kako su se iselili iz Breslau[775] prije pet godina, a 1938. prešli su na katoličku vjeru na Lapadu. Pandžić navodi kako oni smatraju da su odstranjeni iz Dubrovnika radi osobne osvete redara koji ima u Gružu nadzor nad strancima. Taj je htio gospođu Jenny Mariju Maertez napastovati i spriječen je u tome. Bračni par Maertez nikada nije kažnjavan u Njemačkoj niti u Banovni Hrvatskoj, a svojevoljno su otišli iz Njemačke. U zaključnom dijelu dopisa Pandžić ističe kako ta obitelj moli Stepinca da se zauzme za njihov povratak u Dubrovnik. Nadalje ističe kako je njihov prijatelj biskup Josip Carević. „Morao sam im obećati, da ću Vam javiti njihov slučaj. Ne zamjerite. Znam, da imate sličnih slučajeva i previše. Tvrde – možda će preuzvišeni biskup Carević moći tvrdnju provjeriti – da ovako ne mogu živjeti jer im je ostalo samo još koja stotina dinara“.[776] Nije poznato je li se obitelj Maertez uspjela vratiti u Dubrovnik i jesu li preživjeli Drugi svjetski rat, no iz ovog dopisa uočljivo je kako su hercegovački franjevci brinuli za progonjene Židove onoliko koliko su im okolnosti dopuštale.

Fra Tugomir Soldo navodi kako je u Širokom Brijegu, kao i u ostalim crkvama Mostarsko – duvanjske biskupije, na svetim misama pročitana i protumačena naredba biskupa Mišića u kojoj je istaknuto kako nijedan vjernik ne može dobiti odrješenje i pristupiti sakramentima, koji je sudjelovao u ubojstvima, i pljačkama srpske i židovske imovine. „U

[773] Republika Hrvatska (dalje: HR) – Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA) – 1502 – Velika župa Dubrava (dalje: VŽD), Kotarska oblast Čapljina, „Izvještaj od situaciji za vrijeme od 10. prosinca do 20. prosinca 1941.“ upućeno 22. prosinca 1941. MUP-u, Ravnateljstvu za javni red i sigurnost br. 11/21-1941, R. b. 907 AI, kut. 6., f. 86.
[774] C. Z. Danon, *Preživjeli smo Drugi svjetski rat*, 33-44. Usp. V. Isaić, *Put prognanih*, 19-55.
[775] Tadašnje njemačko ime toga grada koji je 1945. pripao Poljskoj i postao Wroclaw.
[776] BIH – AHFP, SP, SV. 131., f. 293.

župi širokobriješkoj, kao ni u kotaru čitavome, nije bilo nijednoga ni Srbina ni Židova, pa tamo nije mogao nitko ni nastradati".[777]

Nadbiskup Alojzije Stepinac najviše se zauzeo za Židove, zbog čega je prozvan "prijateljem Židova".[778] Vodeći se njegovim primjerom, u Hercegovačkoj se franjevačkoj provinciji fra Leo Petrović isticao kao veliki protivnik progona Židova i Srba u Mostaru. U jednom iskazu spominje se ime Živka Henčija Pape (potpukovnika OZN-e nakon 1945.) i udovice Solće, majke Erne Danona Cipre, koje je skupina svećenika s fra Leom Petrovićem spašavala više puta.[779] U iskazu Erne Danon Cipra stoji da su njezin djed Avram i baka do 1941. živjeli u Žepču. Kada su došla teška vremena za Židove u NDH, njezina je majka pokušala svoje roditelje dovesti u Mostar da ih spasi od progona. U iskazu kaže da su joj pomogli prijatelji, od kojih je jedan bio velečasni franjevac, čijega se imena ona ne sjeća. Dalje u tekstu stoji da je taj franjevac pribavio odgovarajuće putovnice i otišao po njih. Prema riječima svjedokinje, njezin je djed bio veliki vjernik i iznimno bogat čovjek, a u sredini u kojoj je živio bio je veoma cijenjen i veliki humanist. Odbio je odlazak u Mostar iako ih je taj franjevac pokušao uvjeriti rekavši im da dolaze teška vremena i da trebaju ići u Mostar. U iskazu se dalje navodi da su njezini baka i djed to odbili "po uvjerenju da će ih dragi Bog sačuvati jer su cijelo vrijeme svoga života činili dobro ljudima. Stradali su u Jasenovcu".[780]

Nadalje, u Mandićevoj ostavštini nalazimo pismo profesorice Marije Bergman-Kon koje je ona 5. srpnja 1942. iz Mostara uputila fra Dominiku.[781] U tom pismu ona moli fra Dominika propusnicu i dopuštenje za boravak u Italiji da bi mogla uzdržavati dvoje djece.[782] Među ostalim, u pismu je napisala da je bila fra Dominikova kolegica u mostarskoj gimnaziji, hvali njegov karakter te ga moli za pomoć.[783] Nakon nekoliko mjeseci, 7. listopada 1942., Marija Bergman-Kon ponovno piše fra Dominiku i iskazuje zadovoljstvo što joj je odgovorio na pismo: "Niko ko je daleko od takvih doživljaja, ne može zamisliti šta znači prijateljska

---

[777] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 23. Usp. T. Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 416.

[778] E. Gitman, *Kad hrabrost prevlada*, 160-161.

[779] Erna Cipra rođ. Danon od majke Solće Kabiljo i oca Davida Danona, Židovka. Majka rođena Žepčanka od oca Avrama Kabilja i majke Berte. BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje M. K. (podaci poznati autoru) "Mostar", 30. ožujka 2009., 71.

[780] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Erne Danon Cipra od 5. svibnja 2014. u Mostaru.

[781] "Marija Bergman-Kon (1894. – 1987.) prva maturantica u BiH, profesorica u mostarskoj gimnaziji, germanistica i prevoditeljica, prva žena doktorica znanosti u BiH, prof. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, umirovljena 1965." Ivo Lučić, "Utjecaj komunističkih zločina na politički razvoj Dominika Mandića", u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova*, 539. Usp. Šarac, "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva", 406.

[782] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, pisma 1942., f. 48-48a.

[783] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 48.

riječ. (…) Mladi velečasni (ne znam mu imena) pitao nas je kuda djeca žele ići (…) Mi imamo cijeniti Vašu izvanrednu pažnju i zahvalni smo Vam ako samo djeca spase glave. Svi Vam se toplo zahvaljujemo na zauzimanju i srdačno Vas pozdravljamo."[784] Upravo je fra Dominik Mandić preko fra Lea Petrovića molio da se pošalje pomoć Mariji Bergman-Kon, a fra Leo je na takve zadatke uvijek slao fra Bonicija Rupčića.[785] Talijanske su vlasti internirale Židove u logore na hrvatskoj obali da ih zaštite, jer su talijanski rasni zakoni bili utemeljeni na oblicima diskriminacije Židova bez namjere progona i njihova fizičkoga uništavanja. Osim tog razloga, židovske izbjeglice tražile su obalno područje zbog većih šansi za emigriranje.[786] Marija Bergman-Kon je zajedno sa svojom obitelji i ostalim Židovima početkom studenoga 1942. otpremljena iz Mostara na dubrovačko područje, a odatle na Rab, gdje su dočekali kapitulaciju Italije u rujnu 1943. godine. U ratu je izgubila sina Mihaela, a njezina kći Mirjana preživjela je zatočeništvo u logoru. Marija Bergman-Kon preživjela je rat, bila sveučilišna profesorica na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a umrla je u 93. godini života.[787]

Prema dostupnim podacima prijepisa matične knjige vjenčanih župnog ureda Mostar od 1929. do 1946. godine bračni par Papo, dakle par židovske nacionalnosti, sklopio je brak u franjevačkoj crkvi 17. rujna 1941. u Mostaru, a obred vjenčanja izvršio je fra Bonicije Rupčić. Taj bračni par preživio je Drugi svjetski rat zahvaljujući angažmanu hercegovačkih franjevaca.[788]

Drugi slučaj spašavanja je bračni par Blasi, koji je sklopio brak u franjevačkoj crkvi 6. kolovoza 1943. u Mostaru, a obred vjenčanja vodio je fra Bonicije Rupčić.[789] Za taj bračni par nisu dostupni podaci o smrti, tako da se ne može utvrditi jesu li preživjeli Drugi svjetski rat. Zabilježeni su pojedini slučajevi da ni vjerski prijelaz Židovima nije garantirao da neće biti odvedeni u koncentracijske logore. Tako nadbiskup Ivan Šarić u dopisu od 9. veljače 1942. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje navodi kako je obaviješten od mnogih župnih ureda u svojoj nadbiskupiji da se u „posljednje vrijeme odvode u logore svi pripadnici židovske rase, i oni, koji su dozvolom naših vlasti prešli na katoličku

[784] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 250-250a.
[785] I. Lučić, "Utjecaj komunističkih zločina", 540.
[786] M. K. Obradov *Novi mozaici nacija u „novim poredcima"…*, 239-285. Marica Karakaš Obradov, "Prisilne migracije židovskog stanovništva na područje Nezavisne Države Hrvatske", 154.
[787] Marija Bergman-Kon preživjela je rat, o njezinoj sudbini nakon rata vidi u: I. Lučić, "Utjecaj komunističkih zločina", 540.
[788] Vidi Prilozi. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 137/137, strana 1017. Ivan Papo je umro 30. prosinca 1968. u Mostaru, a Angelina Papo rođena Gross 8. ožujka 1991. Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga umrlih Mostar, redni broj 3/69 za 1969.
[789] Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 23/23, strana 1128.

vjeru, a isto tako i oni iz mješovitih brakova, koji su davno prije 10. travnja 1941. vjenčani u Katoličkoj crkvi i imaju od rođenja katoličku djecu. Ova djeca ostaju bez hranitelja, a katolički ženidbeni drugovi iz mješovitih brakova ostaju bez svojih muževa odnosno žena, a vezani su nerazrješivim ženidbenim vezama prema kanonskom pravu". Nadbiskup Šarić moli Odjel za bogoštovlje da imaju obzira kod odvođenja u koncentracijske logore kod pripadnika židovske rase prema osobama, koje su prešle na katoličku vjeru, ili koje su vjenčane u Katoličkoj Crkvi.[790] Fra Radoslav Glavaš, pročelnik Odjela za bogoštovlje, proslijedio je nadbiskupov upit Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 2. ožujka 1942. s molbom da se odgovori nadbiskupu Šariću.[791] Potonje ministarstvo dopis fra Radoslava Glavaša je tek 21. kolovoza 1942. proslijedilo zapovjedniku Ustaške nadzorne službe (UNS) u Zagrebu.[792] UNS je dopisom od 7. rujna 1942. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, Odjel za bogoštovlje naveo da su mješoviti brakovi rimokatoličke vjere „izuzeti od odvođenja u logora, ukoliko za to nema drugih razloga, niti se odvode".[793]

Da su se hercegovački franjevci strogo držali „Uputa Mnop. OO Provincijalima hrvatskih franjevačkih provincija" pokazuje pismo od 23. kolovoza 1942. u kojemu provincijal Pandžić navodi i kako je u Zagrebu tražio kuću i zemljište za smještaj hercegovačkih franjevaca. Ističe kako nije mogao naći kuću osim židovske, ali takvu nije htio ni tražiti. Navodi kako je molio vlasti NDH da im se daruje ili otkupi kuća sa zemljištem u Hercegovačkoj ulici br. 93. veličine pet tisuća četvornih metara (pet duluma) kako bi se u njoj mogli smjestiti hercegovački franjevci. Navodi da će čim dobije pismenu odluku da prima u zakup zemljište obavijestiti generala franjevačkog reda u Rimu za dozvolu gradnje kuće i useljenje.[794]

---

[790] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1440. od 9. veljače 1942., B – 9826 – 10150., kut. 54/218.
[791] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1440. od 2. ožujka 1942., B – 9826 – 10150., kut. 54/218.
[792] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 9374. od 21. kolovoza 1942., B – 9826 – 10150., kut. 54/218.
[793] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 9857. od 7. rujna 1942., B – 9826 – 10150., kut. 54/218.
[794] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 215. Ministar urudžbe u vladi NDH dr. Lovro Sušić predao je 26. kolovoza 1942. godine Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji u najam na 30 godina učenički konvikt s baščom u Zagrebu u Hercegovačkoj ulici 93 (ulica Stjepana Kosače 111). Ministarstvo pravosuđa NDH potvrdilo je najam kuće pravnim aktom od 23. listopada, a u siječnju 1943. godine uselili su se u kuću studenti iz Hercegovine. Zagrebačka je provincija unatoč tome što je bila sporazumna kod nabave kuće i zemljišta 31. svibnja 1943. iznijela formalne prigovore Vatikanu te je tako omela pravljenje franjevačke rezidencije u ulici Stjepana Kosače 111. A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 140-149.

8.6. Fra Leo Petrović i spašavanje pristaša Hrvatske seljačke stranke u Mostaru

Uspostava NDH u travnju 1941. utjecala je na stranačko vodstvo i pristaše HSS-a. Dio pristaša u redovima HSS-a, oni na desnom krilu, odmah se pridružio Ustaškom pokretu. Dio stranačkoga vodstva prišao je kasnije partizanskom pokretu. Većina članova i dužnosnika stranke ponašala se je pasivno, no i dalje su poštovali dotadašnje vodstvo stranke s predsjednikom Vladkom Mačekom na čelu. U Londonu je dio stranačkoga vodstva HSS-a sudjelovao u izbjegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije.[795]

Središnji dio stranačkoga vodstva na čelu s Vladkom Mačekom pružao je otpor pridruživanju Ustaškom pokretu nakon utemeljenja nove vlasti. Represivni aparat vlasti NDH je počevši od svibnja 1941., kada su ukinuti ostatci Mačekove Hrvatske seljačke i građanske zaštite, prema pripadnicima HSS-a poduzimao mjere koje su se sastojale od uhićivanja, ispitivanja, kažnjavanja, pa i upućivanja u logore.[796] Posljedica tih kaznenih progona zabrana je rada HSS-a 11. lipnja 1941., a već u listopadu 1941. vlasti NDH zatvorile su prvaka stranke Vladka Mačeka, čime je stranka obezglavljena.[797]

Mnogi članovi stranke i njihove obitelji našli su se u progonstvu, nakon kojeg je često uslijedila likvidacija. Progoni pripadnika HSS-a pojačali su se osobito nakon akcije uhićenja ministara Ante Vokića i Mladena Lorkovića u kolovozu 1944. godine.[798] Pripadnik partizanskog pokreta u Mostaru liječnik Alija Alica Krpo u svojem iskazu kaže da je u ljeto 1943. Ivan Milaković[799] zbog opasnosti da ga redarstvo u Mostaru uhiti smješten u ženski samostan časnih sestara franjevki u Bijelom Polju.[800] U iskazu kaže da je obišao Milakovića, koji je bio prva civilna osoba koja je došla u ženski samostan. Dalje kaže da nije upoznat s time tko je smjestio Milakovića u samostan: "Znam samo da je čest gost kod Milakovića bio inž. Čedomil Čedo Milićević i fratar Leo Petrović. To je bio i naš posljednji sastanak, jer sam ubrzo otišao u partizane."[801] Aktivist partizanskog pokreta u Mostaru Ante Brešan svjedoči da

---

[795] Ustaškom pokretu pristupilo je istaknutijih 126 pristaša HSS-a 10. kolovoza 1941. i oko 70 od ukupno 7000 prijeratnih mjesnih organizacija HSS-a. Zdenko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1996.). 22-75., Z. Radelić, "Hrvatska seljačka stranka u ratu 1941. – 1945.", 443-448; D. Kovačić, "Represivne mjere redarstvenih vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema pripadnicima Hrvatske seljačke stranke u Drugom svjetskom ratu", 308., F. J. Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 39-65., F. J. Butić, "Narodnooslobodilački pokret i Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1942.", 286-303.

[796] D. Kovačić, "Represivne mjere", 309. Usp. Neva Mihalić, *Borba Hrvata protiv Trećeg Reicha. Hrvatski protuosovinski otpor i dinamika vojno-političkih strategija na hrvatskom ratištu u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Despot Infinitus d.o.o., 2012), 41-49.

[797] Z. Radelić, "Hrvatska seljačka stranka u ratu", 444.

[798] *Isto*, 452-453. Usp. D. Kovačić, "Represivne mjere", 17-318.

[799] Dr. Ivan Ivica Milaković bio je šef Ginekološkoga odsjeka u bolnici u Mostaru, oštro je osuđivao ustaške zločine i uključio se u partizanski pokret u Mostaru. Nakon puštanja iz zatvora umro je 4. svibnja 1944.

[800] Alija Alica Krpo, "Liječio sam ranjene Borce", 16-17.

[801] *Isto*, 17.

mu je Milaković pričao kako je uhićen pod optužbom da je pripadnik NOP-a. Za vrijeme zatočeništva zatražio je fra Lea Petrovića da ga ispovjedi i pričesti, a molio ga je i da mu pomogne jer se bojao strijeljanja. Kada je Milaković pušten, rekli su mu da "je za njega intervenirao biskup".[802]

Iz iskaza pripadnika NOP-a Ante Brešana jasno se vidi da je fra Leo Petrović pomogao Ivanu Milakoviću izići iz zatvora i smjestiti ga u samostan časnih sestara franjevki u Bijelom Polju, čime mu je nakratko spašen život. Sudbinu uhićenja i likvidacije preživjeli su ugledni članovi HSS-a u Mostaru Cvjetan (Cvitan) Spužević i Čedomil Miličević, prijatelji fra Lea Petrovića. Tijekom progona pripadnika HSS-a fra Leo Petrović je tijekom čitavog rata pomagao njihovim obiteljima, posebice od kolovoza 1944. do veljače 1945. godine. Sekretar Oblasnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Hercegovinu Vaso Miskin Crni poslao je svojega kurira Šaćira Kajtaza 1944. s direktivom o izvlačenju fra Lea Petrovića iz franjevačkoga samostana u Mostaru kao i pripadnika HSS-a Blaža Sliškovića i Cvjetana Spuževića.[803] Pripadnik partizanskog pokreta Šaćir Kajtaz u svojem iskazu objavljenom nakon svršetka rata kaže da je Blaž Slišković odveden u nepoznatom pravcu, a da je poslije saznao da je likvidiran u Jasenovcu.[804] Fra Leo Petrović je, između ostalog, organizirao odlazak Cvjetana Spuževića iz Mostara. Fra Leo nikada nije htio napustiti Mostar, vjerojatno zato što je želio pomoći prijatelju Cvjetanu Spuževiću tako što se brinuo i organizirao čuvanje njegove obitelji dok je on bio u partizanima. Zanimljivo je istaknuti da ustaše nisu uhićivali Spuževićevu obitelj, što je bio jedinstveni slučaj u Mostaru, a sve zato što su znali da ga štiti fra Leo Petrović, koji je bio utjecajni franjevac u Hercegovini.[805]

[802] BiH – AHNŽ – MGNOR 1941. – 1945., kut. 12, Iskaz Ante Brešana "Na bratovu opredjeljenju", 17.
[803] Šaćir Kajtaz, „Uhapšen sam marta 1942. godine", 2.
[804] *Isto*, 3.
[805] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Karla Drage Miletića, Mostar, 14. travnja 2009., 1.

IX. HERCEGOVAČKI FRANJEVCI I IMENOVANJE PETRA ČULE MOSTARSKIM BISKUPOM

Mostarski biskup fra Alojzije Mišić umro je u Mostaru 26. ožujka 1942., što je otvorilo pitanje imenovanja novog biskupa. Nekoliko dana kasnije, 28. ožujka, Mišić je uz svečani obred sahranjen u Banja Luci.[806] Vijest o biskupovoj smrti potresla je Katoličku Crkvu u Hercegovini jer Mišić nije ostavio nasljednika na biskupskoj stolici: „U teškim vremenima ratnih pustošenja i previranja unutar navedene biskupije razborito je upravljao mostarskom biskupijom. Zbog složenosti društvene stvarnosti postavilo se pitanje tko će moći odgovoriti na sva iskušenja i svojom sposobnosti opravdati mjesto Mišićeva nasljednika".[807] U razdoblju koje je uslijedilo biskupova je smrt ponajviše potresla upravljačku strukturu Hercegovačke franjevačke provincije. Dan nakon biskupove smrti fra Dominik Mandić je u jednom pismu upućenom provincijalu Pandžiću istaknuo kako je velika žalost izgubiti biskupa u teškim vremenima u kojima će nedostajati njegova iskustva, opreznosti i razboritosti.[808] Među hercegovačkim franjevcima postojala je snažna nada da će i sljedeći biskup biti iz njihova reda.

Još godinu dana prije toga je fra Dominik Mandić pretpostavio kako će se u stvari imenovanja sljedećeg biskupa stvari odviti nepovoljno po franjevce. On je u pismu upućenom splitskom provincijalu fra Petru Gabriću 27. veljače 1941. istaknuo problem imenovanja novog mostarskog biskupa te je to pitanje smatrao važnim ne samo za Hercegovačku franjevačku provinciju, nego i za cijeli franjevački red u Jugoslaviji. Kako u pismu dalje navodi, „u Rimu, u našoj Kuriji, ne uviđaju važnost tog pitanja za franjevački red". Ističe kako mu je žao što je njegovo ime tu spomenuto, pa se mora držati po strani kako se ne bi pomislilo da govori iz osobnih pobuda.[809] Navodi da će biti „sretan ako bude imenovan franjevac jer Provincija ima vrhunskih članova od koji bi svaki s korišću zauzimao taj položaj". Nadalje je istaknuo kako se pitanje imenovanja mostarskog biskupa naglo okrenulo nepovoljno za franjevce. „Prijatelji iz Sarajeva i od drugdje putem Beograda i Rima daleko su

---

[806] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 5-6: 129-131. Vidi: „Plemeniti rad biskupa Mišća. Mrtvo tijelo biskupa bit će prevezeno u Banja Luku", *Nova Hrvatska*, 29. ožujka 1942., br. 76, 7., „Sprovod mostarskog biskupa", *Nova Hrvatska*, 31. ožujka 1942., br. 77, 7.

[807] B. L., „Biskup Mišić", *Katolički list*, Zagreb, br. 16., 16. travnja 1942., 189-190.

[808] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 21-22.

[809] Riječ je o tome da su fra Dominika Mandića još od 1939. predlagali za slijedećeg mostarskog biskupa, no iz njegovih se pisama i izjava nigdje ne može naslutiti da je on gajio i najmanju želju da bi postao biskupom. Robert Jolić, „Odnosi Dominika Mandića i njegove matične provincije", u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić (Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014), 66-67.

jači nego li franjevački prijatelji".[810] Činjenica je da su hercegovački franjevci još od prosinca 1940. koristili sva dozvoljena i nedozvoljena sredstva kako bi biskupsku stolicu preuzeo pripadnik franjevačkog reda.[811] Za razliku od Mandićevog stajališta, prema odredbi *Zakonika* iz 1917. redovnici nisu bez ovlaštenja Svete Stolice mogli biti promaknuti na dostojanstva, službe ili nadarbine koje su nespojive s redovničkim staležom. Kanonsko pravna znanost smatra da se redovnicima bez prethodna oprosta Svete Stolice ne mogu povjeriti službe generalnoga vikara, oficijala (sudskog vikara), kapitularnoga vikara i biskupijskih savjetnika (*consultoresdioecesani*), kao ni kanonikati u stolnim i zbornim kaptolima.[812]

Biskupovom smrti nastao je sukob između vlasti NDH i Katoličke Crkve. Prema nekim je mišljenjima jedino don Petar Čule bio ovlašteni konzultor, i to za razliku od fra Borisa Ilovače i fra Lea Petrovića koji nisu bili potvrđeni, niti je ta potvrda ikada zatražena od Svete Stolice.[813] Zbog toga nije bilo kvoruma koji bi izabrao kapitularnog vikara, na što je reagirao nadbiskup Ivan Šarić. Nadbiskup se je kao metropolit poslužio svojim pravom i imenovao don Petra Čulu kapitularnim vikarom. Ubrzo nakon toga, 15. travnja, Sveta Stolica je imenovala Petra Čulu mostarsko-duvanjskim biskupom.[814] Kad je vlada NDH doznala vijest o imenovanju biskupa Čule, ušla je u otvoreni sukob s Katoličkom Crkvom. Vlasti NDH su putem župnih ureda u Hercegovini poslale službeni dopis, u kojem se navodi kako ne priznaju biskupsko imenovanje Petra Čule.[815]

Nakon što je od provincijala Pandžića primio vijest o smrti biskupa, fra Dominik Mandić započeo je jednu od niza diplomatskih inicijativa. Mandić je nastojao utjecati na imenovanje franjevaca konzultorima, a provincijalu Pandžiću je predlagao da bi za jednog od tri konzultora trebalo imenovati fra Lea Petrovića. Nadalje se nada kako će to mjesto pripasti hercegovačkom franjevcu. Pored toga za konzultore predlaže i fra Vendelina Vasilja i fra Krešimira Pandžića. U pismu ističe potrebu imenovanja Kapitularnog vikara iz franjevačkog reda.[816]

---

[810] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 33-34.
[811] R. Perić, „Biskupov osvrt. Imenovanje don Petra Čule mostarsko-duvanjskim biskupom", 83.
[812] „Kad je riječ o biskupijskim savjetnicima ili konzultorima, tako je zaključila Komisija za autentično tumačenje *Zakonika* u svom autentičnom objašnjenju kan. 423, od 29. siječnja 1931., objavljenom u službenom glasilu Svete Stolice *Acta Apostolicae Sedis*." *Isto*, 84.
[813] *Isto*, 84-85.
[814] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 11521 od 9. rujna 1942., B – 10875– 11230., kut. 57/218. Usp. Anđelko Babić, „Dr. Petar Čule – životni put", u: *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*, 3 (2018), br. 4: 342-343.
[815] Anđelko Babić, „Dr. Petar Čule – životni put, 343.
[816] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 21-22.

Fra Dominik Mandić u pismu upućenom fra Borisu Ilovači 27. ožujka navodi kako franjevci prema Kodeksu mogu imenovati Kapitularnog vikara u roku osam dana od biskupove smrti i ističe kako bi se trebali poslužiti tim pravom. U daljnjem tekstu pisma naglašava kako je interes Crkve i franjevačkog reda da za kapitularnog vikara bude izabran jedan franjevac koji se nalazi u biskupiji.[817]

Od svega toga nije bilo koristi unatoč Mandićevoj diplomatskoj inicijativi iz Rima i Glavaševoj iz Zagreba,. Imenovanje biskupa izazvalo je negativne reakcije kod pojedinih članova Provincije. Jedan od najžešćih protivnika bio je fra Jerko Boras, koji u pismu upućenom Mandiću 30. ožujka 1942. navodi kako je ogorčen zbog imenovanja Čule mostarskim biskupom. U daljnjem tekstu pisma navodi kako se vodila rasprava oko imenovanja kapitularnog vikara, u kojoj franjevci Leo Petrović i Boris Ilovača nisu pokazali dovoljno velik interes za goruće pitanje.[818]

Intervenirao je i fra Radoslav Glavaš, koji u pismu upućenom Mandiću 1. travnja 1942. ističe kako bi na biskupsko mjesto bilo dobro dovesti pripadnika franjevačkog reda. Shodno tome navodi kako će vlasti NDH ići na ruku franjevcima, iako od toga nema koristi zbog loših diplomatskih odnosa s Vatikanom. U daljnjem tekstu ističe kako će nastojati da vlada NDH učini što je u njenoj moći kako bi čim prije informirala papinskog legata Marconea. Zaključuje da nije „važno za franjevački red koji će franjevac biti biskup, nego da je franjevac i ništa više“.[819]

Fra Dominik Mandić u pismu fra Bernardinu Smoljanu od 2. travnja ističe kako ga je, kao i upravljačku strukturu franjevačkog reda u Rimu, iznenadio postupak nadbiskupa Šarića koji je imenovao Čulu kapitularnim vikarom prije roka kojeg predviđa kanonsko pravo. U daljnjem tekstu ističe kako je akt nadbiskupa Šarića štetan, no isto tako zamjera konzultorima koji su dobili naputke kako pristupiti izboru kapitularnog vikara no nisu se obazirali na nezakonito imenovanje. „Ovdje u Kuriji sve začuđuje smetenost i neokretnost naših konzultora i nepoznavanje tako važne stvari“. U zaključnom dijelu pisma čestita fra Bernardinu Smoljanu promaknuće u generalnog vizitatora hrvatskih provincija.[820]

Svojom diplomatskom aktivnosti Mandić je nastavio iz Rima poticati upravljačku strukturu Provincije na jači angažman. U pismu upućenom 9. travnja 1942. fra Leu Petroviću

[817] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 23.
[818] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 104-105. Usp. Pismo od 3. kolovoza upućeno fra Dominiku Mandiću. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 199-200.
[819] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 119.
[820] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 30.

„ističe kako je vrh franjevačkog reda razočaran jer su se konzultori dali izigrati po pitanju izbora Kapitularnog vikara“. Mandić u pismu kritizira Petrovića iz razloga jer je bio konzultor, a unatoč poznavanju dužnosti i prava u situaciji nastaloj nakon biskupove smrti nije postupio pravilno. Nadalje smatra da je Petrović učinio veliki propust ukoliko nije proučio sve pravilnike i po tom pitanju savjetovao se sa poznavateljima kanonskog prava. Istaknuo je kako taj „propust može imati sudbonosnih posljedica za Provinciju, a potom za cijelu budućnost katoličke stvari i hrvatskog naroda u Hercegovini“. Kako bi donekle ublažio navedeni propust, Mandić predlaže slanje žalbe Svetoj Stolici zajedno s fra Borisom Ilovačom. Predlaže da na taj način traže poništavanje nekanonskog imenovanja te povrat prava izbora kapitularnog vikara. U nastavku pisma fra Dominik iznosi detaljne upute što treba staviti u sadržaj pisma i kako ga nasloviti. Shodno tome savjetuje Petrovića da u sadržaj pisma uvrsti da su „franjevački oci sačuvali svetu vjeru u našim krajevima i da u veoma tamnoj i punoj pogibelji u budućnosti, opasnosti od boljševizma, i vjernici Crkve imaju i dalje računati glavno na sinove sv. Franje“.[821]

Fra Boris Ilovača je 16. travnja 1942. uputio žalbu Kongregaciji za širenje vjere žaleći se na nelegitiman izbor biskupa Čule. Kongregacija nije odgovorila na pismo, nego je već prije, dopisom od 10. travnja 1942., potvrdila imenovanje Čule kapitularnim vikarom. Kongregacija je zaključila kako pravo imenovanja kapitularnoga vikara pripada metropoliti koji je djelovao u skladu sa zakonskim odredbama.[822]

Fra Leo Petrović odgovorio je pismom od 25. travnja, u kojem ističe kako je temeljito proučio propise Codex Iuris Canonici (CIC) i sve članke Kanonskog prava koje se tiču izbora kapitularnog vikara. U daljnjem tekstu pisma Petrović ističe „kako se nije moglo učiniti ništa jer Čule dva dana nije ništa izjavljivao, a treći dan zauzeo je stajalište da ima vremena. Na taj je način kupio vrijeme do dolaska nadbiskupa Šarića“. Nadalje navodi kako je Ilovači predložio da se njih dvojica snažnije angažiraju, što je potonji odbio istaknuvši kako nije za to. Nadalje navodi kako nije mogao ništa poduzeti zbog takvog razvoja događaja. „Ostalo je ništa drugo nego izabrati postupak mirovanja koji je jedini bio opravdan i na mjestu. Mnogo bi više štete nanijeli sebi da smo nastupili s protestima i bilo kakvim javnim nastupima u Rimu gdje sve znaju“. Fra Leo Petrović nadalje smatra „kako je nadbiskup Šarić svojim načinom postupka više sebi naškodio nego li hercegovačkim franjevcima jer pokazao je gramzivost i nasilje na koje su franjevci ostali pasivni. Uvjeren je da protest hercegovačkih

[821] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 31-32.
[822] R. Perić, „Biskupov osvrt. Imenovanje don Petra Čule mostarsko-duvanjskim biskupom“, 85-86.

franjevaca ne bi ništa koristio u Rimu nego bi dodatno potaknuli vatikanske krugove na jače osude hercegovačkih franjevaca. Za ovu situaciju smatra kako je pokojni biskup kriv, jer je naivno mislio da će njegovom smrću prestati funkcionirati sukob između svjetovnih svećenika i franjevaca za biskupsku stolicu".[823]

Izvješće fra Dominiku podnio je i drugi konzultor Ilovača, koji u pismu od 15. svibnja 1942. ističe kako Petrović i Vasilj nisu nikako mogli birati kapitularnog vikara unatoč tome što su se pozivali na kanonsko pravo. Razlog tome leži u činjenici da je Čule uvijek bio protiv toga da franjevci imaju mogućnost odabira kapitularnog vikara. U daljnjem tekstu pisma navodi i „sve da je bilo u odboru šest konzultora za biranje, opet bi nadbiskup Šarić anulirao, jer ne priznaje franjevcima pravo da budu konzultori". Prema mišljenju Ilovače Sveta Stolica je usvojila nadbiskupove zahtjeve unatoč tome što on nije čekao propisanih osam dana nakon smrti, nego je treći dan iza smrti biskupa Mišića imenovao Čulu kapitularnim vikarom.[824]

Naposljetku se oglasio i fra Vendelin Vasilj, koji u pismu upućenom Mandiću 15. svibnja 1942. ističe da je upravljačka struktura Provincije poslala izvješće Kongregaciji koje se odnosi na posljednja događanja u biskupiji. Nadalje navodi kako je bilo dosta poteškoća i neodlučnosti što se tiče izvješća kojeg je na kraju napisao Ilovača te poslao Kongregaciji za širenje vjere. U daljnjem tekstu pisma navodi kako je navedena Kongregacija potvrdila imenovanje kapitularnog vikara, a nadbiskup Šarić je pismo Kongregacije objavio u sarajevskom *Katoličkom tjedniku*. Zaključuje kako upravljačka struktura Provincije kod vlasti NDH u pogledu biskupije nije učinila ništa.[825]

Unatoč tome što su se franjevački konzultori nastojali opravdati i prikazati sposobnim, fra Dominik Mandić ostao je pri svom stavu da je nadbiskup Šarić imenovao Čulu kapitularnim vikarom radi neokretnosti i neznanja franjevačkih konzultora.[826] Mandić novom biskupu Čuli nije propustio čestitati na imenovanju. U čestitci ističe kako se nada da će kao biskup znati ispravno cijeniti zasluge franjevačkog reda i Hercegovačke franjevačke provincije za opstanak i procvat katolicizma u Hercegovini te da će Provincija i franjevačke ustanove i dalje moći mirno i uz potporu biskupa nastaviti svoj rad za dobro Crkve i hrvatskog naroda.[827]

---

[823] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 141.
[824] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 10.
[825] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 3.
[826] Pismo od 22. svibnja upućeno fra Davidu Zrni. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 25.
[827] Pismo od 2. lipnja upućeno biskupu dr. Petru Čuli. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 50.

Rezimirajući protekle događaje, Mandić je dao svoj analitički presjek važnih čimbenika koji su presudili u korist mostarskog biskupa Čule. U pismu upućenom provincijalu Pandžiću 5. lipnja 1942. ističe kako Čulino imenovanje neće naići na odobravanje u Provinciji. Navodi kako svi članovi Provincije trebaju primiti odluku Svete Stolice poslušno i spokojno. U daljnjem tekstu pisma ističe kako je general franjevačkog reda uz njegovu pomoć i podršku učinio sve što je mogao kako bi novi biskup bio pripadnik franjevačkog reda. Nadalje ističe kako je skup novih i starih prilika radio protiv franjevačkog kandidata i na kraju presudio. „Sveta Stolica [je] zaobišla franjevce zbog strahovitih optužbi franjevaca u Hrvatskoj i radi njihova držanja od propasti Jugoslavije".[828] Shodno tome, Mandić navodi kako su franjevci u Rimu još uvijek tuženi zbog bavljenja svjetovnim poslovima, umiješanosti u nasilne ratne događaje te revolucionarnosti i neposlušnosti prema mjesnim crkvenim vlastima i Svetoj Stolici. Navodi da su ih tužili izbjegli Srbi, talijanski vojnički i civilni predstavnici, biskupi i predstavnici Svete Stolice u hrvatskim krajevima. Navodi kako je optužbe uvijek razbijao, ali da su ih braća franjevci koji su obnašali dužnost talijanskih vojnih kapelana u Mostarskoj biskupiji doslovno diskreditirali i na taj način im otežali položaj. Osim tih optužbi, službeni predstavnici Crkve bili su načelno za sekularizaciju Mostarske biskupije. Mandić navodi i druge čimbenike zaslužne za takav razvoj događaja, prije svega neslogu hercegovačkih franjevaca, problem okružnice biskupa Mišića o prijelazu pravoslavnih na katoličku vjeru koja je kao takva kvalificirana sumnjivom te upućuje na krivovjerje. Nadalje „ističe kako je predstavnik vlasti NDH pri Svetoj Stolici, Nikola Rušinović, u svojoj sebičnosti i neiskusnosti odigrao loše i na štetu franjevaca". Unatoč svemu, provincijala poziva na primanje biskupa redovničkom smjernošću i u pravom franjevačkom duhu.[829] U drugom pismu Mandić je kritizirao fra Jerku Borasa ističući da su franjevci izgubili biskupsku stolicu u Mostaru između ostalog i zbog toga što je on tužio pokojnog biskupa, zauzimao je nepovoljan stav prema njegovim mlađim kandidatima te je često pisao o tom pitanju. Nadalje Mandić navodi kako je informaciju dobio od jedne ugledne osobe u crkvenim krugovima. Kad je riječ o njegovoj mogućoj kandidaturi, u pismu ističe kako nije „želio biti generalni definitor, a kamoli mostarski biskup".[830] Dvojbena je Mandićeva zaključna misao o tome da nije želio biti generalni definitor, a kamoli biskup. Činjenica da je Mandić uz fra Vendelina Vasilja i fra

[828] Zanimljivo je istaći kako je OZN-a koristila takve optužbe protiv članova Hercegovačke franjevačke provincije u svHRu opravdanja svojih postupaka nakon likvidacije franjevaca 1945. godine.
[829] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 51-52. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 60-61.
[830] Pismo od 3. travnja 1943. upućeno fra Jerki Borasu. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1943., f. 19-20.

Bonicija Rupčića još 1939. bio Mišićev kandidat za nasljednika.[831] Mandić je bio itekako svjestan kako je Sveta Stolica još davno prije uspostave nove države odlučila uvesti red u Mostarsku biskupiju i prema načelima redovite katoličke hijerarhije za mostarskog biskupa imenovati dijecezanskog svećenika. Mandić ni u tom razdoblju nije propuštao isticati da je glavni uzrok svega taj da su hercegovački franjevci gorljivi pristaše vlasti NDH.

Činjenica je kako gore spomenuti hercegovački franjevci nisu poznavali odredbe Kanonskog prava vezane za imenovanje konzultora i biskupa od strane Svete Stolice, odnosno pape. Tako dekret Kongregacije za širenje vjere od 10. travnja 1942., kojim je Čule potvrđen za kapitularnoga vikara, navodi da je prema odredbi kan. 432 § 2. pravo postavljanja kapitularnoga vikara, pripadalo metropolitu. Zbog toga je vrhbosanski nadbiskup Šarić 28. ožujka 1942. imenovao Čulu kapitularnim vikarom, a Kongregacija za širenje vjere to je imenovanje potvrdila dekretom od 10. travnja 1942.[832] Upravljačka struktura Provincije smatrala je ishitrenim postupak imenovanja novog biskupa pozivajući se na činjenicu da postupak imenovanja obično traje godinu dana. Pretpostavlja se kako je to imenovanje već otprije bilo pripremljeno na mjerodavnim instancijama u Rimu.[833] Prema nekim se mišljenima vremenski razmak između izbora 15. travnja i Čulina pristanka 16. svibnja te objavljivanja imenovanja 2. lipnja u listu *L'Osservatore Romano* može objasniti ratnim prilikama i poteškoćama u komuniciranju između Svete Stolice, papinskoga legata Marconea i novoimenovanog biskupa.[834]

Provincijal Pandžić u pismu od 18. lipnja između svega ističe kako se poglavnik Pavelić protivio imenovanju Čule mostarskim biskupom jer se vlada nije konzultirala o kandidatima. Nadalje navodi kako je odlukom ministra pravosuđa od 3. lipnja obavijest poslana svim župnim uredima i jedne i druge biskupije. U toj obavijesti naznačeno je kako će vlada poduzeti mjere za zaštitu vrhovništva. Na tu je odluku legat Giuseppe Ramiro Marcone reagirao oštro i pismeno zatražio od fra Radoslava Glavaša da se odrekne državne službe. Provincijal Pandžić stao je u Glavaševu obranu navodeći kako ništa nije ni nalagao, niti potpisivao, niti se je radilo o diranju prava Katoličke Crkve. Navodi kako su civilni čimbenici nagovijestili neodređene mjere na civilnom području koje je Glavaš potpisao. Zaključuje „kako se bura brzo stišala i ostao je dojam igre iza kulisa i prenagljenih postupaka i da je vlada NDH ostala na stajalištu nepriznavanja Čule mostarskim biskupom što je za posljedicu

[831] R. Perić, „Biskupov osvrt. Imenovanje don Petra Čule mostarsko-duvanjskim biskupom", 81-82 i 84.
[832] *Isto*, 85-86.
[833] *Isto*, 86.
[834] *Isto*, 87.

imalo da je imenovanje stvorilo napetosti između Katoličke crkve i vlasti NDH bez krivnje Hercegovačke franjevačke provincije".[835] Provincijal Pandžić i dio hercegovačkih franjevaca bili su uvjereni kako je poglavnik dao podršku franjevačkom kandidatu na mjesto mostarskog biskupa.

Posljedice izbora biskupa Čule izazvale su probleme kod nekih vladinih službenika u Zagrebu. Dosadašnja historiografija smatra kako je fra Radoslav Glavaš autor dopisa br. 5974-B-1942. od 3. lipnja pod nazivom „Mostar – imenovanje biskupom kojom ispred Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja poziva na bojkot novoga biskupa.[836] Fra Radoslav Glavaš je preko poglavnika Ante Pavelića utjecao na dolazak ministra unutarnjih poslova Andrije Artukovića u srpnju 1942. godine u Mostar.[837] Imenovanje biskupa Čule ostalo je nepromijenjeno unatoč njegovu dolasku. Razlog tome leži u činjenici da je nadbiskup Stepinac pozvao fra Radoslava Glavaša i zaprijetio da će svi koji su upetljani u inicijativu rušenja novog biskupa Čule biti kažnjeni javnim izopćenjem. Na takav jasan stav nadbiskupa Stepinca je vlada NDH odustala od primjene državnih sankcija prema biskupu Čuli, čime je proces okončan.[838]

Međutim je fra Radoslav Glavaš u svom iskazu među ostale važne trenutke svoje službe uvrstio i jedan značajan i karakterističan događaj iz travnja 1942. kada je umro mostarski biskup Mišić. U iskazu naime navodi kako je Križevačka biskupija bila također upražnjena više vremena, a u travnju navedene godine Sveta Stolica je bez prethodnog pitanja i znanja vlade NDH imenovala mostarskim biskupom Čulu, a križevačkim biskupom Janka Šimraka. Ta Vlada je poslala obavijest svim župnicima tih biskupija da imenovanje dotičnih biskupa ne može primiti na znanje jer je Vatikan imenovao biskupe bez prethodnog savjetovanja s vladom NDH. U daljnjem iskazu ističe kako je par dana iza toga pozvan u nadbiskupski dvor u Kaptolu na razgovor s nadbiskupom Stepincem i Giuseppeom Ramirom Marconeom, izaslanik Svete Stolice pri episkopatu.[839] Potonji su ga optužili za slanje obavijesti u kojima je upućivao župnike na nepriznavanje spomenute dvojice biskupa. Glavaš ističe kako su optužbe protiv njega bile neutemeljene smatrajući da za to nije bio kompetentan. Zbog toga ne može biti niti autor dopisa, niti posrednik u njegovu širenju. Unatoč tome navodi da ga je Marcone

---

[835] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 9.
[836] Pismo biskupa Petra Čule upućeno fra Dominiku Mandiću 23. rujna 1965.. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 10, mapa 1, podmapa 8, f. 5.
[837] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 50.
[838] Tomo Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata (II.). Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa." u: *Crkva u svijetu*, 41 (2006), br.: 3, 340. Usp. A. Babić, „Dr. Petar Čule – životni put, 344.
[839] HR – HDA, SDS RSUP SHR – 1561., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 6.

izopćio iz Katoličke Crkve. Glavaš ističe da to nije primio na znanje, poričući mu kompetenciju. Nakon toga više nikada nije vidio legata Svete Stolice, iako je potonji izražavao želju za susret s fra Radoslavom zbog čega je koristio tajnika nadbiskupa Stepinca kako bi došao do njega. Fra Radoslav ističe kako je ostao uporan kod svoga stajališta da kod njega nema što ni tražiti niti moliti.[840]

To je imalo za posljedicu da je Vlada NDH u istom mjesecu žurno povukla svoj raspis, kako bi se mogao svečano slaviti imendan poglavnika Ante Pavelića. Tim činom je povučeno sve što je bilo vezano uz izopćenje prema kanonu 2333 tadašnjega Zakonika kanonskoga prava.[841] Postoji tumačenje kako se Glavaš nije osobno slagao s Marconeom držeći da je nepravedno izopćen, pa zbog toga nije imao ni želje s njim se viđati. Shodno tome, razlozi za izbjegavanje su više bili političke nego li crkvene naravi.[842]

Biskup Čule zamjerio je fra Radoslavu Glavašu takvu inicijativu smatrajući ga odgovornim za sukob vlade NDH i Katoličke Crkve oko njegovog imenovanja. Pred biskupsko posvećenje su Čule te nadbiskupi Stepinac i Šarić iz Mostara primili pisma u kojim je stajalo da će biti "ne samo krvi nego i mesa" ako se usude doći posvetiti ga. Biskup Čule ističe kako je fra Oton Knezović tim povodom napisao članak u *Katoličkom listu*, no taj je bio takvog sadržaja da je Stepinac zapovjedio da se članak odmah uništi kako ne bi dospio neprijatelju u ruke. Više od dva desetljeća nakon ovih događaja Čule u pismu od 23. rujna 1965. ističe da ne zamjera franjevcima što rade za sebe, ali da to trebaju činiti taktično i razborito. Nadalje istaknuo je kako franjevci sramote i škode vlastitoj stvari. U daljnjem tekstu pisma navodi kako ne bi imao ništa protiv toga da je umjesto njega biskup franjevac, ali da onda zbilja brine za svjetovno svećenstvo, što u prošlosti nije bio slučaj. Istaknuo je da afričke crkve imaju katedrale, a Mostar je nema ni nakon 120 godina.[843]

U odgovoru Čuli od 23. listopada fra Dominik Mandić ističe kako je državna vlada putem svog predstavnika u Rimu dala pristanak da on bude imenovan biskupom u Mostaru prije nego je Sv. Stolica donijela konačnu odluku o tome. Za fra Radoslava Glavaša ističe da je čuo kako je Čulu uvijek hvalio kao dobra svećenika i hrvatskog rodoljuba.[844] To pismo jedno je

---

[840] HR – HDA, SDS RSUP SHR – 1561, br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 23.
[841] Ratko Perić, „Biskupovi osvrti. Biskup Čule i pročelnik odjela za bogoštovlje Glavaš", u: *Službeni Vjesnik biskupija mostarsko-duvanjske i trebinjsko-mrkanske*, 2009., br. 3: 281-282.
[842] R. Jolić, „Novi prilozi za životopis fra Radoslava dr. Glavaša", u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 5 (2010), br. 2: 28-29.
[843] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 10, mapa 1, podmapa 8, f. 5.Usp. Miroslav Akmadža, „Dopisivanje fra Dominika Mandića sa hrvatskim biskupima nakon Drugog svjetskog rata", u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić (Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014), 307-309.
[844] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 10, mapa 1, podmapa 8, f. 7.

od brojnih argumenata kojim se potvrđuje teza da je fra Dominik štitio djelovanje i rad fra Radoslava Glavaša. Jedan manji dio članova Provincije, fra Radoslav Glavaš, fra Justin Medić, fra Oton Knezović i fra Jerko Boras, su bili vidno nezadovoljni imenovanjem novog biskupa. S druge se strane provincijal Pandžić nije uzbuđivao oko imenovanja novog biskupa. Štoviše, izrazio je zadovoljstvo što je proces definitivno okončan.[845]

Mostarski biskup Čule u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 17. rujna 1942. zahvaljuje na čestitki prilikom imenovanja za Mostarsko-duvanjskog i Trebinjsko – mrkanskog biskupa. U daljnjem tekstu pisma navodi kako je svjestan velikih zasluga koje su franjevci u prošlosti stekli za hrvatski narod i da je njegova vruća želja sa franjevcima živjeti u najboljoj slozi i harmoniji kako bi zajednički radili za dobro svete Katoličke Crkve te hrvatskog naroda u kršnoj Hercegovini. Ističe kako je odlučio primiti biskupovo posvećenje 4. listopada u Mostaru baš na svetkovinu sv. Franje Asiškog. Navodi kako je dan odabrao iz poštovanja prema svetom Franji i njegovim sinovima franjevcima kako bi njegov biskupski početak posvjedočio pažnju i ljubav prema franjevačkom redu.[846]

Posvetu Mostarsko-duvanjskog i Trebinjsko – mrkanskog biskupa je 4. listopada 1942. u Mostaru obavio vrhbosanski metropolit i sarajevski nadbiskup Ivan Šarić. U svečanom misnom slavlju su sudjelovali izaslanik Svete Stolice pri hrvatskom episkopatu Giuseppe Ramiro Marcone, tajnik izaslanstva Svete Stolice kod hrvatskog episkopata Giuseppe Masucci,[847] te hrvatski metropolit i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac u pratnji ostalog svećenstva i naroda te uz osiguranje koje su održavale postrojbe oružanih snaga Njemačke, Italije i NDH.[848]

Upravljačka je struktura Provincije čestitala Čuli na imenovanju i novog biskupa primila s punim poštovanjem i povjerenjem.[849] Kao duhovni je pastir Čule brinuo o franjevcima u ratnom razdoblju. Zajedno s njima spašavao je žrtve ustaških progona. Upravo ta zajednička

---

[845] Mnogo više članova Provincije nije imalo ništa protiv imenovanja Čule novim biskupom. Među njima je bio i fra Leo, koji je u razdoblju od 1942. do 1944. postao biskupov suradnik. godine. Pismo od 27. srpnja upućeno fra Dominiku Mandiću. BiH, AP, SP, sv. 136, f. 326.

[846] Mostarski biskup Petar Čule poslao je pismo fra Dominiku Mandiću na dan stigmi svetog Franje Asiškog. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, f. 243. Usp. A. Babić, „Dr. Petar Čule – životni put, 344.

[847] Giuseppe Masucci, *Misija u Hrvatskoj. Dnevnik od 1. kolovoza do 28. ožujka 1946*., (Madrid: Editorial „Drina“, 1967.), 63-64.

[848] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXV (1942), br. 11: 225-226. *Katolički tjednik*, XVIII (XXL) od 4. listopada 1942. br. 40: 5-6. „Proslava biskupovog posvećanja preuzvišenog gospodina dr. Petra Čule“, *Katolički tjednik*, XVIII (XXL) od 18. listopada 1942. br. 42: 5-6. i *Katolički tjednik*, XVIII (XXL) od 25. listopada 1942. br. 43: 5-6.

[849] Pismo od 28. rujna 1942. upućeno fra Didaku Buriću. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 97-98.

suradnja biskupa Čule i hercegovačkih franjevaca, od 1942. do okončanja rata u svibnju 1945. pokazuje koliko je Katolička Crkva u Hercegovini bila monolitna u teškim ratnim vremenima.

X. HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA 1942.

10.1.Ubojstvo fra Stjepana Naletilića u Duvnu u svibnju 1942.

Ratna pustošenja partizana i četnika u Hercegovini godine 1942. uzrokovala su nestašicu hrane i pojavu gladi. U izvješćima Provincije navodilo se kako franjevački samostani u prvoj povici godine još uvijek nekako izlaze na kraj s oskudicom.[850] Zbog ratnih pustošenja otežano je svako prometovanje i komunikacija. Četnici su u siječnju 1942. u Duvanjskom kraju presjekli telegrafske kablove. Zbog vremenskih (ne)prilika velika količina snijega je zatrpala prometnice, čime je Duvno prometno odsječeno.[851]

U duvanjskom kotaru najveću prijetnju za vlasti NDH predstavljali su partizani koji su ovladali tim krajem u svibnju iste godine. Partizani su u noći 19./20. svibnja u Kongori odveli u zarobljeništvo fra Stjepana Naletilića zajedno s bratom Marijanom i Matišom Penavićem.[852] Fra Stjepana Naletilića partizani su okrutno ubili. Raščerečili su ga, a potom njegovo tijelo pekli na ražnju. Zajedno s njihovim mrtvim tijelima samo su tijelo fra Stjepana Naletilića izdvojili i bacili u provaliju Suho jezero, na planini Ljubuši, iznad sela Zanagline.[853]

Dugo je vremena upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca poduzimala sve kako bi saznala vijest o fra Stjepanu Naletiliću, njegovu bratu Marijanu i prijatelju Matiši.[854] Provincijal Pandžić je početkom srpnja 1942. članovima provincije objavio vijest o smrti fra Stjepana Naletilića.[855] Krajem mjeseca uputio je članovima Hercegovačke franjevačke provincije okružnicu u kojoj stoji da se za pokojnog fra Stjepana Naletilića služi sveta misa.[856]

Prateći prilike u domovini, fra Dominik Mandić u pismu sućuti od 14. listopada 1942. upućenom fra Vitomiru Naletiliću izražava sućut i žaljenje povodom smrti njegove braće te navodi kako ga je potresla „mučenička smrt fra Stjepanova koju su mu komunisti zadali“. U daljnjem tekstu pisma navodi „kako fra Stjepan Naletilić, kao župnik u Kongori, nije nikome

---

[850] BiH – AŽSUBDMŠB,Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 25.
[851] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 176.
[852] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 24.
[853] Robert Jolić, “Hercegovački Stjepan Prvomučenik”, u: *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, III (2007), br.: 3., 177-202. Robert Jolić, „U prigodi 65. obljetnice mučeničke smrti fra Stjepana Naletilića (1942.-2007.), u: *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 1 (2008), br.:1, 32-43.
[854] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 9.
[855] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 232-233.
[856] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 60.

ništa nažao učinio, zauzimao se za sve, poglavito za Srbe nakon sloma Jugoslavije što nije bio slučaj moguće ni u jednom mjestu, gdje ima Srba". Ističe kako niti jedan Srbin nije zlostavljan niti ubijen u njegovoj župi zahvaljujući njemu i zbog toga su mu mjesni Srbi bili zahvalni. U daljnjem tekstu pisma ističe „kako je njegova iskrena ljubav i zauzimanje za progonjene pravoslavce srpske nacionalnosti urodila, uz Božju pomoć plodom". Naglašava i to kako su svi pravoslavci u njegovoj župi slobodno najavili svoj prijelaz u katoličku vjeru. Mandić u pismu tvrdi kako su „u drugim krajevima (…) pravoslavci ponovno otpali od vjere, čim su dobili malo više slobode, oni u fra Stjepanovoj župi ostali su stalni i poslije njegove smrti. Komunisti – Srbi, koji su uhvatili i ubili fra Stjepana Naletilića, mogli su ga progoniti samo zato što je svećenik i što je primio u Katoličku crkvu pravoslavce u Kongori. Fra Stjepan Naletilić ubijen je radi vjerskih motiva, kao pravi mučenik dok isto vrijedi za Marijana, kao brata fra Stjepanova".[857]

Na situaciju koja se odvijala u Hercegovini reagirao je fra Dominik Mandić u pismu upućenom provincijalu Pandžiću 10. rujna 1942. Mandić ističe kako župnicima treba dozvoliti upotrebu svjetovnog odijela u krajevima koji su zaposjednuti od strane partizana. U daljnjem tekstu pisma ističe „bilo bi dobro inzistirati da župnici ne ostavljaju narod bez sakramentalne i vjerske brige pa makar se krili u svjetovnom odijelu i po seljačkim kućama kao što su to preci radili kroz stoljeća. U pismu zaključuje da franjevci ne bi trebali ostavljati svoje župe, dok narod svoja naselja ne ostavi, „neka budu pripravni i na mučeništvo, ako vršenje svećeničke službe bude to zahtijevalo".[858] Upravo ove riječi fra Dominika Mandića dale su naslutiti što će se događati s članovima Hercegovačke franjevačke provincije u budućnosti.

10.2. Opća i sigurnosna situacija u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1942.

Nakon što su talijanske i četničke postrojbe u srpnju 1942. napustile Drvar, tim su područjem ovladale partizanske postrojbe. Upravo su iz Drvara partizanske postrojbe počele vojne poduhvate na širem području sjeverozapadne Hercegovine. Cilj partizanskog osvajanja bio je i kotar Duvno, koji je u ljeto te godine nekoliko puta padao u partizanske ruke.[859] Vijesti iz domovine stizale su Mandiću u Rim i sadržavala su izvješća o četničkim i partizanskim pustošenjima sjeverne i sjeverozapadne Hercegovine. Mjesta poput Konjica,

[857] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 101-102.
[858] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 81-82.
[859] Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2002.), 158.

Rame, Livna i Duvna uništena su od posljedica rata. Duvno je nekoliko puta mijenjalo gospodare, a od 2. kolovoza ponovno je bilo u rukama partizana. Talijanska vojska se u nekim kriznim situacijama ponašala zaštitnički. Tako se u izvješću spominje kako su talijanski vojnici spasili Konjic i ponovno uspostavili svoju vlast u tom mjestu. Od talijanske vojske očekivala se zaštita Širokog Brijega, Ljubuškog i Mostara. Partizani su u Duvnu uhvatili fra Sebastijana Lesku i prislonili mu revolver na čelu, zbog čega je dobio živčani slom.[860] Vijesti o četničkim pustošenjima istočne Hercegovine te partizansko osvajanje Duvna i Posušja izazvali su zabrinutost kod provincijala Pandžića, koji je molio talijanskog generala u Mostaru da intervenira s vojskom ukoliko četnici napadnu Široki Brijeg. Provincijal Pandžić u pismu od 23. kolovoza upućenom fra Dominiku Mandiću ističe kako je talijanski general poslao postrojbu jačine tisuću vojnika za obranu samostana i crkve na Širokom Brijegu. Zaključuje „kako hrvatske vojske nažalost nema, premalo ih je i nisu dobro naoružani“.[861]

Kroz navedenu prepisku jasno se uočavaju dvije zablude kod hercegovačkih franjevaca u razdoblju proljeća i ljeta 1942. godine. Prva zabluda vezana je za to da partizane i četnike stavljaju pod zajednički nazivnik. Katolička obitelj Frane Mašića iz sela Mokronoga otišla je u partizane s oko desetak muslimana iz grada u duvanjskom kotaru. Nadalje, kad su postrojbe oružanih snaga NDH ušle u Duvno ubile su nekoliko Srba, zbog čega je preko 2.000 pravoslavaca otišlo partizanima.[862] Upravo masovan prelazak pravoslavnih Srba u partizanske postrojbe u ljeto 1942., onemogućio je razlikovanje četnika od partizana u duvanjskom kraju. Druga zabluda koju nalazimo u izvješćima pojedinih članova Provincije upućenih fra Dominiku Mandiću je vjerovanje kako talijanski vojnici nastupaju kao zaštitnici nedužnih hrvatskih civila i katoličkog svećenstva. U talijanskim okupacijskim zonama na teritoriju NDH legalizirane su 11. srpnja 1942. sve četničke postrojbe i dodijeljen im je naziv Dobrovoljačka antikomunistička milicija (Milizia volontaria anticommunista – MVAC). Vlada NDH snosila je izdržavanje talijanskih postrojbi, a od ljeta 1942. bila je primorana snositi teret izdržavanja četničkih postrojbi. One su na području NDH u sastavu talijanskih snaga do kraja te godine narasle na 20.000 ljudi. Četničke postrojbe sredinom godine zauzimali su područja talijanske i njemačke okupacijske zone u NDH. Razlog za to su sve snažniji partizanski upadi koji su izazvali raspad sigurnosnog sustava NDH. Na temelju

[860] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 199-200.
[861] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 215. Provincijal Pandžić je izmijenio sadržaj pisma i ponovno ga poslao fra Dominiku Mandiću 4. rujna 1942.. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 218.
[862] HR – HDA – MUP NDH, izvješće Velike župe HUM od 23. rujna 1942., pov. br. 2612/42, 223-kutija br. 30., 2.

zajedničke borbe protiv partizana, četnici su sklopili sporazume sa predstavnicima vojne i civilne vlasti NDH. Na taj način priznali su tu vlast i osigurali sebi određenu autonomiju na teritoriju koji su nadzirali. Unatoč sporazumima koje su potpisali, četnici su i dalje vršili pokolje nad nedužnim hrvatskim i muslimanskim stanovništvom na teritoriju NDH.[863]

Fra Dominik Mandić u pismu upućenom fra Davidu Zrni 3. rujna 1942. navodi kako četnici pustoše teritorij NDH. U isto se vrijeme u Hercegovini događaju velika stradanja, kako zbog četnika, tako i zbog oskudice hrane. U daljnjem tekstu pisma ističe kako je poglavnik Pavelić utemeljio Hrvatsku pravoslavnu crkvu i dao pravoslavcima vjersku slobodu, što je za posljedicu imalo da su Srbi u mnogim krajevima NDH položili oružje i počeli surađivati s ustašama u borbi protiv komunista i uspostavljanju sigurnosti života, pogotovo oko Banja Luke i Tuzle. Navodi kako „borbu protiv vlasti NDH vode komunisti bečke struje zvani 'trockisti' a najviše ih ima, oko 50.000 u Crnoj Gori, zatim u dalmatinskoj zagori, industrijskim mjestima u Bosni. Većinom su u partizanima Srbi, pa muslimani, a u Dalmaciji Hrvati katolici. Krajem svibnja oko 10.000 crnogorskih partizana opljačkalo je Konjic, osvojili su Ramu, Prozor, Gornji Vakuf i spojili su se sa komunističkim i četničkim grupama u planini Cincar. Otuda su krajem lipnja osvojili Duvno i Livno“. Talijanske i oružane snage NDH vratile su Duvno 2. kolovoza koje je uskoro ponovno palo pod vlast partizana. Mandić ističe da su potonji 18. kolovoza osvojili Posušje i otuda ugrožavali Široki Brijeg, Bekiju i Imotski. U daljnjem tekstu pisma navodi da su nakon ponovnog pada pod partizane talijanskim bombardiranjem oštećeni crkva i samostan u Duvnu.[864]

U izvješću redarstvenih vlasti Velike župe Hum upućenom tajništvu ministra MUP-a NDH 23. rujna 1942. se navodi kako ni spomen bazilika niti franjevački samostan nisu oštećeni. Partizani su opljačkali vunenu i platnenu robu iz samostana. U daljnjem izvješću stoji kako je talijanskim bombardiranjem oštećeno 13 kuća, dok su četiri kuće stradale u požaru. U bombardiranju su srušeni krov i nekoliko prostorija u školi i samostanu sestara milosrdnica, a život je izgubilo dvoje civila u Duvna. Nadalje se navodi kako Velika župa Hum sve izbjeglice iz Duvna i Livna pomaže tako što im je našla smještaj u Mostaru. Dio

[863] Nikica Barić, „Relations between the Chetniks and the Authorities of the Independent State of Croatia, 1942-1945“, u: *Serbia and the Serbs in World War Two*, edited by Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2011.), 175.-200. Vidi: Z. Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, 159-160. Usp. I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 51-52.
[864] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 212-213.

izbjeglica smješten je u Mostaru u zgradu kod organizacije Todt, gdje su radili za hranu. Nemoćnim civilima stizala je pomoć u novcu i hrani.[865]

Oružane snage NDH i talijanske postrojbe su u jesen 1942. ponovno ovladale Livnom i Duvnom. Zbog sigurnosne je situacije upravljačka struktura Provincije namjeravala premjestiti novicijat iz Duvna na samostan u Humcu, no zbog potrebnih dozvola Svete Stolice odlučili su odgoditi selidbu za dogodine. Vijesti o četničkim zločinima sve više su dolazile do fra Dominika u Rimu. Provincijal Pandžić u pismo od 28. listopada ističe kako je lijeva obala Neretve očišćena od katolika. Zaključuje kako ne zna je li to neki račun ili nesretan slučaj po Crkvu te da „Rim ima odlučnu riječ danas, isto i svu odgovornost".[866]

Fra Dominik nije propustio odgovoriti provincijalu na takvo pismo u kojem se vidi sva teškoća koju je hrvatski narod u Hercegovini trpio od četničkih pustošenja. U pismu ističe kako poduzima inicijative preko Svete Stolice da se zločinima stane na put, a provincijala moli za intervenciju kod mjesnih vlasti i stupanje u kontakt sa srpskim prvacima U daljnjem tekstu ističe kako često puta izravni koraci mogu više koristiti nego službene intervencije i zapovijedi. „U cijeloj stvari nema i ne treba tražiti dalekosežnih ciljeva i duboke politike. Posrijedi je s jedne strane osveta i mržnja, dok s druge strane stara politika izigravanja jednog protiv drugoga 'divide et imepera'".[867] Iz ovog pisma, kao i mnogih drugih pisama koje je uputio fra Dominik nameće se zaključak kako je vjerovao u hrvatsko – srpsko savezništvo jer je riječ o dva južnoslavenska naroda. To je karakteristična okosnica političke misli fra Dominika Mandića, koja je počivala na ideji jugoslavenstva. Unatoč četničkim zločinima i kasnije partizanskih zločinima nad hrvatskim pučanstvom te poglavito nad njegovom subraćom franjevcima u veljači 1945. u Hercegovini, fra Dominik je ostao na stajalištu kako treba urediti novu, konfederalnu Jugoslaviju.

10.3. Aktivnosti fra Bone Jelavića i fra Berta Dragičevića

Fra Berto (Bariša) Dragičević je u razdoblju od 1940. do 1943. pastoralno djelovao kao župnik u Rakitnu, u novoosnovanoj rakitskoj župi Sutini. Nakon toga je u razdoblju od 1943. do okončanja rata u proljeće 1945. kada se sa ostacima oružanih snaga NDH i hrvatskim

[865] HR – HDA – MUP NDH, izvješće Velike župe HUM od 23. rujna 1942., pov. br. 2612/42, 223-kutija br. 30., 1.
[866] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 280.
[867] Pismo od 12. studenog 1942. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 113-114.

pučanstvom povukao krajem veljače 1945. pred partizanima u Austriju.[868] U tom razdoblju upamćen je kao župnik koji je zbog zaštite domaćeg pučanstva od upada četnika i partizana organizirao seosku stražu. U nešto južnijoj župi, na Humcu, fra Bono Jelavić je organizirao obranu zajedno s domaćim pučanstvom kako bi zaustavio prodor četnika na teritorij zapadne Hercegovine. U protukatoličkom Novakovu pamfletu *Magnum Crimen* stoji da je navodno fra Berto Dragičević odgovoran za pokolj Srba u selu Rakitnu.[869] Kasnije je jugoslavenska historiografija i publicistika po svom ustaljenom obrascu konstruirala stvarnost optuživši fra Bonu Jelavića i fra Berta Dragičevića da su provodili kaznene ekspedicije protiv Srba, kasnije u razdoblju od 1942. do 1945. i partizana, a sve u cilju slamanja partizanskog pokreta u zapadnoj Hercegovini.[870] Fra Tugomir Soldo smatra da fra Berto nikada nije nešto takvo naredio, prije svega poznajući ga, a drugo u Rakitnu nije bilo Srba i partizana. Na širem teritoriju je bilo čisto hrvatsko stanovništvo.[871]

Četnička pustošenja i zločini su u ljeto i jesen 1942. u zapadnoj Hercegovini bili neusporedivo manji. Razlog za to se dobrim dijelom nalazi u činjenici da su spomenuti hercegovački franjevci predvodili lokalno pučanstvo u obrani svojih župa. Svjedok Blago (Bože) Šaravanja u svom iskazu ističe da su četnici nakon pokolja hrvatskog pučanstva u selima Gorancima i Bogodolu u jesen navedene godine nastavili pustošenja prema Rakitnu, gdje ih je dočekao fra Berto Dragićević. Zaustavio ih je i zaprijetio: „Ako ćete mirno proći, možete. A ako budete pravili nered, vojska je svukud okolo i sigurno se nećete dobro provest.“ Četnici se nisu usudili činiti zločine u Rakitnu, nastavili su put prema Konjskom i nastavili činiti zločine sve do upada u Ramu gdje su izvršili pokolje nad hrvatskim pučanstvom.[872]

---

[868] Rodio se 7. svibnja 1910. u Međugorju, gdje je pohađao pučku školu. Gimnaziju je završio na Širokom Brijegu, a filozofsko-teološke znanosti u Mostaru. U Franjevački je red stupio 3. kolovoza 1930., a za svećenika zaređen 14. lipnja 1936. u Kotoru. Djelovao je pastoralno na župi u Rakitnu, a pri završetku rata pred partizanima bježi iz Domovine u Austriju gdje četiri godine djeluje pomažući hrvatskim izbjeglicama. Nakon studija engleskog jezika otišao je u 1949. SAD Tamo pastoralno djeluje do 1958., kada odlazi u Kanadu. Preminuo je 15. veljače 1990. u gradu Norvalu u 79. godini života. Pokopan je u franjevačku grobnicu na groblju Holy Sepulchre. „Hrvatska župa sv. Jeronima – Chicago, preminuli franjevci u Hrvatskoj franjevačkoj kustodiji“, http://www.stjeromecroatian.org/hrv/custody3b.html , pristup ostvaren 8. VI. 2018.

[869] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 667-668.

[870] BiH –PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 13. Usp. Izvješće br. 89. od 22. prosinca 1944. Opunomoćstva OZN-e biokovsko-neretvanskog područja upućeno OZN-i VIII. dalmatinskog korpusa o stanju u vrijeme i nakon oslobođenja na navedednom području, u: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946., knjiga IV., Dokumenti Dalmacija*, 256.

[871] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 20. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 413.

[872] V. Mabić, *Od Širokog do Bleiburga i nazad* , 324.

Fra Berto Dragičević je je od strane oružanih snaga NDH 4. ožujka 1943. imenovan privremenim dušobrižnikom hrvatskih jedinica i vojnim svećenikom V. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga. Od strane vlasti NDH je zbog svih zasluga u obrani sela Rakitna od četničkih i talijanskih napada dobio odobrenje da vojni obveznici iz navedenog sela ne idu služiti vojni rok u oružanim snagama NDH već da ostanu u svome selu čuvati stražu od četničkih i partizanskih upada iz livanjsko – duvanjskog smjera, kao i prodora navedenih skupina s lijeve strane Neretve.[873] Soldo ističe kako je fra Berto Dragičević bio blizak sa generalom oružanih snaga NDH Franjom Šimićem[874] Nadalje, u jesen 1944. provincijal Petrović je fra Bertu premjestio iz Rakitna u Mostar, a prije toga mu je zabranio da bude zapovjednik milicije i da nosi oružje. Soldo tvrdi da je fra Berto kasnije postao u Sarajevu ustaški vojni svećenik 1945. te da je ostao vjeran ustaškoj misli i ustašama.[875]

U južnijem kotaru u Ljubuškom istaknuo se u ljeto navedene godine župnik u Vitini fra Bono Jelavić, tako što je spriječio četnički pokušaj upada iz Čapljine u Ljubuški. On je u travnju 1942. mobilizirao lokalno hrvatsko stanovništvo kako bi zaustavio prodor četnika. Saznao je za njihove namjere i molio je za pomoć u oružju ministra unutarnjih poslova NDH Andriju Artukovića. Svjedok pod inicijalima F. Ž. ističe kako je Artuković za Vitinu odobrio tri kamiona oružja i streljiva. Fra Bono Jelavić i Jozo Kvesušić su uz druge ugledne ljude uzeli oružje i otišli u Čapljinu, gdje su zaustavili četnike „kojima je bio plan pošto-poto zbrisati ove naše krajeve s lica zemlje“. U svom svjedočenju istaknuo je kako veliki grijeh fra Bone i fra Berta Dragičevića leži u tome što su branili i obranili svoj narod i svoje mjesto. Komunisti su ih kasnije proglasili najvećim neprijateljima države i naroda.[876] Upravo zbog toga je u kasnijem razdoblju OZN-a označila fra Bonu Jelavića političkim neistomišljenikom, lažno ga optuživši kako je s lokalnim hrvatskim stanovništvom likvidirao pravoslavno srpsko

---

[873] Ivan Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine* (Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 1999), 167.

[874] Franjo Šimić rođen je 1900. u Gospiću, a ubijen 9. kolovoza 1944. u Mostaru. Završio je Višu vojnu akademiju u Beogradu i bio je pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Poslije uspostave NDH pristupio je Hrvatskom domobranstvu, istaknuo se u borbama u Hercegovini kao zapovjednik 9. pješačke pukovnije i 2. gorskoga zdruga (1941.-42.). U lipnju 1942. Imenovan je izvanrednim opunomoćenikom Poglavnika kao voditelj vojnih operacija na području velikih župa Pliva i Rama te Lašva i Glaž. Zapovjednik je 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije od studenoga 1942. do lipnja 1944. U veljači 1944. promaknut u čin generala. Dobio je pravo na naziv viteza. U lipnju 1944. imenovan je zapovjednikom skupine oružanih snaga Hum—Dubrava. Ubijen u nerazjašnjenim okolnostima, postoje verzije o naručenom ubojstvu. Skupina autora, *Tko je tko u NDH* (Zagreb: Minerva, 1997.), 381.

[875] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 20. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 413.

[876] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočenje Ž. Š. od 30. prosinca 2011., 13.

stanovništvo u Ljubuškom. Potonji je ubijen od strane partizana u povlačenju s oružanim snagama NDH i civilima prema Austriji.[877]

Četnička i partizanska pustošenja koja su zahvatila Hercegovinu potaknula su fra Dominika Mandića na poduzimanje inicijativu u Vatikanu i Londonu kako bi se zaustavila krvava obračunavanja četnika i partizana s hrvatskim narodom.[878] Mandić u jednom pismu od 12. studenog upućenom fra Mati Čuturiću navodi kako franjevci trebaju zaštititi narod od nasilja i pokolja te ga pomoći u oskudici. Nadalje im savjetuje poduzeti inicijativu kod mjesnih vlasti i kod oružništva kako bi narodu dali oružje za obranu od napadača. Zaključuje kako treba organizirati župe poput Rakitna i pripremiti na vrijeme obranu, a ukoliko dođe do pogibelji treba se pobrinuti za ljude i narod.[879]

Mandić je itekako bio zabrinut zbog četničkih zločina u istočnoj Hercegovini, u Prozoru i u Rami te je strahovao od gorih zločina u budućnosti. Poduzimao je sve moguće inicijative preko zapadnih središta moći. Bio je uvjeren kako je četnike nužno zaustaviti u spaljivanju hrvatskih sela i ubijanju hrvatskog naroda. Mandić u jednom pismu fra Didaku Buriću upućenom 12. studenog ističe kako treba organizirati narod na vrijeme, kako bi se mogao obraniti od nasilja. „Hrvati katolici neka nikoga ne diraju, neka sa svakim žive mirno i pošteno, ali ako netko napadne hrvatska sela i sigurnost imetka i života neka se odlučno brane“. U daljnjem tekstu ističe kako im uzor treba biti selo Rakitno, koje se u opasnim prilikama znalo dobro obraniti od partizana i četnika. Fra Dominik smatra kako po istom obrascu treba organizirati sva sela i sve župe zapadno od Neretve. Mandić je smatrao kako će doći teži dani za hrvatski narod i iz tog razloga savjetovao je franjevcima da u tim trenutcima ne gube glavu, da budu narodu pri ruci i zaštite ga od svakog nasilja, paljenja i ubijanja. Nadalje ističe kako se fratri trebaju pobrinuti oko zaštite gimnazije i samostana na Širokom Brijegu.[880]

Desetci pisama svjedoče da je fra Dominik Mandić izražavao zabrinutost i brigu zbog stradanja hrvatskog naroda u Hercegovini. Svojim utjecajem je preko zapadnih središta moći nastojao pomoći kako bi se krvoproliće uzrokovano četničkim i partizanskim upadima na

---

[877] V. Mabić, *Od Širokog do Bleiburga i nazad*, 181. Usp. BiH – PVPMLPŠB, Sud narodne časti Federativne Bosne i Hercegovine, vijeće u Mostaru, br. 104/45-5, Presuda Hercegu Luji Tomiću, 1-3. J. Galić, *Vrijeme i ljudi.*, 63.

[878] Fra Dominik Mandić na četničke i partizanske zločine nije gledao kao na strateške poteze koji su imali za cilj čišćenje teritorija na kojem žive Hrvati, nego ih je shvaćao u kontekstu obračuna po zakonu „oko za oko zub za zub“. Odgovor na to djelomice se nalazi u poglavlju „Politička stajališta fra Dominika Mandića od 1942. do 1943. godine“.

[879] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 112.

[880] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 115-116.

hrvatska područja zaustavilo. Imajući u vidu sporost diplomacije razvijao je vojni koncept obrane od upada partizana i četnika. Predlagao je povlačenje hrvatskog naroda na zapad, u okolicu Širokog Brijega, i organiziranje obrane ukoliko Mostar bude ugrožen od strane partizana ili četnika. Bio je uvjeren u to da se iz Širokog Brijega hrvatski narod može obraniti i spriječiti pokolj dok ne stignu oružane snage NDH i uspostave sigurnost i red.[881]

Desetljećima je jugoslavenska historiografija i publicistika optuživala Katoličku Crkvu, poglavito hercegovačke franjevce, sa cijelim spektrom raznih optužbi. Sve te optužbe protiv franjevaca mogu se svesti pod zajednički nazivnik, odnosno da je njihov glavni krimen bio taj što su bili protivnici Kraljevine Jugoslavije i shodno tome podržavali uspostavu hrvatske države. Činjenice također govore da je nekolicina članova Provincije podržavala režim Kraljevine Jugoslavije i protivila se uspostavi NDH. Franjevci fra Bono Jelavić i fra Berto Dragičević su uz fra Radoslava Glavaša najviše optuživani za suradnju sa vlastima NDH. Mandić je kao izraziti protivnik vlasti NDH u ratnom razdoblju u svojim pismima upućenim subraći naveo upute kako se treba ponašati sa osvajačima te je spomenuo fra Berta Dragičevića koji treba poslužiti kao uzor ostalim članovima Provincije. U Mandićevoj ostavštini nigdje se ne spominje fra Bono Jelavić. Pretpostavlja se kako do Mandića nisu doprle vijesti o njegovu obrambenom djelovanju u Ljubuškom i Čapljini. Fra Bono Jelavić ubijen je na križnom putu u svibnju 1945. godine. Fra Berto Dragičević je preživio rat i bio cijelo vrijeme meta jugoslavenskih obavještajnih službi u SAD-u i Kanadi.

[881] Pismo od 12. prosinca upućeno odvjetniku dr. Boži Nikoliću iz Zagreba. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 126.

XI. ODNOS HERCEGOVAČKIH FFRANJEVACA PREMA TOTALITARIZMIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

11.1.Kritika i osvrt fra Tugomira Solde na protukatolički pamflet *Magnum Crimen* autroa Viktora Novaka[882]

Prije nego li se detaljno upustimo u dekonstruiranje tog pamfleta pozabavit ćemo se nekim konstrukcijama stvarnosti njegovog autora Viktora Novaka prema hercegovačkim franjevcima. Glavna konstrukcijska nit koja se provlači u tom pamfletu je franjevački samostan na Širokom Brijegu. U Splitu je 14. travnja 1945. Vladimir Bakarić, predsjednik Vlade Narodne Republike (NR) Hrvatske, izjavio slijedeće: „poznato je, da se u izvjesnim svećeničkim i redovničkim krugovima krio veći broj okupatorovih špijuna i ustaških zlikovaca. Najsramnije mjesto tu zauzima po zlu poznati Široki Brijeg".[883] Taj je samostan za Bakarića ali i za Viktora Novaka bio uistinu prava ustaška kula iz koje su ponikli brojni organizatori ustaških zločina u tom kraju. Novak tvrdi da su se mnogi od njih zbog svojih nedjela povukli s Nijemcima zbog približavanju NOVJ-a početkom 1945. „Međutim, kako su bili presječeni, to su morali da prime borbu, u kojoj su pokazali da su jednako uporni sa oružjem u ruci, kao što su bili ustaški propagatori i misionari". Novak dalje nastavlja optuživati širokobriješke franjevce da su njihov samostan, gimnazija i crkva bili pretvoreni u jedno pravo snažno ratničko uporište, iz koga su fratri na sve strane sijali smrt. Ograde od bodljikavih žica, minska polja i dobro izgrađeni sistem bunkera, zaklona i rovova opkoljavali su ovo utvrđenje. Nadalje, Novak navodi da se na svakom otvoru nalazila strojnica jednako na krovu crkve kao i na zvoniku, bila su također strojnička gnijezda. Navodno su u tom utvrđenju glavni rukovodioci bili njemački časnici i vojnici, koji su imali najsnažniju podršku baš od strane ustaških franjevaca. „Kad su sva ova uporišta poslije nekoliko dana teške bitke savladana, nađeni su u samostanu i crkvi ustaški fratri, koji su se borili u svojim mantijama na strani ustaša i Nijemaca kao puško-mitraljesci i borci. Jedan ratni dopisnik i očevidac javio je radiogramom u Beograd, da su upravo ti fratri bili najogorčeniji branioci i da su dali najžešći otpor. Šestorica ovih fratara pronađeni su među poginulima na položaju kod sela Knešpolja, nekoliko kilometara od Širokog Brijega, dok su neki nađeni među poginulima u bunkerima".

---

[*] Mentor dr. sc. Mario Jareb dao mi je na korištenje svoje istraživanje pod naslovom „Dekonstrukcija Novakovog političkog pamfleta *Magnum Crimen*" za potrebe ovog poglavlja doktorske disertacije u Zagrebu 20. rujna 2019.

[883] *Narodna Vlada Hrvatske formirana u gradu Splitu 14. travnja 1945.* (Zagreb: Državno nakladno poduzeće Hrvatske, 1945.), 24.

Prema Novaku navodno je u samostanu pronađen arhiv s dokumentima među kojima se nalazi i korespondencija s poglavnikom Pavelićem što dokazuje da su fratri surađivali s ustašama i Nijemcima i pokazuje sve njihovo zločinačko djelovanje u ovom kraju. Navodi da je bio vrlo mali broj franjevaca koji nisu bili u službi ustaša i hitlerovaca. „Otkriveni dokumenti pokazuju, da su ovi franjevci uveliko bili intelektualni zaštitnici ustaških zločina, štoviše, među njima su se nalazili i pravi ustaški koljači. Prilikom osvojenja ovog fratarskog utvrđenja, nađena je prtljaga, spremna za bijeg s Nijemcima i ustašama. Kod poginulih fratara nađene su i znatne svote dolara i milijuni kuna kao i ustaške legitimacije. Nekolicini fratara uspjelo je pobjeći s poraženim Nijemcima i ustašama". Novak sve te podvale „argumentira" zajedničkim fotografijama nekih širokobrijeških franjevaca sa kacigom na glavi, fotografijama s talijanskim vojnicima i „ustaškim koljačima".[884]

Protukatolički pamfleti Novakov *Magnum Crimen* i Štambuk – Horvatovi *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* koristili još jedan izvor na kojemu su temeljili dobar dio svojih uradaka, a to je protukatolički pamflet *Krvava crkva* Đure Vilovića.[885] U potonjem pamfletu Vilović se okomio na širokobriješke franjevce na čelu s fra Radoslavom Glavašom označivši ih ustašama i suradnicima poglavnika Pavelića.[886] U oba je uratka prešućeno njegovo stvarno autorstvo mnogih tvrdnji i „dokumenata" koji se mogu susresti na njihovim stranicama. To i nije neobično ako se uzme u obzir tko je bio njihov autor, koji su bili njegovi politički pogledi i kojoj je strani u Drugom svjetskom ratu pripadao. Riječ je naime o nekadašnjem katoličkom svećeniku te vrlo čitanom i isto tako kontroverznom hrvatskom književniku Đuri Viloviću, koji je od 1944. bio na čelu Propagandnog odsjeka Vrhovne komande Jugoslavenske vojske u otadžbini – JUVUO.[887] Po

---

[884] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 657-659. U ovom slučaju riječ je o fra Didaku Ćoriću. Fotografije koje Novak spominje su nastale od ruke fra Brune Adamčika. Potonji je izrađivao fotografije Širokog Brijega a i šireg područja od 1942. do kraja 1944. godine.

[885] Đuro Vilović, *Krvava crkva. Hrvatski popovi i fratri u raspadu Jugoslavije i u pokoljima Srba* (Beograd-Zemun; Srpska radikalna stranka, 2009.), 144. Taj je pamflet s predgovorom u kojemu je ukazano na Novakovo obilno korištenje Vilovićevih tvrdnji u *Magnum Crimenu* objavljen pod naslovom *Krvava crkva: Hrvatski popovi i fratri u raspadu Jugoslavije i u pokoljima Srba*, Beograd, 2009. U predgovoru iz pera Veljka Đurića Mišine na stranici 3. istaknuto je kako je Viktor Novak „taj Vilovićev rukopis, ponekad i čitave fragmente, koristio prilikom pisanja svog čuvenog dela *Magnum Crimen* (…)." O nastanku *Krvave crkve*, ali i o Novakovu korištenju dijelova toga pamfleta u pisanju vlastita pamfleta razmjerno je opširno pisao Nikola Žutić, *Đuro Vilović: Od župnika do četnika* (Beograd: 2012., 221.-229. Ni Đurić-Mišina niti Žutić ne spominju da bi dvojac Horvat-Štambuk koristili Vilovićev pamflet, no već i površna usporedba sadržaja njihovih *Dokumenata o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* i Vilovićeve *Krvave crkve* pokazuju da je potonja bila izvor brojnih tvrdnji u „dokumentima".

[886] Đ. Vilović, *Krvava crkva. Hrvatski popovi i fratri u raspadu Jugoslavije i u pokoljima Srba*, 71-72.

[887] Usp. spomenuti Vilovićev životopis iz pera Nikole Žutića, *Đuro Vilović: Od župnika do četnika.* Usp. i rad Ivana J. Boškovića „Vilovićev obračun s vjerom, Crkvom i narodom", Crkva u svijetu 41 (2006.), br. 3: 363-394. Usp. i S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskoga genocida nad Hrvatima – projekt „Homogena Srbija" 1941.*, 561-628.

tom je položaju bio i u uskom krugu suradnika zapovjednika JUVUO Dragoljuba Draže Mihailovića. Njemu se pridružio početkom 1943. u Kolašinu u Crnoj Gori, a otprije je već surađivao s četničkim predstavnicima u anektiranom Splitu. Nije zbog toga neobično što komunistički tužitelji nisu isticali kako se dobar dio njihovih optužbi protiv nadbiskupa Stepinca i Katoličke Crkve temelji na tvrdnjama jednog od istaknutih pripadnika četničkog pokreta i bivšeg katoličkog svećenika koji je, zbog samo njemu znanih razloga, odlučio difamirati Katoličku Crkvu. Vilović se po četničkom slomu u ljeto 1945. predao komunističkim vlastima, a s njim su u ruke tih vlasti očito došli i njegovi radovi, pa i tekst *Krvave crkve*. Vilović je naposljetku polovicom 1946. sa skupinom četničkih vođa predvođenih samim Dražom Mihailovićem izveden pred sud te osuđen na višegodišnju kaznu zatvora.[888]

O dosezima *Dokumenata o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, do sada je unatoč nepostojanju detaljne raščlambe svake stranice i svakoga navoda ipak dosta napisano, pa su poznati i mnogi detalji koji ukazuju na tu knjigu kao djelo koje se temelji na krivotvorinama i insinuacijama. Isto se može tvrditi i za Novakov *Magnum crimen*. Nešto noviji protukatolički pamflet je poznata knjiga autora Carla Falconija *Šutnja pape Pija XII.* iz 1966. godine. Falconi je gotovo trećinu svoje knjige posvetio nadbiskupu Stepincu i Katoličkoj Crkvi u Hrvatskoj, pri čemu se je poslužio nizom „dokumenata“ koje je priredila i podmetnula mu UDB-a prigodom njegova istraživačkog boravka u Hrvatskoj. Falconi koji nije razumio hrvatski jezik prihvatio je sve što mu je ponuđeno i to prenio u svojoj knjizi. O UDB-inu postupku govori više dokumenata koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu.[889]

---

[888] Đuro Vilović, „Hrvatska enciklopedija – Leksikografski zavod Miroslav Krleža“, http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=64681 , pristup ostvaren 30. VIII. 2019.

[889] Carlo Falconi, *Il silenzio di Pio XII*. (Milano: Sugar editore, 1965.) Izdanje na engleskom jeziku objavljeno je pod naslovom *The Silence of Pius XII* (Boston: Little, Brown and Company, 1970.) O tome kako su jugoslavenske službe Falconiju podmetnule „dokumente“ i mnogim manjkavostima te knjige opetovano je pisao Jure Krišto, a u novije je vrijeme i na engleskom jeziku temeljito obradio tu problematiku Robin Harris, *Stepinac: His Life and Times*, 9-16. Podatke nastale na temelju krivotvorina koje je prenio Falconi kasnije su prenijeli i drugi autori, prvenstveno Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965* (Bloomington: Indiana University Press, 2008.), o čemu je Harris pisao na stranicama 6.-7. svoje knjige. Vrlo kritički i utemeljeno je u opširnom prikazu o Phayerovoj knjizi progovorio Jure Krišto, „One should still know something about the things one doesn't like. On the book by Michael Phayer, Pius XII, the Holocaust, and the Cold War (Bloomington: Indiana University Press, 2008)“, *Review of Croatian history* 6 (2010), 238-250. Još je poznatija knjiga Johna Cornwella, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York: Penguin, 2008.), čije je prvo izdanje objavljeno još godine 1999. Ta je knjiga izazvala brojne reakcije, od kojih s u mnoge ukazale na neodrživost autorovih optužbi. U odnosu na Hrvatsku i nadbiskupa Stepinca Cornwell je preuzeo Falconijeve tvrdnje koje su se temeljile na „dokumentima“ koje je ovome podmetnula UDB-a. Usp. što je o tome napisao Harris na stranicama 7-9. svoje knjige. Valja primijetiti da slična „metodologija“ preuzimanja već preuzetog bez uvida u izvorno gradivo i bez provjere iznesenih tvrdnji na sličan način omogućuje održavanje tvrdnji iznesenih u *Dokumentima o protunarodnom radu…*, pa iz njih prenesenim u *Magnum crimenu*, pa otuda kroz generacije u nizu publikacija i bez navoda o prvobitnom izvoru „podataka“ i tvrdnji koje se prenose.

Medijska izjava dr. Ive Josipovića, bivšeg predsjednika Republike Hrvatske i profesora kaznenoga prava na Sveučilištu u Zagrebu ukazuje koliko je bila moćna i kako je dubok trag ta propaganda ostavila. Josipović je u riječkom *Novom listu* 13. travnja izjavio 2019. da su fratri na Širokom Brijegu, koje su likvidirali partizani nakon zauzeća samostana, bili „legitiman vojni cilj". Nakon brojnih kritika, Josipović je žestoko odgovorio (*Večernji list*, 14. svibnja 2019., 28) ustrajavajući na svojoj optužbi. Izbjegao je dati odgovor na dosadašnja znanstvena istraživanja o borbama za Široki Brijeg. Ta istraživanja nedvojbeno pokazuju da širokobriješki franjevci nisu sudjelovali u borbama niti je kod njih pronađeno bilo kakvo oružje, iz čega je jasno da nisu mogli niti su smjeli biti tretirani ka „legitiman vojni cilj".[890] Ovakve konstrukcije stvarnosti bivšeg profesora kaznenog prava na Sveučilištu u Zagrebu svjedoče o ideološkoj zasljepljenosti pojedinih znanstvenika pri tumačenju pojedinih povijesnih događaja. Međutim, ta izjava je isto tako ukazala na problem sustavnog zanemarivanja historiografskih istraživanja koja su raskrinkala brojne krivotvorine.

Vratimo se na slučaj fra Tugomira Solde koji je izrazito zanimljiv u cijeloj ovoj priči kad je riječ o protukatoličkim pamfletima. Protiv njega je Novak „proširio" optužbe koje su tek uzgredno iznesene u *Dokumentima o protunarodnom radu*. Novakovo pisanje ipak je Soldu, tada u emigraciji, potaknulo na pisanje podulje studije koja nije bila namijenjena objavljivanju.[891] U njoj je opovrgnuo ne samo ono što je o njemu napisano kod Novaka i u *Dokumentima o protunarodnom radu*, nego se je opširno osvrnuo na djelovanje hercegovačkih franjevaca i biskupijskoga svećenstva tijekom rata, i to posebice onih protiv kojih su kasnije iznesene optužbe zbog ustaštva i navodnog sudjelovanja u zločinima. Fra Tugomir Soldo u toj studiji, poglavito u poglavlju „uloga drugih hercegovačkih franjevaca u ratu", je utemeljeno opovrgnuo mnogo od onoga što je bilo izneseno u spomenutim protukatoličkim pamfletima iz 1946. i 1948. godine. Na Novakove optužbe da je fra Julijan Kožul žario i palio u Čapljini[892] Soldo u svojoj studiji ističe kako fra Julijan Kožul nikada nije službovao u Čapljini, niti je u vrijeme rata dolazio u Čapljinu. Služio je kao župnik u

---

[890] V. Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije VIII. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokog Brijega", 413-416. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine*, 299-312.

[891] Fra Tugomira Soldu Novak je spomenuo na stranici 675. *Magnum crimena*, a nije neobično što je spomenut, i *u Dokumentima o protunarodnom radu…*, 143. (na toj stranici tek kao „fra Tugomir iz Čapljine") i 197. Soldo je svoj osvrt na Novakove optužbe napisao potkraj 1951. bez namjere njihova objavljivanja. Osvrt je kasnije pronađen u ostavštini dr. Krunoslava Draganovića, koji ga je i potaknuo da napiše osvrt. Vidi: HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 1-33. Rukopis, koji je za tisak priredio i predgovorom popratio Ivica Šarac objavljen je pod naslovom „Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 379-456.

[892] V. Novak, *Magnum Crimen…*, 675 i 679.

Veljacima gdje je i ubijen od partizana.[893] Međutim, Soldo ističe kako je fra Julijan Kožul navodno na konju išao pred hrvatsku vojsku prema Vitini 28. siječnja 1945., kada su partizani pobjegli iz Veljaka preko Biokova. Nadalje, Soldo tvrdi kako je u Mostaru čuo da je fra Julije navodno rekao pred biskupom: "Znadu ustaše, šta rade"! Soldo ističe da ukoliko je to rekao to je „bio actus primo primi" (U zanosu tog događaja).[894]

Nadalje, Novak je optužio fra Ignacija Penavića sa Širokog Brijega da je svu energiju utrošio u ustaške manifestacije najraznovrsnijih oblika.[895] Kao prvo Novak je zamijenio fra Inocenta Penavića s fra Ignacijem koji ne postoji. Fra Inocent je bio župnik u Konjicu 1942., pa je premješten 1944. u Posušje gdje su ga partizani zatvorili prilikom zauzimanja Posušja.[896]

Novak optužuje fra Pašku Martinca da je surađivao s Nijemcima i ustašama.[897] Soldo tvrdi da je fra Paško bio svet čovjek i nikome nije zla učino, a bavio se isključivo duhovnim radom. Cijelo vrijeme rata bio je u Veljacima zajedno s fra Julijanom Kožulom.[898]

Novak je zatim optužio fra Ćirila Ivankovića da je bio aktivni ustaša prije 1941., te da je sudjelovao u pokolju Srba i borbama oko Nevesinja 1941. godine.[899] Soldo negira te tvrdnje i navodi kako od 1938. fra Ćiril Ivanković nije došao u Čapljinu. Bio je bolestan još u vrijeme Velikog rata, a nije obavljao nikakvu službu. Između dva rata i za vrijeme zadnjega rata stanovao je u samostanima Slano i Humac. Kad su njemačke vojne vlasti prisilno 1944. zauzele samostan na Humcu, fra Ćiril je otišao župniku u Gradniće i tu su ga komunisti ubili. „Fra Ćiril Ivanković bio je bolesni starac i nikakva zla partizanima nije mogao napraviti".[900]

Za aktivno ustaštvo u vrijeme rata u selu Drinovci Novak je optužio i fra Slobodana Lončara, župnika u Drinovcima.[901] Soldo negira te tvrdnje i ukazuje da je fra Ratimir Kordić

---

[893] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 14. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 402.
[894] *Isto*, 14 i 403.
[895] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 675.
[896] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 14. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 402.
[897] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 675 i 780.
[898] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 14. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 402.
[899] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 659 i 679.
[900] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 14. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 402-403.
[901] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 659 i 679.

bio župnik u Drinovcima u vrijeme rata, dok je fra Slobodan Lončar bio kapelan. U selu Drinovcima nije bilo ni partizana ni četnika, „pa da je i htio nije mogao zlo praviti“.[902]

Novak je optužio fra Zdenka Zupca za ustaštvo u selu Ružićima.[903] Soldo tvrdi da je ovdje riječ kao i u prethodnom slučaju. U Ružićima nije bilo partizana i četnika. Uostalom, fra Zdenko Zubac slovio je kao pobožan i uzoran svećenik koji se nije bavio politikom.[904]

Zatim, Novak je optužio fra Jenka Vasilja da je navodno „među svim konjičkim franjevačkim ustašama bio najagilniji i najuporniji organizator pobješnjeloga ustaštva“.[905] Soldo ističe kako fra Jenko Vasilj nije bio ustaša niti je s njima surađivao. Po političkom uvjerenju bio je na crti hrvatske državnosti, ali isto tako vrlo trijezan i razborit mistik, kateheta koji je razvijao liturgijski pokret među svojim učenicima. „Bavio se u pravome smislu kršćanskim odgojem mladeži i liturgijom. Imao je pripravljen za tisak veliki svezak liturgijskih propovijedi i konferencija“.[906]

Za fra Danu Čolaka Novak tvrdi da je isključivo bio ustaški satnik u IX. ustaškom stajaćem djelatnom zdrugu.[907] Kako je u tom zdrugu vladala nestašica vojnih svećenika, provincijal Petrović je na molbu zapovjednika Kreše Kuraje odobrio, u kasno proljeće 1944., fra Danu Čolaka za vojnog svećenika. Svi vojni svećenici su bili satnici, a tako je i fra Dane Čolak. Soldo tvrdi da je Čolak bio solidan misnik i dobar mladi propovjednik. Prije njega, početkom 1944., vojnim svećenikom u mostarskoj vojnoj bolnici imenovan je fra Berislav Mikulić. „On je uvijek stanovao u samostanu i službovao u habitu. Do pada Hercegovine pod partizane, više nijedan naš fratar nije bio u vojsci. Mikulić je bio veoma čestit svećenik i svi su fratri u Mostaru isticali njegovu savjesnost i svećenički apostolski žar“.[908]

Novak je optužio fra Trpimira Musu za ustaštvo.[909] Soldo tvrdi da je Musa poznat po razboritosti i smirenosti. Radio je u Hrvatskom kulturnom društvu Napredak i Hrvatskoj čitaonici. Članovi HSS-a su ga smatrali bliskim njihovoj političkoj opciji. „Nije se petljao u

---

[902] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 14. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 403.
[903] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 675.
[904] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 14. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 403.
[905] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 657.
[906] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 14. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 403.
[907] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 875.
[908] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 15. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 404.
[909] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 675.

niti jednu vlast. Tko je bio s njim i tko ga pozna, zna dobro što misli o ustaškim divljanjima".[910]

Nadalje, Novak ističe da je navodno fra Nikola Ivanković zajedno s don Jurom Vrdoljakom 13. travnja 1941. u Studencima, vodio pregovore o razoružavanju vojske Kraljevine Jugoslavije u Čapljini. Optužuje ga da je kriv za pokolje Srba u Nevesinju i za ustaštvo prije utemeljenja NDH.[911] Soldo za fra Nikolu Ivankovića tvrdi suprotno. Navodi da je jedna pukovnija vojske Kraljevine Jugoslavije u Hercegovini bila razoružana 11. travnja, a Ivanković i Vrdoljak dogovarali su se 13. travnja 1941. kako zaustaviti prodor jedne postrojbe vojske Kraljevine Jugoslavije u Čapljinu. Nadalje, Soldo tvrdi da je fra Nikola Ivanković stupio u IX. ustaški stajaći djelatni zdrug nakon partizanskog zauzimanja Konjica. Navodno je protiv Ivankovića lažno svjedočio konjički Srbin, trgovac Simo Magodić, koji je bio vrlo dobar prijatelj sa fra Nikolom. „Ivanković je do napuštanja Konjica sve kod Sime Magodića kupovao i skoro svaki dan k njemu dolazio na razgovor u trgovinu. Simo je imao trgovinu blizu crkve, pa kako mi ga je fra Nikola uvijek hvalio, da je to dobar čovjek i čestit i solidan trgovac, i ja sam koji put štogod u Sime kupio". Kad je riječ o optužbi za ustaštvo, Soldo tvrdi kako je fra Nikola Ivanović rekao da je ustaša još od 1912. kad je javno u Mostaru pred crkvom spalio madžarsku zastavu. Nadalje, ističe kako je fra Nikola bio ratoboran i buntovan. U daljnjem tekstu Soldo tvrdi da je bio protiv Jugoslavije i za hrvatsku državu, ali sigurno nije bio organizirani ustaša. Smatra kako nije sudjelovao u pokolju Srba niti se pokolj vršio u njegovoj blizini. „Za vrijeme rata nikada prešao preko Neretve, a kamoli da bi išao u Nevesinje i tamo učestvovao u borbama. Mora se priznati… da je fra Nikoli drago vatreno oružje. Bavio se je lovom, dok se nije ozlijedio… Čak je jedanput u jednome teretnome autu zajedno sa naoružanim Ljubušacima stigao u Čapljinu sa puškom na ramenu, jer su čuli, da je Čapljina ponovno ugrožena od četnika. Ali jer je sve bilo mirno, vratili su se odmah nazad". Soldo zaključuje kako Ivanković nije nikakvo moralno ili materijalno zlo učinio Srbima ili kome drugome. Navodno je znao pred subraćom franjevcima koji put nemilosrdno se okomiti protiv Srba jer je to smatrao junačkim činom. Soldo nadalje tvrdi da je fra Nikola zaštićivao Srbe u Jablanici i „samo njemu mogu zahvaliti, da su ostali živi". Ivankovićevu žestoku narav, „ratobornost na jeziku", fratri su ismijavali, a franjevačke starješine korile. Soldo ističe

[910] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 14-15. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 403-404.
[911] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 679.

da im je svima bilo neugodno i krivo što je sa Ljubušacima došao sa puškom na ramenu u Čapljinu. „Fra Andrija Jelčić i ja smjesta smo ga ukorili i prigovorili mu tu nerazboritost“.[912]

Novak navodi da je gvardijan širokobriješkog samostana fra Krešimir Pandžić, surađivao s Nijemcima jer je znao njemački.[913] Pandžić nikada nije bio gvardijan samostana na Širokom Brijegu niti germanofil, što Soldo također tvrdi. Fra Krešimir Pandžić, ozbiljan i povučen svećenik, bio je izraziti neprijatelj Hitlera, hitlerizma, njemačkoga militarizma i tog imperijalizma. Na Širokom Brijegu je njemačka vojna bolnica bila smještena u prostorijama franjevačke gimnazije. Soldo smatra da je sasvim sigurno Pandžić išao sa službenim poslom, na primjer, tražiti lijekova od njemačkoga liječnika za kojega bolesnika civila ili fratra i slično. Isto tako pretpostavlja da je nekoliko puta išao u njemačko zapovjedništvo na Širokom Brijegu kako bi zaštitio narod ukoliko su kojim slučajem njemački vojnici napravili seljacima štetu.[914]

Slične optužbe Novak je uperio protiv fra Radoslava Vukšića.[915] Soldo ističe da za direktora širokobriješke franjevačke klasične gimnazije fra Radoslava Vukšića, isto vrijedi kao i za Pandžića. Soldo tvrdi da su svi franjevački profesori na Širokom Brijegu znali njemački, pa i još neke jezike, te da tu nema ništa sporno.[916]

Nadalje, Novak je označio ustašama fra Zdravka Zovku, fra Marinka Jelića i fra Čedomila Škrobu.[917] Soldo tko zna po koji put negira te tvrdnje i ističe da nisu bili ustaše niti su se u njihovoj blizini događali pokolji nevinog pučanstva.[918]

Novak navodi kako je „fra Karlo Grabovac“, župnik u Duvnu, bio ustaški povjerenik.[919] Ovdje je riječ o fra Karlu Grbavcu koji je, kao i ostali franjevci, prema Soldi bio na crti hrvatske državnosti, odnosno protiv Kraljevine Jugoslavije. „Nije bio nikada ustaški povjerenik, niti župnik u Duvnu. Bio je župnik u Prisoju. Vjerujem, da bi on pomogao razoružati jugoslavensku vojsku, ali ne vjerujem, da je tamo bilo jugoslavenske vojske.

---

[912] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 15-16. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 404-405.
[913] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 659.
[914] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 16. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 405.
[915] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 658.
[916] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 16-17. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 405-406.
[917] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 675.
[918] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 17. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 406.
[919] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 673.

Ozbiljno sumnjam, da se je fra Karlo imao prigodu istrčati i da je bilo u čemu sudjelovao, jer bi ga u tome slučaju partizani odmah zatvorili. Međutim, oni su ga pustili na slobodu barem polu godine i sudili su ga za 'zlodjela', koja je navodno počinio za vrijeme njihove vladavine".[920]

Novak je također optužio fra Stjepana Naletilića, župnika u Duvnu, da je bio ustaša prije 1941. i ustaški logornik u Duvnu u vrijeme rata.[921] Soldo ističe da Naletilić nije bio ustaša niti logornik u Duvnu. Kao i drugi franjevci bio je protiv Kraljevine Jugoslavije. Služio je daleko od Duvna, a nije imao kapelana ni motora za prijevoz pa službu logornika nije mogao obnašati. U svom stanu je u ljeto 1941. skrivao dvojicu Srba i na taj način im je spasio život.[922]

Novak optužuje fra Velimira Šimića iz Bukovice da je u travnju 1941. razoružao vojsku Kraljevine Jugoslavije. Slijedom toga je navodno prema Novaku pristupio ustaškom pokretu. Isto tako navodno je s oltara agitirao za ustaštvo i držao propovijedi u kojima je veličao poglavnika i NDH. U crkvi je agitirao da se narod dobrovoljno javi u „ustašku bojnu Kralja Tomislava kojoj je bio na čelu strašan koljač Mirko Kaovica. Zajedno s ovim krvnikom izvršeni su strahoviti pokolji Srba u Duvanjskom Polju, gdje nijedno dijete nije ostalo pošteđeno".[923] Soldo ističe kako ne vjeruje da je fra Velimir Šimić razoružavao jugoslavensku vojsku. Smatra to na temelju činjenice da u Bukovici (Duvnu) nije bilo nikakve vojske.[924]

Zatim, Novak je optužio fra Maksimilijana Jurčića za suradnju s njemačkim vojnicima i ustašama.[925] Soldo smatra da je fra Maksimilijan Jurčić bio živući svetac. Smatra da bi davno bio proglašen blaženim da je kojim slučajem živio u zapadnoj Europi. „On je čitav svoj život predano Bogu služio i bio prava svetačka duša. Nosio je na sebi skriveni bodljikavi pojas kao i sv. Leonardo Portomauricijski. Nikada se nikakvom politikom nije bavio, iako se je osjećao dobrim Hrvatom kao i drugi. Poginuo je kao žrtva ispovjedne tajne".[926]

---

[920] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 16. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 406.
[921] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 673.
[922] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 18. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 409.
[923] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 673.
[924] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 18. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 409.
[925] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 679.
[926] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 18. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 410.

Nadalje, Novak optužuje gvardijana samostana sv. Ante na Humcu fra Brunu Smoljana da je svojim žarkim ustaškim akcijama bio uvijek u prvim redovima spreman za poglavnika i dom. Navodno je bio uvjerenja da je Bog s ustašama i poglavnikom i da je to rekao u propovijedi na dan komemoracije smrti Stjepana Radića. Navodno je taj dan napao u crkvi bivšu Jugoslaviju i Beograd „koji nije mogao pokolebati čvrste redove hrvatskoga naroda, koji je vodio borbu tajno i javno za naše oslobođenje . . . Pri kraju svoje propovijedi fra Bruno Smoljan je podvukao, da su se sastali u Božjem hramu, da se zahvale junacima palim za NDH, i za trajnu njenu budućnost. Bog je s nama i s našim dičnim Poglavnikom.“[927] Soldo ističe kako se fra Bernardin (Bruno) Smoljan iskreno radovao osnutku NDH. Međutim, isto tako nije se miješao u politiku a kamo li u vlast. Jedino što je radio kod vlasti je intervencija za nekoliko Srba u Ljubuškom kada su ih ustaše zatvorile. Shodno tome protestirao je protiv dovođenja Srba iz istočne Hercegovine i njihova ubijanja u blizini Ljubuškoga i bacanja u jamu. Ustaše su to radile u noći, a fratri na Humcu doznali su za to sutradan. Fra Tugomir Soldo ističe da je on bio nazočan kada je Smoljan otišao u Ljubuški i protestirao. „Znam dobro, da je u samostanu zbog toga nastalo pravo zaprepaštenje, sablazan, bol i ogorčenost na ustaše. Fra Bruno je ostao 4 mjeseca pod partizanima i partizani mu nisu ništa spočitavali. Ubili su ga u Mostaru, kada se na koncu povukao, jer su tada ubijali sve redom. Fra Bruno je bio iskreno odan NDH, ali stvarno nije vjerovao da će se moći održati“.[928]

Novak optužuje fra Martina Soptu za ustaštvo.[929] Međutim, fra Martinov slučaj zaokuplja malo više pozornosti. Soldo ističe kako je Sopta jednako mrzio Hitlera i hitlerizam kao i Staljina i komunizam. Bio je protivnik Kraljevine Jugoslavije, ali isto tako nije se radovao NDH, jer je uspostavljena zahvaljujući Adolfu Hitleru i Benitu Mussoliniju. Za vrijeme Jugoslavije fra Martin je znao otvoreno raspravljati o hrvatskome pitanju sa svakim Srbinom inspektorom i zastupao bi samostalnu Hrvatsku državu. „Kako bi isprovocirao inspektora prosvjete Kraljevine Jugoslavije u gimnaziji, znao bi reći učeniku koji je lošije učio: 'Pa kako to ne znaš, ta nisi iz Đevđelije?! Mostarskim Srbima intelektualcima znao bi reći za vrijeme diktature: 'Samo da mi je dočekati, da vas mogu žaliti'”![930] Kad je jedna skupina mostarskih Srba bila zatvorena u logor fra Martin se provukao kroz žicu u logor i

[927] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 680.
[928] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 18. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 410.
[929] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 675.
[930] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 18-19. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 410-411.

tješio Srbe. Ustaše su ga uhvatile i strpale u zatvor, a na intervenciju fra Emila Stipića izvučen je iz zatvora. Sopta je javno osuđivao ustaške zločine, a ustaše su mu prijetili. Navodno je Rafael Boban osobno tražio fra Martina u samostanu na Širokom Brijegu kako bi ga zatvorio. „Ustaše u Hercegovini čuli su za fra Martinove kritike i držanje, pa su ga primitivci bili proglasili neprijateljem NDH“. Nadalje, Soldo navodi kako je sličan stav fra Martin zauzeo prema partizanima. Kad su partizani prvih dana (kraj listopada 1944.) govorili u Ljubuškom protiv Katoličke Crkve, „Sopta se zaputio iz Čerina u Ljubuški preko brda (18 km), ušao u njihovu komandu i održao im lekciju i zabranio im govoriti protiv Boga, Crkve i vjere. Partizani su se smijali, ali fra Martin je olakšao svoju savjest“.[931]

Kad je riječ o fra Boni Jelaviću Novak ga također optužuje za ustaštvo.[932] Soldo tvrdi kako Jelavić nije bio ustaša, ali je s njima surađivao oko organiziranja i preuzimanja vlasti 1941. u Vitini. U tom selu nije bilo Srba ni Jugoslavena, pa stoga nije bilo nikakvih poteškoća ili nereda. Soldo ističe kako je Jelavić cijelo vrijeme rata bio iskreno odan NDH, ali se nije bavio dnevnom politikom. Svoje govore Jelavić je usmjerio protiv dalmatinskih partizana i ovi su ga uzeli na oko u vrijeme osvajanja Hercegovine 1944. godine. Jelavić je u veljači 1945. postao vojni svećenik IX. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga u Visokom. Samo su se tri franjevca povukle pred partizanima u jesen 1944., fra Bono Jelavić iz Vitine, fra Branko Sušak iz Krehina Graca i fra Tugomir Soldo, kateheta iz Čapljine. Svi ostali svećenici ostali su na svojim mjestima. Kasnije su se, u veljači 1945., povukli zajedno sa oružanim snagama NDH i civilima fra Vinko Dragićević, mladomisnik fra Svetislav Markotić, kapelan iz Gorice fra Marijo Karamatić i mladomisnik fra Lujo Miličević.[933]

Novak optužuje fra Bosilja Vukojevića za ustaštvo i kao glavnog idejnog organizatora progona Srba u Ljubuškom i Međugorju.[934] Soldo ističe da u Međugorju nije bilo Srba pa ih se nije nikako moglo ni progoniti. Nadalje, ističe kako je fra Bosiljko, kapelan u Međugorju, bio u zatvoru u Mostaru kroz čitavo proljeće i ljeto 1945., a za progon Srba nije nikada bio optužen od komunističkih vlasti, pa je iz tog razloga pušten na slobodu. Soldo navodi kako je Vukojević ponovno osuđen 1948. ili 1949. „na šest ili osam godina za protunarodni rad u Zagrebu u razdoblju od 1946. do 1948. godine. „Fra Bosiljko je pripravljao teren za NDH i bio je veoma odan stvari NDH, ali je kao čovjek i kao svećenik doista uzoran i među svijetom veoma obljubljen. Sigurno je, da fra Bosiljko nije u stanju ništa napraviti, što nije u skladu sa

[931] *Isto*, 19 i 411.
[932] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 679.
[933] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 19-20. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 411.
[934] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 730.

ljudskim dostojanstvom i sa svećeničkim držanjem. Fra Bosiljko je, kao i drugi misnici, žestoko osuđivao nepravedne progone Srba".[935]

Novak optužuje fra Srećka Granića da je bio agent Gestapa.[936] Soldo smatra da bi ga partizani ubili da je to tako stvarno i bilo. Nadalje ističe kako je Granić u ljeto 1945. bio kratko zatvoren od partizana i ubrzo pušten. Ponovno je osuđen 1949. jer je slao pršut utamničenim fratrima u Zenici.[937]

Za fra Serafina Višticu Novak tvrdi je ustaški suradnik.[938] Soldo tvrdi suprotno te ističe da se fra Serafin „previše kritički odnosio prema ustaškoj vlasti i svim njezinim ispadima za NDH. Previše je glasno govorio, korio i protiv divljanja propovijedao, pa se zamjerio ustašama. Znam dobro, da je istjerao iz ureda glavara iz Šurmanaca, jer se je govorkalo, da je i taj glavar sudjelovao u pokolju Srba u šurmanskoj jami…"[939]

Valja zaključiti kako su i *Dokumenti o protnarodnom radu…* i kasnije objavljen Novakov *Magnum crimen* bili u najmanju ruku sazdani na insinuacijama, poluistinama i krivotvorinama različitih vrsta. Primjeri krivotvorina i insinuacija u *Dokumentima o protunarodnom radu…* mogli bi se nizati u nedogled, pa zauzeti i knjigu koja bi mogla biti opsegom veća od njih i Novakova pamfleta u koji su dobrim dijelom preuzeti, a primjer fra Tugomira Solde pokazuje da su neki u ovoj posljednjoj i „dorađeni", no to bi daleko nadmašilo svrhu i već nadaleko premašenog prvobitno planiranog opsega ovog rada.

11.2. Odlikovanja hercegovačkih dijecezanskih svećenika i hercegovačkih franjevaca od strane vlasti NDH

Prije raščlanjivanja do najsitnijih činjenica ove problematike trebamo prvo istaknuti redoslijed odlikovanja u NDH. Prema Okružnici od 15. siječnja 1943. koju je odobrio poglavnik Pavelića objavljen je slijedeći redoslijed hrvatskih odlikovanja:

1. Željezni trolist I. stupnja sa hrastovim grančicama

---

[935] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 20. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 412.
[936] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 659.
[937] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 20. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 412.
[938] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 679.
[939] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 20. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 412.

2. Željezni trolist I. stupnja
3. Velered krune kralja Zvonimira s Danicom i hrastovim grančicama
4. Velered krune kralja Zvonimira s Danicom i mačevima
5. Velered krune kralja Zvonimira s Danicom
6. Zlatna Kolajna Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost
7. Red za zasluge „Velered sa zviezdom“
8. Željezni trolist II. Stupnja sa hrastovim grančicama
9. Željezni trolist II. Stupnja
10. Red krune kralja Zvonimira I. stupnja sa zviezdom i hrastovim grančicama
11. Red krune kralja Zvonimira I. stupnja sa zviezdom i mačevima
12. Red krune kralja Zvonimirova I. stupnja sa zviezdom
13. Red za zasluge I. stupnja sa zviezdom
14. Željezni trolist III. stupnja sa hrastovim grančicama
15. Željezni trolist III. stupnja
16. Red krune kralja Zvonimira I. stupnja sa hrastovim grančicama
17. Red krune kralja Zvonimira I. stupnja s mačevima
18. Red krune kralja Zvonimira I. stupnja
19. Velika srebrena Kolajna Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost
20. Red za zasluge I. stupnja
21. Željezni trolist IV. stupnja sa hrastovim grančicama
22. Željezni trolist IV. stupnja
23. Red krune kralja Zvonimira II. stupnja sa hrastovim grančicama
24. Red krune kralja Zvonimira II. stupnja s mačevima
25. Red krune kralja Zvonimira II. stupnja
26. Mala srebrena Kolajna Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost
27. Red za zasluge II. stupnja
28. Red krune kralja Zvonimira III. stupnja sa hrastovim grančicama
29. Red krune kralja Zvonimira III. stupnja s mačevima
30. Red krune kralja Zvonimira III. stupnja

31. Brončana Kolajna Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost
32. Red za zasluge III. stupnja
33. Srebrena Zvonimirova Kolajna sa hrastovim grančicama
34. Srebrena Zvonimirova Kolajna na ratnoj vrpci
35. Srebrena Zvonimirova Kolajna na bieloj vrpci
36. Brončana Zvonimirova Kolajna sa hrastovim grančicama
37. Brončana Zvonimirova Kolajna na ratnoj vrpci
38. Brončana Zvonimirova Kolajna na bieloj vrpci
39. Željezna Zvonimirova Kolajna sa hrastovim grančicama
40. Željezna Zvonimirova Kolajna na ratnoj vrpci
41. Željezna Zvonimirova Kolajna na bieloj vrpci[940]

Ovakav sustav odlikovanja vladao je do zakonske odredbe br. LXVII-333-D. V. 1945. od 10. travnja 1945. kada su uvedene neke izmjene. U toj zakonskoj odredbi uvedena su nova odlikovanja kao „Red krune kralja Zvonimira“ i „Kolajna krune kralja Zvonimira“ kao vidljivi znaci odlikovanja vlastitih i stranih državljana za njihove zasluge, stečene za hrvatski narod i NDH u miru ili ratu.[941] Okružnicom od 10. travnja 1945. o redoslijedu hrvatskih odlikovanja uvedena su dodatna odlikovanja, pa je ukupan broj iznosio 51 odlikovanje, s tim da su slijedeća odlikovanja nosila pravo na naslov „Vitez“:

1. Zlatni velered krune kralja Zvonimira s Danicom i hrastovim grančicama
2. Željezni trolist – velered s hrastovim grančicama
3. Zlatni velered krune kralja Zvonimira s Danicom i mečevima
4. Željezni trolist – velered
5. Zlatni velered krune kralja Zvonimira s Danicom
6. Željezni trolist I. stupnja s hrastovim grančicama
7. Velered krune kralja Zvonimira s Danicom i hrastovim grančicama
8. Željezni trolist I. stupnja

[940] „Redoslijed hrvatskih odlikovanja, Okružnica br. 35 od 15. siječnja 1943.“, u: *Vjestnik Ministarstva oružanih snaga – Naredbe*, III (1943), br., 4: 62-63.
[941] „Zakonska odredba o promjeni i nadopuni zakonske odredbe od 25. prosinca 1941. br. CDLXII-2166-Z-1941 o osnutku reda i kolajne krune kralja Zvonimira“, u: *Vjestnik Ministarstva oružanih snaga – Naredbe*, V (1945), 21. ožujak 1945., br., 19: 287-299.

9. Zlatna kolajna Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost
10. Velered krune kralja Zvonimira s Danicom i mačevima
11. Velered krune kralja Zvonimira s Danicom
12. Red za zasluge – velered sa zviezdom (bez naslova „Vitez“)
13. Željezni trolist II. stupnja s hrastovim grančicama
14. Željezni trolist II. stupnja
15. Red krune kralja Zvonimira I. stupnja sa zviezdom i hrastovim grančicama[942]

Zanimljivo je istaknuti kako jedino „Red za zasluge – velered sa zviezdom“ po novoj odredbi ne može imati naslov „Vitez“. Upravo je jedan dio katoličkog svećenstva odlikovan tim odlikovanjem još u travnju 1944. godine. Kako je većina katoličkih svećenika odlikovana prije Okružnice od 10. travnja 1945. držat ćemo se prethodne Okružnice o odlikovanjima. Dolazimo do ključnog pitanja o uručivanju podijeljenih odlikovanja i povelja. Još je Ured za odlikovanja NDH u Okružnici od 6. srpnja 1942. „Dostavljanje podieljenih odlikovanja i povelja“ naredio da svi odlikovani djelatni časnici i dočasnici trebaju Uredu za odlikovanja izravno dostaviti s pozivom na *Vjestnik* (broj, dan i stranicu gdje je objavljeno njihovo odlikovanje) kratki izvještaj u kojem izražavaju želju putem kojeg domobranskog, odnosno ustaškog tijela da im se pošalju odlikovanja i povelje. Nadalje, u Okružnici stoji slijedeće: pod točkom 4. „Građanske osobe, koje na bilo koji način saznaju za svoje odlikovanje, mogu također poslati svoj izvještaj izravno Uredu za odlikovanja.“ U zaključnom dijelu Okružnice stoji da se odlikovanja i povelje, oproštene od svih pristojbi, šalju odlikovanim osobama besplatno putem domobranskih, ustaških ili građanskih oblasti. Zatim u izvješću koje odlikovana osoba šalje treba označiti putem koje postrojbe oružane snage ili kojega popunidbenog zapovjedništva ili ustaškog logora treba poslati odlikovanja. „Predaja odlikovanja ima se obaviti prema mjesnim prilikama što svečanije. Kod podnašanja izvještaja valja se uklanjati svakom formalizmu. Ovaj će postupak vrieditи i u buduće.“[943] Ono što upada u oči kad analiziramo Okružnice je činjenica da se dodijeljeno odlikovanje vlasti NDH moglo zanemariti, odnosno nepreuzeti no isto tako bilo je pregršt slučajeva gdje osoba nije niti znala za odlikovanje. Takav slučaj dogodio se s poznatim hrvatskim povjesničarom umjetnosti i konzervatorom Ljubom Karamanom. Uhićen je od jugoslavenskih komunističkih vlasti 25.

[942] „Okružnica – Redoslijed hrvatskih odlikovanja br. 989/1945 od 10. travnja 1945.“, u: *Vjestnik Ministarstva oružanih snaga – Naredbe*, V (1945), 28. travnja 1945., br., 20: 316-318.
[943] Okružnica „Dostavljanje podijeljenih odlikovanja i povelja“ br. 849/1942, u: *Vjestnik Ministarstva oružanih snaga – Naredbe*, II (1942), 6. srpnja 1942., br., 28: 597-598.

lipnja 1945. i zatvoren u logor na zagrebačkom Kanalu, iz kojeg je kasnije pušten. Jugoslavenske komunističke vlasti uhitile su Karamana jer je prema njima pristupio Ustaškom pokretu, a zapravo mu nikada nije pripadao. Komunistički istražitelji zaključili da je Karaman ustaša jer su mu vlasti NDH dodijelile odlikovanje. Ljubo Karaman u zapisniku od 8. srpnja 1945. navodi kako je za vrijeme NDH bio odlikovan Redom za zasluge I. stupnja (ili Red za zasluge I. stupnja sa zvijezdom) radi zasluga stečenih iskopavanju i proučavanju hrvatskih spomenika. Nadalje, u zapisniku je istaknuo „taj orden nisam podigao na ministarstvu premda sam bio više puta pozivan da ga podignem.“[944] Iako ne spada u problematiku koja je obrađena u ovom radu ipak vrijedi reći da je Karaman označen „ustašom“ jer je objavljivao stručne radove u tisku NDH, ponajviše u tjedniku *Spremnost*. Komunističkim režimskim vlastima to je bilo dovoljno da ga označe ustašom i strpaju u zatvor. Mario Jareb smatra da je Karaman imao sreće što je pušten, jer je zatvaranje moglo donijeti i smrt unatoč tome što nad pritvorenikom nije izvršena istraga i što mu nije omogućena nikakva obrana.[945]

Pitanju odlikovanja svećenika i redovnika odličjima NDH je nekadašnja jugoslavenska, a danas srbijanska, historiografija, publicistika i promidžba pridala veliku pozornost kako bi ocrnila cijelu Katoličku Crkvu. O tome dosta govore spomenuti *Magnum crimen* Viktora Novaka i *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* iz 1946. Jože Horvata i Zdenka Štambuka kao . Prema tim protukatoličkim pamfletima u NDH je odlikovano 187 katoličkih svećenika i redovnika, od toga devet biskupa i dva nadbiskupa, zagrebački Stepinac i sarajevski Šarić.[946] Neki od tih biskupa poput Antuna Akšamovića, Petra Čule, Mihovila Pušića i Kvirina Klementa Bonefačića su odlikovani u prigodi treće obljetnice NDH u travnju 1944. „Redom za zasluge Veleredom sa zviezdom“ te su svečano primili dodijeljena odlikovanja. Kao i biskupu Čuli, Akšamoviću je 28. travnja 1944. svečano uručen „Red za zasluge Veleredom sa zviezdom“ za predanu suradnju s državnom vlašću i državnim oblastima u svim narodnim i vjerskim pitanjima svoje biskupije. Biskupi Pušić i

---

[944] Mario Jareb, „Etiketa 'ustaštva' kao izgovor za progon političkih protivnika u poslijeratnoj Hrvatskoj“, u: *1945. – Razdjelnica Hrvatske povijesti: Zbornik radova za znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest od 5. do 6. svibnja 2005.*, urednici: Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.), 292.

[945] *Isto*, 292-293.

[946] Riječ je o biskupima đakovačkom biskupu Antunu Akšamoviću, splitskom biskupu Kvirinu Klementu Bonefačiću, senjskom biskupu Viktoru Buriću, , biskupu dubrovačke biskupije Pavlu Butorcu, mostarsko-duvanjskom biskupu Petru Čuli, banjalučkom biskupu Jozi Gariću , šibenskom biskupu Jeronimu Mileti, biskupu Hvarsko-bračko-viške biskupije Mihovilu Pušiću, krčkom biskupu Josipu Srebreniću i grkokatoličkom biskupu Janku Šimraku. V. Novak, *Magnum Crimen*…, 960-963. Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 194-199. Pritom je spomenuti biskup Butorac dosljedno naveden kao dubrovački biskup iako je on bio apostolski administrator te biskupije. On je u stvarnosti bio kotorski biskup, a područje njegove biskupije je cijelo vrijeme rata bilo izvan dosega vlasti NDH te s njom nije mogao imati veza. Tek nakon što mu je dodijeljeno odličje posjetio je Konavle u kojima je tada bila vlast NDH.

Bonefačić su nešto ranije, u listopadu 1943., primili „Red za zasluge Veleredom sa zviezdom“ za zasluge u vrijeme talijanske okupacije.[947] Zanimljivo je istaknuti kao zagrebački nadbiskup Stepinac nije nikada svečano primio odlikovanje „Velereda sa zvijezdom“.[948] Dio crkvenih osoba je 1944. bio odlikovan u prigodi treće obljetnice NDH 10. travnja i tu se može govoriti o gotovo serijskoj dodjeli odličja prema nečijem položaju, a ne zbog stvarnih djela. Na to upućuju dugački popisi odlikovanih objavljeni u odgovarajućim brojevima *Narodnih novina. Službenog lista Nezavisne Države Hrvatske* u travnju 1944. godine.

Prema protukatoličkim pamfletima *Magnum crimen* i *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* odlikovani su slijedeći katolički svećenici iz Mostarsko – duvanjske i Trebinjsko – mrkanske biskupije:

Mostarsko – duvanjski biskup don Petar Čule odlikovan je prigodom treće obljetnice NDH na prijedlog Ministra pravosuđa i bogoštovlja 10. travnja 1944. svojom odredbom oč. Broj 111-Zsl-1944. „Redom za zasluge – Velered sa zviezdom“ (tek. br. 563-Zsl.) „što je kao biskup odlučno zastupao prava hrvatskog naroda protiv vanjskih i unutarnjih neprijatelja na području njegove biskupije“.[949] Novak u svom protukatoličkom pamfletu iznosi kako je navodno biskup Čule svečano primio to odlikovanje koje mu je uručio ministar-vitez Mato Frković. Navodno je svečanost održana u sasvim propagandnom duhu za ustaštvo, ali i za borbu protiv NOP-a. Biskup Čule je na kraju svoga govora „molio ministra, da izrazi Poglavniku najdublju zahvalnost na odlikovanjima i da mu poruči da je hrvatski narod i njegovi svećenici na jugu države spreman podnijeti svaku žrtvu za dobro zajednice“.[950] Zanimljivo je istaknuti kako u mjesečniku *Kršćanska obitelj* iz 1944. ne nalazimo vijest o navodnoj svečanoj dodjeli odlikovanja biskupu, iako bi to bila velika vijest u jednom katoličkom listu. Odlikovanje koje mu je dodijeljeno bilo je stvar promidžbe Vlade NDH koja je serijski dodjeljivala odličja zbog položaja, a ne zbog stvarnih djela.

Župnik i konzultor Mostarske biskupije don Andrija Majić odlikovan je prigodom treće obljetnice NDH (10. travnja 1944.) „Redom za zasluge II. stupnja“ (tek. br. 573-Zsl.), za hrabro držanje u prvim danima Nezavisne Države Hrvatske i za uzorno držanje među svojim

---

[947] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 659, 959-974.

[948] *Isto*, 420-1100. Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 16-511.

[949] Odredba Poglavnika NDH broj Oč. br. 111-Zsl.-1944 od 10. travnja 1944.“, *Narodne Novine. Službeni list Nezavisne Države Hrvatske*, CX, 10. travnja 1944., br. 81., 7. HR-HDA-1491, 2.46. Popis katoličkih svećenika odlikovanim ustaškim odlikovanjima 1944., 2. Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 195.

[950] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 968.

župljanima u teškim narodnim patnjama.[951]Majić nikada nije svečano primio odlikovanje i nameće se zaključak da je jedan od onih svećenika koji nije niti znao da je odlikovan. I u ovom slučaju riječ je o odlikovanju koje spada u promidžbu povodom treće obljetnice NDH. Fra Tugomir Soldo ističe da je don Andrija bio župnik u Ravnu ili negdje kod Ravna, a sa Čapljinom nije imao nikakvog dodira. Soldo tvrdi kako je don Andrija Majić bio „temeljit hrvatski nacionalista". Kod uspostave nove državne tvorevine moralno je pomagao tadašnje ustaše. Don Andrija Majić jedan je od mnogih svećenika koji je protestirao u Zagrebu radi zlodjela ustaša nad nedužnim srpskim pravoslavnim stanovništvom, poglavito Ravnog. Uputio se ministru Andriji Artukoviću i zatražio zaštitu. „Potonji mu je rekao, da će biti zaveden red prije negoli don Andrija stigne u Ravno. I doista don Andrija je našao mir u svojoj župi. Soldo tvrdi da Majić nije „bio u Čapljini logornik, niti bilo kakva vlast, i da sa Čapljinom nije imao ništa drugo osim što se je došao koji put ispovjediti i ujedno kod Prkačina potrebne stvari kupiti. U Čapljinu nije nikada dolazio a da se nije kod nas svratio – a redovito je ostao i na objedu. Drugo o Majiću ne bih znao reći. Nije nikako pripadao kotaru Čapljini".[952]

Provincijal Hercegovačke franjevačke provincije Fra Leo Petrović, odlikovan je prigodom treće obljetnice NDH (10. travnja 1944.) „Redom za zasluge I. stupnja sa zviezdom" (tek. br. 564-Zsl.) za predano sudjelovanje s hrvatskim državnim oblastima u težim danima za Hrvate južne Hrvatske i za revno bodrenje podređenih svećenika i naroda, da ustraju u borbama i poteškoćama do pobjede hrvatske misli.[953] Zanimljivo je istaknuti kako u mjesečniku *Kršćanska obitelj* iz 1944. također ne nalazimo vijest o svečanom odlikovanju provincijala fra Lea Petrovića, a niti fra Mladena Barbarića. U slučaju fra Lea Petrovića radi se o gotovo identičnoj stvari, riječ je o serijskoj dodjeli odlikovanja zbog položaja i u promidžbene svrhe. Za pretpostaviti je da Petrović nije niti znao za dodijeljeno odličje.

---

[951] Odredba Poglavnika NDH broj Oč. br. 111-Zsl-1944 od 10. travnja 1944.", *Narodne Novine. Službeni list Nezavisne Države Hrvatske*, CX, 10. travnja 1944., br. 81., 7. Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 199. i V. Novak, *Magnum Crimen*…, 724-725.

[952] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 16-17. Usp. T. Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 404.

[953] Odredba Poglavnika NDH broj Oč. br. 111-Zsl-1944 od 10. travnja 1944.", *Narodne Novine. Službeni list Nezavisne Države Hrvatske*, CX, 10. travnja 1944., br. 81., 7. Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 199. Red za zasluge osnovao je poglavnik Ante Pavelić zakonskom odredbom od 19. prosinca 1942., a dijelio se za domaće i strane osobe obojega spola kao vidljivi znak priznanja za zasluge stečene u miru i u ratu za hrvatski narod i Nezavisnu Državu Hrvatsku. Red za zasluge postojao je za kršćane (u obliku križa krstionice kneza Višeslava) i za muslimane (u obliku ornamentike ljiljana srednjovjekovne bosanske države). HR – HDA – OZNA – 1491, 2.46. Popis katoličkih svećenika odlikovanim ustaškim odlikovanjima 1944., 3.: Usp. Boris Prister, *Odlikovanja Nezavisne države Hrvatske, iz zbirke dr. Veljka Malinara* (Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 1997.), 48-49.

Profesor kateheta mostarske gimnazije fra Mladen Barbarić odlikovan je prigodom treće obljetnice NDH 10. travnja 1944. „Redom krune kralja Zvonimira I. stupnja sa zviezdom“ (tek. br. 3886-Zv.) u znak priznanja za prvoborački, neustrašivi i ustaški rad, te svestranu borbu u školi, na selu i u gradu za stvaranje i izgradnju NDH.[954] Viktor Novak navodi kako je fra Mladen Barbarić pripadao grupi istaknutih ustaša koji su prije „10. travnja 1941. zadužili poglavnika i ustaštvo“. Nadalje, navodno je odlikovan „brončanom spomenicom – Spomenznak na uspostavu NDH“ za rad u ustaškom duhu u vremenu poslije 20. listopada 1934. pa do 10. travnja 1941. godine. Novak dalje nastavlja ističući da neimenovani svjedoci „teško optužuju fra Barbarića za mnoga ustaška nedjela, pa i takva kao što su bile terorističke akcije protiv Srba i hrvatskih pristalica NOP-a, koje su izvođene upravo njegovom inicijativom. Njegovoj propagandi podlegli su mnogi, pa su počinili i nedjela, koja ne bi uradili da ih nije fra Barbarić oduševljavao za ustaštvo. Odatle i Pavelićevo *najviše* odlikovanje! U borbama, koje su se vodile za oslobođenje Mostara fra Barbarić učestvuje na strani Nijemaca i ustaša“.[955] Novak je svom protukatoličkom pamfletu pun podvala kad je riječ o slučaju fra Mladena Barbarića. Zakonskom odredbom od 9. ožujka 1942. osnovan je Spomenznak na uspostavu NDH u spomen na dan proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, a „… za one Hrvate i Hrvatice, koji su djelatno surađivali na uspostavi Nezavisne Države Hrvatske. Kad je riječ o brončanom Spomenznaku na uspostavu NDH, taj je dodjeljivan osobama koje su u takvom radu sudjelovale od 20. listopada 1934. do 15. travnja 1941. Zanimljivo je istaknuti kako je Vlada NDH propisnikom odlučila da se krug mogućih dobitnika Spomenznaka znatno proširi, pa su ga mogle dobiti i osobe koje nisu pripadale ustaškom pokretu. Brončani Spomenznak se između ostalog dodjeljivao osobama koje su bile radi svoga hrvatstva zatvarane ili zlostavljane po organima beogradskog režima.[956] Novak je naveo datume koji uključuju brončani Spomenznak, istaknuvši 10. travnja a ne 15. travnja kako je službeno objavljeno, nego je zbog tog Spomenznaka izričito označio fra Mladena Barbarića ustašom iako su ga u stvarnosti mogle dobiti osobe koje nisu pripadale Ustaškom pokretu. Radilo se o tipičnoj promidžbi Vlade NDH. Nadalje, fra Mladen (Filip) Barbarić je u vrijeme Kraljevine Jugoslavije prvi put zatvoren radi hrvatstva u srpnju 1934.

---

[954] Odredba Poglavnika NDH broj Oč. br. 890-Zv-1944 od 10. travnja 1944.“, *Narodne Novine. Službeni list Nezavisne Države Hrvatske*, CX, 10. travnja 1944., br. 81., 7. HR – HDA – OZNA – 1491, 2.46. Popis katoličkih svećenika odlikovanim ustaškim odlikovanjima 1944., 3-6: Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 195.

[955] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 676.

[956] B. Prister, *Odlikovanja Nezavisne države Hrvatske...*, 47.

godine.[957] Uostalom, fra Mladen Barbarić je u vrijeme NDH u Mostaru bio jedan od onih hercegovačkih franjevaca koji je štitio žrtve ustaških progona. Pritom je nužno u ovoj raspravi istaknuti kako Spomenznak na uspostavu NDH nije uvršten u redoslijed hrvatskih odlikovanja, no kao i sve spomenice ulazi u odlikovanja u širem smislu te riječi.[958] Fra Tugomir Soldo navodi kako je fra Mladen Barbarić bio oduvijek vatreni hrvatski nacionalista te da je zbog toga bio maknut sa gimnazije, suđen, interniran u rodnome mjestu, pa na Širokom Brijegu i Humcu. Mladen je svijet svugdje duhovno pripravljao za novu hrvatsku državu, pa je radi toga dobio odlikovanje. „Fra Mladen je čovjek duboke religioznosti, molitve i apostolskoga pravoga žara, a u vrijeme progona Srba u Mostaru fra Mladen je kod nesretnoga Herenčića intervenirao, kao i kod drugih, ali nije on kriv, što nije uspio. Nije istina, što veli Novak, da je fra Mladen u borbama za Mostar sudjelovao na strani Nijemaca i Talijana, jer je tada Mladen bio u Zagrebu. Otišao je iz Mostara u Zagreb dva mjeseca prije nego su počele borbe za Mostar“. Barbarića su poslali biskup Čule i provincijal Petrović na sastanak s poglavnikom Pavelićem kako bi spasio 17 Hrvata i Srba koji su bili zatvoreni zbog davanja novca partizanima.[959] Na Barbarićevu intervenciju Pavelić je naredio da se puste na slobodu, ali kada su pušteni na slobodu ubijeni su pod nerazjašnjenim okolnostima. Fra Mladen je ostao u Zagrebu i nije se nikad vratio u Mostar.[960]

Dvojica su franjevaca, fra Pavao Šimović i fra Dominik Ćorić, odlikovani vojnim odlikovanjem sredinom veljače 1943. godine. Župnik Šimović odlikovan je „brončanom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost“ za hrabro držanje u borbi protiv partizana u vremenu od 25. srpnja do 16. kolovoza 1942. kod Duvna i Posušja.[961] Pomoćni župnik iz Tomislavgrada fra Dominik Ćorić, odlikovan je „Redom krune kralja Zvonimira III. stupnja s mačevima“ (tek. br. 2493-Zv) za izvanredno držanje za vrijeme okupacije Tomislavgrada i

---

[957] Poslije Drugog svjetskog rata je fra Mladen Barbarić osuđen i proveo kaznu u istražnom zatvoru od 7. svibnja do 31. kolovoza 1945. godine. Isti je ponovno 1948. osuđen na 3 godine zatvora s prisilnim radom (22. travnja 1948. – 22. travnja 1951.). Nadalje, 31. ožujka 1952. ponovno je osuđen na 6 godina zatvora u Mostaru i Zenici i na 10 godina gubitka građanskih i političkih prava. Ljubomir Škrinjar „Hrvatska svjetla i tame“, *Portal hrvatskoga kulturnog vijeća*, https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/5184-reportaa-humac-iroki-brijeg-vrgorac-radimlje-da-se-ne-zaboravi-.html, pristup ostvaren 28. VIII. 2019.. Usp. Fra Andrija Nikić, „Patnje hercegovačkih franjevaca 1945. – 1990.“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 3 (2009), br. 2: 19-25.

[958] B. Prister, *Odlikovanja Nezavisne države Hrvatske...*, 48.

[959] U toj skupini zatvorenika bili su zastupnik Marko Suton i Blaž Slišković.

[960] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 18. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 408-409.

[961] „Odredba Poglavnika NDH broj Oč.-224-Zv. Kol.-1943 od 12. veljače 1943.“, *Narodne Novine. Službeni list Nezavisne Države Hrvatske*, CVII, 22. veljače 1943., br. 43., 1. Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 199.

kotara Duvno 1942. od strane odmetnika.[962] Šimoviću nije svečano dodijeljeno odlikovanje, no Ćoriću je u ime poglavnika Pavelića odlikovanje dodijelio veliki župan župe Hum u Mostaru Tomislav Grgić.[963] Na svečanosti Ćorićevog odlikovanja prisustvovalo je nekoliko tisuća uzvanika, predstavnika vojne i civilne vlasti NDH i predstavnika njemačkih snaga. Uz predstavnike svjetovne vlasti sudjelovali su i predstavnici crkvene vlasti, provincijal fra Leo Petrović i fra Radoslav Vukšić. Na svečanosti je održano više govora u kojima se klicalo poglavniku Anti Paveliću, predstavnicima savezničke njemačke vojske i svečaru.[964] Novak u protukatoličkom pamfletu *Magnum Crimen* iznosi niz podvala o fra Didaku Ćoriću. Optužuje ga za organizaciju pokolja Srba u Nevesinju i Berkovićima, za ustaštvo u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, organizaciju ustaškog podmlatka u kotaru Duvno te da je zbog borbe s partizanima odlikovan vojnim odličjem „Red krune kralja Zvonimira III. stupnja s mačevima“.[965] Više smo se puta uvjerili kako Novak iznosi niz ciljanih konstrukcija stvarnosti. Govoreći o fra Didaku Ćoriću i nekoliko svećenika sve je svalio na Ćorićeva leđa. Fra Didak Ćorić nikada nije bio u Duvnu, pa nije mogao organizirati ustaški pomladak ni držati u Duvnu propagandna predavanja, pa ni ona o “Crnoj legiji” i Juri Francetiću. Fra Didak Ćorić je bio profesor u franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu. Novak veli da je fra Didak organizirao ustaški pokolj u Nevesinju i Berkovićima. U proljeće i ljeto 1941., dakle kada su se ti pokolji zbivali, fra Didak je bio u Zagrebu i nije dolazio u Hercegovinu, pa to nije mogao organizirati. Vjerojatno je Novak kanio optužiti nevesinjskog župnika don Božidara Ćorića, pa se zabunio i optužio fra Didaka Ćorića. „Običaj je naime komunistički, a donekle i srpski, da okrive uvijek svećenike za zlodjela, koja se zbivaju u njihovoj blizini pa je trebalo optužiti don Božu Ćorića. Srbi u Nevesinju znadu dobro, da je don Božo Ćorić veoma povučen svećenik, da se nikada nije bavio politikom, niti kakvim civilnim poslovima i da je malo prije pokolja Srba premješten u Grude“. Fra Didak Ćorić nije nikako mogao biti odlikovan za izvanredno držanje za vrijeme okupacije Duvna za vrijeme partizana, jer tamo nije naprosto bio. To odlikovanje dobio je fra Dominik Ćorić, pa ga je očito Novak zamijenio sa fra Didakom Ćorićem koji je odlikovan drugim odlikovanjem “brončanim spomenznakom o uspostavi NDH“ i za rad do proglašenja NDH. Novaku je u

---

[962] Odredba Poglavnika NDH broj Oč.-572-Zv.-1943 od 12. veljače 1943.“, *Narodne Novine. Službeni list Nezavisne Države Hrvatske*, CVII, 22. rujna 1943., br. 216., 1. Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 195.

[963] Vlasti NDH odlikovale su ga 20. veljače 1944. „Redom krune kralja Zvonimira III. stupnja s mačevima“ za izvanredno držanje za vrijeme okupacije Tomislavgrada i kotara Duvno u razdoblju 1942. do 1943. sa strane odmetnika., 2.46. Popis katoličkih svećenika odlikovanim ustaškim odlikovanjima 1944., 3. Usp. B. Prister, *Odlikovanja Nezavisne države Hrvatske...*, 27-29.

[964] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXVII (1944), br. 2: 45-46.

[965] V. Novak, *Magnum Cr*imen…, 657-659.

svom već unaprijed postavljenom naumu kompromitiranja katoličkog svećenstva bilo jednostavnije sastaviti optužnicu za one hercegovačke franjevce koji imaju prezime Ćorić. U konkretnom slučaju konstruirao je navedene optužnice za fra Didaka i fra Dominika Ćorića. Fra Didak je odlikovan samo "brončanim spomenznakom o uspostavi NDH" i za rad do proglašenja NDH. Potonji zapravo nema nikakve veze s Duvnom u vrijeme okupacije partizana niti s odlikovanjem „Redom krune kralja Zvonimira III. stupnja s mačevima". Kao student u Zagrebu Ćorić je razvijao ustašku djelatnost i u zatvoru je zbog te djelatnosti dočekao proglašenje NDH. U početku je bio imenovan logornikom u Samoboru ili Jastrebarskom, ali je sigurno, da tu dužnost nije htio preuzeti i da uopće tamo nije išao. Soldo tvrdi kako ne zna je li fra Didak Ćorić bio zakleti ustaša ali tu mogućnost dopušta. „Ne isključujem čak ni tu mogućnost, da je zaklinjao i nove ustaše, kako to Novak tvrdi, ali mi je to ipak vrlo teško vjerovati, jer je fra Didak živio u ambijentu (širokobriješki fratri), gdje se je sve zgražalo na ustašku zakletvu". Fra Didak Ćorić je iz tih obzira prema drugim fratrima na Brijegu bio neobično marljiv i točan na svim redovničkim i školskim dužnostima. „A kada sam mu rekao, kako fratri hvale njegovu uzornu točnost, onda mi je odgovorio, da ne će da mu ne ustaše bilo šta mognu predbaciti. Dozvoljavam i da je se slikao sa talijanskom kapom uz tenk. Tenkovi su bili na Brijegu, a fratri su znali slikati, a fra Didak je za šalu i kuriozitet mogao lako staviti kapu na glavu i fotografirati se s njome. No u tome nema nikakva zla". Fra Didak je jednom zgodom 1944. stavio na rame pušku svoga kolege Kohorskoga[966], ratnoga dopisnika oružanih snaga NDH, pa su to fratri javili provincijalu, a provincijal Petrović tada je dao naredbu svim fratrima, da nijedan ne smije imati, niti u ruku uzeti, bilo kakvo oružje, jer to ne dolikuje svećeniku. Tom zgodom je naredio i fra Bertu Dragićeviću u Rakitnu da ne može nositi oružje i biti zapovjednik milicije, a kasnije ga je povukao potpuno iz Rakitna.[967]

S druge je strane fra Dominik Ćorić u vrijeme partizanskih osvajanja od 15. srpnja 1942. bio voditelj i duhovni pomoćnik društva sv. Ante u Duvnu. Partizanskim osvajanjem Duvna pobjegao je u Mostar. Polovinom rujna iste godine ponovno se vratio u Duvno. Nadalje, ističe kako su u razdoblju od 18. prosinca 1942. do 10. ožujka 1943. partizani ponovno zauzeli Duvno. U tom razdoblju krio se u župnom uredu. Uspostavom partizanske vlasti u tom mjestu predložen je od strane hrvatskog naroda za odbornika Narodnooslobodilačkog odbora za kotar Duvno. Nametnutu dužnost je morao obavljati pod pritiskom partizana. U daljnjem iskazu ističe kako mu to nije bilo žao jer je na taj način

[966] Soldo ne navodi ime ratnog dopisnika OS NDH Kohorskog.

[967] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 16-17. Usp. T. Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 404.

pomogao narodu, a poglavito sačuvao živote od strijeljanja koja su partizani pripremali. Partizani su mu zabranili stanovati u samostanu jer su ga okupirali i iskoristili za skladište i poslije za bolnicu. Za vrijeme operativnih poduhvata oružanih snaga Kraljevine Italije i NDH protiv partizana potonji su zlostavljali fra Dominika Ćorića. Svezali su ga i odveli 2. ožujka 1943. prema Crnoj Gori. Uz pomoć partizana Vlajka Kovačevića iz Duvna uspio je pobjeći zajedno s jednim trgovcem muslimanom također iz Duvna. Skrovište su našli u Ljubuškom. U Duvno su stigli 6. ožujka iste godine. Talijanski zrakoplovi sutradan su bombardirali Duvno. Od zračnih se je napada fra Dominik Ćorić sakrio u kući jednog mještana. Bio je u civilu sve do 10. ožujka, kad je njemačka vojska uspostavila red i sigurnost u Duvnu. U zaključnom dijelu iskaza ističe kako ga je Pavelić odlikovao za njegov dotadašnji rad.[968] Ćorić nije odlikovan za hrabrost u borbi protiv partizana, nego za hrabrost što je uspio pobjeći iz partizanskog zarobljeništva i ponovno se vratiti u Duvno obavljati dušobrižničku djelatnost među svojim župljanima. Ćorić je bio jedan od franjevaca koji je intervenirao kod mjesnih vlasti NDH u proljeće i ljeto 1941. za zaštitu Srba.[969] Kad je riječ o fra Pavi Šimoviću zasigurno je odlikovan za hrabrost zbog bodrenja svojih župljana u vrijeme partizanskih osvajanja.

Novak je otišao korak dalje u konstrukciji stvarnosti, riječ je o navodnom odlikovanju fra Tugomira Solde. Navodi kako je Soldo, kapelan iz Kočerina, „odlikovan (…) Redom za zasluge II. stupnja“ za hrabro držanje u prvim danima Nezavisne Države Hrvatske i za uzorno držanje među svojim župljanima u teškim narodnim patnjama.[970] Prema tiskovinama NDH, *Narodnim novinama* i *Vjestniku Ministarstva oružanih snaga* iz razdoblja 1941.-1945. nije nigdje zabilježeno odlikovanje fra Tugomira Solde. Druga Novakova pogreška je mjesto rođenja. Soldo je rođen u selu Dragićini (današnja općina Čitluk), a nikada nije bio župnik u Čapljini kako to Novak tvrdi. U Čapljini pak od 1938. do 1944. obavljao službu kateheta.[971] U razdoblju od 1936. do 1943. dužnost župnika u Čapljini je obavljao fra Andrija Jelčić, a naslijedio ga je fra Petar Sesar od 1943. do svoje smrti 1945. godine. Za župnikovanja fra Petra Sesara nijednome Srbinu nije pala ni vlas s glave. Uostalom, fra Tugomir Soldo je jedan

[968] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 204.
[969] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 6.
[970] V. Novak, *Magnum Crimen*…, 675. Usp. J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 197.
[971] Najprije je bio kateheta pučkih škola i ženske stručne škole, a kasnije 1940. Imenovan je katehetom građanske škole i ujedno vjeroučiteljem ženske stručne škole i šegrtske škole. Do jeseni 1941. bio je vjeroučitelj i pučkih škola.

od onih franjevaca koji su u proljeće i ljeto 1941. spašavali Srbe u Čapljini.[972] „Nisam bio nikakav ni suučesnik u vlasti ni jednoga časa, pa kao takav nisam mogao biti organizator ničega. Prije rata bio sam samo član Napretka i Hrvatske čitaonice u Čapljini, a 1941. i 1942. bio sam tajnik Sirotinjske Kuhinje, na kojoj sam jednako davao hranu i srpskoj siromašnoj djeci kao i hrvatskoj. Zamjenjivao sam direktora gimnazije, 1943. i nešto malo 1944., dok je on bio u vojsci. To su sve moje civilne funkcije koje sam do sada u životu imao. I nijedna nije inkompatibilna s mojim svećeničkim zvanjem. I držim da sam ih obadvije časno vršio. Srpska djeca i majke u Čapljini mogu Novaku posvjedočiti da su jednako dobivali toplu hranu kao i druga djeca. Srbi nastavnici u nižoj gimnaziji u Čapljini (gdje sam i ja bio nastavnik) sigurno će Novaku posvjedočiti da im ni rođeni brat ne bi bio bolji, nego li sam im ja bio. I bili su mi jako zahvalni i uvijek su isticali moje razumijevanje i sućut koju sam imao prema njima kao i prema srpskoj djeci u školi. Uostalom, to mogu posvjedočiti i svi Hrvati nastavnici“.[973]

Postavlja se pitanje kako to da su odlikovani navedeni svećenici-redovnici iz Mostarsko – duvanjske biskupije za razliku od simpatizera (čak i pojedinih članova) Ustaškog pokreta poput fra Justina Medića, fra Radoslava Glavaša, fra Vendelina Vasilja, fra Krune Pandžića, fra Ignacija Jurkovića, fra Bone Jelavića, fra Bosiljka Vukojevića, fra Berta Dragičevića, fra Dane Čolaka, fra Brune Adamčika i fra Branka Šuška. Soldo tvrdi da je fra Kruno Pandžić protjeran iz Švicarske na zahtjev Milana Stojadinovića. On je u Švicarskoj uređivao ustaški bilten na francuskome jeziku. U vrijeme NDH kao profesor u Mostaru održao je niz javnih predavanja iz područja kulture Ustaškoj ženskoj lozi i građanstvu. Soldo tvrdi kako je napisao više članaka o etičkome smislu ustaških načela. Shodno tome tvrdi da je u tim člancima dobro žigosao sva praktična ustaška zastranjivanja, zlodjela i nekulturne postupke. Nakon partizanskog osvajanja Sarajeva fra Kruno Pandžić je postao vojni kapelan na terenu, kao i fra Bruno Adamčik.[974] Nameće se logičan zaključak kako je motiv odlikovanja katoličkih svećenika – redovnika prvenstveno bilo promidžbeno djelovanje vlasti NDH. One su nastojale pridobiti u svoje redove što više pristaša iz Katoličke Crkve, poglavito one na visokom položaju.

Katolička Crkva na čelu s nadbiskupom Stepincem prihvatila je uspostavu nove hrvatske države u travnju 1941. godine. Ista se suprotstavila njezinu režimu, odnosno rasnim

---

[972] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 1-2. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 404.
[973] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 24. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 421.
[974] *Isto*, 414.

zakonima i progonima Židova, kao i progonima Srba te posebice masovnim zločinima nad njima. U tom je smislu Katolička Crkva u vrijeme rata bila monolitna. To se vidi na primjeru mostarsko-duvanjskog biskupa Mišića, koji se otvoreno suprotstavio zločinima vlasti NDH prema židovskom i pravoslavnom stanovništvu u Hercegovini. Osuda zločina vlasti NDH prema nehrvatskom stanovništvu uslijedila je od upravljačke strukture hercegovačkih franjevaca na čelu s generalnim definitorom fra Dominikom Mandićem, provincijalom fra Krešimirom Pandžićem i generalnim vikarom fra Leom Petrovićem. Bez obzira na ideološka uvjerenja hercegovačkih franjevaca provincijali fra Krešimir Pandžić i fra Leo Petrović ostajali su na crti hrvatske državnosti, no činjenica jest da su se suprotstavili ustaškom režimu na čelu s poglavnikom Pavelićem te su nekoliko puta iskazali neodobravanje i neslaganje s masovnim zločinima u Hercegovini u vrijeme rata. Hercegovački franjevci podržali su volju hrvatskog naroda koji je oduševljeno prihvatio uspostavu hrvatske države. Franjevci su podržavali ideju hrvatske države, ali su se odlučno protivili zločinima i represiji koju je provodila vladajuća ustaška garnitura. Sumirajući sve optužnice OZN-e (kasnije UDB-e) protiv hercegovačkih franjevaca nameće se zaključak kako je glavni krimen hercegovačkih franjevaca bilo otvoreno suprotstavljanje Kraljevini Jugoslaviji u vrijeme Travanjskog rata i shodno tome podrška uspostavi hrvatske države.

11.3. Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu u predratnom i ratnom razdoblju

Kako su do Hercegovine dopirale nove političke ideje još prije početka Drugog svjetskog rata, izražene kroz ustaške ideje, upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca nastojala je zaštitit vlastitu, a time i hrvatsku mladež od rastućeg utjecaja te političke misli. Na to ukazuje slučaj učenika širokobriješke franjevačke gimnazije s pravom javnosti, braće Ljube (Jakova) Stojčića i Josipa Stojčića iz sela Domanovići. Oni su pripadali prvoj skupini širokobrijeških gimnazijalaca koji su činili jezgru ustaške političke misli među srednjoškolskom mladeži u zapadnoj Hercegovini.[975]

Da bi se spriječila nedisciplina i aktiviranje učenika u političke stranke prvi je korak bio uvesti stegu za sve učenike franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu. Tako je ravnatelj fra Rade Vukšić u rujnu 1940. propisao *Uredbu o disciplinskim pravilima* za učenike

[975] Braća Stojčić ubijeni su na Križnom putu, Ivan Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine* (Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 1999.), 130.

franjevačke gimnazije za školsku godinu 1940./41.[976] Ta odluka je bila reakcija na ponašanje učenika koji su napustili gimnaziju 1940. godine. Riječ je o Ivanu Borasu, Jagi Soldi, Anti Fiamengu, Mariofilu Mandiću, Boži Mandiću, Blagi Zadri, Draženu Foretiću, Velimiru Kalafatoviću, Nikoli Pinjuhu, Kreši Sopti, Franji Brkiću, Ivanu Vukšiću, Vladi Kokotoviću i Petru Meštroviću.[977]

Božo Mandić je prema školskom izvješću iz 1940. u šestom razredu gimnazije pao ispit iz matematike, što je za posljedicu imalo odluku o napuštanju školovanja.[978] U vrijeme Drugog svjetskog rata stekao je čin ustaškog satnika, da bi 1946. postao zapovjednik Prvog hercegovačkog križarskog zdruga i hrvatske divizije kralja Tomislava.[979] Njegov rođak Mariofil Mandić napustio je gimnazijsko školovanje i priključio se ustaškoj vojnici.[980] Nameće se zaključak kako su obojica Mandića u ljeto 1940. napustila gimnaziju zbog simpatiziranja ustaštva, da bi se nakon uspostave NDH priključili njezinim oružanim snagama. Franjo (Jozo) Brkić završio je IV. razred franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu. Napustio je školovanje i otišao u Zagreb pohađati Učiteljsku školu, da se bi iduće 1941. prijavio u ustaškoj vojnici.[981]

Franjevačka klasična gimnazija s pravom javnosti na Širokom Brijegu bila je elitna škola. Zbog zahtjevnosti i strogosti učenja jedan dio učenika često bi ponavljao godinu ili čak napustio školovanje u toj gimnaziji. U izvješću za školsku godinu 1939./40. nigdje se ne navodi razlog napuštanja školovanja navedenih učenika. Pretpostavlja se da su napustili gimnazijsko školovanje radi priključenja u ustašku vojnicu. Fra Dominik Mandić u pismu od početka siječnja 1941. ističe kako trebaju uvesti red u širokobriješkom zavodu od mladenačke zanesenosti jer bi mogao škoditi ustanovi koja je na čast Provincije.[982]

---

[976] Franjevačka klasična gimnazija s pravom javnosti u Širokom Brijegu, *Izvještaj za školsku godinu 1939.-40*. (Mostar: Hrvatska tiskara F. P., 1940), 60-61.

[977] *Isto*, 20-52. Usp. A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1935./1936. do školske godine 1944./45*., 234-235.

[978] Nigdje nije navedeno je li prošao popravni ispit iz matematike, ali se prema dostupnim podacima nameće zaključak kako je odustao od školovanja na širokobriješkoj gimnaziji i promijenio mjesto gimnazijskog školovanja. Već iduće godine priključio se ustaškoj vojnici. *Isto*, 234.

[979] Hrvatski državni aHRiv, Zagreb (dalje: HDA), Zbirka mikrofilmova 53-b, MINORS, mikrofilm D-2371, rola br. 251. (dalje: ZM-MINORS-MF-D-2371, rola br. 251.), snimak 412.

[980] Ivica Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u BiH od 1945. do 1951.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, (2010), br. 3: 650-651.Mariofil Mandić bio je pripadnik oružanih snaga NDH i nakon njezina sloma priključio se protukomunističkoj gerili, odnosno Prvom hercegovačkom križarskom zdrugu. Ubijen je zajedno sa ostalim škriparima od strane UDB-e 18. rujna 1946. na brdu Mosor iznad Širokog Brijega. Božu Mandića je 1947. na planini Čvrsnici ubila UDB-a.

[981] Ubijen je od u proljeće 1945. na Križnom putu u Sloveniji. I. Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, 23.

[982] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 4.

Utemeljenjem vlasti NDH u Hercegovini općenito je među profesorima svećenicima franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu zavladalo oduševljenje. Kad je riječ o franjevačkoj gimnaziji profesor fra Radoslav Glavaš otvoreno je podržavao ideju novostvorene države i zajedno sa nekim učenicima gimnazije aktivno se angažirao na njezinu promicanju. Međutim se je upravljačka struktura gimnazije strogo držala uredbe o disciplini i kažnjavanju političkih ispada među učenicima. Shodno tome su se iz franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu u školskoj godini 1940./41. ispisali slijedeći učenici: Krešimir Kovačić, Senko Markota, Pero Topić, Stjepan Benić, Željko Burić, Ivo Rusković, Ivo Čerkez, Ante Milas, Vinko Grbešić, Jure Kraljević, Krešimir Poljak, Drago Grgić a isključen je Ivan Grubišić.[983] Prema dostupnim je podacima Vinko (Mate) Grbešić isključen zbog nacionalizma u VII. razredu širokobriješke franjevačke klasične gimnazije. Nakon isključenja iz gimnazije više se nije školovao. Za njega zauzeo se pukovnik Slavko Kvaternik i omogućio mu školovanje u Zagrebu.[984] Drago (Nikola) Grgić pohađao je širokobriješku franjevačku klasičnu gimnaziju kao sjemeništarac, napustio ju je u VIII. razredu i otišao u Državnu klasičnu gimnaziju gdje je položio taj razred.[985]

O tome kakvo je stanje navodno vladalo u gimnaziji do uspostave NDH pisano je u članku „Kroz novinstvo. Ustaška borba na Širokom Brijegu„ koji je objavljen u zagrebačkom *Hrvatskom narodu* početkom lipnja 1941. godine.[986] U njemu se navodi kako je u to doba na Široki Brijeg došao mladi i energični franjevac fra Radoslav Glavaš, za koga navode kako je počeo sustavno voditi ustašku borbu. Ističe se kako je u to vrijeme pomagalo nekoliko srednjoškolaca: Vlado Mandić, Ljubo Stojčić, Pavao Kljajo, Drago Putica i ustaški vojničar Ivan Zovko.[987] Aktivnosti su se pojačale u ljeto 1940., kada su se iz Zagreba vratili studenti Ante i Ilija Šaravanja, Miljenko Džato, Josip Stojčić, Mato Penavić, Karlo Šušak i Petar

---

[983] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*., 255-267.

[984] Priključio se Ustaškoj vojnici 1941. i završio je časničku školu. Ubijen je u proljeće 1945. na Križnom putu u Sloveniji. I. Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka,* 46.

[985] Priključio se 1941. Ustaškom pokretu i obnašao je dužnost ustaškog logornika u Ljubuškom. Ubijen je u poraću od strane UDBE pod nerazjašnjenim okolnostima. I. Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, 47.

[986] *Hrvatski narod*. Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta. Zagreb, god, III. br. 110, 4. lipnja 1941., „Kroz novinstvo. Ustaška borba na Širokom Brijegu“, 13.

[987] Ivan Zovko rođen 1908. u selu Oklaji u Širokom Brijegu. Izbačen je u IV. razredu gimnazije na Širokom Brijegu zbog svog političkog djelovanja. Krajem tridesetih godina pristupio je Ustaškoj organizaciji i promicao je ustaška načela u Hercegovini. Okupljao je srednjoškolsku mladež i upoznavao je s ustaškim političkim idejama. Vojni sud grada Zagreba 2. srpnja 1945. osudio ga je na smrt strijeljanjem. *Isto*, 149-150.

Bubalo. Vladimir (Dragan) Mandić kao i mnogi navedeni učenici gimnazije nisu preživjeli rat.[988]

Unatoč gore navedenim činjenicama o izbacivanju iz gimnazije svih onih koji su se politički angažirali bilo gdje, u ustaškom ili u partizanskom pokretu, OZN-a je označila hercegovačke franjevce odgovornima za nametanje ustaških ideja učenicima širokobriješke klasične gimnazije. Shodno tome gimnaziju su označili središtem za novačenje širokobriješke mladosti u oružane snage NDH i hrvatske legionarske divizije u sklopu Wehrmachta. Nadalje, optuživalo ih se za širenje mržnje prema drugim nacijama i zalaganju za suradnju s ustaškim vlastima. U izvješću jugoslavenske službe sigurnosti navodi se kako je svaki učenik širokobriješke gimnazije morao biti član Ustaške mladeži i prilikom dolaska u školu ili izvan škole morali su upotrebljavati pozdrav „Spremni za dom i poglavnika Pavelića“.[989] Takvu je direktivu dao odmah po uspostavljanju NDH direktor gimnazije fra Rade Vukšić.[990] Ovdje je također riječ o konstrukciji stvarnosti UDB-inih operativaca u nastojanju opravdavanja ubojstva širokobrijeških franjevaca iz veljače 1945. godine.

Ravnatelj gimnazije fra Rade Vukšić je nedugo nakon uspostave nove države kao izaslanik širokobrijeških franjevaca otišao poglavniku Paveliću čestitati na utemeljenju NDH. Tom prilikom izložio mu je kakve sve poteškoće ima gimnazija na Širokom Brijegu, ponajviše aludirajući na materijalnih nedostatke. Pavelić je pohvalio rad gimnazije i obećao mu je pomoć u materijalu i u novcu. Poslije povratka iz Zagreba Vukšić među svojom subraćom i učenicima gimnazije nije krio oduševljenje novom državom.[991]

Kakvo je oduševljenje novom državom vladalo u Hercegovini svjedoči pismo fra Vendelina Vasilja upućenom fra Dominiku Mandiću početkom lipnja 1941., u kojem navodi kako je narod NDH dočekao sa oduševljenjem i još uvijek je oduševljen uz sve poteškoće koje se sreću na svakom početku. Između ostalog, u pismu ističe kako je poglavnik Pavelić pred svim direktorima rekao da franjevačka gimnazija nije srednja škola nego sveučilište hrvatskog nacionalizma.[992]

---

[988] Vladimir Mandić priključio se oružanim snagama NDH i završio je časničku školu s činom satnika. Ubijen je na Križnom putu. Ustaški dužnosnik Pavao Kljajo pripadao je širokobriješkim gimnazijskim učenicima koji su radili na uspostavi NDH, odnosno njezine vlasti na Širokom Brijegu. Potom su zauzeli položaje i borili se za nju. Kljajo je preživio rat i emigrirao u SAD. I. Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka*, 86 i 175.

[989] Taj oblik pozdrava pokazuje da je po svoj prilici riječ o komunističkoj izmišljotini – ustaški pozdrav je od uspostave NDH do ljeta 1942. glasio „Za dom spremni!“, a od tada „Za poglavnika i za dom spremni!“

[990] BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 6-7.

[991] BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 6.

[992] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 260-261.

Notorna činjenica je kako su bivši učenici franjevačke klasične gimnazije poput Andrije Artukovića, Josipa (Joze) Dumandžića, Ljube Miloša, Tome Grgića, Vladimira Milasa i niza drugih bili visokopozicionirani dužnosnici vlasti NDH ili časnici oružanih snaga NDH.[993] Isto tako treba naglasiti kako je jedan dio učenika u vrijeme školovanja prihvatio komunističke ideje i priključio se Narodnooslobodilačkom pokretu. Neki od bivših učenika bili su visokopozicionirani partizani u vrijeme rata, odnosno državni službenici u kasnijoj komunističkoj Jugoslaviji. Bivši učenici franjevačke gimnazije bili su šef prosvjetnog odsjeka oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu Petar Leko, prvi sekretar SKOJ-a za Hrvatsku i Slavoniju Marko Zovko, utemeljitelj prve ćelije KPJ 1920. u Posušju Ante „Tuna" Ramljak, te braća Aleksandar i Petar Olujić.[994] Takva stvarnost, uključujući napuštanje školovanja u gimnaziji u razdoblju od 1940. do 1941., izazvala je reakciju upravljače strukture hercegovačke franjevačke gimnazije te je uveden pravilnik o jačoj stezi. Hercegovački franjevci objavili su *Pravila franjevačkog dječačkog sjemeništa na Širokom Brijegu* u kojima stoji i kako se treba vladati prema vanjskom svijetu. Pitomcima je bilo strogo zabranjeno primanje ili čitanje nedozvoljenih novina, knjiga i časopisa jer su posljedice bile teške kazne.[995]

Činjenica jest da je ravnatelj navedene gimnazije fra Rade Vukšić osobno čestitao poglavniku utemeljenje nove hrvatske države. Pretpostavlja se kako je to s druge strane imalo svoju praktičnu i pragmatičnu svrhu, odnosno hercegovački franjevci su u tome vidjeli priliku za rješavanje statusa gimnazije. Oni su preko fra Radoslava Glavaša poslali predstavku Ministarstvu bogoštovlja i nastave u Zagrebu. Zajedno sa ravnateljima privatnih franjevačkih klasičnih gimnazija s pravom javnosti iz Sinja, Dubrovnika – Badije, Varaždina te dominikanske gimnazije u Bolu tražili su izjednačavanje statusa tih gimnazija s državnim gimnazijama te da se iz proračuna osiguraju dohodci i za njihovo nastavno i pomoćno osoblje. Unatoč fra Radinom položaju i prijateljstvu s resornim ministrom Milom Budakom, potonji je u dopisu od 2. kolovoza 1941. odbio predstavku istaknuvši kako redovnike ne može

[993] BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 11.
[994] M. Zovko, *Sjećanja i radovi*, 15-18, i 38-39. Kad je riječ o Petru Leku pogledati A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*. Izgradnja školskih objekata, 29. Usp. I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 142.
[995] *Pravila franjevačkog dječačkog sjemeništa na Širokom Brijegu* (Mostar: Hrvatska tiskara franjevačke provincije, 1942), 17-18.

postavljati država.[996] Oni polažu prisegu nekom drugom, a ne državi te da franjevci i dominikanci kao redovnici ne mogu imati ništa svoga, pa tako ni stalne plaće.

Zatečeno stanje u sjemeništu kao i u franjevačkoj klasičnoj gimnaziji s pravom javnosti zabrinulo je provincijala Pandžića koji je nade za razvoj Provincije temeljio upravo u odgoju franjevačkog kadra. Na sastanku svih profesora i odgojitelja u Provinciji koji je održan 12. studenog 1941. u Mostaru istaknuto je kako klerici u Širokom Brijegu i Mostaru podržavaju „suvišne veze sa svećenicima preko kojih sve samostanske mane ulaze u klerikate kao politiziranje, kritiziranje samostanskih i provincijskih starješina i druge stvari. Za klerike su još pogubnije veze sa civilima, studentima 'pusti-fratrima', s ostalim učenicima i sa svojom bližom i daljnjom rodbinom“.[997] U daljnjem je zaključku istaknuto kako se na Širokom Brijegu učenici nisu još posve navikli da se ne može stajati s klericima izvan nastave bez magistrova odobrenja. Slična situacija bila je i u Mostaru. Bez obzira što se klericima zabranjivalo čitanje novina, to pravilo se kršilo u mostarskom samostanu. [998] Nadalje, u Širokom Brijegu pravilo se manje kršilo iz razloga jer klerici nisu zato imali prigode. Shodno tome nadasve je bilo zabranjeno redovito slušati radio. Navodi se kako se u franjevačkim odgojnim zavodima ne bi smjelo čitati ništa, što ne služi za izgradnju mladeži: „Nije dosta samo ograditi, zaključati vrata, nego treba i sa strahom paziti, da svijet, koji je odstranjen od vrata naših kuća ne uđe kroz prozor, preko pisama, političkih novina, drugih svjetskih izdanja i preko radija".[999] Nakon završenog sastanka izneseni su zaključci kako magistri imaju zadatak što više održavati odvojenost i od svijeta i od ostalih redovnika te budno paziti na ključeve sjemeništa i samostana. Između ostalog, u zaključku stoji kako iz sjemeništa i klerikata treba isključiti svaku politiku ili barem otupiti njezinu oštricu, a navodi se da je za to potreban i primjer starijih otaca. Zaključeno je kako se sve političke novine i druga svjetska izdanja koja ne služe za izgradnju moraju zabraniti, odnosno zapovijeda se stroga kontrola i vođenje brige i nad privatnim čitanjem. Navodi se kako se za pisma moraju držati odredbe Generala Konstitucije br. 634.[1000]

Hercegovačka franjevačka provincija je uz ratne nedaće, stradanja, nedostatke živežnih namirnica teško preživljavala. Dodatan teret je bio odnos među članovima unutar Provincije.

---

[996] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*. Izgradnja školskih objekata, 275-279.
[997] *Hercegovina franciscana. Za nutarnji život i veze članova Hercegovačke franjevačke Provincije*, 1941., br. 5: 14-15.
[998] *Isto*, 22-23.
[999] *Isto*, 23-24
[1000] *Isto*, 24-27.

Tako fra Rufin Šilić u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 28. studenog 1942. navodi kako su odnosi među članovima Hercegovačke franjevačke provincije zabrinjavajući. Ističe da „je velika tvrdoglavost vodećih, dok redovnici otpadaju jedan za drugim. Na profesore bogoslovije su uperene optužbe od strane starješina da mlade redovnike uopće nisu odgojili kako treba. Ističe kako je badava sav odgoj te da je potrebna majčinska ljubav za zajedništvo. Navodi kako je čuo da će dva profesora iz Humca istupiti iz franjevačkog reda ili iz svećeništva. U daljnjem tekstu ističe kako će to biti užasna sramota i šteta jer su sposobni, dobri redovnici, a nadasve imaju izvanredan ugled među klericima. Postoji strah da sa sobom povuku dosta mladih klerika. Predlaže da se fra Gracijana Raspudića stavi na katedru umjesto njega (o. p. fra Rufina Šilića) jer je mnogo sposobniji za apologetski dio ekleziologije. Navodi kako klerici ostaju bez tri profesora, bez fra Jerke Borasa, fra Ante Jelavića i fra Pave Šimovića, što će na klerike porazno djelovati.[1001]

Fra Dominik Mandić u pismu upućenom profesoru fra Rufinu Šiliću 14. prosinca 1942. navodi kako ga se neugodno doimlju vijesti o napuštanju franjevačkog reda od strane mlađih osoba i ističe kako mala neslaganja sa starješinama franjevačkog reda nisu dovoljni razlozi za takvo postupanje. Zaključuje kako valja znati trpjeti, a bar se kod franjevaca često mijenjaju starješine te između ostalog navodi da nitko nije vječan pa ni poteškoće koje imaju sa starješinama. Moli fra Rufina Šilića da utječe, onoliko koliko može, da se ljudi smiruju i ne prave nepopravljivih koraka.[1002]

11.4. Učenici širokobriješke gimnazije koji su izbačeni u razdoblju od 1941. do 1944.

Prije nego li se upustimo u obradu ove problematike čini se nužnim objasniti okvir utemeljenja gimnazije, odnosno franjevačkog odgojnog zavoda, novicijata i konvikta za vanjske učenike na Širokom Brijegu. Provincijal fra Didak Buntić postavio je snažne temelje franjevačkoj gimnaziji. On je bio inicijator sastanka franjevačkog starješinstva od 18. lipnja 1920., nakon kojega su se franjevački starješine dopisom obratili perfektu franjevačkih provincija i predlagali mu kako iz sjemeništa treba isključiti politiku te da i velečasni prefekt mora biti izvan politike. Između ostalog su u dopisu naveli kako treba zabraniti hodanje klerika po gradu ili uopće van mjesta bez prefekta ili drugoga svećenika. Nadalje se, kad je riječ o franjevačkim odgojnim zavodima, bogosloviji u Mostaru, novicijatima u samostanima

[1001] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 304-305.
[1002] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1941., f. 127.

Široki Brijeg, Humac i Mostar, političke novine zabranjuju za bogoslove i uopće klerike.[1003] Punih osam godina kasnije je provincijal fra Dominik Mandić nastavio smjer kretanja kojeg je zacrtao fra Didak Buntić. Argument za tu tvrdnju nalazimo u jednom zapisniku s konferencije odgojitelja franjevačke mladeži od 7. srpnja 1928., održane u franjevačkom samostanu u Mostaru.[1004] Konferencijom je presjedao ondašnji provincijal fra Dominik Mandić, a nazočni su bili fra Eugen Tomić, fra Krešimir Pandžić, fra Viktor Nuić i fra David Zrno. Raspravljalo se o pet točaka dnevnog reda: odgoj i duhovni život franjevačke mladeži na Širokom Brijegu, odgoj u novicijatu, klerici na Širokom Brijegu za vrijeme gimnazijskih studija, odgoj bogoslova i zadnja točka razno. U zapisniku je između ostalog usvojen prijedlog fra Viktora Nuića u svezi s prvom točkom zapisnika da učenicima treba odrediti koje su od nacionalnih pjesama dopuštene, a koje zabranjene. Provincijal fra Dominik Mandić istaknuo je kako treba razdijeliti društveni uzgoj od religijskog te u svemu mora biti pouka u vladanju i uljudnosti, a treba paziti i na praksu. Fra David Zrno istaknuo je kako statistika dokazuje da od daljnje izobrazbe odustaje veliki postotak sjemeništaraca otkad su počeli ići na ljetni raspust. Navodi kako se taj gubitak ne može odvagnuti dobitkom na ljetnom raspustu te predlaže da prefekt odmah na početku raspusta javi svakom župniku koliko učenika iz te župe dolazi na raspust i preporuči im da na njih paze. Fra Eugen Tomić nadalje ističe kako starješinstva provincije trebaju odrediti norme i tiskati ih kako bi se učenici i župnici držali uputa za vrijeme raspusta.[1005] Kad je riječ o trećoj točki dnevnog reda, „Klerici na Širokom Brijegu u vrijeme gimnazijalnih studija“, zaključeno je kako treba dopunjavati i razvijati odgoj stečen u novicijatu. Ističe se kako čitanje profanih pisaca kvari klerike, pa iz tog razloga pisce treba odabrati profesor hrvatskog jezika kako bi učinio izbor boljih djela za čitanje. Zaključuje se kako glavni čimbenik u odgoju učenika jest disciplina u samostanu, dok za dnevni red i vanjsku disciplinu pravila imaju sastaviti fra Oton Knezović i fra Krešimir Pandžić. Upravljačka struktura Provincije je slijedom toga po prvi put uvela odgojni i obrazovni sustav u gimnaziji. Cilj je bio obrazovati franjevački kadar kako bi Provincija ostala i opstala u budućnosti.[1006]

Fra Dominik Mandić je po odlasku u Rim na dužnost definitora franjevačkog reda nastavio pratiti ratna događanja u svojoj domovini. Pritom je poglavito pratio stanje franjevačkih uzgojnih zavoda s naglaskom na franjevačku klasičnu gimnaziju s pravom

[1003] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35.*, 42.
[1004] *Isto*, 350-351.
[1005] *Isto*, 351.
[1006] *Isto*, 352.

javnosti na Širokom Brijegu. U pismu upućenom 18. siječnja 1944. fra Boniciju Rupčiću ističe kako u ovim iznimnim vremenima treba mnogo paziti na dobar odgoj redovničke mladeži u gimnaziji, novicijatu i Teologiji jer „o tom ovisi budućnost naše Provincije“. Nadalje Mandić navodi kako odgojitelji i profesori moraju biti na svom mjestu i po redovničkom vladanju i po dobroj znanstvenoj spremi: „Što ne valja i što dobar odgoj mladeži kvari, odlučno i neustrašivo čistite“. U pismu poručuje da biraju dobre i nadarene ljude, dobra redovničkog života i lijepa karaktera te smatra kako na više studije treba slati isključivo takve. Fra Dominik Mandić navodi da „redovnike slabijeg vladanja i čudake po karakteru ne šalju na više studije, makar bili visoko nadareni i sposobni jer će takvi u životu više škoditi nego koristiti uza svu njihovu nadarenost i talente.“[1007] To pismo upućuje na pretpostavku kako je u franjevačkoj klasičnoj gimnaziji vladao kontinuitet disciplinskih postupaka još od dvadesetih godina prošlog stoljeća kada su provincijom, kasnije i gimnazijom, upravljali fra Didak Buntić i fra Dominik Mandić.

Imajući u vidu ovakav ustroj i stroga pravila franjevačkih odgojnih zavoda, ponajprije gimnazijskog obrazovanja na Širokom Brijegu, zanimljivo je kako se u dosadašnjoj historiografiji nitko nije pozabavio problematikom napuštanja i izbacivanja nekih učenika iz te gimnazije. U izvješćima franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti za školske godine u razdoblju od 1941. do 1945. navodi se kako je manji dio učenika izbačen, dok je veći dio učenika svojom voljom ispisan iz gimnazije. Pretpostavlja se kako franjevci u školskim izvješćima franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu u ratnom razdoblju, nisu navodili razloge isključivanja učenika, pa ni dobrovoljnog napuštanja školovanja zbog straha od vlasti NDH. S njima su zbog materijalne pomoći i nesmetanog rada nastojali imati dobre odnose. U spomenutim izvješćima zabilježeno je kako je u školskoj godini 1940./1941. franjevačku klasičnu gimnaziju na Širokom Brijegu napustilo dvanaest učenika.[1008]

Nadalje je školovanje u toj gimnaziji u školskoj godini 1941./42. napustilo trinaest učenika.[1009] Iduće 1943. franjevačku klasičnu gimnaziju na Širokom Brijegu napustilo je devet učenika.[1010] Naposljetku je u 1944. školovanje napustilo dvoje učenika.[1011] Prema

---

[1007] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1944., f. 3-4.

[1008] Isključeni učenik iz gimnazije bio je Ivan Grubišić. A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*., 255-267.

[1009] Ispisali su se slijedeći učenici: Špiro Čizmić, Mile Naletilić, Obren Jurišić, Mate Kvesić, Jozo Pehar, Trpimir Buntić, Tomislav Kristić, Pero Luburić, Jozo Brkić, Ivan Trutanić, Franjo Naranča, Vedran Nutrizio i Šimun Ćurdo. *Isto*, 300-308.

[1010] Ispisali su se slijedeći učenici: Radoslav Lončar, Stanko Majić, Drago Maroja, Nikola Buntić, Ante Jurko, Mile Stojić, Boris Lučić, Jakov Milković i Ante Koštro. *Isto*, 333-339.

iskazu svjedoka fra M. D. (mlađi) je u VI. razredu gimnazije bilo između deset i petnaest učenika koji su bili pripadnici Ustaške mladeži.[1012]

Kroz cijelo vrijeme rata, poglavito 1943. i 1944., Provincija je imala problem nedostatka hrane za svoje članove i za učenike koji su stanovali u konviktu na Širokom Brijegu. Uvjeti za život bili su izrazito nepovoljni jer su veći dio prostorija konvikta 1942. godine zauzeli talijanski vojnici, dok ih je u proljeće 1943. zamijenila njemačka vojska.[1013] Talijanska vojska, tenkovska postrojba s 30 vojnika, okupirala je veći dio konvikta još u drugoj polovici 1941., u vrijeme početka nove školske godine u gimnaziji. Pritom treba znati da je na početku akademske 1940/41. godine primljen velik broj učenika, njih oko 151. Broj učenika se tijekom godine mijenjao jer su neki učenici bili otpušteni, a neki primljeni, zbog čega je u konviktu školske godine 1941./42. završilo 146 učenika.[1014]

Dio odgovora na problematiku učenika izbačenih iz franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu nalazimo u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u fondu „Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SRH 1945. – 1987.“[1015] Građa tog fonda je značajna zbog činjenice da su među tisućama dosjea nađeni dosjei bivših učenika franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu. Bili su pod prismotrom jugoslavenske sigurnosne službe, a neki su od njih kasnije uhićeni i osuđeni u montiranim sudskim procesima na zatvorske kazne. Zanimljiva je činjenica kako u tom arhivskom fondu nisu sačuvani dosjei Bože Mandića, Mariofila Mandića i Benedikta „Benke“ Penavića, bivših učenika franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu i kasnijih pripadnika hrvatske protukomunističke gerile na tlu Hercegovine.

Osobito zanimljiv je dosje učenika Vladimira (Milana) Kokotovića, rođenog 1920. u Livnu.[1016] Kao blagajnički činovnik je od 1942. sa završenih osam godina gimnazije radio u ustaškom taboru Duvno. Potom je kao povjerljiva osoba radio u Ministarstvu udružbe NDH u Zagrebu. On u iskazu sa saslušanja sastavljenog u sjedištu UDB-e Zagreb od 26. travnja 1947.

[1011] Ispisali su se slijedeći učenici: Drago Ćorić i Željko Alač, dok je između ostalih neocijenjen ostao Benedikt Penavić. *Isto*, 378-393.

[1012] U iskazu nigdje ne navodi njihova imena. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra M. D., 13.

[1013] *Hercegovina franciscana. Za nutarnji život i veze članova Hercegovačke franjevačke Provincije*, 1942., br. 6: 48-50.

[1014] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944*., 172-173.

[1015] Fond je važan je sadrži nekoliko tisuća dosjea osoba koji su označeni neprijateljima komunističke Jugoslavije. Među dosjeima su i oni katoličkog klera. Fond treba koristiti s krajnjim oprezom jer se radi o ideološki obojenim zapisnicima. Uostalom, policijski isljednici su koristili moralno upitne metode prilikom ispitivanja. Ispitivane osobe bi pod prisilom znale potpisati izjave koje su im servirane ili dati izjave koje su dijametralno suprotne stvarnosti. HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987.

[1016] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Vladimir (Milan) Kokotović, br. dosjea 221376, str. 1-2.

navodi kako je pučku školu završio u Duvnu 1931., da bi iduće godine upisao franjevačku klasičnu gimnaziju s pravom javnosti na Širokom Brijegu. Bio je smješten u konvikt za vanjske učenike. U zapisniku sa saslušanja je istaknuo kako se nalazio u navedenoj gimnaziji do ljeta 1940., kada je izbačen kao anitiklerikalac. Prebacio se u gimnaziju u Zagreb gdje je njegovo ponašanje također označeno kao neprihvatljivo.[1017]

Izvori ukazuju na to da je učenik Benedikt „Benko" Penavić u ljeto 1944. ostao neocijenjen u sedmom razredu gimnazije budući da se zbog ratnih bombardiranja nastava na Širokom Brijegu nije mogla redovito održavati.[1018] Drugi izvori ukazuju na to da je Benko Penavić u školskoj 1941./1942. završio V. razred gimnazije, nakon čega je iz širokobriješke franjevačke klasične gimnazije izbačen jer se među kolegama isticao kao nacionalist. Završio je Drugu gimnaziju u Zagrebu zahvaljujući profesoru fra Radoslavu Glavašu. Tamo se je kao gimnazijalac bavio politikom. Priključio se oružanim snagama NDH i sudjelovao je u borbama protiv partizana u Širokom Brijegu od studenog 1944. do veljače 1945., da bi se na samom kraju rata povukao prema Austriji. Nakon povratka s križnog puta kratko je služio Jugoslavensku armiju (JA), a potom dezertirao. U razdoblju od proljeća 1946. bio je glavni operativac Prvog hercegovačkog ustaškog križarskog zdruga.[1019] Nastavio je pružati oružani otpor protiv komunističkih vlasti sve do 1947., kada ga je ubila UDB-a u Širokom Brijegu.[1020]

Bivši učenik franjevačke gimnazije i svjedok Jerko Artuković, navodi kako je zajedno sa Milom Antićem (rođen 1923. u Klobuku) krenuo 1936. u prvi razred franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu, gdje su zajedno živjeli u širokobriješkom konviktu. Nadalje Artuković ističe kako je od I. do VIII. razreda gimnazije, kao i Mile Antić, bio član ustaške mladeži na Širokom Brijegu, i to sve do 15. srpnja 1944., odnosno polaganja velike mature. Mjesec dana kasnije prijavio se u domobranstvo u Mostar.[1021] Iz Mostara je nakon dva mjeseca povučen u Zagreb, nakon čega je zarobljen i vraćen u Mostar u zarobljenički logor do proglašenja amnestije 3. kolovoza 1945.[1022]

[1017] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Vladimir (Milan) Kokotović, br. dosjea 221376, str. 3.
[1018] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45.*, 389.
1019 BiH – AŽSUBDMŠB – Mandićeva ostavština, svezak 3, mapa 2, f. 67.
[1020] I. Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, 107-108.
[1021] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Jozo Brkić, br. dosjea 207213, Zapisnik o saslušavanju svjedoka Jerko Artuković rođen 27. srpnja 1924. u Ljubuškom, u predmetu Mile Antić, Rafael Milas i Jozo Brkić, 1.
[1022] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Jozo Brkić, br. dosjea 207213, Zapisnik o saslušavanju svjedoka Jerko Artuković rođen 27. srpnja 1924. u Ljubuškom, u predmetu Mile Antić, Rafael Milas i Jozo Brkić, 1-2.

Svjedok Jerko Artuković navodi kako je Rafael Milas, rođen 1927. u Tihaljini (Ljubuški), pohađao gimnaziju na Širokom Brijegu. U iskazu navodi kako mu nije poznato je li osuđeni u vrijeme rata bio član ikakve političke organizacije.[1023] Nadalje navodi kako je optuženog Jozu Brkića, rođenog 1925. u Dobrom Selu u Mostaru, poznavao od I. do VI. razreda franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu. Jozo Brkić se nalazio u sjemeništu u Hercegovini kod franjevaca, a kasnije je otišao u Visoko u sjemenište bosanskih franjevaca. Jerko Artuković navodi kako ga nije vidio od svršetka V. razreda, tj. od 1941. do 1946. godine. Ističe kako je vojsku služio u NDH, „ ali ne može sa sigurnošću tvrditi je li bio ustaša ili domobran".[1024]

Optuženi Jozo Brkić u iskazu navodi kako je 1936. otišao u Široki Brijeg u sjemenište i pohađao franjevačku klasičnu gimnaziju s pravom javnosti. Boravio je u sjemeništu do siječnja 1942., odakle je bio istjeran zbog svađe s upraviteljem radi slabe hrane. Nakon toga je otišao u sjemenište u Visoko, gdje je u veljači te godine položio ustašku zakletvu.[1025]

Učenik franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu Ivan (Franjo) Grubišić je rođen 1922. u selu Gracu u kotaru Posušje. U vrijeme bivše Jugoslavije bavio se zemljoradnjom i manjim dijelom švercom. Kod kuće je ostao sve do 1942., kada se je dobrovoljno prijavio u Ustašku vojnicu. Nakon sloma NDH u svibnju 1945. zarobila ga je Jugoslavenska armija i otjerala u logor. U logoru se nalazio sve do prve amnestije i iste je godine pušten kući na slobodu.[1026] U dosjeu se nigdje ne nalazi zapisnik sa saslušanja Ivana Grubišića, pa se nameću dvije pretpostavke. Prvi je taj kako jugoslavenski sigurnosti sustav nikada nije priveo Grubišića na saslušanje, dok je druga pretpostavka da su bili nedovoljno upoznati s njegovim životopisom. Grubišić je također bio bivši učenik gimnazije.

Učenik franjevačke gimnazije Jozo (Franjo) Brkić rođen je 1928. u selu Grljevićima (Ljubuški), bio je bivši sjemeništarac i student filozofije u Zagrebu.[1027] Zbog nedostataka informacija u dosjeu Joze Brkića pretpostavlja se kako je u sjemeništu na Širokom Brijegu bio u dobi od 16 godina, kada ga je u proljeće 1944. zbog ratnih okolnosti napustio.

[1023] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Jozo Brkić, br. dosjea 207213, Zapisnik o saslušavanju svjedoka Jerko Artuković rođen 27. srpnja 1924. u Ljubuškom, u predmetu Mile Antić, Rafael Milas i Jozo Brkić, 2.
[1024] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Jozo Brkić, br. dosjea 207213, Zapisnik o saslušavanju svjedoka Jerko Artuković rođen 27. srpnja 1924. u Ljubuškom, u predmetu Mile Antić, Rafael Milas i Jozo Brkić, 2-3.
[1025] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Jozo Brkić, br. dosjea 207213, Zapisnik o saslušavanju svjedoka Joze Brkića, 1.
[1026] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Ivan (Franjo) Grubišić, br. dosjea 148516, 1.
[1027] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Jozo (Franjo) Brkić, br. dosjea 219888, 1-2.

Krešimir (Martin) Sopta rođen je 1923. u Širokom Brijegu i poput mnogih je bio pod prismotrom UDB-e. U dosjeu se navodi kako je u domobranstvo stupio 1942., a već 1943. otišao je na vojnu izobrazbu u Njemačku i vratio se sa činom poručnika.[1028] U daljnjem tekstu dosjea se navodi kako je pohađao pet razreda franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti na Širokom Brijegu, a 1942. izbačen je iz te gimnazije zbog svojih političkih uvjerenja. Nadalje se navodi kako nije ulazio u politiku jer je bio mlad. Nakon završene obuke u Njemačkoj vratio se u NDH. U Zagrebu je boravio cijelo vrijeme rata kao časnik. Po završetku rata je došao u Široki Brijeg, gdje ga je ispitivala OZN-a. U iskazu se navodi kako nije bio član niti jedne političke ili društvene organizacije, niti je bio osuđivan.[1029]

11.5. Učenici gimnazije koji su dragovoljno napustili školovanje

Slavko (Marijan) Pandžić rođen je 1927. u selu Drinovci. Napustio je franjevačku klasičnu gimnaziju u Širokom Brijegu u VII. razredu 1941. i dragovoljno otišao u Ustašku vojnicu.[1030]

Tomislav „Tomo“ Dragićević rođen je 1925. u selu Miletini (Međugorje). Kao sjemeništarac 1943. je napustio franjevačku klasičnu gimnaziju s pravom javnosti na Širokom Brijegu i dragovoljno se prijavio u časničku školu oružanih snaga NDH.[1031]

Ivan (Andrija) Šaravanja prekinuo je franjevačku klasičnu gimnaziju s pravom javnosti u Širokom Brijegu jer se kao gimnazijalac sa svoja dva brata 1942. dragovoljno javio u Ustašku vojnicu.[1032]

Borislav (Mate) Barišić rođen je 1927. u Mostaru. Pučku školu je pohađao u Mostaru, a nakon završetka je upisao franjevačku klasičnu gimnaziju s pravom javnosti na Širokom Brijegu. Završio je VI. razred te gimnazije, da bi nastavio školovanje u II. klasičnoj gimnaziji u Zagrebu gdje se 1941. učlanio u Ustašku mladež. Motiv odluke o napuštanju franjevačke

---

[1028] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Krešimir (Martin) Sopta, br. dosjea 160225, str. 1-4.
[1029] HDA – 1561 – SDS RSUP SHR 1945.-1987., Krešimir (Martin) Sopta, br. dosjea 160225, str. 5.
[1030] Slavko Pandžić preživio je Drugi svjetski rat. Vojni sud 29. hercegovačke divizije u Mostaru 1945. osudio ga je na osam godina zatvora. I. Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, 233.
[1031] Preživio je Križni put u svibnju 1945. godine. Skrivao se u šumi, a na nagovor rodbine koja je bila ucijenjena od OZN-e vratio se kući u Ljubuški iduće godine. OZN-a ga je uhvatila,da bi ga nekoliko dana mučila i potom 8. travnja 1946. ubila u njegovu rodnom mjestu. *Isto*, 221-222.
[1032] Ubijen je od partizana na Križnom putu u proljeće 1945. *Isto*, 132.

klasične gimnazije leži upravo u njegovom političkom djelovanju koje su širokobriješki franjevci zabranjivali.[1033]

11.6. Učenici gimnazije pripadnici Komunističke partije Jugoslavije

Dostupni podatci pokazuju kako je bilo učenika koji su odabrali komunistički pokret, odnosno tijekom rata Narodnooslobodilački pokret iza kojega je stajala KPJ na čelu s Josipom Brozom Titom. Tako je Ante (Petar) Olujić rođen 1923. u Lovreću (Imotski). U franjevačkoj gimnaziji je položio veliku maturu, odnosno ispit zrelosti krajem srpnja 1928. s vrlo dobrim uspjehom.[1034] Njegov mlađi brat Aleksandar je 1938. upisao I. razred franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti na Širokom Brijegu. Nekoliko godina kasnije, točnije u ljeto 1942., u IV. razredu gimnazije je polagao popravni ispit iz hrvatskog jezika.[1035] Otada mu se gubi svaki trag u izvješćima franjevačke gimnazije. Gotovo identičan primjer nalazimo kod učenika Nedjeljka Perkušića, koji je nakon završenog V. razreda gimnazije u ljeto 1943. napustio školovanje.[1036]

Prema nekim sjećanjima svjedoka braća Olujić i Nedjeljko Perkušić su u razdoblju od 1942. pa sve do završetka Drugog svjetskog rata bili pristaše KPJ. Na temelju izjava svjedoka pretpostavlja se da su pristupili KPJ sredinom 1942. ili početkom 1943. godine. Napustili su gimnaziju 1943., kada je to zbog podržavanja partizanskog pokreta učinio i Nedjeljko Perkušić.[1037]

Prema mišljenju svjedoka fra R. P., braća Ante i Aleksandar Olujić bili su pripadnici OZN-e i sudjelovali su u borbama za Široki Brijeg u veljači 1945. U vrijeme kad je OZN-a ispitivala dvanaest širokobrijeških franjevaca zatočenih u samostanskoj zbornici, među nazočnim partizanima bili su Ante i Aleksandar Olujić. Franjevci, njihovi profesori, prepoznali su ih te su ih molili za pomoć i zaštitu. Olujići su dali riječ kako im se neće ništa dogoditi. Dvanaestoricu franjevaca iz samostana na Širokom Brijegu su pripadnici OZN-e i KNOJ-a ubili i zapalili u ratnom skloništu. Prema sjećanjima svjedoka, KPJ je navodno unaprijedila Antu Olujića dodijelivši mu dužnost poslijeratnog zapovjednika

---

[1033] *Isto*, 159.
[1034] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*., 312.
[1035] *Isto*, 182 i 305.
[1036] *Isto*, 337.
[1037] BiH – PVPMLPŠB, Svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra M. D., 47.

Kontraobavještajne službe Jugoslavenske armije (KOS JA) u Splitu.[1038] Činjenica je ipak da osim korištenih svjedočenja nemamo dostupne druge izvore da bismo mogli sa sigurnošću utvrditi vjerodostojnost ovog iskaza koji se nalazi u posjedu Pismohrane Vicepostulature postupka mučeništva na Širokom Brijegu. Desetljećima kasnije je Ante Olujić „Tonči“ 1981. bio u izdavačkom savjetu monografije *Imotska krajina u NOB-u 1941.-1945.*[1039]

Treba istaknuti kako je bilo onih partizana, bivših učenika franjevačke gimnazije, koji su u vrijeme partizanskog napada na Široki Brijeg u veljači 1945. savjetovali fra Radoslavu Vukšiću i manjem broju franjevaca u franjevačkoj mlinici i hidrocentrali da se presvuku i bježe. Vukšić i ostali franjevci nisu prihvatili takav savjet zbog svojih svjetonazorskih uvjerenja.[1040]

11.7. Odnos profesora franjevačke klasične gimnazije prema vlastima NDH

Hercegovačka franjevačka provincija je u ljeto 1943. brojala 224 člana, od toga 182 svećenika i ostatak klerika koji su djelovali u četiri samostana i šest rezidencija. Vodili su pastoralnu skrb za 41 župu s ukupno 150.000 vjernika. Nadalje su vodili franjevačku klasičnu gimnaziju s pravom javnosti s konviktom za vanjske učenike na Širokom Brijegu. Gimnaziju je pohađalo 403 učenika, a od toga 66 franjevačkih sjemeništaraca. U franjevačkom novicijatu na Humcu i u klerikatu na Širokom Brijegu je u ljeto 1943. predavalo 25 doktora znanosti. Oni su doktorirali po raznim europskim sveučilištima, tako da je profesorski kadar gimnazije raspolagao s ukupno 28 doktora znanosti.[1041]

Profesor franjevačke klasične gimnazije fra Krešimir Pandžić i provincijal do prve polovice 1943. je nakon fra Dominika Mandića najviše ulagao u razvoj franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu. List *Borba* je u ožujku 1945. objavio članak „Dokumenti o zločinačkom radu fratara na Širokom Brijegu“, u kojem je navedeno kako su širokobriješki franjevci 1943. godine podržavali njemačke okupatore i organizirali ustaški pomladak u franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu. U daljnjem tekstu ističe se kako su fra Krešimir

---

[1038] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra R. P., 88.

[1039] Nedjeljko Kujundžić, *Imotska krajina u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941.-1945. Pali borci, žrtve fašističkog terora i spomen obilježja* (Imotski: Općinski SUBNOR i SIZ za kulturu, 1981.), 3-5.

[1040] Svjedok Grgo Kolobarić. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 93.

[1041] Uz navedeno Provincija posjeduje komesarijat hrvatskih franjevaca u SAD-u sa ukupno 12 župa i 17 franjevaca svećenika koji vrše pastoralnu službu među hrvatskim iseljenicima *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXVI (1943), br. 7: 99.

Pandžić i fra Radoslav Vukšić poznavali njemački jezik i surađivali sa njemačkim časnicima.[1042]

Međutim, dostupno izvješće operativaca UDB-e za Široki Brijeg navodi za fra Krešimira Pandžića da je pripadao anglofilski raspoloženom miljeu profesora franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu. Ta skupina svećenika je bila uvjerena u pobjedu Zapada. Među anglofilskom skupinom franjevaca nalazili su se fra Martin Sopta, fra Vilim Primorac, fra Berislav Pandžić, fra Mate Čuturić, fra Leonardo Rupčić, fra Živko Martić, fra Marijan Zubac, fra Marko Dragičević, fra Leonard Zlopaša, fra Fabijan Kordić, fra Didak Burić i kasniji poslijeratni provincijal fra Mile Leko. Nadalje u izvješću stoji da su nabrojani franjevci tijekom rata zadržali pasivan stav prema Ustaškom pokretu, ali isto tako i prema partizanskom pokretu.[1043]

Sjećanja svjedoka otvaraju neki sasvim novi vidik o odnosu na fra Krešimira Pandžića prema vlastima NDH, ali i prema talijanskoj i njemačkoj vojsci. Kad je riječ o odnosu prema politici njegovi učenici tvrde da je bio izraziti protivnik vlasti NDH. Između ostalog je fra Krešimir Pandžić bio strog i stegovan, zahtijevao je držanje zavjeta siromaštva i to od svakog učenika. U jednoj prilici nije dopustio vojnom kapelanu imati sat, niti mu je dopustio boraviti u vojničkoj odori u samostanu na Širokom Brijegu.[1044] Učenik Jozo Tomašević svjedočio je o jednom događaju s fra Krešimirom Pandžićem, o kojemu su često pričali o Jozinom rodnom kraju, u Koškoj, koja je bila pod partizanskom vlašću. Smatra kako je fra Krešimir simpatizirao partizane i da nije bio jedini franjevac koji je bio blagonaklon partizanima, a razlog tome je prisutnost Nijemaca koje na Širokom Brijegu nisu voljeli.[1045] To potvrđuje i iskaz jednog drugog svjedoka, koji kaže kako je „fra Krešimir Pandžić između ostalog bio protivnik Hitlera, hitlerizma, njemačkog militarizma i osvajanja.“[1046]

[1042] Nepoznati autor, „Dokumenti o zločinačkom radu fratara na Širokom Brijegu“ u: *Borba, službeno glasilo Komunističke partije Jugoslavije*, br. 56., godina X., 6. ožujka 1945., 2.

[1043] BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica (dalje: IKSL), 1953., 11 i 43.

[1044] Svjedok fra Vinko Dragičević. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 82.

[1045] „Čak sam imao osjećaj neke male naklonosti partizanima (i ne samo u njega), valjda zbog prisutnosti Nijemaca na Širokom Brijegu koje baš nismo voljeli. Nadalje pretpostavljam da je malo naginjao HSS-i, jer me je o tome pitao, a moj otac je bio HSS-ovac što se saznalo.“ J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 85.

[1046] „Na Širokom Brijegu dulje vremena je bila njemačka vojna bolnica u našoj gimnaziji. Fra Krešimir nije nikada volio svjetovno društvo, osobito vojničko. No, dozvoljavam, da je koji put išao sa službenim poslom, na primjer, tražiti lijekove od njemačkog liječnika za kojega bolesnika civila ili fratra i slično. Možda je koji put i otišao u zapovjedništvo kako bi zaštitio narod, ako su slučajno njemački vojnici napravili seljacima kakvu štetu. To se isto može reći i za fra Radoslava Vukšića, koji je bio direktor. Obadva su bila po karakteru slični, dobri svećenici, tihi i povučeni ljudi“. No nije znao samo pokojni fra Krešimir njemački, pa se radi toga nije trebao družiti sa Nijemcima. Svi profesori na Širokom Brijegu znali su njemački. Svi su oni po više godina studirali u

Fra Ivo Sivrić navodi kako su vlasti NDH u proljeće 1941. u Zagrebu javno zatražile novčane zajmove od pojedinaca i od državnih ustanova, bez obzira na narav istih. Provincijal Pandžić odbio je dati zajam hrvatskoj državi. Prema Sivrićevu mišljenju razlog leži u tome što „on nije imao pouzdanja u ustaše i ustašku vladu, a ne što on ne bi volio hrvatsku državu.“[1047] Zanimljivo je istaknuti kako su mu njegovi studenti i neki mlađi fratri zamjerali na tom ponašanju i vođenju provincije. Između ostalog su mu predbacivali pripadnost HSS-u, kao i to što se je odlučio za Saveznike. „Većina franjevačkih studenata je osjećala i mislila poput drugih svjetovnih studenata i skoro lijep broj mlađih fratara, krajem tridesetih godina, naginjala je u svojoj političkoj opredijeljenosti i prema desnoj, to jest, prema Pavelićevoj radikalnoj političkoj struji.“[1048] Prema sjećanju svjedoka fra D. B. navodno u vrijeme svog školovanja u franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu nije nikada čuo od strane profesora franjevaca bilo kakvu propagandu upućenu protiv partizana ili Nijemcima.[1049]

Ravnatelj franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu fra Radoslav Vukšić u dosjeima SDB Mostar iz 1953. optužen je za suradnju sa ustaškim režimom.[1050] Pripadao je također uz fra Krešimira Pandžića miljeu profesora franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu koji su uglavnom bili anglofilski raspoloženi. Njegov bivši učenik Franjo Vukšić u sjećanju navodi kako je fra Radoslav Vukšić uz nekolicinu starijih franjevaca bio politički usmjeren prema engleskoj demokraciji. Pretpostavljamo da je to jedan od razloga zašto fra Radoslav Vukšić krajem 1944. nije pridavao važnost vijestima koje su dolazile do franjevaca da ih partizani namjeravaju pobiti. Nadalje, zaslugom fra Radoslava Vukšića nitko od starijih franjevaca i nitko od učenika nije bio član Ustaške mladeži. To je bilo izričito zabranjeno.[1051] Slično tvrdi Franjo Boras, koji u svojemu sjećanju navodi kako je fra Radoslav

---

srednjoj i zapadnoj Evropi i znali su po više jezika, a neki su ih znali i po pet bez slavenskih jezik. Fra Tugomir u pismu ističe kao je Viktor Novak slabo upućen kada kaže da je fra Krešimir Pandžić znao njemački. I drugi fratri na Brijegu znali su za njemački, kao što je i pokojni fra Krešo znao i druge jezike“. BiH – PVPMLPŠB, Pismo fra Tugomira Solde sveučilišnom profesoru Krunoslavu Draganoviću u Rimu, San Remo, 27. prosinca 1951., 16.

[1047] Autor nastavlja: „Fra Krešo je pod svaku cijenu nastojao našu redovničku zajednicu, našu provinciju, održati po strani, da se ne bi okaljali politikom. Također je bez sumnje, da je i drugi čimbenik u ovome njegovu ponašanju odigrao presudnu ulogu, naime, on je bio pristaša pomirbene politike Hrvatske seljačke stranke, i držao je da će Osovina izgubiti rat. Što više, fra Krešin brat Ivan Pandžić, vodeći hrvatski industrijalac u Zagrebu, koji je bio za pomirbenu politiku, manje radikalnu, i za HSS, sigurno je utjecao na fra Krešino političko mišljenje. Gledano iz današnje perspektive na rad našeg tadanjeg provincijala, za vrijeme ratnih godina, očito je zauzeo pravi stav.“ I. Sivrić, *Krvave godine, odbljesci uspomena jednoga od preživjelih*, 173.

[1048] *Isto*, 173-174.

[1049] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra D. B., 201.

[1050] BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 6.

[1051] Svjedok M. D ističe kako ga nije umalo ubio njemački časnik jer mu ovaj nije dao prostorije za vojsku. BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., 62.

Vukšić bio zagovornik engleske demokracije. Navodno je to bio razlog zašto nije pridavao važnost partizanskim porukama. On je naime bio uvjeren kako franjevci nisu bili naklonjeni fašistima niti su surađivali s tuđinima te su se zato nadali da ih partizani neće pobiti. Franjo Boras navodi kako nisu bili naklonjeni fašistima, štoviše, pokazivali su netrpeljivost prema njima. Nadalje ističe kako Vukšićevom zaslugom nitko od učenika nije bio član Ustaške mladeži jer je to on izričito zabranjivao.[1052] Prema sjećanju jednog svjedoka, učenika gimnazije, navodno je fra Radoslav Vukšić došao u sukob s njegovim bratom zbog nekih razlika u političkim mišljenjima, pa mu je brat tijekom VII. razreda školovanje morao nastaviti u splitskoj gimnaziji.[1053]

Jedan od značajnijih intelektualaca i gimnazijskih profesora bio je fra Radoslav Glavaš. Potonji u iskazu na montiranom sudskom procesu u Zagrebu u lipnju 1945. ističe kako nikada nije bio član Ustaškog pokreta. Novija istraživanja ukazuju na to da kao književni kritičar nikada nije prihvatio ustašku ideologiju u književnoj kritici nego upravo suprotno, djelovao je kao nezavisni intelektualac.[1054] Unatoč svim novijim istraživanjima, pa i nekim mišljenjima, fra Radoslav Glavaš pripadao je miljeu franjevaca koji su bili zagriženi pristaše Ustaškog pokreta.[1055]

Fra Martin Sopta pripadao je miljeu gimnazijskih profesora koji su bili anglofilski raspoloženi. On je bio najzagriženiji pristaša politike britanskog premijera Churchilla.[1056] Povjesničar fra Robert Jolić smatra kako je fra Martin Sopta simpatizirao partizanski pokret.[1057]

Fra Arhanđeo Nuić također je pripadao miljeu gimnazijskih profesora koji su bili anglofilski raspoloženi. Kad su se u ljeto 1943. Saveznici iskrcali kod Salerna u blizini Napulja učenici širokobriješke gimnazije nadali su se da će se isto ponoviti na Jadranskoj obali. Zbog toga su se tajno prihvatili učenja engleskog jezika, a početnicu im je dao prof. fra Arkanđeo Nuić.[1058] Njegov učenik fra Ferdo Vlašić istaknuo je slijedeću zgodu. U širokobriješkoj gimnaziji se u vrijeme vlasti NDH nastojalo uvesti službeni pozdrav „Za dom

---

[1052] J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 91.
[1053] Pretpostavlja se kako je riječ o svjedoku Draganu Mandiću čiji je brat Bože Mandić oboren na popravni ispit iz matematike koju mu je predavao upravo fra Rade Vukšić. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 90.
[1054] S. Kljaić, *Nikada više Jugoslavija*…, 57.
[1055] I. Šarac, "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva", 292., I. Sivrić, *Krvave godine*…, 172. Usp. B. Injac, *Crveni fratar. Razgovor sa fra Zlatkom Sivrićem*, 89 i 120.
[1056] *Isto*, 135.
[1057] Robert Jolić, „fra Martin Sopta (1891-1945.)", u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, VI (2013), br. 2.: 59.
[1058] *Isto*, 101-102.

spremni“, odnosno kasnije „Za poglavnika i za dom spremni“ prije početka nastave. Fra Arhanđeo Nuić nikada nije digao desnu ruku niti uzviknuo „spremni“. U daljnjem iskazu ističe kako je fra Arhanđeo bio upravo predstavnik onih fratara koji se nisu bavili politikom ili bilo čime nedopustivim.[1059]

Fra Fabijan Paponja također je pripadao anglofilskom miljeu gimnazijskih profesora. Učenicima je predavao povijest i zemljopis te im je poučavajući te predmete usađivao domoljublje.[1060] Bivši učenik I. B. u svojim sjećanjima ističe kako je navodno za vrijeme sata zemljopisa na kojima su učili o hrvatsko – dalmatinskim otocima, fra Fabijan Paponja istaknuo je da su danas dalmatinski otoci pod talijanskom vojnom vlasti. Međutim, nastavio je „ali znajte to su bili hrvatski, dalmatinski otoci. To su oni i sada i uvijek će biti, i mi ćemo to učiti“. Bubalo navodi kako je to tada bila velika hrabrost jer je to bilo u vrijeme talijanske vojne vlasti u Hercegovini.[1061]

Bivši učenik gimnazije Berislav Topić navodi za fra Fabijana Paponju da je bio strog kao i mnogi drugi franjevci. U daljnjem iskazu ističe kako je znao izbacivati učenike iz konvikta i gimnazije, a tada nikakve intervencije nisu pomagale. Nadalje, svjedok tvrdi da se nekada izbacivalo za sitnice, a konvikt i gimnazija imali su izuzetno stroge kriterije odgoja i učenja. U širokobriješku gimnaziju upisivalo bi se po dva odjeljenja od 80 učenika, a maturiralo je oko 18 do 20 maturanata. Udio sjemeništaraca koji su bili samo u a) razredima bio je tek jednu trećinu, dok su ostali bili vanjski učenici. Konviktovaca je bila svega jedna trećina cijele gimnazijske populacije.[1062] U vrijeme travanjskog rata 1941. i bombardiranja Mostara četnici su zapalili selo Ilića. U to je vrijeme svjedok Jozo Tomašević Koška ostao u konviktu zajedno sa dvojicom učenika. Nadalje govori da su bili u strahu da će četnici prodrijeti u Široki Brijeg. Crkvena zvona su noću zvonila na uzbunu. Došao je fra Fabijan Paponja i rekao im slijedeće „Djeco, vi ne znate, i mali ste za shvatiti, evo povijest nekako kreće drugim putovima. Dr. Vladimir Maček, koji je izabran od hrvatskog naroda, predao je vlast neizabranom čovjeku. Nemojte se zaletjeti ni ovamo ni tamo. Čekajte i razmislite.

[1059] Iskaz svjedoka Ferde Vlašića BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., 76-77.
[1060] Svjedok Ivan Božić. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 108.
[1061] Iskaz svjedoka I. B. BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., 90.
[1062] J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 108.

Povijest će svoje reći: 'Bilo je na napisano na jednom mjestu živio Ante Pavelić, a mi napisali živio Maček'.“[1063]

Fra Marko (Andrija) Dragićević pripadao je miljeu gimnazijskih profesora koji su bili anglofili. Jedan bliski svjedok njegova odvođenja navodi kako je fra Marko Dragičević imao vrlo loše mišljenje o Nijemcima. Kada je njemačka vojska u svibnju 1943. okupirala prostorije gimnazije i konvikta na Širokom Brijegu, fra Marko Dragičević branio je učenicima gimnazije da budu u blizini Nijemaca.[1064]

Fra Leonard Rupčić također je pripadao miljeu gimnazijskih profesora koji su bili demokratski usmjereni.[1065] Rupčić je predstavljao demokratsku struju među mlađim profesorima gimnazije.[1066] Bivši učenik gimnazije Lj. B. u svojim sjećanjima spominje kako navodno nitko od profesora franjevaca nije pozdravljao pozdravom „Za dom spremni!“.[1067]

Fra Borislav Pandžić je pripadao onoj struji hercegovačkih franjevaca koji se nisu bavili politikom, odnosno bio je demokrat. Svjedok J. Š. u svojim sjećanjima navodi kako mu je šest godina fra Borislav Pandžić bio podmeštar i profesor u širokobriješkoj klasičnoj gimnaziji. U sjećanju nadalje ističe kako je Pandžić 1941. (vjerojatno u vrijeme lipanjskog ustanka) održao govor svojim učenicima plačući zbog sukoba između Hrvata i Srba ističući kako su to naša braća i da je užasna sramota da se međusobno istrebljujemo.[1068]

Bivši učenici franjevačke gimnazije svjedoče kako je klericima bilo zabranjeno čitati novine pa su se kod starijih svećenika raspitivali o vanjskom svijetu. Svjedok fra R. P. u svom sjećanju navodi kako su širokobriješki franjevci koji su tada bili u samostanu smatrali prodore Talijana i Nijemaca okupacijom. Između ostalog, govorili su kako će se morati povući s okupiranog teritorija i predviđali su propast sila Osovine. Navodno su franjevci na Širokom Brijegu u razdoblju od 1942. do 1944. isključivo slušali „radio London“ i „Slobodnu Jugoslaviju“. Fra Bonifacije Majić gotovo da nije propuštao slušati vijesti s frekvencija

[1063] Svjedok J. T. ističe kako je konviktu vladala silna pravednost, disciplina i razumijevanje. BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., 89.
[1064] J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 111.
[1065] *Isto*, 114.
[1066] Svjedok fra Vinko Dragićević. *Isto*, 115.
[1067] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz Lj. B., 67.
[1068] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz J. Š., 143.

navedenih radio postaja.[1069] Zanimljiv je podatak kako niti jedan pripadnik oružanih snaga NDH nikad nije kročio s oružjem u samostan. Na isti način ponašala se i njemačka vojska.[1070] Fra Tugomir Soldo navodi da su širokobriješki franjevci bili protiv odgajanja mladeži koja je otvoreno podržavala ustaški režim, stoga su nerijetko bili izloženi kritikama od strane dužnosnika tog režima. Kao primjer kritičkoga stava franjevaca Soldo ističe propovijedi fra Arkanđela Nuića i fra Svetozara Petrica u kojima upozoravaju roditelje da "ne daju sinovima ići u ustaše da ne bi podivljali".[1071]

Za razliku od tih profesora, fra Bruno Adamčik jedan je od rijetkih gimnazijskih profesora koji je otvoreno podržavao ustaški režim. Svjedok F. V. u svojim sjećanjima ističe da se fra Bruno navodno povukao zajedno sa hrvatskim civilima i vojnicima zato što nije volio komuniste, „mogao je mirne duše ostati na Širokom Brijegu jer se nije bavio politikom".[1072] Ondašnje tiskovine navode kako je fra Bruno Adamčik simpatizirao vlasti NDH.[1073] Fra Bruno, profesor glazbe i pjevanja u franjevačkoj gimnaziji, ravnao je učenički zbor i vodio je glazbeni prilog akademije za prvu obljetnicu uspostave NDH.[1074] Soldo tvrdi da je dijelio ustaške letke povjerljivim ljudima u Hercegovini i da je u proljeće 1945. postao ustaški vojni svećenik na terenu.[1075]

Fra Marko (Franjo) Dragićević je svjedok pokolja širokobrijeških franjevaca 7. veljače 1945. U to vrijeme bio je sjemeništarac koji je pohađao VI. razred franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu, a ostao je živ jer na sebi nije imao habit.[1076]

Kad je riječ o širokobriješkim franjevcima gimnazijskim profesorima, fra Tadija Kožul je bio pristaša vlasti NDH.[1077] Prema sjećanjima svjedoka D. Z. Kožul je navodno pozdravljao

---

[1069] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz R. P., 269-270.
[1070] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz S. G., 347.
[1071] T. Soldo, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 416.
[1072] J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 127.
[1073] N. Frivić, „Široki Brijeg: Vjerska i narodna svečanost na (Antunovo)", *Katolički tjednik* (Sarajevo), br. 25., 21. lipnja 1942., 8.
[1074] N. Frivić, „Široki Brijeg: Naknadna akademija uz državnu obljetnicu", *Katolički tjednik* (Sarajevo), br. 20., 17. svibnja 1942., 8. Dio članka nalazi se u knjizi: J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 308.
[1075] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 20-21. Usp. T. Soldo, „Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 414.
[1076] Marijan Sivrić, „Zločin u svetištu", *Slobodna Dalmacija* (Split), 7. veljače 1993., 4.
[1077] Izvješće UDB-e navodi kako je fra Tadija Kožul bio prvi suradnik fra Didaka Ćorića u organizaciji Ustaškoga pokreta u gimnaziji. BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 12-15.

„Za dom spremni, nas Hrvate.“[1078] Nadalje navodi kako su ga u ljeto 1943. neki prijatelji nagovarali da se upiše u Ustašku mladež. Odlučio se savjetovati s fra Tadijom jer mu je on bio dušobrižnik, no ovaj mu je nakon razgovora rekao da se ne mora upisati u Ustašku mladež.[1079] Fra Tadija Kožul je bio izraziti protivnik komunizma. Držao je mise po filijalama, a u svojim propovijedima govorio je protiv komunizma. Tako je u jednoj propovijedi na misi u selu Turčnovići 1944. govorio o komunizmu kao o jednom strašnom zlu koje je nastalo u Rusiji i primiče se k nama. Kao da nas čeka mučeništvo „trebamo biti hrabri i puni pouzdanja u Boga. Tada sam prvi puta čuo riječ 'Boljševici'. Naravno, tada nisam znao što to znači, no poslije sam to dobro upoznao i u teoriji i u praksi“.[1080] Zbog nedostupnosti arhivske građe možemo samo pretpostaviti kako je fra Tadija Kožul bio na crti hrvatske državnosti više nego li njegova subraća s kojima je ubijen i zapaljen u ratnom skloništu 7. veljače 1945..

Fra Oton Knezović se je na jednoj nedjeljnoj propovijedi u Posušju početkom srpnja 1941. pobunio zbog masovnih zločina nad Srbima u Hercegovini i javno osudio vlasti NDH. Nije prošlo dugo vremena kada su vlasti reagirale i uhitile ga te, ispitale i nakon toga protjerale u samostan na Široki Brijeg. Knezović je nakon javnog istupa protiv vlasti promijenio stav i postao simpatizer Ustaškog pokreta.[1081] Splitska *Slobodna Dalmacija* je nakon likvidacije širokobrijeških franjevaca u veljači 1945. objavila navodno pismo „ravnatelja“ širokobriješke klasične gimnazije fra Otona Knezovića, poglavniku Anti Paveliću od 4. ožujka 1944., koje je bilo upereno protiv stanovnika dalmatinskih gradova.[1082] Nema sumnje da je Knezović bio politički i intelektualno aktivan simpatizer Ustaškog pokreta i shodno tome se je dopisivao s poglavnikom Pavelićem.[1083] Soldo smatra kako se Knezović ne može obraniti od svojih pisama poglavniku Pavelića. Pisao je kojekakve žestoke

---

[1078] Taj svjedok smatra kako nikada nije mislio zlonamjerno jer se radilo o hrvatskom domoljubnom pozdravu. BiH – PVPMLPŠB, svjedočenje D. Z., 18. prosinca 2012.

[1079] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., 136-137.

[1080] Iskaz J. B. BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., 131. Usp. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 121.

[1081] Oton Knezović 13. lipnja 1942. slavio je svetu misu u samostanskoj crkvi na Širokom Brijegu a u propovijedi je istaknuo između ostalog istaknuo „da se danas žarko molimo sv. Anti za našeg velikog Poglavnika i hrvatsku slobodu“. N. Frivić, „Široki Brijeg: Vjerska i narodna svečanost na (Antunovo)“, *Katolički tjednik* (Sarajevo), br. 25., 21. lipnja 1942., 8. Usporedi: BiH – PVPMLPŠB, Opunomoćstvo UDB-e za srez Široki Brijeg, „Istorijat klera sreza Lištica, 1953., 8.

[1082] „Zato poslije rata treba te dalmatinske građane raseliti po Bosni, Slavoniji i Hrvatskoj – nigdje više od tri zajedno – a naseliti u gradove i primorske luke Ličane, Bosance, Hercegovce i Zagorce, jer će biti pouzdaniji i stvorit će čisti hrvatski naraštaj. Onda će Dalmacija biti Hrvatska“. Vidi: „Kakovu su nam sudbinu spremali. Direktor fratarske gimnazije u Širokom Brijegu u jednom pismu predlaže krvniku Paveliću da se okruni Zvonimirovom krunom i da raseli sve Dalmatince“, u: *Slobodna Dalmacija, glasilo jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Dalmacije*, (Split), 25. veljače 1945., br. 123., 3.

[1083] Fra Ante Marić, „Dr. fra Oton Knezović (27. siječnja 1890. – 19. listopada 1964.), u: u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 9 (2016), br. 1: 49.

budalaštine i Budaku, ali Soldo isto tako ističe da je Vladi NDH pisao i protiv pokolja Srba.[1084] Navodno Knezovićevo pismo objavljeno u *Slobodnoj Dalmaciji* je krivotvorina, a jedan od razloga za tu tvrdnju je i činjenica da fra Oton nije bio ravnatelj širokobriješke klasične gimnazije nego njezin profesor. Drugi razlog je očita OZN-ina obavještajna konstrukcija stvarnosti gdje se u članku objavljenom 25. veljače 1945. krivnja želi prebaciti na Hrvate iz Dalmacije kao na isključive krivce za pokolj širokobrijeških franjevaca. Bez obzira na tu obavještajnu konstrukciju stvarnosti činjenica jest da se je fra Oton Knezović iz žestokog protivnika ustaškog režima u ljeto 1941. pretvorio u najgorljivijeg pristašu toga režima među hercegovačkim franjevcima. U tijeku priprema za partizanski napad na Široki Brijeg 5. veljače 1945. Knezović je nagovarao fra Krunoslava Pandžića na napuštanje samostana u Širokom Brijegu jer su do njega su doprle vijesti kako ih partizani namjeravaju ubiti. Potonji mu je odgovorio da neće ići jer preko članova HSS-a pristaša partizanskog pokreta koji su obećali zaštitu franjevcima ima vezu s partizanima. Na takav je odgovor fra Oton Knezović otišao iz samostana.[1085] Knezović je imao pomagače u obavještajnoj strukturi vlasti NDH.[1086] Pri odlasku iz Širokog Brijega presvukao se u ustašku vojnu odoru i kasnije se zajedno sa hrvatskim civilima i oružanim snagama NDH povukao prema Austriji. Viđen je u povlačenju prema austrijskoj granici u djelomičnoj vojnoj odori.[1087] Prema iskazu bivšeg učenika franjevačke gimnazije Knezović je viđen pred sam ulaz u Maribor, nakon čega se prebacio na stranu Saveznika te uspio emigrirati u SAD.[1088] Jedan od pristaša ustaštva bio je i fra Bono Jelavić. Prema sjećanjima svjedoka je nedugo prije nego li su ga ubili pripadnici Jugoslavenske armije viđen blizu austrijske granice u ustaškoj vojnoj odori s vidljivim činom bojnika. Fra Bonu Jelavića su prema svjedočenju bivšeg učenika franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu u okolici Dravograda zarobili pripadnici JA, a tamo je posljednji put i viđen.[1089]

Profesor prava i sociologije fra Vendelin Vasilj je u vrijeme Drugog svjetskog rata predavao na studiju Bogoslovije u Mostaru. Bio je jedan od najcjenjenijih intelektualaca u Hercegovini u to vrijeme. Prije i za vremena trajanja rata objavljivao je rasprave, znanstvene članke i prikaze knjiga u časopisu *Luč*, almanahu *Stopama otaca*, *Hrvatskom narodu*,

---

[1084] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13., 18. Usp. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 410.
[1085] Svjedok fra Lucijan Kordić. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 84.
[1086] Razgovor sa svjedokom I. Z. koji je to čuo od jednog bivšeg pripadnika obavještajne službe NDH.
[1087] Iskaz don Aleksandra Borasa. A. Čuvalo, *Od Bleiburga do Ljubuškog*…, 79.
[1088] Iskaz Franje Borasa. A. Čuvalo, *Od Bleiburga do Ljubuškog…*, 94.
[1089] Iskaz don Aleksandra Borasa. *Isto*, 79.

Kalendaru sv. Ante… U doba djelovanja u Mostaru bio je i urednik biblioteke *Savremena pitanja – vjersko-znanstvene razprave za naobražene krugove* te je objavio monumentalno djelo *Filozofija komunizma*. Fra Vendelin Vasilj je još prije rata studirao u inozemstvu te je prihvatio ustaške ideje.[1090] Prema kasnije prikupljenim podatcima Službe državne bezbjednosti (SDB), fra Vendelin Vasilj je uz podršku fra Mladena Barbarića, fra Rufina Šilića, fra Nevinka Mandića i fra Ignacija Jurkovića aktivno djelovao među mladeži okupljenoj u „Hrvatskom katoličkom akademskom društvu Domagoj" i crkvenim organizacijama poput „Društva svetog Ante". Svi navedeni optuženi su za širenje ustaških ideja među mladeži. Uz te su članove Provincije simpatizeri Ustaškog pokreta bili i njezini mlađi članovi fra Metod Puljić i fra Celestin Medić.[1091]

Pristaša ustaštva bio je i fra Branko (Mate) Marić, profesor klasične glazbe u franjevačkoj klasičnoj gimnaziji s pravom javnosti na Širokom Brijegu. U vrijeme NDH je radio u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, na njegovu etnološkom odjelu. Fra Branko je bio blizak prijatelj poglavnika Pavelića. U vrijeme političkog i vojnog sloma NDH u svibnju 1945. povlačio se zajedno s poglavnikom prema Austriji i pobjegao s njim u Španjolsku.[1092] Soldo navodi kako širokobriješkim profesorima u prvoj polovini 1941. nije ni najmanje bilo drago što se je među učenike počela politika uvlačiti. Stariji profesori su došli u sukob s mlađim profesorima Glavašem, fra Brunom Adamčikom i fra Brankom Marićem. Potonji je radi toga bio poslan u samostan na Humac.[1093]

Fra Mladen Barbarić je na montiranom sudskom procesu u poraću osuđen na dugogodišnju robiju kao neprijatelj Jugoslavije. Prigodom saslušanja istaknuo je: „Ako nađete bilo kojeg čovjeka da sam uvrijedio, među muslimanima, Hrvatima i Srbima, odmah me ubijte". Mjesec dana nakon toga došao je isljednik i rekao mu kako je u pravu i da nitko nema primjedbu na njegov rad, ali da mora ići na sud. Fra Mladen je ponovno otišao na sud i „izražavao je samo svoje hrvatstvo, a to nije ni politika ni političarenje".[1094]

[1090] BiH – PVPMLPŠB, Odjeljenje državne bezbjednosti Mostar, „Analiza stanja u Zapadnoj Hercegovini", godina i autor nepoznati, 23-24.
[1091] BiH – PVPMLPŠB, Odjeljenje državne bezbjednosti Mostar, „Analiza stanja u Zapadnoj Hercegovini", godina i autor nepoznati, 24-25.
[1092] Fra Branko Marić djelovao je u Madridu i zatim u Švicarskoj. Bio je pod prismotrom UDB-e 70-ih godina prošlog stoljeća. Umro je 1974. u Zürichu. I. Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, 184-185.
[1093] *Isto*, 415.
[1094] Iskaz fra Vinka Dragićevića. Usp. M. Sivrić, „Zločin u svetištu", *Slobodna Dalmacija* (Split), 7. veljače 1993., 4.

Katolička Crkva je u razdoblju od 1941. do konačnog sloma NDH u svibnju 1945. podupirala hrvatsku državnost. Isto se je tako Crkva od uspostave nove države borila za samostalni život. Cezaropapizam je bio jedan od obilježja režima pod Pavelićevim vodstvom. Primjeri koji potkrepljuju tu tezu su miješanje u izbor mostarskog biskupa Čule u proljeće 1942., kao i križevačkog grkokatoličkog vladike Janka Šimraka.[1095] Katolička Crkva se je sukobila s ustaškim režimom zbog političkog uređenja, zbog postupka vlasti NDH prema Srbima, Židovima, Romima te zbog prisilnih prijelaza na katoličanstvo.[1096] Neosporno je također da je Katolička Crkva, kao i većina članova Hercegovačke franjevačke provincije, oduševljeno prihvatila utemeljenje nove države. Prema Ivici Šarcu stoji „činjenica da se nijedna dotadašnja vlast nije u tolikoj mjeri trudila materijalno skrbiti o području zapadne Hercegovine kao vlast NDH u iznimno teškim ratnim okolnostima".[1097] Vlasti NDH pomagale su obnovu gotovo uništenog franjevačkog samostana i crkve u Mostaru, ali i gradnju i obnovu župnih ureda i crkava na području Provincije. No neosporna je i činjenica da se Provincija zbog rasnih odredaba, pokolja i nasilnih prijelaza pravoslavaca na katoličanstvo u drugoj polovici 1941. otvoreno suprotstavila takovoj politici poglavnika Pavelića. Kasnije je došlo do otvorenih sukoba između Katoličke Crkve i države, koji su kulminirali miješanjem Pavelića u izbor katoličkih biskupa. Sukob između Katoličke crkve i države trajao je do konačnog sloma NDH.

Unatoč otporu Katoličke Crkve ustaškom režimu, bilo je onih svećenika i redovnika koji su bili pristaše Ustaškog pokreta. U Hercegovačkoj franjevačkoj Provinciji najzagriženiji pristaše ustaštva bili su fra Radoslav Glavaš, fra Didak Ćorić, fra Bruno Adamčik, fra Oton Knezović, fra Kruno Pandžić, fra Branko Sušak, fra Bono Jelavić, fra Branko Marić, fra Berto Dragičević…, ali i sekularizirani franjevci. Prije svega je riječ o fra Justinu Mediću, fra Dani Zupcu, fra Anzelmu Čulini i fra Hinku Prliću. Koliko su štete nanijeli Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji sekularizirani franjevci ukazat ćemo na primjeru Anzelma Čuline.[1098] Fra Vendelin Vasilj u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 4. studenog 1945. ističe kako je fra Anzelmo Čulina ostavio loš dojam na neke članove Provincije svojim ponašanjem,

---

[1095] S. Kljaić, *Nikada više Jugoslavija…*, 77-78.
[1096] *Isto*, 79.
[1097] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 153-154.
[1098] U drugoj polovici 1941. na svoju je ruku, bez odobrenja provincijala, postao vojni dušobrižnik u domobranstvu. Protjeran iz reda sekularizirao se 12. studenog 1942. i postao svećenik VHRbosanske nadbiskupije. T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata", 437.

odnosno disciplinom. Fra Vendelin im je odgovorio kako je fra Anzelmo Čulina „jedna žalosna iznimka, zato smo ga i potjerali iz Reda a nismo čekali da sam ode“![1099]

Kad je riječ o Rafaelu (Justinu) Mediću, on u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 1. kolovoza 1945. ističe kako se nalazi u Austriji sa 49 evakuirane djece, odnosno pitomaca Poglavnikovog dječačkog zavoda iz Hrvatske, koja su ostala bez roditelja. U pismu navodi da ih želi predati Međunarodnom crvenom križu, no strahuje da ne dođu u partizanske ruke. Moli fra Dominika da se nekako pobrine za djecu i smjesti ih u Rim.[1100]

Fra Dominik Mandić u pismu upućenom fra Rafaelu Mediću 12. prosinca 1945. navodi kako nažalost ništa ne može učiniti za smještaj djece u Italiji. Moli fra Rafaela Medića da se skrbi o djeci koliko god duže može i da zatraži pomoć od UNRRA-e (Uprave Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu, akronim od engl. United Nations Relief and Rehabilitation Administration). U zaključnom dijelu pisma navodi kako šalje novac i božićne darove za djecu te ga moli da im prenese poruku da se mole za Domovinu.[1101]

Bez obzira na političku pripadnost koju su gajili hercegovački franjevci u vremenu rata, 66 članova Hercegovačke franjevačke provincije ubijeno je od partizana u Drugom svjetskom ratu. U jednom izvješću Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) ističe se kako je krajem 1943. u redovima katoličkih svećenika franjevaca došlo do ideološke podjele. Širokobriješki franjevci podržavali su Ustaški pokret prije rata i uspostavu NDH, da bi potom oštro osudili Ustaški pokret i njemačku vojsku. Nakon što je sukob sve više eskalirao, tvrdili su da će Njemačka izgubiti rat i to su javno propovijedali. Kritizirali su i oštro osuđivali ponašanje i djelovanje ustaša, čime su utjecali na narod spomenutog kraja, a doprinos je bio odvajanje od Ustaškog pokreta koji je imao presudan utjecaj na katoličko stanovništvo.[1102]

Nekadašnji učenik franjevačke gimnazije Franjo Boras je istaknuo kako širokobriješki profesori franjevci nisu pripadali Ustaškom pokretu niti su dozvoljavali učenicima da budu pripadnici Ustaške mladeži. Strogo su zabranjivali bilo kakvo bavljenje politikom. „Bili su liberali i demokrati te su pripadali demokratskom zapadnoeuropskom sustavu“.[1103] Gotovo identično misli njihov bivši učenik svjedok S. T., koji u iskazu tvrdi da „imam jednu sliku o sveukupnom svećenstvu u Širokom Brijegu, o svim fratrima, koji su za nas onda bili anglofili. Što se tiče njihove političke orijentacije, na nas nije nikada prenesena ni kroz komunikaciju ni

[1099] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 3, f. 269-270.
[1100] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 3, f. 189-190.
[1101] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1945., f. 69.
[1102] Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* (Sarajevo – OKO, 1998.), 182-183.
[1103] M. Sivrić, „Zločin u svetištu“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 7. veljače 1993., 4.

kroz predavanja. Nikad nisam čuo ni zapazio da je netko od njih pohvalio Nijemce u smislu ponašanja. Oni su bili hrvatski orijentirani, ali nisu politički djelovali.“[1104]

Zagrebački nadbiskup Stepinac je u pastirskom pismu od 20. rujna 1945. istaknuo: „Tko može dokazati da su toliki na smrt osuđeni katolički svećenici uistinu zločinci koji zaslužuju smrtnu kaznu. Zar su oni svi bili koljači? Tako su, npr. u franjevačkom samostanu u Širokom Brijegu poubijani bez sudskog postupka svi franjevci koji su se tamo nalazili – njih 28 – premda nitko od njih nije uzeo puške u ruke, a kamoli se borio protiv NOV, kako ih se lažno optuživalo – i premda su gotovo svi bili poznati kao protivnici fašističke ideologije“.[1105]

11.8. Hercegovački franjevci i odnos prema talijanskoj vojnoj vlasti u Hercegovini

Kraljevina Italija je početkom Drugog svjetskog rata formalno bila saveznik NDH. Međutim, u stvarnosti je pokušavala na sve načine oslabiti vlast NDH i zauzeti što veći dio njezina teritorija. Uz to je talijansko zrakoplovstvo u Travanjskom ratu operativno djelovalo na području Hercegovine i nepotrebno bombardiralo franjevačku crkvu i samostan u Mostaru teško ju oštetivši. Taj je čin nagovijestio čitav niz sukoba između talijanskih vojnih vlasti s jedne strane i hercegovačkih franjevaca s druge strane. Fra Paško Martinac je u drugoj polovici travnja 1941. boravio kao župnik u franjevačkom samostanu u Slanom. Istaknuo je da su za razliku od postrojbi NDH talijanski vojnici rušili i pljačkali sve čega su se dokopali u samostanu i oko samostana. Opljačkali su samostansku hranu, pokućstvo i knjige iz samostanske knjižnice, od kojih su mnoge uništene.[1106]

Provincijal Pandžić je preko fra Dominika Mandića nastojao od talijanske vlade izvući ratnu odštetu. Fra Dominik Mandić u pismu upućenom provincijalu fra Krešimiru Pandžiću 6. rujna 1941. navodi i kako nije uputio molbu za obnovu oštećene crkve i samostana u Mostaru na Benita Mussolinija jer je čuo kako od toga neće biti koristi. Mandić ističe kako se Talijani pravdaju tako što kažu da nisu krivi zbog nekoliko zalutalih bombi koje su pogodile franjevačku crkvu. Nadalje smatraju da je njihova država pobjednica u ratu, pa prema tome

---

[1104] BiH – PVPMLPŠB, iskaz S. T. u Zagrebu, 26. siječnja 2016., 6.

[1105] Na upit javnog tužitelja tko mu je dao te podatke. Optuženi nadbiskup Alojzije Stepinac odgovara da „to može kazati mostarski biskup.“ Milan Stanić, *Suđenje, Lisaku, Stepincu, Šaliću i Družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima* (Zagreb: Štamparija „Rožankowski, 1946.), 276. Vidi: „Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih Konferencija u Zagrebu, dne 20, rujna 1945.“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 3 (2009), br. 2: 9-17.

[1106] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 205.

nije dužna plaćati bilo kakve odštete. Kad je riječ o potpori franjevačkog reda u Vatikanu, na sjednici generalnog definitorija odlučeno je da se ne daje potpora u novčanim prilozima, nego da se Provinciju oslobodi plaćanja Kontribucije za Generalnu Kuriju unaprijed za tri godine. Fra Dominik Mandić ističe kako je prihvatio taj prijedlog, jer je povoljniji za Provinciju.[1107]

Provincijal Pandžić sastao se 10. lipnja s Pavelićem u Zagrebu kako bi dobio sredstva za obnovu oštećene crkve u Mostaru. Potonji nije mogao ispuniti zahtjev jer su rasli državni izdaci za potrebe oružanih snaga NDH.[1108] Nekoliko mjeseci kasnije za popravak samostana angažirao se fra Radoslav Glavaš, koji je u pismu upućenom provincijalu Pandžiću 9. listopada 1941. dao upute kako napraviti molbu za novčanu pomoć popravka bombardirane crkve.[1109] Nije prošlo mnogo vremena i Tajništvo za javne radove vlasti NDH odobrilo je novčanu pomoć. Provincijal je 12. listopada 1941. potpisao potvrdu za novčanu pomoć koju je Provincija dobila u iznosu od 200.000 kuna iz glavne blagajne NDH na ime državne pomoći za popravak crkve u Mostaru.[1110]

Bilo je lakše popraviti materijalna oštećenja nego li popraviti prekinuto povjerenje između talijanskih vojnih vlasti i hercegovačkih franjevaca. Uz to su Talijani poticali širenje sukoba s franjevcima. Tako fra Serafin Dodig u pismu upućenom provincijalu fra Krešimiru Pandžiću javlja o talijanskoj premetačini kuće i šamatorija u Gorici (Sovići), gdje su našli nešto oružja. Nadalje ističe kako su njega i fra Veselka Milasa Talijani uhitili i zatvorili u Imotskom. Moli Provincijala da se što prije zauzme za njih dvojicu.[1111] Mjesec dana kasnije gvardijan franjevačkog samostana u Imotskom fra Ćiril Ujević u pismu od 27. listopada izvješćuje provincijala Pandžića da su Talijani zatvorili fra Veselka Milasa. U daljnjem tekstu pisma navodi kako je Milas u prvoj polovini mjeseca rujna bio izvan teritorija talijanskih vojnih vlasti radi zdravstvenih problema. Talijanski vojnici su nakon premetačine u župnoj kući našli jednu lovačku pušku za koju Milas nije znao otkuda se pojavila. Nadalje su donosili nekakva oružja za koje također nije znao otkuda i tko je vlasnik. Talijani su zatražili njegove osobne podatke. Na upit talijanskih vojnika otkuda mu puška odgovorio je kako nije vlasnik oružja i da tu pušku prvi put vidi. Vojnici su uzeli iskaz od župnika fra Serafina Dodiga i uvečer 19. rujna odvezli su ih vojnim automobilom u sudski zatvor u Imotskom. Dvojica franjevaca odležali su u tom zatvoru sve do 1. listopada, kada su ih preselili u samostanski

---

[1107] BiH –AFP – SP, sv. 134., godina 1941., f. 314.
[1108] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944*., 66.
[1109] BiH –AFP – SP, sv. 134., godina 1941., br. 871/41., f. 298.
[1110] BiH –AFP – SP, sv. 134., godina 1941., br. 871/41., f. 299-300. Vidi: BiH –AFP – SP, sv. 134., godina 1941., br. 963/41., f. 354-357., BiH –AFP – SP, sv. 134., godina 1941., br. 995/41., f. 394.
[1111] BiH –AFP – SP, sv. 134., godina 1941., br. 871/41., f. 266.

zatvor.[1112] Fra Serafin Dodig, protivnik ustaškog režima, čekao je smrt strijeljanjem živeći u župnom stanu. Gvardijan imotskog samostana Ujević osobno se zauzeo kod talijanskog pukovnika za fra Serafina Dodiga, pa je potonji naposljetku oslobođen zahvaljujući njegovu angažmanu.[1113]

Talijanske vojne vlasti nastojale su disciplinirati hercegovačke franjevce zbog oduševljenja, ali i njihove početne očigledne potpore uspostavi nove države. Talijanska su karabinjeri po reokupaciji Hercegovine u jesen 1941. otvoreno provodili kaznene ekspedicije protiv hrvatskog pučanstva i franjevaca u Hercegovini. U izvješću oružničke postaje Široki Brijeg upućenom 16. rujna kotarskoj oblasti Mostar navodi se kako je 15. rujna u 4.45 sati iz Mostara u Široki Brijeg došla talijanska motorizirana satnija pod punom ratnom spremom. Ta je satnija odmah po dolasku na Široki Brijeg opkolila i detaljno pretresla franjevački samostan. Pronašli su dvije lovačke puške i jedan revolver starinskog porijekla, odnosno trofejni pištolj. Riječ je o jednoj muzejskoj puški iz otomanskog razdoblja, To oružje pripadalo je lovcima fra Tomi Zupcu i fra Boni Jelaviću. Uz njih je lovačku pušku posjedovao i fra Damjan Rozić.[1114] Talijani su prilikom pretresa samostana uhitili gvardijana fra Božu Bubala i ukrali tri zlatna kaleža.[1115] Talijanska je postrojba zajedno sa uhićenim Bubalom u četiri sata poslijepodne krenula u Mostar.[1116] Fra Bože Bubalo je nakon jednodnevnog zadržavanja u mostarskom zatvoru pušten na slobodu jer je utvrđeno da je riječ o trofejnom i muzejskom oružju. Talijanska vojno obavještajna služba držala ga je pod nadzorom kao i ostale hercegovačke franjevce.[1117]

Sličnu premetačinu Talijani su proveli u franjevačkom samostanu u Mostaru. Talijanski karabinjeri su dobili informaciju kako mostarski franjevci u samostanu drže skladišta oružja i streljiva pa su u popodnevnim satima 22. lipnja 1942. izvršili premetačinu samostanske crkve u Mostaru. Gvardijan samostana u Mostaru prvo im je otvorio vrata samostana za premetačinu i u toj akciji nisu ništa pronašli. U kronici Provincije navodi se kako je takav postupak među Hrvatima katolicima izazvao veliko ogorčenje. Provincijal Pandžić je protestirao na talijanskom konzulatu i kod zapovjednika divizije Murge. Talijanske vojne

---

[1112] BiH –AFP – SP, sv. 134., godina 1941., f. 340.
[1113] Vinko Dragičević, „Fra Serafin Dodig i njegov odnos prema partizansko – komunističkoj vlasti„ u: *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva "Fra Leo Petrović i 65 subraće"* 1 (4), br. 1: 12-13.
[1114] Iskaz svjedoka R. P. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, 268.
[1115] Kasnije su kaleži vraćeni u širokobriješki samostan.
[1116] Republika Srbija (dalje: RS), Vojni arhiv Ministarstva obrane Republike Srbije – Sektor za politiku obrane (dalje: VAMORS), Izvješće oružničke postaje Široki Brijeg tajno br. 152 od 16. rujna 1941. upućenom kotarskoj oblasti Mostar, kutija 235, br. 16/2-a
[1117] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…,* 51.

vlasti obećale su dati pismenu potvrdu kako nisu ništa našli, no mostarskim franjevcima potvrda nikada nije uručena.[1118]

Izvori ukazuju na to kako je talijansko vojno svećenstvo na području Velike župe Hum na sve načine potkopavalo Hercegovačku franjevačku provinciju šaljući Svetoj Stolici netočna izvješća. Fra Radoslav Glavaš ističe kako je talijansko vojno svećenstvo stalo na stranu talijanskog fašizma i priklonilo se zatiranju hrvatskog naroda. U članku navodi kako su talijanski vojni kapelani lažno optuživali hrvatsko svećenstvo na mjerodavnim crkvenim mjestima. Nadalje Glavaš optužuje talijanske vojne svećenike da su mirno gledali ubijanje Hrvata. U daljnjem tekstu članka ističe kako se kod stvaranja hrvatske države i za vrijeme revolucije dogodilo bezakonje koje hrvatska vlada u onom trenutku nije bila u stanju spriječiti. Navodi da je to ponukalo talijanske časnike i njihove duhovnike na kampanju ocrnjivanja hrvatskog svećenstva na najvišem mjestu, jer prema njima hrvatski narod nije dostojan slobode i države: „Na više mjesta talijanska vojska pokrala je crkve, a drugdje pogazila svetinje. Od brojnih takvih djela značajan je slučaj u župi Goranci kod Mostara, gdje su u župskom stanu razbili križ, a kod mještanina Ivana Džidića uništili svete slike. U istom mjestu stavili su talijanski vojnici eksploziv pod križ, koji se nalazio na raskršću putova. Za vrijeme strijeljanja bravara Stjepana Solde, u Mostaru 22. listopada 1941., talijanski vojni kapelan zapalio je cigaretu i smijuckao se umjesto da nevinog čovjeka utješi“.[1119]

Talijanska antikomunistička milicija, odnosno četnici pod talijanskom zaštitom, činili su masovne zločine nad Hrvatima u Hercegovini. Tako se u dnevnom izvješću Ministarstva vanjskih poslova upućenom državnom tajniku pri predsjedništvu vlade Vjekoslavu Vrančiću navodi kako je 3. listopada Mostarom prošla skupina od četiri do pet tisuća četnika pod vodstvom talijanskih časnika. Pučanstvo je bilo uznemireno. Papinski legat Giuseppe Ramiro Marcone je prilikom svečanosti ustoličenja novog biskupa Čule donekle ublažio odveć napetu situaciju u Mostaru. Talijanski general Paride Negri je poduzeo mjere sigurnosti i nije napravljen nikakav izgred od stane četnika u Mostaru. Nakon što su četničke postrojbe 12. listopada krenule prema sjeverozapadu, u selu Goranci opljačkali su više kuća i crkvu, dok su u Bogodolu ubili 30 civila i opljačkali selo. U selu Dračenici zaklali su 92 osobe, u Rakitnu su

[1118] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 94 i 138.
[1119] Radoslav Glavaš „Talijanska bilanca i Hrvati. Držanje talijanskih vojnih svećenika u okupiranim našim krajevima“, u: *Spremnost, misao i volja ustaške Hrvatske*, 10. listopada 1943. br. 85: 3.

zaklali tri osobe i strijeljali jednog oružnika. Četnici su 6. rujna 1942. napali Prenj i poubijali nekoliko civila te mjesnog župnika don Vidu Puticu.[1120]

Četnički zločini nad hrvatskim pučanstvom i podrška koji su uživali kod talijanskih vojnih vlasti uznemirila je katoličko svećenstvo. Fra Radoslav Glavaš bio je izraziti protivnik talijanskih vojnih vlasti, ali isto tako i protivnik izaslanika Svete Stolice Giuseppea Ramira Marconea koji mu je prijetio izopćenjem iz Katoličke Crkve poradi miješanja u izbore mostarskog biskupa Čule.[1121] Do fra Radoslava Glavaša su dopirale razne informacije, pa tako i one o Marconeovu djelovanju. Zbog manjkavosti izvorne arhivske građe i nedostatka historiografskih izvora možemo pretpostaviti kako je sukob između Glavaša i papinskog delegata Marconea bio političke, a ne vjerske naravi.[1122] Glavaš u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 20. veljače 1944. između ostalog ističe i kako zbog državničke službe u nekim prigodama mora koristiti civilno odijelo. Moli fra Dominika da isposluje dozvolu kod generala franjevačkog reda, odnosno da mu general dade ovlast da u nekim svečarskim prigodama može skinuti franjevački habit.[1123] Pismo ukazuje da je Glavaš bez obzira na stav prema Marconeu ostao vjeran Katoličkoj Crkvi.

Talijansko vojno zrakoplovstvo je u vrijeme operativnog djelovanja protiv partizana u Hercegovini u razdoblju od 1942. do 1943. bombardiralo franjevačke crkve i samostane u Duvnu i Konjicu, župne crkve u Posuškom Gracu, Gorici i u Grudama. Radilo se o svjesnom odabiru ciljeva. Nakon bombardiranja uslijedio bi prodor talijanskog pješaštva u kojima su pljačkani franjevački samostani, župni uredi i crkve diljem Hercegovine.[1124] Gotovo identičnim postupcima protiv Hrvata u Dalmaciji vodio se zapovjednik V. zbora general Renato Coturria.[1125]

Talijanska vojska je okupirala zgrade franjevačkih samostana na Širokom Brijegu, Humcu, Čapljini i Duvnu. Župnik fra Valentin Zovko u župnoj kronici Kočerina početkom 1943. opisuje kako su Talijani uzimali i krali od lokalnog hrvatskog pučanstva. U župskoj ogradi posjekli su više od pedeset komada raznih stabala i voćaka. Druga talijanska postrojba je došla početkom travnja 1943. u Kočerin gdje su opljačkali kapelicu, uništili i ukrali misno

---

[1120] RS – VAMORS, dnevno izvješće Ministarstva vanjskih poslova, odsjeka za romanske zemlje br. 279 od 29. listopada 1942., kutija 286, f. 4., dokument 50.
[1121] HR – HDA – SDS RSUP SHR – 1561., br. dosjea 301189, iskaz fra Radoslava Glavaša, 20-24.
[1122] Čak ni Massuci, Marconeov tajnik ne spominje nikakav sukob između Marconea i Glavaša. Giuseppe Masucci, *Misija u Hrvatskoj. Dnevnik od 1. kolovoza do 28. ožujka 1946*., (Madrid: Editorial „Drina“, 1967.)
[1123] BiH, AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 3, f. 8-9.
[1124] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944*., 204.
[1125] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 270, BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 271-274.

odijelo i kalež iz kapele.[1126] Fra Jerko Boras u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 2. kolovoza 1943. između ostalog ističe kako je 17. srpnja premješten u Slano. Navodi kako je našao samostan pun talijanske vojske, razlupan i opljačkan, dok u samostanu nije bilo ništa od životnih namirnica osim žita i ulja za desetak dana. U daljnjem tekstu pisma ističe kako su deset dana noćili u privatnim kućama izvan samostana dok nisu napokon dobili četiri sobice u zapadnom krilu samostana.[1127]

Bilo je i hercegovačkih franjevaca koji su imali visoko mišljenje o talijanskim vojnicima. Fra Sebastijan Lesko u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 18. siječnja 1942. navodi kako se u Duvnu nalazi mnogo Talijana, pobožnih i uslužnih: „Da nije Talijana četnici i komunisti sve bi popalili, najprije franjevački samostan i crkvu“.[1128] Lesko je Mandiću nakon odlaska iz Duvna na liječenje u Mostar uputio 28. listopada 1942. pismo u kojem navodi kako će mu poslati pošiljku po jednom mladom talijanskom pilotu. U pismu hvali talijanskog bojnika jer svako jutro ide na misu, ministrira na misi i dijeli kruh djeci ministrantima. „Kad bi ostali bili bar slični njemu – ne bi nas led bio kao što nas bije“![1129] Fra Jerko Boras u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 3. kolovoza 1942. navodi kako su Konjic, Rama, Livno i Duvno devastirani četničkim pustošenjima. U daljnjem tekstu pisma ističe kako su talijanski vojnici spasili Konjic i ponovno uspostavili svoju vlast u tom mjestu. Mišljenja je kako jedino talijanski vojnici mogu zaštititi Široki Brijeg, Ljubuški i Mostar. Smatra kako se oružane snage NDH i Kraljevine Italije u Hercegovini svim snagama bore protiv četnika i žrtvuju svoje živote.[1130] Provincijal Pandžić u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 23. kolovoza 1942. ističe kako je na njegovu molbu talijanski general poslao postrojbu jačine 1.000 vojnika kako bi obranili samostan i crkvu na Širokom Brijegu od mogućeg napada četnika.[1131] Ako se stvari sumiraju može se zaključiti kako nisu svi talijanski vojnici i njihovi postupci bili loši – no to ne znači da su spomenuti fratri imali općenito visoko mišljenje o talijanskim vojnicima i da općenito njihovo djelovanje nije bilo negativno.

[1126] http://www.kocerin.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=4, Zapisi župnika fra Valentina Zovke, pristup ostvaren 19. IX. 2018.
[1127] Navodi kako je fra Paško Martinac primio izbjeglice u samostan također. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 158-159.
[1128] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 176.
[1129] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 278.
[1130] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 199-200.
[1131] Između ostalog u pismu navodi kako hrvatske vojske nažalost nema, premalo ih je i nisu dobro naoružani. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 215. Provincijal Pandžić je izmijenio sadržaj pisma i ponovno ga poslao 4. rujna fra Dominiku Mandiću. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 218.

Kasniji provincijal fra Leo Petrović u jednom pismu upućenom zapovjedniku obalnog odsjeka „Neretva“ i povjereniku za javni red i sigurnost generalu Adolfu Sabljaku početkom listopada 1944., opisuje štetu koju su nanijele partizanske, četničke i talijanske postrojbe. U pismu je istakao kako su talijanske postrojbe pljačkale ne samo kuće nego i crkve, dok su ukradene predmete naokolo prodavali. Navodi kako ne postoji nijedna župna kuća koja nije više ili manje nastradala, što od pljačke što od talijanskog bombardiranja. Četnička i partizanska ubojstva i pljačkanja po Hercegovini zaustavljena su u proljeće 1943. godine. Kraljevina Italija je kapitulirala u jesen 1943., a talijanski vojnici su se u najvećem dijelu predali Nijemcima. U franjevačke rezidencije u Hercegovini su se umjesto talijanskih uselile njemačke postrojbe.[1132]

Fra Bernardin Smoljan u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 15. kolovoza 1943. ističe kako je hrvatski narod pozdravio pad Benita Mussolinija, prijatelja i garanta ustaškog režima. Navodi kako se narod veseli takvom razvoju događaja jer smatra kako će rat brzo završiti.[1133] Slično razmišljanje dijelila je upravljačka struktura Hercegovačke franjevačke provincije. Tako provincijal Petrović u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 8. listopada 1943. između ostalog ističe: „Za Talijana je bilo mnogo i mnogo teže. Sretan im put, i nikada se ne vidjeli na bijelom svijetu.“[1134]

11.9. Hercegovački franjevci i odnos prema četničkom pokretu

Hercegovačka franjevačka provincija je u Drugom svjetskom ratu pretrpjela znatna razaranja i pljačku župnih ureda, samostana i crkava od strane pripadnika raznih četničkih postrojbi. Četnici su zlostavljali nekoliko članova Provincije. Fra Jerko Boras u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 3. kolovoza 1942. ističe kako su četnici fra Sebastijanu Leski u Duvnu prislonili revolver na čelo. Preživio je, ali i dobio živčani slom.[1135] Jedna četnička skupina je na putu prema Mostaru iz Nevesinja 8. prosinca 1942. zaustavila mjesnog

[1132] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 318.
[1133] Zaključuje kako se boji da teritorij Hercegovine ne postane ratno poprište, jer bi se u tom slučaju, poslije haranja i paljenja sa strane četnika i partizana ova zemlja bila doista pretvorena u sama gorišta. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 277.
[1134] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 170.
[1135] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 1, 199-200.

župnika fra Viktora Nuića, maltretirala ga i potom pustila.[1136] Župnik fra Vikor Nuić je 23. veljače 1943. napustio Nevesinje radi pritiska četnika i otišao u Mostar.[1137]

Nakon četničkog napada na župnu kuću i crkvu u Konjicu franjevci i časne sestre pobjegli su prema Sarajevu. Četnička pustošenja Hercegovine na području zapadno od rijeke Neretve su nastavljena početkom 1943. Te postrojbe su 24. veljače zapalili selo Gorance. Župnik fra Emil Stipić je život spasio bijegom. Četnička skupina u pratnji jedne talijanske postrojbe provalila je 25. veljače u župni stan u Vrdima, da bi ga opljačkali i jedno vrijeme koristili kao boravište.[1138]

Župna kuća i crkva u selu Gorica je opljačkana 5. ožujka 1943. od strane četnika. Deset dana kasnije jedna postrojba 7. SS dragovoljačke divizije Prinz Eugen zaposjela je veći dio župnog stana u Gorici. Ta je postrojba koristila župni stan kao boravište do 24. studenog, kad su je zamijenile postrojbe Wehrmachta.[1139] Četnička postrojba iz Bileće upala je 6. ožujka u selo Kočerin, pritom opljačkala župni stan i uhvatila te zlostavljala mjesnog župnika fra Valentina Zovku. Pretpostavljam da su Talijani spriječili mučenje i ubojstvo fra Valentina Zovka, koji je tada preživio upad u Kočerin.[1140] Trojica pripadnika četničke postrojbe iz Bileće dovela su 7. ožujka fra Valentina Zovku pred konvikt u Širokom Brijegu. Pitali su upravitelja konvikta za prenoćište, na što im je potonji rekao kako u konviktu nema mjesta zbog učenika i talijanskih vojnika koji su zauzeli sve prostorije. Jedan od četnika počeo je vikati na upravitelja konvikta optužujući širokobriješke franjevce za ubijanje srpskog pravoslavnog pučanstva. Događaj ispred konvikta prošao je bez incidenta, a trojica četnika otišla su potražiti smještaj u Širokom Brijegu.[1141]

Jedna četnička postrojba je 10. veljače 1943. upala u Posuški Gradac. U selu su opljačkali mjesnu crkvu i župni stan. Župnik fra Milivoj Bebek je pobjegao prema Grudama

---

[1136] Tomislav Puljić, rođen 1928. godine u Vinkovcima. Iskaz je dao 8. srpnja. 2015. u Vinkovcima. Izvornik iskaza nalazi se u privatnoj arhivi prof. Marijana Mandića u Mostaru. Kad je riječ o zlostavljanju fra Viktora Nuića spominje se nadnevak 6. siječnja 1943. Andrija Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.* (Mostar, Franjevačka knjižnica i arhiv, 1998), 231.
[1137] Andrija Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.* 270.
[1138] *Isto,* 238.
[1139] *Isto,* 251.
[1140] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2., mapa 2., snimak 2911.
[1141] Fra Robert Jolić, „Okrutno umoren kočerinski župnik fra Valentin Zovko (1889.-1945.)“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće,* 7 (2011), br. 2: 54., A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 174.

da bi se ponovno vratio 14. ožujka u Posuški Gradac. Našao je opljačkan i neuporabiv župni stan.[1142]

Historiografski izvori ukazuju kako nije postojala suradnja između hercegovačkih franjevaca i pripadnika četničkog pokreta. Očigledno se radilo o ideološko-političkim i civilizacijsko suprotstavljenim stranama. Kada bi god četnička skupina upadala u selo ili neko veće mjesto hercegovački franjevci bi pobjegli i na taj način sačuvali život. Fra Berto Dragičević i fra Bono Jelavić su bili iznimka od članova Provincije. Zapovijedali su naoružanim skupinama mjesnog hrvatskog pučanstva kako bi zaštitili živote i imovinu od četnika i partizana. Talijanske vojne vlasti organizirale su četnike i sustavno ih naoružavali kao „antikomunističku miliciju". Isto tako zabilježeno je da su prešutno odobravali mnoge zločine nad hrvatskim pučanstvom. Međutim, činjenice pokazuju i da bi mnogi hercegovački franjevci bili bi ubijeni od četnika da nije bilo talijanske zaštite.

11.10. Hercegovački franjevci i odnos prema njemačkoj vojnoj vlasti u Hercegovini

Kapitulacija Kraljevine Italije u rujnu 1943. proizvela je val oduševljenja kod svih članova Provincije. Razlog takvog oduševljenja hercegovačkih franjevaca leži u činjenici da su njemačke postrojbe slomile vojnu moć talijanskih i četničkih te pogotovo partizanskih postrojbi, kojima su nanijele znatne gubitke. Između ostalog da je oduševljenju pridonijelo i raskidanje Rimskih ugovora, odnosno bar formalno priključenje anektiranih krajeva na Jadranu Hrvatskoj.

Fra Bonicije Rupčić u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 26. svibnja 1943. između ostalog navodi kako su početkom svibnja postrojbe oružanih snaga Njemačke i NDH prešle u istočnu Hercegovinu. Takav događaj izazvao je veliko veselje među hrvatskim pučanstvom. Nijemci su vršili racije i četnici su se povlačili. U daljnjem tekstu pisma ističe kako još uvijek traje racija na četnike i da je uhvaćeno samo 3.000 četnika. Navodi kako su ostali četnici pobjegli u šumu, a njihove vođe su pod zaštitom Talijana udaljene na sigurno mjesto. U daljnjem tekstu pisma ističe kako Talijani pomalo napuštaju Mostar.[1143] Kad je riječ o partizanskom pokretu u Hercegovini, fra Dionizije Lasić u pismu upućenom fra Dominiku

[1142] *Isto*, 274.
[1143] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 66.

Mandiću 19. lipnja 1943. ističe kako partizana po BiH ima sve manje ponajviše zahvaljujući njemačkom operativnom djelovanju protiv partizana.[1144]

Jedan od razloga početnog oduševljenja njemačkom vojnom vlasti u Hercegovini od strane članova Provincije je vjerovanje da će njemačka vojska obnoviti gospodarstvo i prometnu infrastrukturu koja je bila glavna meta diverzija četnika i partizana. Zbog oskudice hrvatskog stanovništva u Hercegovini, što zbog rata, pljački i diverzija na glavne prometnice te zbog ljetnih suša, očekivalo se da će Nijemci spasiti situaciju.[1145]

Fra Bonicije Rupčić u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 7. listopada 1943. između ostalog ističe kako su Nijemci vrlo korektni te da u Provinciji vlada savršeni mir i red otkad su oni preuzeli vlast. Navodi kako su fra Fabijan Paponja, fra Mijo Čuić i fra Didak Ćorić u Slavoniju otišli tražiti način za osiguranje zimnice jer je suša uništila usjeve.[1146] Kako to obično biva, početno oduševljenje hercegovačkih franjevaca njemačkim vojnim vlastima pretvorilo se u sukobe koji će potrajati do konca rata. Razlog sukobima leži u postupku zauzimanja franjevačkih samostana i župnih ureda diljem Hercegovine od njemačkih postrojbi. Najviše štete franjevačkom samostanu na Širokom Brijegu zadale su njemačke vojne postrojbe. Ondašnji širokobriješki gvardijan fra Bože Bubalo u pismu od 2. travnja 1943. upućenom fra Dominiku Mandiću između ostalog ističe kako je njemačka vojska zaposjela cijelu gimnaziju, dio konvikta, dobar dio sjemeništa i samostana.[1147] Riječ je o postrojbama 7. SS dragovoljačke gorske divizije Prinz Eugen.[1148]

Provincijal Pandžić u pismu od 16. svibnja upućenom fra Dominiku Mandiću navodi kako neće biti dostatna dozvola u za preseljenje novicijata u Humac. U pismu ističe kako su njemački vojnici na Humcu zaposjeli čitavo sjemenište. Nadalje su isti zauzeli u Širokom Brijegu gimnaziju i sjemenište te dio samostana i konvikta. U Posušju su Nijemci zauzeli novu kuću, tako u Duvnu i Konjicu s iznimkom nekoliko soba za fratre. U daljnjem tekstu pisma navodi kako u Čapljini u rezidenciji ima nešto Talijana. Ističe kako je za držanje novicijata potrebna iznimna dozvola.[1149]

Fra Bernardin Smoljan u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 8. srpnja 1943. ističe kako njemačke i talijanske postrojbe od polovine kolovoza 1942. stanuju u humačkom

[1144] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 93.
[1145] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 13.
[1146] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 173.
[1147] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 12.
[1148] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 26.
[1149] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 54.

samostanu. Navodi kako je riječ o znatnoj šteti te fratri zbog straha ne žele ulaziti u prepirke s Nijemcima. Nadalje navodi kako su pojedini njemački vojnici susretljivi. Isti su 24. srpnja dobrovoljno dali konja kako bi se uzoralo fratarsko zemljište u blizini samostana u Humcu.[1150]

Vijesti koje su stizale iz domovine zadavale su brige fra Dominiku Mandiću. Tako u pismu od 20. listopada 1943. moli provincijala Petrovića da se pobrine da u franjevačkim redovničkim kućama stanuju isključivo redovnici. Nadalje ga moli da gimnazija i konvikt služe samo svojim školskim namjenama. U daljnjem tekstu pisma ističe da „budite suzdržljivi i povučeni u ovim opasnim i tamnim vremenima".[1151] Unatoč diplomatskim aktivnostima franjevačkog reda iz Vatikana i diplomatskoj aktivnosti upravljačke strukture Provincije njemačke vojne vlasti nisu odustajale od korištenja franjevačkih samostana kao vojnih i logističkih baza za svoja operativna djelovanja u Hercegovini, Bosni, Dalmaciji i Crnoj Gori. Njemačka je vojska polovinom studenog 1943. zauzela sjemenište i novo krilo samostana na Humcu. Iz tog je razloga provincijal Petrović premjestio neke franjevce. Njemačka vojska zauzela je gotovo sve prostorije osim dijela podruma i štale u samostanu u Tomislavgradu.[1152] Fra Dominik Mandić nastavio je diplomatski djelovati iz Rima. U pismu od 18. siječnja 1944. upućenom fra Boniciju Rupčiću između ostalog ističe kako je obavijestio provincijala Petrovića da u franjevačkim redovničkim kućama i odgojnim zavodima ne bi trebao stanovati nitko osim redovnika i školske mladeži. U pismu ističe da bi u protivnom slučaju franjevački zavodi, poglavito franjevačka gimnazija i konvikt na Širokom Brijegu, mogli stradati od savezničkih zračnih napada.[1153] Navedene slutnje fra Dominika Mandića potvrdit će se u završnom razdoblju rata.

Provincijal Petrović je ozbiljno shvatio upozorenja fra Dominika Mandića koja su stizala iz Rima. Obavijestio je sve upravitelje franjevačkih školskih ustanova da mu točno jave kada je vojska ušla u te prostore, naziv postrojbi koje su zauzeli prostore i provincijski inventar. Ovakvo stanje je za posljedicu imalo neredovito održavanje nastave u franjevačkoj klasičnoj gimnaziji s pravom javnosti na Širokom Brijegu i ostalih franjevačkih odgojnih zavoda u samostanima na Humcu i Duvnu.[1154] Provincijal Petrović je 7. travnja 1944. na adresu njemačkog vojnog zapovjedništva u Mostaru uputio službeni dopis. U njemu je

[1150] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 129.
[1151] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1943., f. 87.
[1152] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 119.
[1153] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1944., f. 3-4.
[1154] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45.*, 371.

naveden popis prostora u Provinciji koje je okupirala njemačka vojska na Širokom Brijegu, Humcu i u Duvnu. Između ostalog, u pismu moli da se strogo poštuje samostanski prostor i klauzura, da u njega ne ulaze ženske civilne osobe te da zapovjednici i gvardijani samostana dogovore visinu oštete za oduzeti prostor i sav inventar koji se u njemu zatekao.[1155]

Prema navodima fra Otona Knezovića njemački časnici su se smjestili u mjestu Široki Brijeg po privatnim stanovima, a dio vojske po okolnim selima i seljačkim kućama.[1156] Njemačka vojska je zauzela cijeli samostan, a franjevce i profesore protjerala je u prizemlje. „Nijemci su u sobe doveli bolničarke i s njima orgijali dan i noć. Kad bi slavili svoje blagdane i pobjede opijali bi se, držali govore, gozbe. Ponašali su se raskalašeno po hodnicima samostana. Nisu razgovarali s franjevcima niti ih pozdravljali". Knezović svjedoči kako je časnicima i vojnicima bio zabranjen ulaz u crkvu, a bilo im je zabranjeno i moliti se. Ističe kako su širokobriješki franjevci potajno ispovijedali i davali pričest pojedinim njemačkim vojnicima. Nadalje navodi kako su učenički park i šuma bili puni vojnika, časnika i bolesnika, a žene i muškarci nisu imali stida, nego su se na travi sunčali goli i vršili ljubavne čine.[1157]

Vrijeme nije išlo u korist pučanstvu Hercegovine, pa ni članovima Provincije jer su njemačke postrojbe smetale djelovanju hercegovačkih franjevaca.[1158] Točka sukoba između hercegovačkih franjevaca i njemačkih vojnih vlasti dosegla je vrhunac 14. siječnja 1944,. kada su savezički zrakoplovi bombardirali vojne položaje oružanih snaga Njemačke i NDH. U savezničkim zračnim napadima na Mostar i okolicu kroz 1944. poginule su 382 osobe.[1159]

Fra Radoslav Glavaš u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 20. veljače 1944. navodi kako su dalmatinski gradovi, ali i Travnik i Mostar, nastradali zbog anglosaskog bombardiranja. U pismu ističe kako je oko samostana u Mostaru palo dosta bombi, ali nije bilo veće štete. U daljnjem tekstu pisma ističe kako u Širokom Brijegu sve više vlada oskudica hrane. Shodno tome navodi kako njemačka vojska smeta širokobriješkim franjevcima jer je zauzela sve zgrade franjevačkog samostana.[1160]

Upravo je nazočnost njemačke vojske u franjevačkim samostanima u Hercegovini učinila samostane metama savezničkih zračnih bombardiranja. U izboru meta prednjačili su Britanci kao stvaratelji savezničke politike prema prostoru jugoistočne Europe. Svoje vojne

---

[1155] *Isto*, 371-372.
[1156] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 511.
[1157] O. Knezović, *Široki Brijeg*, 90-95.
[1158] Činjenica je da su Nijemci plaćali najam za zauzete franjevačke prostorije u Širokom Brijegu.
[1159] Marica Karkaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Savezički zračni napadi na Hrvatsku 1943. - 1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.), 294-297. S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima – projekt „Homogena Srbija" 1941.*, 467. Usp. P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 462-463.
[1160] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 3, f. 8-9.

misije slali su kod četničkih vođa, ali i kod partizana pod vodstvom J. B. Tita. Vrhovna vojna misija predvođena britanskim brigadirom Fitzroyjem Macleanom stigla je u Vrhovni štab NOVJ u rujnu 1943. Sve vojne misije su bile opremljene većim brojem radijskih postaja, a informacije o položaju i prijedloge zračnih meta prosljeđivale su savezničkim zapovjedništvima. Visokopozicionirani partizanski operativci naručivali su savezničke zračne napade na mete diljem NDH, pa i diljem Hercegovine.[1161] Savezničkim zračnim napadima 5. i 7. kolovoza 1944. teško je oštećen samostan u Humcu, a velika je šteta prouzrokovana na sjemeništu, novoj zgradi samostana i samostanskoj crkvi.[1162] Saveznički zrakoplovi ciljali su zapovjedništvo njemačke vojske u samostanu na Humcu.[1163]

Provincijal Petrović u jednom pismu upućenom početkom listopada 1944. zapovjedniku obalnog odsjeka „Neretva“ i povjereniku za javni red i sigurnost generalu Adolfu Sabljaku naveo je kako su u franjevačke rezidencije u Hercegovini uselile njemačke postrojbe koje su se ponašale nedozvoljeno i otimale sve što su stigle. Tako su u franjevački samostan u Duvnu u proljeće 1943. uselile njemačke postrojbe te su zauzele sve prostorije u samostanu i oko njega. Trojica franjevaca morala su spavati u župnom uredu među spisima, dok je jedan franjevac morao tražiti privatni smještaj u kućama. Provincijal ističe da to stanje traje i danas. U isto su vrijeme postrojbe 7. SS dragovoljačke gorske divizije Prinz Eugen poharale sav kućni inventar u župnom stanu u Posušju. Postrojbe su se smjestile u franjevačku rezidenciju. Dvojica franjevaca su boravila u župnom uredu, a treći je morao naći prenoćište u selu.[1164]

U daljnjem tekstu pisma provincijal Petrović navodi kako je njemačka vojska prouzročila manje štete u Čapljini, Konjicu, Kočerinu, Blagaju, Nevesinju i Vitini. Nadalje navodi kako su zgrada gimnazije i učenički konvikt na Širokom Brijegu okupirani od strane njemačke vojske 16. studenog 1943., a 15. siječnja 1944. Nijemci su zauzeli cjelokupno sjemenište i tri četvrtine samostana. Ističe kako je osoblje gimnazije, sjemeništa i samostana stjerano u jednu četvrtinu prostorija tog samostana. Nadalje navodi kako njemački zapovjednik ne želi ostaviti mjesta za franjevce nego se unatoč tome molbama franjevaca raskošno ponaša u samostanu na Širokom Brijegu. Ističe kako je najbolnija točka Provincije franjevački samostan na Humcu, gdje su se 14. studenog 1943. smjestili njemački vojnici 118. pješačke divizije sa zapovjedništvom i pritom zauzeli sjemenište, novu zgradu samostana, dom sv. Ante, okolne zgrade, vrtove, livade, voćnjake, za što mjesečno plaćaju najam u

---

[1161] S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima*..., 477-478.
[1162] M. K. Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*…, 297. A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 122.
[1163] Izvješće Kotarske oblasti Ljubuški, taj. br. 2265/43 od 10. kolovoza 1944. upućena Velikoj župi Hum. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 37., kut. 194., f. 6., 3-4.
[1164] *Isto*, 318.

iznosu od 47.000 kuna. Franjevci su primorani tražiti smještaj po selima, a među njima ima staraca preko 70 godina. Provincijal Petrović ističe kako se nekako može preći preko toga, no nazočnost njemačkih postrojbi pet je puta izazivalo bombardiranje samostana, svih zgrada i crkve. Najviše, pet puta u kolovozu i rujnu 1944., je bombardiran samostan na Humcu. Cilj je bilo uništiti zapovjedništvo 118. njemačke divizije u tom samostanu, pri čemu su izazvana znatna oštećenja.[1165] Članovi samostana u Humcu razbježali su se po selima, a samo ih je pet ostalo čuvati samostan. Vjernici nisu pohađali službu Božju od bombardiranja u kolovozu 1944.. Fra Leo Petrović ističe kako su franjevački samostani i kuće nasilno zaposjednuti od strane njemačkih postrojbi, a franjevci jednostavno izbačeni iz stanova i nenadoknadivo materijalno oštećeni. Nadalje navodi kako se ovakav postupak kosi s temeljnim zakonima njemačkih oružanih snaga. „U prijateljskim i savezničkim zemljama ovakav postupak je zabranjen. Mi smo prijateljska, nismo okupirana zemlja“. Provincijal Petrović ističe kako su radi zaposjedanja franjevačkih prostorija morali obustaviti nastavu u teologiji, filozofiji, novicijatu i gimnaziji. U pismu traži da njemačke postrojbe i zapovjedništvo 118. pješačke divizije napuste samostane na Humcu, Širokom Brijegu, Duvnu i Posušju.[1166]

Talijanske vojne vlasti nisu se prijateljski odnosile prema hercegovačkim franjevcima, a prema njima su se na još okrutniji način ponašale njemačke vojne vlasti. Svakodnevnim životom i dijeljenjem prostorija s njemačkim vojnicima širokobriješki franjevci su bili prisiljeni surađivati s istima. To se prvenstveno odnosi na razgovore s njemačkim liječnicima u bolnici smještenoj u zgradi gimnazije.[1167] Ravnatelj franjevačke klasične gimnazije fra Radoslav Vukšić nije se nikako mogao pomiriti s činjenicom da su zagradu gimnazije okupirali njemački vojnici. Viđen je kako jednom prilikom temperamentno i revoltirano raspravlja s jednim njemačkim časnikom. Svjedok ističe kako se bojao da njemački časnik na Vukšića ne potegne pištolj, jer mu nije popustio u raspravi koja se vodila za daljnje preuzimanje gimnazijskih prostora od strane njemačke vojske.[1168] Uz fra Radoslava Vukšića loše mišljenje o Nijemcima imao je i fra Marko (Andrija) Dragićević, koji je u proljeće 1943. branio učenicima gimnazije da budu u blizini Nijemaca.[1169] Hercegovački franjevci pobunili su se bili protiv toga da Nijemci ulaze u njihove prostorije, no nisu im se uspjeli suprotstaviti.

[1165] *Isto*, 319.
[1166] *Isto*, 319-320.
[1167] Fra Mariofil Sivrić govorio je njemački i često je bio prevoditelj u kontaktima s njemačkim liječnicima. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*,135-139.
[1168] Iskaz fra Marka Dragićevića. *Isto*, 91.
[1169] *Isto*, 111.

Hercegovački franjevci su u poraću svojim vjernicima isticali s oltara osudu takve zloupotrebe njihova samostana od strane Nijemaca.[1170]

Kako su se pogoršavale ratne (ne)prilike u Hercegovini, odnos hercegovačkih franjevaca prema njemačkoj vojnoj vlasti i prema vlasti NDH došao je do razine netrpeljivosti. Nameće se zaključak kako je taj odnos još od 1944. prerastao u otvoreno neprijateljstvo. Veći dio širokobrijeških franjevaca je 1943. otvoreno podržavao demokraciju nadajući se pobjedi zapadnih Saveznika.

11.11. Odnos hercegovačkih franjevaca prema komunizmu i partizanskom pokretu

Upravljačka struktura Hercegovačke franjevačke provincije, kao i mnogi njezini članovi, upozoravali su hrvatsko pučanstvo Hercegovine na ideologiju bezboštva propagiranu od strane članova KPJ u razdoblju prije i u vrijeme trajanja rata. Fra Vendelin Vasilj je u svom članku „Komunistička mistika„ iz 1942. raščlanio značajnija obilježja komunizma. U njemu navodi kako moć komunizma leži u njegovoj mistici jer on je pseudo – religija, odnosno nova vjera, „vjera u materiju izvan koje nema i ne može biti ništa, vjera bez Boga, vjera koja otvoreno niječe Boga“. Nadalje, ističe kako je Karl Marx u jednom pismu zaključio da je „proleterska vjera bez Boga zato što ona hoće ponovno ustanoviti božanstvo čovjeka“. Vasilj tvrdi kako je „u povijesti čovječanstva ovo (…) prvi slučaj da jedna nadri-religija ima za svoj osnovni princip nijekanje svakog vrhunaravnog bića. Istina, komunistička je mržnja prema bilo kojoj pozitivnoj religiji tolika, da im je i sami izraz religija odvratan i da će gotovo svaki komunist odlučno odbiti tvrdnju da je komunizam neka vrst religije iako to u stvari jest“.[1171]

U daljnjem članku Vasilj navodi kako su komunizam i socijalizam identične ideologije, a razlikuju se samo po metodama rada i načinu primjene nauke na život. Sumirajući sve pod zajednički nazivnik, Vasilj smatra da je komunizmu i socijalizmu nauka gotovo ista. Tvrdi da je komunistička nadri-religija po vanjskim znakovima slična vjeri s kojom je u najvećoj oprečnosti, a riječ je o kršćanskoj vjeri. „Ta vanjska sličnost lako se opaža, jer komunizam, kao najotvoreniji bezbožni sistem, ima svoje božanstvo, kojemu mora sve služiti i kojemu se mora sve žrtvovati, a to je ideja proletarijata. Komunizam ima svoje dogme, o kojima pravi

[1170] BiH – PVPMLPŠB, Spis VHRovnog suda u Zagrebu, predmet „Knjižica Široki Brijeg urednika fra Gojka Muse u izdanju Franjevačkog samostana Široki Brijeg“, oboje zastupani po odvjetniku Ivanu Mužiću protiv rješenja Okružnog suda u Splitu, Kr – 47/71, od 12. kolovoza 1971., 20. Usp. Josip Hrnčević, *Svjedočanstva* (Zagreb: Globus, 1984.), 197-201.

[1171] Fra Vendelin Vasilj, „Komunistička mistika“, *u: Kalendar Svetog Ante 1942., Glasnik svetog Ante*, Sarajevo, 1942., 130-131.

komunist ne smije sumnjati, raspravljati niti ih ispitivati, nego ih mora slijepo vjerovati i javno ih ispovijedati pod kaznu izopćenja iz stranke".[1172] Nadalje autor navodi kako komunizam ima svoj posebni moral po kome je sve dozvoljeno što je dobro za komunističku stranku i proletarijat, a zlo i nedozvoljeno što je protiv stranke i proletarijata. U nastavku teksta citira francuskog komunista Cachina u parlamentarnoj raspravi od 7. prosinca 1924. u kojoj je potonji istakao: „Postoje dvije vrste nasilja. Jedno nasilje, koje služi revoluciji, drugo koje je sprečava. Prvo je nasilje moralno dobro, a drugo je zlo... To je ono što vi nikada nećete razumjeti". Vasilj također smatra da komunizam ima i neku vrstu objave, a to su principi njihova znanstvenog socijalizma, koje su komunistički učitelji Marx, Engels, Lenjin i drugi objavili čovječanstvu. „Komunizam ima i svoje proroke, a to su opet njihovi učitelji, koje oni štuju kao svece, osobito Lenjina, čiji je grob središte proleterskih hodočašća. Komunizam ima i svoje misionare, a to su propagatori komunizma u svijetu. Komunizam ima i svoje sveto pismo, a to su spisi komunističkih učitelja, koji se moraju doslovno vjerovati i opsluživati, a ako ih treba tumačiti, to može jedino živući veliki svećenik s Kremlja, sada drug Staljin. Komunisti imaju karikaturu sakramenta, crveno krštenje i crveni pogreb koje upotrebljavaju često u protuvjerskoj propagandi. Vjerski simboli komunizma jesu mašine, alat i u prvom redu srp i čekić".[1173]

Vasilj zaključuje kako većina mladih pristaje uz komunizam čisto iz mode jer im imponira razlikovati se od svoje okoline. „Česti su slučajevi osobito kod nas Hrvata, da omladina pristaje uz komunizam čisto iz obijesti. To su sinovi i kćeri velike gospode, teških milijunaša, koji su u svojoj raskalašenosti i obijesti prošli sve što ne valja i zaustavili se na najgorem. Mnogo mladih pristaje uz komunizam, jer su revoltirani socijalnom nepravdom u svijetu i jer lično pate od tih nepravda, pa od lažnih komunističkih obećanja očekuju bilo kakvu olakšicu. Ovakvu mladost treba razumjeti, pomoći joj i spašavati je na vrijeme". Zaključuje kako je komunistička mistika zapravo „opijum naroda, jer ona zavodi toliko plemenitih duša, koje se usprkos vanjskog pristajanja uz materijalizam pokazuju uistinu idealističke u svome nastojanju da ostvare jednu utopiju, koliko neostvarivu, toliko opasnu".[1174]

Upravo u vrijeme objavljivanja Vasiljeva članka 1942. godine partizanska osvajanja u Hercegovini odnosila su sve više ljudskih života. Prometnice su često bile blokirane, opljačkani i zapaljeni župni uredi i samostani, ali i obiteljske kuće. Vijesti o partizanskim

---

[1172] V. Vasilj, „Komunistička mistika", 131-132.
[1173] *Isto*, 132.
[1174] *Isto*, 135-136.

ubijanjima širile su se brzo i uzrokovale nesigurnost te strah. Prva partizanska žrtva među katoličkim klerom je bio fra Stjepan Naletilić.[1175] Kotar Duvno nekoliko puta je mijenjao vlast u drugoj polovici 1942. Borbe za vlast u Duvno su trajale sve do 10. ožujka 1943., kada je njemačka vojska uspostavila red i sigurnost. U tom razdoblju mnogi članovi Hercegovačke franjevačke provincije zarobljavani su od strane partizana.[1176] Provincijal Pandžić u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 24. veljače 1943. navodi kako je fra Srećko Granić u Duvnu zarobljen od strane partizana.[1177]

Pandžić u pismu upućenom Mandiću sredinom ožujka 1943. navodi kako su partizani opljačkali Posušje, Rakitno, Kočerin, Privalj, Trn, Izbično i Dobrkoviće.[1178] Fra Bonicije Rupčić u pismu od 1. siječnja 1943. obavještava Mandića kako su fra Šimo Ančić, fra Klemo Doko, fra Dominik Ćorić, fra Ravić i fra Andrija Šoljić u partizanskom zarobljeništvu. U zaključnom djelu navodi kako su fra File Gašpar, fra Damjan Rozić, fra Nikola Hrkać i fra Srećko Granić bili u partizanskom zarobljeništvu, ali su uspjeli pobjeći.[1179]

Partizani su u prvih nekoliko mjeseci 1943. prodrli u nekoliko sela Širokog Brijega. Fra Valentin Zovko u kronici župe Kočerin navodi kako su u veljači 1943. partizani, većinom katolici iz Dalmacije, upali u župu i pri tome isključivo pljačkali te palili kuće iz kojih su muškarci služili u oružanim snagama NDH.[1180] Također su u ožujku 1943. vodili borbe protiv oružanih snaga NDH i Kraljevine Italije u selu Dobrkovići.[1181] Partizani s u razdoblju od 22. veljače do 4. ožujka 1943. vodili borbe s oružanim snagama NDH u Tihaljini te pritom oštetili i opljačkali tamošnju župnu crkvu.[1182] Kakva je šteta za Provinciju nastala partizanskim diverzijama i upadima svjedoči provincijal Petrović u pismu od početka listopada 1944. upućenom generalu Adolfu Sabljaku. U pismu generala moli za pomoć jer je opljačkana franjevačka župna kuće u Konjicu, a potpuno su zapaljene župne kuće u Jablanici, Šuici,

---

[1175] Fra Ante Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*. Izgradnja školskih objekata, (Mostar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, 2011), 327-328.

[1176] Osim u svibnju 1942. zarobljenog i potom ubijenog fra Stjepana Naletilića, partizani su 24. veljače 1943. zarobili fra Srećka Granića u Duvnu i početkom ožujka 1943. fra Dominika Ćorića.

[1177] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 244.

[1178] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2., mapa 2., snimak 2911.

[1179] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 216. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 233-234. i BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 254-255.

[1180] http://www.kocerin.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=4, Zapisi župnika fra Valentina Zovke, pristup ostvaren 19. IX. 2018.

[1181] Pismo fra Bože Bubalo od 2. travnja 1943. upućenom fra Dominiku Mandiću BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 2, f. 12-13.

[1182] A. Nikić, *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.*, 285-286.

Duvnu, Kongori, Bukovici, Prisoju, Posuškom Gracu, Posušju, Drinovcima, Ružićima, Tihaljini, Rakitnu i Nevesinju.[1183]

Partizanska pljačkanja, mučenja i pokolji hrvatskog pučanstva u Hercegovini za posljedicu imala jače angažiranje hercegovačkih franjevaca u osudi partizanskih zločina i zaštiti katoličkog hrvatskog pučanstva. Uz navedenog fra Vendelina Vasilja je istaknuti protivnik partizana, ali i njemačke vojne vlasti, bio fra Oton Knezović. U jednoj propovijedi je prema kazivanju jednog očevica navodno govorio „kapa sa tri roga, bori se protiv Boga".[1184] Fra Bruno Adamčik i fra Tadija Kožul također su osudili komunizam u svojim propovijedima.[1185]

11.12. Hercegovački franjevci pristaše partizanskog pokreta u vrijeme trajanja rata

Jedan broj članova Provincije pristao je uz ideju partizanskog pokreta još u vrijeme rata. Razlozi za to su bili brojni. Jedni su bili ucijenjeni od OZN-e, dok su drugi bili ogorčeni ponašanjem ustaških dužnosnika i postupcima talijanske i kasnije njemačke vojne vlasti. Bilo je i onih članova Provincije koji su ideološki pristali uz ideju partizanskog pokreta. Jedan od onih koji je bio ogorčen ponašanjem ustaških dužnosnika i talijanskih vojnika bio je fra Serafin Dodig. Potonji je bio protivnik ustaškog režima.[1186] Dok je boravio u Imotskom, bio je izložen partizanskom utjecaju. Partizani su ga stalnim pritiskom pridobili za svog pristašu, da bi ga kasnije uključivali u razne odbore i partijske konferencije. Cilj je bio preko njega zadobiti još više pristaša među hrvatskim pučanstvom.[1187] OZN-a je zadala znatnu štetu franjevačkoj imovini u Ljubuškom, odnosno minirala je branu na rijeci Trebižat. OZN-a je kaznenim ekspedicijama progonila i kažnjavala pučanstvo po zapadnoj Hercegovini. Fra Serafin Dodig je u cilju sprečavanja progona i ubijanja 1944. i 1945. protestirao kod partijskih rukovodilaca, no sva njegova nastojanja bila su bezuspješna. Dodig je preživio Drugi svjetski

---

[1183] *Isto*, 318.

[1184] Iskaz Lj. M., bivšeg učenika franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, 326.

[1185] Iskaz J. B. iz Širokog Brijega. BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., 131. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 121.

[1186] M. Konjhodžić, *Kronika o Ljubuškom kraju*, knjiga 1, 316-317.

[1187] Vinko Dragičević, „Fra Serafin Dodig i njegov odnos prema partizansko – komunističkoj vlasti„ u: *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva "Fra Leo Petrović i 65 subraće"* 1 (4), br. 1: 12-14.

rat i kroz cijelo vrijeme službe do smrti 1959. je poput fra Zlatka Sivrića nosio etiketu „crvenog franjevca“.[1188]

Selo Tihaljina se je 1943. našlo na udaru partizana iz smjera Biokova. U tom je selu službu župnika obavljao fra Mile Leko. Prema nekim se je mišljenima on u drugoj polovici 1944. povezao s partizanima.[1189] Nakon završetka rata fra Mile Leko je izabran za provincijala, i kasnije je surađivao s komunističkim vlastima, poglavito kroz udruženje „Dobri pastir“.[1190]

Uz navedene je fra Anzelmo Čulina je 1946. kod državnih vlasti promijenio ime u Florijan Čulinović. Nameće se zaključak da je to učinio iz razloga jer je 1943. postao članom partizanskog pokreta. Od travnja 1945. do kolovoza 1982. bio je župnik u Žepču. Umro je u zagrebačkoj Dubravi 14. rujna 1996. i pokopan je na groblju Mirogoj.[1191]

Pripadnik partizanskog pokreta u Mostaru Aziz Fazlinović navodi kako je u proljeće 1941. u Mostaru sa grupom skojevaca skidao strojnice s dva srušena jugoslavenska zrakoplova. „Prilikom demontaže mitraljeza prišao nam je jedan fratar koji se sam vozio u otvorenom automobilu. Upozorio nas je da odmah napustimo avion. Mi smo ga ismijali dok mu je Esad Fejić opsovao. Otišao je, ali su za nepunih sat vremena došli talijanski vojnici u terenskim kolima i opkolili nas te pohapsili.“ Grupa skojevaca sprovedena je u Južni logor i ostala u zatvoru nekoliko dana.[1192] Iz ovog iskaza uočljivo je kako je tu grupu skojevaca Talijanima prijavio franjevac, ali njegov identitet nije moguće odgonetnuti.

Pripadnik partizanskog pokreta Jozo Šošić u iskazu ističe kako je 13. lipnja 1941. na blagdan Sv. Ante uhićen s grupom komunista koji su bacali letke u Ljubuškom i na svečanom

---

[1188] V. Dragičević, „Fra Serafin Dodig i njegov odnos prema partizansko – komunističkoj vlasti“, 16-27.

[1189] BiH – PVPMLPŠB, Odjeljenje državne bezbjednosti Mostar, „Analiza stanja u Zapadnoj Hercegovini“, godina i autor nepoznati, 43.

[1190] Martin Planinić, *Između dva Lazara* (Čitluk: Matica hrvatska, 2011.), 402. Vidi: Ante Čuvalo, „Fra Dominik Mandić – Prve godine u Americi. Novi svijet i izazovi“, u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić (Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014), 81-109. i fra Velimir Blažević, „Fra Dominik Mandić i svečeničko udruženje Dobri pastir“, u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić (Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014.), 549-566.

[1191] T. Soldo, Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, 437.

[1192] Aziz Fazlinović, „Kurir mjesnog komiteta KPJ“, u: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941. – 1945.*, prvi dio, ur. Refik Hamzić (Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB Mostara, Skupština opštine Mostar, 1991), 7.

misnom slavlju u Humcu. Navodi da je pušten iz zatvora zbog intervencije fra Srećka Granića, koji je djelovao u samostanu na Humcu.[1193]

Prema nekim su svjedočenjima u razdoblju od 1942. do 1944., franjevci na Širokom Brijegu, navodno isključivo slušali „radio London“ i partizansku radijsku postaju „Slobodnu Jugoslaviju“ koja je radijski program emitirala iz SSSR-a.[1194] Član KPJ u Širokom Brijegu Marko Zovko jedan je od autora, uz Antu Ramljaka, izvješća pod naslovom „Prikaz o stanju u srezu Široki Brijeg i Posušje“, koje je sastavljeno povodom izbora u listopadu 1945. U tom izvješću između ostalog stoji kako je navodnoj „fratarskoj kuli“ u Širokom Brijegu Cvitan Spužević osvojio 54.17 posto glasova. Za razliku od njega, kandidat Ante Ramljak je ostvario pobjedu u Posušju. Prema tom izvoru za Ramljaka je glasovao mladi župnik fra Bogdan Ćubela iz Raktina. Nadalje se u izvješću ističe kako su širokobriješki franjevci bili većinom pod utjecajem političke misli Antuna Korošca i Janka Šimraka. „U vrijeme NDH vrlo mali dio hercegovačkih franjevaca prišao je ustaškom pokretu, a franjevci koji su bili za ustaše nisu dočekali partizane prilikom osvajanja zapadne Hercegovine. Hercegovački franjevci, koji su preživjeli rat, smatraju ciljeve NOP samo maskom i kamuflažom. Njihov intimni ekonomski stav ne razlikuje se mnogo od današnjeg stava, ali unatoč tome žele demokraciju engleskog tipa. Boje se za vjeru i otuda najviše proističe njihov neprijateljski stav prema našem pokretu“.[1195]

Čini nam se zanimljivo analizirati razvoj političke misli fra Martina Sopte. U vrijeme Kraljevine Jugoslaviji bio je protivnik kralja i velikosrpskog centralizma. Iz tog razloga našao se na meti oružništva Kraljevine Jugoslavije. Uspostavom NDH i ustaškim zločinima prema Srbima u ljeto 1941. razočarao se u tu državu i počeo otvoreno propovijedati protiv njezina režima. Vlasti NDH uhitile su ga u Mostaru jer se provukao kroz žicu i tješio zatvorene Srbe. Intervencijom fra Emila Stipića pušten je na slobodu.[1196] Svi ti događaji su uvjetovali promjenu političkih razmišljanja fra Martina Sopte, koji je postao protivnik ustaškog režima.[1197] Prema nekim drugim izvorima bio je izraziti protivnik komunizma, odnosno partizanskog pokreta. Kad su partizani prvi put ovladali Ljubuškim u jesen 1944. počeli su

---

[1193] Jozo Šošić, „Sabotaže u magacinu ishrane“, u: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941. – 1945.*, drugi dio, ur. Refik Hamzić (Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB Mostara, Skupština opštine Mostar, 1991), 1.
[1194] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz R. P., 269-270.
[1195] Marko Zovko, *Sjećanja i radovi* (Sarajevo: Institut za istoriju i NIŠRO „Oslobođenje“, OOUR Izdavačka djelatnost, 1984.), 137-138.
[1196] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 785-786.
[1197] I. Sivrić, *Krvave godine*…, 121.

voditi ideološki rat protiv Katoličke Crkve. Fra Martin Sopta zaputio se s Čerina u Ljubuški preko brda i ušao u partizansko zapovjedništvo. Održao im je lekciju i zabranio im govoriti protiv Boga, Crkve i vjere. Takvim činom bio je popraćen izrugivanju od strane partizana.[1198] Novija historiografska istraživanja ukazuju da su fra Martin Sopta, fra Damjan Rozića, fra Serafin Dodig i fra Zlatko Sivrić simpatizirali partizanski pokret. Fra Robert Jolić je u životopisu fra Martina Sopte istaknuo kako je povijesni apsurd taj što su ga ubili partizani, a ne ustaše čije je nasilne postupke javno prokazivao. „Njegova naivnost u pogledu komunista na kraju ga je stajala glave".[1199]

Nisu samo ti franjevci vjerovali u ispravnost partizanskog pokreta i konačnog oslobođenja od ustaškog i nacističkog režima. Fra Rufin Šilić u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću 14. prosinca 1944. navodi: „I mi smo dočekali, da se možemo nazvati članovima oslobođenog teritorija Jugoslavije". Dalje u pismu ističe: „Oslobodilačka vojska nalazi se pred Širokim Brijegom i Mostarom i nadamo se da će i oni, biti brzo oslobođeni".[1200]

Mandić je više od Ustaškog pokreta mrzio nacističku Njemačku. On u pismu upućenom 7. ožujka 1945. fra Brenardinu Smoljanu navodi kako godinu dana nije primio vijesti iz Domovine. Nadalje ističe kako je iz dnevnih tiskovina saznao kako je Hercegovina oslobođena od strane Narodnooslobodilačke vojske i poručuje: „Hvala Bogu, da su Nijemci napokon izbačeni iz naše Domovine".[1201] U nastavku pisma zanimao se za članove Provincije i očito je kako nije bio upoznat sa ubojstvima hercegovačkih franjevaca koje su počinili partizani. Unatoč tome što je saznao za pokolje svoje subraće ubijenih od strane partizana, Mandić nije odustao od jugoslavenskih razmišljanja. Smatrao je da unatoč svemu rješenje hrvatskog pitanja treba tražiti u novoj Jugoslaviji. Mandić je od jugoslavenstva odustao početkom pedesetih godina prošlog stoljeća, kada je postao zagovornik hrvatske državne neovisnosti.[1202]

[1198] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 786.
[1199] R. Jolić, „fra Martin Sopta (1891-1945.)", 57-59.
[1200] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 3, f. 70.
[1201] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1945., f. 5.
[1202] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo", 473-475.

11.13. Hercegovačka franjevačka provincija uoči uspostave jugoslavenske komunističke vlasti

Slabljenjem sila Osovine, poglavito nakon kapitulacije Italije u jesen 1943. i promjenom ratne sreće na istočnom ratištu, područje jugoistočne Europe postalo je meta savezničkih zračnih napada. Ni Hercegovina nije bila pošteđena savezničkih zračnih napada usmjerenih na vojne položaje njemačkih i oružanih snaga NDH. Saveznička bombardiranja Mostara počela su 15. prosinca 1943. i nastavljena su kroz 1944. nanoseći goleme štete na prometnicama, što je otežavalo opskrbu živežnih i drugih namirnica. Posljedica svega toga bio je nedostatak živežnih namirnica, što je uzrokovalo glad koja nije zaobišla ni franjevce i njihove odgojne zavode. Od savezničkih zračnih bombardiranja nisu bile pošteđeni niti samostani i crkve u Provinciji. Provincijal Petrović poslao je 29. listopada 1943. pismo županu Velike župe Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku Anti Buću. U pismu ga moli za žito koje je spreman platiti. Taj angažman nije urodio plodom.[1203] Provincijal nije odustajao, nego je i dalje pokušavao doći do vagona žita od Valpova do Zagreba, no i ta nastojanja nisu urodila plodom.[1204]

Isti je preuzeo na sebe poduhvate vezano za opskrbu živežnim namirnicama za sve članove Provincije. Ulagao je napor kako bi u ratnim vremenima omogućio redovito odvijanje školskog programa u franjevačkim školskim zavodima, poglavito u klasičnoj gimnaziji i na studiju Bogoslovije u Mostaru. Presjek ondašnje društvene stvarnosti u Hercegovini najbolje se vidi u pismu koje je fra Leo Petrović u siječnju 1944. uputio fra Vitomiru Naletiliću. U pismu subraći ističe da ne posustaju u molitvama, poglavito „danas“ kad se s nepouzdanjem gleda u budućnost. „Nad nama je lebdila desnica Božja kroz duga i teška stoljeća“. Provincijal je skrenuo pažnju da su iskušenja njihovih predaka bila teža od onih koje oni sada doživljavaju. U daljnjem tekstu pisma zaključuje kako nema razloga očajavati i odati se malodušnosti, nego s vedrinom gledati u budućnost, „gledamo u nebo, da nam Bog pomogne jer on svojih ne ostavlja“.[1205]

Zbog učestalih savezničkih zračnih napada na Mostar tijekom 1944. bilo je opasno održavati nastavu, pa se studij Bogoslovije morao iseliti iz toga grada. Tako je provincijal Petrović 2. veljače 1944. odlučio razmjestiti bogoslove po svim župama zbog opasnosti od pogibelji u Mostaru. Sredinom ožujka klerici su napustili Mostar i povukli se u Veljake i

---

[1203] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*., 353-354
[1204] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 459-461.
[1205] *Isto*, 463.

Čerin.[1206] Humački je samostan od siječnja do 5. kolovoza 1944. bombardiran četiri puta. U zračnim napadima teško su stradali sjemenište, crkva, zvonik i krov, no bez ljudskih gubitaka. Provincijal Petrović je zbog toga morao premjestiti novake u župu Veljake, a bogoslove koji su se tamo nalazili 8. kolovoza je razaslao po župama.[1207] U pismu upućenom fra Leu Petroviću 1. rujna gvardijan samostana u Duvnu fra Sebastijan Lesko navodi kako je fra Mate Čuturić pobjegao u Rakitno jer smatra kako će uslijediti poraz njemačke vojske i da će četnici pobiti hrvatski puk u Duvnu. Sredinom listopada saveznički su zrakoplovi izveli zračni napad na samostan i crkvu u Duvnu, nakon čega su partizani izveli diverzije u tom mjestu.[1208] Nadalje je samostan u Humcu 20. rujna peti put bombardiran, nakon čega nije bio uporabljiv za otvaranje dijela bogoslovije.[1209]

Njemačka je vojska još od proljeća 1943. okupirala prostorije franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu, konvikta za vanjske učenike i dio samostana što je za posljedicu imalo da se u gimnaziji mjesecima nije moglo otpočeti s pravom nastavom. Provincijal je nastojao dobiti barem dio zgrade gimnazije, gdje bi učenici mogli nesmetano učiti. Kad nije uspio, izabrana je kuća u selu Crnač gdje bi učenici mogli učiti i privremeno pohađati gimnazijsku nastavu.[1210]

Provincijal Petrović u okružnici upućenoj članovima Provincije 26. ožujka 1944. ističe kako su glavne franjevačke kuće, samostani i rezidencije zauzete od njemačke vojske. Nadalje navodi kako će župnicima poslati po dvojicu bogoslova pete godine i da će Provincija snositi troškove hrane, odijela i obuće.[1211] Navedena okružnica nije prošla bez trzavica i netrpeljivosti. Ovoga puta u središtu trzavica našli su se čerinski župnik fra Živko Martić i provincijal fra Petrović. Potonji je poslao dva ukora fra Živku Martiću jer je večerao uz svijeće, što je u ondašnjim prilikama predstavljalo luksuz. U drugom pismenom ukoru upozorio je fra Živka da štedi na namirnicama koje mu je poslao jer je godina slaba i da nije isključena oskudica, odnosno glad. Uz to su odnosi između provincijala fra Lea i fra Živka bili opterećeni zbog manjka prostora za smještaj velikog broja bogoslova i profesora u župnoj kući na Čerinu.[1212]

Unatoč ratnih poteškoća i oskudice koji su zadavale ozbiljne probleme upravljačkoj strukturi Provincije, ista se pripremala za proslavu 100-te obljetnice utemeljenja. Tako je fra

---

[1206] *Isto*, 466-475.
[1207] *Isto*, 518-520.
[1208] *Kršćanska obitelj. Za vjerski odgoj i prosvjetu hrvatskog katoličkog naroda*, XXVII (1944), br. 11: 154.
[1209] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 532.
[1210] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*., 365-376.
[1211] P. Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, 477-478.
[1212] *Isto*, 484-486.

Dominik Mandić u pismu upućenom provincijalu Petroviću 10. travnja 1944. između ostalog naveo kako je sretan jer se radi po pitanju pripreme proslave stote godišnjice utemeljenja Provincije. U daljnjem tekstu pisma navodi kako bi stogodišnju provincije trebalo slaviti 1946. ili 1952., odnosno otkako je Provincija juridički ustanovljena i sistematizirana.[1213] Zbog jugoslavenskog komunističkog ovladavanja većim dijelom Hercegovine do kraja 1944. godine stota obljetnica utemeljenja Provincije nije proslavljena.

Provincijal je sredinom 1944. naredio izgradnju protuzračnog skloništa na Širokom Brijegu kako bi se na taj način zaštitili životi nekoliko stotina djece i mladića od zračnih i inih napada. Usporedno s izgradnjom ratnog skloništa izvodili su se radovi na franjevačkoj kući u selu Crnač, gdje se planirala premjestiti gimnazijska nastava. Provincijal, širokobriješki gvardijan fra Andrija Jelčić i gimnazijski profesor fra Marko Dragićević usmjerili su u proljeće iste godine napore kako bi što prije izgradili franjevačku kuću u Crnču i ratno sklonište.[1214]

[1213] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1944., f. 31.
[1214] A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*., 367-368.

XII. POLITIČKA I VOJNA SITUACIJA U NDH 1944.

Uoči kapitulacije Kraljevine Italije, njemačka vojska je preuzela operativno zapovjedništvo nad većim dijelom oružanih snaga NDH. Njemačke vojne vlasti bile su uglavnom usredotočene na gušenju partizanskog pokreta dok su istodobno radile na dodatnom jačanju vlasti NDH.[1215] Nijemci su početkom 1944. potisnuli partizane s dalmatinske obale i otoka. Promjenom ratne sreće, odnosno kapitulacijom Kraljevine Italije, dalmatinska obala našla se pod ugrozom zapadnih saveznika. Zbog novonastalih okolnosti njemačke vojne vlasti u NDH, od siječnja do kolovoza 1944., počele su provoditi operativne pripreme za moguće iskrcavanje savezničkih postrojbi duž Jadranske obale. Zbog razvoja događaja na europskom bojištu i slijedom toga povlačenjem skupine vojski E, u kolovozu 1944. iz Grčke, Zapovjedništvo Jugoistoka bilo je prisiljeno na razmišljanje o potpunom povlačenju njemačkih snaga iz Dalmacije. To je Zapovjedništvo okončalo povlačenje postrojbi iz Dalmacije do početka prosinca 1944., a posljedica toga je da su partizani njome ovladali gotovo nesmetano. Takav potez skrivali su pred vlastima NDH jer su bili svjesni kako će partizani iskoristiti njihovo povlačenje za ovladavanje tim područjem. Oružane snage Njemačke i NDH također su se povukle, bez pritiska partizana, iz Metkovića, Čapljine, Stoca, Vrgorca, Ljubuškog, Imotskog, Posušja i Mostara. Među stanovništvom napuštenih mjesta zavladala je panika, a među ustaškim postrojbama nezadovoljstvo i revolt zbog napuštanja hrvatskih krajeva.[1216] Veliki župan Župe Hum Đuro Spužević u jednom izvješću o položaju od 28. listopada 1944. ističe kako su predstojnici kotarskih oblasti posredovali kod njemačkih vojnih vlasti da se na područje župe Hum ne ruše važni objekti koji su od životne potrebe za pučanstvo. Unatoč obećanju njemačkih vojnih vlasti da neće uništiti objekte isti su, u noći 27./28. listopada, srušili željeznički most na rijeci Jasenici, nekoliko tunela na potezu željezničke pruge Gabela – Hrasno i veliki željeznički spremnik vode u Hrasnu. Spužević u zaključnom dijelu izvješća navodi kako je povlačenje oružanih snaga Njemačke izazvalo rasulo kod oružanih snaga NDH.[1217]

[1215] Nikica Barić, *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012), 445.

[1216] Ustaška nadzorna služba, službena brzojavka iz Mostara br. 2245/44. poslana 27. listopada u 18.30 a primljena 28. listopada 1944. u 7.6 sati. Poslao Veliki župan Spužević, Mostar. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 47., kut. 153., f. 5., 1. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 110-116.

[1217] Izvješće Velike župe Hum taj. Broj 2258/44 od 28. listopada 1944. upućeno Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 53., kut. 194., f.11., 1. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 110-116.

NOVJ je do kraja prosinca 1944. nadzirala Srbiju, Makedoniju, Crnu Goru i velik dio NDH. Vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga Njemačke (*Oberkommando des Whermachts - OKW*) je sredinom 1944. uvidjelo da njihovim položajima u jugoistočnoj Europi, zbog općih promjena na europskom bojištu, s istoka prijeti opasnost od Crvene armije. Snage Crvene armije i NOVJ grupirale su se između Dunava i Beograda s namjerom osvajanja Zagreba i Budimpešte. Njemačka vojska u NDH našla se pred ozbiljnom prijetnjom potpunog vojnog sloma od strane Crvene armije. Otežavajuću okolnost za zapovjedništvo Jugoistoka predstavljalo je to što se njemačka skupina vojski E, jakosti oko 350 tisuća vojnika, koja se sredinom 1944. nalazila u Grčkoj, trebala preko NDH izvući prema Mađarskoj. Na temelju zapovijedi Adolfa Hitlera od 5. listopada 1944. je naređeno povlačenje skupine vojski E iz Grčke preko Jugoslavije.[1218] Na čelu zapovjedništva Jugoistoka, u sklopu kojeg su bile sve oružane snage Njemačke i NDH, bio je feldmaršal Maximilian von Weichs, a general-pukovnik Alexander Löhr bio je zapovjednik skupine vojski E.[1219]

Stožer njemačke skupine vojski E preuzimao je sva zapovjedništva preostalih njemačkih postrojbi u NDH. Glavna namjera tog Stožera bila je izvući što više vojnika iz Makedonije, Srbije, Albanije, Crne Gore i Hercegovine i prebaciti ih na područje između Save, Dunava i Drave kako ih Crvena armija ne bi potpuno uništila. Uz to namjera je bila držati područje Mostara, Sarajeva i Like, kao i Srijema i položaja na Drini, te omogućiti nastavak borbi u Mađarskoj, na bojištu na Dunavu, kako bi se spriječio prodor NOVJ prema Zagrebu i Crvene armije preko Budimpešte prema Beču.[1220] Njemačko Vrhovno zapovjedništvo uspostavilo je aktivnu obranu zvanu „zelena crta“ sa bočnim utvrđenjima Knin – Široki Brijeg – Mostar – Nevesinje kako bi štitili jugozapadni bok glavne crte bojišta radi povlačenja njemačke skupine vojski E od napada NOVJ i od mogućeg iskrcavanja savezničkih snaga u Dalmaciji.[1221] Zapovjednik Jugoistoka von Weichs 23. listopada obavijestio je Zapovjedništvo njemačke 2. oklopne vojske o ponovnom Hitlerovom ukazivanju o odlučujućem značenju

---

[1218] Brzojav načelnika Stožera Jugoistoka od 23. listopada 1944. upućen Zapovjedništvu 2. oklopne armije u kojemu se spominje zapovijed Adolfa Hitlerova o odlučujućoj važnosti Mostara kao ključne točke buduće obrambene crte bojišta 2. oklopne crte. Sjedinjene Američke Države (dalje: SAD), National Archives and Records Administration (NARA), Washington D.C., Record group (fond), Armijska grupa F (Heeresgruppe F), T311 rola br. 194, snimak 655.

[1219] Odnosno Stožer skupine vojski F sa sjedištem u Zagrebu. Nikola Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.-1945*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest-biblioteka hrvatska povjesnica, 2002.), 147.

[1220] N. Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj*, 116-117.

[1221] Fitzroy MaClean, *Rat na Balkanu* (Zagreb: Stvarnost, 1964.), 236-238. Usp. Dušan Biber, *Tito-Churchill: Strogo tajno* (Beograd i Zagreb: Arhiv Jugoslavije i Globus, 1981.), 459.

držanja Mostara. U njemačkim vojnim planovima još iz svibnja 1944. zapovjednik grada Mostara imao je naredbu braniti grad do posljednjeg vojnika.[1222]

Iz ovih njemačkih prioriteta vidljivo je da je u novom sustavu obrane jugoistoka Mostar sa bočnim uporištima Širokim Brijegom i Nevesinjem ključan za zaštitu Sarajeva, preko kojeg se izvlači glavnina postrojbi skupine vojski E prema Doboju, Brodu na Savi (danas Slavonski Brod) i Zagrebu. Stožer skupine vojski E je 21. studenog 1944. izdao zapovijed 21. gorskom zboru za organiziranje obrane Mostara s jakim bočnim uporištima u Širokom Brijegu i Nevesinju. Stožer 21. brdskog zbora za taj zadatak angažirao je 369. pješačku diviziju iz sastava njemačkog 5. SS gorskog zbora i IX. hrvatsku gorsku diviziju pod zapovjedništvom njemačkog general-bojnika Georga *Reinickea.*[1223]

12.1. Prodor postrojbi NOVJ u jesen 1944. u Hercegovini*

Partizani su, iz pravca Biokova, vršili diverzije na granična područja Hercegovine i Dalmacije, poglavito na mjesta Ljubuški, Čitluk i Čapljina kako bi pripremali uspostavu komunističke vlasti. U Ljubuškom su u kolovozu 1944. uspostavili Komandu mjesta za Ljubuški u kući Nikole Primorca. Za zapovjednika te Komande imenovan je Smajo Ćemalović, dok je za komesara postavljen Marijan Primorac.[1224] U jednom se izvješću oružničke postaje Vitina navodi kako su partizani i ustaše imali oružani sukob kod Jabuke nedaleko od sela Klobuka. Nakon borbi partizani su pozvali u mjesto Mijaca zapovjednika 4. bojne 9. ustaškog zdruga ustaškog zastavnika Vinka Galića. Potonji se sastao s partizanima 25. srpnja, a tema razgovora je bila da se priključi partizanima protiv njemačke vojske. Nakon što odbio njihov zahtjev partizani su tražili slobodan prolaz prema Konjicu i prelazak preko Neretve u istočnu Hercegovinu. Uz to su istaknuli kako za vrijeme prolaska kroz teritorij pod nadzorom NDH neće napadati civilno stanovništvo. Galić je odbio i taj partizanski zahtjev.[1225]

[1222] N. Mihalić, *Borba Hrvata protiv Trećeg Reicha…*, 113.

[1223] M. Rako, S. Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska biokovska brigada*, 269. Usp. D. Komnenović, M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*, 391.

* Sadržaj ovog odlomka temelji se prvenstveno na objavljenim znanstvenim radovima autora:1. Hrvoje Mandić, „Operacija Bura (27. siječnja – 4. veljače 1945.), prodor njemačke vojske i oružanih snaga NDH u južnu Hercegovinu“. *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* Vol. XVIII (2015), br. 35: 11-28; 2. Hrvoje Mandić, „Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945.“, u: *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Zagreb Vol. XVI (2013), br. 32: 14-30.

[1224] BiH – AHDCDR u BiH – Ostavština Rude Mlinarevića (dalje: ORM), Referat Neki važni podaci iz vremena NOR pribavljani za pisanje knjige kronika Ljubuškog kraja – izjava Tome Galića vezano za Bijaču i Nikole Galića, Ljubuški, Bijača, 1959. BiH – AHDCDR u BiH – ORM, iskaz Nikole (Jure) Galića, 9.

[1225] Prema izvješću oružničke postaje partizani su imali oko 800 do 1200 vojnika naoružanih puškama i strojnicama. Izvješće Kotarske oblasti Ljubuški, taj. Broj. 536/44 od 1. kolovoza 1944. upućeno Velikoj župi Hum. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 42., kut. 157., f. 15., 1. Usp. Izvješće Kotarske oblasti

Partizani su u selu Klobuk u kotaru Ljubuški u noći 8./9. kolovoza 1944. opljačkali 24 obitelji i njihove kuće, a ukupna šteta je iznosila 6.685.000 kuna.[1226]

Oružane snage Njemačke i NDH za svakog ranjenog i ubijenog vojnika vršile su odmazdu nad nehrvatskim stanovništvom u Hercegovini. Tako su navedene snage za odmazdu u selima Klepci i Prebilovci 23. rujna uhitili 101 pravoslavnih žena i djece, a u selu Loznici 65 osoba su zapalili i uništili u tim selima 45 kuća. U kotaru Duvno su zbog teškog ranjavanja njemačkog zapovjednika i vojnika te pogibije vojnika u automobilu koji je nagazio na partizansku minu 18. rujna kod sela Kolo njemačke postrojbe za odmazdu uhitile 18-godišnjeg seljaka Mirka Tadića i strijeljale ga na mjestu događaja. U selu Stipančići uhitili su 25 muških osoba i pritvorili ih u Duvnu, od kojih su devet uhićenika izveli na samo mjesto događaja i strijeljali. Pobijene su kao vidnu oznaku za odmazdu objesili na tri dana.[1227] U jednom njemačkom vojno-obavještajnom izvješću stoji kako su analizirana ustaška izvješća koja navode: „njemačke su snage često sudjelovale u uništavanju sela koja su navodno bila komunistička, a zapravo su bila srpska“. U daljnjem tekstu izvješća stoji kako Nijemci nisu računali da bi se Srbi mogu pobuniti protiv Nijemaca i priključiti masovno partizanima.[1228]

Unatoč odmazdi, odnosno teroru nad nedužnim civilnim stanovništvo, oružane snage Njemačke i NDH nisu mogle zadržati utjecaj na teritoriju većeg dijela Hercegovine. Povlačenjem njemačke vojske partizanima je ostavljen gotovo nebranjen granični prostor Hercegovine i Dalmacije. Vrhovni Štab NOVJ izdao je 19. listopada Štabu VIII. dalmatinskog korpusa i Štabu 29. hercegovačke divizije zapovijed za zauzimanje položaja na zelenoj crti.[1229] O partizanskom prodoru u Hercegovinu govori dokument Izvještajnog odjela stožera ustaške vojnice u Mostaru s konca listopada 1944., u kojem stoji: „Dana 29. listopada uslijedilo je povlačenje njemačkih oružanih snaga iz obalnog područja na neprekidnu crtu Mostar-Nevesinje prema istoku i Mostar-Posušje-Široki Brijeg prema zapadu. Kako naše

---

Ljubuški, taj. Broj. 537/44 od 1. kolovoza 1944. upućeno Velikoj župi Hum. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 50., kut. 194., f. 5., 1-2. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 72-115.

[1226] Izvješće Kotarske oblasti Ljubuški, taj. Broj. 2265/43 od 10. kolovoza 1944. upućeno Velikoj župi Hum. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 37., kut. 194., f. 6., 1-3. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 115-130.

[1227] Izvješće župske redarstvene oblasti u Mostaru upućeno Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, taj. Broj. 722/44 od 25. rujna 1944. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 46., kut. 194., f. 4., 1-2.

[1228] SAD – NARA – D.C., Record group (fond), 15. gorski zbor (XV. Gebirgs Armeekorps), T314 rola br. 564., snimak 696. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 130-140.

[1229] Postrojbe 29. hercegovačke divizije su bile u sastavu II. udarnog korpusa. J. B. Tito koji je rukovodio operacijom zauzimanja Hercegovine dodijelio je tu diviziju snagama VIII. dalmatinskog korpusa. „Naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ od 19. oktobra 1944. Štabu 8. udarnog korpusa NOVJ za sadejstvo s jedinicama 2. korpusa u dolini Neretve“, *ZNOR*, II/14, dok. 190., 302.

hrvatske oružane snage tako i cijelo pučanstvo hercegovačke Hrvatske bilo je stavljeno pred gotov čin, a posljedice toga su bile neizbježive-nastala je panika u pučanstvu, naše oružane snage potpuno su izgubile svaku moralnu snagu za otpor. Partizani su nadirali u potpuno nebranjen prostor sve od Dubrovnika uz cijelu obalu, do Metkovića, a istočno preko Ljubinja i Stoca. Glavne i jedine borbe nastale su na cestu uzduž obale Dubrovnik-Metković jer su partizani bili već iskrcali nešto snage u Pločama na ušću Neretve, a bili su pomagani neprijateljskim topništvom s mora. Da bi se omogućio prolaz iz Dubrovnika otišle su u pomoć u područje Metkovića sve raspoložive njemačke oružane snage iz Mostara. Druga crta povlačenja je bila Trebinje željeznička pruga, Hum-Ravno-Čapljina-Mostar u pravcu Stoca i Mostara. Kako su se njemačke snage povlačile tako su partizani nalijetali bez borbe. Na taj način palo je Trebinje, željeznička pruga Trebinje-Hum-Ravno, pa samo mjesta Ravno, Stolac i prostor na lijevoj obali Neretve sve do na domak Bune kraj Mostara, željeznička pruga do Čapljine, Metković, Ljubuški i bila su otvorena vrata partizanima u sred hercegovačke Hrvatske i Velike Župe Hum i bogato Brotnjo sa svim selima, koja su kako na političkom i gospodarskom pogledu bila neiscrpna snaga za borbu protiv partizana i drugih odmetnika. U međuvremenu slagale su se u Mostaru naše izbjeglice iz Ravnog-Stoca-Hutova i iz ostalih sela neretvanske kotline. Naše i njemačke snage stale su na bojnoj crti, koja se na istok upire u samo Nevesinje, a na Zapad na Široki Brijeg, odnosno okolna sela Širokog, a na sjeverozapad na mjesto Rakitno, kotar Posušje. Partizani su zaposjeli sela pred Mostarom: Rodbinu, Gubavicu-sva Bročanska sela na desnoj obali Neretve, sela uz Mostarsko blato, Kruševo, Ljuti Dolac, Biograci, Jare i Uzariće, te sela pred Širokim Brijegom: Mokro, Čerigaj, Privalj Mamiće i Kočerin. O borbama na spomenutim crtama predloženi su posebni izvještaji. Vratima Mostara smatrali su partizani Nevesinje i Široki Brijeg, pa su najžešće navaljivali na ova mjesta, ali bez uspjeha. Prestali su sa navalama na Široki Brijeg radi ogromnih gubitaka, mrtvi i ranjeni. U zaposjednutom području partizani su nastupili kao osvajači pripovijedajući narodu, koji nije mogao izbjeći ostaviti svoj imetak, kako je rat gotov, da je njemačka propala a zajedno s njom i NDH. Počeli su organizirati svoje odbore u duhu komunističke doktrine. Osnovali su svoje odbore u svakom selu, te odredili svoje sudove za suđenje zločincima. Počela su ubijati nedužne i čestite Hrvate. Prvi je bio Stolac, Čapljina, Ljubuški i na kraju divljanju partizana u selima Mostara i Brotnja. Paralelno sa ovim pitanjima počela je konfiskacija imetka. Ispočetka se oduzimalo po nekoj tobožnjoj osnovi, a sada odnose sve redom koliko mogu odvući i odnijeti. U ovome pogledi stizali su jednaki izvještaji iz skoro

svakog sela i predjela zauzetih od partizana. Gornjim stanjem prilikama područje ove Velike Župe spalo je na minimum.“[1230]

Postrojbe 29. hercegovačke divizije zauzele su od 25. do 27. listopada Stolac, Metković, Gabelu i Čapljinu.[1231] Zapadnohercegovački partizanski odred je od sredine rujna do kraja listopada vodio borbe s postrojbama 118. njemačke pješačke divizije, 7. Prinz Eugen SS divizijom na mjestima Grab, Mahovac, Dretelj – Čapljina, Vrgorac – Kozice, Tihaljina (Peć Mlini).[1232] Partizani su zauzeli selo Sovićе 26. listopada.[1233] Uz suradnju 12. hercegovačke brigade 29. hercegovačke divizije zapadno-hercegovački odred je ušao 29. listopada u mjesto Ljubuški.[1234] Prema dokumentaciji župne redarstvene oblasti u Mostaru partizani su osvojili Ljubuški 30. listopada, a Posušje 1. studenog 1944.[1235] Postrojbe 13. hercegovačke brigade su 3. studenog 1944. zauzele Počitelj i zaposjele crtu Vranjevići – Gubavica. Postrojbe 12. hercegovačke brigade su nakon zauzimanja Čitluka uspostavile crtu Slipčići – Blatnica – Čerin. Desno od položaja 13. brigade, prema Nevesinju, položaje je na crti Rabina – Bakurić – Šehovina držala 14. hercegovačka brigada. Na položajima na crti Hamzići – Kosmaj, lijevo od 12. hercegovačke brigade, nalazio se Zapadnohercegovački partizanski odred. Uz tu se je postrojbu na položajima nalazila također postrojba južnodalmatinskog partizanskog odreda, koja je držala položaj u selima Rasnu, Ledincu, Mamićima i Potkraju te tako činila spoj između 29. hercegovačke i 9. dalmatinske divizije.[1236]

Snage 29. hercegovačke divizije II. udarnog korpusa su od 26. do 27. listopada zauzele Stolac, Metković, Gabelu i Čapljinu te ugrozile njemačke položaje na zelenoj crti. Zapadnohercegovački partizanski odred je uz pomoć 12. hercegovačke brigade 29. listopada

---

[1230] Ustaški bojnik Filipovć, Dojavno izvješće o partizanima, od 12. siječnja 1945. HR – HDA – 250 – Ustaška vojnica, str. pov. br. 171-219/12-1/1945., kut. 3., 1472., 1-2.

[1231] Izvješće Kotarske oblasti Ljubuški, taj. Broj. 2265/43 od 10. kolovoza 1944. upućena Velikoj župi Hum. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 37., kut. 194., f. 6., 3. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 72-120.

[1232] Zapadnohercegovački partizanski odred nastao je na zahtjev Okružnog komiteta za zapadnu Hercegovinu. Formalno je utemeljen u prvoj polovini rujna 1944. godine. U početku je brojio je 137 partizana, 10 Srba, 83 Hrvata, 41 muslimana, dva Slovenca i Talijana. Njegovi istaknuti pripadnici su bili Marijan Primorac, Martin Čule, Husa Orman, Ivan Škrobo i drugi. BiH – AHDCDR – ORM, referat o borbenom putu ljubuške čete, ljubuškog bataljona i Zapadnohercegovačkog odreda (detaljni povijesni podaci), Ljubuški, 1964., 8-9.

[1233] Izvješće Kotarske oblasti Ljubuški, taj. Broj. 2265/43 od 10. kolovoza 1944. upućena Velikoj župi Hum. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 37., kut. 194., f. 6., 3. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 72-120.

[1234] *Isto*, 10-11. Usp. B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine“, 289. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 100-130.

[1235] Izvješće župske redarstvene oblasti u Mostaru upućeno Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, taj. Broj. 722/44 od 8. studenog 1944. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 46., kut. 194., f. 10., 1-2. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 100-130.

[1236] Južnodalmatinski NOP odred je 1. studenog 1944. zauzeo Grude, dok su postrojbe 9. dalmatinske divizije sutradan zauzele Posušje. D. Komnenović, M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizij*a, 379.

zauzeo Ljubuški i organizirao obranu na crti Hamzići – Kosmaj. Njegov lijevi susjed bio je Južnodalmatinski partizanski odred koji je na položajima u selima Rasnu, Ledincu, Mamićima i Potkraju činio spoj između 29. hercegovačke i 9. dalmatinske divizije. Snage 12. hercegovačke brigade su nakon zauzimanja Čitluka 27. listopada uspostavile crtu Slipčići – Blatnica – Čerin. Snage 13. hercegovačke brigade su 3. studenog 1944. zauzele Počitelj i zaposjele crtu Vranjevići – Gubavica. Na njihovom desnom krilu prema Nevesinju, na crti Rabina – Bakurić – Šehovina, bila je 14. hercegovačka brigada. Štab 29. hercegovačke divizije je 20. studenog 1944. brigadama zapovjedio napad u dolini Neretve i na položaje na zelenoj crti.[1237] Krajem siječnja 1945. vrhovni zapovjednik NOVJ. J. B. Tito izdao je zapovijed 29. hercegovačkoj i 9. dalmatinskoj diviziji za zauzimanje položaja oko Mostara. Postrojbe tih divizija vršile su zadnje pripreme za osvajanje Širokog Brijega, Mostara i Nevesinja.[1238] Štab 29. hercegovačke divizije je uoči operacije *Bura* 27. i 28. siječnja 1945. prestrojio snage na području Umoljana, Rakitnice, Lukovaca i Glavatičeva, a zatim dio postrojbi usmjerio na područje jugoistočno od Mostara radi napada na Blagaj, Bunu i Nevesinje. Prodor partizana u istočnu i zapadnu Hercegovinu imao je za posljedicu bijeg oko 20.000 žena, djece i starca koji su se sklonili kod Mostara, najviše u sela Kruševo i Miljkovići.[1239]

12.2. Teror OZN-e i KNOJ-a na području zapadne Hercegovine

Okružni komitet KPJ za zapadnu Hercegovinu dobio je nove smjernice za rad kako bi ubrzao proces uspostave komunističke vlasti u zapadnim krajevima Hercegovine.[1240] Podčinjeni Okružni narodnooslobodilački odbor za zapadnu Hercegovinu nije odgovorio zadaći, pa je naređeno da uspostavu komunističke vlasti preuzme Komanda mjesta pri vojnoj

---

[1237] Zapovijest Štaba 29. NOU divizije od 20. novembra 1944. štabovima potčinjenih jedinica za dejstva u kotlini Neretve i u zahvatu komunikacije Mostar - Široki Brijeg – Kočerin, zapovjednik Vlado Šegrt, *ZNOR*, IV/30, dok. 102., 585-593. Usp. Izvješće Štaba 12. hercegovačke brigade Štabu 29. hercegovačke divizije od 3. decembra 1944. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 4., kut. 1143A., f. 8., 1-4. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 120-140.

[1238] Fabijan, Trgo, „Od oslobođenja Beograda do kraja rata“, u: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.–1945.: od drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobede*, II. knjiga (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1965.), 515-516.

[1239] Izvješće Velike župe Hum o prodiranju partizana, tajno br. 2291/44 od 3. studenog 1944., Mostar. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 8., kut. 194., f. 12., 2.

[1240] Sekretar Okružnog komiteta KPJ za zapadnu Hercegovinu bio je Mato Markotić iz Graba, a članovi Mladen Knežević iz Trebinja, Franjo Budimir iz Vira, Marko Šoljić iz Širokog Brijega, Halid Mesihović iz Ljubuškog, Pero Jelčić iz Počitelja i Jure Galić iz Bijače. J. Galić, *Vrijeme i ljudi*, 334.

oblasti 29. hercegovačke divizije.[1241] Lokalno čelništvo Partije je u suradnji sa uredom OZN-e za Hercegovinu sastavilo popis političkih neistomišljenika sa tog područja koji su predstavljali prijetnju komunističkom režimu. Popis je sadržavao imena 160 civila, trgovaca, intelektualaca, zemljoposjednika iz Čapljine i Ljubuškog. Između ostalog, na popisu su se našla 44 svećenika.[1242] OZN-in popis političkih neistomišljenika za odstrel u sačuvanoj bilješci spominje fra Krunoslav Draganović, koji navodi „izuzevši 30 ili 40 imena na popisu, ostatak su bila imena cjelokupnog hercegovačkog katoličkog klera". U toj bilješci navodi kako je odluka za pokolj franjevaca donijeta 1944. u Trebinju.[1243]

OZN-a i KNOJ vodeći se popisom vršili su likvidacije političkih neistomišljenika u Ljubuškom. Uz popis potencijalnih protivnika komunističkog režima su OZN-a i KNOJ sastavili popise privrednih objekata, odnosno radionica (kovačke, strojarske, stolarske, obućarske, brijačke, pekarske i mesarske) u Čapljini, Čitluku, Ljubuškom i Posušju. Prema tom je popisu najlošija privredna situacija bila u Posušju.[1244] Štab hercegovačke brigade Narodne odbrane (3. brigada b-h divizije KNOJ-a) naredio je 9. prosinca 1944. svojim postrojbama likvidaciju neprijateljskih vojnika na oslobođenoj teritoriji Hercegovine te stavljanje pod nadzor putnika, civila, vojnika, prometnica, komunikacijskih objekata i svih vojnih objekata. Štab te brigade angažirao je 1. bojnu hercegovačke brigade Narodne odbrane za zadatke posebne namjene na teritoriji zapadne Hercegovine.[1245]

Na području zapadne Hercegovine partizani su od kraja listopada do početka studenog 1944. ubili osam civila.[1246] Partizanske vlasti uspostavile su vojni sud u Ljubuškom kako bi se obračunale sa političkim neistomišljenicima na novoosvojenom području. Vojni sud Komande III. područja Vojne oblasti 29. hercegovačke divizije je od 12. studenoga 1944. osudio devet civila i jednog pripadnika oružanih snaga NDH na smrt strijeljanjem radi

---

[1241] Okružni narodnooslobodilački odbor za zapadnu Hercegovinu br. 122/44 od 20. decembra 1944. Ljubuški. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 33., kut. 1739., f. 2., 1. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 120-140.

[1242] Zoran Batušić, „Iz Britanskih arhiva – engleski veleposlanik u Vatikanu", u: *Danas, hrvatski politički tjednik*, 18. lipnja 1991., 64-65. B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini…, 290.

[1243] HR – HDA – 1805 – Zbirka preslika Krunoslava Draganovića, kut. 4., br. II c-11., 2-3. Usp. B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini, 290.

[1244] Politički pregled k. br. 68. Komande III. područja od 14. siječnja 1944. upućen vojnoj oblasti 29. hercegovačke divizije u Trebinju. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 19., kut. 1724., f. 4., 2-3. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 120-140.

[1245] Štab hercegovačke brigade Narodne odbrane, „zapovijest" od 9. prosinca 1944., str. pov. br. 2/44. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 7., kut. 1144I., f. 6., 1-2.

[1246] Više o tim događajima pogledati: I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 126-128.

masovnih zločina, špijunaže, denunciranja u korist neprijatelja i pljačke narodne imovine.[1247] Isti sud je presudom od 13. studenoga 1944. osudio osam civila na smrt strijeljanjem radi masovnih zločina, špijunaže, denunciranja u korist neprijatelja i pljačke narodne imovine.[1248] Nadalje, isti sud je presudom od 16. prosinca 1944. četiri civila osudio na smrt strijeljanjem radi podlih zločina, špijunaže i potkazivanja u korist neprijatelja.[1249]

U selu Hardomilje u Ljubuškom partizani su 29. listopada strijeljali trojicu civila.[1250] Zatim su u selu Studenci partizani 30. listopada strijeljali četiri civila i jednog pripadnika mjesne vlasti NDH.[1251] U selu Studencima partizani su 6. studenog 1944. uhitili Juru (Andrija) Lauca i pritvorili ga u zatvor u Ljubuški, da bi ga osudili na smrt i tamo strijeljali 27. studenog pod optužbom da je radio za NDH protiv KPJ.[1252] U selu Buhovu partizani su 18. studenog ubili trojicu civila. Sutradan su u selu Lipnu usmrtili još petero civila. Zatim u selu Čerinu ubili su dvojicu civila, u Hamzićima su ubili djevojku Lucu Ćorić, a sutradan 20. studenog su u selu Veljacima ubili djevojku Mariju Tolj. Prema Ivici Šarcu su sve te likvidacije izuzev ubojstva Marije Tolj imale zajednički nazivnik. Riječ je o odmazdi partizana nad nedužnim civilima zbog napada kojeg su 16. studenoga na jednu partizansku postrojbu koja se kretala između sela Buhovo i Hamzići izveli lokalni mladići .[1253]

Fra Janko Bubalo obnašao je dužnost župnog vikara u Vitini u razdoblju od listopada 1944. do 6. veljače 1945., i u svojim memoarima ističe kako je pripadnik 3. brigade bosanskohercegovačke divizije KNOJ-a Franjo Gadžo iz Grabovnika, bio okrutan u umorstvima političkih neistomišljenika u Ljubuškom.[1254] Pripadnici KNOJ-a ubili su 17. prosinca u Ljubuškom civila Martina Artukovića, zatim su 12. prosinca na području

---

[1247] Presuda vojnog suda Komande III. Područja Vojne oblasti 29. hercegovačke divizije od 12. studenoga 1944. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 61., kut. 1724., f. 1., 1-2. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 126-139. Usp. BiH – PVPMLPŠB, Državna bezbjednost Mostar 4/15, Političke prilike prije, u toku poslije rata u Ljubuškom, referat: „političke i druge prilike koje su bile zajedničke za cijelo stanično područje“, 15.

[1248] Presuda vojnog suda Komande III. Područja Vojne oblasti 29. hercegovačke divizije od 19. studenoga 1944. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 22., kut. 1733., f. 3., 1-2. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 126-139.

[1249] Presuda vojnog suda Komande III. Područja Vojne oblasti 29. hercegovačke divizije od 16. prosinca 1944. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 48., kut. 1733., f. 4., 1. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 126-139.

[1250] BiH – PVPMLPŠB, Državna bezbjednost Mostar 4/15, Političke prilike u Ljubuškom prije, u toku i poslije rata, referat: „političke i druge prilike koje su bile zajedničke za cijelo stanično područje“, 20.

[1251] *Isto*, 52.

[1252] BiH – AHDCDR – Politički zatvorenici, Ljubuški, mapa 73b., dosje i iskaz Mare Lauc, 22.

[1253] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 131-132.

[1254] „A taj Franjo i inače je bio svojevrsna ljudska zvjerka. Bio je glup i nepismen. A bio je i lažac kakvih sam malo u životu sretao... Zatim mi se hvalio (a to je bila istina) kako je kao komandir 'milicije', koja je bila nasilu pokupljena od raznih tipova, bacio deset bombi u jednu jamu u Kašću, u kojoj se navodno, bilo sklonilo petnaestak nevinih ljudi, sabranih od Tihaljine do Veljaka...“ J. Bubalo, *Apokaliptični dani*, 123.

Mostarskog blata ubijene dvije djevojke, pastirice iz Brotnja. Istoga je dana u Kruševu ubijena Anica Džida, a u zaseoku Podgorje Manda Sušac. U Kruševu su sredinom prosinca partizani ubili dvojicu civila. Nekoliko dana kasnije je na Sretnicama ubijen civil Jure Kordić.[1255] U partizanskom zauzimanju većeg dijela zapadne Hercegovine u jesen 1944. ubijeno je oko 60 civila. Partizani su se sudeći prema partizanskom dokumentu koji govori o problemu opskrbe partizanskih jedinica te spominje manjak discipline i krađe živežnih namirnica među stanovništvom Domanovića u blizini Čapljine prema stanovništvu zapadne Hercegovine odnosili pljačkaški.[1256]

Partizani su i zimi uvodili revolucionarnu vlast na području zapadne Hercegovine. Tako su kombinacijom indoktrinacije i likvidacije u Vitini 1. siječnja 1945. ubili Izaka Zadru. Postrojba KNOJ-a pod zapovjedništvom Save Golubovića je 5. siječnja u Tihaljini usmrtila Matišu Brkića. U Ljubuškom su 14. siječnja ubili Radu Vukojevića, zatim 16. siječnja Nikolu Kordića, a sutradan Miju Zelića. Nekoliko dana kasnije, 21. siječnja, ubili su u Ljubuškom glavara sela Ružići Stanka Marića,.[1257]

Pripadnici 2. dalmatinske proleterske brigade pod zapovjednikom Brune Vuletića[1258] operativno su djelovali na području Širokog Brijega 5. siječnja 1945. te su kontrolirali glavnu prometnicu Kočerin – Široki Brijeg.[1259] U blizini groblja u selu Mamići su početkom siječnja pripadnici 2. dalmatinske proleterske brigade strijeljali Antu Begića, Ivana Grubišića, Antu Grubišića, Matu Grubišića, Matu Bašića, dok se nakratko izvukao ranjeni Ivan Grubišić kojeg su kasnije partizani uhvatili i ubili. Jedini civil koji je preživio strijeljanje bio je Franjo Sesar.[1260] Nova vlast u dva mjeseca djelovanja nije uspjela kod mjesnog stanovništva otkloniti početni strah, nego je OZN-a svojim postupcima taj strah kudikamo više povećala. Sva ova ubojstva u prvim mjesecima bili su najava uspostave revolucionarne vlasti, odnosno metoda indoktrinacije i likvidacije u nadolazećim danima.

[1255] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 135-138.
[1256] M. Seferović, *Istočno i zapadno od Neretve*, 253-254.
[1257] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 178.
[1258] Bruno Vuletić imenovan je alkarskim vojvodom 1964. godine. Ivan Kozlica, *Alka u politici, politika u Alki. Sinjska alka i ratovi dvadesetog stoljeća* (Zagreb: Hrvatski centar za ratne žrtve, 2014.), 125-126.
[1259] Bruno Vuletić rođen je u Sinju 1924. Partizanskim postrojbama priključio se 1941. kao sedamnaestogodišnji učenik sinjske gimnazije. Članom KPJ postao je 1942. U vrijeme rata obnašao je dužnost zapovjednika bataljuna, zamjenika i zapovjednika brigade. Po završetku rata je dugi niz godina bio je jugoslavenski vojni izaslanik u NR Kini, a u mirnodopskim uvjetima jedno je vrijeme zapovijedao divizijom i armijom. Obnašao je i dužnost pomoćnik saveznog sekretara (pomoćnik ministra obrane), a dugi niz godina radio je i kao načelnik vojnog kabineta J. B. Tita. U komunističkoj Jugoslaviji završio je Diplomatsku školu i Visoku vojnu akademiju. Sedamdesetih godina bio je i alkarski vojvoda. D. Šimić, „Je li Josip Broz Tito zapovjedio (I)…, 35.
[1260] Nisu dostupni podaci o imenima očeva ubijenih civila. B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini…, 294-295.

12.3. Ubojstvo fra Križana Galića od strane OZN-e

Fra Križan Galić je od siječnja 1944. bio župnik u Međugorju. Bio je teško bolestan i jedva je obnašao pastoralnu službu. U župnoj je kući, iako bolestan, uzdržavao petoricu bogoslova koji su bili smješteni kod njega jer je studij teologije u Mostaru zbog ratne opasnosti morao biti iseljen.[1261] Pripadnici OZN-e su u župnom stanu u Međugorju 31. listopada 1944. ubili fra Križana Galića, bolesnog starca u 74. godini života, tako što su ubacili ručnu bombu kroz prozor župnog ureda.[1262]

Provincijal fra Leo Petrović u pismu od 7. studenog 1944. upućenom župniku fra Serafinu Vištici zanimao se za smrt fra Križana Galića za kojeg je čuo da je poginuo nesretnim slučajem. U daljnjem tekstu pisma navodi kako je čuo da partizani „blago postupaju s narodom i da tamo vlada red i mir. Hvala Bogu da nevini ne stradaju. I mi smo nagovarali svijet da se vraća kućama, jer će im sve propasti, naročito hajvan, jer ga nitko ne čuva ni ne pase. Mislim, da je dobar dio već otišao natrag kućama. Ovdje se ne viđaju.“[1263] Provincijal fra Leo Petrović uopće nije bio upoznat sa postupcima NOVJ-a i OZN-e prema hrvatskom stanovništvu u Ljubuškom, Brotnju, Čapljini i drugim mjestima u Hercegovini. Pretpostavlja se kako nije mogao imati uvid u pravo stanje stvari jer se u tom razdoblju još uvijek (naivno) vjerovalo kako partizani neće nauditi katoličkim svećenicima u Hercegovini.

Fra Serafin Vištica je u pismu od 13. studenog 1944. odgovorio provincijalu fra Leu Petroviću istaknuvši da su se gotovo svi župljani 28. listopada kad su došli partizani povukli na brdo Crnicu iznad sela . U daljnjem tekstu pisma fra Serafin navodi kako se povukao u Čitluk, dok je fra Križan Galić ostao sam u župnoj kući u Međugorju. Sutradan je župnik s fra Rufinom Šilićem i fra Jerkom Mihaljevićem i dvije časne sestre došao u Međugorje gdje su upoznali partizanskog zapovjednika, poručnika Boju Kurilića iz Trebinja. Shodno tome ističe kako su sklopili dogovor prema kojemu bi franjevci trebali otići u Čitluk kako bi pučanstvu prenijeli vijest da se vrati kućama. Nadalje, navodi kako je 30. listopada fra Križan Galić na putu od kuće časnih sestara do kapelice prošao malo dalje od partizanske straže koja je bila oko župne kuće u Međugorju. Partizani su vikali tko je i tko ide, a kako je bio starac nije čuo i nastavio je hodati. Nato su ga partizani ranili u nogu, a on se nekako dovukao do župnog ureda. Partizanska straža ponovno je vikala, a fra Križan na to nije ništa odgovorio.

[1261] U župnoj kući u Međugorju boravili su bogoslovi fra Luka Sušac, fra Zlatko Ćorić i fra Žarko Leventić. Robert Jolić, „Fra Križan Galić (1870. – 1944.)“, u: *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva “Fra Leo Petrović i 65 subraće”* 8 (2012), br. 1: 36-37.
[1262] R. Jolić, „Fra Križan Galić (1870. – 1944.)“, 38-39.
[1263] BiH – PVPMLPŠB, pismo provincijala fra Lea Petrovića od 7. studenog 1944., br. 845/44, f. 544.

Partizanski stražar ubacio je bombu u župni ured koja ga je smrtno ranila. Preminuo je u utorak jutro 31. listopada od posljedica ranjavanja. Fra Serafin Vištica ističe kako ga je u noći na Svi Svete i Dušni dan probudio partizanski poručnik Kurilić koji mu se ispričao zbog nesretnog slučaja ubojstva fra Križana Galića te priopćio da su ga pokopali u Kovačici jer nije bilo katolika da ga pokopaju.[1264] Nadalje je Kurilić istaknuo kako „im je svima krivo i žao, da je ovaj starac poginuo s obzirom na nas i na njih". Fra Serafin mu je odgovorio da je fratrima i previše žao da se prolila ovako nevina i sveta krv starca od 75 godina koji ni muhi nije zla mislio.[1265] Fra Robert Jolić tvrdi da su jugoslavenski komunisti partizani „nehotice" ubili fra Križana Galića i potom uvjerili župnika fra Serafina Višticu kako traže odgovorne počinitelje zločina.[1266]

12.4. Uspostava revolucionarne komunističke vlasti na području zapadne Hercegovine do početka operacije *Bura*

Uspostava nove vlasti u zapadnoj Hercegovini obilježena je masovnim zločinima nad zarobljenim pripadnicima njemačke vojske, oružanih snaga NDH i nad civilnim stanovništvom. Postrojbe NOVJ koje su djelovale u Hercegovini preko svojih nadređenih, političkih komesara, bile su informirane da je prostor zapadne Hercegovine kraj koji je "dao 5-6.000 najgorih ustaša i dobar dio ustaškog kadra."[1267] U tom je kontekstu posebno istaknut Široki Brijeg, koji je prikazan kao središte ne samo političkog nego i vojnog otpora novim vlastima. Kao glavnog nositelja ustaške politike koja je se iz Širokog Brijega širila na ostalo područje zapadne Hercegovine nova je vlast označila tamošnji franjevački samostan.[1268]

Jugoslavenski su partizani nakon likvidacija hrvatskih civila u Ljubuškom krajem listopada i početkom studenog 1944. ciljano umanjili teror kako bi zadobili što više pristaša KPJ za uspješnije i što bezbolnije uspostavljanje svoje vlasti. KPJ se taktičkim obratom vješto skrivala iza Narodne fronte pod parolom prijateljstva i suradnje s hrvatskim stanovništvom i franjevcima u Hercegovini. Prvi korak k tomu je bio smijeniti 10. hercegovačku brigadu, dobrim dijelom sastavljenu od bivših četnika i zamijeniti ju 4. dalmatinskom brigadom iz

---

[1264] BiH – PVPMLPŠB, pismo župnika fra Serafina od 13. studenog 1944., br. 845/44., f. 545., 1.
[1265] BiH – PVPMLPŠB, pismo župnika fra Serafina od 13. studenog 1944., br. 845/44., f. 545., 2.
[1266] R. Jolić, „Fra Križan Galić (1870. – 1944.)", 39-40.
[1267] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1185, rola br. 12, snimak 112.: Izvješće 19. dalmatinske divizije od 7. 2. 1945.; H. Mandić, „Operacija Bura (27. siječnja – 4. veljače 1945.), prodor njemačke vojske i oružanih snaga NDH u južnu Hercegovinu", 23.
[1268] Josip Broz Tito, *Izgradnja Nove Jugoslavije*, tom II, knjiga 1 (Beograd: Kultura, 1948.), 170.; Ante Kragić, „Mostarska operacija na stranicama ratne 'Slobodne Dalmacije'", u: *Mostarska operacija*, ur. Ivo Matović (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986.), 67.

sastava 9. dalmatinske divizije. Na području Ljubuškog, Čitluka i Mostara je od sredine studenog 1944. djelovala postrojba 4. dalmatinske brigade. Kakav je bio odnos NOVJ i OZN-e prema pučanstvu zapadne Hercegovine svjedoči izvješće Okružnoga komiteta KPJ za zapadnu Hercegovinu sa sjedištem u Ljubuškom upućeno 8. prosinca 1944. Oblasnom komitetu KPJ za Dalmaciju. U njemu se između ostalog navode sve „nepravilnosti" dalmatinskih vojnih postrojbi, prije svega 9. divizije čiji su pripadnici učinili masu grešaka „koje smo mi pokušali otkloniti sa partijskim rukovodiocima bataljona, pa i brigada, ali nam to nije uspjelo zato se obraćamo vama." Nadalje, navodi se kako su neki pripadnici 3. bojne 13. brigade 9. dalmatinske divizije samovoljno oduzimali novac od seljaka u kotaru Posušje. Zatim, pripadnici 12. dalmatinske brigade vrše rekvizicije na svoju ruku i tako su premlatili nekoliko seljaka u općini Drinovci i u kotaru Ljubuški. Naposljetku se u izvješću tvrdi kako su pripadnici 3. dalmatinske brigade u sastavu 9. divizije prilikom povlačenja sa područja Hercegovine sa paše potjerali 250 sitne stoke i oko 50 krupne, iako su prije toga dobili traženu količinu hrane. Shodno tome navodi se da bez obzira što je ovaj kraj pretežno ustaški nastrojen, postupci NOVJ otežavaju rad i privlačenje masa na stranu partizanskog pokreta. Nadalje, autor dokumenta navodi kako su pokušali disciplinirati pripadnike NOVJ u čemu bi uspjeli dva do tri dana, ali bi nakon toga vojnici nastavili sve po starom: „Zato vas drugarski molimo da vi ovo spriječite jer ovakvi postupci samo još više pogoršavaju naše pozicije ionako neprijateljski nastrojenom narodu."[1269]

U dokumentu Komande III. područja vojne oblasti 29. hercegovačke divizije od 14. prosinca 1944. navodi se kako odnos pučanstva prema partizanima u zapadnoj Hercegovini nije najbolji iz razloga jer na pučanstvo i diverzantske grupice križara djeluju ustaše i „pojedini svećenici koji su bili glavni krivici a koji još i danas rukovode sa ovim bandama na ovom terenu. Don Jure Vrdoljak, fra Bono Jelavić i ostali sveštenici koji su odbjegli. Situacija na Posušju mnogo je drukčija nego li sa ostalim sektorima zato što se u Rakitnu nalazi jača grupa milicije i ustaša sa kojima rukovodi sveštenik fra Berto Dragičević". U daljnjem dokumentu navodi se nepravilan postupak postrojbi 4. brigade 9. dalmatinske divizije 4 na tom sektoru, koje su kod Posušja pobile neke ljude zbog čega se narod ustrašio, a pored toga je jak i neprijateljski utjecaj i prijetnja pojedinih zlikovaca.[1270]

[1269] B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini…, 290-291.

[1270] Politički pregled Komande III. područja od 14. decembra 1944. upućeno vojnoj oblasti 29. hercegovačke divizije u Trebinju. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 53., kut. 1724., f. 1., 1. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 139-163.

U dokumentu Komande III. područja vojne oblasti 29. hercegovačke divizije od 14. siječnja 1945. navodi se kako je djelovanje svećenstva jako te da je jedan svećenik iz Drinovaca 8. siječnja pobjegao u "zeleni kadar" na Široki Brijeg: „Isto tako vrši se neprijateljska propaganda kao i špijunaža koja je potpomognuta od većine naroda, koji su krvno vezani sa ustaškim pokretom“.[1271]

U izvješću o političkom radu i stanju od 20. prosinca 1944. do 16. siječnja 1945. političkog komesara 1. satnije 1. bojne 4. dalmatinske brigade upućenom političkom komesaru 4. dalmatinske brigade navodi se kako je odnos vojnika prema narodu srednji: „Uspjeli smo da dokažemo vojnicima kako postupati sa narodom premda je sve to bilo protiv nas. Osjećaj prema narodnoj imovini nije baš najbolji, jer ljudi i vojnici, još nisu dobro shvatili kako se treba čuvati narodna imovina ali i to ćemo postići u najkraće vrijeme sa uvjeravanjem i kazivanjem vojnicima“.[1272]

Nadalje, u izvješću političkog stanja i rada političkog komesara 2. bojne 4. dalmatinske brigade upućeno političkom komesaru 4. dalmatinske brigade navodi se kako je navedena bojna operativno djelovala na području Ljubuški – Mostar, u selima Slipčići, Gornja Blatnica i Odoci: „Ova sela i cijeli sektor su ustaški nastrojeni pa njihovog oduševljenja naprama nama uopće nema, a iz razloga toga što većina njihovih sinova i muževa nalazi se u neprijateljskoj vojsci, a i sam okupator već tri godine harači a i gdje je ostavio svoj veliki utjecaj na ovaj narod. U ovim selima narod se nešto oduševio i oslobodio naprama naše vojske, a iz razloga toga što je naša vojska bila primjerena i dostojna prema tom narodu ne uzimajući u obzir što je to ustaški element. Odnos naroda naprama naše vojske bio je tokom vremena dosta pristupačan, mišljenja sam da je to bilo iz straha što nisu uopće bili upoznati sa našim pokretima. Njihovo oduševljenje naprama nama, bilo je više nego naprama samim Hercegovcima, a iz toga što su vjerski (…), a nas su shvatili bližnje iz vjerskih razloga, ali nešto im je bilo ukazano da naš i njihov cilj je zajednički nerazdvojiv i ne bratoubilački (…). Da je naš utjecaj bio dobar vidi se po tome, što su isti seljaci sela Slipčića pri odlasku naše

[1271] Politički pregled k. br. 68. Komande III. područja od 14. januara 1944. upućeno vojnoj oblasti 29. hercegovačke divizije u Trebinju. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 19., kut. 1724., f. 4., 1. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 139-163.
[1272] HR – HDAST – 1910 – XIX. dalmatinska divizija, izvješće političkog rada i stanja od 20. prosinca 1944. do 16. siječnja 1945., upućeno političkom komesaru 4. dalmatinske brigade 16. siječnja 1945., 2. Usp. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 1., kut. 847 A, f. 8., 2.

postrojbe plakali. Narodni odbor sela održao je odlazni govor prije nego što je postrojba krenula.“[1273]

Slično govore i druga partizanska izvješća. U izvješću o političkom radu i stanju od 20. prosinca 1944. do 16. siječnja 1945. političkog komesara 3. satnije 1. bojne upućenom političkom komesaru 4. dalmatinske brigade navodi se kako “vojnici prema narodu imaju srednji odnos dok prema narodnoj imovini nije nabolje, pošto se dogodi da misle da to nije naše, pa da se to može uzeti znači da ne bi dobro znali da je to nas sviju tekovina borbe.“[1274]

Politički komesar 3. bojne 4. dalmatinske brigade u izvješću od 17. siječnja 1945. upućenom političkom komesaru 4. dalmatinske brigade navodi kako su pripadnici 3. bojne boravili u selima Odoci i Čerin, u kojima je odnos vojnika prema narodu dobar. U daljnjem tekstu izvješća ističe kako se vojnici pažljivo odnose prema narodnoj imovini i da nije bilo nikakvih grešaka, „koji bi kočili uzvraćanje ljubavi naroda i vojske“. Zaključuje kako je najveći problem pitanje dezerterstva i da su održane partijske konferencije s narodom na kojima je bila velika nazočnost.[1275]

Nakon revolucionarnih metoda partizani su napravili zaokret prema pučanstvu zapadne Hercegovine kako bi uspostavili što razgranatiju mrežu suradnika KPJ i time ubrzali uspostavu vlasti. U jednom zbirnom izvješću o političkom radu i stanju od 17. prosinca 1944. do 17. siječnja 1945. koje je politički komesar 4. dalmatinske brigade uputio komesaru 9. dalmatinske divizije u stoji: „Narod je poprilično religiozan, te fratri koji se nalaze u ovdašnjem samostanu, njih dvanaestorica, ustaški su raspoloženi, a obzirom na ono što sam spomenuo da je narod religiozan, imaju priličan utjecaj na ustaške porodice. Dolazak hercegovačke brigade s one strane na ovaj kraj, ustaše a i fratri bacili su parolu da dolaze četnici o čemu je prilično velik broj naroda a i onih koji nisu bili krivi, pobjegli u Mostar. Dolazak naše brigade na ovaj teren, narod je primio vrlo dobro, ali ne možda kao Narodnooslobodilačku vojsku već kao Hrvate, katolike koji smo došli smijeniti hercegovačku kao srpsku brigadu. Za nas su također govorili da dolaze dalmatinci koji ne vjeruju u Boga, koji ruše i pale crkve, a i ništa zajedničko nemaju s hrvatstvom. Međutim, ove parole im nisu

[1273] HR – HDAST – 1908 – IX. dalmatinska divizija, izvješće političkog rada i stanja od 17. prosinca 1944. do 16. siječnja 1945., upućeno političkom komesaru 4. dalmatinske brigade 16. siječnja 1945. Orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, str. pov. reg. br. 6-1/7, K. 847 A, str. 1.
[1274] HR – HDAST – 1908 – IX. dalmatinska divizija, izvješće političkog rada i stanja od 20. prosinca 1944. do 16. siječnja 1945., upućeno političkom komesaru 4. dalmatinske brigade 16. siječnja 1945. Orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, str. pov. reg. br. 2-8., K. 847 A, 1.
[1275] HR – HDAST – 1908 – IX. dalmatinska divizija, izvješće političkog rada i stanja od 17. prosinca 1944. do 16. siječnja 1945., upućeno političkom komesaru 4. dalmatinske brigade 16. siječnja 1945. Orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, str. pov. reg. br. 7-1/7, K. 847 A, 1.

palile, narod nas je dosta dobro primio, darivao s hranom, duhanom i drugim. Nas su dalmatince kovali a i kuju dan danas u nebesa kao hrvate i katolike, a skoro svaki sa kime smo došli potrudio se da nešto kaže protiv Srba. Mi smo pravovremeno shvatili taj jaz kojeg su napravili protunarodni režimi između Srba i Hrvata, to smo neprestano na svim konferencijama, a i u dodiru sa pojedincima isticali bratstvo i jedinstvo ne samo Srba i Hrvata nego i čitavog našeg naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja".[1276]

Prema tim su izvješćima odnos i postupci NOVJ prema stanovništvu Hercegovine u razdoblju od prosinca 1944. do sredine siječnja 1945. bili nešto blaži, što je za posljedicu imalo stvaranje šire mreže suradnika komunističkog režima, odnosno donekle otvorene podrške jednog manjeg dijela pučanstva. Koliko su partizani u tome uspjeli ukazuje već spomenuto pismo provincijala fra Lea Petrovića od početka studenog 1944. upućenom župniku fra Serafinu Vištici.[1277]

Početna naivnost članova Provincije o stvarnim namjerama partizana kratko je trajala. Prema nekim su svjedočenjima pripadnici OZN-e navodno još od jeseni 1944. pokušavali preko odbornika, pripadnika HSS-a bliskih partizanskom pokretu ali i preko učenika franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu bliskih partizanskom pokretu, poput braće Aleksandra i Petra Olujića, ostvariti potporu franjevaca kako bih ih otvoreno uključili u partizanski pokret. Partizanski obavještajci prikupljali su podatke o hercegovačkim franjevcima mjesecima prije potpunog ovladavanja Hercegovinom. Bili su itekako svjesni činjenice kako jedan veći broj hercegovačkih franjevaca nije bio ni sklon njemačkoj vojnoj vlasti niti vlasti NDH. Razlog leži u tome što je većina franjevaca pohađala zapadnoeuropska sveučilišta te su postali otvoreni zagovornici zapadnog oblika demokracije i protivnici fašizma, nacionalsocijalizma i komunizma. Upravljačka struktura Provincije nije pristala na ucjene partizanskog pokreta od listopada 1944., ponajviše zbog Katoličke Crkve i njenog univerzalnog poslanja. Prema naknadnim sjećanjima očevica događaja fra Tomislava Zupca, časnicima OZN-e je putem izvješća sa terena postalo vidljivo kako neće moći osigurati potporu hercegovačkih franjevaca KPJ, pa je u partijskom vrhu donesena odluka da franjevci

[1276] Izvješće o političkom radu i stanju od 17. prosinca 1944. do 17. siječnja 1945. upućeno komesaru 9. dalmatinske divizije 17. siječnja 1945. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 12., kut. 847., f. 7., 1-6. Usp. B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini…, 293. Vidi: I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 139-163.
[1277] BiH – PVPMLPŠB, pismo provincijala fra Lea Petrovića od 7. studenog 1944., br. 845/44, f. 544.

moraju dijeliti sudbinu poraženih ratnih protivnika jer su označeni potencijalnim protivnicima.[1278]

U izvješću III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućenom 26. siječnja 1945. III. odsjeku OZN-e za Hrvatsku između ostalog se navodi kako su postrojbe 9. dalmatinske divizije u sastavu VIII. dalmatinskog korpusa oko Širokog Brijega zamijenile postrojbe 29. hercegovačke divizije u sastavu II. crnogorskog korpusa NOVJ. Nadalje, u izvješću stoji „da se lokalno hrvatsko stanovništvo tužilo na hrđav postupak od strane partizana 29. hercegovačke divizije jer su pojedini govorili kako su oni klali 1941. a da će sada oni (partizani) klati njih". U daljnjem tekstu izvješća navodi se kako je bilo pljačke hrane od strane partizana i silovanja djevojki iz nekoliko sela od strane partizana 29. hercegovačke divizije. U izvješću stoji da je jedan fratar u Čitluku na operativnom području 4. dalmatinske brigade za vrijeme mise održao propovijed gdje je istaknuo dobro držanje Dalmatinaca u odnosu prema stanovništvu: „Međutim govor je bio usmjeren u cilju što većeg zaoštravanja odnosa između Dalmatinaca i Hercegovaca kao i stanovništva prema svojoj vojsci. Nato mu je od strane Štaba brigade skrenuta pažnja. Pred par dana došao je jedan vojnik na ispovijed kod fratra u selo Kočerin, ali je fratar odbio ispovjediti vojnika jer je od mostarskog biskupa dobio nalog kako komuniste ne smije ispovijedati."[1279]

Izvješće OZN-e pokazuje kakav je bio odnos operativnih postrojbi NOVJ-a prema hrvatskom stanovništvu zapadne Hercegovine još prije njemačke operacije *Bura* pokrenute 27. i 28. siječnja 1945. uz pomoć oružanih snaga NDH na području zapadne i južne Hercegovine. Hercegovački franjevci su u svojim propovijedima stali u obranu pučanstva od partizana i nije trebalo dugo da ih KPJ još više označi metom za umorstvo. U Kočerinu je od 23. svibnja 1942. službu župnika obnašao fra Valentin Zovko. Potonji je itekako bio upoznat s četničkim, talijanskim i partizanskim upadima u to mjesto te s pljačkanjem sela, župne crkve, kuće i vinograda za koje se brinuo. Bio je protivnik komunizma i partizanskog pokreta, a unatoč stalnim partizanskim upadima ostao je na službi u navedenoj župi do 21. svibnja 1945.

[1278] Svjedok fra Tomislav Zubac boravio je na Širokom Brijegu do početka veljače 1945. godine. U svom iskazu ističe kako je širokobriješkim franjevcima partizanski zapovjednik Joža Bakrač iz Šuice osigurao da mogu slobodno zvoniti crkvena zvona i skupljati vjernike. Nadalje, njemačkim pokretanjem operacije Bura partizani su ubili fra Petra Sesara u Čapljini početkom veljače 1945. Zubac ističe da se povukao dolinom Neretve prema Zagrebu zbog straha da će ga ubiti partizani. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra Tomislava Zupca., 301.

[1279] HR – HDA – 1491 – OZNA, 11.03.03, izvješće od 26. siječnja 1945. III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućeno III. odsjeku OZN-e za Hrvatsku, snimak br. 091., 2. Usp. B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini…, 291.

kada ga je ubila OZN-e.[1280] Partizani nisu krili svoje namjere vezane za ubojstvo hercegovačkih franjevaca. Takve glasine su u jesen 1944. dolazile do samih franjevaca širokobriješkog i mostarskog samostana.[1281]

Prema mišljenju nekih autora u Trebinju je 1944. održana sjednica na kojoj je donijeta odluka o umorstvu svih franjevaca u samostanu Široki Brijeg.[1282] Zbog manjkavosti historiografskih izvora dostupna su nam neka naknadna sjećanja. Prema jednom takvom sjećanju ističe se kako su se 17. siječnja 1945. na Crvenom vrhu na Biokovu u blizini Šestanovca skupili i održali sastanak partizani Ivan Gaće, Marko i Dane Turić, Ivan Dodig, Ante i Vinko Mišević, braća Patrlj i Jozin otac Ante Dodig. Na tom sastanku su odredili kako Široki Brijeg treba sravniti sa zemljom.[1283] Moramo uzeti u obzir da je ovakva vrsta zapovijedi bila u nadležnosti J. B. Tita ili nekog drugog s jugoslavenskog vojnog ili političkog vrha, pa zbog toga tu tvrdnju ne treba uzeti zaozbiljno. Naknadna sjećanja kojima raspolažem ističu kako je u jesen 1944. donijeta odluka o likvidaciji širokobrijeških franjevaca, no te su tvrdnje upitne vjerodostojnosti s obzirom da ne raspolažemo niti jednim historiografskim izvorom koji bi potkrijepio takvu tvrdnju. Možemo samo reći da je riječ o naknadnim

---

[1280] R. Jolić, „Okrutno umoren kočerinski župnik fra Valentin Zovko (1889.-1945.)“, 50-56.

[1281] J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 306. Usp. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra Joze Dodiga, 367., L. Kordić, *Mučeništvo Crkve u Hrvatskoj*, 42., Očevidac fra Marko Dragičević navodi kako je čuo dozivanje partizanskih postrojbi i oružanih snaga NDH nakon okršaja. U daljnjem iskazu ističe kako je čuo ženski partizanski glas koji je uzviknuo: „Kad zauzmemo Široki Brijeg tada ćemo fratre škopiti, rezati im penise i tim ćemo ih pričešćivati“. Nadalje, navodi se kako su se franjevci smijali na te riječi jer nisu mogli ni zamisliti kakva je situacija na terenu niti što budućnost donosi. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra Marka Dragičevića, 16., O. Knezović, *Široki Brijeg*, 104-105. Usp. O. Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945.*, 33., BiH – PVPMLPŠB, spis VHRovnog suda u Zagrebu, predmet „Knjižica Široki Brijeg urednika fra Gojka Muse u izdanju Franjevačkog samostana Široki Brijeg“, oboje zastupani po odvjetniku Ivanu Mužiću protiv rješenja Okružnog suda u Splitu, Kr – 47/71, od 6. rujna 1971., Memoari fra Blage Brkića „Za povijest Provincije 1940.-1945.“, 209-212., BiH – PVPMLPŠB, aHRivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., 61. Usp. BiH – PVPMLPŠB, Svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz L. O., 80-81., BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra Srećka Granića, 347. Usp. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra Mariofila Perića, 360. Prema iskazu jednog svjedoka Rade Šegrt je prije početka Drugog svjetskog rata u Mostaru prodavao ukradene kokoši . U vrijeme kad je postao visokorangirani časnik NOVJ govorio je „kad stignem na Široki Brijeg hoću da vidim gulaš od fratara“. Brat Stjepana Bage poslao je sina preko brda kako bi vijest prenio do širokobrijeških franjevaca: „Budući da su oni bili nedužni mislili su da im se ništa neće dogoditi.“ Zaključuje kako nisu badava zvali Široki Brijeg mali Rim.

[1282] U potpisu pisma od 12. travnja 1972. upućeno fra Dominiku Mandiću stoje hrvatski emigranti Lukica Zovko „Ivića“, Stjepan Bago, Marko Čolak i Jozo Dumandžić. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 10., mp. 1., podmapa II. – Amerika Južna, f. 53. Vidi: R. Kordić, *Fratar narodni neprijatelj: doživljaji i sjećanja*, 58., BiH, PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Tomislav Zubac, 308 i 317.

[1283] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra Joze Dodiga, 367-368.

konstrukcijama stvarnosti. Međutim, ukoliko pretpostavimo da su vijesti o namjerama likvidacije franjevaca do njih dolazile mnogo ranije nameće se logično pitanje zbog čega nisu bježali. Odgovor na to pitanje dijelom leži u činjenici da su se franjevci oslanjali na pristaše HSS-a u partizanskim redovima. Partizani su koristili pristaše HSS-a kao one koji su širokobriješkim franjevcima prenosili njihove poruke. Jedan partizan je prenio poruku fratrima da se ne boje jer nikome od njih neće pasti vlas s glave, „osim onome tko je bio ustaški zločinac. Ustaškim zločincima će suditi narodni sud, pa što mu bude!“[1284] Nekolicina širokobrijeških franjevaca ipak se je početkom veljače 1945. povukla iz Širokog Brijega zajedno sa hrvatskim civilima i pripadnicima oružanih snagama NDH prema Mostaru, Sarajevu i dalje prema Zagrebu.[1285]

[1284] Riječ je o jednom Talijani iz Trsta koji se pridružio partizanima. O. Knezović, *Široki Brijeg*, 106.
[1285] Popis pobijenih hercegovačkih franjevaca, http://www.pobijeni.info/pobijeni/index, pristup ostvaren 15. III. 2019.

XIII. HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA U VELJAČI 1945.

13.1. Tijek operacije *Bura* od 27. siječnja 1945. do 4. veljače 1945.

Glavni razlog pokretanja operacije *Bura* bili su obavještajni podaci koje je Stožer 369. pješačke divizije njemačke vojske dobio o aktivnostima nekoliko partizanskih brigada – 11. i 14. hercegovačke brigade 29. hercegovačke divizije – na području Konjica.[1286] Temeljem naredbe II. udarnog korpusa NOVJ 29. hercegovačka divizija pripremala je razbijanje položaja oružanih snaga Njemačke i NDH na zelenoj crti. Postrojbe 29. hercegovačke divizije privele su kraju pripreme za osvajanje Konjica.[1287] Namjera Štaba 29. hercegovačke divizije je prije svega da se zauzimanjem Konjica i Ivan sedla na području Mostara, Širokog Brijega i Nevesinja prekine veza njemačkih i oružanih snaga NDH sa Sarajevom. Krajnji cilj je bio uništiti oružane snage Njemačke i NDH u Mostaru.[1288]

Stožer 369. pješačke divizije uočio je opasnost od zatvaranja neretvanskog pravca u Konjicu, koji je bio jedini izlaz za povlačenje postrojbi skupine vojski E prema Sarajevu. S druge strane je namjera Stožera bila potisnuti snage 9. dalmatinske divizije s područja Širokog Brijega, Ljubuškog i Čitluka, te snage 29. hercegovačke divizije na neretvanskom pravcu kako bi se smanjio pritisak na zelenu crtu i omogućilo brže povlačenje snaga prema Sarajevu. U siječnju 1945. Stožer IX. hrvatske gorske divizije u Mostaru organizirao je pothvate na širem bojištu Širokog Brijega kako bi rasteretio spomenuto uporište.[1289] Takvi pothvati bili su usmjereni prema postrojbama NOVJ na bojištu Širokog Brijega, prema Kočerinu i Posušju, i nisu predstavljali novost za partizane na tom području. Dijelovi 369. pješačke divizije u dva su navrata, 24. i 25. siječnja, napali položaje NOVJ na Kočerinu.[1290] Glavna namjera bila je protuudarom na taj položaj zbuniti obavještajce NOVJ koji su očekivali pothvat slabog

---

[1286] D. Komnenović, M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*, 424., Vukašin Senić, „Borbena dejstva brigade“, u: *Četrnaesta hercegovačka omladinska NOU brigada*, ur. Radomir Đondović. (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar – AHRiv Hercegovine1988.), 108.

[1287] Izvještaj Štaba 29. divizije od 1. februara 1945. Štabu 2. korpusa NOVJ o stanju i radu jedinica. *ZNOR*, IV/33, dok. 8, 56.

[1288] Zapovijed Štaba 29. NOU divizije od 16. siječnja 1945. štabovima podčinjenih jedinica za izvođenje ofanzivnih djelovanja k Nevesinju i Mostaru i za napad na Konjic, zapovjednik Vlado Šegrt. *ZNOR*, IV/32, dok. 84, 390–394.

[1289] U jednom takvom poduhvatu od 17. i 18. siječnja 1945. postrojbe 2. bojne I. ustaškog djelatnog zdruga te 2. i 3. bojna 9. stajaćeg djelatnog zdruga istaknule su se u poduhvatu, zarobile značajan ratni plijen i nanijele znatne gubitke neprijatelju. HR – HDA – D – 2338 – ZM MINORS, snimak 489. HR – HDA – D – 2338 – ZM MINORS, sn. 489, IX. hrvatska gorska divizija, naredba br. 13, u Mostaru 23. siječnja 1945.

[1290] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182, sn. 139. Informativni izvještaj Štabu VIII. korpusa, Br. 26/45 od 24. 1. 1945., HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182, sn. 141. Informativni izvještaj Štabu VIII. korpusa, Br. 27/45 od 25. 1. 1945.

intenziteta njemačkih i oružanih snaga NDH prema Kočerinu i Imotskom.[1291] Stožer 369. pješačke divizije je skrivajući pravu namjeru pokrenuo operaciju *Bura* (njem. *Bora*). Napad iz pravca Širokog Brijega počeo je 27. siječnja u 17 sati demonstrativnim napadom prema Kočerinu na položaje 2. dalmatinske proleterske brigade. Međutim, glavninom snaga IX. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga potpomognutog jednom bojnom 370. pukovnije izvršen je napad pravcem između sela Turčnovići i Mokro prema Polugrnu te dalje prema položajima 3. dalmatinske brigade od sela Buhova, Lipna i dalje prema Klobuku. Oružane snage Njemačke i NDH su u par sati borbi osvojile selo Buhovo. Zatim su snage podijeljene u tri napadne kolone prema Ljubuškom, Čitluku i Gornjoj Blatnici.[1292]

Sutradan 28. siječnja oružane snage Njemačke i NDH izvele su napad jačim snagama iz Mostara na položaje 4. dalmatinske brigade pravcem Varda – Čitluk. Jedna kolona koja je napadala od Buhova prema Čitluku i Blatnici uništila je dio postrojbi 4. dalmatinske brigade u selu Gornji Ograđenik.[1293] Nakon par sati borbi ti su položaji osvojeni, oružane snage Njemačke i NDH podijelile su se u tri napadne kolone. Lijeva kolona prodirala je željezničkom prugom Mostar – Slepčići – Kručevići – Čapljina, srednja kolona pravcem Rujišta – Krivodol – Dobro Selo, a desna kolona pravcem Mostar – Čitluk – Međugorje.[1294] Napadne snage iz pravca Širokog Brijega nastupale su pravcem Buhovo – Hamzići – Dragičina – Cerno, te su 28. siječnja osvojile Ljubuški.[1295] Istog dana je osvojen Čitluk i uništena zgrada Štaba 4. dalmatinske brigade.[1296] Razbijeni dijelovi 4. dalmatinske brigade povlačili su se u dva smjera, u pravcu Međugorja prema Ljubuškom s namjerom izbijanja u Vrgorcu, a preostali dio snaga prema Čapljini. Fra Janko Bubalo, svjedok operacije *Bura* naveo je sljedeće: „Međutim, koncem siječnja 1945. dogodilo se nešto što je mnoge, načas, obradovalo, ali mnogi su to doskora skupo platili. U nedjelju 28. siječnja, iz područja Širokog Brijega i Mostara jurišalo je nekoliko hrvatskih jedinica, koje su kao vihor razbile partizansku

---

[1291] M. Šalov, *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*, 282.
[1292] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1181, rola br. 8, snimak 288; HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, Štab VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ, Obavještajni odsjek. Dnevni pregled do 3. veljače 1945., mikrofilm D-1182, rola br. 9, snimak 28.
[1293] L. Subotić, *Kninska i Mostarska*, 46.
[1294] Naređenje Štaba 9. NOU divizije od 29. siječnja 1945. štabovima 2. proleterske i 3. dalmatinske brigade za zatvaranje pravca Široki Brijeg - Imotski i za dejstvo ka Ljubuškom. *ZNOR*, IV/32, dok. 154., 654. Usp. „Partizanske postrojbe su bile napadnute od ustaškog stanovništva koje je na ovom prostoru ustaški nastrojeno." HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1181, rola br. 8, snimak 288.
[1295] Četvrta dalmatinska brigada za to je vrijeme zauzela obrambene položaje južno od Ljubuškog. HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182, rola br. 9, snimak 157.
[1296] „Ujutro istog dana Ustaše su u Čitluku napale Štab 4. dalmatinske brigade od strane Ustaša i njemu naklonjenog stanovništva, nastala je panika i rukovođenje nije bilo moguće među partizanima. Naređeno je povlačenje partizana te brigade prema Međugorju, zatim u pravcu Ljubuškog. Razvijale su se ogorčene borbe." HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1181, rola br. 8, snimak 289.

liniju od Čerigaja do Neretve. Partizani su bježali koliko su ih noge nosile, tako da nisu uspijevali (što su oni redovito činili!) ni svoje mrtve i ranjene pokupiti. Istog dana popodne ustaše i domobrani držali su čvrsto liniju od Proboja do Domanovića, uključujući tu – naravno – Ljubuški i Čapljinu. Partizani su se u paničnom bijegu povukli prema Metkoviću i Vrgorcu, a da gotovo ni jedan metak nisu u svoju obranu opalili. Da su njihovi neprijatelji to namjeravali, mogli su ih utjerati u more. Iz Ljubuškog su jedva uspjeli izvući žive glave".[1297]

Prve postrojbe koje su priskočile u pomoć napadnutoj 4. dalmatinskoj brigadi bili su bojne iz sastava 3. brigade 3. bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a. Istoga dana 28. siječnja kada je napadnuta 4. dalmatinska brigada u Čitluku u Čapljini se je nalazila 1. bojna brigade KNOJ-a, a 2. bojna iste postrojbe u Ljubuškom koje su odmah po napadu na Čapljinu i Ljubuški stupile u borbu. Do kraja toga dana u Čapljinu je sukladno zapovijedi Štaba 29. hercegovačke divizije stigao štab te brigade s njezinom 5. bojnom.[1298] Isti dan u popodnevnim satima u Čapljinu je stigla satnija 3. bojne 1. tenkovske brigade, čime su postrojbe NOVJ na ovom pravcu dobile respektabilnu snagu.[1299]

Mate Šalov navodi da su se snage 4. dalmatinske brigade „povukle u punom trku" nakon proboja njemačke vojske i oružanih snaga NDH.[1300] Njezine su postrojbe razbijene oko rijeke Trebižat i odbačene prema položajima kod sela Velikog i Malog Prologa gdje su se idućih dana nastavile žestoke borbe. Dijelovi te brigade koji su se povukli prema Čapljini 28. na 29. siječnja poduzeli su protunapad nastupajući desnom stranom Neretve na oružane snage Njemačke i NDH na položajima u Čitluku. Te su snage ipak razbile 4. dalmatinsku brigadu, čiji su se ostatci povlačili pravcem Međugorje – Ljubuški – Vitina.[1301] Na pravcu Ljubuškog i Vitine razvile su se žestoke borbe između njemačkih i hrvatskih snaga i razbijene 4. dalmatinske brigade, koja se svom silom nastojala izvući prema Vrgorcu.[1302] Fra Janko Bubalo, koji je tih dana obnašao dužnost vikara u Vitini, navodi kako su partizani neposredno pred osvajanje Ljubuškog 28. siječnja 1945. iz OZN-ina zatvora u Ljubuškom na brzinu potjerali „četrdeset zatvorenika (muškaraca i žena), pa su sve odmah postrijeljali, čim su doletjeli (stvarno doletjeli, dotrčali!) u Vrgorac, kod vrgoračkog groblja. Među njima je

---

[1297] J. Bubalo, *Apokaliptični dani*…, 128.
[1298] J. Andrić, „Jedinice 3. brigade narodne odbrane u mostarskoj operaciji", 394.-397.
[1299] Izvještaj Štaba 3. bataljona od 1. februara 1945. Štabu 1. tenkovske brigade NOVJ o borbama na sektoru Čapljine. *ZNOR*, IV/33, dok. 11., 83.
[1300] M. Šalov, *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*, 285–289.
[1301] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1181, rola br. 8, snimak 289.
[1302] Izvještaj Štabu VIII. dalmatinskog korpusa od 31. siječnja 1945., HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182, rola br. 9, snimak 159.

strijeljan jedan moj intimni prijatelj, plemenit čovjek i svet fratar Makso (o. a. H.M. Maksimilijan) Jurčić".[1303] Pretpostavlja se kako su pripadnici 4. dalmatinske brigade prilikom povlačenja prisilno odveli fra Maksimilijana Jurčića a slijedom toga ubili ga jer nije htio odati ispovjednu tajnu.[1304] Napadne snage su nastavile prodor iz Čitluka prema Čapljini koja je bila u rukama dijelova 29. hercegovačke divizije.

Nakon što su oružane snage Njemačke i NDH zauzele Čapljinu, Gabelu i Metković Vrhovni štab NOVJ naredio je Štabu VIII. dalmatinskog korpusa vraćanje izgubljenih mjesta i zauzimanje Širokog Brijega, Mostara i Nevesinja. Štab VIII. dalmatinskog korpusa je 30. siječnja premjestio na prostor Imotskog postrojbe 26. dalmatinske divizije, tenkovske i topničke brigade, , uključujući i 19. dalmatinsku diviziju.[1305] U tri dana žestokih borbi postrojbe NOVJ su 3. veljače ovladale Čapljinom, Čitlukom, a 4. veljače 1945. u poslijepodnevnim satima zauzeli su Ljubuški.[1306] NOVJ je imao prednost zbog zračne premoći. U vrijeme borbi od 31. siječnja do 4. veljače zrakoplovstvo NOVJ izvelo je zračne napade i nanijelo znatne gubitke njemačkim i oružanim snagama NDH.[1307]

Prvog dana operacije *Bura* pripadnici oružanih snaga NDH su u Ljubuškom 28. siječnja 1945 ubili članicu Kotarskog povjerenstva za Mostar Ružicu Primorac, člana Kotarskog komiteta SKOJ-a Šefika Bilića, Šimuna Džidu i odvjetnika Nikolu Rafaellia.[1308] Isti su likvidirali Ibrahima Gujića, za kojega se kasnije u dokumentaciji tvrdilo da je bio član Okružnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta.[1309] Postrojbe oružanih snaga NDH ništa

---

[1303] J. Bubalo, *Apokaliptični dani*, 128. O pokoljima na Vrgoračkom groblju vidi stranicu 132.

[1304] Fra Dominik Mandić u pismu od 1. svibnja 1945. upućenom fra Predragu Kordiću u Milano navodi kako su jugoslavenski partizani komunisti ubili u Ljubuškom fra Pašku Martinaca, fra Julijana Kožula, fra Maksimilijana Jurčića. Ističe kako su ubijeni pjevajući crkvene pjesme i opraštajući ubojicama. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1945., f. 11. Kad je riječ o fra Maksimilijanu Jurčiću njegovi posmrtni ostatci pronađeni su na lokaciji Belića guvno kod Vrgorca i 2009. godine identificirani. B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini", 296-297.

[1305] V. Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije VIII. dalmatinskog korpusu od 16. veljače 1945., 412-416.

[1306] Pregled borbi u Čapljini od 31. siječnja do 3. veljače 1945., Dnevno izvješće Ia br. 34/45, glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga, 3. veljače 1945., HR – HDA – 250 – UV, dnevno izvješće Ia br. 34/45, br. 1247/3-2/1945, kut. 3, Dnevno izvješće Ia br. 35/45, glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga, 4. veljače 1945., HR – HDA – 250 – UV, dnevno izvješće Ia br. 35/45, br. 1249/4-2/1945, kut. 3, Dnevno izvješće Ia br. 37/45, glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga, 6. veljače 1945. HR – HDA – 250 – UV, dnevno izvješće Ia br. 37/45, br. 1281/6-2/1945, kut. 3., 1.

[1307] Partizanski zrakoplovi su između ostalog 1. veljače u 14.40 sati izvršili raketni napad na samostan u Humcu i postigli 8-9 direktnih pogodaka, a zgrada je nakon toga zapaljena i teško oštećena. P. Pejčić, *Prva i druga eskadrila NOVJ* , 111.

[1308] BiH – AHNŽ – OKKPJH 1942.-1945., 588, kut. 19., 1. Pokrajinskom Komitetu KPJ za Zapadnu Hercegovinu, Ljubuški, 13. veljače 1945. Izvještaj je napisao Mladen Knežević, pseudonim „Traktor".

[1309] Prije nego li je prešao na stranu partizana 1944., za vrijeme NDH obavljao je dužnost načelnika općine Ljubuški.

blaže se nisu odnosile prema stanovništvu naklonjenom partizanskom pokretu, a između ostalog je ulaskom postrojbi njemačkih i oružanih snaga NDH opljačkan Ljubuški .[1310]

S druge strane partizani su prvog dana operacije *Bura* 27. siječnja pogubili Ivana Alilovića „Iku“ u Crvenom Grmu, sutradan su u Vrgorcu pogubili Stanu Bubalo i Jozu Zovka. Sutradan 29. siječnja u Vrgorcu su likvidirani Matija Dodig, Stana Dodig i Ivan Šalinović. U Ljubuškom su Opunomoćenici OZN-e 28. siječnja ubili Antu Grbavca, Stojana Paponju, Ivana Gadžu „Lukića“, Antu Bokšića, Pavu Planinića i Milicu Pavlović. U Međugorju je ubijen Nikola Vasilj „Grlić“.[1311]

13.2. Teror OZN-e i KNOJ-a nakon operacije *Bura*

Nakon zauzimanja Čapljine slijedile su partizanske odmazde u gradu.[1312] Nakon što su 2. veljače 1945. postrojbe NOVJ zauzele Čapljinu, nastavile su daljnji prodor kako bi povratile izgubljena područja. Postrojbe KNOJ-a i OZN-e su tog istog dana vršile posebne zadatke „čišćenja“ grada od političkih neistomišljenika. Toga je dana OZN-a ubila župnika u Čapljini fra Petra Sesara, uz kasniju konstrukciju da je pružao oružani otpor iz katoličke crkve i da su mu u džepu našli streljivo za strojnicu.[1313] Prema navodima svjedoka fra Petar Sesar bio je uhićen 2. veljače zbog toga što su mu našli streljivo u džepu. Partizani su taj „dokaz“ iskoristili protiv fra Petra Sesara tako što su ga proglasili krivim i ubili bez suđenja.[1314]

Prema nekim su podacima partizani krajem siječnja i početkom veljače 1945. u Čapljini zarobljavali odrasle muškarce prije nego li će oružane snage NDH provaliti u taj grad. Fra Petra Sesara partizani su našli gdje moli pred Svetohraništem, nakon toga su ga pretukli i izvukli iz crkve svezana u žicu i okrvavljena pred svjedocima u mjestu: „U Čapljini nije bilo tada još nikakve borbe, a partizani su ga pridružili ostaloj skupini Hrvata i Hrvatica te su sve zajedno odveli u selo Hotanj. Zajedno sa zarobljenim muškarcima ubijen je i bačen je u jamu,

---

[1310] Izvješće Komande III. područja vojne oblasti br. 184/45. vojnoj oblasti 29. hercegovačke divizije. RS – VAB, br. Reg. 24., kut. 1724., f. 6., 1. BiH – AHNŽ – OKKPJH 1942.-1945., K1-I-4, 123/8712, kut. 1., 1.
[1311] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 212-213.
[1312] Damir Šimić, „Osvrt Damira Šimića: Tajna mučkog ubojstva fra Petra Sesara napokon može biti razriješena“, (http://hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=6111:osvrt-damira-imia-tajna-mukog-ubojstva-fra-petra-sesara-napokon-moe-biti-razrijeena-&catid=24:bih-vijesti&Itemid=100), pristup ostvaren 27. travnja 2014.
[1313] Autor ovog izvješća je Vaso Miskin „Crni“. Izvješće upućeno Pokrajinskom Komitetu KPJ za Hercegovinu, Trebinje, BIH – AHNŽ, Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu 1942.-1945., br. 587, kut. 19., 11. veljače 1945., 1.
[1314] Svjedok inicijala don A. B. navodi datum pogibije 2. veljače 1945. (http://www.pobijeni.info/pobijeni/fra/4), pristup ostvaren 27. travnja 2014.

dok su žene pustili kući. Tu je bila prisutna i stara žena Janja Jakiša, žena Markova. Ona mi je pričala taj prizor. Rekla mi je, da je fra Petar Sesar imao ozlijede na glavi i licu i da su mu ruke bile previše pritegnute, ali da je bio vedar. Svu je skupinu na smrt lijepo pripravio i ispovjedio. Nakon ispovijedi svi su se junački držali, za Krista i Hrvatsku umrli, poginuli.“[1315] Pretpostavlja se kako su fra Petra Sesara u Čapljini 2. veljače ubile postrojbe 1. bojne 3. brigade KNOJ-a, kojima je zapovijedao Savo Golubić.[1316] Neki izvori tvrde da je ubijen i bačen u masovnu grobnicu u Radimlji.[1317] Toga istoga dana je u Čapljini ubijena časna sestra Regina Milas.[1318] Sutradan 3. veljače partizani su u Gabeli ubili don Martina Krešića.[1319]

Partizanski sudionici navode kako su početkom veljače u borbama za Čapljinu ubijeni „provokatori i agenti“, što neizravno ukazuje da su ubijani potencijalni protivnici.[1320] To potvrđuje izvješće političkog komesara 12. hercegovačke brigade Petra Miševića političkom komesaru 29. hercegovačke divizije od 14. veljače 1945.[1321] U izvješću stoji: „Mislio sam, kad smo došli na teritoriju Čapljine i Ljubuškog, da će biti bar koji dezerter između onih koji su nedavno mobilisani sa ovoga područja, ali se to nije desilo. (...) Svi borci i rukovodioci uviđaju neprijateljsko držanje stanovništva prema njima, ali ne prave nikakvih prestupa. Neću kazati da nije bio manjih pojava pljačke po kućama gdje nijesu nalazili nikoga od ukućana, ali je to spriječeno. Ako se usporedi držanje naših boraca sa držanjem boraca XIX. i IX. divizije, opaža se ogromna razlika. Kod vojske iz spomenutih jedinica moglo se primijetiti kako po selima pucaju na kokoši kao ono nekad Talijani i da pljačkaju sve na što naiđu. Ovakve postupke naši borci osuđuju i moglo se primijetiti kako govore, da su oni svesni toga da je narod ovoga kraja neprijateljski raspoložen prema nama, ali treba uvijek čuvati ugled NOV“.[1322]

Partizani su 3. veljače u Klobuku likvidirali jednog civila, u Veljacima dvojicu civila. U selu Vir u općini Posušje odveli su iz župe 2. veljače don Antu Zrnu i ubili ga u Dubrovniku.

[1315] T. Soldo, „Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata“, 418.

[1316] Zapovjednik 3. brigade KNOJ-a je bio bojnik Jovan Andrić. U svom referatu navodi da je ta brigada likvidirala 63, ranila 16, i pohvatala 275 pripadnika različitih neprijateljskih grupacija u vremenu od 15. prosinca do kraja siječnja 1945. Jovan Andrić, „Jedinice 3. brigade narodne odbrane u mostarskoj operaciji“, 395-398. Usp. D. Martinović, *Fra Petar Sesar (1895.-1945.*), 21-23.

[1317] „Fra Petar Sesar“, http://pobijeni.info/pobijeni/iv-capljina/, pristup ostvaren 10. X. 2019.

[1318] I. Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990.“, 49.

[1319] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 208.

[1320] M. Seferović*, Istočno i zapadno od Neretve…*, 258-259.

[1321] Ovaj dokument, kako se navodi u komentaru uredništva ZNOR-a, odnosi se na zauzimanje Čapljine 3. veljače. Kao izvor za taj događaj to se uredništvo ZNOR-a poziva se na dokumente iz Arhiva VII koji nisu publicirani. Original (pisan na mašini, ćirilicom) u Arhivu VII, reg. br. 9/4, k. 1147.

[1322] Izvještaj vršioca dužnosti političkog komesara 12. udarne brigade od 14. veljače 1945. političkom komesaru 29. NOU divizije o vojno-političkom stanju i političkom i kulturno-prosvjetnom radu od 1. do 14. veljače. *ZNOR*, IX/8., dok. 119., 581.

Opunomoćenici OZN-e su oko 3. veljače iz zatvora u Ljubuškom jednog civila i ubili ga u Vrgorcu. U istom mjestu strijeljana je Mara Luburić. U Ljubuškom su 4. veljače strijeljali četiri civila i jednog pripadnika oružanih snaga NDH. U Velikom Ograđeniku su 4. i 5. veljače ubili dvojicu civila. Isti dan 5. veljače su u Ljubuškom pogubili šestoricu civila. Zatim, u Hamzićima je 5. veljače ubijen jedan civil, a u Velikom i Malom Ograđeniku ubijeno je petero civila i jedan civil u Blatnici. Ivica Šarac na temelju istraživanja smatra kako su od 27. siječnja do 6. veljače partizani ubili preko stotinu civila u Čapljini, Ljubuškom i Brotnju.[1323] Komanda III. područja vojne oblasti je uz pomoć OZN-e iz Ljubuškog 26. veljače 1945. sastavila „popis škripara, zločinaca i sumnjivih lica". U selu Veljaci navedeno je ukupno 26 škripara i zločinaca. U selu Grabu navedeno je sedam osoba kategoriziranih kao škripari. U selu Orahovlju navode se oko desetak imena škripara, iz sela Grabovnika 43, iz sela Rakitna 20 škripara kojima ne navode ime, u selu Prologu 21 škripar i u selu Vašarovići nalazi se devet škripara. Pretpostavlja se kako je OZN-a u poraću organizirala niz kaznenih ekspedicija u cilju njihova likvidiranja.[1324]

13.3. Optužbe KPJ protiv širokobrijeških franjevaca za pokretanje operacije *Bura*

U poslijeratnoj komunističkoj historiografiji insinuiralo se da su širokobriješki franjevci organizirali operaciju *Bura* uz pomoć ustaša.[1325] Prema OZN-inom izvješću upućenom obavještajnom odsjeku Štaba VIII. dalmatinskog korpusa od 3. veljače 1945. navodi se kako je narod na području zapadne Hercegovine pucao na partizane iz svake kuće u vrijeme operacije *Bur*a. Isti izvori navode kako su ustaše još prije napada pripremili narod na terenu računajući na njegovu organiziranu oružanu potporu.[1326]

Njemački izvor ističe kako je operacija *Bura* nastala dogovorom između oružanih snaga NDH i njemački vojnih vlasti na način da će oružane snage NDH operaciju izvesti same uz pomoć jedne snažne njemačke postrojbe jačine pukovnije. U daljnjem tekstu navodi se kako prodor izveden 15. siječnja nije naišao na nikakav jači otpor te je dospio do Metkovića.

[1323] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 212-215, 247-250.

[1324] Komanda III. područja vojne oblasti, popis br. 230/45. od 26. februara 1945. upućen 29. hercegovačkoj diviziji. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 8., kut. 1724., f 7., 1-8. Usp. I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 212-250.

[1325] Josip Broz Tito, *Izgradnja Nove Jugoslavije*, tom II, knjiga 1 (Beograd: Kultura, 1948.), 170.

[1326] Izvješće obavještajnog odsjeka Štabu VIII. dalmatinskog korpusa od 3. februara 1945. RS – VAD, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 38, kut., 527., f. 4., 1. Usp. I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 212-250.

Protuudar partizana koji je uslijedio ubrzo nakon udario je na postrojbe oružanih snaga NDH koje su bile nedisciplinirane i nespremne te su odbačene na početne položaje.[1327]

Prema nekim partizanskim obavještajnim izvješćima operacija *Bura* je bila organizirana od strane oružanih snaga NDH.[1328] Stožer njemačkog 21. gorskog zbora je operativno djelovao početkom 1944. na teritoriji Crne Gore. Taj Stožer je 27. veljače 1944. na inicijativu četničkog Glavnog zapovjedništva za Crnu Goru i Sandžak pokrenuo operaciju *Bura*[1329] protiv partizanskog područja u Katunskoj nahiji. Uz pomoć četničkih snaga Crne Gore okosnicu napada činila je njemačka 118. pješačka divizija. Njene snage su uz pomoć četnika 2. ožujka zauzele Čevo i sutradan nastavile potiskivati partizane.[1330] U daljnjem su djelovanju njemačke oružane snage uz pomoć četnika osvojile mjesta Čevo – Cetinje – Podgorica – Danilovgrad.[1331] Druga dalmatinska brigada, postrojbe 1. i 4. bojne uz pomoć bojne 6. crnogorske brigade i nekoliko partizanskih odreda, pod zapovjedništvom Brune Vuletića 3. ožujka krenule su u protunapad na Čevo i Danilovgrad. Te partizanske postrojbe zauzele su Čevo 5. ožujka i potisnule njemačke i četničke snage.[1332]

Kad je riječ o operaciji *Bura* na području zapadne Hercegovine možemo također tvrditi kako su oružane snage NDH bile nemoćne bez njemačkog ratnog materijala i vojne doktrine. Nameće se logičan zaključak kako je operacija *Bura* bila planirana u Stožeru 369. pješačke divizije njemačke vojske. Međutim, stoji činjenica da su ustaški časnici još od studenog 1944. vršili pritisak na Stožer 369. pješačke divizije. Njihov cilj je bio da u sklopu njemačkih vojnih planova dobiju jedan dio potpore za svoje interese, a to je povratiti što više

---

[1327] Erich Schmidt – Richberg, *Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen* (Heidelberg: Scharnhorst Buchkameradschaft GmbH, 1995), 96-97.

[1328] Pregled stanja kod neprijatelja od 16. 1. do 18. 2. 1945. obavještajnog oficira Štaba 9. dalmatinske divizije upućeno obavještajnom odsjeku Štabu VIII. dalmatinskog korpusa od 19. februara 1945. RS – VAB, NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 10., kut. 843., f. 10., 7-8. I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 189-205.

[1329] Njemački naziv „Unternehmen Bora“. Pretpostavljamo da su Nijemci uzeli identičan kodni naziv za područje zapadne Hercegovine jer se radilo o klimatskoj i reljefnoj sličnosti sa teritorijem Crne Gore.

[1330] SAD – NARA – D.C., Record group (fond), 21. gorski zbor (XXI. Gebirgs Armeekorps), T314 rola br. 663., snimak 14., SAD – NARA – D.C., Record group (fond), 21. gorski zbor (XXI. Gebirgs Armeekorps), T314 rola br. 663., snimak 21.

[1331] U zaključnom izvješću od 27. veljače do 3. ožujka 1944. navodi se da je četnička operacija *Bura* uspjela zahvaljujući njemačkom vojnom vodstvu. SAD – NARA – D.C., Record group (fond), 21. gorski zbor (XXI. Gebirgs Armeekorps), T314 rola br. 663., snimak 65. Usp. SAD – NARA – D.C., Record group (fond), 21. gorski zbor (XXI. Gebirgs Armeekorps), T314 rola br. 663., snimak 25.

[1332] SAD – NARA – D.C., Record group (fond), 21. gorski zbor (XXI. Gebirgs Armeekorps), T314 rola br. 663., snimak 32. U dnevniku 21. gorskog zbora istaknuto je kako četnici nisu sposobni sami voditi operacije protiv partizana i snose isključivu krivnju za propast operacije *Bura*. „Operacija Bura (1944.)“, pristup ostvaren 12. V. 2019., https://sh.wikipedia.org/wiki/Operacija_Bura_(1944).

mjesta s hrvatskim stanovništvom pod svoju upravu. Iz dostupnih povijesnih izvora vidljivo je kako su uspjeli pridobiti dio njemačke vojske za tu namjeru.[1333]

Neosporna je činjenica da je većina hrvatskog stanovništva dočekala njemačke i postrojbe NDH kao osloboditelje od partizana te se povjerovalo u ponovnu uspostavu hrvatske vlasti u Ljubuškom, Čitluku i Čapljini. Mnogi hercegovački franjevci dočekali su oružane snage NDH kao osloboditelje, jedan od njih je župnik u Veljacima fra Julijan Kožul. Prema naknadnom sjećanju svjedoka navodno je uzviknuo „evo Hrvatske države" potom uzeo barjak i odjahao u Ljubuški na konju.[1334]

Izaslanik Ministarstva oružanih snaga satnik Ivo Rojnica zabilježio je da je jedan njemački obavještajni časnik rekao kako Njemačka gubi rat te da oni povlače vojsku kući kako bi je spasili od partizanskog zarobljavanja.[1335] Njemačka strana je uvidjela da je glavnina skupine vojski E izvučena iz Hercegovine, stoga su prebacili jedan dio snaga angažiranih u operaciji Bura u Konjic. Povlačenjem njemačkih i oružanih snaga NDH jedan dio stanovništva se je bojeći se odmazde povukao s njima prema Mostaru, Sarajevu te kasnije do Slovenije i Austrije.[1336] Iz sela kotara Ljubuški: Cernog, Crvenog Grma, Humca, Lisica, Miletine, Predgrađa, Stubica i Zivrića povuklo se između 3.000 i 4.000 civila prema Mostaru, Sarajevu i Austriji zajedno sa oružanim snagama Njemačke i NDH.[1337] Civilno stanovništvo se povlačilo zajedno sa vojskom strahujući od partizanskih odmazda. U izvješću političkom komesaru VIII. dalmatinskog korpusa stoji: „Po dolasku na ovaj sektor (Ljubuški) zatekli smo 4. dalmatinsku brigadu i 12. hercegovačku brigadu. Drugovi iz Okružnog NOO za zapadnu Hercegovinu i Oblasnog komiteta za zapadnu Hercegovinu, su nam se tužili i skrenuli pažnju na dosta nepravilan i neorganiziran način kažnjavanja zločinaca. Prijetila je opasnost da se i kod naših jedinica ne desi isto takav slučaj (bilo je manjih ispada). Mi smo u ovom pismu također skrenuli pažnju."[1338] Nadalje, u izvješću Štaba 19. dalmatinske divizije stoji: "Sektor na kojeg smo došli pod znatnim je utjecajem neprijatelja. On je dao 5 – 6.000 najgorih ustaša i

---

[1333] Zapovjedništvo IX. Hrvatske gorske divizije – zapovjedni odjel – Podhvatni skup, tajno br. 653 od 31. siječnja 1945. u Mostaru. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 13., kut. 101., f. 6., 1. i Zapovjedništvo IX. Hrvatske gorske divizije – Pobočničtvo, tajno br. 659. od 2. veljače 1945. u Mostaru. RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., br. Reg. 14., kut. 101., f. 6., 1. Usp. Mate Šalov „Četvrta brigada u borbama za Mostar", u: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo, (Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986.), 167. Usp. F. Schraml, *Hrvatsko ratište*, 101-102. Usp. I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 182-215.
[1334] BIH – PVPMLPŠB, iskaz T. M. u Čerinu, 4. travnja 2017., 3.
[1335] M. K. Begić, *Hrvatske oružane snage 1941.-1945.*, 103.
[1336] M. Šalov, *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*, 288-290.
[1337] BiH – PVPMLPŠB, Političke prilike prije, u toku i poslije rata u Ljubuškom, 1-54. Među narodom su te ljude su nazivali „muađeri", turski izbjeglice.
[1338] Izvještaju Štabu 19. dalmatinske divizije NOVJ, k. br. 3 – 7. veljače 1945., HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1185, rola br. 12, snimak 3.

dobar dio ustaškog kadra. Te same činjenice nam nameću za bolje djelovanje, da rad i budnost moraju biti zastupljeni do maksimuma. Mi ćemo neprijatelja i zločince ljuto kazniti i fizički i materijalno. Ali nas ne smije dovesti dotle, da naše ogorčenje pređe u jednu anarhiju, tako da svaki borac radi na svoju ruku, da ne uzimaju stvari u svoje ruke, da neorganizirano pretresaju kuće".[1339]

Upravo u vremenu ponovnog uspostavljanja vlasti na području Ljubuškog OZN-a je vršila likvidacije nedužnog hrvatskog stanovništva. Partizanska vlast organizirala je mnoge kažnjeničke ekspedicije protiv političkih i vojnih neistomišljenika. U tu kategoriju su spadali „škripari", „kamišari" odnosno hrvatska protukomunistička gerila, stanovništvo naklonjeno NDH i škriparima zvano „jataci", kao i Katolička Crkva u Hercegovini.

Nakon završetka borbi u operaciji *Bura* obavještajna služba VIII. dalmatinskog korpusa provela je istragu o ovim događajima. Jedan od izvora pri rekonstrukciji borbi bili su i iskazi pripadnika 4. dalmatinske brigade koji su tvrdili da su franjevci iz samostana u Širokom Brijegu bili organizatori operativnog zahvata njemačke vojske i postrojbi oružanih snaga NDH pod kodnim imenom Operacija *Bura* kojom su postrojbe NOVJ potisnute s dijela područja zapadne Hercegovine.[1340] Navedenu tvrdnju jugoslavenska historiografija nije nikako mogla znanstveno potkrijepiti dokazima, no iz tri je razloga promidžbeno iskorištena. Prvi razlog je da je optužba iskorištena kao sredstvo opravdavanja umorstva širokobrijeških franjevaca, dok drugi razlog leži u tome da se zapovjedni kadar 4. dalmatinske brigade pred istražiteljima VIII. dalmatinskog korpusa nastojao opravdati za vlastiti vojni neuspjeh u operaciji „Bura". Treći i ne manje bitan razlog optužbe je taj da se pokušalo dokazati kako je stanovništvo zapadne Hercegovine preko širokobrijeških franjevaca bilo organizirano u diverzantske postrojbe koje su djelovale u pozadini vlasti NOVJ. Nameće se logičan zaključak kako je cilj optužbi bilo stvaranje izgovora da nova vlast nije provodila masovne zločine nad civilnim stanovništvom nego nad gerilskim skupinama organiziranim od lokalnog pučanstva predvođenim hercegovačkim franjevcima. U razdoblju od početka operacije „Bura" od 27. siječnja do zauzimanja Širokog Brijega od strane NOVJ i likvidacije tamošnjih franjevaca 7. veljače nastala su četiri izvješća u kojima je u različitim oblicima navedena tvrdnja o širokobriješkim franjevcima kao organizatorima navedene operacije. Prvo izvješće

[1339] Izvještaju Štabu 19. dalmatinske divizije NOVJ, k. br. 3 – 7. veljače 1945., HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1185, rola br. 12, snimak 112.

[1340] M. Šalov „Četvrta brigada u borbama za Mostar",182. Vidi: Fabijan Trgo, „Uloga Dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji", u: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo, (Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986.), 225.

nastalo je 3. veljače, a riječ je o operacijskom dnevniku Štaba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ koje je nastalo u zapovjednom mjestu tog korpusa u Imotskom. U operacijskom dnevniku navodi se sljedeće: „Neprijateljski ispad iz Mostara bio je organiziran od ustaških funkcionera koji su fratri u Širokom Brijegu i ostalim selima. Na svim crkvama zvonila su zvona a po selima se bacale parole: Živjela ustaška sloboda, smrt partizanima, živio ustaški ustanak za oslobođenje. Staro i mlado, muško i žensko sa sektora Široki Brijeg – Ljubuški – Čapljina pucali su našim borcima u leđa i imali smo gubitaka. Mi ćemo o ovome povesti računa i preduzeti odgovarajuće mjere. Oduzećemo sve oružje od ustaša koji su preobučeni u civile, a također kazniti krivce i organizatore".[1341]

Drugo izvješće nastalo je 4. veljače, a potpisano je od obavještajne službe VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ. U izvješću se navodi sljedeće: "Neprijateljski ispad iz Mostara bio je organiziran od ustaških funkcionera koji su fratri. U Širokom Brijegu i ostalim selima u svim crkvama zvonila bi zvona, a po selima se bacale parole, živjela ustaška sloboda, smrt partizanima, živio ustaški ustanak za oslobođenje. Staro i mlado, muško i žensko sa sektora Široki Brijeg – Ljubuški – Čapljina pucali su našim borcima u leđa. Imali smo gubitaka. Mi ćemo o tome voditi računa i preduzeti odgovarajuće mjere. Oduzeti ćemo sve oružje od ustaša, koji su preobučeni u civile, a također kazniti krivca i organizatore".[1342]

Dan kasnije, 5. veljače, u djelomično izmijenjenom obliku ovo izvješće je ponovljeno u dnevnom pregledu načelnika OZN-e za Hrvatsku. U izvješću stoji kako je prodor protivničkih postrojbi iz Mostara bio "inspirisan i organizovan od franjevaca iz Širokog Brijega. Po selima širene su parole: 'Živjela ustaška sloboda. Smrt partizanima. Živio ustaški ustanak za oslobođenje'. Našim borcima pucano je u leđa. Uz ustaške snage učestvovalo je i oko 200 križara."[1343]

Istu vijest, ovog puta 6. veljače, u ponovno izmijenjenoj inačici objavio je načelnik OZN-e za Hrvatsku. U izvješću između ostalog stoji kako je "nedavni neprijateljski ispad u zapadnoj Hercegovini imao širi vojnički i politički značaj, jer je uporedno organizovan od franjevaca oružani ustanak naroda koji je, prema izvještaju VIII. korpusa, pucao sa svih strana na naše jedinice…" Prema izvještaju Štaba mornarice gotovo sav narod na prostoru Široki

[1341] RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., Operacijski dnevnik Štaba VIII. dalmatinskog korpusa, br. Reg. 24-17, kut. 526., f. 3., 40. Usp. I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 216-246.
[1342] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182, rola br. 9, snimak 170.: Izvješće VIII. dalmatinskog korpusa od 4. 2. 1945. Usp. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 56-1., kut. 528., f. 1., 1. Usp. I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 216-246.
[1343] HR – HDA – OZNA – 1491, 2.47. i B. Matković, 309.

Brijeg-Ljubuški-Čapljina-Mostar potpomagao je ustaše. Izvještaj kaže da je ova saradnja bila savršeno organizovana."[1344]

Po svojoj su strukturi OZN-ina izvješća bila različita od onog obavještajne službe VIII. dalmatinskog korpusa i iz operacijskog dnevnika Štaba VIII. dalmatinskog korpusa jer se u slučaju OZN-inih sadržaja radilo o preglednim izvješćima, odnosno o prenošenju podataka dobivenih iz drugih izvora, što je jasno vidljivo u izvješću od 6. veljače. Izvješća ove vrste bila su skup raznovrsnih podataka dobivenih od strane drugih tijela te su tek trebala biti naknadno provjerena. Pretpostavlja se kako navedena izvješća nisu smatrana provjerenima i utemeljenima i prema tome nisu sadržavala daljnje upute za rad, nego su primateljima ovih izvješća trebali pružiti određenu sliku zbivanja, u ovom slučaju stvarnosti na bojištu pred napad na Široki Brijeg.[1345]

Nameće se logičan zaključak kako je izvješće iz operacijskog dnevnika Štaba VIII. korpusa od 3. veljače 1945. jedini primarni izvor o pitanju navodnog sudjelovanja hercegovačkih franjevaca u organiziranju operacije Bura, U dnevnim pregledima OZN-e za Hrvatsku, odnosno izvješćima od 4. 5. i 6. veljače, se ponavljaju podaci navedeni u spomenutom izvješću iz operacijskog dnevnika Štaba VIII. dalmatinskog korpusa.[1346]

To izvješće koje je poslužilo je kao izvor izvješćima od 4. 5. i 6. veljače i kasnijim navodima jugoslavenske komunističke historiografije nastalo je u sklopu istrage VIII. dalmatinskog korpusa radi gubitaka 4. dalmatinske brigade tijekom operacije Bura.[1347] U jugoslavenskoj režimskoj historiografiji nikada nisu objavljeni zaključci istrage o slomu 4. dalmatinske brigade u operaciji Bura, niti zapisi na temelju kojih se istraga temeljila. Izvješća od 5. i 6. veljače priložena nakon rata su u *Zbornicima dokumenata NOR-a* zajedno s ostalim dostupnim tekstovima postrojbi iz sastava VIII. dalmatinskog korpusa.[1348]

U sadržajnom su smislu izvješća od 3. i 4. veljače bila spoj između davatelja iskaza iz redova 4. dalmatinske brigade i pripadnika obavještajne službe VIII. dalmatinskog korpusa koji su zapisivali riječi pripadnika navedene brigade sukladno vlastitim pogledima na bojištu.

[1344] HR – HDA – OZNA – 1491, 2.47., B. Matković, 309.

[1345] U trenutku upućivanja ih izvješća VIII. dalmatinski korpus već je donio zapovijed za napad na Široki Brijeg, što je bila prva faza u kasnije planiranom zauzimanju Mostara. U organiziranju tih akcija Vrhovni Štab je zaobišao Glavni Štab NOV Hrvatske kojemu je VIII. dalmatinski korpus do tada bio podređen, te je neposredno zapovijedao ovim akcijama. N. Anić, *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa*, 215.

[1346] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1185, rola br. 12, snimak 150-151; *ZNOR*, V/37 (Beograd, 1968), 518-519: Zapovijed VIII. dalmatinskog korpusa od 30. 1. 1945.

[1347] Zapovjednik Petar Drapšin i politički komesar VIII. dalmatinskog korpusa Boško Šiljegović u jednom dopisu od 8. veljače 1945. ističu kako vode istragu o neprijateljskom prodoru u zapadnu i južnu Hercegovinu i da će rezultate istrage objaviti. HR – HDA – ZM – 51 D – NOV i PO Hrvatske VIII. dalmatinski korpus, mf. D-1182, rola br. 9., sn. 185.

[1348] J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 26, 155., bilješka 163.

Tako se u jednom operativnom izvješću 4. dalmatinske brigade od 11. veljače 1945. navodi da je operacija Bura pripremljena uz pomoć civilnog stanovništva, Štab brigade nije ništa znao o namjerama njemačkih i oružanih snaga NDH i ostao je potpuno iznenađen. U izvješću se optužuje narod zapadne Hercegovine da je rodbinski privržen ustaškom pokretu i samim time protiv partizana. „Taj je isti narod pomoću raznih signala davao znak postrojbama koje su napadale partizane. Kuda mi odstupamo, kao npr. bacanje raznih raketa, zvonjenje zvona, isto tako napadajući s oružjem naše jedinice i na koncu polijevanjem sa vrelom vodom na naše vojnike, koji su odstupali pred neprijateljem“.[1349] U jednom drugom izvješću političkog komesara upućenom političkom komesaru 9. dalmatinske divizije navodi se kako se „zvonjenjem zvona na crkvama i raznih neprijateljskim urlikanjem pri dolasku neprijatelja, kao i pucanje samih fratara iz njihovih samostana. Danas je borcima već jasnija slika o stavu samog neprijatelja prema njima, ovo jednom riječi rečeno, uspjeh za naše postrojbe s jedne strane, a to je dobivanje morala odnosno borbenosti i mržnje protiv neprijatelja“.[1350]

Spoj ovih čimbenika, strah davatelja iskaza od mogućih sankcija nadređenih zbog pretrpljenog vojnoj poraza i već unaprijed formirana stajališta o Katoličkoj Crkvi, (odnosno hercegovačkim franjevcima), osoba koje su izvješće sastavile, doveo je do njegovog konačnog oblika u kojem je ono postalo ključni i u konačnici jedini izvor za konstruiranje spomenute optužbe protiv širokobrijeških franjevaca. Slijedom toga je Oblasni komitet KPJ za zapadnu Hercegovinu sa sjedištem u Trebinju donio odluku po kojoj je nastalo izvješće od 11. veljače 1945., odnosno nakon smaknuća širokobrijeških franjevaca. Upravo da bi se opravdalo smaknuća franjevaca je u izvješću Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu upućenom Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu koji je potpisao visokorangirani partizanski obavještajac Vaso Miskin Crni je sva odgovornost za organiziranje protuudara njemačkih i oružanih snaga NDH prebačena na hercegovačke franjevce. U izvješću nadalje stoji kako su fratri glavni organizatori zločina protiv partizana i njihovih pristaša.[1351] Slično izvješće od 13. veljače 1945. Okružnog komiteta za zapadnu Hercegovinu sa sjedištem u Ljubuškom upućeno je Oblasnom komitetu za Hercegovinu u

[1349] HR – HDAST – 1908 – IX. dalmatinska divizija, Operativno izvješće o borbi od 27. siječnja do 29. siječnja 1945. Štabu 9. dalmatinske divizije od 11. veljače 1945. Orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, str. pov. reg. br. 5-5, K. 877, kutija 8, 4-5.
[1350] HR – HDAST – 1908 – IX. dalmatinska divizija, izvješće o političkom radu i stanju od 17. siječnja 1944. do 17. veljače 1945., upućeno komesaru 9. dalmatinske divizije 17. veljače 1945. Orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, str. pov. reg. br. 1-1/9, K. 847 A, 1.
[1351] BiH – AHNŽ – OKKPJH 1942.-1945., br. šifre 588-589, kut. 19, izvješće od 11. veljače 1945., inv. br. 587., PIK 19-587, 1-3. Autor izvješća je Vaso Miskin Crni.

kojem se navodi se kako su širokobriješki franjevci organizirali operaciju Bura i kasnije pucali na pripadnike NOVJ-a prilikom borbi za Široki Brijeg.[1352]

Tvrdnja o hercegovačkim franjevcima kao organizatorima i djelatnim sudionicima operacije Bura je od sredstva opravdavanja vlastitog neuspjeha dobila položaj službeno prihvaćene istine u jugoslavenskoj historiografiji. Između ostalog, u komentaru uredništva *Zbornika dokumenata NOR-a* navedeno je kako je glavni organizator navedene operacije bila „nemačka Komanda 5. SS-brdskog armijskog korpusa uz pomoć ustaških funkcionera i katoličkih sveštenika iz Sarajeva i fratara s područja Širokog Brijega (sada: Lištice), ili kako su ga zvali – Lise."[1353] Takav komentar uredništva je činjenično netočan jer 5. SS zbor nije mogao sudjelovati u organiziranju ove akcije zbog toga što je početkom siječnja 1945. iz Sarajeva prebačen u Berlin te ga je zamijenio 21. gorski zbor iz sastava skupine vojski E.[1354] Druga inačica dokumenta nešto je izmijenjena, no ključni dio se nadovezuje na tvrdnju da su širokobriješki franjevci bili jedni od organizatora operacije Bura.[1355]

13.4. Oružane snage Njemačke i NDH pred početak borbi za Široki Brijeg

Obrana crte Široki Brijeg – Mostar – Nevesinje bila je povjerena njemačkoj 369. pješačkoj diviziji, čiji je stožer bio smješten u Potocima sjeverno od Mostara. Od postrojbi oružanih snaga NDH na spomenutom području bili su angažirani 2. gorski zdrug, 9. ustaški zdrug, dijelovi 6. ustaškog zdruga, topnički sklop 2. gorskog zdruga s dvije bitnice i jedna bojna iz sastava Crne legije (1. bojna 1. ustaškog zdruga), koji su preustrojem oružanih snaga NDH od 1. prosinca 1944. ušli u sastav IX. hrvatske gorske divizije, kojom je zapovijedao general Božidar Zorn.[1356] Uz ove postrojbe na ovom prostoru djelovala je i njemačka radna postrojba „Todt" te slabo naoružane skupine milicije sastavljene od hrvatskog stanovništva pod vodstvom ustaškog satnika fra Berta Dragičevića na području Rakitna i poručnika Mirka

---

[1352] BiH – AHNŽ – OKKPJH 1942.-1945., br. šifre 588-589, kut. 19, izvješće od 13. veljače 1945., inv. br. 588., PIK 19-588, 1-6. Autor izvješća je Mladen Knežević „Traktor".

[1353] Naređenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 30. siječnja 1945. Štabu 8. korpusa za razbijanje neprijatelja na prostoru Gabele, Čapljine i Metkovića i ponovno zauzimanje izgubljenih mjesta, *ZNOR*, II/15, dok. 72., 142. (bilješka 2).

[1354] N. Anić, *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa*, 215.

[1355] Josip Broz Tito, *Izgradnja Nove Jugoslavije*, tom II, knjiga 1 (Beograd: Kultura, 1948.), 170.

[1356] Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.), 371-372.

Kapulice na širem području Širokog Brijega.[1357] Partizani su označili naoružanu skupinu seoske milicije u Raktinu pod vodstvom fra Berta Dragičevića vojnom prijetnjom za postrojbe NOVJ. Štab 9. dalmatinske divizije angažirao je početkom prosinca 1944. podređenu 4. dalmatinsku brigadu za uništenje navedene seoske milicije.[1358] U operativnom izvješću 4. dalmatinske brigade upućenom Štabu 9. dalmatinske divizije navodi se kako je borba protiv tristotinjak pripadnika naoružane hrvatske milicije pod vodstvom satnika Dragičevića počela 17./18. prosinca 1944. na širem prostoru Rakitna. Postrojbe 4. dalmatinske brigade potisnule su snage hrvatske milicije koja se počela povlačiti prema Čvrsnici i Vran planini, dok su manje skupine hrvatske milicije štitile povlačenje.[1359]

Početkom 1945. ukupna brojnost njemačkih i oružanih snaga NDH koje su sustavom polukružne obrane otvorenim prema Mostaru branile Široki Brijeg iznosila je 3.155 vojnika. Sustav obrane temeljio se na iskoristivosti prirodnih prepreka kao što su snijegom prekrivene padine Čabulje i vodom poplavljeno područje Mostarskog blata. Maksimalno koristeći prirodne pogodnosti koje pruža zima, njemačke i hrvatske postrojbe zaposjele su dominantne visove pri čemu su Ćavarovo[1360] i Cigansko brdo te Purin, Burića i Šuškov brijeg bili sasvim logičan izbor zapovjednika pri odabiru i utvrđivanju zadnje crte obrane. Dakle, zemljopisni položaj Širokog Brijega i činjenica da rijeka Ugrovača protječe tek nekoliko stotina metara iza njega i ulijeva se u poplavljeno Mostarsko blato imali su ključnu ulogu u logici kojom su se vodili zapovjednici koji su postavljali tu obranu.

Bez obzira što službena partizanska historiografija desetljećima navodi drugačije,[1361] putem vojne znanosti lako je dokazivo da su zemljopisni položaj Širokog Brijega te činjenica da se radi o dominantnoj uzvisini između obronaka Čabulje i Trtala, odnosno između Rujna i Žovnice, kao i tada postojeće komunikacije unaprijed predodredili značaj Širokog Brijega u svim vojnim planovima. Obavještajna služba VIII. dalmatinskog korpusa imala je vrlo precizne podatke o položajima branitelja Širokog Brijega. Neposredno pred Mostarsku operaciju 5. veljače 1945. Partizanska izvješća govore sljedeće: „Neprijateljska vojska drži

---

[1357] Pregled stanja kod neprijatelja od 16. 1. do 18. 2. 1945. obavještajnog časnika Štaba 9. dalmatinske divizije upućeno obavještajnom odsjeku Štabu VIII. dalmatinskog korpusa od 19. veljače 1945. RS – VAB, NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 10., kut. 843., f. 10., 4-5.

[1358] Zapovijed od 18. studenoga 1944. Štabu 4. splitske brigade. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 4., kut. 847., f. 1., 1-2. Usp. I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 140-220.

[1359] Operativno izvješće pov. br. 23. od 22. prosinca 1944. Štaba 4. dalmatinske brigade upućenom Štabu 9. dalmatinske divizije. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 13., kut. 847., f. 2., 1.

[1360] U nekim partizanskim dokumentima navodi se naziv Bošnjakovo brdo.

[1361] Nikola Anić, „Dvadeset šesta dalmatinska divizija u mostarskoj operaciji“, 231. i Fabijan Trgo, „Uloga Dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji“, 222.

pet sljedećih položaja u Širokom Brijegu. Najvažniji i najutvrđeniji je Šuškov Brijeg ispod samostana, Redžići – Burića Brijeg. Na tom dva kilometra dugom prostoru svakih 25 do 40 metara nalazi se jedan suhozemni zidni bunker, s posadom od pet do šest ljudi, međusobno povezanih kamenim zidom. Drugi položaj se nalazi od Klanca pa do Ciganskog brda – Miličina gomila, ali koji se prekida od groblja Sajmište pa do Miličine gomile. Dakle ovaj položaj veže se od Klanca prema Puringaju i kamene ograde oko Duhanske stanice i produžuje se do groblja Sajmište, odakle je prekinut sve do Ciganskog brda – Miličine gomile, gdje se nalazi jedan bunker sa 20 vojnika 369. legionarske divizije i 30 milicionara. Treći položaj se nalazi na Ćavarovu brdu, u tvrdo građenoj talijanskoj utvrdi. Ovaj položaj su zaposjele ustaše koje pripadaju 9. satniji II. bojne II. ustaškog zdruga. Ovaj položaj ima dobar domet na sve strane. Četvrti položaj je uglavnom položaj brdskih topova kalibra 80 mm, kao i položaj za udaranje s boka u Šuškov brijeg. Tu se nalazi 150 njemačkih vojnika i 8. ustaška satnija kojom zapovijeda ustaški zastavnik Stojić, dok s ustašama na Ciganskom brdu zapovijeda zastavnik Nenadić, a s ustašama na Burića Brijegu ustaški poručnik Šimunović. Peti položaj je u selu Knešpolje, gdje ima oko 100 vojnika, koji imaju zadaću čuvati most između Knešpolja i Uzarića. Tenkova i blindiranih vozila nema. Od motorizacije imaju 12 kamiona od kojih su 3 luksuzna i 9 teretnih. Sva područja ispred položaja su minirana. Iz ovoga se vidi da su sjeverna i sjeveroistočna strana slabije utvrđene, ali taj je položaj ujedno najteži jer je vrlo brdovito.“[1362]

Dakle, izvješća partizanskih obavještajaca govore sasvim suprotno od poslijeratne partizanske promidžbe, kako publicističke tako i historiografske. Dok partizanski obavještajci u svojim izvješćima navode da crta između Šuškova i Burića brijega ide ispod samostana te da se na tom „dva kilometra dugom prostoru svakih 25 do 40 metara nalazi jedan suhozidni bunker, sa posadom od pet do šest ljudi, međusobno povezanih kamenim zidom“, poslijeratna partizanska historiografija tvrdi drukčije. Konjhodžić u vrijeme postojanja Jugoslavije opisujući obrambene položaje u Širokom Brijegu, tvrdili kako su „širokobriješka bazilika i samostan bili glavna protivnička gnijezda, ograđena minama i žicom, bunkerima i utvrđenjima“. Mahmut Konjhodžić je također istaknuo kako su se strojnička gnijezda nalazila u zvoniku crkve, a da su vanjski kanati na svim prozorima bili skinuti kako ne bi smetali puškostrojnicama i snajperima. Nadalje, Konjhodžić tvrdi da su "franjevci polijevali vrućim

[1362] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1181, snimak 528-530. Informativni izvještaj Štabu VIII. korpusa, br. 50/45, od 5. 2. 1945. Usp. HR – HDAST – 1912 – XXVI. dalmatinske divizije, Vojno obavještajno izvješće sektora Široki Brijeg – Knešpolje 4. veljače 1945. upućenom Štabu 26. dalmatinske divizije, kutija 7. Orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, reg. Br. 1-6/1., K. 1103.

uljem partizane s vrha zvonika", istog onog koji je 6. i 7. veljače izravnom partizanskom topničkom vatrom pogođen nekoliko desetaka puta.[1363]

Prema iskazu svjedoka Ante Vukšića stoji kako u samostanu i crkvi nije bilo vojske, dok na zvoniku samostanske crkve nije bio nikakav top.[1364] Prema iskazu fra Dobroslava Begića navodno je u franjevačkoj klasičnoj gimnaziji bila njemačka vojska, ambulanta, a isto tako i u franjevačkom konviktu.[1365] Između ostalog, u svjedočenju se navodi kako u franjevačkom samostanu na Širokom Brijegu nije bilo vojske, a zgradu gimnazije 4. veljače bombardirao je partizanski zrakoplov. Od posljedica bombardiranja dio zgrade gimnazije bio je u plamenu.[1366]

Iz dostupnih izvora, prije svega vojnih zemljovida VIII. dalmatinskog korpusa, vidimo da je obrana organizirana ispod samostana, na livadi Bakamuši. Na skicama vojnih zemljovida položaj obrane bio je ucrtan sa sjeverozapadne strane, po duljini se spajao s cestom koja je vodila prema Mokrom. Crta je bila izvan samostanskog dvorišta. Prema vojnim zemljovidima spomenutog korpusa ni jedna zgrada u franjevačkom posjedu nije označena kao središte otpora protivnika.[1367] Njemačke snage koristile su zgradu franjevačke klasične gimnazije kao vojnu bolnicu, ali iz postojećih izvora nema ni govora o postrojbama koje bi koristile zgradu samostana ili crkvu kao obrambeno uporište.[1368] Oružane snage NDH držale su položaje u Klancu i istaknule su se u borbi za Široki Brijeg jer su zaustavile prodor teških oklopnih postrojbi iz smjera Trna 6. veljače u Klancu.[1369]

13.5. Borbe od studenog 1944. do početka veljače 1945.

Oružane snage Njemačke i NDH u razdoblju od početka studenog 1944. do kraja siječnja 1945. su izvele nekoliko protuudara prema partizanskim snagama. U njemačkoj

---

[1363] M. Konjhodžić, *Kronika o Ljubuškom kraju*, 381-382.
[1364] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz A. V., 181-182.
[1365] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra D. B., 191.
[1366] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra fra D. B., 192.
[1367] T. Jonjić, „Pokolj širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“, 478-479.
[1368] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz S. S., 69., G. Zovko, *Druga strana medalje*…, 60-61.
[1369] Oklopne postrojbe VIII. dalmatinskog korpusa imale su oko 80 engleskih tenkova. B. Raspudić, „Grad na gori u plamenu. Prilog o posljednjim trenutcima širokobrijeških franjevaca“, 126 i 129.

operaciji kodnog naziva *Plast* njemačke postrojbe su potisnule partizane od mosta na Uzarićima prema Jarama i brdu Trtle.[1370] Protuudar šireg djelovanja oružanih snaga Njemačke i NDH bio je prodor prema Tomislavgradu u studenom 1944. godine. Njemačke vojne snage su u akciji izvlačenja njemačke vojne posade iz Tomislavgrada prebacili dio svojih snaga 9. studenog u Široki Brijeg. Riječ je o dopunskoj bojni 369. pješačke divizije i 105. SS tenkovske satnije koje su u pravcu napada na Kočerin 12. studenog probile partizansku crtu, 14. studenog zauzele Posušje te usmjerile svoje postrojbe prema Tomislavgradu.[1371] Sutradan su njemačke snage ovladale Tomislavgradom te se isti dan povukle zajedno sa njemačkom vojnom posadom koja se nalazila u okruženju u Tomislavgradu da bi se 16. studenog vratile na prvotne položaje u Mostaru. Za to su vrijeme postrojbe 9. dalmatinske divizije ušle u napušteno Posušje u noći 17. na 18. studenog, da bi potisnule oružane snage Njemačke i NDH do mosta na Ugrovači. U mjesečnom izvješću Štaba 9. dalmatinske brigade od 28. studenog 1944. upućenom Štabu VIII. dalmatinskog korpusa navodi se kako postrojbe 9. dalmatinske divizije, njezina 4. dalmatinska brigada nije bila dorasla nositi se sa njemačkim i oružanim snagama NDH.[1372] U zaključnom dijelu izvješća navodi se kako su hercegovački franjevci i dijecezanski svećenici organizatori svih „bandi“ koji djeluju pod zapovjedništvom škripara Mirka Kapulice na području zapadne Hercegovine.[1373] Iz izvješća je jasno uočljiva optužba kojom su partizani označili katolički kler.

U akciji kodnog naziva *Mars* Njemačka je 370. grenadirska pukovnija pod vodstvom pukovnika Bollmanna, 21. prosinca 1944. potisnula postrojbe 9. divizije jugozapadno od Kočerina. Za vrijeme te akcije oružane snage Njemačke i NDH su imale okršaj sa partizanskom 13. dalmatinskom brigadom na pravcu Zavoznik – Čerigaj – vrh Magovnik (kota 548). U spomenutim akcijama nije došlo do pomaka na bojišnici. Oružane snage Njemačke i NDH povukle su se na početne položaje u Širokom Brijegu.[1374] Stanje na bojištu ostalo je nepromijenjeno sve do prodora oružanih snaga Njemačke i NDH 27. siječnja 1945. prema Ljubuškom, Čitluku i Čapljini.

[1370] G. Zovko, *Druga strana medalje…*, 84.
[1371] HR – HDA – 250 – UV, 378/322/1944., kut. 3.
[1372] HR – HDA – 1894 – NOV, br. NOV-37/5295., kut. 32., 1.
[1373] HR – HDA – 1894 – NOV-37/5295., kut. 32., 2.
[1374] BIH – AHNŽ – ZUD, 23-69/109/1944., kut. 6.

13.6. Bojni raspored sukobljenih snaga

Odmah nakon primitka informacije o operaciji Bura u Hercegovini, J. B. Tito je osobno zapovjedio Štabu VIII. dalmatinskog korpusa da s glavninom svojih snaga (19. i 26. divizijom, 1. tenkovskom brigadom i topničkom brigadom) krene prema Hercegovini te da zajedno s 9. dalmatinskom divizijom koja je tamo već boravila i 29. hercegovačkom divizijom ovlada Širokim Brijegom i Mostarom. Za potrebe izvođenja vojnih operacija Vrhovni je štab početkom veljače 1945. izravno angažirao i 29. hercegovačku diviziju iz sastava II. udarnog korpusa te postrojbu 3. prekomorske brigade[1375] u sastavu 11. dalmatinske brigade koja je zajedno s OZN-om u ovoj operaciji imala posebne zadaće.[1376] Pogrešno je vjerovanje da su ove postrojbe bile podređene Štabu VIII. dalmatinskog korpusa. Zanimljivo je istaknuti kako Štabu VIII. dalmatinskog korpusa nije bila podređena ni 12. hercegovačka brigada, koja je nakon forsiranja rijeke Neretve uz pratnju jedne bojne KNOJ-a prodrla prema Čitluku i Mostaru. Pripadnici te brigade su14. veljače 1945. iz franjevačkog samostana u Mostaru odveli i pobili skupinu franjevaca na čelu s provincijalom fra Leom Petrovićem. Tadašnji časnik NOVJ i kasniji partizanski povjesničar Nikola Anić u svom je referatu „Tito u Mostarskoj operaciji“ pisao o izravnoj upletenosti Josipa Broza Tita u tijek te operacije: „Tito je intenzivno pratio događaje oko Mostara i na osnovu vojne i političke situacije direktno usmjeravao komande i jedinice VIII. dalmatinskog korpusa i 29. hercegovačke divizije. Što je mostarska neprijateljska grupacija tako potpuno poražena i što je Mostarska operacija tako uredno vođena, treba zahvaliti maršalu Titu…“[1377]

OZN-a je „čistila“ NOVJ od suradnika obavještajne službe NDH, njemačkog Gestapa, pripadnika oružanih snaga NDH te pripadnika četničkog pokreta.[1378] Čistke postrojbi VIII. dalmatinskog korpusa od navedenih elemenata koji su označeni neprijateljskim su se pojačale poglavito pred početak Mostarske operacije. Tako u jednom izvješću OZN-e stoji: „Prije kod strijeljanja nije se pazilo koje se pripadnike za isto uzimlje, i tako da se sve dekonspiriralo.

[1375] Sudeći po historiografskim izvorima, u sastavu 11. dalmatinske brigade bila je 3. bojna iz sastava 1. hrvatske divizije KNOJ-a. HR – HDAST – 1912 – XXVI. dalmatinska divizija, Operativno izvješće od 13. siječnja do 12. veljače 1945. Štaba 3. bojne KNOJ-a upućeno Štabu 11. dalmatinske brigade, orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, reg. br. 2-1/11, kut. 1101., kutija 7., 1.

[1376] J. Andrić, „Jedinica 3. brigade narodne odbrane u mostarskoj operaciji“, 391-399.

[1377] N. Anić, „Tito u mostarskoj operaciji“, 451.

[1378] HR – HDA – 1491 – OZNA, 11.03.03, izvješće od 5. ožujka 1945. III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućenom III. odsjeku OZN-e za Hrvatsku br. 308, snimak br. 103-104-105., str. 3-5. HR – HDA – 1491 – OZNA, 11.03.03, izvješće od 5. ožujka 1945. III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućenom III. odsjeku OZN-e za Hrvatsku br. 308, snimak br. 105-106., 5-6., HR – HDA – 1491 – OZNA, 11.03.03, izvješće od 5. ožujka 1945. III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućenom III. odsjeku OZN-e za Hrvatsku br. 312, snimak br. 115., 2

Zadnje vrijeme kad se biraju pripadnici i istima ukazuje, malo se pojavljuje slučajeva nekonspiracije u tom pogledu". Nadalje, u izvješću stoji kako se cenzura pošte vrši ispravno preko zapovjedništva satnije OZN-a. „Posebni povjerenici zaduženi su i paze u svojim desetinama na kruženje pošte. Mnogo još niži rukovoditelji ne shvaćaju važnost cenzure pošte i dosta sporo shvaćaju, a mnogi još nikako ne shvaćaju".[1379] „Tada je po dogovoru opunomoćenika 5. bojne i OZN-e osnovan i među neprijatelja ubačen jedan ilegalni odred sastavljen od najboljih vojnika (organiziranih) koji potajno napada i raskrinkava bande kao i njihove suradnike na terenu. Do sada su imali dosta uspjeha u tome i još se nisu kompromitirali, nitko ne zna za njih". U daljnjem se tekstu navodi kako opunomoćenici OZN-e djeluju unutar bojni operativnih postrojba NOVJ tako da organiziraju povjerenike po terenu i korist dolazi na vidjelo.[1380]

Ukupne snage NOVJ angažirane u Mostarskoj operaciji iznosile su 39.759 vojnika. Ljudstvo je bilo raspoređeno u četiri spomenute divizije koje su u svom sastavu sveukupno imale 17 brigada, 60 tenkova i 25 oklopnih vozila.[1381] Zračnu potporu ovim snagama pružale su 1. i 2. zračna eskadrila NOVJ[1382] te talijanska 51. zračna eskadrila Balkanskog ratnog zrakoplovstva.[1383] Odmah po primitku zapovijedi za napad, Štab VIII. dalmatinskog korpusa je razradio operativni plan napada na Široki Brijeg. Udarnu postavu napada na Široki Brijeg činile su brigade iz 26. dalmatinske divizije koje su bile borbeno daleko najspremnije i logistički najopremljenije.[1384] Zadaću zaštite bokova 26. divizije na glavnom pravcu napada imale su postrojbe iz sastava 9. dalmatinske divizije. Zadaću zaštite od mogućeg protuudara iz Mostara i Goranaca dobila je 2. dalmatinska proleterska brigada iz sastava 9. divizije.[1385]

Na suprotnom su boku sličnu zadaću imale 3. brigada i 13. dalmatinska brigada. Spomenute su postrojbe uz zaštitu bokova, imale i zadaću spajanja u području Knešpolja i potpunog okruženja Širokog Brijega. U borbama za Široki Brijeg sudjelovala je 1. tenkovska

---

[1379] HR – HDA – 1491 – OZNA, 13.02.01, izvješće od 25 siječnja 1945. odsjeku zaštite Naroda za oblast VIII. dalmatinskog korpusa br. 50/45, snimak br. 009., 2.
[1380] HR – HDA – 1491 – OZNA, 13.02.01, izvješće od 25 siječnja 1945. odsjeku zaštite Naroda za oblast VIII. dalmatinskog korpusa br. 50/45, snimak br. 010., 2-3.
[1381] N. Anić, „Tito u mostarskoj operaciji", 452.
[1382] Eskadrila (franc. iz španj.), osnovna taktička jedinica vojnih zrakoplovstva, sastava od 2 do 4 odjeljenja s ukupno 9–12 lovaca, bombardera, izviđačkih i transportnih zrakoplova ili helikoptera. Izvor: „Definicija pojma eskadrila", pristup ostvaren 19. IX. 2017., http://www.hrleksikon.info/definicija/eskadrila.html.
[1383] U izvorniku Balkan Air Force (BAF). Božo Lazarević, *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu 1941.-1945.* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972.), 104-174., Zdenko Ulepić, „Sastanak u Kazerti", gl. Urednik Miloš Kovačević, *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije* (Zemun: Izdanje Komande ratnog vazduhoplovstva, 1965.), 84. i P. Pejčić, „Dejstvo avijacije u mostarskoj operaciji", 402.
[1384] N. Anić, „Dvadeset šesta dalmatinska divizija u mostarskoj operaciji", 227-235.
[1385] Z. Cvrlje, „Pregled štabova i komandi 2. dalmatinske brigade", 475.

brigada u sastavu VIII. dalmatinskog korpusa.[1386] Nadalje su u borbama za Široki Brijeg i Mostar sudjelovale britanske topničke posade, odnosno bitnice .[1387]

Samostan kao „legitimni“ vojni cilj

Postrojbe 26. dalmatinske divizije, 1. proleterska dalmatinska brigada, 11. i 12. dalmatinska brigada napadno su djelovale u središtu Širokog Brijega i na osvajanju franjevačkog samostana. Prva proleterska dalmatinska brigada i 12. dalmatinska brigada dobile su zadaću zauzeti Duhansku stanicu, Cigansko i Bošnjakovo brdo iz pravca Trna, da bi zatim postrojbe 11. dalmatinske brigade bile uvedene u borbu pravcem Imotski – Ljubuški – Mokro s jasno definiranom zadaćom ovladavanja samostanskim kompleksom i crkvom na Širokom Brijegu.[1388] U područje sela Izbično nadzirale su postrojbe 3. prekomorske brigade iz sastava 26. dalmatinske divizije. Ta brigada je u vrijeme borbi za Široki Brijeg osiguravala smjer Rakitno – Vukojevo – Izbično.[1389] U izvršenju operativne zadaće 26. dalmatinska divizija je imala osiguranu potporu zrakoplovstva i dijela tenkovske i topničke brigade na svom pravcu napada. U vojnoobavještajnom izvješću od 4. veljače navodi se kako su zračne snage NOVJ bombardirale franjevački samostan i duhansku stanica u Širokom Brijegu. U nastojanu postizanja „legitimiteta“ vojnog cilja prikazali su da je u franjevačkom samostanu bilo njemačkih vojnika.[1390]

[1386] Periša Grujić, „Tenkovi u mostarskoj operaciji – januar i februar 1945.“, u: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo, (Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986.), 377-380. i Nikola Milatović, „Sadejstvo inžinjerije sa tenkovskim jedinicama u mostarskoj operaciji“, u: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo, (Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986.), 385-387. U borbama za Široki Brijeg sudjelovao je bojnik Peterson – britanski vojni predstavnik pri Stožeru 1. tenkovske brigade. Vlado Sekulić obnašao je dužnost načelnik stožera I. tenkovske brigade, a dužnost političkog komesara obavljao je Marko Vuletić. Republika Srbija (dalje: RS), Muzej Jugoslavije, Beograd (dalje: MJB), inv. br. III., 14366., inv. br. III. 14365 i inv. br. III 14367.

[1387] J. B. Tito, Vrhovni komandant NOVJ, odobrio je zahtjev engleskog brigadnog generala Briena Wehinga za sudjelovanje britanskih topničkih posada u borbama za Mostar. U dopisu zapovjednika VIII. dalmatinskog korpusa Petra Drapšina ističe se kako je odbio sastati se s generalom Wehingom. Izvješće od 3. siječnja 1945. HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. 1183., sn. 19.

[1388] V. Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije VIII. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokog Brijega“, 413-416.

[1389] B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945. godine“, 322. Postrojbe 3. prekomorske brigade transportirane su brodovljem u razdoblju od 31. siječnja do 1. veljače iz luke Split u Brela sa vojnicima i materijalno-tehničkim sredstvima. Kažimir Pribilović, „Mornarica NOVJ u prevoženju jedinica VIII. korpusa za mostarsku operaciju“, u: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo, (Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986.), 418-419.

[1390] HR – HDAST – 1912 – XXVI. dalmatinska divizija, vojno-obavještajno izvješće sektora Široki Brijeg – Knešpolje 4. veljače 1945. upućenom Štabu 26. dalmatinske divizije, kutija 7. Orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, reg. Br. 1-6/1., K. 1103.

Osim zračnih napada, franjevačka crkva i samostan gađani su i topničkim i tenkovskim hitcima. Analizom korpusnih, divizijskih i brigadnih zapovijedi za napad dolazi se do zaključka kako je uporabom tenkova i topništva i definiranjem vatrenih ciljeva izravno zapovijedao Štab VIII. dalmatinskog korpusa.[1391] Iz navedenog možemo zaključiti da je samostan na Širokom Brijegu, koji je tih dana izravno pogođen preko 310 puta,[1392] ranije odabran kao vojni cilj upravo od strane tog Štaba. Kad se to sagleda u kontekstu dostupnih obavještajnih podataka koji kazuju da su težišne otporne točke bile Šuškov i Burića brijeg, onda se sam po sebi nameće zaključak da samostan i crkva nikako nisu mogli niti trebali biti vojni ciljevi, a pogotovo ne „legitimni vojni ciljevi". O tome kako je to u praksi izgledalo svojedobno je fra Zlatku Sivriću svjedočio nekadašnji niži časnik NOVJ doktor Savin, tada zapovjednik jedne topničke baterije naoružane haubicama koja je za vrijeme borbi bila smještena u Šarića Dubravi kod Ljubotića: „Od položaja nismo ništa mogli vidjeti. Dobili smo krive elemente gađanja. Pucali smo puno. Čudili smo se u što to pucamo toliko, a da se ne obara. Nismo znali točan cilj. Kad sam došao, vidio sam da smo pucali u crkvu".[1393] Prema svjedočenju Ante Bekavca, vezista pri Štabu 26. dalmatinske divizije, partizanske su bitnice pucale po samostanu i samostanskoj crkvi. Bilo je dosta poginulih i ranjenih partizana od vlastitog topničkog oruđa.[1394] U izvješću Štaba teške topničke brigade IV. Jugoslavenske armije od 31. kolovoza 1945. navodi se kako pucali od 5 sati pa sve do 8.30 6. veljače po franjevačkom samostanu iz baterija kalibra 150 i 105 mm.[1395]

13.7. Borbe za Široki Brijeg 6. i 7. veljače 1945.

Glavnina partizanskih postrojbi uvedena je na glavne pravce napada 5. veljače 1945.. Premještanje partizanskih postrojbi prema Širokom Brijegu nije prošlo neopaženo od strane obavještajne službe 369. pješačke divizije u Potocima kod Mostara, koja je 5. veljače donijela

---

[1391] M. Pajević, *Artiljerija u Narodnooslobodilačkom ratu*, 468-469. Usp. D. Šimić, „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika?" u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, 1(6): 57-44., 7(2): 34-35., 8(1): 23-26. i 9(2): 32-33.

[1392] Ukupno je na franjevački samostan i crkvu ispaljeno oko 450 granata. Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba topničke brigade od 20. veljače 1945. upućen Štabu VIII. dalmatinskog korpusa. HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1185., sn. 160-166., sn. 260-262., sn. 386-387., sn. 411-417., sn. 420., sn. 430-433., sn. 456-457. i sn. 487. Usp. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 16-21., kut. 526., f. 3., 1.

[1393] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Zlatko Sivrić, 289. Usp. Damir Šimić, „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika?" u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, 9 (2012), br. 2: 32-33.

[1394] BiH – PVPMLPŠB, iskaz A. B. u Brelima, 3. siječnja 2010., 8-18.

[1395] BiH – PVPMLPŠB, dokument iz AHRiva vojnoistorijskog instituta u Beograd, 181-183.

odluku o žurnom povlačenju pukovnijskog stožera te 1. i 2. bojne 370. pukovnije iz Konjica natrag u Široki Brijeg. Te postrojbe su noću s 5. na 6. veljače vlakom prebačene u Mostar, a odmah zatim prema Širokom Brijegu. Njemački natporučnik Beck – Woemer o tome je zapisao slijedeće: „Pukovnijski stožer u velikoj je žurbi stigao na Lise. 2. bojna 370. pukovnije zaposjela je cestu Mostar – Lise. Zatim, 1. bojna 370. pukovnije odmah je morala u akciju sjeverno od ceste kako bi zaustavila neprijateljski napad koji je bio usmjeren na Mostar“.[1396]

Ovdje je riječ o zaustavljanju napada 2. dalmatinske brigade prema Knešpolju i osujećivanju pokušaja spajanja sa snagama 3. i 13. brigade iz sastava 9. divizije. Ta je divizija nadirući preko Uzarića pokušavala prijeći rijeku Lišticu i u Knešpolju ostvariti dodir s 2. dalmatinskom brigadom, čime bi se Široki Brijeg našao u potpunom okruženju. Čimbenikom iznenađenja njemački su vojnici iz sastava 1. i 2. bojne 370. pukovnije 6. veljače potisnuli 2. dalmatinsku brigadu prema Gostuši. U povlačenju postrojbi te brigade iz Donjeg Graca prema Gostuši partizani su odveli šestoricu širokobrijeških franjevaca, fra Augustina Zubca, fra Krešimira Pandžića, fra Rolanda Zlopašu, fra Zvonku Grubišića, fra Rudu Jurića i fra Kornelija Sušaca, te ih ubili u Gornjem Gracu.[1397] Tijekom istog je dana 1. dalmatinska proleterska brigada pokušavala ovladati duhanskom stanicom u samom središtu mjesta. Ta je brigada uz podršku topničke bitnice i minobacača do 10 sati istog dana uništila položaje protivnika i ušla u zapadni dio naselja Široki Brijeg. U operativnom izvješću topničke bitnice pri 1. dalmatinskoj proleterskoj brigadi navodi se kako je u 7 sati otvorena topnička vatru na položaje Bakamuša ispred samostana i Burića Brijega. Nadalje, navodi se kako su isti dan izbili na crtu Pribinovići i Sliškovići (Trn), odakle su iz gore navedenih položaja otvorili vatru na cestu samostan – Klanac – Purino brdo, kao i na crtu samostan – barake Todt. Zbog neispitane ceste i blata bili su njezini pripadnici prisiljeni ostati na istim položajima do pred završetak borbe 7. veljače do 18 sati, dok se bacački vod prebacio do samoga klanca, gdje ga je dočekala okončana borba. Završetkom borbe 7. veljače oko 18 sati prebacili su dva protuzračna topa kalibra 88 mm (flak 18) naprijed, jedan kod samog samostana i drugi kod Klanca, a treći je ostao oštećen na starom položaju .[1398] Partizanske su snage 6. veljače u borbi

[1396] F. Schraml, *Hrvatsko ratište*, 103.

[1397] B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945. godine“, 321-324.

[1398] U zaključnom dijelu izvješća navodi se kako je flakovski vod zakazao zbog nepovoljnog terena, a bacački zbog oštećene dvije cijevi i engleskih granata s kojima se nije moglo precizno tući pojedine ciljeve. Utrošak streljiva u borbi za Široki Brijeg bio je oko 600 bacačkih granata i 5.000 flakovskih metaka. HR – HDAST – 1908 – IX. dalmatinska divizija, Operativno izvješće 1. dalmatinskoj proleterskoj brigadi od 6. ožujka 1945. Orginal u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, Beograd, br. Reg. 10-9, k. 1102.

za Široki Brijeg naišle na snažan otpor protivnika te nisu uspjele ovladati paljbenim položajima na Purinom i Ciganskom brdu, te Duhanskom stanicom.[1399]

Sutradan 7. veljače 1945. u 5 sati otpočeo je napad 12. dalmatinske brigade na Cigansko brdo i Donji Gradac. Postrojba 12. dalmatinske brigade su uz pomoć dijelova 1. bojne 1. dalmatinske brigade te uz podršku topništva i zrakoplovstva NOVJ napale položaje postrojba 9. stajaćeg djelatnog zdruga na Ciganskom brdu. Partizanske snage osvojile su položaje na Ciganskom brdu u drugom pokušaju toga istog dana oko 13.00 sati. Zapovjednik 12. dalmatinske brigade Josip – Bepo Marinković izvijestio je Štab 26. divizije u 21.20 sati da je osvojena Duhanska stanica. Preostali njemački vojnici su izvršili proboj iz Duhanske stanice te su se zajedno s drugim jedinicama izvukli prema Knešpolju i dalje prema Mostaru na kraju dana.[1400] Toga dana u samostanu časnih sestara franjevačkog reda u naselju Široki Brijeg bila je smještena vojna bolnica, a partizani su ubili između 20-30 ranjenih njemačkih i hrvatskih vojnika koji se nisu mogli povući u Mostar.[1401] Potporučnik i zapovjednik izviđačkog voda Štaba 11. dalmatinske brigade Mate Usorac hvalio se pred vojnicima te brigade kako je zajedno s vodnim oficirima i desetarima izviđačkog voda nakon završetka borbi za Široki Brijeg silovao i tukao časne sestre u Širokom Brijegu nakon završetka borbi.[1402] Franjevačka klasična gimnazija i ratna bolnica unutar zgrade gimnazije koja je bila puna ranjenika bombardirane su od strane partizanskog vojnog zrakoplovstva.[1403]

13.8. Napad na franjevački samostan

Ključni trenuci ove bitke događali su se na pravcu napada 11. dalmatinske brigade, odnosno na prilazima Širokom Brijegu iz pravca Mokrog. U napadu na iznimno dobro

---

[1399] M. Novović, S. Petković, *Prva dalmatinska proleterska NOU brigada*, 381-382.

[1400] „Glavna skupina pod vodstvom pukovnika Beckera krenula je u proboj kad je pao mrak. Pregazila je rijeku Lišticu, spojila se s posadom na topničkom položaju te probijala prema Knešpolju. Teško ranjena poručnika Boeckela ponijela su dvojica ljudi i spasila ga. Nakon što je uništila cjelokupnu opremu, motorna vozila i teško oružje pokušala je zaštitnica oko 21.30 sati istim putem stići u Knešpolje. Posljednja je grupa stigla u to mjesto oko 23.45 sati boreći se protiv neprijatelja koji je pružao jak otpor. Taj nas je put stajao gorkih žrtava. Pet časnika (pukovnik Bollmann, satnik Hanitzsch, stožerni liječnik Hirsch, poručnik Willkommmen, poručnik Kaestner) i veći dio pukovnije koji je ostao u Širokom Brijegu... O težini te borbe svjedočilo je sedam uništenih neprijateljskih oklopa i bezbroj mrtvih na neprijateljskoj strani. Nerijetko se neprijatelj iznenada pojavljivao tako blizu da nas je mogao gađati ručnim granatama“. F. Schraml, *Hrvatsko ratište*, 104-105.

[1401] Fra Mladen Barbarić je kasnije posvjedočio događaj iz 7. veljače 1945. prema pričanju jedne časne sestre kojoj je zaboravio ime. On navodi da su partizani upali u bolnicu, opljačkali ranjenike i časne sestre koje su tamo boravile te izvodili ranjenike u dvorište gdje su ih i likvidirali. Fra Mladen Barbarić, svjedočenje pod naslovom „pokolj njemačkih ranjenika“, BIH – PVPMLPŠB, iskaz fra Mladena Barbarića u Širokom Brijegu, rukopis, 1.

[1402] HR – HDA – 1805 – Zbirka preslika Krunoslava Draganovića, kut. 4., dokument br. 145-dopuna., f. 48.2

[1403] J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 182.

utvrđeni dio crte između Šuškova i Burića brijega je potporu 11. dalmatinskoj brigadi prvog dana napada davala jedna tenkovska satnija 1. tenkovske brigade. Zanimljivo je da je partizanski napad počeo 6. veljače u 6.45 sati topničkim i tenkovskim udarima po samostanskoj crkvi iz pravca Ljubotića i Trna, a ne po utvrđenoj bojevoj crti između Šuškova i Burića brijega.[1404] To također navodi na zaključak kako se kod tog postupka zapovjednik operacije vodio političkim, a ne vojnim interesima. Prema procjenama bivšeg pripadnika oružanih snaga NDH Marinka (Gordana) Polića,[1405] partizansko ratno zrakoplovstvo usredotočilo je svoje napade na franjevački samostan i gimnaziju na Širokom Brijegu želeći ta dva objekta sravniti sa zemljom. Također je to bio cilj i njihova topništva, iako niti jedan pripadnik oružanih snaga NDH nikad nije koristio te objekte kao obrambenu točku protiv jugoslavenskih partizana. Radi otežane opskrbe hranom i streljivom donesena je odluka da se sve postrojbe oružanih snaga NDH 5. veljače povuku u Mostar u potpunom redu i bez gubitaka u ljudstvu. Prije povlačenja su širokobriješki franjevci pozvani na povlačenje s vojskom, što su oni odbili rekavši kako žele dijeliti sudbinu svojeg stada.[1406]

Nakon bezuspješnih napada 6. veljače, Štab 26. divizije izdao je zapovijed za nastavak napada 7. veljače s početkom u 5 sati, a za tu je prigodu u napad uključena i 3. bojna tenkovske brigade pravcem Jozići (Trn) – Pribinovići – samostan. Zapovjednik 3. bojne 370. pukovnije bojnik Clumann je u svojim sjećanjima na okršaj na Bakamuši zapisao slijedeće: „Tenkovi koji su došli do kamenih zidova malo po malo svakog su strijelca gađanjem izbacivali iz njegova položaja i nanosili nam znatne gubitke. Gusta obrana te djelovanje protutenkovskih topova njemačkih i oružanih snaga NDH, onemogućila je dolazak tenkova ispred crkve, u smjeru platoa ispred samostana.“[1407]

U izvješću Štaba 1. tenkovske brigade od 6. veljače u 13.50 sati upućenom Štabu VIII. dalmatinskog korpusa navodi se kako motorizirane postrojbe izbjegavaju mine koje su postavljene duž ceste od Trna prema gradu koje se ne mogu očistiti jer je područje pod

---

[1404] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Miljenko Matijević u Širokom Brijegu, 29. prosinca 2011., 10.

[1405] U veljači 1945. bio je zapovjednik Drugog zbora oružništva NDH, a povlačio se od Mostara do Zagreba prema Bleiburgu. Marinko Polić, „Od Mostara do Bleiburga“, u: *Povlačenje 1945. Krivci i žrtve. Svjedočanstva o propasti NDH,* izabrali i priredili: Tomislav Sabljak i Ivo Smoljan (Zagreb: ZIB-Mladost Omega, 2000.), 333-334.

[1406] M. Polić, „Od Mostara do Bleiburga“, 93-97.

[1407] Partizanski komandanti bataljuna 11. brigade su koristili „jurišne pionire“ kako bi svladali gusta minska polja kod samostana. Zatim je rano u jutro 7. veljače u 5.00 sati u pravcu napada 4. bataljuna kod kote 362 jedna desetina prošla kroz minsko polje (ne znajući za mine) u namjeri likvidiranja bunkera obrambenih snaga. Pritom je izazvala lančanu eksploziju pješačkih mina tipa „S“ te je na nju otvorena vatra iz otpornih točaka. Milan Rako je u spomenutoj monografiji naglasio kako se „za ovakve pothvate u drugim partizanskim jedinicama strijeljalo vođu grupe“. M. Rako, S. Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska brigada,* 285-286.

topničkom i minobacačkom paljbom protivnika. U zaključnom dijelu izvješća se navodi kako se spremaju na napad jer su udaljeni sto metara od samostana ispred kote 345 i kote 275. „Pješadija suviše okleva, manastir bi trebao već da se zauzme“.[1408] Partizanski su zapovjednici prema kazivanju svjedoka u probijanju te crte obrane koristili svoje vojnike kao živi štit, i to je jedan od razloga što su imali velike gubitke.[1409]

Svjedok Ivan Džidić iz Mostara svjedoči kako je navodno na Orebiću godinama kasnije upoznao jednog partizanskog zapovjednika prekomorske brigade.[1410] U razgovoru mu je partizanski zapovjednik istaknuo kako su partizanske prekomorske brigade bile sastavljene od dobrovoljaca iz izbjegličkih logora El Shatta, Malte, Sicilije i Egipta. Prema navodima partizanskog zapovjednika pripadnici prekomorskih brigada obučavani su za uništavanje narodnih neprijatelja, date su im odriješene ruke i zapovijed se morala slušati.[1411] Nadalje u iskazu navodi kako je Široki Brijeg bio tvrd orah i da im je uzeo mjesec dana vremena. „Mi smo donijeli najjaču ratnu opremu i ljudstvo kako bi pregazili Široki Brijeg“. U daljnjem razgovoru istaknuo je kako je 6. veljače poginulo mnogo partizana i bezuspješno su napadali Široki Brijeg.[1412] Uvečer tog dana doveli su mu vojnici jednog mještana koji je partizanima pokazao obilazni put kojim su došli iza leđa njemačkim i oružanim snagama NDH na Bakamušu,[1413] gdje su bili rovovi i crta obrane: „Izdajice nikad nisam voleo, ali ovoga malo pa ga nisam zagrlio. Vodi on nas po mraku iza nekog duvara, pa na stenu, pa kroz neke kuće, pa opet iza suhozida i mi gore na breg iza leđa. Pobismo ove u rovovima s leđa, što bombama što noževima, a fratre sve u stroj“.[1414]

Dosadašnja historiografska istraživanja ukazuju na to da su jugoslavenski partizani pobili 12 širokobrijeških franjevaca na operativnom području 11. dalmatinske brigade 7. veljače. Prema partizanskim je izvorima samostanski kompleks oko 10 sati osvojila 11. brigada .[1415] Opunomoćenici OZN-e, pripadnici 2. bojne 5. brigade narodne obrane 1. hrvatske divizije KNOJ-a su uz prisutnost 3. bojne 5. brigade narodne obrane 1. hrvatske

---

[1408] HR – HDA – 53B– ZM MINORS, mf. D-2240, rola br. 120., Izvješće Štaba I. tenkovske brigade od 6. veljače u 13.50 sati upućeno Stožeru VIII. dalmatinskog korpusa, br. 48-3, 527.
[1409] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Branka Marića u Dobriču, 22. studenog 2013., 4.
[1410] U iskazu svjedok ističe kako je zaboravio ime partizanskog zapovjednika.
[1411] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Ivana Džidića u Mostaru, 3. listopada 2011., 1-2.
[1412] *Isto*, 2.
[1413] Pretpostavlja se kako su partizanske postrojbe preko sela Mokro izbili u Pribinoviće i došli iza leđa samostanskog kompleksa.
[1414] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Ivana Džidića u Mostaru, 3. listopada 2011., 2-3.
[1415] Izvješće OZN-e od 9. veljače 1945. upućeno Štabu VIII. dalmatinskog korpusa. HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182., sn. 194. Usp. M. Rako – S. Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska biokovska brigada*, 290.

divizije KNOJ-a imali su na operativnom pravcu napada 11. dalmatinske brigade zadatke posebne namjene.[1416] Prema dostupnim je izvorima Štab 5. brigade narodne obrane 1. hrvatske divizije KNOJ u borbama za Široki Brijeg angažirao 4. bojnu KNOJ-a.[1417] Zbog nedostataka ratnih dokumenata potonje postrojbe nije bilo moguće utvrditi operativne zadaće te bojne niti pratiti njeno djelovanje u borbama za Široki Brijeg. Peta brigada 1. hrvatske divizije KNOJ-a se sastojala od pet bojni. Zasad ne raspolažemo podacima o operativnom djelovanju 1. i 5. bojne KNOJ-a u borbama za Široki Brijeg.

U operativnom izvješću Štaba 3. bojne KNOJ-a upućenom Štabu 11. dalmatinske brigade 12. veljače navodi se kako je 11. dalmatinska brigada 5. veljače u stanju koncentracije sa ostalim brigadama u napadu na Široki Brijeg. Prema operativnoj zapovjedi Štaba brigade od 5. veljače 3. bojna je stavljena u brigadnu rezervu. Pokret te bojne izvršen je u 4.30 sati pravcem Buhovo – Medići – Mokro, a u 9 sati uspostavljena je veza s 2. bojnom. Ta je bojna brigadna rezerva 6. veljače. Sutradan 7. veljače u 5.30 je po naređenju Štaba brigade 1. satnija ušla u prvu borbenu crtu između 2. i 4. bojne u smjeru samostana na Širokom Brijegu. U 10 sati u sudjelovanju sa tenkovima su 1. i 3. bojna izvršile juriš na samostan s jugo-istočne strane te su Samostan i blok okolnih kuća zauzeti nakon polusatne borbe. U zajedničkoj borbi 1. i 3. bojne s 4. bojnom koja je napadala samostan sa istoka, a kasnije i sa 2. bojnom koja je izvršila juriš na cijeli greben sa juga i protjerala oružane snage Njemačke i NDH u grad.[1418] Pripadnici OZN-e i KNOJ-a ubili su preostalih devet franjevaca a potom zapalili njihova tijela samostanskom skloništu, odnosno u samostanu je ukupno ubijeno dvanaest fratara.[1419]

[1416] Postrojbe 2. bojne KNOJ-a krenule su 6. veljače iz Buhova u 2 sata, a 3. satnija stupila je borbu. Dana 7. veljače ujutro izvršen je juriš na Široki Brijeg koji je osvojen u 10.30 sati, ubijeno je 47 neprijateljskih vojnika, a zarobljeno 17. Bojna je smještena u Širokom Brijegu, pri čemu su zabilježeni bili gubici 9 mrtvih i 30 ranjenih. HR – HDAST – 1912 – XXVI. dalmatinska divizija, V. brigada narodne obrane I. hrvatske divizije KNOJ-a, Operativni dnevnik 2. bataljuna KNOJ-a, kutija 7. Orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, reg. 1-27/13, br. 1101.

[1417] HR – HDA – 1491 – OZNA, 13.02.01, izvješće od 26. siječnja 1945. odsjeku zaštite Naroda za oblast VIII. dalmatinskog korpusa br. 3/45, snimak br. 018-019., 1-2.

[1418] U izvješću se između ostalog navodi kako se je neprijatelj tijekom noći 7./8. veljače pod pritiskom 1. dalmatinske proleterske brigade evakuirao u pravcu Mostara. Ubijeno je 35 neprijateljskih vojnika, a 13 zarobljeno. Postrojbe 3. bojne su imale 3 mrtva i 28 ranjenih. Neposrednim usmenim naređenjem Štaba 26. dalmatinske divizije 3. bojna je izvršila pokret pravcem Knešpolje – Donji Polog i smjestila se je u Donjem Pologu. HR – HDAST – 1912 – XXVI. dalmatinska divizija, Operativno izvješće od 13. siječnja do 12. veljače 1945. Štaba 3. bataljuna KNOJ-a upućeno Štabu 11. dalmatinske brigade, orginal u Vojno-instorijskom institutu JNA, reg. br. 2-1/11, kut. 1101., kutija 7., 1.

[1419] I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 122., I. Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990.“, 43-44., B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945. godine“, 321-323., T. Jonjić, „Pokolj širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“, 470-485., V. Šumanović, “Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama”, 21-23.

13.9. Što se je 7. veljače 1945. događalo u samostanu i franjevačkoj mlinici hidrocentrali?

Franjevci, časne sestre i dobar dio gimnazijalaca nalazili su se na nekoliko mjesta u franjevačkom samostanskom kompleksu. U samostanu je također živio i fra Božidar Martinac, brat laik koji je bio psihički bolestan.[1420] Najveći dio njih bio je u tim trenutcima smješten u samostanskom podrumu te u protuzrakoplovnom skloništu. Druga skupina franjevaca, njih osmoro, sklonište je potražila u obližnjoj franjevačkoj hidrocentrali. Uz njih se je skupina učenika s časnim sestrama zatekla u zgradi obližnjeg konvikta. Pripadnici OZN-e prvo su ubili trojicu franjevaca, a onda su morali prekinuti pokolj zbog iznenadnog protuudara oružanih snaga Njemačke i NDH napadnim pravcem iz središta Širokog Brijega prema samostanu. Pripadnici OZN-e zaključali su ostalih devet franjevaca u zbornicu. Detalji borbi sa partizanskim postrojbama nisu poznati, no njemački izvori kažu da je samostan nakratko osvojen od oružanih snaga Njemačke i NDH, da bi ga u jačem partizanske snage osvojile u 15.30 sati.[1421] Zapovjednik njemačke 370. grenadirske pukovnije pukovnik Bollmann, čiji su pripadnici branili prostor oko franjevačke klasične gimnazije, pred istom je počinio samoubojstvo. Pretpostavlja se da je razlog tome što se njegove postrojbe nisu mogle suprotstaviti teškim oklopnim postrojbama koje su se od Zavoznika probile kozjim putem do sela Mokrog. Otuda su cestom došle do zaseoka Pribinovići pa kroz šumu prodrle do franjevačkog sjemeništa i rovova na Bakamuši, što je za posljedicu imalo osvajanje samostanskog kompleksa.[1422]

Širokobriješki su franjevci do zadnjeg trenutka vjerovali kako im partizani neće nauditi. Bili su uvjereni da će doći ta vojska koja nije prijateljska, ali da im se neće ništa dogoditi jer nisu krivi.[1423] Kad su pojedinci shvatili da im prijeti smrt, nisu bježali iz samostana nego su odlučili podijeliti sudbinu sa svojom subraćom.[1424] Partizani su ujutro 7. veljače skupili franjevce i klerike i odveli ih u samostansku zbornicu. Tu su dovukli starca fra Marka Barbarića kojeg su izvukli bolesnog iz kreveta i vukli po samostanskim hodnicima. Zatim su ih uveli u samostanski podrum i odatle do protuzrakoplovnog skloništa gdje su ih ubili i

---

[1420] Fra Božidar Martinac tih dana u veljači 1945. godine na sebi nije nosio franjevački habit. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz Ljube Milasa, 326.
[1421] F. Schraml, *Hrvatsko ratište*, 104.
[1422] B. Raspudić, „Grad na gori u plamenu“, 126.
[1423] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz fra M. D., 26. *Isto*, iskaz svjedoka fra Vinka Dragičevića, 105., *Isto*, iskaz časne sestre Apolonije Boban, 256., BiH – PVPMLPŠB, iskaz časne sestre Danijele Sušac u Međugorju, 15. studenog 2008., 1-21.
[1424] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Marka Sliškovića od 2. rujna 2009., Mokro – Široki Brijeg.

zapalili.[1425] Časna sestra mr. Vjekoslava (Iva) Dragićević jedna je od izravnih očevidaca događaja. Bila je zatvorena u zbornici širokobriješkog samostana u vrijeme partizanskog napada. U iskazu je istaknula kako su seljaci znali reći franjevcima da bježe od partizana, a fratri bi im odgovorili: „Ako pravi poginemo, hvala Bogu. To je naša dika“.[1426] Očevidac događaja partizan B. V. je u iskazu rekao kako je ušao u samostan 7. veljače i vidio širokobriješke franjevce okupljene na jednom mjestu u zbornici. Morao je čuvati stražu i zabraniti svaki ulaz u samostan po naredbi višeg časnika.[1427]

Očevidac događaja, mladi franjevac fra Marko Dragićević koji je 6. i 7. veljače proveo dane u samostanskom podrum, u iskazu navodi kako je fra Stanko Kraljević bio jedan od onih koji su odlučivali o njegovoj sudbini: „Jedni su fratri govorili da obučem habit da bih izbjegao mobilizaciju, a drugi da ne obučem“.[1428] Spasio se jer tada na sebi nije imao franjevački habit. U daljnjem iskazu svjedoči kako je u samostanskom podrumu 7. veljače bilo devet franjevaca i dvije časne sestre, bolesni fra Marko Barbarić je ostao u samostanu.[1429]

Laik fra Melhior Prlić došao je 6. veljače iz skloništa u podrum obavijestiti ostalu subraću kako je zgrada gimnazije u plamenu. Iz skloništa su u noći 6./7. veljače u podrum došli fra Tadija Kožul i nekoliko učenika. Organizirali su se i bezuspješno pokušali ugasiti požar na gimnaziji.[1430] Jedan svjedok ističe kako je u protuzrakoplovnom skloništu navodno bilo petnaest učenika, civili sa malom djecom i nekoliko franjevaca. Navodi kako su prije nego li su izašli međusobno od franjevaca dobili odrješenje i molili pokoru. Na taj je način u skloništu prolazilo vrijeme, a onda su izašli jer su ispred bačene bombe.[1431]

[1425] Pismo fra Dominika Mandića od 10. lipnja 1954- upućeno Marijanu Mikcu. BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 10., mp. 1., podmapa II. – Amerika Južna, f. 36.
[1426] BiH – PVPMLPŠB, iskaz časne sestre mr. Vjekoslava (Iva) Dragićević u Mostaru 16. listopada 1945., ispitivači fra Gaudencije Ivančić i fra Rufin Šilić, 2.
[1427] Svjedok ističe kako nema govora o tome da su franjevci pucali na partizane. BiH – PVPMLPŠB, iskaz B. V. u Metkoviću, 22. srpnja 1971., f. 62-67., 1-6.
[1428] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka fra Marka Dragićevića, 27.
[1429] Riječ je o trima časnim sestrama čije iskazi su pod inicijalima. Dio franjevaca se je sakrio u podrumu, drugi su otišli prema mlinici, a učenici zajedno sa fra Dobroslavom Šimovićem, fra Tadijom Kožulom i fra Arkanđelom Nuićem sklonili su se u protuzrakoplovno sklonište. U samostanu je ostao samo bolesni fra Marko Barbarić. U protuzrakoplovnom skloništu je ostao j ustaša Damjanović, koji je 7. veljače ispred skloništa počinio samoubojstvo. BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka Ljube Begića, 62.
[1430] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka fra Marka Dragićevića, 17-19.
[1431] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz Ljube Milasa, 325-326.

Nadalje, navodi kako su partizani oko 10 sati 7. veljače izbili pred samostan: „Fra Borislav Pandžić, meštar, izašao iz podruma otvorio vrata i otvoreno ih dočekao kao svakog čovjeka koji pokuca na vrata samostanske kuće. Zatim su ostali franjevci izašli iz podruma i poredali se pred zbornicom“. Nije prošlo dugo vremena kada je došao partizanski časnik koji je nosio Pavelićevu sliku i viknuo „ja sam pravi komunista“. Tu sliku bacio je pred franjevce i rekao da gaze tog zlotvora i krvoloka jer u protivnom dok se ne vrati ukoliko ne zgaze sliku sve će ih postrijeljati. Svjedok ističe kako nitko od franjevaca nije zgazio sliku, koju je uzeo fra Žarko i stavio na prozor te rekao „čast ti kad si komunista, neka si“. Ostali su pred zbornicom jedno vrijeme dok ih nisu pozvali da uđu u unutra.[1432] Iz zbornice nisu mogli izaći jer je partizanska straža čuvala ulaz, dolazili su partizanski časnici i popisivali franjevce.[1433] Među visokim je partizanskim časnicima tog dana u samostanu navodno bio Ljubo Truta.[1434]

Prema sjećanju svjedoka fra Marka Dragićevića franjevce je navodno jedan partizanski časnik optuživao da su neprijatelji naroda jer su učenike odgajali protiv komunizma. Franjevci profesori su govorili: „Izvolite vi dovedite naše učenike koji su u vašim redovima pa ćemo razgovarati, pa ukoliko budemo takvi kako nas optužujete tu smo“.[1435] Po naredbi partizana je svjedok fra M. D. morao otići do skloništa dovesti još osoba iz skloništa među kojima je bilo nekoliko Talijana i petnaest civila, najviše djece.[1436] Partizani su ih poredali pred samostanom.[1437]

[1432] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka fra Marka Dragićevića, 20-21.

[1433] Jedan partizanski časnik dolazio je s nekim popisom i tražio je podatke. Zatim je izdao zapovijed da se odvoje vanjski učenici od sjemeništaraca. Partizanski časnik Ljubo Truta odveo je Ljubu Begića i dvojicu učenika u jednu posebnu prostoriju u samostanu gdje su ih ispitivali i istovremeno tukli. BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka Ljube Begića, 63-64.

[1434] Ljubo Truta rođen je 1915. u Zlarinu kod Šibenika. Prije rata radio je kao službenik. Partizanskom pokretu je pristupio 1941. Član je KPJ od 1942. U vrijeme rata obnašao je dužnosti zapovjednika bataljuna, brigade te 9. divizije kojom je zapovijedao u Mostarskoj operaciji. Po okončanju rata obnašao je dužnosti zapovjednika divizije, zapovjednika vojno pomorske oblasti, načelnika štaba armije te zapovjednika armije. Završio je vojnu akademiju Vorošilov u SSSR-u i višu vojno pomorsku akademiju JNA. Iz djelatne službe u JNA otišao je 1975. s činom admirala JRM. Proglašen je narodnim herojem. Branislav Joksović, „Ljubo Truta“, u: *Vojna enciklopedija*, Drugo izdanje, sv. 10, (Beograd: Redakcija vojne Enciklopedije, 1975.), 157.

[1435] Profesori koji su to isticali bili su fra Arkanđeo, fra Tadija Kožul i meštar fra Borislav Pandžić koji su bili bolje upućeni u situaciju u gimnaziji. BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka fra Marka Dragićevića, 21.

[1436] Prema iskazu tajnika Provincije fra Bonicija Rupčića se je 7. veljače u samostan na Širokom Brijegu od borbi sklonilo preko sto civilna, što učenika, seljaka i fratarskih susjeda, od kojih nitko nije stradao. BiH – AFPM, iskaz fra Bonicija Rupčića, br. 691-1/71 od 13. kolovoza 1971., f. 176-177.

[1437] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka fra Marka Dragićevića, 23.

Kad su partizani došli s popisom, otpustili su civile, mještane i djecu. Pred zbornicu su izveli 40 do 50 učenika gdje su ih odvajali, a franjevce su zatvorili u zbornici.[1438] Nešto kasnije, 7. veljače oko 17 sati učenike su uz oružanu pratnju trojice vojnika ispratili prema gradu. Učenici su išli stazom koja vodi od samostana niz groblje Mekovac i dalje prema Ugrovači i sve cestom koja vodi do Kočerina.[1439] Prema jednom drugom iskazu svjedoka koji je zajedno s franjevcima izišao iz skloništa u pratnji vojske i ušao u samostan partizani su večernjim satima 7. veljače tiskali propusnice i davali ih učenicima te ostalim osobama koje su na kraju pustili uz pratnju vojnika. Druga skupina učenika sutradan je usmjerena prema Ljubuškom.[1440]

Prema sjećanjima svjedoka franjevci su se u zbornici međusobno ispovijedali, a zatim je partizanski časnik u engleskom odijelu zvao jednog po jednog franjevca koji su tako počeli nestajati iz zbornice.[1441] Uslijedila su ubojstva franjevaca od strane partizana, a kad je red došao na fra Krstu Kraljevića on je prebirao krunicu i molio. Jedan mu je partizan rekao „hajde ti sad druže“, a nato mu je fra Krsto odgovorio: „Ja nisam drug, ja sam brat“. Fra Marko Barbarić odveden je iz bolesničkog kreveta, vučen po samostanskom hodniku, kasnije ubijen i zapaljen benzinom.[1442] Navodno je jedan časnik srpske nacionalnosti fra Marka Barbarića ustrijelio pred samostanom uz bukvu i stavio mu strojnicu u ruke. Nakon toga je pozvao vojnike kako bi iskonstruirao kao da su fratri pucali u partizane.[1443]

Prema svjedočenju časne sestre mr. Emerane (Dragica) Kozine navodno su franjevci skriveni u samostanski podrum primili odrješenja i pričestili se 6. veljače uvečer pred Pokaznicom. Ta je časna sestra bila u zbornici zajedno sa skupinom civila i franjevaca. U iskazu navodi kako su franjevci bili zabrinuti kad su vidjeli kako se prema njima vlada jedan partizanski časnik, a pogotovo partizanke. Navodi su se uza sve vrijeđanje koje su pretrpjeli

---

[1438] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka fra Marka Dragićevića, 29.

[1439] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz Ljube Milasa, 327.

[1440] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz don Vinka Brkića, 341-343.

[1441] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka Ljube Begića, 64-65. *Isto*, iskaz fra Dobroslava Begića, 198., *Isto*, iskaz don Jakova Bagarića, 233. Bilo je i civila koji su bili zatvoreni u župnom uredu i čuli razgovore partizana koji su vodili franjevce na pokolj u sklonište. BiH – PVPMLPŠB, iskaz Marka Sliškovića iz Širokog Brijega, 13. travnja 2017., 2-3.

[1442] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka fra Marka Dragićevića, 25.

[1443] Prema tom su izvoru postojale mnoge fotografije pobijenih širokobrijeških franjevaca sa oružjem u rukama, no zasad nisu pronađene. O. Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945.*, 34.

držali mirno i unatoč očitoj tjeskobi neki su franjevci molili krunicu. Nadalje, ističe kako je vidjela da fra Borislav, fra Žarko i fra Dobroslav obavljaju sakrament ispovijedi. Svjedoči da je sama primila sakrament ispovijedi kod fra Dobroslava Šimovića, i to kriomice kako stražari ne bi primijetili.[1444] Prema sjećanjima njegovog nećaka, fra Stanka Kraljevića je satnik OZN-e udario tanjurom po glavi i stavio je pred njega raspelo te naredio mu da ga zgazi. Odbivši to, fra Stanko je ubijen iz pištolja.[1445]

U poslijepodnevnim satima 7. veljače partizani su izdvajali jednog po jednog franjevca. Prvo su fra Borislavu Pandžiću zabili nož u srce i ostavili ga na stubištu skloništa, a onda su fra Arkanđela Nuića ubili metkom u zatiljak.[1446] U daljnjem tekstu iskaza svjedok fra Marko Dragićević ističe kako mu je jedan partizan iz istočne Hercegovine pričao kako su postupali sa zarobljenim Nijemcima, Talijanima i ustašama. Taj partizan svjedoči kako mu je nadređeni dao naredbu za strijeljanje zarobljenika, a partizan je plakao i nećkao se. Nato mu je nadređeni prišao i rekao: „Ili ti njega, a ako odbiješ onda ću ja tebe“. Partizan je naciljao, okrenuo glavu, potegao okidač i ubio zarobljenika. Na taj je način ispred samostana na Širokom Brijegu pobijen i dio franjevaca.[1447] Župnik Ante Delić navodi kako je njegov otac Filip na recepciji hotela Bačvice u Splitu susreo jednog partizana. Prema Deliću taj partizan je sudjelovao ubojstvu franjevaca na Širokom Brijegu. Partizan je rekao da su njegovi nadređeni na licu mjesta ubili dva vojnika zbog odbijana izvršenja zapovijedi o ubojstvu fratara. Nije vidio izlaza kad je na njega došao red jer su franjevci bili mirni i okupljeni na molitvi. Pucao je i ubio franjevce, a kao posljedica toga čina nije mogao spavati niti sebi oprostiti.[1448] Prema drugom su iskazu franjevce nakon što su ih ubili vukli za glavu sve do skloništa,[1449] gdje su ih polili benzinom i zapalili.[1450]

[1444] BiH – PVPMLPŠB, iskaz časne sestre mr. Emerane (Dragica) Kozine u Mostaru 23. listopada 1945., ispitivači fra Bonicije Rupčić i fra Rufin Šilić, 5.

[1445] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Stanislava Kraljevića iz Širokog Brijega kojem je fra Stanko bio očev stric, 16. ožujka 1993.

[1446] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka fra Marka Dragićevića, 42.

[1447] *Isto*, 44.

[1448] M. Mihalj, „Nesanica ubojice širokobrijeških fratara“, u: *Glas Koncila, katolički tjednik*, 5. VIII. 1990., br. 31., 8.

[1449] Svjedokinja časna sestra Rafaele Kožul iz Širokog Brijega je u svom iskazu istaknula kako joj je bivši partizan Duško u Njemačkoj 1978. priznao kako je franjevce vukao za kosu i glavu kroz samostanske hodnike sve do skloništa gdje su zapaljeni. Navodi da to nije radio sam. BiH – PVPMLPŠB, iskaz časne sestre Rafaele Kožul iz Širokog Brijega, 28. prosinca 2010., 3-4.

[1450] Vijest je čula od druge osobe iz sela Dragićine (Grude). Ta je osoba svjedočila prizoru i tada je imala 16 godina. Pretpostavlja se da je partizanima nosio streljivo. Časna sestra Ljerka Ćužić je pet dana nakon pokolja franjevaca iz Mokrog došla u samostansku crkvu i vidjela prizore poput krvi, opljačkane crkve, izmeta u crkvi te

Fra Božidar Martinac je 8. veljače došao do skupine franjevaca sklonjenih u franjevačku mlinicu i hidrocentralu koji su krenuli prema samostanu. Poručio je kako ih partizani misle pobiti. U toj su skupini bili fra Andrija Jelčić, fra Rade Vukšić,[1451] fra Bonifacije Majić, fra Fabijan Paponja, fra Leonardo Rupčić, fra Fabijan Kordić, fra Melhior Prlić i klerik fra Miljenko Ivanković.[1452] Franjevci nisu povjerovali tim vijestima. Smatrali su se nevinima jer nikome nisu ništa učinili i vodili se logikom zašto bi netko imao nešto protiv njih. Skupina franjevaca iz hidrocentrale pobijena je od strane partizana na nepoznatom mjestu na prostoru od Posušja do Splita.[1453] Fra Melhior Prlić je prema jednom izvoru ubijen negdje u selu Zagvozdu, u kojem je bilo grobište na kojem su partizani ubijali političke neistomišljenike. Ubijen je od pripadnika 5. brigade 1. divizije KNOJ-a za Hrvatsku.[1454] Fra Mariofila Sivrića su nakon što je partizanima pokazao kako se rukuje hidrocentralom u fratarskoj mlinici na Širokom Brijegu oko 12. veljače odvukli sa jednom skupinom njemačkih vojnika i pretpostavlja se da su ga ubili na Polugrnu na području Širokog Brijega. Među pobijenima u Zagvozdu su fra Zdenko Zubac i fra Julijan Kožul.[1455] Mjesto likvidacije fra Bonifacija Majića još uvijek je nepoznato.

Pretpostavlja se kako su fra Radoslav Vukšić, fra Fabijan Paponja, još jedan do sada nepoznati franjevac i dvije časne sestre odvedeni prema Sinju. Navodno su franjevci sa skupinom zarobljenih hrvatskih civila i vojnika zatočeni u štalu Mike Tripala (zvao se isto kao i njegov sin Ante (Miko) Tripalo), imućnog sinjskog veleposjednika oca.[1456] Zatočenici su u kamionu prema nalogu Ante (Mike) Tripala sprovedeni do Drniša, dalje prema Promini i selu Oklaju pod partizanskom pratnjom i lokalnih komunista. Širokobriješki franjevci ubijeni

---

otvorenog skloništе iz kojeg je dimilo. Tih dana u veljači bio je snijeg. BiH – PVPMLPŠB, iskaz sestre Ljerke Ćužić u Mokrom, 27. prosinca 2010., 4.

[1451] Prema iskazu svjedokinje S. Č. r. Ć. fra Rade Vukšić je blagoslivljao postrojbe oružanih snaga NDH pri povlačenju u Mostar. BiH – PVPMLPŠB, iskaz S. Č. r. Ć u Edmontonu (Kanada), 28. ožujka 2013., 12.

[1452] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Z. Ć., 358-359.

[1453] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Z. Ć., 355.

[1454] Mate Šimundić, *Hrvatski smrtni put, prilog novijoj hrvatskoj poviesti* (Split: Matica hrvatska, 2001.), 234-235.

[1455] Osim navedenih, u Zagvozdu je ubijen i fra Fabijan Paponja. Usp. fra Robert Jolić, „Fra Mariofil Sivrić (1913.-1945.)“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, 7 (2011), br. 1: 51., B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945. godine“, 315-324.

[1456] Hrvatski političar Ante Miko Tripalo rođen je 16. studenog 1926. u Sinju, gdje je završio osnovnu školu. Kao gimnazijalac je 1941. postao član SKOJ-a i priključio se partizanima. Tripalo je u proljeće 1944. obnašao dužnost sekretara Okružnog komiteta KPH Knina. Kraj Drugog svjetskog rata dočekao je kao komesar u jednoj od postrojbi VIII. dalmatinskog korpusa. Od okončanja rata 1945. godine obnašao je dužnost šefa Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju do 1963. godine. N. Anić, *Povijest osmog dalmatinskog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske 1943.-1945.*, 113.

su i ubačeni u Mratovsku jamu „Golubinku“. Navodno, uz Antu (Miku) Tripala odgovornost za ubojstva trojice franjevaca snosi politička komesarica 11. dalmatinske brigade Milka Malada (Planinc).[1457] Svjedoci su tajno u župnu crkvu u selu Oklaj fra Mirku Validžiću „Ćelkanoviću“ donijeli par franjevačkih krunica, pasce i kolar od habita, što je ovaj tajno odnio na Visovac. Komunističke vlasti naknadno su zabranile pristup i zabetonirale vrh jame.[1458]

Partizani su opljačkali samostansku crkvu, samostan i konvikt. Opljačkane crkvene vrijednosti i knjige prodavali su po Splitu kao ratni plijen.[1459] Jedan partizanski tenkist koji je sudjelovao u borbama za Široki Brijeg istaknuo je kasnije u svojemu svjedočenju kako ih je „kad smo jurnuli na samostan, dočekala nas (…) užasna vatra iz raznih oružja. Moj tenk je pogođen i samo mene su drugovi živa izvukli. Poginuli su Rade Korljan i Davor Šerić, neustrašivi skojevci i divni drugovi, Prije napada dobili smo naredbu da bez nužde ne uništavamo crkvu i samostan, obzirom da u njima ima vridnih umitničkih i znanstvenih dila. A ja bi' bija sve uništija da zlikovce što prije potučemo i da štogod ne ostane što bi opet poslužilo za mržnju i zlu krv“.[1460]

Pripadnici 3. prekomorske brigade NOVJ-a upali su u župnu crkvu u Izbičnu 11. veljače 1945. upravo kad je fra Nevinko Mandić počeo sv. Misu: „Na pola Mise partizani su ga izveli iz crkve i dali neke njegove dokumente kuharu, rekavši mu da će se fra Nevinko vratiti. S njim su odvedeni fra Marko Dragićević i fra Bono Andačić. Partizani su franjevce pješke natjerali prema središtu Širokog Brijega. Zatim su ih prisilili nositi streljivo za partizanske postrojbe koje su se spremale zauzeti Mostar. Natovareni streljivom morali su preći rijeku Lišticu toga istoga dana, putem su mučeni i maltretirani i po svemu sudeći partizani su ih vodili do Grabove Drage (župa Mostarski Gradac), gdje su ih predvečerje istog dana

---

[1457] Željko Primorac, „Intervju sa fra Miljenkom Stojićem: Koja je bila uloga Mika Tripala u partizanskim likvidacijama hercegovačkih franjevaca“, *7Dnevno. Hrvatski politički tjednik* (Zagreb), 15. ožujka 2019., 16-28. Usp. Željko Primorac, „Napada li Ivo Josipović hercegovačke franjevce zbog njihovih otkrića vezanih za Mika Tripala“, *7Dnevno. Hrvatski politički tjednik* (Zagreb), 26. travnja 2019., 28-29. Milka (Nikole) Malada je rođena 21. studenog 1924. u Drnišu. Partizanskom pokretu pristupila je u srpnju 1943. godine. Obnašala je dužnost političkog komesara satnije za vezu 11. dalmatinske brigade. Nakon rata udala se i uzela prezime Planinc. M. Rako, S. Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska biokovska brigada*, 554.

[1458] Zdravko Dizdar, *Životni miljokazi Mirka Validžića Ćelkanovića prominjskog književnika i kamenovanog župnika* (Pazin: Matica Hrvatska, Ogranak Pazin, 1996.), 56-113., Ante Čavka, *Građa za suvremenu povijest drniške krajine 1941.-1994.* (Split: Ante Čavka, 1995.), 98-99., Fra Petar Bezina, *Župljani, župa povjerenih Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja. Žrtve rata 1941.-1945., 1990.-1995.* (Split: Provincijalat franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, 2003.), 935. i M. Šimundić, *Hrvatski smrtni put*, 227-228.

[1459] O. Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945.*, 33.

[1460] A. R. Jovanović, *Rađanje Slobode, Prvi dio.*, 214.

likvidirali i bacili u jamu pored puta. Mjesto je pokolja još uvijek nepoznato."[1461] U samo nekoliko dana veljače 1945. partizani su likvidirali 27 franjevaca iz širokobriješkog samostana. U franjevačkoj grobnici u samostanskoj crkvi ukopana su 24 franjevca, na mjesnom groblju Kočerin 2, na groblju Podadvor u Čitluku 3, na groblju Kovačica u Međugorju 1, kod crkve u Đurmancu kod Macelja, područna crkva Muke Isusove u Frukima 3 te na Mirogoju 1 franjevac.[1462]

Prema iskazu bivšeg partizana Tofe Sefića kapetan OZN-e Rajko Vukoje iz Splane (Bileća)[1463] i potporučnik OZN-e Milivoj Drašković navodno stoje iza likvidacije širokobrijeških franjevaca, što su navodno počinili po nalogu šefa OZN-e za Hercegovinu Slobodana Šakote. Pripadnici OZN-e bili su pri Štabu, odakle su s još dvadeset vojnika poslani na Široki Brijeg sa zadatkom da se umiješaju u dalmatinsku brigadu i izvrše ubojstvo širokobrijeških franjevaca.[1464] U samostanu na Širokom Brijegu i njegovoj okolici ubijeno je trideset franjevaca, među kojima je ubijeno dvanaest profesora širokobriješke gimnazije, dok je ukupno u veljači 1945. ubijeno 46 hercegovačkih franjevaca.[1465]

Okolnosti koje su tih dana vladale na Širokom Brijegu opisao je kasnije jedan od izravnih očevidaca, partizanski topnik Ćiro (Ivan) Botić., On je naveo da su pred ulazom u Široki Brijeg dobili odriješene ruke da rade što ih volja, „koliko im obraz dopušta": „Drugo, prid mojin su očima negdi na pola puta od Širokog prema stajama na Gostuši ubili pratra, što sam teško podnio. Treće, osim pri ulasku u Široki, još smo pri ulasku u Gospić dobili potpuno istu zapovid, i tu smo dobili odrišene ruke da činimo što nas volja i koliko nas volja. Tu su bili mitraljezi, automatsko naoružanje i ja sam mislio tu će nas i pobiti. Takva je to galama bila, psovanje itd. Onda su nas odveli između sjemeništa i gimnazije, u ograde one tamo fratarske, samostanske, pa su nas vodali sve nekud okolo… Vidio sam da su svinje poklali i razvlače ono sve. Onda su nas vratili prema samostanu i vidio sam da tovare na kamione i odvoze što je ostalo od brašna i hrane. Onda su nas doveli pred sami samostan. Vidio sam

---

[1461] Fra Častimir Majić, „Posvećeno fra Nevinku Mandiću. Dugogodišnji kateheta izgubljen u hercegovačkom bespuću", *Naša ognjišta*, 37 (2012), br. 4: 29. Usp. A. Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća, svećenici – mučenici Crkve u Hrvata*, 414.

[1462] I. Lučić, *Od vila ilirskih do bijelog puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 122.

[1463] Prema nekim izvorima njegovo prezime je Vukoje. Svjedok ističe kako je neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, u ranu jesen 1945. godine u Mostaru istaknuo kako je „taj Brijeg to je država u državi a to mi nećemo dozvoliti (…) to mora nestati (…) to ćemo uništiti (…) BiH – PVPMLPŠB, iskaz don Aleksandra Borasa u Vitini, 20. srpnja 2009., 2.

[1464] Sestra Slobodana Šakote bila je supruga nekadašnjeg hercegovačkog franjevca Marka Vege. Rajko Vukoje je u vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio oružnik, a Milivoje Drašković, inače rođak srbijanskog političara Vuka Draškovića (djeca od dva brata), bio je običan seljak. Iskaz partizana Tofe Sefića koji je sudjelovao u borbama za Široki Brijeg u osobnoj pismohrani autora.

[1465] I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 122.

ondje nekoliko mrtvih Nijemaca. Bio je i jedan ustaša i jedan civil, koliko se sjećam. A crkva je bila sva izrešetana. Nije se moglo od straha gledati.“[1466]

Pokolji hercegovačkih franjevaca nisu uslijedili ni kao posljedica toga što su navodno fratri organizirali operaciju *Bura*, niti kao posljedica njihova navodnog sudjelovanja franjevaca u borbama za Široki Brijeg, pa ni kao samovoljna reakcija skupine vojnika NOVJ. Zapovjednik britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOVJ-a Fitzroy Maclean je iz Beograda britanskom ministarstvu vanjskih poslova (Foreign Officeu) poslao izvješće napisano 8. veljače 1945. (br. 164), u kojemu se je osvrnuo na likvidaciju širokobrijeških franjevaca. U izvješću između ostalog navodi kako mu je J. B. Tito „nedavno rekao da će iz vojnih razloga i razloga unutarnje sigurnosti, biti prisiljen poduzeti drastične akcije protiv tih franjevaca, iako se više no ikad žestoko suprotstavlja bilo kom obliku vjerskih progona.“[1467] Izvješće Fitzroya Macleana posredno dokazuje kako je J. B. Tito planirao pobiti širokobriješke franjevce puno prije, još u jesen 1944. godine. Mjesec dana nakon navedenih događanja, točnije 12. ožujka 1945., u Beogradu je britanski brigadir Maclean odlikovan ordenom partizanske zvijezde I. reda na prijedlog maršala Josipa Broza Tita za izvanredne zasluge i hrabrost u borbi protiv zajedničkog neprijatelja Jugoslavije i Velike Britanije – fašističke Njemačke. Visoko odlikovanje predao je predsjednik AVNOJ-a Ivan Ribar u prisustvu predstavnika savezničkih misija.[1468]

Dokumenti OZN-e i KNOJ-a su danas u najvećoj mjeri nedostupni javnosti ili su pak selektivno arhivirani. Pretpostavlja se kako su naredbe za ubojstva hercegovačkih franjevaca u samostanu Širokom Brijegu i mjesnog pučanstva bile usmene zapovjedi partizanskog Vrhovnog štaba upućene OZN-i. Postoji iznimka, a to je slučaj ubojstva fra Valentina Zovke i fra Andrije Topića u Kočerinu u svibnju 1945., koje je organizirao časnik OZN-e.[1469] Ovakva pretpostavka dijelom je odgovor na upit zašto toliko desetljeća nakon pokolja hercegovačkih franjevaca nemamo dokumente prema kojima bi se otkrilo tko su sve bili izvršitelji pokolja. Ostaju nam samo iskazi bivših pripadnika NOVJ koji su bili očevici pokolja, kao i brojni ratni dokumenti na temelju kojih možemo rekonstruirati operativno kretanje postrojbi koje su

---

[1466] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Ivana Ćire Botića u Kaštel Novom, 6. travnja 2014., 1-15., „Partizanski topnik T. B. – Pred mojim očima ubili su fratra“, Pristup ostvaren 28. XII. 2016., https://www.vecernji.ba/vijesti/partizanski-topnik-tb-prid-mojin-su-ocima-ubili-pratra-934106. V. Mabić, *Od Širokog do Bleiburga i nazad,* 531-536.

[1467] V. Šumanović, “Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama”, 19. Usp. V. Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije, 422.

[1468] „General MacLean odlikovan ordenom partizanske zvijezde I. reda“, *Slobodna Dalmacija, glasilo jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Dalmacije*, (Split), 13. ožujka 1945., br. 130., 1.

[1469] I. Lučić, „Komunistički progoni katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990“., 44.-55.

sudjelovale u napadima i u osvajanju franjevačkog samostana. Shodno tome možemo utvrditi na kojem operativnom pravcu postrojbi NOVJ su izvršena ubojstva političkih neistomišljenika.

13.10. Posljedice borbi za Široki Brijeg

Zarobljeni opskrbni poručnik IX. hrvatske gorske divizije Bože Pavlović, u iskazu danom u Sarajevu 20. veljače 1945. ističe kako je zapovjednik divizije general Božidar Zorn nakon partizanskog zauzimanja Širokog Brijega 7. veljače 1945. naredio plansko povlačenje. Slijedom toga se stožer 9. stajaćeg ustaškog zdruga povukao u Jablanicu. Nadalje, navodi da su Nijemci nakon što su saznali da je postrojbama oružanih snaga NDH naređeno povlačenje to spriječili tako da su u Bijelom Polju postavili oklop i strojnice. Bože Pavlović smatra da su Nijemci u Nevesinju imali dvije bojne 369. pješačke divizije. Ukoliko bi dozvolili postrojbama oružanih snaga NDH da se povuku iz Mostara taj bi grad pao u partizanske ruke a dvije bojne te divizije bile bi uništene. Iz tog su razloga naredili da se Mostar i dalje brani pa su poslali nekoliko svojih postrojba na položaj kao pojačanje kako bi branili Mostar dok se iz Nevesinja ne povuku spomenute postrojbe. Taj plan je propao jer su partizani zauzeli Mostar prije nego li su se Nijemci uspjeli povući postrojbe iz Nevesinja. Prema mišljenju poručnika Pavlovića navodno je general Zorn uvidio kako Mostar mora pasti, ali su njegovi protivnici smatrali njegovu zapovijed za povlačenje sabotažom te su ga smijenili. Kad je riječ o 9. ustaškom djelatnom zdrugu navodi da su postrojbe tog zdruga slabe, što se održava u neposlušnosti i nedisciplinirano: „Momčad ne sluša oficire, a oficiri ne valjaju. Nemaju nikakvog vojničkog, teoretskog i praktičnog znanja. Za vrijeme vršenja akcije prema Čapljini i Ljubuškom mnogo ih je dezertiralo kućama.“[1470]

Sličnu situaciju nalazimo kod partizana. Tako se u zapisniku savjetovanja Opunomoćstva III. Sekcije OZN-e Oblasti VIII. dalmatinskog korpusa od 1. i 2. ožujka 1945. između ostalog navodi kako je kod partizana vladala loša disciplina i politička svijest jer su u području Mostara zabilježene nebrojene pljačke, a i slučaj političkog komesara satnije 9.

[1470] RS – VAB, fond NDH 1941.-1945., zapisnik Bože Pavlović, br. Reg. 9/4-1, k 136, f. 4., 3.

dalmatinske divizije koji je doveo kamion i strojnicama ubijao stoku i perad na koju je naišao.[1471]

U izvješću pod naslovom „ podaci o dezerterstvu“ od 5. ožujka 1945. III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućenom III. odsjeku OZN-e u kojem navodi se kako je u borbama oko Mostara bilo manjih ispada nedisciplinе, krađe i pljačke, „ali sve su to radili rijetki pojedinci. Osjeća se kako su postrojbe prešle i prebrodile fazu iz partizanske u redovitu vojsku i svladale način ratovanja regularne vojske što se naročito zapaža u djelovanju raznih oružja i upornosti“.[1472] Borbe za Široki Brijeg i Mostar bile su obilježene pljačkom i otimačinom od lokalnog stanovništva od strane partizana.[1473]

Jugoslavenski je režim nastojao kompromitirati djelovanje Katoličke Crkvu u Hrvata tijekom Drugoga svjetskog rata. Poglavito nakon rata i kroz desetljeća se je promidžbeno pokušalo opravdati pokolje hercegovačkih franjevaca s izlikom da su oni tobože organizirali operaciju Bura, da su tijesno surađivali s ustaškim režimom i da su poginuli u borbama s postrojbama NOVJ.[1474] U izvješću od 5. ožujka 1945. III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućenom III. odsjeku OZN-e za Hrvatsku između ostalog stoji kako su obavještajna služba NDH i Gestapo na terenu zapadne Hercegovine imali podršku klera, „koji je za nas predstavljao najaktivnijeg i najopasnijeg neprijatelja“. U daljnjem tekstu izvješća navodi se kako je talijanska bojna u sastavu 4. brigade 9. dalmatinske divizije propuštala obavještajce redarstvene vlasti NDH kroz svoje položaje radi hrane. Posljedice svega toga bile su da su oružane snage NDH u Širokom Brijegu i Mostaru dobile točne informacije o položaju snaga od partizana iz sastava 4. dalmatinske brigade da bi operativnim zahvatom od 27. i 28. siječnja tu brigadu izbacile iz stroja za daljnje borbe u Hercegovini. Nadalje, ističe se kako je pozadina terena bila potpuno organizirana za „ustanak“ kojim bi rukovodili fratri tako da bi u Ljubuškom počeli pucati na vojsku i ustanove još prije povlačenja i dolaska samog neprijatelja. Kad su postrojbe NOVJ ponovno uspostavile vlast na području zapadne Hercegovine veći je dio stanovništva sa oružanim snagama NDH pobjegao u Mostar. Osvajanjem toga grada od postrojbi NOVJ pohvatano je 200 osoba i predano na

---

[1471] HR – HDA – 1491 – OZNA, 11.03.01, zapisnik savjetovanja Opunomoćstva III. Sekcije OZN-e Oblasti VIII. dalmatinskog korpusa od 1. i 2. ožujka 1945. pod vodstvom majora Petra Ljuštine, snimak br. 109., 3.
[1472] HR – HDA – 1491 – OZNA, 11.03.03, izvješće od 5. ožujka 1945. III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućenom III. odsjeku OZN-e za Hrvatsku br. 308, snimak br. 110., 10.
[1473] HR – HDA – 1491 – OZNA, 11.03.03, izvješće od 24. ožujka 1945. III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućenom III. odsjeku OZN-e za Hrvatsku br. 342, snimak br. 154., 3.
[1474] BiH – AHNŽ – OKPJH 1942.-1945., br. šifre 588-589, kut. 19, izvješće od 11. veljače 1945., inv. br. 587., PIK 19-587, 1-3 i BiH – AHNŽ, Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu 1942.–1945., br. šifre 588-589, kut. 19, izvješće od 13. veljače 1945., inv. br. 588., PIK 19-588, 1-6.

daljnji postupak OZN-i za Hercegovinu. Zajedno sa stanovništvom i oružanim snagama NDH pobjegli su i fratri iz Humca i Čitluka. U franjevačkom samostanu na Humcu bilo je jedanaest fratara, od kojih je devet pobjeglo, dok je u Čitluku bilo deset fratara i svi su pobjegli: „Detaljnije dokumente o fratrima posjeduje pukovnik Bulović“. „Najjača križarska skupina snage između 3.000 i 4.000 vojnika bila ona pod rukovodstvom fra Berta Dragičevića, koja je u borbama uništena. Fra Berto je utekao neprijatelju u Mostar, odakle se s njim povukao. U borbama između Širokog Brijega i Mostara na položaju i u prolazu kroz naše postrojbe, uhvaćen je od strane OZN-e 3. brigade 9. dalmatinske divizije šestoškolac franjevačkog konvikta u Širokom Brijegu Mile Šimić, koji se je prethodno radi lakšeg prolaza obukao u žensku robu. Njegov zadatak bio je uhvatiti vezu između neprijatelja koji je držao bojište prema nama i „kamišara“ i „škripara“ u pozadini, kao i prikupiti podatke o našim snagama. Da se ne bi ponovio isti slučaj kao kod 4. splitske dalmatinske brigade postrojbe 19. dalmatinske divizije svojim su dolaskom na područje Širokog Brijega potpuno iselile i protjerale u pozadinu stanovništvo sa sektora gdje su se vodile borbe sa neprijateljem“.[1475]

Izvješće je nastalo gotovo mjesec dana kasnije nakon završetka borbi za Široki Brijeg u kojima su ubijeni ne samo širokobriješki franjevci nego i franjevci u Čitluku i Mostaru. Ovo je primjer kako su se postrojbe NOVJ i OZN-a odnosile prema mjesnom stanovništvu. U sklopu Mostarske operacije su od 6. do 17. veljače postrojbe VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a ovladale zapadnom Hercegovinom, dolinom Neretve, Nevesinjem i Mostarom. Navedene snage počinile su čitav niz pokolja mjesnog stanovništva Hercegovine, njemačkih i hrvatskih ratnih zarobljenika, a pri tome su pobili 46 hercegovačkih franjevaca.[1476]

U izvješću političkog komesara 2. bojne 4. dalmatinske brigade od 16. veljače 1945. stoji kako su mjesec dana boravili na području Ljubuškog, Širokog Brijega i Mostara. U daljnjem izvješću navodi se kako pučanstvo sela Jara nije oduševljeno dolaskom partizana iz razloga jer su služili ustašama. Nadalje, stoji kako su partizani ogorčeni muškarcima i sinovima tog sela jer su ih u akciji Bura protjerali ustaše: „Danas kod boraca čeličnost i moral postoji više nego ikada za uništenje neprijatelja, a razlog je taj što su doživjeli nemilosrdno protjerivanje podnoseći veliku muku za probijanje kroz sektor neprijatelja, još višega su ubjeđenja što se može dogoditi pozadini neprijateljskog nastrojenja dokaz je taj što su tučeni iz svake kuće, veseljem, tj. zvonjenjem zvona na crkvama i raznim nepristojnim urlikanjem

[1475] HR – HDA – 1491 – OZNA, 11.03.03, izvješće od 5. ožujka 1945. III. Sekcije OZN-e oblasti VIII. dalmatinskog korpusa upućenom III. odsjeku OZN-e za Hrvatsku br. 308, snimak br. 102., 2.
[1476] I. Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990.“, 43.

pri dolasku neprijatelja, kao i pucanje samih fratara iz njihovih samostana. Danas je borcima već jasnija slika o stavu samog neprijatelja prema njima, ovo jednom riječi rečeno uspjeh za naše jedinice, a to je dobivanje morala odnosno borbenosti i mržnje protiv neprijatelja. Ovakav duh kod boraca nije prije postojao, a naročito pri prodoru neprijatelja kada su mislili da se neće ni jedan spasiti, iz izlaska kroz neprijatelja na njihov nemoral i zamišljenost postupilo se je na podizanje morala sa objašnjenjem neprijatelju za osvetom".[1477]

Riječ je o partizanskoj konstrukciji da je operacija Bura uzrok odmazde prema mjesnom pučanstvu na prostoru zapadne Hercegovine. Nekoliko dokumenata govore da su partizani koristili metode klasnog obračuna s političkim neistomišljenicima prema pučanstvu na tom teritoriju još od jeseni 1944., kada su uspostavili vlast nad većim dijelom Hercegovine. Uzrok njihova postupanja leži u revolucionarnoj metodi obračuna s klasnim neprijateljem, dok je operacija Bura bila tek povod za nastavak primjene te metode nad hrvatskim pučanstvom i katoličkim klerom. Kakva je „čeličnost i moral za uništenje neprijatelja" vladala kod partizana svjedoče podaci da je u razdoblju od listopada 1944. do petog veljače 1945. ubijeno 35 civila, najviše od partizanskih snaga, nešto od njemačkih, ali i u zračnim bombardiranjima.[1478]

U sklopu Mostarske operacije su u Širokom Brijegu od 6. do 10. veljače partizani ubili 72 civila.[1479] Isti su 6. veljače u okršaju ubili 15 civila u selu Grabova Draga,[1480] u Knešpolju je ubijeno 40 civila,[1481] u naselju Široki Brijegu je ubijeno 16,[1482] u selu Mokro je ubijeno dvoje,[1483] na Trnu je ubijeno sedam civila.[1484] U tom je razdoblju u Turčnovićima ubijen jedan civil,[1485] zatim jedan civil na Kočerinu,[1486] u Ljubotićima isto.[1487] U selu Čerigaju

---

[1477] Izvješće od 17. siječnja 1945. do 16. veljače 1945. politkomesara 2. bojne upućeno politkomesaru 4. dalmatinske brigade od 16. veljače 1945. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 1., kut. 847A, f. 9., 1.
[1478] K. Rotim, *Žrtvoslov Širokog Brijega*…, 12-375.
[1479] Jugoslavenski partizani ubili su 7. veljače 1945. u središtu grada Adama Topića, Popa Naletilića i Gecana Mikulića. a-b-c., „Grozna nasilja velikosrpskih partizana u Hercegovini. Ubijanje najviđenijih i najuglednijih Hrvata, Bies bandita proti hrvatskom svećenstvu", u: *Novi list (Sarajevo)*, 22. veljače 1945., br. 1159., 3. Zanimljivo je istaknuti da je Adam Topić bio mjesni trgovac koji je trgovao u Dalmaciji. Svaki put kad bi se vraćao preko Biokova u Hercegovinu ostavio bi hranu i piće partizanima na unaprijed dogovorenom mjestu u Biokovu. Na taj način je sebi osiguravao nesmetan prolaz kroz Biokovo prema Dalmaciji i povratak nazad. Unatoč suradnji s partizanima ubijen je od istih. Razgovor s Krešimirom (Marijanom) Mandićem u Širokom Brijegu 8. listopada 2019.
[1480] K. Rotim, *Žrtvoslov Širokog Brijega*…, 230-233.
[1481] *Isto*, 275-282.
[1482] *Isto*, 292-317.
[1483] *Isto*, 292-293.
[1484] *Isto*, 220-325.
[1485] Stjepan Bubalo, strijeljan 7. veljače 1945.
[1486] Šimun Kvesić – Grgasović u veljači 1945. ubijen na Mamićkom brdu.
[1487] Ante Ljubić – Mišković ubijen 2. veljače 1945.

dvojica civila.[1488] U selu Dobrkovićima ubijen je jedan civil,[1489] dok u selu Uzarićima partizani su od 6. do 8. veljače ubili 11 civila.[1490]

Prema istraživanju Gojka Zovke, ukupan broj ubijenih civila za vrijeme Drugog svjetskog rata i poraća samo na Širokog Brijegu iznosi 788 pobijenih i nestalih.[1491] Novija istraživanja ukazuju da je ukupan broj stradalih civila u Drugom svjetskom ratu i poraću u Širokom Brijegu 2.165.[1492] Prema podacima Povjerenstva za obilježavanje i uređivanje grobišta iz Drugog svjetskog rata i poraća, utvrđeno je 379 grobišta i stratišta, a od toga je 161 službeno obrađeno te zabilježeno u formularima tog povjerenstva.[1493] Ubijeni su zarobljeni pripadnici oružanih snaga Njemačke i NDH u vrijeme borbi za Široki Brijeg.[1494] Točan broj ubijenih ratnih zarobljenika još uvijek nije moguće utvrditi.

Bilo je i partizanskih zapovjednika koji se nisu mogli nositi sa pokoljima u vrijeme i nakon borbi za Široki Brijeg. Nekoliko je takvih primjera. Takav je bio bojnik prateće bojne Vrhovnog štaba Bogun Ostroilo. Prema dostupnim izvorima, pretpostavlja se kako je 8. veljače stigao u Široki Brijeg. Nije dozvolio da njegovi vojnici ubijaju nedužne žene i djecu. Njegovi nadređeni nešto kasnije, pokušali su ga strijeljati zbog toga, ali ga je od smrti strijeljanja spasio J. B. Tito i rekao da se ne smije strijeljati komandanta koji je vojnički pristupio.[1495] Drugi takav primjer je partizana Ivana Zemunika iz Jasenica kod Omiša. U borbi za Široki Brijeg obnašao je dužnost zapovjednika desetine iz sastava 11. dalmatinske brigade. Prilikom ulaska u samostan Zemunik je zatekao zaključane podrumske prostorije. Nakon što je nogom razbio podrumska vrata, u podrumu je zatekao jednu na smrt prestrašenu skupinu fratara okruženu učenicima klasične gimnazije kako sjede za stolom. Prilikom razbijanja vrata ozlijedio je nogu, a na to mu je jedan franjevac priskočio i pomogao mu zaustaviti krvarenje. Prema dostupnim je podacima Zemunik o tom događaju otvoreno govorio nakon rata, još početkom 1946. godine, ističući kako franjevci nisu pucali iz vatrenog oružja na partizane Zbog toga mu je Partija činila velike poteškoće.[1496]

[1488] Žarko Čerkez ubijen u veljači 1945. godine i Jozo Kraljević ubijen 8. veljače 1945.
[1489] Ana Grbešić 6. veljače 1945. godine.
[1490] G. Zovko, *Druga strana medalje*, 94-113.
[1491] *Isto*, 114.
[1492] Skupina autora, *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. Svjetskog rata i poraća. U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941.-1953*. (Široki Brijeg: Logotip d.o.o., 2017.), 537-578.
[1493] Skupina autora, *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. Svjetskog rata i poraća*, 25-31.
[1494] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Frane Vukšića u Vitini, 24. veljače 2010., 11-12.
[1495] Jevrem Brković, *Gospodar Kule* (Podgorica: Daily Press – Vijesti, 2011.), 92-94, 108 i 259-260.
[1496] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Petra Tomasa u Splitu 2. veljače. 2011., 1-2. Usp. Damir Šimić, „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika (IV.)?“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, 9 (2012), br. 2: 34-35.

Štab VIII. dalmatinskog korpusa se je početkom veljače 1945. nalazio u Imotskom, a okončanjem borbi za Široki Brijeg premješten je u to mjesto.[1497] Uz te su postrojbe u Široki Brijeg došli partijski, obavještajni i vojni dužnosnici KPJ iz Hercegovine i Dalmacije. Među njima su bili tadašnji najviši dužnosnici KPJ u zapadnoj Hercegovini Jure Galić „Rojak“ i Marko Šoljić, koji su došli sa zadaćom uspostave revolucionarne vlasti na osvojenom području.[1498]

13.11. Razlog pokolja širokobrijeških franjevaca

Pretpostavlja se da je hercegovačkim franjevcima i njihovom tadašnjem svjetonazoru bilo strano pretpostaviti da bi netko pokušao ubiti nedužne ljude. Prema tome nisu nipošto mogli naslutiti planiranje masovnih pokolja. Veći dio franjevaca na Širokom Brijegu se nije bavio aktivnom politikom, nego isključivo vjerskim, obrazovnim i humanitarnim radom. U tom kontekstu sve upućuje na to kako nisu mogli ni pretpostaviti da bi im netko mogao naći krivicu, a kamoli ih pobiti. Zanimljivo je ovdje istaknuti stav fra Dominika Mandića iznesen u jednom pismu iz proljeća 1942. godine. Mandić ističe da franjevci ne ostavljaju svojih župa dok narod ne ostavi svoja naselja, „neka budu pripravni i na mučeništvo, ako vršenje svećeničke službe bude to zahtijevalo“.[1499]

U izvješću britanskog veleposlanstva u Vatikanu upućeno britanskom ministarstvu vanjskih poslova, odnosno Anthonyju Edenu 11. svibnja 1945., stoji kako je na brdu u Širokom Brijegu gdje se nalazio samostan mimo volje franjevaca bilo uporište Talijana, a poslije i Nijemaca, , na koje su partizani uz pomoć savezničkog zrakoplovstva započeli napad 5. veljače. U daljnjem izvješću stoji da su se navečer 7. veljače kada je bitka potpuno prestala preostali oci skupili u samostanu zajedno s onima koji su prije pobjegli s mjesta borbe. Slijedeće zore pojavila se partizanska postrojba koja je upala u samostan, poharala ga i pobila sve one koji su bili u svećeničkoj odori.[1500] Partizani su opljačkali i odnijeli iz samostana sve što je bilo od bilo kakve vrijednosti: „Da bi se smirilo veliko uzbuđenje naroda zbog ovog

---

[1497] V. Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije, 427.

[1498] D. Šimić, „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika“ (IV.), 35.

[1499] BiH, AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1942., f. 81-82., Iskaz Joze Šaravanje. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 134. Vidi: Damir Šimić, „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika? (III.), u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, 8 (2012), br. 1: 20-21, 23.

[1500] Izvješće navodi da su partizani likvidirali 12 profesora, 6 ostalih svećenika, deset novaka i braće. Međutim, činjenica je da su likvidirali isključivo dvanaestoricu širokobrijeških franjevaca profesora.

pokolja, partizani su proširili glas kako su franjevci poginuli u bici, boreći se s puškama i mitraljezima. Jasno je da je to besramna laž, dovoljno je naglasiti kako su franjevci poginuli 8. veljače više od 10 sati nakon završene bitke, i kako većina ubijenih nije bila u samostanu dok je trajala borba.“[1501]

Naknadna sjećanja spominju sličan razvoj događaja poput izvješća britanskog veleposlanstva u Vatikanu. Biskup Josip Arnerić u svom iskazu navodi kako je u Šibeniku 11. veljače 1945. u jednoj kavani razgovarao s partizanskom časnikom Jakovom Vlahovićem koji mu je u razgovoru istaknuo kako su partizani 7. veljače zauzeli samostan u Širokom Brijegu kojega nitko od neprijateljske vojske nije branio. U daljnjem razgovoru ističe kako su našli franjevce koji nisu nigdje bježali i doveli su ih u jednu sobu gdje su se skupili svi franjevci i učenici u civilu te su u njoj neko vrijeme ostali skupa. U Štabu su zasjedali i potvrđena je ranije donijeta odluka kako Široki Brijeg treba uništiti jer su na njemu franjevci držali svoju gimnaziju koja je bila na veliku glasu. Trebalo je razbiti mišljenje svijeta da su franjevci kulturni nosioci i stvaraoci kulturnog i nacionalnog jedinstva s narodom kroz stoljeća. To se moglo postići jedino ako se franjevce rastavi od naroda, ako ih se pobije. Odluka je lako donijeta, a još lakše izvršena..[1502] U daljnjem iskazu partizan navodi kako je crkva obeščašćena, partizani su u nju uvodili konje, lupali kipove i razbacivali sve što su rukom dohvatili.[1503]

O tome da su i među nižim časnicima NOVJ postojale opravdane dvojbe i mnogobrojna pitanja nakon pokolja franjevaca svjedoče dostupni iskazi. Tako se jedan partizanski časnik grizao zbog ubojstva širokobrijeških franjevaca.[1504] Preživjeli svjedok fra Srećko Granić navodi kako se 1946. u Ljubuškom sastao sa narodnim herojem Ivanom Primorcem. Potonji mu je istaknuo kako bi „voljeli (…) da je gore poginula cijela divizija nego da su poubijani oni stari ljudi. Kad pogine vojska onda pogine boreći se, a kako opravdati ubojstvo onih staraca!? To se ne može opravdati.“[1505] Biskup Dragutin Nežić svjedoči kako mu je jedan partizanski časnik prenio da „širokobriješki franjevci nisu pojedinačno ni suđeni ni ubijeni

---

[1501] Zoran Batušić, „Iz britanskih arhiva”, *Danas* br. 487 od 18. lipnja 1991., 65.
[1502] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, biskup Josip Arnerić., 365.
[1503] *Isto,* 366. Usp. Z-b-c., „Grozna nasilja velikosrpskih partizana u Hercegovini. Ubijanje najviđenijih i najuglednijih Hrvata, Bies bandita proti hrvatskom svećenstvu“, u: *Novi list* (Sarajevo), 22. II. 1945., br. 1159., 3.
[1504] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz Ante Vukšić, 186.
[1505] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Srećko Granić, 349.

kao ustaše, nego iz razloga jer su partizani imali u borbama za Sinj i Široki Brijeg velike gubitke i da su stoga protu-ubijanjima htjeli stišati očaj svojih četa.“[1506]

Dugo vremena vladalo je uvriježeno mišljenje da su se fra Radoslav Glavaš, fra Didak Ćorić, fra Dane Čolak, fra Silvestar Martić, fra Živko Martić, fra Branko Mandić, fra Bono Jelavić, fra Tihomir Zubac i fra Tomislav Zubac povukli s hrvatskim civilima i oružanim snagama NDH prema Bleiburgu. Razlog leži u njihovu simpatiziranju ustaškog režima, pa su prema tome pobjegli kako ne bi osjetili partizansku odmazdu.[1507] Preživjeli svjedok fra T. Z. se je nakon partizanskog vraćanja izgubljenog teritorija u veljači 1945. povukao prema Mostaru dolinom Neretve, dalje prema Sarajevu i naposljetku u Zagreb. Kad su do njega doprle vijesti o umorstvu fra Petra Sesara u Čapljini, koji se nikada nije aktivno bavio politikom, pretpostavio je da će tako uraditi i ostalim franjevcima u Širokom Brijegu. Iz tog je razloga donio odluku o povlačenju.[1508]

Novija istraživanja ukazuju da bijeg fra Radoslava Glavaša, što se može primijeniti na ostale hercegovačke franjevce, „pod okrilje saveznika nije nikakav dokaz ni da je kriv ni da nije kriv. Pa ni s moralne strane: bilo je nevinih koji su bježali, i krivaca koji su ostali. Pogotovo kad je u pitanju krivnja u očima bezbožnih i besavjesnih komunističkih partizana!“[1509]

Do sada su istraživači kontekst ubojstva širokobrijeških franjevaca promatrali u nekoliko različitih okvira, prvo u okviru mržnje prema vjeri (in odium fidei), u okviru nacionalno-političkom i u okviru kulturne hegemonije. Idejni tvorac pojma kulturne hegemonije je talijanski marksistički filozof, pisac, političar i teoretičar politike Antonio Gramsci.[1510] Ivica Šarac smatra da ubojstvo franjevaca treba smjestiti u okvir iz mržnje

---

[1506] BIH – PVPMLPŠB, iskaz biskupa Dragutina Nežića u Poreču, 20. ožujka 1990., 1-2.

[1507] Iskaz Joze Šaravanje. J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 134. Usp. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Tomo Zubac, 323.

[1508] *Isto*, 301.

[1509] Ratko Perić, „Biskupov osvrt. Imenovanje don Petra Čule mostarsko – duvanjskim biskupom“, u: *Službeni vjesnik, biskupija Mostarsko – duvanjske i trebinjsko – mrkanske*, 1 (2009), br. 1: 89., Ratko Perić, „Biskupov osvrt. Biskup Čule i pročelnik odjela za bogoštovlje Glavaš“, u: *Službeni vjesnik, biskupija Mostarsko – duvanjske i trebinjsko – mrkanske*, 3 (2009), br. 3: 280.

[1510] Antonio Gramsci bio je talijanski komunist, koji je 1937. u svojim „Bilježnicama“ iz zatvora za sobom ostavio plan za provedbu uspješne marksističke revolucije na Zapadu. Njegova ideja polazi od slijedećeg: „Umjesto da najprije osvoje vlast, a onda nameću kulturnu revoluciju, marksisti na Zapadu moraju prvo promijeniti kulturu, a onda će im vlast pasti u ruke kao zrelo voće. No, za promjenu kulture potreban je dugotrajan pohod na institucije – umjetnost, film, kazalište, škole, fakultete, seminare, novine, časopise...“ Gramsci je vrlo rano shvatio da komunizam i lenjinizam doživljavaju neuspjeh i da treba krenuti na Zapad, ali tako što bi ga najprije dekristijanizirali udarom na njegovu vjeru, moral, povijest, memoriju i sve vrijednosti

prema vjeri, no taj okvir ne može dati odgovore na sva pitanja i potpitanja koja se u ovom slučaju nameću.[1511] Tomislav Jonjić smatra da pokolj širokobrijeških franjevaca ima nacionalno-političku dimenziju. Tvrdnju obrazlaže tako što smatra da su pobijeni širokobriješki franjevci bili "čuvari i njegovatelji vjere, ali i čuvari i osvjestitelji hrvatskog nacionalnog bića". Nadalje, smatra da je ubojstvo širokobrijeških franjevaca „najjasnija (…) moguća poruka i domaćoj i inozemnoj javnosti da stvaranje i održavanje 'jugoslavenskog' fantoma nije moguće. Iz toga je razloga jugoslavenska publicistika provela je znatne napore izmišljajući tobožnju krivnju franjevaca i tvrdeći da je samostan na Širokome Brijegu napadnut kao utvrđeno neprijateljsko uporište, a ne kao "objekt vjerske ustanove".[1512]

Veći dio povjesničara smatra kako upravo u netrpeljivosti prema vjeri i doživljavanju Katoličke Crkve, kao jednog od najvećih ideoloških suparnika treba tražiti glavne uzroke masovnih ubojstava katoličkih svećenika. Prema mišljenju Miroslava Akmadže jugoslavenski komunistički režim okomio se na katolički kler jer ga je smatrao političkim neistomišljenicima, odnosno podupirateljima Ustaškog pokreta. Između ostalog su za KPJ katolički svećenici bili potencijalni vođe oporbenih snaga u okolnostima u kojima su ukinute ostale dotad legalne političke stranke. Cilj KPJ je bio obračunom i pokoljima jednog djela svećenstva obeshrabriti većinu svećenstva u takvom mogućem djelovanju i izazvati strah kod vjernika od sličnih posljedica. Krajnji cilj bio je nametnuti strah i tako neutralizirati svako političko djelovanje izvan partijskih struktura.[1513] Kad je riječ o pokolju franjevaca Akmadža smatra kako su širokobriješki franjevci pobijeni zbog toga što su se zatekli u samostanu, dok su franjevci u Ljubuškom i ostalim mjestima bili pobijeni na temelju OZN-inih popisa svih onih građana koji su smatrani potencijalnom opasnošću za režim ili pojedinačno bez nekog posebnog plana. KPJ je prostor zapadne Hercegovine označio ustaškim gnijezdom i izvorištem potencijalnih budućih rušitelja režima i Jugoslavije. Upravo iz tog je razloga uspostava revolucionarne komunističke vlasti na tome području provedena uporabom brutalnijih metoda obračuna sa svećenstvom i hrvatskim civilnim stanovništvom nego drugdje. Dodatan razlog je što je totalitarnim diktaturama, u ovom slučaju komunistima, intelektualna elita predstavljala najveću opasnost. U Hercegovini su svećenici bili

---

kršćanske civilizacije. „Antonio Gramsci 1891.-1937", https://hr.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci. Usp. https://www.marxists.org/archive/gramsci/index.htm, pristup ostvaren 14. siječnja 2019.

[1511] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 312.

[1512] T. Jonjić, „Pokolj širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti", 489.

[1513] Miroslav Akmadža, „Partizanski pokolj širokobrijeških franjevaca bio je komunistima bolna točka", u: *Stopama pobijenih*, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva, „fra Leo Petrović i 65 subraće, 22 (2019), br. 1: 54-55

najistaknutiji predstavnici te elite i ujedno stvaratelji budućih intelektualnih elita, pa su i iz tog razloga ubijeni na takav brutalan način.[1514]

Ipak je najzastupljenija teza da su većinu širokobrijeških franjevaca partizani ubili iz mržnje prema vjeri.[1515] „Ubojstva i stradanja svećenika nipošto nisu bila slučajna i sporadična, ona su najčešće planirana i obično praćena žestokom propagandom. Fra Marka Barbarića, osamdesetogodišnjega bolesnog i nepokretnog starca koji je ležao na bolesničkoj postelji jugoslavenski komunistički partizani su odnijeli do skloništa ubili i potom zapalili zajedno s ostalim franjevcima iz širokobriješkog samostana.[1516] Dražen Barbarić smatra da se ne može izdvojeno govoriti o pobijenim širokobriješkim franjevcima u okviru mržnje prema vjeri jer je to potpuno promašeno. Ističe kako komunistički režim nije trpio neovisnu dimenziju duhovnosti i identiteta. To je za posljedicu imalo da su širokobriješki franjevci „kao nezamjenjivi čuvari identiteta i katalizatori socioekonomskoga progresa navedenoga kraja, postali nepremostiva prepreka procesu uspostave novoga režima“.[1517] Barbarićeva analiza najmanje je vjerojatna jer u sebi ima jednu tvorničku grešku, a to je idejni okvir „kulturne hegemonije“ čiji je tvorac marksistički filozof i politolog Antonio Gramsci. Problem s tezom o kulturnoj hegemoniji je taj što ona potpuno ignorira okvir iz mržnje prema vjeri, i to iz razloga jer u sebi ima protuteološku matricu.

Časna sestra Vjekoslava (Iva) Dragićević, koja je bila zatvorena u samostanskoj zbornici 7. veljače zajedno sa širokobriješkim franjevcima i civilima, u iskazu je između ostaloga istaknula kako su časne sestre razgovarale s partizanima još u konviktu i zaključile kako su svi od reda bili veliki mrzitelji svećenika, odnosno „o njima sve samo najgore misle i govore da su im spremni i najgore učiniti.“[1518] Pretpostavlja se da su ubijeni iz mržnje prema vjeri, ali ne samo oni. Postoji nekoliko dostupnih sjećanja očevidaca koji ukazuju na to kako širokobriješki profesori franjevci nisu pripadali Ustaškom pokretu niti su dozvoljavali učenicima da budu pripadnici Ustaške mladeži. Uzmimo s rezervom tvrdnju da su se neki hercegovački franjevci, bojeći se osvete partizana, povukli zajedno s civilima i oružanim snagama NDH prema Zagrebu. Notorna je činjenica da su franjevci koji su ostali na Širokom

---

[1514] M. Akmadža, „Partizanski pokolj širokobrijeških franjevaca bio je komunistima bolna točka“, 55-56.
[1515] I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 121.
[1516] *Isto*, 122.
[1517] Dražen Barbarić, „Kritička dekonstrukcija komunističkog narativa o stradanju širokobrijeških franjevaca“, u: *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, VIII (2012), br.8: 250-256.
[1518] BiH – PVPMLPŠB, iskaz časne sestre mr. Vjekoslave (Iva) Dragićević u Mostaru 16. listopada 1945., ispitivači fra Gaudencije Ivančić i fra Rufin Šilić, 4.

Brijegu, njih trideset, bili protivnici fašizma, nacionalsocijalizma i komunizma, a zagovarali su demokraciju po uzoru na Veliku Britaniju i SAD.[1519]

Pretpostavlja se kako razlog pokolja leži u tome što nisu bili kompromitirani suradnjom sa ustaškim režimom, a s druge je strane većina njih bila protiv bezbožnog komunističkog ateizma. Kao takvi su smetali komunističkom režimu, jer osim što su bili slobodni, društveno prihvatljivi i intelektualci, bili su i svećenici Katoličke Crkve. Kao dokaz za tu tvrdnju navodimo iskaz isusovca patera Ivana Dračka koji se zatekao u Travniku kada je u travnju 1945. Jugoslavenska armija zauzela taj grad.[1520] On ističe kako su partizani naredili svim isusovcima (uz desetak isusovaca i nekoliko magistara na praksi i nekolicina časne braće) da se skupe u zbornici, kamo je nakon nekog vremena pristigao partizanski časnik i politički komesar bojnik Dimitrije Bajalica iz Crne Gore.[1521] Obratio se isusovcima i bez puno uvijanja im je rekao da je prvi plan bio da ih sve postrijeljaju kao narodne neprijatelje: „Onako kako smo pobili fratre na Širokom Brijegu - tako je nekako pojasnio ovaj plan. No - odmah je napomenuo - da se od toga plana moralo odustati jer su saveznici, ponajviše Amerikanci, oštro protestirali kod Vrhovnog štaba povodom pogibije fratara, te da sada nije dobro dodatno kvariti odnose s njima. Stoga trebaju sutradan u zoru uzeti najnužnije stvari i pješice napustiti Travnik u pravcu Zagreba“. Većina isusovaca je tako učinila i stigla u Zagreb osim jednog časnog brata koji je poginuo prigodom bombardiranja kolone koja je bježala iz Travnika.

Jugoslavenska historiografija i publicistika nakon 1945. konstruirala je stvarnost na način da je širokobriješke franjevce označila monolitnom skupinom ustaških suradnika što oni nisu bili. Činjenice ukazuju da širokobriješki franjevci nisu ubijeni zbog toga što bi navodno podržavali ustaški režim. Za komunistički su režim franjevci bili potencijalni neprijatelji, anglofili, odnosno pristaše demokracije zapadnog tipa i usto odani Katoličkoj Crkvi koja je bila istinski ideološki neprijatelj novog režima. Potencijalni su neprijatelji bili i iz razloga jer se tijekom rata nisu kompromitirali na bilo koji način. Surađivali su s protivnicima ustaškog režima, mnoge od njih su spasili od pogibelji i štitili cijelo vrijeme rata ostavši tako vjerni

---

[1519] M. Sivrić, „Zločin u svetištu“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 7. veljače 1993., 4., M. Stanić, *Suđenje, Lisaku, Stepincu, Šaliću i Družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, 276. Vidi: „Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih Konferencija u Zagrebu, dne 20, rujna 1945.“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 3 (2009), br. 2: 9-17.

[1520] BiH – PVPMLPŠB, iskaz patera I. M. SJ u Osijeku, 26. rujna 2011., 1. Usp. Pater Radojko Karaman, SI, „Pobijeni hercegovački franjevci spasili isusovce“, u: *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva “Fra Leo Petrović i 65 subraće”* 8 (2012), br. 1: 27.

[1521] Svjedok se ne sjeća u kojoj brigadi je obavljao dužnost 1945. Kasnije je Dimitrije Bajalica bio veleposlanik Jugoslavije u nekoliko zemalja, prije svega u Etiopiji.

uputama Katoličke Crkve. Za nekolicinu hercegovačkih franjevaca koji su se povukli zajedno s oružanim snagama NDH u proljeće 1945. možemo pretpostaviti da su surađivali s vlastima NDH. I jedni i drugi ubijeni su bez ikakva suđenja od jugoslavenskih partizana. U vremenima koja su uslijedila ubijenim hercegovačkih franjevcima se je naknadno dokazivala krivnja i na taj se je način pokušao opravdati ratni zločin.

Možemo zaključiti kako ubojstva i stradanja svećenika pred kraj Drugog svjetskog rata nipošto nisu bila slučajna i sporadična, iako je bilo i takvih. Najčešće su planirana i praćena žestokom komunističkom promidžbom.[1522] Takva se praksa revolucionarne borbe sastojala od metode razdvajanja i likvidacije. Ta je metoda primjenjivana od rujna i listopada 1944., poglavito u Dalmaciji i Hercegovini gdje je KPJ imao apsolutnu vlast. Partizani su usavršili i mjesecima kasnije primijenili istu praksu na Bleiburgu i križnim putevima tako što su u proljeće i ljeto 1945. godine pobili desetke tisuća poraženih vojnika i civila.

13.12. Komunistička ratna i poslijeratna promidžba o širokobriješkim franjevcima

U pregledu dosadašnjih historiografskih istraživanja o ubojstvu hercegovačkih franjevaca 1945. ukazali smo kako je KPJ provodila ciljanu političku i medijsku kampanja među pripadnicima NOVJ prije početka napada na Široki Brijeg. Prema mišljenju fra Tugomira Solde partizani su u jesen 1944. preko radio Beograda i partizanskih vojnih biltena vodili veliku promidžbu protiv hercegovačkih franjevaca.[1523] Činjenica je naime da su partizanski vojni bilteni nakon pokolja hercegovačkih franjevaca vodili žestoku ideološku kampanju opravdavanja zločina.[1524]

U jugoslavenskim poslijeratnim monografijama samostan na Širokom Brijegu nazivan je „ustaškim Alkazarom“.[1525] Međutim, prvi je put ta konstrukcija korištena u *Glasu štampe – tjedniku XI. dalmatinske udarne brigade* od 11. veljače 1945. u članku „XI. dalmatinska

---

[1522] I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 121.
[1523] HR – HDA – 1805 – Krunoslav Draganović – zbirka preslika, pismo fra Tugomira Solde upućeno fra Krunoslavu Draganoviću od 27. prosinca 1951., kut. 3., f. 35.13, 13-14. Usp. T. Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, 402.
[1524] *Omladinska iskra. List ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske za Dalmaciju*, (Split), God. II. (1944.), br.: 1-15., *Za pobedu. List I. armije NOV Jugoslavije*, (Beograd), God. II. (1945.), br. 1-15., *Zastava, list II. udarnog korpusa jugoslavenske armije*, (Beograd), God. I. (1945.), br. 1., *7 dana politike i rata*, (Beograd), God. I (1944.), br. 2-3., *Borac, list XXV. (srpske) divizije Jugoslavenske armije*, (Beograd), God. I. (1945.), br. 2-3., i mnogi drugi.
[1525] A. R. Jovanović, *Rađanje Slobode, Prvi dio*, 214.

udarna u bitci za Hercegovinu".[1526] Riječ je o konstruiranju stvarnosti da su širokobriješki franjevci bili legitiman vojni cilj. KPJ je pripremala opravdanje za pokolje franjevaca tako što su stalno širene lažne optužbe da su franjevci na Širokom Brijegu organizirali operaciju Bura kako bi povratili vlast NDH i da su osobno sudjelovali u pružanju oružanoga otpora partizanskim snagama u veljači 1945. godine.[1527] Događalo se čak da su pojedini franjevci naknadno bili uvjereni kako su njihova pobijena subraća pucala na pripadnike NOVJ. Riječ je o fra Zlatku Sivriću, koji je od Predsjednika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) J. B. Tita 1970. odlikovan ordenom bratstva i jedinstva sa srebrenim vijencem jer je u lipnju 1941. u Širokom Brijegu spasio 78 pravoslavnih Srba.[1528] Franjevci poput fra Zlatka Sivirića predstavljaju manjinu među svećenicima koji su bili odani komunističkom režimu. Veći dio franjevaca znao je da njihova subraća nisu pucala iz vatrenog oružja. Tako svjedok fra Marko Dragićević ističe kako je često viđao fra Stanka Kraljevića kako šeće hodnikom i moli: „Meni je rekao pred samu pogibiju da nikada nije ni iz čepinara opalio. A eto umro je kao onaj tko puca na partizane."[1529]

Nekoliko dana nakon ubojstva hercegovačkih franjevaca u komunističkim su tiskovinama objavljivane vijesti o tome da su franjevci pucali na partizane. Riječ je o drugoj fazi uspostave vlasti, odnosno o konstrukcijama stvarnosti protiv hercegovačkih franjevaca da bi se opravdala njihova ubojstva. U tom je slučaju da bi se opravdala smaknuća bilo dovoljno poistovjetiti članove Provincije sa Ustaškim pokretom.[1530] Tadašnji jugoslavenski komunistički mediji su nedugo po počinjenju zločina javljali o navodnoj povezanosti franjevaca s ustašama te o njihovom navodnom oružanom otporu snagama NOVJ. To je činio *Radio Beograd* koji je nekoliko puta dnevno javljao da su šestoricu franjevaca našli u crkvi sa

---

[1526] HR – HDA – 1377 – Zbirka periodike političkih stranaka, kut. 38., inv. br. 578., M. G., „XI dalmatinska udarna u bitci za Hercegovinu", *Glas Štampe – tjednik XI. dalmatinske udarne brigade*, 11. veljače 1945., br. 6: 3.

[1527] *Isto,* 215., BiH – PVPMLPŠB, Javno tužilaštvo u Splitu u predmetu „Zabrana knjižnice Široki Brijeg autora fra Gojka Muse", spis Kr. 47/71, od 7. VIII. 1971., 2-13. Javno tužilaštvo donijelo je rješenje kojim se privremeno zabranjuje naklada brošure „Široki Brijeg" u izdanju Franjevačkog samostana u Lištici. Okružni sud u Splitu je nakon rasprave 12. kolovoza 1971. donio rješenje kojim se zabranjuje širenje navedene brošure. Između ostalog, u obrazloženju stoji da su suprotno sadržaju brošure širokobriješki franjevci upotrijebili oružanu silu protiv pripadnika NOVJ. Zanimljivo je istaknuti kako je Vrhovni sud u Zagrebu demantirao presudu Okružnog suda u Splitu i zatim utvrdio kako širokobriješki franjevci nisu pucali na pripadnike NOVJ. Vidi: BiH – PVPMLPŠB, Spis Vrhovnog suda u Zagrebu, predmet „Knjižica Široki Brijeg urednika fra Gojka Muse u izdanju Franjevačkog samostana Široki Brijeg", Rješenje KR 47/71 od 6. rujna 1971., 27-30.

[1528] BiH – PVPMLPŠB, spis Vrhovnog suda u Zagrebu, predmet „Knjižica Široki Brijeg urednika fra Gojka Muse u izdanju Franjevačkog samostana Široki Brijeg", oboje zastupani po odvjetniku Ivanu Mužiću protiv rješenja Okružnog suda u Splitu, Kr – 47/71, od 6. rujna 1971., 20-21.

[1529] BiH – PVPMLPŠB, arhivski materijal hercegovačke franjevačke provincije, I., II. i III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz fra M. D., 26.

[1530] I. Lučić, „Komunistički progoni katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990"., 30-52.

strojnicama te da su ih tu poubijali. [1531] Zatim da su druge tobože našli u bunkerima s bombama i strojnicama te da su i njih poubijali. Treću su skupinu zarobili u obližnjem selu Knešpolju, navodno u prvim ustaškim redovima sa strojnicama u rukama, pa su i njih ubili. Četvrtu su skupinu franjevaca uhvatili podno Brijega u električnoj hidrocentrali i uz njih svu silu stranih i domaćih valuta. Prošli su kao ostala skupina franjevaca, pobijeni su od jugoslavenskih partizana.[1532]

U listu *Sloboda, hercegovački vjesnik* je 10. veljače 1945. objavljen članak o događanjima u Širokom Brijegu pod naslovom „Ustaški zlikovci u fratarskim mantijama", u kojem između ostalog stoji kako „koljači u fratarskim haljinama, još nijesu završili svoj posao. U posljednje vrijeme oni su se stavili na čelo ustaških bandi koje upadaju u naša sela, kolju, pale i prijete... Prema bosansko-hercegovačkim fratrima koji su tri godine pod znamenjem kukastog križa klali i ubijali narod po Bosni i Hercegovini, naši borci, oficiri i naša narodna vlast bila je prilično velikodušna."[1533] U toj tiskovini je 28. veljače 1945. objavljen članak „Poglavnikovi vaspitači", u kojem stoji da su prilikom zauzimanja Širokog Brijega u posjed NOVJ dospjeli mnogi dokumenti koji su navodno pokazivali da su fratri na Širokom Brijegu surađivali s ustašama, a dokaz za to je navodno pismo fra Otona Knezovića u kojemu stoji kako neće moći dragom poglavniku „čestitati petu godišnjicu (ukoliko je, uopće, neko vrijeme bude proslavljao!) Narod i narodna vojska – postarali su se za to!"[1534] U istome je glasilu objavljen članak „Hrvatima Hercegovine", u kojem stoji kako su za ustaštvo u Hercegovini krivi prvaci HSS-a Bariša Smoljan[1535] i Marko Suton, koji su potpomognuti jednim dijelom svećenika raspirivali šovinističku mržnju prema drugim narodima i još prije rata širili fašističke ideje, popularizirali fašizam i time sijali iluziju u hrvatskim masama da svoje oslobođenje mogu očekivati od fašističke Njemačke.[1536]

[1531] Jugoslavenski partizani su na Vraniću gdje se je nalazila gostionica Joze Begića govorili kako će izvršiti odmazdu nad fratrima na Širokom Brijegu. *Radio Beograd* pravio je sličnu propagandu tih dana u veljači 1945. „Tada sam na Široki Brijeg poslao kurira, da tu prijetnju franjevcima dojavi; ali ih se nije ni izdaleka moglo uvjeriti, da bi se nešto takva uopće moglo dogoditi. Kasnije se je saznalo čak i to: da su partizani slali fratrima poruke, da se ne trebaju ničega bojati"! L. Kordić, „U danima srdžbe i gnjeva. Iz dnevnika 1945. godine", 97.

[1532] O. Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945.*, 32.

[1533] Članak iz *Borbe, glasila Komunističke partije Jugoslavije* (Beograd) od 8. veljače 1945. je prenijela *Sloboda*. Vidjeti: „Ustaški zlikovci u fratarskim mantijama", *Sloboda, list oblasnog narodnooslobilačkog fronta za Hercegovinu* (Trebinje), 10. veljače 1945., 3.

[1534] „Poglavnikovi vaspitivači", *Sloboda, list oblasnog narodnooslobilačkog fronta za Hercegovinu* (Trebinje), 28. veljače 1945., 7.

[1535] Bariša Smoljan je od jeseni 1944., zbog suradnje u puču Lorković – Vokić, bio u ustaškom zatvoru.

[1536] „Hrvatima Hercegovine - sa sastanka u slobodnom Mostaru 4. ožujka", *Sloboda, list oblasnog narodnooslobilačkog fronta za Hercegovinu* (Trebinje), 4. travnja 1945., 6.

Naime, na udaru su se uz Katoličku crkvu našli i pripadnici HSS-a, odnosno oni članovi te stranke koji su ostali vjerni predsjedniku Mačeku te su odbijali i ustaštvo i komunizam. U izvješću OZN-e od 14. rujna 1944. upućenu Ivanu Krajačiću Stevi[1537], načelniku OZN-e za Hrvatsku navodi se kako trebaju pravovremenu obavijest o tome „kakav postupak trebaju primijeniti prema osobama iz redova bivšeg HSS, koja su stajala 'po strani' formalno i formalno se nisu vezivala s okupatorom i ustašama. Isto tako pitanje pripadnika klera koji su se tako držali, dok se u stvari znalo i raspolagalo s podatcima o neprijateljskom radu prema NOP".[1538] Nekoliko je mjeseci kasnije OZN-a, u veljači 1945., po nalogu KPJ, počela hapsiti pristaše HSS. Tako je u veljači 1945. od OZN-e Karu Mraku, bivšem narodnom zastupniku HSS-a iz Kraljevca (Kupinec) određen prisilni boravak u trajanju od šest mjeseci u mjestu Mačešić Potok u Kordunu.[1539] Bojnik Nikola Sekulić „Bunko", šef odsjeka OZN-e Oblasti VIII. dalmatinskog korpusa u zapisniku od 1. ožujka 1945. istaknuo je „ogroman značaj i potrebu borbe na političkom polju protiv reakcionarnog djelovanja HSS-a i dr. Mačeka".[1540] Jedan dio pripadnika HSS-a nije bio kompromitiran pa su poput Katoličke crkve bili potencijalno opasni komunističkom režimu.[1541] Komunistički je režim kampanjom ocrnjivanja Katoličke crkve i jednog dijela HSS-a nastojao slomiti svoje potencijalne protivnike i na taj način osigurati monopol nad društvenom vlasti. To se najbolje može promatrati u izvješćima OZN-e od ožujka 1945. u kojima je HSS povezivan s Katoličkom crkvom, odnosno njenim svećenstvom.[1542]

[1537] Ivan Krajačić-Stevo, načelnik OZN-e za Hrvatsku, član Politbiroa CK KPH, član Predsjedništva ZAVNOH-a, vijećnik AVNOJ-a.

[1538] „Izvješće OZN-e II. za Hrvatsku dostavlja načelniku OZN-e za Hrvatsku mogući plan mjera koje bi OZN-a trebala poduzeti nakon ulaska NOV i PO Hrvatske/Jugoslavije u Zagreb od 14. rujna 1944.", dok. br. 8., u: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti Zagreb i Središnja Hrvatska*, urednici: Nikica Barić i Zdenko Valentić (Slavonski Brod – Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema i Hrvatski institut za povijest, 2008.), 86.

[1539] „OZN-a II. za Hrvatsku izvješćuje Karla Mraka, bivšeg narodnog zastupnika HSS-a iz Kraljevca (Kupinec), da mu je "odlukom Načelnika Odjela za zaštitu naroda Hrvatske određen prisilni boravak u trajanju od 6 - šest-mjeseci u mjestu Mačešić Potok, Kordun", veljača 1945., dok. br. 58., u: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti Zagreb i Središnja Hrvatska*, urednici: Nikica Barić i Zdenko Valentić (Slavonski Brod – Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema i Hrvatski institut za povijest, 2008.), 204.

[1540] „Zapisnik savjetovanja Opunomoćstva OZN-e III. odsjek za oblast VIII. korpusa NOV Jugoslavije" od 1.-2. ožujka 1945., dok. br. 9., u: *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. Dokumenti (I. izdanje)*, priredili: Blanka Matković i Ivana Pažanin (Zagreb: 2011.), 97.

[1541] *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. Dokumenti (I. izdanje)*, priredili: Blanka Matković i Ivana Pažanin (Zagreb: 2011.), 199, 204, 218, 235, 245-250, 253-256, 260-262, 280, 299, 315, 319-322, 370, 375. Usp. Zdenko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1996.), 25-195.

[1542] „Izvještaj OZN-e za srednju Dalmaciju" od travnja 1945., dok. 162., u: *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. Dokumenti (I. izdanje)*, priredili: Blanka Matković i Ivana Pažanin (Zagreb: 2011.), 417-443. Usp. „Izvještaj OZN-e za srednju Dalmaciju" od 19. lipnja 1945., dok. 162., u: *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. Dokumenti (I. izdanje)*, priredili: Blanka Matković i Ivana Pažanin (Zagreb: 2011.), 477-485.

Na naslovnici beogradske *Politike* je 11. veljače 1945. objavljena karikatura pod naslovom „Ecclesia Militans“, a ispod nje stoji: „Široki Brijeg, koji je ovih dana oslobodila naša vojska, bio je najustaškije gnezdo u kome su se vaspitovali bosansko-hercegovački fratri, koji su vrlo aktivno, moralno i fizički, učestvovali u pokolju Srba“. Unutar karikature dominiraju dvojica širokobrijeških franjevaca u razgovoru, a ispred njih čuva stražu ustaški vojnik. Franjevci u karikaturi vode sljedeći dijalog: „Osnivač našeg reda, sveti Franjo Asiški, govorio je pticama… A mi smo, dragi brate, ptice hranili ljudskim mesom.“[1543] Nadalje, beogradska *Politika* od 21. veljače 1945. je na naslovnici objavila karikaturu pod naslovom „Peta zapovijed – franjevci su sa crkvenih tornjeva pucali na našu vojsku“. Na njoj dominiraju petorica franjevaca koji pucaju s crkvenog zvonika na NOVJ, a s lijeve strane narisan je Isus koji ih upozorava. Ispod karikature otisnut je slijedeći dijalog u kojemu Isus upozorava: „Zar ste zaboravili moju petu zapovijed“. Na to franjevci odgovaraju „Mi slušamo samo zapovijed Hitlera, Mussolinija i Pavelića“.[1544]

U tjedniku *Glas Štampe – tjedniku XI. dalmatinske udarne brigade* od 11. veljače objavljen je članak „XI. dalmatinska udarna u bitci za Hercegovinu“, u kojemu se navodi kako je 6. veljače 1945. počeo napad na Široki Brijeg. Iznosi se kako je minobacačkom vatrom zapaljena zgrada franjevačke klasične gimnazije. U daljnjem se tekstu ističe kako su mnogostruka minska polja oko samostanskih zgrada spriječila prodor u samostan za koji tvrde „da je pretvoren u tvrđavu – pravi Alkazar“. Navodi se kako je 7. veljače 1945. u 5 sati počeo sveopći napad topovskom i tenkovskom vatrom na obrambenu crtu oružanih snaga Njemačke i NDH ispod samostana: „Svaki ulaz i svaki prozor starih zidina manastira bio je pretvoren u mitraljesko gnijezdo. Sjeverni manastirski toranj gotovo je porušen, da bi se neprijatelja otjeralo iz njega. Predvorje manastira sa iskopanim podzemnim bunkerima bili su smatrani neosvojivim. Međuprostor - park samostan, koji je dijelio minsko polje od manastirskih zidina, bio je sav raskopan rovovima i utvrđen… Želja svih naših boraca bila je: prodor pod svaku cijenu“! Unatoč tome što je u članku pregršt ciljanih konstrukcija stvarnosti, nepoznati autor navodi kako je jedan vod njemačkih vojnika četiri sata nakon borbi pokušao povratiti samostan: „Šest uobraženih njemačkih zvijeri sa šest šaraca, tvrdoglavo i prkosno jurnuli su na nas da nas izbace iz manastira! Šest švapskih mitraljezaca sa pomoćnicima, isto tako tvrdokornih, pošli su jurišati da bi nas iznenadili. Naš 'Ljubušak' Ćazim učinio je kraj njihovoj tvrdoglavosti i zaustavio njihov bijes. Uzeo je svoj Šarac raskoračio se i odapeo – mahnuvši

[1543] „Ecclesia Militans“, *Politika*, Beograd, 11. veljače 1945., br. 11898: 1.
[1544] „Peta zapovijed“, *Politika*, Beograd, 21. veljače 1945., br. 11906: 1.

šarcem s desna u lijevo. Ćazim – Ljubušak učinio je kraj njihovoj uobraženosti i izliječio ih je zauvijek".[1545]

U tjedniku *Idemo naprijed – listu XIX. udarne divizije NOVJ* od 16. veljače 1945. objavljen je članak „Nove velike pobjede" političkog komesara 2. bojne 11. dalmatinske brigade Ante Šućura,. On u prvim redovima članka navodi kako su postrojbe NOVJ-a zauzele Mostar, strateški najvažnije mjesto u Hercegovini. U daljnjem tekstu navodi kako je neprijatelj u ovom sektoru neposredno pred dolazak 19. i 26. dalmatinske divizije izvršio ispad iz Mostara u Ljubuški i Metković: „Taj ispad su pomogle pripremati ustaše u fratarskim mantijama. Cilj ispada bio je pljačka, palež, klanje i ubijanje. Ustaška rulja opljačkala je sav Ljubuški, zapalila najbolje zgrade i na najzvjerski način poubijala najuglednije ljude u Ljubuškom, a zarobljenu partizanku zaklali i rasporili. U Metkoviću su slično uradili – kao što je pop Đuić radio oko Knina stvarajući četničke jedinice i raspirujući bratoubilačku borbu i borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Isto tako su i u ovom kraju Hercegovine istakli su se svojim protunarodnim radom fra Berto Dragičević, župnik u Rakitnu u srezu Tomislavgrad, i fra Bono Jelavić iz Vitine, srez Ljubuški, profesionalni koljači i ustaški oficiri. Radili su na formiranju ustaških jedinica, na bacanje u jame pravoslavnog življa i svih pristaša narodnooslobodilačkog pokreta. Sudbinu Knina doživio je i Mostar. Neprijatelj je uništen a kraj oslobođen. Zlikovci će biti kažnjeni, a laž više nemoguća. U bitci za Mostar došlo je do izražaja bratstvo naroda Dalmacije i Hercegovine. Dalmatinci pomažu svojoj braći Hercegovcima. Ovo je odraz bratstva i jedinstva koga se je okupator najviše bojao i protiv koga su radili fra Berto Dragičević i fra Bono Jelavić".[1546]

U *Narodnom vojniku – listu Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske* od 28. veljače 1945. na naslovnici objavljen je članak „Dolazi nam proljeće – bit će žetve osvete!" autora Jože Horvata. On na početku članka ističe: „Drugovi, četvrto proljeće dočekujemo u oslobodilačkom ratu. Nekoć, u proljeće, bili smo u poljima i školama… Danas ubijamo Nijemce. Ubijamo ih smireno, stručno i solidno. Možda nam kadgod zadrhti ruka, ali to nije zbog njihove krvi. Mi ne ubijamo ljude, pa čak ni životinje. Mi istrebljujemo vampire u hitlerovskim uniformama. Mi tamanimo palikuće i djeco ubojice. Mi samo kažnjavamo zločince! To eto radimo već četvrtu godinu. Što još uvijek ima mnogo živih Nijemaca, ustaša

[1545] HR – HDA – 1377 – Zbirka periodike političkih stranaka, kut. 38., inv. br. 578., M. G., „XI dalmatinska udarna u bitci za Hercegovinu", *Glas Štampe – tjednik XI. dalmatinske udarne brigade*, 11. veljače 1945., br. 6: 3.

[1546] HR – HDA – 1377 – Zbirka periodike političkih stranaka, kut. 38., inv. br. 558., Ante Šućur, „Nove velike pobjede", *Idemo naprijed – List XIX. udarne divizije NOVJ*, 16. veljače 1945., br. 6: 14.

i četnika u našoj zemlji mi to nismo krivi. Ali što ih još više ima pod našom zemljom mrtvih to je u prvom redu naša zasluga… Naš i posljednji borac znade, da će sada započeti odlučne bitke. Sjećate se kako smo zimus govorili: „Čekaj bando, doći će proljeće. Bit će gužve do Petrova, bit će krvi do koljena! A evo, dolazi nam i to proljeće!... Njihov praznik bio je za nas Crni Petak, ali i naš svetac – za njih je smrtni metak… Čuj druže, već odjekuju pjesme naših kosaca. Žanju kose, žanju srpovi: zuk…zuk…zuk, kod Mostara već je muk! Da, da – tamo negdje oko Širokog Brijega i Mostara, tamo je i počelo, 5.120 mrtvih, zuk! Ali ne samo tamo, na sve strane već padaju prvi otkosi. Kod Zvornika 250, pokošenih, kod Travnika 935, u Sremu 640, oko Plitvičkih jezera 778, Kod Mošćenice 190, u sjevernoj Hrvatskoj samo u nekoliko zadnjih dana 1872! A to su tek prvi zamasi naše žetve proljetne! Proljeće, proljeće – dolazi nam proljeće! Crvene ruže cvatu nam na kapama. Sva se vojska s njima okitila, okitila, zapjevala: Listaj goro ne žali behara, listaj šumo, naša draga mati – hej, drugovi, sada valja ratovati. Ratovati, naplatiti, svoja srca umiriti. Veselite se borci naši, dolazi nam proljeće, bit će žetve osvete“![1547]

U beogradskoj *Politici* objavljen je članak „Kako je zadobijena pobeda nad ustaško-fratarskom tvrđavom. Tenkovi NOB, pod zaštitom veštačke magle, u saradnji sa svima rodovima oružja, oslobodili su Široki Brijeg“. U članku stoji „Jedinice naše vojske postigle su nov i značajan uspeh oslobađanjem Širokog Brijega, jednog od najjačih i najučvršćenijih švapsko-ustaških uporišta u Hercegovini. Široki Brijeg je bio poznato ustaško mjesto. U tamošnjoj franjevačkoj gimnaziji školovali su se mnogi sadašnji ustaški ministri, koljači i gestapovci (…) Naročito su bili utvrđeni fratarski manastir, zajedno sa crkvom i gimnazijom na brdu koje dominira južnim krajem mjesta, zatim središte mjesta sa utvrđenim zgradama duhanske stanice i Cigansko brdo, koje dominira srednjim dijelom mjesta… Fratarski manastir, crkva i gimnazija bile su prave tvrđave (…) Već prvog dana topničkom i minobacačkom vatrom utvrđene u gimnaziji u kojoj je bilo stovarište municije, koja je eksplodirala. Protiv naših boraca pucali su sa nišu u tornju crkve mitraljezom, dok se manastir još uvijek držao (…) Među poginulim nađen je i komandant bojne Bolman, nacista iz Klena, a u manastiru i crkvi ustaše-fratri, koji su se borili u svojim mantijama na strani ustaša i Nijemaca kao puškomitraljesci i borci. Oni su bili najogorčeniji branioci o dali su najžešći otpor. Šestorica ovih fratara pronađeno je među poginulih na položaju kod sela Knešpolja, nekoliko kilometara od Širokog Brijega. Neki su nađeni među poginulima u bunkerima. U

[1547] HR – HDA – 1377 – Zbirka periodike političkih stranaka, kut. 29., inv. br. 303., *Narodni vojnik* – list Glavnog štaba NOV i Po Hrvatske, 28. veljače 1945., br. 23: 1.

manastiru je pronađena arhiva sa dokumentima među kojima se nalazi korespondencija s poglavnikom Antom Pavelićem. Ovi dokumenti dokazuju da su fratri surađivali sa ustašama i Nijemcima i pokazuje sve njihovo zločinačko djelovanje u ovom kraju".[1548]

U *Slobodnoj Dalmaciji* od 20. veljače 1945. objavljen je članak „Ulicama slobodnog Mostara", u kojem je opisano da je borbama za Mostar prethodilo zauzimanje Širokog Brijega: „Široki Brijeg je pao. Onuda gdje su nekada fratri lagali i varali narod, sada su prošli naši tenkovi… Na okuci, gdje se Lištica cijepa u dva rukava, voda je izbacila leš čovjeka koji je imao vezane ruke i noge, zapušena usta. Bio je ubijen na najokrutniji način. Tako su ustaški zlotvori obračunavali s onima koji su se borili za slobodu svoga naroda".[1549]

U beogradskoj *Borbi* je dopisnik TANJUG-a kod postrojbi VIII. dalmatinskog korpusa u Hercegovini 6. ožujka 1945. objavio članak „Dokumenti o zločinačkom radu fratara iz Širokog Brijega", u kojem je glavna teza da su hercegovački fratri surađivali sa ustašama. U članku se navodi kako je OZN-a sakupila podrobnije podatke o djelovanju hercegovačkih franjevaca i suradnji sa Nijemcima i ustašama, naročito prilikom posljednjeg upada u zapadnu Hercegovinu. „Prilikom jedne svečanosti koja je održana 10. listopada 1944. u župnom dvoru u selu Kolubuku srez Ljubuški, gdje je bilo prisutno desetak fratara i biskup iz Mostara, govorilo se o strašnom pokolju, koji su tada ustaše izvršili nad hrvatskim seljacima iz ovog kraja. Neki franjevci su protestirali protiv toga zločina ustaša, a fra Kožul je opravdavao taj pokolj hrvatskih seljaka kod Grahovog Vrela i rekao je: Ustaše znaju šta rade, imaju pravo. Prema svim podacima koji su prikupljeni fratri u zapadnoj Hercegovini bili su u velikom broju angažirani i u neposrednom kontaktu sa neprijateljem. Tvrđeno je da su bili aktivni suradnici ustaša, mnogi su bili i naoružani za borbu, pa su sudjelovali u borbama".[1550]

U listu *IX. udarna divizija* objavljen je početkom ožujka 1945. članak „Takmičenje" autora Izidora Alkalaja, pripadnika 3. dalmatinske brigade. U članku se navodi kako je takmičenje davno počelo i da je kod partizana u danima odmora takmičenje najizraženije: „Mi smo se takmičili i kod Širokog Brijega, kada smo prvi ušli u Lišticu, kada smo pobili preko

---

[1548] „Kako je zadobijena pobeda nad ustaško-fratarskom tvrđavom. Tenkovi NOB, pod zaštitom veštačke magle, u saradnji sa svima rodovima oružja, oslobodili su Široki Brijeg", *Politika,* (Beograd), 16. II. 1945., br. 11092., 3.

[1549] R. B., „Ulicama slobodnog Mostara", *Slobodna Dalmacija, Glasilo jedinstvenog Narodno-oslobodilačkog fronta Dalmacije* (Split), 20. veljače 1945., god. III., br. 121.

[1550] „Dokumenti o zločinačkom radu fratara iz Širokog Brijega", *Borba, glasilo komunističke partije Jugoslavije*, (Beograd), 6. ožujka 1945., br. 56., 4. Članak je prenesen u hercegovačkoj *Slobod*i, Još o svećenicima ustašama", *Sloboda, list oblasnog narodnooslobilačkog fronta za Hercegovinu*, (Trebinje), 4. travnja 1945., 2. BIH – PVPMŠB – TANJUG za Hrvatsku, Unutrašnja izvještajna služba, „Kako su hercegovački fratri surađivali sa ustašama prilikom posljednje njihove akcije od 4. travnja 1945." Partizanski tisak, RV Hp – 40 – 19, latinica, 2.

130 neprijateljskih gadova, a zarobili 167 fašističkih pasa i domaćih izroda“.[1551] U članku „Gospa od Širokog Brijega“ pripadnik 3. dalmatinske brigade Slavko Žulj navodi kako je s jednim partizanom nakon zauzimanja Širokog Brijega sreo dvojicu staraca. Na upit partizana što misle o njima navodno je jedan širokobriješki starac rekao; „Pričali su nam, da ćete vi sve poklati, sve odnijeti, i da ti pravo reknemo, druže, bojao sam se vašega dolaska“. U daljnjem tekstu članka navodno je drugi starac navodno rekao: „A fra Ante je govorio, kad su onomad počeli vaši topovi tući, da će gospa sveta obraniti Široki Brijeg od partizanskih pasa.“ U zaključnom dijelu članka navodno je prvi starac rekao: „Nego drugovi, ima još ludoga svijeta. Vi morate nama sve potanko dokazati. Eto, vidiš, jutros mi govori jedna luda baba da se ukazala gospa od Širokog Brijega i da je rekla da će partizana nestati za koji dan.“ Žulj zaključuje kako su se svi veselo nasmijali.[1552]

U glasilu NDH, zagrebačkom *Hrvatskom narodu,* je nasuprot komunističkim tiskovinama 16. ožujka 1945. objavljen članak „Komunistička zvjerstva nad Hrvatima Hercegovine“. [1553] U njemu se navodi da su brojni hercegovački franjevci ubijeni od velikosrpskog komunističkog divljanja u veljači 1945. godine. Između ostalog, potonji su uništili nekoliko hrvatskih prosvjetnih ustanova i katoličkih crkava, a Beograd je želio opravdati pokolje hajkom protiv hercegovačkih franjevaca. Isti je dan taj članak prenio zagrebački dnevnik *Nova Hrvatska* naslovivši ga „Komunistička zvjerstva u Hercegovini“.[1554]

U zagrebačkim *Novinama* u je u travnju 1945. objavljen članak fra Radoslava Glavaša “Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu” i pročitan na zagrebačkom radiju.[1555] Glavaš u članku ističe kako je komunističko-boljševička promidžba objavila neistine o franjevcima o NDH, a napose o širokobriješkim franjevcima. U daljnjem tekstu navodi kako među komunističkim ubojicama franjevaca nije bilo Hrvata niti hrvatskih rodoljuba: „Ubiše ih u ime Moskve, za volju komunističke internacionale. Njih ubiše bez ikakva suda i istrage, a druge na temelju nekakvih osuda, koje nisu izrečene od hrvatskih državnih sudova.“[1556] U

[1551] Izidor Alkalaj, „Takmičenje“, *IX. udarna divizija* (Split), ožujak 1945., br. 4, 8-9.
[1552] Slavko Žulj, „Gospa od Širokog Brijega“, *IX. udarna divizija*, Split, ožujak 1945., br. 4: 11-12.
[1553] „Komunistička zvjerstva nad Hrvatima Hercegovine“, *Hrvatski narod. Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta*, (Zagreb), 16. III. 1945., br, 1286., 1 i 4.
[1554] „Komunistička zvjerstva u Hercegovini“, *Nova Hrvatska*, (Zagreb), 16. III. 1945., br. 63., 2.
[1555] Fra Radoslav Glavaš, „Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu“, *Novine* (Zagreb), 5 (1945), travanj 1945., br. 180., Fra Radoslav Glavaš, „Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu“, u: *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva "Fra Leo Petrović i 65 subraće"* 1 (2009), br. 1: 41-42., Fra Robert Jolić, „Fra Radoslav Glavaš (1909.-1945.)“, u: *Hercegovina franciscana, časopis za duhovno i povijesno naslijeđe* IV(2008). br. 4: 235-237. i T. Jonjić, „Pokolj širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“, 488-489.
[1556] Fra R. Glavaš, „Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu“, 41.

završnom djelu članka Glavaš ističe: „kod pokolja nevinih širokobrijeških franjevaca svoj udjel imali Angloamerikanci, poglavito Britanci, koji su politički pomagali jugoslavenske komuniste partizane protiv NDH. Zlodjela savezničkih pomagača ostat će trajan dokument protivničke zaslijepljenosti i mržnje prema malom hrvatskom narodu, kojemu se na nečuven način pokušava oduzeti sloboda i država, uništavaju kulturna dobra i ubijaju duhovni predstavnici. Možda će i razoreni Široki Brijeg biti predmet angloameričke 'darežljive ljubavi' u osnovi poslijeratne tobožnje obnove Europe, ali ne znamo, na koji će način reparirati krvave žrtve: kako će oživjeti kosti franjevačkih lešina pod ruševinama Gimnazije na Širokom Brijegu.“[1557]

Često se u jugoslavenskoj historiografiji i publicistici ponavljala optužba kako su širokobriješki franjevci u vrijeme borbi za Široki Brijeg pucali iz zvonika samostanske crkve prema partizanima.[1558] Navodno je u svrhu opravdanja pokolja širokobrijeških franjevaca na Širokom Brijegu izrađen i montirani film u kojem partizani preobučeni u fratarske habite pucaju iz oružja i pogibaju.[1559] Biskup Petar Čule u dopisu upućenom uredništvu *Slobode* iz Trebinja 12. travnja 1945. ističe kako je upoznat s karikaturom objavljenoj u beogradskoj *Politici* u na kojoj su širokobriješki franjevci prikazani kako iz strojnice pucaju na pripadnike NOVJ: „Ja tu stvar ne smatram samo nevjerojatnom, nego u sebi naprosto nemogućom“. Koja bi naime vojska oduzela mitraljez iz ruku izvježbanih vojnika pa ga dala u ruke jednom baratanju s tim oružjem skroz nevještom fratru!? I da su ti ljudi zbilja pucali, zar bi onda dopustili miran ulazak vojske??? Zar se oni nebi za vremena sklanjali na sigurnije mjesto. Ne mogu naime pretpostaviti, da kao ljudi zdrave pameti nebi oni bili svjesni svoga čina i da otale ne bi povukli najprirodniju konsekvenciju, naime da bježe pred vojskom, na koju su prema pretspostavci pucali. Njihovo dakle mirno ostojanje i čekanje na njihovim svećeničkim mjestima, to je za mene najbolji argument, da oni zbilja nisu pucali niti iz mitraljeza niti iz kojeg drugog oružja… Volio bih da sam mogao i nadalje zadržati šutnju i u toj šutnji utopiti svu bol nad gubitkom od pedeset svećenika, jednom polovicom svega hic et nunc raspoloživog ne samo pastoralnog nego i samostanskog klera. Meni je žao što se te svećenike nije izvelo pred javni narodni sud, nego su neki pojedinci na svoju ruku samoslavno postupali,

---

[1557] *Isto*, 42.
[1558] „Još o svećenicima ustašama“, *Sloboda, list oblasnog narodnooslobilačkog fronta za Hercegovinu* (Trebinje), 4. travnja 1945., 2.
[1559] L. Kordić, *Mučeništvo Crkve u Hrvatskoj*, 42.

kako to najbolje pokazuje pogibija inženjera Hribara u selu Uzarićima, koji je bio ubijen na prostu sumnju, da bi se u njemu mogao kriti jedan presvučeni širokobriješki fratar.“[1560]

Iskazi, odnosno naknadna sjećanja svjedoka spominju da su partizani navodno zapovjedili svojim podređenim vojnicima oblačenje u fratarske habite. Riječ je o konstrukciji prema kojoj su se partizani preobučeni u fratre sa strojnicom popeli na zvonik samostanske crkve i otvarali vatru kako bi zaglušili ubojstva širokobrijeških franjevaca.[1561]

Svjedok fra Radovan Petrović navodi kako mu je fra Darinko pričao kako su u vrijeme borbi za Široki Brijeg pripadnici snaga NDH namjeravali postaviti strojničko gnijezdo na zvoniku crkve. Gvardijan samostana fra Andrija Jelčić ih je u tome spriječio zajedno s još nekoliko franjevaca . Franjevci nisu dozvolili da nešto oružja ostane u samostanu, oko samostana i zvoniku. Navodi kako je cijeli Zagreb, Križanićeva ulica, Trešnjevka, tramvaji, kino Kerempuh, bila puna plakata s karikaturama na kojima je prikazan franjevac sa puškostrojnicom na zvoniku iz kojeg puca prema partizanima, a ispod je bio natpis „udri oče Serafine!“[1562]

Napadi na katoličko svećenstvo nastavljeni su u komunističkim tiskovinama i u travnju 1945.. Tako M. Šotra u članku „Još o svećenicima ustašama“ od 4. travnja između ostalog ponavlja optužbe za navodno šurovanje svećenika s njemačkim i ustaškim vlastima, oblačenje u koljače, izdajničko držanje velikog broja popova i ističe da je priličan broj svećenika ustaša platio smrću za zločine.[1563] Takvi organizirani i ciljani napadi partijskih tiskovina poslužili su za opravdavanje pokolja hercegovačkih franjevaca i kao priprema za kasniji medijski i stvarni

---

[1560] BiH – PVPMLPŠB, pismo biskupa Petra Čule Uredništvu „Slobode“ – lista Oblasnog odbora NOF-a za Hercegovinu, Mostar, 1945., 4.

[1561] Svećenik don I. P. navodi kako mu je 1967. u Mariboru gdje je kao bogoslov bio na odsluženju vojnog roka pristupio satnik njegove pješačke satnije M. B. iz Siverića kod Drniša. Potonji mu je ispovjedio kako je početkom veljače 1945. u borbi za Široki Brijeg od nadređenih dobio „čudan i iznenadan zadatak“. Navodi kako je nedaleko od njega vidio desetak fratara, silom gonjenih prema skloništu. „U tom trenutku moj komandir mi je dao franjevački habit i obukao me u 'fratra', sav sam protrnuo misleći da će i mene ubiti. Pomogao mi je da se s puškomitraljezom popnem na zvonik i naredio mi da pucam dugim rafalima da bi tako 'zaglušio' viku, zapomaganje, plač i pucnjavu kod skloništa gdje će pobiti fratre“. Nakon što je sišao sa zvonika upitao je nadređenog čemu takva naredba. Potonji mu je odgovorio kako se treba vidjeti i znati da su fratri bili dobro naoružani, da su pružali otpor i da su tako u borbi poginuli: „Uostalom ti si mlad i ti ćeš to lako zaboraviti“. BiH – PVPMLPŠB, iskaz don I. P. od 20. ožujka 2017. Mila Hrkać u iskazu navodi kako se jedan partizan u fratarskom habitu popeo na zvonik i odozgo nastavio pucati kako bi se stvorio dojam da fratri pucaju sa njega. U daljnjem iskazu navodi kako je taj partizan koji je nosio fratarski habit i pucao sa zvonika bio iz Imotskog. Kasnije se ispovjedio pred svećenikom. Iskaz Mile (Ivanove) Hrkać rođene Ćeškić od 10. svibnja 2016. dan na Trnu (Zavoznik). Skupina autora, *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. Svjetskog rata i poraća*, 424-425.

[1562] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Radovan Petrović, 277.

[1563] „Još o svećenicima ustašama“, *Sloboda, list oblasnog narodnooslobilačkog fronta za Hercegovinu* (Trebinje), 4. travnja 1945., 2.

obračun s Katoličkom Crkvom koji je uslijedio nakon uspostave revolucionarne komunističke vlasti pod maskom Narodne fronte.

U listu *Naprijed: Organ Komunističke partije Hrvatske* stanoviti B. P. je odgovornost širokobrijeških franjevaca vidio u tome jer su navodno katolički svećenici svoje crkve i samostane pretvorili u ustaške bunkere i utvrde: „Tu su se kovali planovi o uništenju našeg naroda, odatle su kao npr. iz franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu, izlazili ne samo intelektualni začetnici zločina, nego i pravi ustaški koljači, koji danas zauzimaju visoke položaje u Pavelićevoj NDH. Poznato je, da su, jedan od zagrebačkih ustaških funkcionera Grga Ereš, pa poznati koljač u Gradiški Iljko Bukovac, zatim bivši zapovjednik logora u Gradiški Nikola Gadžić, zloglasni ustaški policijski agent Lučić i mnogi drugi zločinci bili đaci te fratarske gimnazije“.[1564]

Komunističke vlasti su naknadno žrtve etiketirale kao zločince kako bi opravdale vlastiti zločin. O tome govori i suvremeno britansko izvješće, u kojemu je bilo navedeno kako su da „bi se smirilo veliko uzbuđenje naroda zbog ovog pokolja, partizani (…) proširili glas kako su franjevci poginuli u bici, boreći se puškama i mitraljezima. Jasno je da je to besramna laž. Dovoljno je naglasiti kako su franjevci poginuli 8. veljače, više od 10 sati nakon završene bitke, i kako većina ubijenih nije bila u samostanu dok je trajala borba“.[1565]

13.13. Ubojstva franjevaca u Ljubuškom i Čitluku

U razdoblju od 10. do 12. veljače iz Oznine tamnice u Ljubuškom OZN-a je izvela fra Martina Soptu, fra Slobodana Lončara, fra Pašku Martinca i strijeljala ih na obližnjoj Tomića njivi.[1566] Prema svjedočanstvu drinovačkog župnika fra Ratimira Kordića, pripadnici OZN-e montirali su krivnju fra Slobodanu Lončaru tako da su mu iz Kamenice poslali osobu koja je tražila da njega i njegova sina upiše u zeleni kadar. Uznemiren, u narednim je danima izbjegavao svaki razgovor sa župljanima. Tih dana se fra Ratimir Kordić našao u Ljubuškom i radio je sa župljanima umjesto fra Slobodana Lončara. Kako su mnogi Drinovčani nakon

---

[1564] HR – HDA – 1377 – Zbirka periodike političkih stranaka, kut. 39., inv. br. 598., B. P., „Fašistički zločinci u svećeničkom i fratarskom ruhu“, *Naprijed – organ komunističke partije Hrvatske*, br. 101,11. travnja 1945., 2.

[1565] Spomenuto izvješće britansko je poslanstvo u Vatikanu uputilo britanskom Ministarstvu vanjskih poslova (Foreign Office) 11. svibnja 1945., a prenio ga Z. Batušić u podlistku „Stradanje katoličkih svećenika“, objavljenom u zagrebačkom tjedniku *Danas*, u broju 487 od 18. lipnja 1991.

[1566] Još uvijek je nepoznato na kojem mjestu u Ljubuškom je likvidiran fra Paško Martinac. J. Bubalo, *Apokaliptični dani*, 137-138, 147-149. i 162., BIH – PVPMLPŠB, iskaz Krunoslava Draganovića, „Stradanje Katoličke crkve u Hercegovini“, br. IIc 11, 3.

operacije Bura pobjegli u Široki Brijeg, fra Slobodanu Lončaru javila se misao da i sam u strahu od partizana potraži sklonište u Širokom Brijegu. Fra Ratimir opisuje kako je u predvečernjim satima 9. veljače u župni ured upao pripadnik OZN-e Krešo Šimić s nalogom za pretres fra Slobodanove sobe. Zajedno sa fra Ratimirom, fra Slobodan je odveden u Soviće gdje je boravio OZN-in časnik Ante Barbir.[1567] Časnici OZN-e nisu dopustili franjevcima da dođu do Barbira nego su ih optužili da se po terenu kreću bez propusnice . Fra Slobodana Lončara su pritvorili i odveli u OZN-in zatvor u Ljubuški.[1568] Fra Ratimir navodi kako je 12. veljače u Grudama sreo časnika OZN-e Marka Šoljića, kod kojeg je intervenirao za slobodu fra Slobodana Lončara. Šoljić je na to fra Ratimiru poručio: „Znaš što, fratre, da bi sačuvao glavu, ja ti savjetujem da se držiš čvrsto oltara da se ne baviš politikom, pa ni našom, i da se ni za koga ne zauzimaš. Ti nemaš četiri oka, ne znaš što se iza tvojih leđa događa“. Fra Slobodan Lončar je već prije tog razgovora ubijen od strane OZN-e u Ljubuškom.[1569]

Prema sjećanjima svjedoka fra Paško Martinac je navodno bio svjestan da ga vode na strijeljanje: „Kukaju, plaču, uzdišu, zazivaju majku, oca, žene i djecu, a fra Paško je glasno pred njima molio, govoreći da ne kukaju i da se nemaju što žaliti, jer će im vrata raja biti otvorena i za nekoliko minuta svi će biti zajedno u rajskom veselju.“[1570] Martinac je bio itekako svjestan da će ga ubiti, no unatoč tome ostao je u Ljubuškom.[1571] Gotovo u istoj situaciji bio je i fra Slobodana Lončara koji je prema vijestima koje su dolazile do njega znao, da će ga ubiti. Prema iskazu svjedoka don Vladislava Tomasa bio je tvrdoglav i nije htio otići.[1572] Fra Dominik Mandić u pismu upućenom 1. svibnja 1945. fra Predragu Kordiću u Milano navodi kako su jugoslavenski partizani komunisti ubili u Ljubuškom fra Paška Martinaca i fra Julijana Kožula. Prema dostupnim su podacima prije smrti obavili sakrament ispovijedi, a čekajući strijeljanje pjevali su crkvenu pjesmu „Tebe Boga hvalimo“ i opraštali su ubojicama.[1573] Pripadnici OZN-e i postrojbe KNOJ-a su u Čitluku između 9. i 10. veljače

---

[1567] R. Kordić, *Fratar narodni neprijatelj: doživljaji i sjećanja*, 55-57.
[1568] *Isto*, 59-60.
[1569] *Isto*, 61.
[1570] BIH – PVPMLPŠB, iskaz fra Vinka Dragićevića, Humac, 22. studenog 2009., 1-2.
[1571] BIH – PVPMLPŠB, iskaz Ive Pervan r. Martinac u Mostaru, 7. srpnja 2017., 2. Svjedokinja je iz obitelji fra Paškine, a priču je čula od svoje majke kojoj je fra Paško rekao da joj se suprug Marko neće vratiti, a da će njega ubiti.
[1572] BIH – PVPMLPŠB, iskaz don Vladislava Tomasa u Zagrebu 13. listopada 2015., 4.
[1573] Prema drugom je izvoru zapjevao pjesmu Salve Regina. BiH, AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1945., f. 11. Usp. NARA, Record group (fond) - RG 65, Records of the FBI, FBI HQ; Investigative Records; Classified Subject Files. Released Under the Nazi & Japanese War Crimes Disclosure Acts, Classification 65: Espionage, 65-30311-EBF 595 1 of 1, The Catholic church under the partisan regime of Marshall Tito“ i pismo Ivana Tomasa od 23. ožujka 1945., kutija 169.

strijeljale fra Filipa Gašpara i fra Ćirila Ivankovića.[1574] Fra Jakova Križića partizani su odveli iz župnog ureda u Čitluku i ubili 10. veljače 1945. na mjesnome groblju Podadvoru, gdje je i ukopan.[1575] Prema sjećanju fra Jakova Križića navedene franjevce je ubio Stevo Gaćeša iz Obrovca.[1576]

[1574] B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945. godine“, 321-323.
[1575] T. Jonjić, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, 466.
[1576] O. Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945.*, 35.

XIV. BORBE ZA MOSTAR

U Čitluku je neposredno pred izvođenje druge faze mostarske operacije 9. veljače održan sastanak načelnika Štaba VIII. dalmatinskog korpusa te zapovjednika 29. hercegovačke i 19. dalmatinske divizije. Na sastanku je zaključeno da se u cilju osvajanja Mostara 12. hercegovačka brigada u operativnom smislu podčini zapovjedniku 19. dalmatinske divizije te da se pojačaju napori oko likvidiranja obrambenih položaja njemačke vojske i oružanih snaga NDH u tjesnacu između Mostarskoga blata i Neretve radi napada na Mostar s južne strane Predviđeni početak operacije bio je 12. veljače, ali je zbog vremenskih neprilika počela 13. veljače.[1577] Okosnicu napada na Mostar činila je 26. dalmatinska divizija s pridodanim postrojbama 1. tenkovske brigade i 1. teške motorizirane topničke brigade VIII. dalmatinskog korpusa. Postrojbe 10. hercegovačke brigade imale su zadatak osvojiti Nevesinje, postrojbe 11. hercegovačke brigade imale su zadatak osvojiti Konjic kako bi spriječile dolazak njemačkih pojačanja iz Sarajeva prema Mostaru. Postrojbe 13. hercegovačke brigade imala su zadatak razbiti njemačku obranu na pravcu Buna – Blagaj i zatim prodrijeti lijevom obalom Neretve u Mostar. Naposljetku, 14. hercegovačka brigada dobila je zapovijed da preko Donjeg i Gornjeg Zimlja prodre u Bijelo Polje kako bi ugrozili povlačenje njemačke vojske i postrojbi NDH iz Mostara dolinom Neretve na sjever.[1578] U borbama za Mostar sudjelovala je 5. brigada 1. hrvatske divizije KNOJ-a. Njezine dvije bojne, 1. i 3., sudjelovale su u borbama za Mostar. U samom gradu djelovali su naoružani ilegalci koji su surađivali sa pripadnicima OZN-e u Mostaru i pripadnici organizacije „Mladi muslimani“ koji su boravili na području Donje Mahale.[1579]

Do poslijepodnevnih sati 14. veljače postrojbe VIII. dalmatinskog korpusa razbile su obrambene položaje postrojbi NDH i njemačke vojske oko grada Mostara. Postrojbe 26. dalmatinske divizije uz podršku oklopa su oko 13 sati ušle u grad sa zapadne i sjeverozapadne strane. Nijemci su se povlačili upravo na južnom bojištu Mostara iz pravca sela Jasenice – Varda prema Mostaru, a 12. hercegovačka brigada je pritiskala njemačke postrojbe u pravcu Rodoča s ciljem osvajanja zrakoplovnog uzletišta.[1580] Postrojbe 1., 11. i 12. dalmatinske brigade uz podršku oklopa zauzele su sve mostove na rijeci Neretvi do 15 sati poslijepodne. Veći dio 12. dalmatinske brigade je nakon prelaska preko mosta i osvajanja „Hotela Neretva“

[1577] Dragutin Grgurević, *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1964.), 189.
[1578] L. Subotić, *Kninska i mostarska operacija*, 60.
[1579] Prema nekim iskazima koji se čuvaju u Pismohrani Vicepostualture postupka mučeništva navodno su franjevce ubili upravo „Mladi muslimani“.
[1580] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182, rola br. 9, sn. 207.

uz pomoć tenkova i manjeg dijela 1. dalmatinske proleterske brigade krenuo desno prema brdu Hum (k. 436) južno od Mostara.[1581] Nakon osvajanja Huma su u južni dio grada ušle postrojbe 19. dalmatinske divizije, 6. dalmatinske brigade, 14. dalmatinske brigade i 12. hercegovačka brigada te naposljetku 29. hercegovačka divizija, njena 13. brigada.[1582] Dio postrojbi 12. hercegovačke brigade prvi je ušao u Donju Mahalu na južnoj strani Mostara.[1583]

Dostupni izvori pokazuju da je Mostar zauzet 15. veljače. U jednom izvješću iz veljače 1945. Štaba VIII. dalmatinskog korpusa Glavnom Štabu NOVJ Hrvatske zapovjednik toga korpusa Petar Drapšin napisao je sljedeće: „Danas 15. februara u 6 sati ujutro potpuno smo oslobodili oblasno središte i važni strateški centar grad Mostar. Šaljemo Vam pozdrav iz oslobođenog Mostara".[1584] Partizani su spriječili rušenje mostova preko Neretve u Mostaru, koje su Nijemci minirali kako bi usporili napredovanje partizanskih snaga. Između ostalog, probojem vanjskih obrambenih obruča Mostara domobranska se je komponenta u sastavu oružanih snage NDH raspala, a njemačkim vojnicima je prepuštena obrana Mostara.[1585] Izvještaj Štaba VIII. korpusa NOVJ od 25. veljače 1945. Vrhovnom Štabu NOV i POJ o oslobođenju Zapadne Hercegovine i Mostara navodi kako su u borbama za Mostar pripadnici NOVJ nanijeli gubitke njemačkoj vojci i postrojbama NDH u visini od 3.716 poginulih i 1.044 zarobljena vojnika. Ta je brojka uzastopno korištena jugoslavenskoj historiografiji, no novija su istraživanja pokazala da je to izvješće u kojemu su doneseni ti brojevi neautentično.[1586] Prema drugom su izvoru u borbama za Mostar oružane snage Njemačke i NDH pretrpjele gubitke od 5.778 poginulih i 1.314 zarobljenih vojnika.[1587] U ratnoj dokumentaciji VIII. dalmatinskog korpusa ističe se kako su u borbama za Mostar oružane snage Njemačke i NDH imale gubitke oko 2.000 mrtvih i 1.200 zarobljenih vojnika.[1588] Ovo izvješće čini nam se puno vjerodostojnije nego li neautentično izvješće upućeno Generalštabu JA. Partizanska vojnoobavještajna služba u jednom izvješću od sredine veljače navodi kako

---

[1581] Nikola Anić, „Dvanaesta dalmatinska divizija u mostarskoj operaciji", *Mostarska operacija – učesnici govore*, (gl. ur. Fabijan Trgo) Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, Beograd, 1986., 279.

[1582] Ante Toni Biočić, „Mostarska operacija", *Mostarska operacija – učesnici govore*, (gl. ur. Fabijan Trgo) Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, Beograd, 1986., 123.

[1583] O. Đikić, *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada*, 174.

[1584] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182, rola br. 9, sn. 207.

[1585] Nakon operacije *Bura* i nakon borbi za Široki Brijeg postrojbe NDH su pretrpjele velike gubitke u ljudstvu i vojnoj opremi te se nisu bile u stanju nositi sa NOVJ u borbi za Mostar. F. Schraml, *Hrvatsko ratište*, 106. Usp. N. Živković, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, 64.

[1586] Pitanje neautentičnosti izvješća obradio je V. Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća VIII. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji", 143-160.

[1587] N. Anić, *Antifašistička Hrvatska. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.-1945.*, 237. Neki podaci govore o 515 poginulih, 1.600 ranjenih i 330 nestalih partizana.

[1588] HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182, rola br. 9, sn. 213.

su oružane snage Njemačke i NDH iz Širokog Brijega, Nevesinja i Mostara prema Sarajevu uspjele izvući polovinu svojih snaga.[1589] Kad govorimo o vojnoj snazi, postrojbe VIII. dalmatinskog korpusa bile su jačine od oko 39.759 vojnika, dok su oružane snage Njemačke i NDH imale 15.000 vojnika. Osim nadmoćnosti snaga VIII. dalmatinskog korpusa u ljudstvu, tu je i nadmoćnost u vojnoj opremi i opskrbi.[1590] Oružane snage Njemačke i NDH su imale velike gubitke u ljudstvu. Osim što su bile lošije opskrbljene, nalazile su se i u konstantnom povlačenju. Iako su te snage znatno oslabljenje, nameće se zaključak da su partizanski obavještajci podcijenili njihovu operativnu snagu. NOVJ nije uspjela okružiti te vojne snage i uništit ih u borbama za Mostar. Strategijski gledano NOVJ nije uspio okružiti te snage odnosno presjeći komunikacijske pravce sa svojim snagama 2. dalmatinska proleterska brigada sa zapada i postrojbe 29. hercegovačke divizije s istoka nisu presjekle prometnice. Glavni razlog tome su krive procjene partizanskih obavještajaca koji su očigledno podcijenili operativnu snagu protivnika, uz to navodi se manjkavost zapovijedanja, manjkava izvježbanost postrojbi i ovladavanja ratnom tehnikom te manjkavo povezivanje raznih redova oružja i struka kroz jednu taktičku zamisao.[1591]

14.1. Događanja u Franjevačkom samostanu u Mostaru 14. veljače

Svjedok fra Zlatko Sivrić navodi kako je bio u župnom stanu u selu Gradcu, a 8. veljače povukao se zajedno sa postrojbama oružanih snaga NDH u Mostar. Sutradan u 7 sati ujutro je u franjevačkom samostanu u Mostaru razgovarao s provincijalom fra Leom Petrovićem, koji je išao služiti misu. Rekao mu je kako se priča da su franjevci na Širokom Brijegu pobijeni, na što mu je fra Leo odgovorio: „To nije istina, zašto će ih sve pobiti“?[1592] U Mostaru su 14. veljače u samostan došli liječnik Jure Grubišić sa suprugom i Đuka Spužević (Cvitan) koji je rekao da se „hrvatska vojska povlači i da će Mostar pasti. Rekao im je da oni koji žele bježati neka idu vlakom za Sarajevo pa Zagreb“. Provincijal Petrović poručio je franjevcima da ukoliko se netko osjeća krivim ili ima što protiv partizana, ili pak partizani možda imaju štogod protiv njega, neka čini što misli da je najbolje. Prema nekim se je svjedocima

[1589] Izvješće OZN-e od 21. veljače 1945. upućeno Štabu VIII. dalmatinskog korpusa. HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1182, rola br. 9, sn. 223.
[1590] Osvrt na borbe za Mostar potpukovnika Stanka Parmaća. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 27-1., kut. 526., f. 3., 1. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 281-310.
[1591] Osvrt na borbe za Mostar potpukovnika Stanka Parmaća. RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., br. Reg. 27-1., kut. 526., f. 3., 1-2. Usp. I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*…, 281-310.
[1592] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Zlatko Sivrić, 290.

gvardijan franjevačkog samostana fra Grgo Vasilj uz fra Lea Petrovića kod poglavnika Ante Pavelića zalagao da se spriječi ubijanje Srba i bacanje u jame u istočnoj Hercegovini. Prema jednom je svjedoku fra Grgo Vasilj navodno čak otišao na mjesto pokolja u istočnoj Hercegovini i zahvaljujući njegovom zalaganju zatočeni Srbi su pušteni.[1593] Fra Grgo Vasilj je ostao u samostanu, a sa postrojbama oružanih snaga NDH i civilima prema Sarajevu je otišao jedino fra Vendelin Vasilj.[1594]

U franjevački samostan u Mostaru su između 15 do 16 sati 14. veljače 1945. došli časnici VIII. dalmatinskog korpusa. Dočekao ih je fra Leo Petrović i naredio gvardijanu da donese vino i pršut. Razgovarali su o svemu, a kad su otišli franjevci su među sobom govorili kako su to fini ljudi i da je nemoguće da oni ubijaju. Provincijal Petrović još je jednom ponovio kako ne vjeruje da su franjevce na Širokom Brijegu ubile takve uljudne osobe. Provincijal je bio uvjeren da im se neće ništa dogoditi, tješio je braću da treba preživjeti danas, a da će sutra biti bolje.[1595] Slično svjedoči i časna sestra Valerija Ilić. Navodno joj je fra Leo Petrović rekao da se skloni u podrum u sklonište za fratre i civile, gdje je fra Leo svima davao odrješenje. Dok je to radio okupljenima je rekao: „Spremimo se na smrt, ako je Božja volja. I ako budemo ovdje, nemojmo se bojati ničega. Bog je s nama. Pokajte se za svoje grijehe, svi se pokajmo“.[1596] Fra Leo Petrović je tom prilikom Peri Vasilju rekao: „Pero, gubite svećenike, možda ih ne ćete imati. Samo na času smrti recite Isuse milosrdni i oprostit će ti se grijesi. Samo to reci“.[1597]

Nakon nekog je vremena u samostan došao opunomoćenik OZN-e 29. hercegovačke divizije Branko Popadić. Naredio je da svi franjevci dođu u zbornicu na popisivanje. Prema nekim su tvrdnjama 14. veljače 1945. pripadnici OZN-e napravili popis „političkih sumnjivih osoba“.[1598] Popadić je posebno popisao samostansku obitelj, a posebno sve ostale. Nazočni su bili fra Ilija Rozić i fra Mile Leko. Popadić im je rekao da će ostati u zbornici cijelu noć, na što mu je Rozić rekao kako ima starijih ljudi i da je u zbornici hladno. Nato je Popadić

[1593] BIH – PVPMLPŠB, iskaz Miljenka Vasilja u Međugorju 14. lipnja 2016., 5.
[1594] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra Srećko Granić, 347.
[1595] BiH – PVPMLPŠB, razgovor sa fra Filipom Sivrićem, 22. lipnja 1986. u Mostaru. Usp. Ante Marić, „Dr. fra Leo Petrović“, u: *Stopama pobijenih*, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva, „fra Leo Petrović i 65 subraće, (22) 2019., br. 1: 30-31.
[1596] Franjevci su se međusobno ispovijedali u skloništu a samo je jedna časna bila nazočna s njima. BiH – PVPMLPŠB, iskaz sestre Valerije Ilić u Mostaru, 6. studenog 2008., 2-5.
[1597] BIH – PVPMLPŠB, iskaz Miljenka Vasilja u Međugorju 14. lipnja 2016., 6.
[1598] Goran Jurišić, „Titov antifašizam u svjetlu britanskih dokumenata, drugi dio. Kad neće politika neka govore dokumenti“, u: *Stopama pobijenih*, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva, „fra Leo Petrović i 65 subraće, (10), 2013., br. 1: 31,

odvratio da im ne može biti hladno u toj toploj sobi jer su se oni morali lediti po planinama dok su oslobađali mostarske franjevce. Otišao je do nadređenih u OZN-i dok su franjevci i podređeni u OZN-i čekali.[1599]

Po Popadićevu povratku počelo je ispitivanje franjevaca. Prvi je na redu bio fra Leo Petrović kojega je OZN-a optužila da snosi odgovornost jer je pustio zlikovce da pobjegnu, a fra Grgu Vasilja optužili su da je bio povezan s Crnom legijom. Ispitivali su i fra Zlatka Sivrića, ali su ga pustili.[1600] U zbornici su ostali fra Leo Petrović, fra Grgo Vasilj, fra Jozo Bencun, fra Rafo Prusina, fra Bernardin Smoljan, fra Kažimir Bebek i fra Nenad Pehar.[1601] Provincijal je zamolio tajnika fra Bonicija da iz njegova ureda donese pismo preporuke Cvitana Spuževića za fratre, no fraBonicije nije pronašao tu preporuku u fra Leovoj sobi. [1602] Međutim su tom istom preporukom spašeni fra Zlatko Sivrić i fra Darinko Brkić.[1603]

14.2. Ubojstva mostarskih franjevaca

Prema nekim je sjećanjima ubojstvo sedmorice mostarskih franjevaca navodno izvršio mostarski kovač Muja Đikić.[1604] Zbog nedostatka izvora ne možemo sa sigurnošću utvrditi tko je zapovjedio ubojstvo mostarskih franjevaca niti tko je tu zapovijed izvršio. Moguće je da je plan za ubojstvo hercegovačkih franjevaca izrađen u jesen 1944. godine, a uredu OZN-e dostavljen popis franjevaca koji su odbili surađivati sa komunističkom vlasti. Svjedoci navode kako su partizani u večernjim satima 14. veljače fratre vodili svezane od franjevačkog samostana prema Donjoj Mahali, gdje su ih ubili i bacili u Neretvu.[1605] Od fratarskih su habita pojedine muslimanke krojile dimije i suknje, a djeci hlačice.[1606]

[1599] BIH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Zlatko Sivrić, 291.
[1600] BIH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Zlatko Sivrić, 292.
[1601] Fra G. Ivančić, „Partizani i franjevački samostan u Mostaru 1945.“, 11-12. Usp. Tomo Vukšić, „Komesar Čedo Kapor nije dao pokopati franjevce“ u: Večernji list, srijeda 12. veljače 2014., 30.
[1602] BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, iskaz fra Srećka Granića, 348. Usp. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Tomo Zubac, 312.
[1603] BIH – PVPMLPŠB, razgovor sa fra Filipom Sivrićem, 22. lipnja 1986. u Mostaru. A. Marić, „Dr. fra Leo Petrović“, 30-31.
[1604] P. Knezović, „Leo Petrović 1883.-1945.“, 110.
[1605] Svjedok Pavo Kujundžić je pričao da su fratre doveli do Čekrka, skidali su im habite, a Pavo se sakrio pet metara od njih BiH – PVPMLPŠB, iskaz Ivana Lavrića u Mostaru, 18. veljače 2014., 12-15. Zanimljivo je istaći usporedbu da su partizani u vrijeme Osmanlija spalili franjevačke samostane u Mostaru, Ljubuškome i Konjicu,

Prema jednom dokumentu sačuvanom u Mandićevoj ostavštini mostarske su franjevce ubili komunisti muslimani.[1607] Postoji mogućnost da je riječ o pripadnicima „Mladih muslimana“ u Donjoj Mahali.[1608] Pripadnici oružane skupine iz Donje Mahale vršili su značajne zadatke prilikom napada partizana na Mostar 14. veljače 1945.[1609] Pripreme za osvajanje Mostara počeli su desetak dana ranije u Donjoj Mahali, gdje je djelovala vojna postrojba na Ogradi.[1610] Sudjelovali su u zarobljavanjima i pokoljima pripadnika oružanih snaga Njemačke i NDH koji su se povlačili iz Jasenice. Često su partijski aktivisti i istaknuti vođe NOP-a angažirali pojedine muslimane za izvršenje raznih posebnih zadataka.[1611]

Dugo se vremena smatralo kako je vod bio sastavljen od mostarskih skojevaca, tj. pripadnika ilegalnog partizanskog pokreta. Sjećanja očevidaca navode kako je riječ o pripadnicima organizacije Mladi muslimani. To udruženje osnovano je u ožujku 1941. u Sarajevu. Uz vodeću podružnicu u Sarajevu imalo je od proljeća 1942. svoje podružnice u Mostaru, Prijedoru, Travniku, Zenici, Sanskom Mostu, Gradačcu, Gračanici itd. U Mostaru je jedan od osnivača udruženja Mladi muslimani u proljeće 1942. bio Muhamed Šiširak , i to u vrijeme dok je obavljao dužnost infiltriranog obavještajca Ustaške nadzorne službe. Bio je i kontraobavještajac, odnosno radio je i za organizaciju „Mladi muslimani“. Šiširak nije surađivao sa ustašama niti s partizanima osim onoliko koliko mu je trebalo da prikrije svoj identitet. Promjenom ratne sreće u jesen 1944. muslimansko političko vodstvo u BiH nalaže

---

a franjevce u Mostaru i Konjicu bacili s mosta u Neretvu. O. Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945.*, 34., B. Matković, „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine“, 324.

[1606] BiH – PVPMLPŠB, iskaz Bojke Šunjić u Mostaru (Rodoč), 29. ožujka 2016., 5., BiH – PVPMLPŠB, iskaz Andrije Šaravanje u Čitluku, 10. travnja 2014., 3. i BiH – PVPMLPŠB, iskaz Ivana Lavrića u Mostaru, 18. veljače 2014., 16-17.

[1607] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 2, mapa 3, f. 237.

[1608] Većina muslimanskih političara u Bosni i Hercegovini, kompromitirana zbog suradnje s nacističkom Njemačkom i NDH, uklonjeni su s političke scene. Napredovali su samo oni muslimani koji su bili pristaše KPJ. Kako komunistički revolucionarni ateizam nije tolerirao javno pokazivanje vjere na udaru se našla i islamska zajednica, ali i udruženje Mladi muslimani od jeseni 1945. kada je uhićen jedan od njihovih vođa Alija Izetbegović. U sarajevskom procesu u kolovozu 1949. KPJ je osudila mnoge pripadnike tog udruženja na zatvorske kazne a one u samom vHRu na smrtne kazne. N. K. Kolanović, „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, 930. Usp. I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 129.

[1609] Donja Mahala nosila je naziv „Mala Moskva“, u njoj su se krili komunistički ilegalci poslije kapitulacije stare Jugoslavije. Između ostalog Donja mahala je imala i organiziranu vojnu postrojbu jačine voda. Zapovjednik satnije je bio Ludvig Luče Kujundžić, komesar Mehmed Đukić, a komandanti vodova, koji su bili organizirani po rejonima, bili su: u prvom redu Husnija Balić, u drugom, Mihad Hadžiosmanović, u trećem Dževad Spahić, i u četvrtom rejonu Šefika Mišić. BiH – AHNŽ, Memoarska građa ilegalnog NOP-a u Mostaru 1941.-1945., nesređena građa, svjedočenje Remzije Duranovića, kutija 1., R II/72, str. 53., Muhamed Kreso i drugi, „Crvena Donja mahala“, u: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941-1945, I. dio*, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, (gl.urednik Refik Hamzić), Mostar, 1991., 36-37.

[1610] M. Kreso i drugi, „Crvena Donja mahala“,41.

[1611] *Isto*, 43.

promjenu političkog smjera i masovno pristupanje partizanskom pokretu.[1612] Društveno utjecajni muslimani u Hercegovini izražavali su mržnju prema Hrvatima, poglavito u Mostaru, Blagaju, Čapljini i Stocu.[1613] „Mladi muslimani“ nastavili su u poraću ilegalno djelovati u Zagrebu, Sarajevu i Mostaru.[1614]

14.3. Motiv ubojstva mostarskih franjevaca

Izvori ukazuju na to da su partizani počinili svoje zločine protiv franjevaca na dva načina. Razlikuju se naime zločini počinjeni nad hercegovačkim franjevcima u Ljubuškom i Širokom Brijegu od onih počinjenih nad mostarskim franjevcima. Promatrano s vojnog gledišta, Tito je izravno rukovodio snagama VIII. dalmatinskog korpusa u mostarskoj operaciji u veljači 1945. godine. Kad je riječ o borbama za Široki Brijeg glavni pravac napada vodio se na prostoru franjevačkog kompleksa, samostanske crkve i gimnazije. Na tom pravcu glavnu okosnicu napada imala je 11. dalmatinska brigada. Njen zapovjednik Ivan Guvo bio je komunist hrvatske nacionalnosti, kao i veći broj njenih pripadnika. Na operativnom području te brigade zločini nad širokobriješkim franjevcima počinjeni su prema naređenju OZN-e.[1615]

Pojavljuju se teze kako su se mostarski franjevci na čelu s provincijalom Petrovićem mogli spasiti da je na vrijeme nađena propusnica Cvitana Spuževića. Riječ je o ciljanim konstrukcijama zbog toga što su ondašnji visoki partijski dužnosnici Avdo Humo[1616] i član Oblasnog Komiteta KPJ za Hercegovinu Vaso Miskin Crni bili zainteresirani za sigurnost fra Lea Petrovića. Vaso Miskin Crni nekoliko je puta od 1943. do 1945. slao svoje ljude kako bi izvukli fra Lea Petrovića iz franjevačkog samostana u Mostaru.[1617] Prije dolaska partizana obitelj Marinka Knezovića iz Mostara pokušala skloniti fra Lea Petrovića na sigurno, no on na

---

[1612] I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 103-105. Usp. BiH – PVPMLP, M. p., svjedočenje u Mostaru, 31. ožujka 2009., 68. Usp. Nada Kisić Kolanović, „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, u: *Časopis za suvremenu povijest* 36, 2014., br. 3., 925-929.
[1613] I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, 106-108.
[1614] N. K. Kolanović, „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, 929.
[1615] D. Šimić, „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika? (III.), 20-21, 23.
[1616] Između ostalog u razdoblju od 1945. do 1948. obavljao je dužnost organizacijskog sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH.
[1617] Š. Kajtaz „Uhapšen sam marta 1942. godine“, 2-3.

to nije pristao jer se nije želio odvajati od ostalih fratara.[1618] Kad su partizani upali u samostan u kasnim poslijepodnevnim satima 14. veljače Marinka Knezovića nije bilo u samostanu.[1619]

Zbog niza okolnosti je fra Leo Petrović ostao u franjevačkom samostanu, pa čak i kad su mu fratri govorili da treba bježati od partizana. Smatrao je naime da mu oni neće nauditi . Unatoč zaštiti visokih partijskih dužnosnika Avde Hume i Vase Miskina Crnog mostarski franjevci na čelu s fra Leom Petrovićem nisu izbjegli pokolj. Koliko je bio stvarni utjecaj potpredsjednika Oblasnog odbora Cvitana Spuževića dovoljno govori podatak da od predsjednika Oblasnog odbora Čede Kapora u Mostaru nije mogao ništa saznati o ubojstvu fra Lea Petrovića, a kamo li dobiti njegove posmrtne ostatke koje je također tražio od Kapora.[1620] Radovan Papić ističe kako je Cvitan bio ožalošćen poslije oslobođenja Mostara zbog stradanja franjevaca u Širokom Brijegu i Mostaru.[1621] Nedugo kasnije predložen je za ministra građevinarstva prve poslijeratne vlade u Bosni i Hercegovini. Na prvim poslijeratnim izborima pobijedio ga je kandidat Ante Tuna Ramljak u Širokom Brijegu i Posušju.[1622] U Zapovjedništvo NOVJ u Mostaru u Cerinici otišli su fra Gaudencije Ivančić i fra Pavo Dragićević. Pritom su u razgovoru s jednim satnikom NOVJ istaknuli kako su im subraća odvedena i ne znaju što je s njima. Na to je fra Pavo izdiktirao imena i prezimena odvedenih i zamolio satnika za povratnu informaciju o sedmorici odvedenih. Ovaj im je odgovorio kako će javiti kad sazna. Preživjeli mostarski franjevci nikad nisu saznali povratnu vijest o pobijenoj subraći od strane nove komunističke vlasti u Mostaru.[1623]

Postavlja se pitanje zašto su pobijeni mostarski franjevci na čelu s provincijalom Petrovićem? Ivica Šarac smatra da je motiv ubojstva fra Lea Petrovića bio u tome što je kao provincijal zastupao instituciju koja je označena kao smetnja i prijetnja novoj vlasti u Hercegovini. Nadalje smatra da je po istom ključu ubijen fra Grgo Vasilj, koji je kao gvardijan predstavljao instituciju mostarskog samostana. Šarac smatra kako je petero franjevaca ubijeno

---

[1618] Pristaša jugoslavenskog partizanskog pokreta Marinko Knezović je na poziv provincijala radio u franjevačkom samostanu kao majstor. Posao mu se sastojao od stavljanja prozora koji su bili popucali i izbijeni od bombardiranja.

[1619] BiH – PVPMLPŠB, razgovor sa fra Filipom Sivrićem, 22. lipnja 1986. u Mostaru. A. Marić, „Dr. fra Leo Petrović“, 31.

[1620] P. Knezović, „Leo Petrović 1883.-1945.“…, 108-109.

[1621] Drugi izvor potvrđuje činjenicu kako je Cvitan Spužević rekao da je u zapadnoj Hercegovini učinjeno što nije trebalo. Svjedok navodi kako je doktor Praštalo u Sarajevu rekao da su „požalili što su fra Lea ubili“. BiH – PVPMLPŠB, svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., br. A-111, fra Tomo Zubac, 311-312.

[1622] Radovan Papić, *Hercegovina u Revoluciji, sjećanja, analize, dokumenti* (Sarajevo: NIŠRO „Oslobođenje“, OOUR Izdavačka djelatnost, 1985.), 199-200.

[1623] BiH – PVPMLPŠB, iskaz fra G. I., 13. veljače 1986. u Mostaru. Usp. A. Marić, „Dr. fra Leo Petrović“, 33-35.

jer su izbjegli pred partizanima. Prema njemu to je predstavljao težak crimen koji se kažnjavao smrću. Po tom su obrascu ubijeni franjevci u Izbičnu i Mostarskom Gracu, iz razloga jer nisu ostali na svojim župama.[1624] Ta teza ipak ima nekoliko nedostataka. Bez obzira gdje izbjegli, u Izbično ili Mostarski Gradac, oni bi u svakom mogućem scenariju vrlo vjerojatno bili pobijeni, jer su još u jesen 1944. označeni metama za likvidaciju. Uostalom, dvanaestorica pobijenih franjevaca su ostala na Širokom Brijegu i unatoč tome su okrutno pogubljeni. Slučaj fra Zlatka Sivrića i fra Darinka Brkića izaziva niz pitanja. Sivirć je jedan od onih franjevaca koji je pobjegao pred partizanima iz Mostarskog Graca u franjevački samostan, pa bi prema prethodno navedenom okviru smaknuća on također trebao biti ubijen. Dakle, ta logika ne stoji. Smatram da je ključ u propusnici koju im je isposlovao jedan od opunomoćenika OZN-e. Postavlja se pitanje zbog čega je propusnica uručena isključivo fra Sivriću i fra Brkiću, kako nije došla do provincijala fra Lea i je li zbilja riječ o nesretnom slučaju gdje se ta propusnica izgubila…? Na mnoga pitanja zasad je nemoguće dati odgovor, no Ivica Šarac uočio je ključnu stvar, a to je metoda diferencijacije prema kojoj su komunističke vlasti vrbovale katoličke svećenike voljne surađivati s novim poretkom.[1625] Ne postoje dokazi prema kojima možemo zaključiti da je fra Zlatko Sivrić bio pristaša KPJ prije14. veljače 1945., no činjenica je da je postao pristaša nove komunističke vlasti nakon završetka rata.[1626]

Fra Leo Petrović je bio simpatizer HSS-a, stranke oporbene ustaškom režimu. Shodno tome je bio ideološki protivnik nacionalsocijalizma i talijanskog fašizma. Kao i većina katoličkih svećenika, bio je protiv boljševizma, odnosno bezbožnog komunističkog ateizma. Uspostavom komunističke vlasti u Dalmaciji i Hercegovini u razdoblju od rujna do studenog 1944. godine komunističke su vlasti započele obračun s potencijalnim političkim protivnicima. Osim katoličkih svećenika, intelektualaca, imućnih građana i seljaka na udaru su se našli pristaše HSS koji su na prostoru Dalmacije često surađivali s katoličkim svećenstvom.[1627]

Osim HSS-a kao političkog protivnika, stranke koja je imala najviše biračkog tijela u hrvatskom narodu, ideološki protivnik KPJ bila je i Katolička crkva. Osim što je bio katolički svećenik, provincijal i intelektualac, fra Leo Petrović je bio i ugledni pristaša HSS-a u

---

[1624] I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije…*, 327-328.
[1625] *Isto*, 280-330.
[1626] Ivica Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, u: *Časopis za suvremenu povijest* 42(2010), br. 3: 658.
[1627] *Zločin i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e*…, 249-259, 280, 320-325, 370-376 i 422-469. R. Papić, *Hercegovina u Revoluciji*, 199-200.

Hercegovini,. Kroz cijelo vrijeme rata je od ustaškog progona spašavao pristaše HSS-a u Hercegovini, kao i nedužno pravoslavno stanovništvo i Židove u Mostaru. Posljednja ali ne manje važna činjenica je njegov utjecaj među komunistima. Zaslužan je za spašavanje mnogih komunističkih ilegalaca u Hercegovini. Najpoznatiji primjer takve vrste pomoći je bilo spašavanje Olge Humo. Pretpostavljam kako je fra Leo Petrović ubijen iz mržnje prema vjeri, ali isto tako i pod pretpostavkom da bi bio prijetnja uspostavi totalitarne komunističke vlasti u Hercegovini. To objašnjava činjenicu da ga nisu mogli zaštititi nikakvi visoki dužnosnici KPJ za Bosnu Hercegovinu, niti visokorangirani časnici OZN-e. Kako bi opravdali zločin, komunističke su vlasti protiv fra Lea Petrovića podignule optužnicu. Da apsurd bude veći optužnicu je 7. svibnja 1946. podigao Okružni sud u Mostaru, godinu i tri mjeseca nakon fra Leova ubojstva.[1628] Smatram da je fra Leo Petrović za vrijeme rata bio izraziti protivnik ustaškog režima, no ne treba smetnuti s uma da je Petrović kao i mnogi članovi Provincije bio na crti hrvatske državnosti,. Ostali pobijeni mostarski franjevci ubijeni su iz nekoliko motiva: iz mržnje prema vjeri, zbog zastupanja hrvatske državnosti i posljednji motiv je taj da su bili provincijalovi odani svećenici, poslušni svom duhovnom pastiru i geslu franjevačkog reda „Pax et bonum“. Smatram da su pobijeni hercegovački franjevci ubijeni iz mržnje prema vjeri, ali i zbog toga što su bili nekompromitirani pristaše demokracije zapadnog tipa koji su rješenje vidjeli u utemeljenju hrvatske nacionalne države. Shodno tome su kao vodeći intelektualci u Hercegovini bili ideološka prijetnja KPJ za uspostavu novog društvenog poretka, odnosno potencijalni neprijatelji.

[1628] Upisnik Ko: 56/45., red. br.: Ko 196/46., Optužnicu podnio: Javni tužilac, K: 1788/45. Vidi: „Sudski spisi protiv crkvenih osoba nakon Drugog svjetskog rata I. dio“, https://www.cnak.ba/kolumne/uciteljica-zivota/sudski-spisi-crkvenih-osoba-nakon-drugoga-svjetskog-rata-prvi-dio/, 13. II. 2019.

XV. UBOJSTVA HERCEGOVAČKIH FRANJEVACA NA BLEIBURGU I KRIŽNOM PUTU

General pukovnik Alexander Löhr, zapovjednik njemačkih vojnih postrojbi na području NDH kao i oružanih snaga NDH, u noći 7./8 svibnja je predao zapovjedništvo oružanih snaga NDH poglavniku Anti Paveliću. Potonji je izdao zapovijed da se povlačenje postrojbi NDH nastavi u pravcu Koruške, te da se vojska preda s oružjem Britancima, a nikako partizanima.[1629] Iz cijelog teritorija NDH organizirano se povlačila vojska i civili u Zagreb koji se često opisuje kao "prava košnica ljudstva, kao da se cijela Hrvatska u njega slegla".[1630] Posljednje vojne postrojbe NDH, II. zbor pod vodstvom generala Vjekoslava Luburića, Zagreb su napustile 8. svibnja kada u grad ulaze prve partizanske postrojbe I. i II. Jugoslavenske armije. Sutradan 9. svibnja postrojbe X. zagrebačkog korpusa JA su ušle u Zagreb.[1631] Konačan slom Nezavisne Države Hrvatske obuhvaća politički i vojnički slom. Politički slom započinje kada njezino političko vodstvo napušta državni teritorij i kada prestaju raditi državne i političke institucije. Vojnički slom jest predaja oružanih snaga NDH na Blajburškom polju bez zapovjednika poglavnika Ante Pavelića koji, zajedno s odanim ljudstvom se, predao Saveznicima američke okupacijske zone. Isti je ostavio vojsku na nemilost partizanima.[1632]

Nakon pregovora 15. svibnja 1945. oružane snage NDH kao i ostale poražene grupacije, srpskih i crnogorskih četničkih skupina, postrojba slovenskog domobranstva na strani Trećeg Reicha i civila u zbjegu su izručene od Britanaca partizanima. Prva izručenja započela su već 10. svibnja na području Weldena, a već 16. svibnja započela su masovna izručenja među kojima su izručeni pripadnici Pavelićeve straže i civili, a izručenja su se nastavila idućih dana

---

[1629] M. G. Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945*., 40-50., Vladimir Geiger, „Osvrt na važniju literaturu o Bleiburgu 1945"., u: *Časopis za suvremenu povijest*, 35 (2003), br. 1: 189-216., Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 42 (2010), br. 3: 693-722., Martina Grahek Ravančić, „Izručenja zarobljenika s bleiburškog polja i okolice u svibnju 1945.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 39 (2007), br. 3: 531-550., Martina Grahek Ravančić, „Bleiburg i križni put – Na putu povratka kroz Podravinu", u: *Podravina*, 7 (2008), br. 13: 146-166., Martina Grahek Ravančić, „Na Križnom putu kroz Slavoniju", u: *Scrinia Slavonica* 8 (2008), br. 1: 301-316., Martina Grahek Ravančić, „Razmišljanja o broju pogubljenih i stradalih na Bleiburgu i križnom putu, *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (2008), br. 3: 851-868., Vladimir Geiger, *Josip Broz Tito i ratni zločini: Bleiburg – Folksdojčeri* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.), 9-29., 51-77., 79-149 i Božo Vukušić, *Čuvari Bleiburške uspomene. Počasni Bleiburški vod 1952.-2017*. (Zagreb: Hrvatski križni put, 2017.), 13-30.

[1630] V. Geiger, *Josip Broz Tito i ratni zločini*, 9-13. i M. G. Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945*., 42. Usp. Z. Dizdar, „Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)", 133.

[1631] V. Geiger, *Josip Broz Tito i ratni zločini*, 13-20., M. G. Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945*., 51-60. Usp. S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima*, 658-660.

[1632] M. G. Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945*., 95-96.

sve do 25. svibnja gdje su zarobljenici odlazili prema jugoslavenskoj granici. U istom smjeru krenuo je 19. svibnja i veći broj izbjeglica iz logora Grafensteina. Posljednji, oko 11 sati 21. svibnja, krenuli su svećenici i bogoslovi.[1633]

Zbog partizanskih osvajanja većeg dijela teritorija NDH poglavnik Pavelić je Odredbom br. 929-taj-II-1944 od 2. studenog 1944. naredio isplatu beriva državnim službenicima i umirovljenicima u slučaju ratne nužde ili opasnosti. „Ovlašćuju se veliki župani odnosno njihovi zamjenici, koji stoje na čelu velikih župa, da mogu u slučaju izvanredne ratne nužde ili opasnosti, a svakako u slučaju prisilnog pražnjenja (evakuacije) pojedinih mjesta ili krajeva na području povjerenim im velikih župa prema vlastitoj ocjeni narediti isplatu beriva za najviše tri mjeseca unaprijed svim državnim službenicima i umirovljenicima sa službom, odnosno sa stalnim boravkom u tim mjestima odnosno krajevima, bez obzira, da li se evakuiraju ili ostaju na svojim mjestima".[1634] Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje odaslao je odredbu 1. prosinca 1944. i biskupijskom ordinarijatu u Mostaru.[1635] Jedna je skupina hercegovačkih franjevaca početkom veljače 1945. izbjegla iz Hercegovine zbog partizanskih osvajanja. Prema podacima navedenog ministarstva isplaćena su beriva unaprijed za razdoblje od ožujka do lipnja svećenicima izbjeglicama iz Hercegovine: fra Vendelinu Vasilju,[1636] fra Ivi Sivriću 100.000 kuna,[1637] fra Smiljanu Zvonaru 150.000 kuna,[1638] fra Slavku Luburiću 250.000 kuna,[1639] fra Anđelku Nuiću 100.000 kuna,[1640] fra Bruni Raspudiću 300.000 kuna,[1641] fra Vojislavu Mikuliću 380.000 kuna,[1642] fra Branimiru Šušku 400.000,[1643] fra Emilu Stipiću 450.000,[1644] fra Pavlu Radošu 100.000.[1645] Ministarstvo je također isplatilo beriva dijecezanskom svećenstvu mostarsko-duvanjske biskupije i to: don

---

[1633] V. Geiger, *Josip Broz Tito i ratni zločini*, 13-22. M. G. Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945*., 114. i 174-179., Z. Dizdar, „Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)", 137-150. i S. Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima*, 660-666.
[1634] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 929-taj-II-1944 od 2. studenog 1944., B – 8738 – 8999., kut. 123/218., 1-3.
[1635] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 8953/44 od 1. prosinca 1944., B – 8738 – 8999., kut. 123/218.
[1636] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1087-B-1945 od 27. veljače 1945., B – 1071 – 1275., kut. 132/218.
[1637] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1120-B-1945 od 1. ožujka 1945., B – 1071 – 1275., kut. 132/218.
[1638] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1122-B-1945 od 1. ožujka 1945., B – 1071 – 1275., kut. 132/218.
[1639] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1141-B-1945 od 5. travnja 1945., B – 1071 – 1275., kut. 132/218.
[1640] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1089-B-1945 od 8. ožujka 1945., B – 1276 – 1490., kut. 133/218. i HR – HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1477-B-1945 od 20. ožujka 1945., B – 1681 – 1835., kut. 135/218.
[1641] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1243-B-1945 od 8. ožujka 1945., B – 1276 – 1490., kut. 133/218.
[1642] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1245-B-1945 od 6. ožujka 1945., B – 1276 – 1490., kut. 133/218.
[1643] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1387-B-1945 od 12. ožujka 1945., B – 1276 – 1490., kut. 133/218.
[1644] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1388-B-1945 od 12. ožujka 1945., B – 1276 – 1490., kut. 133/218.
[1645] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1488-B-1945 od 20. ožujka 1945., B – 1681 – 1835., kut. 135/218.

Josipu Zovki 150.000 kuna,[1646] don Andriji Majiću 200.000 kuna,[1647] don Jerku Nuiću 400.000 kuna[1648] i don Anti Buconjiću 450.000 kuna.[1649]

Kad je riječ o članovima Provincije, u razdoblju od svibnja do srpnja 1945. na različitim je mjestima Križnog puta ubijeno ukupno petnaest franjevaca. Zahvaljujući dosadašnjim istraživanjima vicepostulatora fra Miljenka Stojića pronađeni su grobovi fratara ubijenih u Maceljskoj šumi na lokalitetu „Lepa Bukva“ te grob fra Ante Majića na groblju Mirogoj u Zagrebu.[1650]

Pretpostavlja se da su u razdoblju između 15. i 20. svibnja fra Anđelko Nuić, fra Dane Čolak,[1651] fra Tihomir Zubac,[1652] fra Lujo Miličević[1653] i fra Svetislav Markotić pobijeni zajedno sa civilima i vojnicima oružanih snaga NDH i zatrpani u protutenkovske rovove kod Maribora.[1654]

Svjedoci su kod Celja krajem svibnja 1945. vidjeli fra Brunu Adamčika.[1655] Fra Metod Puljić, fra Darinko Mikulić i fra Julijan Petrović pobijeni su 4./5. lipnja u Maceljskoj šumi na lokalitetu Lepa Bukva.[1656] Ne zna se za lokalitet ubojstva ni groba fra Jenka Vasilja. Postoje dvije inačice o njegovoj smrti. Prema jednoj je ubijen u Klanjecu, a prema drugoj u

---

[1646] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1627-B-1945 od 20. ožujka 1945., B – 1681 – 1835., kut. 135/218.
[1647] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1628-B-1945 od 20. ožujka 1945., B – 1681 – 1835., kut. 135/218.
[1648] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1624-B-1945 od 23. ožujka 1945., B – 1681 – 1835., kut. 135/218.
[1649] HR – HDA – 218 – Bogoštovlje, br. 1624-B-1945 od 23. ožujka 1945., B – 1681 – 1835., kut. 135/218.
[1650] „Križni put“, http://www.pobijeni.info/pobijeni/mjesto/15, pristup ostvaren 28. XII. 2018.
[1651] Na Bleiburgu je fra Lucijan Kordić sreo vojnog kapelana (fra) don Danu Čolaka. L. Kordić, „U danima srdžbe i gnjeva. Iz dnevnika 1945. godine“, 103.
[1652] Fra Lucijan Kordić je sreo fra Tihomira Zupca posljednji put u franjevačkom samostanu u Sarajevu. L. Kordić, „U danima srdžbe i gnjeva. Iz dnevnika 1945. godine“, 98-99.
[1653] Prema svjedočenju fra Lucijana Kordića mladi fra Lujo Miličević, uz nekoliko hercegovačkih franjevaca, nosio je na sebi crno ustaško odijelo iz Zagreba prema Austriji. L. Kordić, „U danima srdžbe i gnjeva. Iz dnevnika 1945. godine“, 106.
[1654] Fra Robert Jolić, „fra Anđelko Nuić (1908.-1945.)“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 13 (2014), br. 12: 42-46. Usp. Fra Vendelin Vasilj, „Mariborski pokolji, dokument LI“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 9 (2012), br. 2: 27-29.
[1655] J. T. Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, 127.
[1656] Ukopani su u novoosnovane crkve Muke Isusove u Macelju 22. listopada 2005. Nikolaj Tolstoj, *Ministar i masakri: Bleiburg, Kočevski Rog* (Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1991.), 133. Damir Borovčak, *U spomen žrtvama, Macelj 1945. Povodom 70. obljetnice komunističkih zločina* (Zagreb-Đurmanec: Udruga Macelj 1945., 2015.), 33-275., Fran Živičnjak, *U vječni spomen na hrvatske vojnike, svećenike i franjevce i sve hrvatske mučenike pobijene u svibnju i lipnju 1945. godine na prostorima maceljske šume kod Krapine i logorima u Mirkovcu kraj sv. Križa – Začretja i Oroslavlju* (Zagreb: vlastita naklada, 1998.), 26-34. Fra Drago Brglez, „Osluhnimo kakvu poruku upućuju duše pokojnika“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 4 (2010), br. 1: 29-34, Damir Borovčak, „Macelj, ogledalo srama hrvatskih vlasti“, u: *Hrvatski list*, 17. svibnja 2018., 33-37., „Macelj: partizanski zločin 1945.“, https://www.youtube.com/watch?v=tm1l5jnXsfE, pristup ostvaren 28. XII. 2018., „Macelj: gora zločina“, https://www.youtube.com/watch?v=xAsUuvSvWbk, pristup ostvaren 28. XII. 2018. i Tomislav Jonjić, „Protiv nametnutog zaborava“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 2 (2009), br. 1: 20-22.

Zagrebu.[1657] U Zagrebu su ubijeni fra Ante Majić i fra Radoslav Glavaš. Potonji je presudom Vojnog suda Komande grada osuđen 29. lipnja, a strijeljan 30. lipnja u Zagrebu.[1658]

Svećenici koji su preživjeli križni put odvedeni su u logore i zatvore na području Jugoslavije, a jedan od najpoznatijih zatvora bio je na Savskoj cesti u Zagrebu.[1659] Fra Ante Majić je u zatvor na Savskoj cesti stigao zajedno sa fra Brunom Raspudićem, fra Ferdom Vlašićem, fra Ivom Sivrićem te s nešto manje od tridesetak svećenika.[1660] Iscrpljen i zlostavljan na križnom putu i u zatvoru dobio je meningitis, od čijih je posljedica umro u Bolnici sestara milosrdnica u Zagrebu. Ukopan je na Mirogoju u franjevačku grobnicu: odjel RKT, polje 59., razred II., grobno mjesto 136.[1661]

Pretpostavlja se da je u 11. svibnja Velikoj Gorici ubijen fra Bono Jelavić.[1662] Mjesto njegovog groba još uvijek nije utvrđeno.[1663] Fra Branko Šušak je zadnji put viđen negdje oko Siska polovicom svibnja. Povjesničar fra Robert Jolić smatra da je ubijen 18. svibnja oko Maribora. Za grob mu se još uvijek ne zna.[1664] Fra Emil Stipić je odveden, između 15. i 21. svibnja 1945., iz logora u Požegi i ubijen na nepoznatom mjestu.[1665]

[1657] Fra Robert Jolić, „Fra Jenko Vasilj (1914.-1945.), u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 12 (2014), br. 1: 46-50.

[1658] Fra Robert Jolić, „Novi prilozi za životopis fra Radoslava dr. Glavaša“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 5 (2010), br. 2: 26-34.

[1659] V. Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću, 701., Z. Dizdar, „Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)“, 151-152.

[1660] Fra Bruno Raspudić, „Moj život često i vrlo često o tankoj dlaki visijaše“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 17 (2016), br. 2: 22. Usp. Robert Jolić, „Sva suđenja fra Ferdi Vlašiću“, u: *Fra Ferdo Vlašić – vizionar i patnik: spomenica u povodu desete obljetnice smrti (1995.-2005.)*, ur. Gabrijel Mioč, (Tomislavgrad i Mostar: Naša ognjišta i Provnicijalat hercegovačkih franjevaca, 2005), 122. i I. Alilović, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, 197.

[1661] Fra Robert Jolić, „Fra Ante Majić (1922.-1945.)“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 16 (2016), br. 1: 30-34. Usp. „Fra Ante Majić (1922.-1945.), klerik“, http://www.pobijeni.info/pobijeni/mjesto/15, pristup ostvaren 28. XII. 2018.

[1662] Fra Lucijan Kordić sreo ga je u koloni. L. Kordić, „U danima srdžbe i gnjeva. Iz dnevnika 1945. godine“, 106.

[1663] Fra Robert Jolić, „Fra Bono (fra Branimir) Jelavić (1898.-1945.)“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 2 (2009), br. 1: 23-31.

[1664] Fra Robert Jolić, „Fra Branko Šušak (1912.-1945.)“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 14 (2015), br. 1: 38-43.

[1665] Fra Robert Jolić, „Fra Emil (fra Matija) Stipić (1912.-1945.)“, u: *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, VIII (2012.), br. 8: 259-265.

XVI. OSUDA I STRIJELJANJE FRA RADOSLAVA GLAVAŠA

U montiranom sudskom procesu zagrebačkomu nadbiskupu Alojziju Stepincu 1946. godine Glavaševo je ime spomenuto nekoliko puta, i to u svrhu otežavanja nadbiskupove obrane. Njegovo ime spomenuto je u kontekstu Biskupske konferencije od 24. ožujka 1945., koju je prema navodima tužitelja Stepinac sazvao s prvorazrednim političkim zadatkom da spašava NDH.[1666] Zaključci biskupa bili su okrenuti protiv komunizma, a izraženo je i stajalište o potrebi očuvanja slobode Katoličke crkve i ostvarivanja prava hrvatskoga naroda na vlastitu državu. Partija i komunističke vlasti nadbiskupu nikada nisu oprostile organiziranje te konferencije.

Fra Radoslav Glavaš jedini je hercegovački franjevac pogubljen na temelju optužnice na montiranom sudskom procesu. Sadržaj optužnice je nelogičan, a pretpostavlja se da su isljednici prilikom istrage i ispitivanja Glavaša i mučili. Jolić smatra da je Glavaš sukrivac za mnoge zakone Vlade NDH o vjerskim prijelazima pravoslavnog pučanstva na Katoličku vjeru i u tome je njegova krivnja po tadašnjim kriterijima.[1667]

Kakvo je stanje vladalo u prvim mjesecima poraća najbolje opisuje fra Dominik Mandić u pismu od 22. kolovoza 1945. upućenom fra Predragu Kordiću. Mandić navodi kako su oni koji su se povlačili s oružanim snagama NDH i civilima u Austriju od Engleza predani u ruke partizana te su neki povraćeni na „narodne sudove“ u Hercegovinu, od kojih će mnogi izgubiti glavu.[1668]

Nameće se logičan zaključak kako je glavni krimen fra Radoslava Glavaša bio u tome što je bio državni službenik u Vladi NDH. Uz to Glavaš je osuđen što je organizirao oružani otpor, odnosno sudjelovanje u Travanjskom ratu u kojemu je na čuvanje komunikacije Mostar – Široki Brijeg organizirao mjesno pučanstvo Širokog Brijega i Mostara.[1669] Ti su razlozi bili dovoljni da je na montiranom sudskom procesu osuđen na smrt strijeljanjem. Kazna je izvršena 30. lipnja u Zagrebu.

[1666] M. Stanić, *Suđenje, Lisaku, Stepincu, Šaliću i Družini,* 19, 195 i 408., „Nadbiskupski dvor bio je rasadnik laži i klevete protiv naše domovine. Nastavak procesa protiv dra Stepinca i Družine“, *Slobodna Dalmacija, glasilo narodnog fronta Dalmacije*, (Split), 2. X. 1946., 3., „Optuženi Stepinac je primio na čuvanje aHRivu ustaškog ministarstva vanjskih poslova“, *Slobodna Dalmacija, glasilo narodnog fronta Dalmacije*, (Split), 3. X. 1946., 3. i „Lisak i dr. Gulin osuđeni na kaznu smrti, a dr. Alojzije Stepinac na 16 godina prisilnog rada“, *Slobodna Dalmacija, glasilo narodnog fronta Dalmacije*, (Split), 12. X. 1946., 1

[1667] *Isto*, 229. Usp. Fra Robert Jolić, „Fra Radoslav Glavaš (1909-1945.)„u: *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, IV (2008), br. 4: 216.

[1668] BiH – AŽSUBDMŠB, Mandićeva ostavština, sv. 29, mapa 1, pisma i odgovori 1945., f. 35.

[1669] V. Novak, *Magnum crimen*, 596 i 530.

XVII. UBOJSTVA FRA VALENTINA ZOVKA I FRA ANDRIJE TOPIĆA

Ured je OZN-e za Hercegovinu u selu Kočerinu postavio časnika i povjerenika Danila Pecelja. Potonji je zajedno s tim uredom OZN-e skovao plan za ubojstva franjevaca na Kočerinu. Upali su 20. svibnja 1945. u župni stan u Kočerinu radi traženja širokobrijeških križara koji su se navodno skrivali u župnom stanu i crkvi. U župnom stanu bila su dvojica svećenika, fra Valentin Zovko i njegov sestrić fra Andrija Topić koji je bolovao od tuberkuloze i ležao u krevetu.[1670] Vojnici JA su ustrijelili fra Valentina Zovku na hodniku. Zatim su s nekoliko hitaca ustrijelili fra Andriju koji je bolestan ležao u krevetu.[1671]

Svjedok Stanko Zovko boravio je tada sa tim franjevcima na Kočerinu.[1672] U svom iskazu navodi kako su trojica partizana, 20. svibnja 1945. oko 23 sata, ušli u župni stan. Čuo je kako se fra Valentin, fra Andrija i tetka ispovijedaju a nakon ponoći svjedoči kako je jedan partizan viknuo fra Valentinu „Marš napolje!“ Ističe da su se nakon toga čuli pucnji. U daljnjem iskazu navodi kako je fra Andrija ležao bolestan u krevetu. Njegova ga je majka htjela zaštititi na način da je gurala pištolj partizana i preklinjala da ga ne ubije. Partizani su u bolesnog fra Andriju ispalili nekoliko metaka dok su fra Valentina pokosili rafalom iz automatske puške na hodniku. Dvanaestogodišnjeg Stanka Zovku privela je OZN-a i povela sa sobom. OZN-a je nastojala uvjeriti mještane da su franjevce ubili križari. U zoru 21. svibnja partizani su organizirali pokop fratara na mjesnom groblju, u fratarsku grobnicu, kako bi izgledalo da su ih ubili križari a ujedno da mjesno pučanstvo uvjere da nova vlast žali za njihovom smrti.[1673] Odgovornost za pokolj fra Valentina Zovke i fra Andrije Topića po svemu sudeći leži na povjereniku OZN-e za Kočerin, Danilu Pecelju, koji je za ova ubojstva optužio škripare.[1674]

[1670] Fra Robert Jolić, „Okrutno umoren kočerinski župnik fra Valentin Zovko (1889.-1945.)“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 7 (2011), br. 2: 54.
[1671] Fra R. Jolić, „Okrutno umoren kočerinski župnik fra Valentin Zovko (1889.-1945.)“, 55.
[1672] Bratić fra Valentina Zovke.
[1673] Fra Robert Jolić, „Fra Andrija Topić (1919.-1945.)“., u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 10 (2013), br. 1: 50-52., Krešimir Šego, razgovor sa fra Vinkom Dragičevićem, „Partizani su me proglasili „najcrnjim“ na Kočerinu“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 3 (2009), br. 2: 33-36., Stanko Zovko, „Kako su ubijeni fratri na Kočerinu“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 3 (2009), br. 2: 32. i Fra R. Jolić, „Okrutno umoren kočerinski župnik fra Valentin Zovko (1889.-1945.)“, 55.
[1674] I. Lučić, „Komunistički progoni katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990“., 44.-55. i K. Rotim, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 331-332.

XVIII. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Jačanje hrvatskog nacionalističkog pokreta i širenje njegovih političkih ideja na Bosnu i Hercegovinu 1938. i 1939. bogoslovi i mlađi franjevci u Provinciji oduševljeno su prihvatili. Upravo će ova potonja politička misao zavladati među većim brojem članova Hercegovačke franjevačke Provincije u proljeće 1941., odnosno u doba sloma Kraljevine Jugoslavije i uspostave Nezavisne Države Hrvatske. Većina hercegovačkih franjevaca oduševljeno je prihvatila uspostavu Nezavisne Države Hrvatske. Međutim velika većina članova Provincije nije nikada prihvatila ustaški režim na čelu NDH. Ustaški režim na čelu s poglavnikom Pavelićem ozakonio je niz rasnih zakona o progonu nehrvatskog stanovništva Židova i Roma. Isti je režim ozakonio progone Srba u NDH i označio ih prijetnjom za državni poredak. Cilj zakonskih odredbi nastalih u prvim mjesecima vlasti NDH bio je raskid s naslijeđem Kraljevine Jugoslavije i pohrvaćenje svih segmenata državnoga i društvenoga života. U Mostaru represivne mjere protiv Židova nisu započele kao u drugim dijelovima NDH, jer su u početku Srbi i Židovi imali zaštitu Talijana. Vlasti NDH 28. svibnja preuzimaju od Talijana administrativnu, vojnu i političku vlast. Već sutradan uslijedila je primjena rasnih zakona u Hercegovini.

Notorna je činjenica da su na večeri dobrodošlice u organizaciji oružanih snaga NDH, kasnije i oružanih snaga Njemačke, dolazili humački gvardijan fra Bernardin Smoljan, upravitelj Dobroslav Šimović i fra Bruno Adamčik. Nekoliko mlađih članova Provincije je zbog nastalog oduševljenja novom državom nastojalo dati svoj doprinos služenjem u njezinim oružanim snagama države. Kako bi služili vlastima NDH, ponajprije kroz službu vojnih dušobrižnika, franjevci poput fra Justina Medića, fra Anzelma Čuline, fra Dane Čolaka i fra Hinka Prlića zatražili su sekularizaciju, odnosno napuštanje franjevačkog reda već 1941. godine. Uz negodovanje upravljačke strukture Provincije prema državnim vlastima, ali i zbog složenosti crkvenog postupa, Sveta Stolica im ipak je u jesen 1942. odobrila sekularizaciju. Veći dio njih obnašao je dužnost vojnih dušobrižnika hrvatskog domobranstva.

Premda je većina hercegovačkih franjevaca kao i većina hrvatskoga naroda u Hercegovini prihvatila NDH kao svoju državu, vodstvo Hercegovačke franjevačke provincije je uz biskupa fra Alojzija Mišića koji je prvi ustao protiv progona nedužnog stanovništva jasno osudilo zločine nove vlasti u prvim mjesecima njihova djelovanja. Nakon uspostave vlasti NDH uslijedili su oružani sukobi između Hrvata i Srba, progon Židova, Srba i Roma te njihove likvidacije. Zbog takvih okolnosti fra Dominik Mandić, koji je 1941. obnašao dužnost

generalnoga ekonoma franjevačkoga reda u Rimu, pratio je situaciju u domovini i održavao čestu komunikaciju s vodstvom Hercegovačke franjevačke provincije. Do Mandića su u Rim doprle vijesti o neprimjerenu i nedopuštenu djelovanju nekih hercegovačkih franjevaca kao i glasine o planu za preseljenje slovenskoga i srpskoga stanovništva te progonu Židova i Srba. On je u Vatikanu poduzeo inicijativu da se utječe na vlasti NDH s ciljem zaustavljanja progona te da se svećenicima i redovnicima Katoličke Crkve zabrani sudjelovanje u takvim postupcima.

Provincija se našla na udaru zbog imenovanja fra Radoslava Glavaša predstojnikom bogoštovlja u Vladi NDH. Dosadašnja historiografska istraživanja pokazuju kako je fra Radoslav Glavaša uz fra Justina Medića i još neke franjevce pripadao mlađim članovima Provincije koji su studirajući u inozemstvu došli u dodir s ustaštvom. Posljedica toga je bila simpatizerstvo, a kasnije i članstvo tog pokreta u Hercegovini. Fra Radoslav Glavaš je osim što je obnašao dužnost profesora franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu u svibnju 1941. imenovan od ministra Mile Budaka vršiocem dužnosti odjelnog predstojnika za bogoštovlje pri Ministarstvu bogoštovlja i nastave. Postavljen je na tu dužnost, kako to navodi urednik *Kršćanske obitelji*, za zasluge što je aktivno surađivao na uspostavljanju NDH. Osim po zaslugama, fra Radoslav Glavaš je postavljen na tu dužnost prije svega zahvaljujući prijateljstvu s Budakom, tadašnjim prvakom ustaške domovinske skupine. Na montiranom sudskom procesu KPJ je optužila fra Radoslava Glavaša za „pokrštavanje“ pravoslavaca, odnosno nasilno prevođenje pravoslavnih na katoličku vjeru, za rušenje pravoslavnih crkava i za rušenje Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. organiziranjem oružanog ustanka. Fra Dominik Mandić je cijelo vrijeme rata podržavao rad i djelovanje fra Radoslava Glavaša. Nema dvojbe da je potonji itekako uvažavao njegove savjete u razdoblju od lipnja 1941. do kraja 1942., kako se to može zaključiti na temelju sačuvanih pisama iz Mandićeve ostavštine. Stavljajući sve to pod jedan zajednički nazivnik možemo sa sigurnošću utvrditi da je fra Radoslav Glavaš nedužan po mnogim točkama za koje je bio optužen na sudskom procesu, koji je po svemu ovdje predočenom bio, kako je tada i bilo uobičajeno, montiran. Zbog toga je danas teško utvrditi kolika je bila, i je li je uopće bilo, njegova krivnja. Uostalom, krajem svibnja 1941. kada je provincijal Pandžić dozvolio fra Radoslavu Glavašu obnašanje dužnosti državnog službenika upravljačka struktura Provincije izričito mu je zabranila miješanje u politiku zbog toga što bi to išlo na štetu same pastoralne službe. No, ostaje otvoreno pitanje, koliko se on toga naputka pridržavao. Jedan od razloga podrške Glavašu od strane provincijala Pandžića i Mandića jesu znatna novčana sredstva, odnosno pomoć koju je Vlada

NDH dala Provinciji. Upravo je fra Radoslav Glavaš zbog svog položaja državnog službenika u Vladi NDH najzaslužniji za novčana odobrenja u vidu pomoći za Provinciju. Sumirajući sve navedeno možemo utvrditi kako je novčana pomoć Vlade NDH za potrebe Hercegovačke franjevačke provincije iznosila milijun i 686.000 kuna za 1941. i 230.000 kuna za 1942. godinu. Takav novčani iznos u takvom kratkom vremenu, od nepune dvije godine vlasti nove državne tvorevine, Hercegovačka franjevačka provincija nije nikada imala od svog utemeljenja. Možemo zaključiti kako je fra Radoslav Glavaš imao prešutnu suglasnost provincijala fra Krešimira Pandžića, ali i generalnog definitora fra Dominika Mandića za ostanak u vlasti NDH upravo zbog novčanog ali i svakog drugog vida pomoći. To je za posljedicu imalo da je upravljačka struktura Hercegovačke franjevačke provincije kasnije zbog učlanjivanja svojih članova u Ustaški pokret iste ozbiljno kažnjavala. Riječ je o fra Justinu Mediću i nekolicini članova Provincije koji su izbačeni iz franjevačkog reda. Upravljačka je struktura Hercegovačke franjevačke provincije bila prisiljena raspravljati o slučajevima Glavaš, Medić i ostali puno prije nego li je Vrhovna uprava franjevačkog reda u Vatikanu objavila naputke franjevačkim provincijama u NDH kako se ponašati u takvim i sličnim situacijama. Ta problematika dodatno je opterećivala upravljačku strukturu Provincije i općenito se radilo o mlađim članovima Provincije koji su podnijeli zahtjev za sekularizaciju.

Istaknuti protivnik ustaškoga režima, i progona Srba i Židova, uz fra Dominika Mandića bio je fra Leo Petrović. Tijekom Travanjskoga rata u Mostaru pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije uhitili su 15. travnja 1941. fra Lea Petrovića. U zatvoru je kao zarobljenik proveo jedan dan, zlostavljan je te mu je jedva pošteđen život. Sutradan je fra Leo Petrović zajedno s Cvitanom Spuževićem organizirao mirovne pregovore među objema zaraćenim stranama. U Mostaru je nakon Travanjskoga rata između Hrvata i Srba vladala vjerska i nacionalna nesnošljivost. Situacija se pogoršala nakon izbijanja sovjetsko-njemačkoga rata 22. lipnja 1941., odnosno lipanjskoga ustanka Srba u istočnoj Hercegovini. Vlasti NDH u Mostaru su između 25. i 28. lipnja započele masovna uhićenja i zlostavljanja muškaraca srpske nacionalnosti.

Nakon snažnoga vala progona i likvidacija srpskoga pučanstva u Hercegovini u prvim mjesecima uspostave NDH, fra Leo se uz ostale spomenute hercegovačke franjevce javno usprotivio ustaškim vlastima zbog progona i ubijanja Srba. Na sastanku u Zagrebu, koji se dogodio negdje u razdoblju od kraja lipnja do početka srpnja 1941. kod poglavnika Pavelića fra Leo je izričito tražio da se Srbi u Hercegovini prestanu ubijati i progoniti te da se uvede red i zakon za sve ljude. Svjedok fra Tomo Zubac navodi kako je fra Leo Petrović protestirao

i mnogo se zauzimao kod Ive Herenčića da bi spriječio ubijanja srpskih pravoslavnih svećenika. Svjedok navodi kako se fra Leo bezuspješno mučio dokazati Herenčiću da ne čini ubojstva, ali potonji je bio „prava životinja“. Ta inicijativa fra Lea Petrovića i drugih franjevaca poput fra Didaka Ćorića, fra Mladena Barbarića, fra Tugomira Solde, fra Nikole Ivankovića, fra Tome Zupca, fra Pave Dragičevića, fra Serafina Dodiga, fra Augustina Matića, fra Srećka Granića, fra Mije Čuića, fra Viktora Nuića u Mostaru, kao i sve ostale inicijative završavale bi bez uspjeha. U Čapljini je na blagdan Velike Gospe 15. kolovoza fra Bogomir Zlopaša u propovijedi kritizirao redarstvene vlasti NDH u tome mjestu zbog masovnog progona i ubijanja srpskog pravoslavnog stanovništva, pa se je zamjerio tamošnjim ustaškim zapovjednicima. I fra Tugomir Soldo kritizirao je također kotarske vlasti NDH u Čapljini zbog ubijanja srpskog pravoslavnog stanovništva te se je također našao na udaru redarstvenih vlasti NDH. Hercegovački franjevci su mnogim Srbima pomogli zauzevši se za njihovu slobodu, a znatnom broju njih pomogli su pobjeći u Srbiju, čime su se izravno suprotstavili službenoj politici ustaškoga režima. Čuvši da se Srbi civili odvode u nepoznato, u jednoj je prilici fra Krešimir Pandžić oštro prosvjedovao generalu Vladimiru Laxi te je tom prilikom rekao: “Odvode se nevini ljudi i ubijaju bez ikakva procesa, mi ispred hercegovačkih katolika prosvjedujemo protiv ovakvoga postupka, ako će se Hrvatska država temeljiti na krvi nevinih ljudi, onda neka ide u propast.”

Kad je riječ o vjerskim prijelazima hercegovačke je franjevce nakon završetka rata jugoslavenski režim optuživao da su nasilno provodili vjerske prijelaze mjesnog srpskog pučanstva u Mostaru na katoličanstvo. Takve su optužbe komunisti, među ostalim, svaljivali na Katoličku Crkvu u Hrvata na čelu s nadbiskupom Alojzijem Stepincem u vrijeme NDH. Razlog takvim optužbama leži u zakonskoj odredbi od 3. svibnja 1941., u kojoj je Ministarstvo bogoštovlja i nastave objavilo „Upute glede prijelaza s jedne vjere na drugu“. Notorna činjenica je da su vjerski prijelazi većinom uslijedili iz straha pred ustašama, odnosno da se spasi civilno stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti. U vezi s problematikom vjerskih prijelaza mostarski je biskup Alojzije Mišić reagirao u okružnici „Katoličkim župnim uredima“ od 8. srpnja 1941., u kojoj je u 13 točaka uputio kako postupati prema vjerskim prijelaznicima. Biskup Mišić u pismu Biskupskoj konferenciji od 18. kolovoza 1941. ističe teške društvene i crkvene prilike u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji. Između ostalog u pismu navodi kako je velik dio grkoistočnjaka u mostarskoj biskupiji sklon prijelazu na katolicizam. Ističe kako se promišljenim radom s pravoslavnim seljacima može puno dobra postići u korist hrvatstva i Katoličke Crkve, pa da od manjine Hrvati postanu

većina u Bosni i Hercegovini. U pismu poziva na oprez pri vršenju uputa o prijelazima jer postoji opasnost od krivog prozelitizma. Ovakav biskupov stav i zalaganje za vjerske prijelaze radi podizanja broja katolika u Bosni i Hercegovini izazvali su osuđujuću reakciju u kasnijoj jugoslavenskoj historiografiji, što se je do danas zadržalo kod nekih srbijanskih povjesničara. Katolička Crkva nije vršila nasilno ni masovno pokatoličavanje, već je to radio ustaški režim uz pomoć pojedinih, crkvenim vlastima neposlušnih svećenika. Stepinac je pod pritiskom zahtjeva pa čak i od pravoslavnih svećenika, radi spašavanja života, dozvolio brži postupka uz napomenu da se poslije rata mogu vratiti na pravoslavlja. Kad je riječ o optužbama protiv hercegovačkih franjevaca za prisilne vjerske prijelaze srpskog pravoslavnog stanovništva na katolicizam ne postoji niti jedan dokaz kojim se optužba može potkrijepiti. Činjenica je naime da su mnogi Srbi u strahu od pogibelji molili i prisiljavali katoličke svećenike da ih prime u Katoličku Crkvu. Prešućuje se činjenica da nije samo Katolička crkva imala interes uvesti vjerskim prijelazima što veći broj novih obraćenika, odnosno pravoslavaca. Borba za prihvaćanje pravoslavnih vjernika vodila se u Islamskoj vjerskoj zajednici i Evangeličkoj crkvi. Tako fra Radoslav Glavaš ističe da su se muslimani protivili ukoliko bi pravoslavni prešli na katoličku vjeru. Navodi kako je jednom došlo do otvorenog oružanog sukoba između muslimana s jedne strane te katolika i pravoslavnih s druge strane. Takav jedan sukob „križa i nekriža“ dogodio se negdje u Krajini. Glavaš smatra kako je Grkokatolička crkva najbolje prošla jer su pravoslavni najradije njih birali zbog sličnosti liturgije, odnosno obreda. „Vjerski odsjek državnog ravnateljstva za ponovu više je favorizirao prijelaz na katoličku vjeru, ali nije tu bilo nikakvog reda i određenog pravca, nego tko je bio brži taj je ugrabio vjernike“.

Glavaš u iskazu ističe kako su „prijelazi većinom uslijedili iz straha pred ustašama, odnosno da se zaštite glave i navedeno je notorna činjenica“. Navodi da treba onda ocijeniti i podupiranje prijelaza od strane nekih državnih službenika jer su u pogledu Srba postojala razna mišljenja u vladi NDH. Ustaše i redarstvo pod upravom Eugena Kvaternika nije uopće priznavalo prijelaze, nego je progonilo upravo najviše one koji su prelazili u nekim krajevima, gdje im je vlast bila u rukama. U izvješću vjerskog ureda Poglavnika, Državnog ravnateljstva za ponovu – vjerski odsjek, od 13. prosinca 1941., odnosno dosjeu, nalazi se dokument „O rušenju crkava!“ u kojem stoji: „Sa svih strana slušamo zgražanje naših nad rušenjem crkava. Svi su uvjerenja, a i mi, da će to škoditi našoj akciji“.

Pred zakazano održavanje Biskupske konferencije 17. studenog 1941. mostarski je biskup Mišić zbog nemogućnosti dolaska na zasjedanje 7. studenog uputio pismo u kojemu je istaknuo kako su izgledi da bi znatan broj pravoslavnih mogao prijeći u katoličku vjeru bili

veliki. Međutim, vlasti NDH su postavljale pojedine stožernike i logornike koji su činili zločine nad nedužnim srpskim pravoslavnim stanovništvom u Hercegovini, posebice u kolovozu 1941. Posljedično su zločini vlasti NDH naškodili ne samo vjerskom nego i nacionalnom dobru. Navedeno pismo biskupa Mišića podržao je fra Leo Petrović, generalni vikar biskupija Mostarsko – duvanjske i Trebinjsko – mrkanske. U tom pismu mostarskog biskupa jasno se razabire kako je odbacio početno razmišljanje o podizanju broja katolika kroz državni instrument vjerskih prijelaza jer je situacija na terenu postajala sve kaotičnija. Zbog takvog će stanja na terenu niži katolički kler od samog vrha Katoličke Crkve u NDH dobivati drugačije interne upute. Upravo je nadbiskup Stepinac najzaslužniji za tu inicijativu jer je smatrao da će broj stradalih Srba i Židova biti manji ako prijeđu na katoličanstvo. Stoga je Stepinac poticao svoje svećenstvo da udovolje onima koji su tražili prijelaz iz pravoslavlja i židovstva na katoličanstvo da bi spasili život. Slijedeći Stepinčevu inicijativu, biskup Mišić izdao je pismeni nalog svećenicima i redovnicima u Hercegovini da svakom pravoslavcu i Židovu na njihovu molbu izdaju potvrdu da su prešli na katoličanstvo, no bez obreda prevođenja. Da su se tog uputstva držali i dijecezanski svećenici iz Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije svjedoče iskazi dvojice pripadnika partizanskog pokreta Mostaru, partizana Marka Gadžića i Vide Papca. Takva inicijativa iz vrha Katoličke Crkve i upute za dragovoljni prijelaz na katoličku vjeru spasile su živote mnogih Srba koji su se poslije vratili na pravoslavnu vjeru. Većinu prijelaza iz pravoslavlja u katoličanstvo, napose masovnih, provela je vlast NDH bez svećenika ili uz suradnju ponekog svećenika koji je ispunjavao formalnost poduke i samog prijelaza. Katolička Crkva u NDH se klonula takvih poduhvata te je nastavila pritiskati vladu NDH na poštivanje njenih pravila glede prijelaza.

Prema podacima Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, Odjel za bogoštovlje, na području Velike župe Hum zabilježeno je svega nekoliko vjerskih prijelaza u Konjicu i masovniji vjerski prijelaz u kotaru Ljubuški. U kotarskoj oblasti Ljubuški bili su masovniji vjerski prijelazi do studenog 1941., a prema izvješću iste od 2. ožujka 1942. upućenom Državnom ravnateljstvu za ponovu, njenom vjerskom odsjeku, stoji da u mjesecu veljači nije bilo prijelaza na katoličku vjeru. U zaključnom dijelu izvješća stoji kako su svi pravoslavci u Ljubuškom prešli na katoličku vjeru. U izvješću od 2. travnja i 7. svibnja 1942. navodi se kako nije zabilježen niti jedan vjerski prijelaz u Ljubuškom. Kad je riječ o Nevesinju, ta kotarska oblast u izvješću od 1. lipnja 1941. navodi kako u razdoblju od 10. listopada 1941. do svibnja 1942. nije bilo slučajeva niti najave i prijelaza na katoličku vjeru. Razlozi opadanja vjerskih prijelaza u 1942. leže u tome što su talijanske vojne vlasti obustavljale svaku

aktivnost svećenika – misionara, u drugim krajevima su to bili partizanski upadi i naposljetku teškoća slanja misionara u krajeve među pravoslavnim stanovništvom. Izvješća iz Arhiva Provincije u Mostaru ukazuju da je bilo vjerskih prijelaza i iz drugih mjesta. Tako u izvješću iz rimokatoličke župe u Čitluku od 1. srpnja 1941. navodi se kako je šest osoba prešlo na katoličku vjeru. Zatim, u je Humcu prešlo pet osoba, i četvero u Čapljini. Unatoč zakonima vlasti NDH uperenih protiv Srba hercegovački franjevci vodili su se uputama svojih duhovnih pastira odnosno same Katoličke crkve. Tako je pripadnica ilegalnoga NOP-a u Mostaru u vrijeme Drugoga svjetskog rata Milena Šotrić-Papić posvjedočila da su joj mostarski franjevci na čelu s fra Leom Petrovićem spasili život omogućivši joj prijelaz na katoličku vjeru. Nadalje, visoko pozicionirani pripadnik ilegalnoga NOP-a u Mostaru Danilo Bilanović u iskazu kaže da se pričalo da će biti pošteđen onaj tko prijeđe na katoličku vjeru, a ostale će smjestiti u logore. On je posvjedočio da su imućniji Srbi brže prihvatili prijelaz na katoličanstvo, a sirotinja je manje prihvaćala vjerski prijelaz. Bilanović u svojemu svjedočenju navodi i sljedeće: "Iako smo se smatrali ateistima, zaključili smo jednoglasno da se ne treba pokrštavati, 'iz inata'. Kasnije smo saznali da je bilo i fratara koji su svoje poznanike i prijatelje upisali da su ih pokrstili, a njima bi rekli: 'Evo vam potvrda da biste spasavali glavu, a vi znate ko ste i što ste.'" Upravo jedan takav slučaj nailazimo u Matici krštenih župe sv. Petra i Pavla u Mostaru, u koju je upisan vjerski prijelaz Duške Spremo rođene 15. travnja 1941. u Mostaru od oca Svetozara i majke Emilije rođene Petrinić. Djevojčica Duška krštena je 24. travnja iste godine u župi sv. Petra i Pavla. U opasci stoji kako je po naredbi župnika fra Viktora Nuića zavedena u matici krštenih župe sv. Petra i Pavla, a krštena je prvo u grkoistočnoj crkvi. Hercegovački su franjevci na taj način spasili nekoliko desetaka Srba, najviše u Mostaru, Ljubuškom, Čapljini i kotaru Tomislavgrad.

Zatim, prema prijepisu matične knjige vjenčanih župnog ureda franjevačkog samostana u Mostaru za 1941. glede konvalidacije nevaljanih brakova i primanja u Katoličku Crkvu, broj sklopljenih brakova iznosio je 161, dok je za usporedbu 1942. broj sklopljenih brakova iznosio 77. Od ukupnog broja sklopljenih brakova 1941., upravo u razdoblju pojačanih vjerskih prijelaza u proljeće i ljeto te godine broj mješovitih brakova iznosio je ukupno 49. Prema dostupnim podacima iz prijepisa Matične knjige vjenčanih župnog ureda Mostar od 1929. do 1946. i prijepisa Matične knjige vjenčanih srpske pravoslavne parohije u razdoblju od 1929. do 1946., ukupno 11 bračnih parova prvo je sklopilo brak u srpskoj pravoslavnoj parohiji u Mostaru od 1933. do svibnja 1941., a zatim su u vremenu od srpnja do kraja kolovoza 1941. brak potvrdili u Katoličkoj crkvi u Mostaru. Te bračne parove srpske

nacionalnosti u matičnu knjigu vjenčanih upisivali su fra Viktor Nuić, fra Emil Stipić i fra Leo Petrović bez obreda prevođenja. Prema dostupnim podacima Matične knjige umrlih grada Mostara pretpostavlja se kako je 11 bračnih parova srpske nacionalnosti koji su svoj brak potvrdili u Katoličkoj crkvi preživjelo Drugi svjetski rat, odnosno na taj su im način spašeni životi. Zanimljivo je istaknuti da je Branko Palac bio čak jedanaest puta kum na vjenčanju i to u svega dva mjeseca, kolovozu i rujnu 1941. godine. Riječ je o vjenčanjima u franjevačkoj crkvi u Mostaru u vremenu žestokih progona Srba i Židova od vlasti NDH. Iz toga možemo zaključiti da su hercegovački franjevci izabrali Palca kao povjerljivu osobu da bi što više progonjenih spasili od vlasti NDH. Zasigurno ni sam Palac nije imao puno veze s tih jedanaest ženidbenih parova kojim je bio svjedok, odnosno kum na vjenčanju.

Prema podacima iz prijepisa Matične knjige vjenčanih u 1943. broj sklopljenih parova iznosi 43. Među njima je bilo pet mješovitih parova. Prema podacima iz prijepisa Matične knjige vjenčanih u Mostaru za 1944. broj sklopljenih parova u Katoličkoj crkvi iznosi 61, a među njima je bilo devet mješovitih brakova. Tendencija opadanja vjenčanja nastavljena je u 1945. godini zbog ratnih pustošenja uzrokovanim ponajviše partizanskim osvajanjima i procesa uspostave vlasti. Prema podacima iz prijepisa Matične knjige vjenčanih u 1945. broj sklopljenih brakova iznosi 45. Među njima su bila četiri mješovita braka. Sudeći prema dostupnim podacima Matične knjige umrlih grada Mostara, velika većina sklopljenih mješovitih bračnih parova koji su sklopili brak u Katoličkoj Crkvi preživjela je Drugi svjetski rat osim Sofije Sebeščin rođ. Sedlarik koja je ubijena 1944. u Jasenovcu od ustaša i Ikonije Žuljević rođ. Dabarčić koja je ubijena 1945. u Jasenovcu od ustaša.

Redarstvene vlasti NDH sredinom siječnja 1945. uhapsili su skupinu intelektualaca Srba i Hrvata Mostara u logor. Biskup Čule i provincijal Petrović reagirali su na način da su 20. siječnja 1945. uputili poglavniku Paveliću zajedničku predstavku. „Neki dan otpremljena je nekoliko naših sugrađana u logor. Ovaj postupak s najviđenijim skoro ljudima našega grada sve nas je zaprepastio. Ne želimo braniti krivaca. Ali prije nego se primjeni kazna, treba krivicu ustanoviti. U našem slučaju pak bez ikakva suda i ispitivanja ljude se odmah kaznilo i u logor poslalo. Slanje u logor je strašna kazna, jedna od najstarijih, koja poslije smrtne kazne uopće postoji. Treba zbilja biti veliki krivac, da se ova kazna zasluži. 'Mi sumnjamo, da su oni, koji su u logor poslani, uopće krivi, a još manje su u tolikom stupnju krivi, da zaslužuju logor. Tu sumnju u 'nama povećava okolnost; što su čitavu stvar vodili mladi neiskusni ljudi, koji jedva da imaju ne samo dovoljno pravno znanje nego i dovoljno razvijenu pravnu svijest. Ovako svi strahuju, da slijedeća racije neće i njih pograbiti i u logor poslati. Tim opravdanije

strahuju strepe, što mjerodavni. u Mostaru javno se prijete, da će slijedeća partija, koja će biti poslana u logor, biti daleko veća od sadanje“.

Predstavka biskupa Čule i provincijala Petrovića urodila je plodom. Svi uhapšeni zatočenici su pušteni iz koncentracijskog logora u Jasenovcu, no negdje na putu su ubijeni od ustaša. Mještani Mostara su bili pogođeni konačnim ishodom ovog slučaja. Govorilo se u Mostaru među pučanstvom „da će kod slijedeće racije biti uhvaćen i biskup Čule i zajedno s drugima opremljen u Jasenovac“.

Mostarsko – duvanjski biskup fra Alojzije Mišić u okružnici od 17. prosinca 1941. svim katoličkim župskim uredima biskupije Mostar – Duvno – Trebinje istaknuo je kako je poglavnikovom zakonskom odredbom od 29. rujna kod Ministarstva Urudžbe osnovana oblast „Pomoć“, kojoj je zadaća pomagati siromašne i potrebite na cjelokupnom području Nezavisne Države Hrvatske, osobito u zimskim mjesecima. U okružnici se ističe kako je osnutkom oblasti „Pomoć“ državna vlast slijedeći nauk Katoličke Crkve povela brigu oko siromašnih i potrebnih.

Biskupovoj okružnici odazvali su se mnogi svećenici i redovnici, među njima i generalni vikar fra Leo Petrović, koji je u razdoblju od 1942. do sredine 1943. zajedno s fra Bonicijem Rupčićem i Cvitanom Spuževićem formirao Odbor za pomoć ugroženim osobama. U pismu fra Dominiku Mandiću od 16. listopada 1942. fra Bonicije kaže da je fra Leo Petrović bio posrednik i preko njega je sve išlo. Novac za rad Odbora prikupljali su od hrvatskih provincijala, a novac je slao i fra Dominik Mandić. U Odboru za pomoć ugroženim osobama bili su i mostarski Srbi Milivoj Jelačić i Đorđe Obradović. U pismu fra Dominiku od 18. siječnja 1943. fra Bonicije kaže da je poslan iznos od 269.000 kuna te uglavnom podijeljen među srpskom sirotinjom.

Tih je ratnih godina u Mostaru vladala nestašica hrane, što je uzrokovalo glad. Istodobno je zbog ratnih operacija, poglavito četničkoga djelovanja, jedan dio stanovništva prisiljen napuštati svoja ognjišta. Tako su u Ljubuški 6. svibnja 1942. došle muslimanske izbjeglice iz Foče. Franjevački bogoslovi iz samostana u Humcu odrekli su se kave i slali mlijeko muslimanskim izbjeglicama u Ljubuški u Silos. U Mostaru je 1942. vladalo pravo ratno stanje, o čemu u pismu od 29. rujna 1942. svjedoči i fra Vitomir Jeličić, koji fra Dominiku Mandiću piše da u Mostar stalno stižu izbjeglice te da ih ima više od nekoliko tisuća, a nemaju što ni pojesti ni popiti niti imaju gdje stanovati. Ističe kako su škole pune, a franjevci puštaju izbjeglice u crkve kako bi ih zaštitili od kišovite jeseni. Posljedica četničkih i

partizanskih pustošenja krajeva sjeverozapadne i istočne Hercegovine bila je da su krajem rujna te godine u Mostar stizale tisuće izbjeglica iz Livna, Duvna, Posušja te istočne Hercegovine koja je u cijelosti bila opustošena četničkim pohodima. Brigu za izbjeglice u Mostaru vodili su fra Viktor Nuić i Nevinko Mandić zajedno s Ustaškom mladeži, dok Velika župa Hum nije utemeljila stalni odbor koji je na sebe preuzeo tu dužnost. Prema dostupnim je podacima u franjevačkom samostanu, u dvorištu i prostorijama oko samostana boravilo oko 1500 izbjeglica, dok su neki po nekoliko dana spavali u crkvi. Osim iz spomenutih tih krajeva, od 1. listopada pristizale su u Mostar i izbjeglice iz Nevesinja i Blagaja.

Najviše pomoći prikupljano je od strane hercegovačkih franjevaca za bosansko-hercegovačke Hrvate koji su protjerani sa svojih ognjišta i svoje utočište našli u Mostaru kroz cijelu 1942., u doba pustošenja partizana i četnika. Upravo je novoposvećeni Mostarsko – duvanjski i Trebinjsko – mrkanjski biskup Petar Čule krajem listopada 1942. prigodom svoje posvete darovao 100.000 kuna hrvatskim stradalnicima grada Mostara. Biskup je naznačio da se veći dio svote daruje hrvatskim stradalnicima, a ostatak hrvatskim katoličkim ustanovama s napomenom da unaprijed usvaja i pozdravlja eventualni zaključak Odbora za pružanje pomoći. Ukoliko zaključak odbora bude jednoglasan, cijela svota se trebala pokloniti hrvatskim stradalnicima.

Fra Dominik Mandić u pismu upućenom mostarskom biskupu Petru Čuli 22. prosinca 1942. ističe kako do njega dopiru vijesti da hrvatski narod u Hercegovini proživljava oskudicu i glad te ga moli da urgira kod vlasti za pomoć. U zaključnom dijelu pisma prenosi pozdrave biskupu i svećenstvu, a pogotovo biskupovim suradnicima fra Leu Petroviću, fra Borisu Ilovači i fra Vendelinu Vasilju. Mostarski biskup Petar Čule u pismu od 23. prosinca između ostalog navodi kako su Trebinjska i Duvanjska biskupija stradale od odmetnika i još uvijek stradavaju. Ističe kako kod njega u gospodarskim zgradama skoro tri mjeseca boravi oko stotinu izbjeglica koje se ne mogu vratiti kući.

Fra Leo Petrović zaslužan je što je 1. travnja 1943. u franjevačkom samostanu otvorena kuhinja za gradsku sirotinju i izbjeglice te za sve one koje gradska kuhinja nije mogla prehraniti. Kuhinja u franjevačkom samostanu u Mostaru mogla je dnevno primiti između 60 i 80 ljudi. Prema dostupnim podacima fra Leo Petrović je nabavljao hranu i pred franjevačkom crkvom u Mostaru postavljeni su veliki kazani. Časne sestre franjevke iz Bijelog Polja su kuhale hranu za sirotinju radeći u smjenama i po dnevnim rasporedima. Fra Bonicije Rupčić u pismu od 26. svibnja 1943. izvješćuje fra Dominika Mandića kako je utrošen novac koji je on

poslao za pomoć stradalima. Fra Bonicije ističe da je prvi iznos razdijeljen samo među izbjeglim Srbima, a zadnji pristigli novčani iznos među izbjeglim Hrvatima.

Hercegovački franjevci su i zaslužni za spašavanje Olge Humo rođ. Ninčić. Spašavanje Olge Humo rođ. Ninčić od strane hercegovačkih franjevaca fra Dominika Mandića, fra Lea Petrovića i Bonicija Rupčića treba staviti u kontekst dugogodišnjeg prijateljstva između fra Dominika Mandića i Momčila Ninčića. Olga Humo rođ. Ninčić kćer je ministra vanjskih poslova jugoslavenske (izbjegličke) vlade Momčila Ninčića i supruga Avde Hume, komunističkoga ilegalca i poslijeratnoga pripadnika novih komunističkih vlasti u Bosni i Hercegovini. Fra Leo Petrović dugo je štitio Olgu Ninčić, koja je ilegalno živjela u Mostaru s malom djevojčicom. U tome mu je pomagao mladi franjevac fra Bonicije Rupčić, a sve je pratio te je Olgi i njezinu djetetu materijalno pomagao fra Dominik Mandić iz Rima. Olga Ninčić održavala je vezu sa svojom obitelji u Londonu upravo preko fra Dominika Mandića. Fra Leo Petrović imao je povjerenja u mladoga fra Bonicija, koji je pomagao Olgi Ninčić te je o svemu izvješćivao fra Lea i fra Dominika Mandića u Rimu. U korespondenciji fra Dominika Mandića sačuvano je nekoliko pisama koja su razmijenili spomenuti franjevci. O svemu je također bio obaviješten i biskup Petar Čule, koji je u vrijeme rata imao razvijene prijateljske odnose s fra Leom Petrovićem i fra Dominikom Mandićem. U kontekstu pomoći fra Lea Petrovića Olgi Humo vrijedi reći da je ona tu pomoć u svojim memoarima prešutjela. Jednako je postupio i njezin muž Avdo Humo. Razlog za to gotovo je sigurno bio njezin položaj u novoj vlasti, koja je potkraj rata u sklopu Mostarske operacije 14. veljače 1945. okrutno likvidirala pripadnike Hercegovačke franjevačke provincije, uključujući i fra Lea Petrovića.

Provincijal Pandžić u pismu od 16. listopada 1940. upućenom nadbiskupu Stepincu moli ga da se zauzme za židovsku obitelj Salo Božu Maertez i Jenny Mariju Maertez iz Dubrovnika koji su prešli na katoličanstvo. U daljnjem tekstu pisma navodi se kako su se iselili iz Breslau prije pet godina, a 1938. prešli su na katoličku vjeru na Lapadu. Pandžić navodi kako oni smatraju da su odstranjeni iz Dubrovnika radi osobne osvete redara koji ima u Gružu nadzor nad strancima. Taj je htio gospođu Jenny Mariju Maertez napastovati i spriječen je u tome. Bračni par Maertez nikada nije kažnjavan u Njemačkoj niti u Banovni Hrvatskoj, a svojevoljno su otišli iz Njemačke. U zaključnom dijelu dopisa Pandžić ističe kako ta obitelj moli Stepinca da se zauzme za njihov povratak u Dubrovnik. Nadalje ističe kako je njihov prijatelj biskup Josip Carević. „Morao sam im obećati, da ću Vam javiti njihov slučaj. Ne zamjerite. Znam, da imate sličnih slučajeva i previše. Tvrde – možda će

preuzvišeni biskup Carević moći tvrdnju provjeriti – da ovako ne mogu živjeti jer im je ostalo samo još koja stotina dinara“. Nije poznato je li se obitelj Maertez uspjela vratiti u Dubrovnik i jesu li preživjeli Drugi svjetski rat, no iz ovog dopisa uočljivo je kako su hercegovački franjevci brinuli za progonjene Židove onoliko koliko su im okolnosti dopuštale. Fra Tugomir Soldo navodi kako je u Širokom Brijegu, kao i u ostalim crkvama Mostarsko – duvanjske biskupije, na svetim misama pročitana i protumačena naredba biskupa Mišića u kojoj je istaknuto kako nijedan vjernik ne može dobiti odrješenje i pristupiti sakramentima, koji je sudjelovao u ubojstvima, i pljačkama srpske i židovske imovine. „U župi širokobriješkoj, kao ni u kotaru čitavome, nije bilo nijednoga ni Srbina ni Židova, pa tamo nije mogao nitko ni nastradati“.

Nadbiskup Alojzije Stepinac najviše se zauzeo za Židove, zbog čega je prozvan “prijateljem Židova”. Vodeći se njegovim primjerom, u Hercegovačkoj se franjevačkoj provinciji fra Leo Petrović isticao kao veliki protivnik progona Židova i Srba u Mostaru. U jednom iskazu spominje se ime Živka Henčija Pape (potpukovnika OZN-e nakon 1945.) i udovice Solće, majke Erne Danona Cipre, koje je skupina svećenika s fra Leom Petrovićem spašavala više puta. U iskazu Erne Danon Cipra stoji da su njezin djed Avram i baka do 1941. živjeli u Žepču. Kada su došla teška vremena za Židove u NDH, njezina je majka pokušala svoje roditelje dovesti u Mostar da ih spasi od progona. U iskazu kaže da su joj pomogli prijatelji, od kojih je jedan bio velečasni franjevac, čijega se imena ona ne sjeća. Dalje u tekstu stoji da je taj franjevac pribavio odgovarajuće putovnice i otišao po njih. Prema riječima svjedokinje, njezin je djed bio veliki vjernik i iznimno bogat čovjek, a u sredini u kojoj je živio bio je veoma cijenjen i veliki humanist. Odbio je odlazak u Mostar iako ih je taj franjevac pokušao uvjeriti rekavši im da dolaze teška vremena i da trebaju ići u Mostar. U iskazu se dalje navodi da su njezini baka i djed to odbili “po uvjerenju da će ih dragi Bog sačuvati jer su cijelo vrijeme svoga života činili dobro ljudima. Stradali su u Jasenovcu”.

Nadalje, u Mandićevoj ostavštini nalazimo pismo profesorice Marije Bergman-Kon koje je ona 5. srpnja 1942. iz Mostara uputila fra Dominiku. U tom pismu ona moli fra Dominika propusnicu i dopuštenje za boravak u Italiji da bi mogla uzdržavati dvoje djece. Među ostalim, u pismu je napisala da je bila fra Dominikova kolegica u mostarskoj gimnaziji, hvali njegov karakter te ga moli za pomoć. Nakon nekoliko mjeseci, 7. listopada 1942., Marija Bergman-Kon ponovno piše fra Dominiku i iskazuje zadovoljstvo što joj je odgovorio na pismo: “Niko ko je daleko od takvih doživljaja, ne može zamisliti šta znači prijateljska riječ. (…) Mladi velečasni (ne znam mu imena) pitao nas je kuda djeca žele ići (…) Mi

imamo cijeniti Vašu izvanrednu pažnju i zahvalni smo Vam ako samo djeca spase glave. Svi Vam se toplo zahvaljujemo na zauzimanju i srdačno Vas pozdravljamo." Upravo je fra Dominik Mandić preko fra Lea Petrovića molio da se pošalje pomoć Mariji Bergman-Kon, a fra Leo je na takve zadatke uvijek slao fra Bonicija Rupčića. Talijanske su vlasti internirale Židove u logore na hrvatskoj obali da ih zaštite, jer su talijanski rasni zakoni bili utemeljeni na oblicima diskriminacije Židova bez namjere progona i njihova fizičkoga uništavanja. Osim tog razloga, židovske izbjeglice tražile su obalno područje zbog većih šansi za emigriranje. Marija Bergman-Kon je zajedno sa svojom obitelji i ostalim Židovima početkom studenoga 1942. otpremljena iz Mostara na dubrovačko područje, a odatle na Rab, gdje su dočekali kapitulaciju Italije u rujnu 1943. godine. U ratu je izgubila sina Mihaela, a njezina kći Mirjana preživjela je zatočeništvo u logoru. Marija Bergman-Kon preživjela je rat, bila sveučilišna profesorica na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a umrla je u 93. godini života.

Prema dostupnim podacima prijepisa matične knjige vjenčanih župnog ureda Mostar od 1929. do 1946. godine bračni par Papo, dakle par židovske nacionalnosti, sklopio je brak u franjevačkoj crkvi 17. rujna 1941. u Mostaru, a obred vjenčanja izvršio je fra Bonicije Rupčić. Taj bračni par preživio je Drugi svjetski rat zahvaljujući angažmanu hercegovačkih franjevaca.

Drugi slučaj spašavanja je bračni par Blasi, koji je sklopio brak u franjevačkoj crkvi 6. kolovoza 1943. u Mostaru, a obred vjenčanja vodio je fra Bonicije Rupčić. Za taj bračni par nisu dostupni podaci o smrti, tako da se ne može utvrditi jesu li preživjeli Drugi svjetski rat. Zabilježeni su pojedini slučajevi da ni vjerski prijelaz Židovima nije garantirao da neće biti odvedeni u koncentracijske logore. Tako nadbiskup Ivan Šarić u dopisu od 9. veljače 1942. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje navodi kako je obaviješten od mnogih župnih ureda u svojoj nadbiskupiji da se u „posljednje vrijeme odvode u logore svi pripadnici židovske rase, i oni, koji su dozvolom naših vlasti prešli na katoličku vjeru, a isto tako i oni iz mješovitih brakova, koji su davno prije 10. travnja 1941. vjenčani u Katoličkoj crkvi i imaju od rođenja katoličku djecu. Ova djeca ostaju bez hranitelja, a katolički ženidbeni drugovi iz mješovitih brakova ostaju bez svojih muževa odnosno žena, a vezani su nerazrješivim ženidbenim vezama prema kanonskom pravu". Nadbiskup Šarić moli Odjel za bogoštovlje da imaju obzira kod odvođenja u koncentracijske logore kod pripadnika židovske rase prema osobama, koje su prešle na katoličku vjeru, ili koje su vjenčane u Katoličkoj crkvi. Fra Radoslav Glavaš, pročelnik Odjela za bogoštovlje, proslijedio je nadbiskupov upit Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 2. ožujka 1942. s molbom da se

odgovori nadbiskupu Šariću. Potonje ministarstvo Glavašev dopis je tek 21. kolovoza 1942. proslijedilo zapovjedniku Ustaške nadzorne službe (UNS) u Zagrebu. UNS je dopisom od 7. rujna 1942. upućenom Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, Odjel za bogoštovlje naveo da su mješoviti brakovi rimokatoličke vjere „izuzeti od odvođenja u logora, ukoliko za to nema drugih razloga, niti se odvode“.

Da su se hercegovački franjevci strogo držali „Uputa Mnop. OO Provincijalima hrvatskih franjevačkih provincija” pokazuje pismo od 23. kolovoza 1942. u kojemu provincijal Pandžić navodi i kako je u Zagrebu tražio kuću i zemljište za smještaj hercegovačkih franjevaca. Ističe kako nije mogao naći kuću osim židovske, ali takvu nije htio ni tražiti. Navodi kako je molio vlasti NDH da im se daruje ili otkupi kuća sa zemljištem u Hercegovačkoj ulici br. 93. veličine pet tisuća četvornih metara (pet duluma) kako bi se u njoj mogli smjestiti hercegovački franjevci. Navodi da će čim dobije pismenu odluku da prima u zakup zemljište obavijestiti generala franjevačkog reda u Rimu za dozvolu gradnje kuće i useljenje.

Uspostava NDH u travnju 1941. utjecala je na stranačko vodstvo i pristaše HSS-a. Dio pristaša u redovima HSS-a, oni na desnom krilu, odmah se pridružio Ustaškom pokretu. Dio stranačkoga vodstva prišao je kasnije partizanskom pokretu. Većina članova i dužnosnika stranke ponašala se je pasivno, no i dalje su poštovali dotadašnje vodstvo stranke s predsjednikom Vladkom Mačekom na čelu. U Londonu je dio stranačkoga vodstva HSS-a sudjelovao u izbjegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije.

Središnji dio stranačkoga vodstva na čelu s Vlatkom Mačekom pružao je otpor pridruživanju Ustaškom pokretu nakon utemeljenja nove vlasti. Represivni aparat vlasti NDH je počevši od svibnja 1941., kada su ukinuti ostatci Mačekove Hrvatske seljačke i građanske zaštite, prema pripadnicima HSS-a poduzimao mjere koje su se sastojale od uhićivanja, ispitivanja, kažnjavanja, pa i upućivanja u logore. Posljedica tih kaznenih progona zabrana je rada HSS-a 11. lipnja 1941., a već u listopadu 1941. vlasti NDH zatvorile su prvaka stranke Vladka Mačeka, čime je stranka obezglavljena.

Mnogi članovi stranke i njihove obitelji našli su se pod progonom nakon kojega je često slijedila likvidacija. Progoni pripadnika HSS-a pojačali su se osobito nakon akcije uhićenja ministara Ante Vokića i Mladena Lorkovića u kolovozu 1944. godine. Pripadnik ilegalnoga NOP-a u Mostaru liječnik Alija Alica Krpo u svojem iskazu kaže da je u ljeto 1943. dr. Ivan Milaković zbog opasnosti da ga redarstvo u Mostaru uhiti smješten u ženski

samostan časnih sestara franjevki u Bijelom Polju. U iskazu kaže da je obišao Milakovića, koji je bio prva civilna osoba koja je došla u ženski samostan. Dalje kaže da nije upoznat s time tko je smjestio Milakovića u samostan: "Znam samo da je čest gost kod Milakovića bio inž. Čedomil Čedo Milićević i fratar Leo Petrović. To je bio i naš posljednji sastanak, jer sam ubrzo otišao u partizane." Aktivist ilegalnoga NOP-a u Mostaru Ante Brešan svjedoči da mu je Milaković pričao kako je uhićen pod optužbom da je pripadnik NOP-a. Za vrijeme zatočeništva zatražio je fra Lea Petrovića da ga ispovjedi i pričesti, a molio ga je i da mu pomogne jer se bojao strijeljanja. Kada je Milaković pušten, rekli su mu da "je za njega intervenirao biskup".

Iz iskaza pripadnika partizanskog pokreta Ante Brešana jasno se vidi da je fra Leo Petrović pomogao Ivanu Milakoviću izići iz zatvora i smjestiti ga u samostan časnih sestara franjevki u Bijelom Polju, čime mu je nakratko spašen život. Sudbinu uhićenja i likvidacije preživjeli su ugledni članovi HSS-a u Mostaru Cvjetan (Cvitan) Spužević i Čedomil Miličević, prijatelji fra Lea Petrovića. Tijekom progona pripadnika HSS-a fra Leo Petrović je cijelo vrijeme rata pomagao njihovim obiteljima, posebice od kolovoza 1944. do veljače 1945. godine. Sekretar Oblasnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Hercegovinu Vaso Miskin Crni poslao je svojega kurira Šaćira Kajtaza 1944. s direktivom o izvlačenju fra Lea Petrovića iz franjevačkoga samostana u Mostaru kao i pripadnika HSS-a Blaža Sliškovića i Cvjetana Spuževića. Pripadnik ilegalnoga NOP-a Šaćir Kajtaz u svojem iskazu objavljenom nakon svršetka rata kaže da je Blaž Slišković odveden u nepoznatom pravcu, a da je poslije saznao da je likvidiran u Jasenovcu. Fra Leo Petrović je, među ostalim, organizirao odlazak dr. Cvjetana Spuževića iz Mostara. Fra Leo nikada nije htio napustiti Mostar, vjerojatno zato što je želio pomoći prijatelju Cvjetanu Spuževiću time što se brinuo i organizirao čuvanje njegove obitelji dok je on bio u partizanima. Zanimljivo je istaknuti da ustaše nisu uhićivali Spuževićevu obitelj, što je bio jedinstveni slučaj u Mostaru, a sve zato što su znali da ga štiti fra Leo Petrović, koji je bio utjecajni franjevac u Hercegovini.

Članove Hercegovačke franjevačke provincije ratna ubojstva i stradanja nisu zaobišla. Partizani su ubili fra Stjepana Naletilića u svibnju 1942. u Zanaglinama (Duvno). Bio je prva žrtva hercegovačkih franjevaca ubijen iz mržnje prema vjeri. Od četničkih i partizanskih osvajanja te godine je ubijeno, protjerano i opljačkano nedužno hrvatsko pučanstvo diljem Hercegovine. Osim ubojstva fra Stjepana Naletilića, nekoliko franjevaca bilo je u partizanskom zarobljeništvu, jedan dio njih je bio mučen i zlostavljan od četnika. Uz to

mnoge župne kuće i crkve u vlasništvu Provincije opljačkane su od strane partizana i četnika te oružanih snaga Kraljevine Italije.

Desetljećima je jugoslavenska historiografija i publicistika optuživala Katoličku Crkvu, poglavito hercegovačke franjevce, sa cijelim spektrom raznih optužbi. Sve te optužbe protiv franjevaca mogu se svesti pod zajednički nazivnik, odnosno da je njihov glavni krimen bio taj što su bili protivnici Kraljevine Jugoslavije i shodno tome podržavali uspostavu hrvatske države. Činjenice također govore da je nekolicina članova Provincije podržavala režim Kraljevine Jugoslavije i protivila se uspostavi NDH. Franjevci fra Bono Jelavić i fra Berto Dragičević su uz fra Radoslava Glavaša najviše optuživani za suradnju sa vlastima NDH. Mandić je kao izraziti protivnik vlasti NDH u ratnom razdoblju u svojim pismima upućenim subraći naveo upute kako se treba ponašati sa osvajačima te je spomenuo fra Berta Dragičevića koji treba poslužiti kao uzor ostalim članovima Provincije. U Mandićevoj ostavštini nigdje se ne spominje fra Bono Jelavić. Pretpostavlja se kako do Mandića nisu doprle vijesti o njegovu obrambenom djelovanju u Ljubuškom i Čapljini. Fra Bono Jelavić ubijen je na križnom putu u svibnju 1945. godine. Fra Berto Dragičević je preživio rat i bio cijelo vrijeme meta jugoslavenskih obavještajnih službi u SAD-u i Kanadi.

Viktor Novak autor je protukatoličkog pamfleta *Magnum Crimen* u kojem glavnu konstrukcijsku nit čini franjevački samostan na Širokom Brijegu koji je za Novaka bio uistinu prava ustaška kula iz koje su ponikli brojni organizatori ustaških zločina u tom kraju. Novak tvrdi da su se mnogi od njih zbog svojih nedjela povukli s Nijemcima zbog približavanju NOVJ-a početkom 1945., „Međutim, kako su bili presječeni, to su morali da prime borbu, u kojoj su pokazali da su jednako uporni sa oružjem u ruci, kao što su bili ustaški propagatori i misionari“. Novak dalje nastavlja optuživati širokobriješke franjevce da su njihov samostan, gimnazija i crkva bili pretvoreni u jedno pravo snažno ratničko uporište, iz koga su fratri na sve strane sijali smrt. Ograde od bodljikavih žica, minska polja i dobro izgrađeni sistem bunkera, zaklona i rovova opkoljavali su ovo utvrđenje. Nadalje, Novak navodi da se na svakom otvoru nalazila strojnica jednako na krovu crkve kao i na zvoniku, bila su također strojnička gnijezda. Navodno su u tom utvrđenju glavni rukovodioci bili njemački časnici i vojnici, koji su imali najsnažniju podršku baš od strane ustaških franjevaca. „Kad su sva ova uporišta poslije nekoliko dana teške bitke savladana, nađeni su u samostanu i crkvi ustaški fratri, koji su se borili u svojim mantijama na strani ustaša i Nijemaca kao puško-mitraljesci i borci. Jedan ratni dopisnik i očevidac javio je radiogramom u Beograd, da su upravo ti fratri bili najogorčeniji branioci i da su dali najžešći otpor. Šestorica ovih fratara

pronađeni su među poginulima na položaju kod sela Knešpolja, nekoliko kilometara od Širokog Brijega, dok su neki nađeni među poginulima u bunkerima“. Prema Novaku navodno je u samostanu pronađen arhiv s dokumentima među kojima se nalazi i korespondencija s poglavnikom Pavelićem što dokazuje da su fratri surađivali s ustašama i Nijemcima i pokazuje sve njihovo zločinačko djelovanje u ovom kraju. Navodi da je bio vrlo mali broj franjevaca koji nisu bili u službi ustaša i hitlerovaca. „Otkriveni dokumenti pokazuju, da su ovi franjevci uveliko bili intelektualni zaštitnici ustaških zločina, štoviše, među njima su se nalazili i pravi ustaški koljači. Prilikom osvojenja ovog fratarskog utvrđenja, nađena je prtljaga, spremna za bijeg s Nijemcima i ustašama. Kod poginulih fratara nađene su i znatne svote dolara i milijuni kuna kao i ustaške legitimacije. Nekolicini fratara uspjelo je pobjeći s poraženim Nijemcima i ustašama“. Novak sve te podvale „argumentira“ zajedničkim fotografijama nekih širokobrijeških franjevaca sa kacigom na glavi, fotografijama s talijanskim vojnicima i „ustaškim koljačima“. Protukatolički pamfleti Novakov *Magnum Crimen* i Štambuk – Horvatovi *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* koristili još jedan izvor na kojemu su temeljili dobar dio svojih uradaka, a to je protukatolički pamflet *Krvava crkva* Đure Vilovića. U potonjem pamfletu Vilović se okomio na širokobriješke franjevce na čelu s fra Radoslavom Glavašom označivši ih ustašama i suradnicima poglavnika Pavelića. U oba je uratka prešućeno njegovo stvarno autorstvo mnogih tvrdnji i „dokumenata“ koji se mogu susresti na njihovim stranicama. O dosezima *Dokumenata o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera,* do sada je unatoč nepostojanju detaljne raščlambe svake stranice i svakoga navoda ipak dosta napisano, pa su poznati i mnogi detalji koji ukazuju na tu knjigu kao djelo koje se temelji na krivotvorinama i insinuacijama. Isto se može tvrditi i za Novakov *Magnum crimen*. Dosadašnja znanstvena istraživanja o borbama za Široki Brijeg nedvojbeno pokazuju da širokobriješki franjevci nisu sudjelovali u borbama niti je kod njih pronađeno bilo kakvo oružje, iz čega je jasno da nisu mogli niti su smjeli biti tretirani kao „legitiman vojni cilj“. Valja zaključiti kako su i *Dokumenti o protnarodnom radu…* i kasnije objavljen Novakov *Magnum crimen* bili u najmanju ruku sazdani na insinuacijama, poluistinama i krivotvorinama različitih vrsta. Primjeri krivotvorina i insinuacija u *Dokumentima o protunarodnom radu…* mogli bi se nizati u nedogled, pa zauzeti i knjigu koja bi mogla biti opsegom veća od njih i Novakova pamfleta u koji su dobrim dijelom preuzeti, a primjer fra Tugomira Solde pokazuje da su neki u ovoj posljednjoj i „dorađeni“, no to bi daleko nadmašilo svrhu i već nadaleko premašenog prvobitno planiranog opsega ovog rada.

Franjevačka klasična gimnazijia s pravom javnosti na Širokom Brijegu u ratnom razdoblju našla se u trubulentnom društvenom okviru. Kako su do Hercegovine dopirale nove političke ideje još prije početka Drugog svjetskog rata, izražene kroz ustaške ideje, upravljačka struktura hercegovačkih franjevaca nastojala je zaštitit vlastitu, a time i hrvatsku mladež od rastućeg utjecaja te političke misli. Da bi se spriječila nedisciplina i aktiviranje učenika u političke stranke prvi je korak bio uvesti stegu za sve učenike franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu. Tako je ravnatelj fra Rade Vukšić u rujnu 1940. propisao *Uredbu o disciplinskim pravilima* za učenike franjevačke gimnazije za školsku godinu 1940./41. Ta odluka je bila reakcija na ponašanje četrnaest učenika koji su napustili gimnaziju 1940. godine. Franjevačka klasična gimnazija s pravom javnosti na Širokom Brijegu bila je elitna škola. Zbog zahtjevnosti i strogosti učenja jedan dio učenika često bi ponavljao godinu ili čak napustio školovanje u toj gimnaziji. U izvješću za školsku godinu 1939./40. nigdje se ne navodi razlog napuštanja školovanja navedenih učenika. Pretpostavlja se da su napustili gimnazijsko školovanje radi priključenja u ustašku vojnicu. Fra Dominik Mandić u pismu od početka siječnja 1941. ističe kako trebaju uvesti red u širokobriješkom zavodu od mladenačke zanesenosti jer bi mogao škoditi ustanovi koja je na čast Provincije. Utemeljenjem vlasti NDH u Hercegovini općenito je među profesorima svećenicima franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu zavladalo oduševljenje. Kad je riječ o franjevačkoj gimnaziji profesor fra Radoslav Glavaš otvoreno je podržavao ideju novostvorene države i zajedno sa nekim učenicima gimnazije aktivno se angažirao na njezinu promicanju. Međutim se je upravljačka struktura gimnazije strogo držala uredbe o disciplini i kažnjavanju političkih ispada među učenicima. Unatoč gore navedenim činjenicama o izbacivanju iz gimnazije svih onih koji su se politički angažirali bilo gdje, u ustaškom ili u partizanskom pokretu, OZN-a je označila hercegovačke franjevce odgovornima za nametanje ustaških ideja učenicima širokobriješke klasične gimnazije. Shodno tome gimnaziju su označili središtem za novačenje širokobriješke mladosti u oružane snage NDH i hrvatske legionarske divizije u sklopu Wehrmachta. Nadalje, optuživalo ih se za širenje mržnje prema drugim nacijama i zalaganju za suradnju s ustaškim vlastima. U izvješću jugoslavenske službe sigurnosti navodi se kako je svaki učenik širokobriješke gimnazije morao biti član Ustaške mladeži i prilikom dolaska u školu ili izvan škole morali su upotrebljavati pozdrav „Spremni za dom i poglavnika Pavelića“. Takvu je direktivu dao odmah po uspostavljanju NDH direktor gimnazije fra Rade Vukšić. Ovdje je također riječ o konstrukciji stvarnosti UDB-inih operativaca u nastojanju opravdavanja ubojstva širokobrijeških franjevaca iz veljače 1945. godine. Notorna činjenica je kako su bivši učenici franjevačke klasične gimnazije poput Andrije Artukovića, Josipa (Joze) Dumandžića,

Ljube Miloša, Tome Grgića, Vladimira Milasa i niza drugih bili visokopozicionirani dužnosnici vlasti NDH ili časnici oružanih snaga NDH. Isto tako treba naglasiti kako je jedan dio učenika u vrijeme školovanja prihvatio komunističke ideje i priključio se Narodnooslobodilačkom pokretu. Neki od bivših učenika bili su visokopozicionirani partizani u vrijeme rata, odnosno državni službenici u kasnijoj komunističkoj Jugoslaviji. Bivši učenici franjevačke gimnazije bili su šef prosvjetnog odsjeka oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu Petar Leko, prvi sekretar SKOJ-a za Hrvatsku i Slavoniju Marko Zovko, utemeljitelj prve ćelije KPJ 1920. u Posušju Ante „Tuna“ Ramljak, te braća Aleksandar i Petar Olujić. Takva stvarnost, uključujući napuštanje školovanja u gimnaziji u razdoblju od 1940. do 1941., izazvala je reakciju upravljače strukture hercegovačke franjevačke gimnazije te je uveden pravilnik o jačoj stezi. Hercegovački franjevci objavili su *Pravila franjevačkog dječačkog sjemeništa na Širokom Brijegu* u kojima stoji i kako se treba vladati prema vanjskom svijetu. Pitomcima je bilo strogo zabranjeno primanje ili čitanje nedozvoljenih novina, knjiga i časopisa jer su posljedice bile teške kazne.

Činjenica jest da je ravnatelj navedene gimnazije fra Rade Vukšić osobno čestitao poglavniku utemeljenje nove hrvatske države. Pretpostavlja se kako je to s druge strane imalo svoju praktičnu i pragmatičnu svrhu, odnosno hercegovački franjevci su u tome vidjeli priliku za rješavanje statusa gimnazije. Oni su preko fra Radoslava Glavaša poslali predstavku Ministarstvu bogoštovlja i nastave u Zagrebu. Zajedno sa ravnateljima privatnih franjevačkih klasičnih gimnazija s pravom javnosti iz Sinja, Dubrovnika – Badije, Varaždina te dominikanske gimnazije u Bolu tražili su izjednačavanje statusa tih gimnazija s državnim gimnazijama te da se iz proračuna osiguraju dohodci i za njihovo nastavno i pomoćno osoblje. Unatoč fra Radinom položaju i prijateljstvu s resornim ministrom Milom Budakom, potonji je u dopisu od 2. kolovoza 1941. odbio predstavku istaknuvši kako redovnike ne može postavljati država. Oni polažu prisegu nekom drugom, a ne državi te da franjevci i dominikanci kao redovnici ne mogu imati ništa svoga, pa tako ni stalne plaće.

Bez obzira na političku pripadnost koju su gajili hercegovački franjevci u vremenu rata, 66 članova Hercegovačke franjevačke provincije ubijeno je od partizana u Drugom svjetskom ratu. U jednom izvješću Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) ističe se kako je krajem 1943. u redovima katoličkih svećenika franjevaca došlo do ideološke podjele. Širokobriješki franjevci podržavali su Ustaški pokret prije rata i uspostavu NDH, da bi potom oštro osudili Ustaški pokret i njemačku vojsku. Nakon što je sukob sve više eskalirao, tvrdili su da će Njemačka izgubiti rat i to su javno propovijedali. Kritizirali su i oštro osuđivali

ponašanje i djelovanje ustaša, čime su utjecali na narod spomenutog kraja, a doprinos je bio odvajanje od Ustaškog pokreta koji je imao presudan utjecaj na katoličko stanovništvo.

Nekadašnji učenik franjevačke gimnazije Franjo Boras je istaknuo kako širokobriješki profesori franjevci nisu pripadali Ustaškom pokretu niti su dozvoljavali učenicima da budu pripadnici Ustaške mladeži. Strogo su zabranjivali bilo kakvo bavljenje politikom. „Bili su liberali i demokrati te su pripadali demokratskom zapadnoeuropskom sustavu“. Gotovo identično misli njihov bivši učenik svjedok S. T., koji u iskazu tvrdi da „imam jednu sliku o sveukupnom svećenstvu u Širokom Brijegu, o svim fratrima, koji su za nas onda bili anglofili. Što se tiče njihove političke orijentacije, na nas nije nikada prenesena ni kroz komunikaciju ni kroz predavanja. Nikad nisam čuo ni zapazio da je netko od njih pohvalio Nijemce u smislu ponašanja. Oni su bili hrvatski orijentirani, ali nisu politički djelovali.“

Zagrebački nadbiskup Stepinac je u pastirskom pismu od 20. rujna 1945. istaknuo: „Tko može dokazati da su toliki na smrt osuđeni katolički svećenici uistinu zločinci koji zaslužuju smrtnu kaznu. Zar su oni svi bili koljači? Tako su, npr. u franjevačkom samostanu u Širokom Brijegu poubijani bez sudskog postupka svi franjevci koji su se tamo nalazili – njih 28 – premda nitko od njih nije uzeo puške u ruke, a kamoli se borio protiv NOV, kako ih se lažno optuživalo – i premda su gotovo svi bili poznati kao protivnici fašističke ideologije.“

Talijanske vojne vlasti nastojale su disciplinirati hercegovačke franjevce zbog oduševljenja, ali i njihove početne očigledne potpore uspostavi nove države. Talijanska je vojna policija po reokupaciji Hercegovine u jesen 1941. otvoreno provodila kaznene ekspedicije protiv hrvatskog pučanstva i franjevaca u Hercegovini. Talijanska antikomunistička milicija, odnosno četnici pod talijanskom zaštitom, činili su masovne zločine nad Hrvatima u Hercegovini. Isto tako talijansko vojno zrakoplovstvo je u vrijeme operativnog djelovanja protiv partizana u Hercegovini u razdoblju od 1942. do 1943. bombardiralo franjevačke crkve i samostane u Duvnu i Konjicu, župne crkve u Posuškom Gracu, Gorici i u Grudama. Radilo se o svjesnom odabiru ciljeva. Nakon bombardiranja uslijedio bi prodor talijanskog pješaštva u kojima su pljačkani franjevački samostani, župni uredi i crkve diljem Hercegovine. Talijanska vojska je okupirala zgrade franjevačkih samostana na Širokom Brijegu, Humcu, Čapljini i Duvnu i opljačkala župne urede u Kočerinu i Slanom. Bilo je i hercegovačkih franjevaca koji su imali visoko mišljenje o talijanskim vojnicima. Jedan od njih je fra Sebastijan Lesko i fra Jerko Boras. Ako se stvari sumiraju može se zaključiti kako nisu svi talijanski vojnici i njihovi postupci bili loši – no to ne znači

da su spomenuti fratri imali općenito visoko mišljenje o talijanskim vojnicima i da općenito njihovo djelovanje nije bilo negativno.

Hercegovačka franjevačka provincija je u Drugom svjetskom ratu pretrpjela znatna razaranja i pljačku župnih ureda, samostana i crkava od strane pripadnika raznih četničkih postrojbi. Četnici su zlostavljali nekoliko članova Provincije poput fra Sebastijana Leske, fra Viktora Nuića i fra Valentina Zovku. Historiografski izvori ukazuju kako nije postojala suradnja između hercegovačkih franjevaca i pripadnika četničkog pokreta. Očigledno se radilo o ideološko-političkim i civilizacijsko suprotstavljenim stranama. Kada bi god četnička skupina upadala u selo ili neko veće mjesto hercegovački franjevci bi pobjegli i na taj način sačuvali život. Fra Berto Dragičević i fra Bono Jelavić su bili iznimka od članova Provincije. Zapovijedali su naoružanim skupinama mjesnog hrvatskog pučanstva kako bi zaštitili živote i imovinu od četnika i partizana. Talijanske vojne vlasti organizirale su četnike i sustavno ih naoružavali kao „antikomunističku miliciju“. Isto tako zabilježeno je da su prešutno odobravali mnoge zločine nad hrvatskim pučanstvom. Međutim, činjenice pokazuju i da bi mnogi hercegovački franjevci bili bi ubijeni od četnika da nije bilo talijanske zaštite.

Kapitulacija Kraljevine Italije u rujnu 1943. proizvela je val oduševljenja kod svih članova Provincije. Razlog takvog oduševljenja hercegovačkih franjevaca leži u činjenici da su njemačke postrojbe slomile vojnu moć talijanskih i četničkih te pogotovo partizanskih postrojbi, kojima su nanijele znatne gubitke. Između ostalog da je oduševljenju pridonijelo i raskidanje Rimskih ugovora, odnosno bar formalno priključenje anektiranih krajeva na Jadranu Hrvatskoj. Jedan od razloga početnog oduševljenja njemačkom vojnom vlasti u Hercegovini od strane članova Provincije je vjerovanje da će njemačka vojska obnoviti gospodarstvo i prometnu infrastrukturu koja je bila glavna meta diverzija četnika i partizana. Zbog oskudice hrvatskog stanovništva u Hercegovini, što zbog rata, pljački i diverzija na glavne prometnice te zbog ljetnih suša, očekivalo se da će Nijemci spasiti situaciju. Međutim u daljnjem razdoblju stvari su se odvile nepovoljno po hercegovačke franjevce. Tako provincijal Pandžić u pismu od 16. svibnja upućenom fra Dominiku Mandiću navodi kako neće biti dostatna dozvola u za preseljenje novicijata u Humac. U pismu ističe kako su njemački vojnici na Humcu zaposjeli čitavo sjemenište. Nadalje su isti zauzeli u Širokom Brijegu gimnaziju i sjemenište te dio samostana i konvikta. U Posušju su Nijemci zauzeli novu kuću, tako u Duvnu i Konjicu s iznimkom nekoliko soba za fratre. U daljnjem tekstu pisma navodi kako u Čapljini u rezidenciji ima nešto Talijana. Ističe kako je za držanje novicijata potrebna iznimna dozvola. Vijesti koje su stizale iz domovine zadavale su brige fra

Dominiku Mandiću. Tako u pismu od 20. listopada 1943. moli provincijala Petrovića da se pobrine da u franjevačkim redovničkim kućama stanuju isključivo redovnici. Nadalje ga moli da gimnazija i konvikt služe samo svojim školskim namjenama. U daljnjem tekstu pisma ističe da „budite suzdržljivi i povučeni u ovim opasnim i tamnim vremenima“. Unatoč diplomatskim aktivnostima franjevačkog reda iz Vatikana i diplomatskoj aktivnosti upravljačke strukture Provincije njemačke vojne vlasti nisu odustajale od korištenja franjevačkih samostana kao vojnih i logističkih baza za svoja operativna djelovanja u Hercegovini, Bosni, Dalmaciji i Crnoj Gori. Njemačka je vojska polovinom studenog 1943. zauzela sjemenište i novo krilo samostana na Humcu. Iz tog je razloga provincijal Petrović premjestio neke franjevce. Njemačka vojska zauzela je gotovo sve prostorije osim dijela podruma i štale u samostanu u Tomislavgradu. Upravo je nazočnost njemačke vojske u franjevačkim samostanima u Hercegovini učinila samostane metama savezničkih zračnih bombardiranja. U izboru meta prednjačili su Britanci kao stvaratelji savezničke politike prema prostoru jugoistočne Europe. Svoje vojne misije slali su kod četničkih vođa, ali i kod partizana pod vodstvom J. B. Tita. Vrhovna vojna misija predvođena britanskim brigadirom Fitzroyjem Macleanom stigla je u Vrhovni štab NOVJ u rujnu 1943. Sve vojne misije su bile opremljene većim brojem radijskih postaja, a informacije o položaju i prijedloge zračnih meta prosljeđivale su savezničkim zapovjedništvima. Visokopozicionirani partizanski operativci naručivali su savezničke zračne napade na mete diljem NDH, pa i diljem Hercegovine. Savezničkim zračnim napadima 5. i 7. kolovoza 1944. teško je oštećen samostan u Humcu, a velika je šteta prouzrokovana na sjemeništu, novoj zgradi samostana i samostanskoj crkvi. Saveznički zrakoplovi ciljali su zapovjedništvo njemačke vojske u samostanu na Humcu. Provincijal Petrović u jednom pismu upućenom početkom listopada 1944. zapovjedniku obalnog odsjeka „Neretva“ i povjereniku za javni red i sigurnost generalu Adolfu Sabljaku naveo je kako su u franjevačke rezidencije u Hercegovini uselile njemačke postrojbe koje su se ponašale nedozvoljeno i otimale sve što su stigle. Tako su u franjevački samostan u Duvnu u proljeće 1943. uselile njemačke postrojbe te su zauzele sve prostorije u samostanu i oko njega.

Jugoslavenska je historiografija i publicistika nakon 1945. konstruirala stvarnost na način da je širokobriješke franjevce označila monolitnom skupinom ustaških suradnika što oni nisu bili. Činjenice ukazuju da širokobriješki franjevci nisu ubijeni iz razloga jer su navodno podržavali ustaški režim. Za komunistički su režim franjevci bili potencijalni neprijatelji, anglofili, odnosno pristaše demokracije zapadnog tipa i usto odani Katoličkoj crkvi koja je bila istinski ideološki neprijatelj novog režima. Potencijalni su neprijatelji bili i iz razloga jer

nisu kompromitirani ideološki ili na bilo koji drugi način u vrijeme rata. Surađivali su s protivnicima ustaškog režima i mnoge od njih spasili od pogibelji i štitili cijelo vrijeme rata ostavši tako vjerni uputama Katoličke crkve. Za nekolicinu hercegovačkih franjevaca, koji su otišli u povlačenje zajedno s oružanim snagama NDH u proljeće 1945., možemo pretpostaviti da su surađivali s vlastima NDH. I jedni i drugi ubijeni su bez ikakva suđenja od jugoslavenskih partizana. U vremenima koja su uslijedila pobijenim hercegovačkih franjevcima se dokazivala krivnja i na taj način pokušao opravdati ratni zločin. Hercegovački franjevci pobunili su se bili protiv toga da Nijemci ulaze u njihove prostorije, no nisu im se uspjeli suprotstaviti. Hercegovački franjevci su u poraću svojim vjernicima isticali s oltara osudu takve zloupotrebe njihova samostana od strane Nijemaca. Kako su se pogoršavale ratne (ne)prilike u Hercegovini, odnos hercegovačkih franjevaca prema njemačkoj vojnoj vlasti i prema vlasti NDH došao je do razine netrpeljivosti. Nameće se zaključak kako je taj odnos još od 1944. prerastao u otvoreno neprijateljstvo. Veći dio širokobrijeških franjevaca je 1943. otvoreno podržavao demokraciju nadajući se pobjedi zapadnih Saveznika.

Partizanska pljačkanja, mučenja i pokolji hrvatskog pučanstva u Hercegovini za posljedicu imala jače angažiranje hercegovačkih franjevaca u osudi partizanskih zločina i zaštiti katoličkog hrvatskog pučanstva. Uz navedenog fra Vendelina Vasilja je istaknuti protivnik partizana, ali i njemačke vojne vlasti, bio fra Oton Knezović. Fra Bruno Adamčik i fra Tadija Kožul također su osudili komunizam u svojim propovijedima. Prema nekim su svjedočenjima u razdoblju od 1942. do 1944., franjevci na Širokom Brijegu, navodno isključivo slušali „radio London“ i partizansku radijsku postaju „Slobodnu Jugoslaviju“ koja je radijski program emitirala iz SSSR-a. Član KPJ u Širokom Brijegu Marko Zovko jedan je od autora, uz Antu Ramljaka, izvješća pod naslovom „Prikaz o stanju u srezu Široki Brijeg i Posušje“, koje je sastavljeno povodom izbora u listopadu 1945. U tom izvješću između ostalog stoji kako je navodnoj „fratarskoj kuli“ u Širokom Brijegu Cvitan Spužević osvojio 54.17 posto glasova. Za razliku od njega, kandidat Ante Ramljak je ostvario pobjedu u Posušju. Prema tom izvoru za Ramljaka je glasovao mladi župnik fra Bogdan Ćubela iz Raktina. Nadalje se u izvješću ističe kako su širokobriješki franjevci bili većinom pod utjecajem političke misli Antuna Korošca i Janka Šimraka. Čini nam se zanimljivo analizirati razvoj političke misli fra Martina Sopte. U vrijeme Kraljevine Jugoslaviji bio je protivnik kralja i velikosrpskog centralizma. Iz tog razloga našao se na meti oružništva Kraljevine Jugoslavije. Uspostavom NDH i ustaškim zločinima prema Srbima u ljeto 1941. razočarao se u tu državu i počeo otvoreno propovijedati protiv njezina režima. Fra Robert Jolić je u životopisu fra Martina Sopte istaknuo kako je povijesni apsurd taj što su ga ubili partizani, a

ne ustaše čije je nasilne postupke javno prokazivao. „Njegova naivnost u pogledu komunista na kraju ga je stajala glave“. Novija historiografska istraživanja ukazuju da su fra Martin Sopta, fra Damjan Rozića, fra Serafin Dodig, fra Rufin Šilić, fra Dominik Mandić i fra Zlatko Sivrić simpatizirali partizanski pokret.

Partizani su ovladali većim dijelom zapadne Hercegovine u jesen 1944. i uspostavljali su vlast na tom području metodom terora. Katoličku crkvu označili su potencijalnim protivnikom za uspostavu komunističke vlasti. Pripadnici OZN-e su u župnom stanu u Međugorju 31. listopada 1944. ubili fra Križana Galića, bolesnog starca u 74. godini života, tako što su ubacili ručnu bombu kroz prozor župnog ureda. U vrijeme operacije Bura, osmišljene i pokrenute od oružanih snaga Njemačke, 28. siječnja 1945. pripadnici 4. dalmatinske brigade prilikom povlačenja iz Ljubuškog prisilno odveli fra Maksimilijana Jurčića a slijedom toga ubili ga jer nije htio odati ispovjednu tajnu. Nekoliko dana kasnije, 2. veljače 1945., postrojbe 1. bojne 3. brigade KNOJ-a, kojima je zapovijedao Savo Golubić ubile su fra Petra Sesara u Čapljini i navodno njegovo tijelo ubacili u masovnu grobnicu u Radimlji. OZN-a je u svojim dokumentima optužila širokobriješke franjevce da su glavni organizatori operacije Bura. Tekstualnom analizom raspoloživih dokumenta NOVJ utvrdio sam da je riječ o klasičnoj OZN-inoj konstrukciji stvarnosti. Tvrdnja o hercegovačkim franjevcima kao organizatorima i djelatnim sudionicima operacije Bura je od sredstva opravdavanja vlastitog neuspjeha dobila položaj službeno prihvaćene istine u jugoslavenskoj historiografiji.

Jugoslavenska historiografija desetljećima je tvrdila da je samostan na Širokom Brijegu bio vojno uporište i legitiman vojni cilj. Izvješća partizanskih obavještajaca govore sasvim suprotno od poslijeratne partizanske promidžbe, kako publicističke tako i historiografske. Dok partizanski obavještajci u svojim izvješćima navode da crta između Šuškova i Burića brijega ide ispod samostana te da se na tom „dva kilometra dugom prostoru svakih 25 do 40 metara nalazi jedan suhozidni bunker, sa posadom od pet do šest ljudi, međusobno povezanih kamenim zidom“, poslijeratna partizanska historiografija tvrdi drukčije. Konjhodžić u vrijeme postojanja Jugoslavije opisujući obrambene položaje u Širokom Brijegu, navode kako su „širokobriješka bazilika i samostan bili glavna protivnička gnijezda, ograđena minama i žicom, bunkerima i utvrđenjima“. Tvrdili su kako su se strojnička gnijezda nalazila u zvoniku crkve, a da su vanjski kanati na svim prozorima bili skinuti kako ne bi smetali puškostrojnicama i snajperima. Nadalje, Konjhodžić tvrdi da su "franjevci polijevali vrućim uljem partizane s vrha zvonika", istog onog koji je 6. i 7. veljače izravnom partizanskom

topničkom vatrom pogođen nekoliko desetaka puta. Iz dostupnih izvora, prije svega vojnih zemljovida VIII. dalmatinskog korpusa, vidimo da je obrana organizirana ispod samostana, na livadi Bakamuši. Na skicama vojnih zemljovida položaj obrane bio je ucrtan sa sjeverozapadne strane, po duljini se spajao s cestom koja je vodila prema Mokrom. Crta je bila izvan samostanskog dvorišta. Prema vojnim zemljovidima spomenutog korpusa ni jedna zgrada u franjevačkom posjedu nije označena kao središte otpora protivnika. Njemačke snage koristile su zgradu franjevačke klasične gimnazije kao vojnu bolnicu, ali iz postojećih izvora nema ni govora o postrojbama koje bi koristile zgradu samostana ili crkvu kao obrambeno uporište.

U borbama za Široki Brijeg, od 6. do 8. veljače 1945., NOVJ je ovladala tim mjestom i pritom ubila nekoliko desetaka civila i 28 franjevaca iz Širokog Brijega. Dosadašnja historiografska istraživanja ukazuju na to da su jugoslavenski partizani pobili 12 širokobrijeških franjevaca na operativnom području 11. dalmatinske brigade 7. veljače. Prema partizanskim je izvorima samostanski kompleks oko 10 sati osvojila 11. brigada . Opunomoćenici OZN-e, pripadnici 2. bojne 5. brigade narodne obrane 1. hrvatske divizije KNOJ-a su uz prisutnost 3. bojne 5. brigade narodne obrane 1. hrvatske divizije KNOJ-a imali su na operativnom pravcu napada 11. dalmatinske brigade zadatke posebne namjene. Nekoliko dana kasnije, 11. veljače 1945., OZN-a je pobila još trojicu franjevaca iz Širokog Brijega. Pokolji hercegovačkih franjevaca nisu uslijedili ni kao posljedica toga što su navodno fratri organizirali operaciju Bura, niti kao posljedica njihova navodnog sudjelovanja franjevaca u borbama za Široki Brijeg, pa ni kao samovoljna reakcija skupine vojnika NOVJ. Zapovjednik britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOVJ-a Fitzroy Maclean je iz Beograda britanskom ministarstvu vanjskih poslova (Foreign Officeu) poslao izvješće napisano 8. veljače 1945. (br. 164), u kojemu se je osvrnuo na likvidaciju širokobrijeških franjevaca. U izvješću između ostalog navodi kako mu je J. B. Tito „nedavno rekao da će iz vojnih razloga i razloga unutarnje sigurnosti, biti prisiljen poduzeti drastične akcije protiv tih franjevaca, iako se više no ikad žestoko suprotstavlja bilo kom obliku vjerskih progona.“ Izvješće Fitzroya Macleana posredno dokazuje kako je J. B. Tito planirao pobiti širokobriješke franjevce puno prije, još u jesen 1944. godine. Mjesec dana nakon navedenih događanja, točnije 12. ožujka 1945., u Beogradu je britanski brigadir Maclean odlikovan ordenom partizanske zvijezde I. reda na prijedlog maršala Josipa Broza Tita za izvanredne zasluge i hrabrost u borbi protiv zajedničkog neprijatelja Jugoslavije i Velike Britanije – fašističke Njemačke. Jugoslavenska historiografija i publicistika nakon 1945. konstruirala je

stvarnost na način da je širokobriješke franjevce označila monolitnom skupinom ustaških suradnika što oni nisu bili. Činjenice ukazuju da širokobriješki franjevci nisu ubijeni zbog toga što bi navodno podržavali ustaški režim. Za komunistički su režim franjevci bili potencijalni neprijatelji, anglofili, odnosno pristaše demokracije zapadnog tipa i usto odani Katoličkoj Crkvi koja je bila istinski ideološki neprijatelj novog režima. Potencijalni su neprijatelji bili i iz razloga jer se tijekom rata nisu kompromitirali na bilo koji način. Surađivali su s protivnicima ustaškog režima, mnoge od njih su spasili od pogibelji i štitili cijelo vrijeme rata ostavši tako vjerni uputama Katoličke Crkve. Za nekolicinu hercegovačkih franjevaca koji su se povukli zajedno s oružanim snagama NDH u proljeće 1945. možemo pretpostaviti da su surađivali s vlastima NDH. I jedni i drugi ubijeni su bez ikakva suđenja od jugoslavenskih partizana. U vremenima koja su uslijedila ubijenim hercegovačkih franjevcima se je naknadno dokazivala krivnja i na taj se je način pokušao opravdati ratni zločin.

U razdoblju od 10. do 12. veljače iz Oznine tamnice u Ljubuškom OZN-a je izvela fra Martina Soptu, fra Slobodana Lončara, fra Pašku Martinca i strijeljala ih na obližnjoj Tomića njivi. Pripadnici OZN-e i postrojbe KNOJ-a su u Čitluku između 9. i 10. veljače strijeljale fra Filipa Gašpara i fra Ćirila Ivankovića. Fra Jakova Križića partizani su odveli iz župnog ureda u Čitluku i ubili 10. veljače 1945. na mjesnome groblju Podadvoru, gdje je i ukopan. Prema sjećanju fra Jakova Križića ubio je je Stevo Gaćeša iz Obrovca. U borbama za Mostar, od 13. do 15. veljače 1945., pripadnici OZN-e su pobili sedmoricu franjevaca iz mostarskog samostana na čelu s provincijalom Petrovićem koji je bio simpatizer HSS-a, stranke oporbene ustaškom režimu. Shodno tome je bio ideološki protivnik nacionalsocijalizma i talijanskog fašizma. Kao i većina katoličkih svećenika, bio je protiv boljševizma, odnosno bezbožnog komunističkog ateizma. Uspostavom komunističke vlasti u Dalmaciji i Hercegovini u razdoblju od rujna do studenog 1944. godine komunističke su vlasti započele obračun s potencijalnim političkim protivnicima. Osim katoličkih svećenika, intelektualaca, imućnih građana i seljaka na udaru su se našli pristaše HSS koji su na prostoru Dalmacije često surađivali s katoličkim svećenstvom.

Osim HSS-a kao političkog protivnika, stranke koja je imala najviše biračkog tijela u hrvatskom narodu, ideološki protivnik KPJ bila je i Katolička crkva. Osim što je bio katolički svećenik, provincijal i intelektualac, fra Leo Petrović je bio i ugledni pristaša HSS-a u Hercegovini,. Kroz cijelo vrijeme rata je od ustaškog progona spašavao pristaše HSS-a u Hercegovini, kao i nedužno pravoslavno stanovništvo i Židove u Mostaru. Posljednja ali ne

manje važna činjenica je njegov utjecaj među komunistima. Zaslužan je za spašavanje mnogih komunističkih ilegalaca u Hercegovini. Najpoznatiji primjer takve vrste pomoći je bilo spašavanje Olge Humo. Pretpostavljam kako je fra Leo Petrović ubijen iz mržnje prema vjeri, ali isto tako i pod pretpostavkom da bi bio prijetnja uspostavi totalitarne komunističke vlasti u Hercegovini. To objašnjava činjenicu da ga nisu mogli zaštititi nikakvi visoki dužnosnici KPJ za Bosnu Hercegovinu, niti visokorangirani časnici OZN-e. Kako bi opravdali zločin, komunističke su vlasti protiv fra Lea Petrovića podignule optužnicu. Da apsurd bude veći optužnicu je 7. svibnja 1946. podigao Okružni sud u Mostaru, godinu i tri mjeseca nakon fra Leova ubojstva. Smatram da je fra Leo Petrović za vrijeme rata bio izraziti protivnik ustaškog režima, no ne treba smetnuti s uma da je Petrović kao i mnogi članovi Provincije bio na crti hrvatske državnosti,. Ostali pobijeni mostarski franjevci ubijeni su iz nekoliko motiva: iz mržnje prema vjeri, zbog zastupanja hrvatske državnosti i posljednji motiv je taj da su bili provincijalovi odani svećenici, poslušni svom duhovnom pastiru i geslu franjevačkog reda „Pax et bonum“. Smatram da su pobijeni hercegovački franjevci ubijeni iz mržnje prema vjeri, ali zbog toga što su bili nekompromitirani pristaše demokracije zapadnog tipa koji su rješenje vidjeli u utemeljenju hrvatske nacionalne države. Shodno tome su kao vodeći intelektualci u Hercegovini bili ideološka prijetnja KPJ za uspostavu novog društvenog poretka, odnosno potencijalni neprijatelji.

Kad je riječ o članovima Provincije, u razdoblju od svibnja do srpnja 1945. na različitim je mjestima Križnog puta ubijeno ukupno petnaest franjevaca. Zahvaljujući dosadašnjim istraživanjima vicepostulatora fra Miljenka Stojića pronađeni su grobovi fratara ubijenih u Maceljskoj šumi na lokalitetu „Lepa Bukva“ te grob fra Ante Majića na groblju Mirogoj u Zagrebu. Pretpostavlja se da su u razdoblju između 15. i 20. svibnja fra Anđelko Nuić, fra Dane Čolak, fra Tihomir Zubac, fra Lujo Miličević i fra Svetislav Markotić pobijeni zajedno sa civilima i vojnicima oružanih snaga NDH i zatrpani u protutenkovske rovove kod Maribora.Svjedoci su kod Celja krajem svibnja 1945. vidjeli fra Brunu Adamčika. Fra Metod Puljić, fra Darinko Mikulić i fra Julijan Petrović pobijeni su 4./5. lipnja u Maceljskoj šumi na lokalitetu Lepa Bukva. Ne zna se za lokalitet ubojstva ni groba fra Jenka Vasilja. Postoje dvije inačice o njegovoj smrti. Prema jednoj je ubijen u Klanjecu, a prema drugoj u Zagrebu. U Zagrebu su ubijeni fra Ante Majić i fra Radoslav Glavaš. Potonji je presudom Vojnog suda Komande grada osuđen 29. lipnja, a strijeljan 30. lipnja u Zagrebu. Svećenici koji su preživjeli križni put odvedeni su u logore i zatvore na području Jugoslavije, a jedan od najpoznatijih zatvora bio je na Savskoj cesti u Zagrebu. Fra Ante Majić je u zatvor na Savskoj

cesti stigao zajedno sa fra Brunom Raspudićem, fra Ferdom Vlašićem, fra Ivom Sivrićem te s nešto manje od tridesetak svećenika. Iscrpljen i zlostavljan na križnom putu i u zatvoru dobio je meningitis, od čijih je posljedica umro u bolnici sestara milosrdnica. Ukopan je na Mirogoju u franjevačku grobnicu: odjel RKT, polje 59., razred II., grobno mjesto 136. Pretpostavlja se da je u 11. svibnja Velikoj Gorici ubijen fra Bono Jelavić. Mjesto njegovog groba još uvijek nije utvrđeno. Fra Branko Šušak je zadnji put viđen negdje oko Siska polovicom svibnja. Povjesničar fra Robert Jolić smatra da je ubijen 18. svibnja oko Maribora. Za grob mu se još uvijek ne zna. Fra Emil Stipić između 15. do 21. svibnja 1945. odveden iz logora u Požegi i ubijen na nepoznatom mjestu.

Fra Radoslav Glavaš jedini je hercegovački franjevac pogubljen na temelju optužnice na montiranom sudskom procesu. Sadržaj optužnice je nelogičan, a pretpostavlja se da su isljednici prilikom istrage i ispitivanja Glavaša i mučili. Povjesničar Jolić smatra da je Glavaš sukrivac za mnoge zakone Vlade NDH o vjerskim prijelazima pravoslavnog pučanstva na Katoličku vjeru i da je zbog toga mogao biti osuđen i kažnjen zatvorskom kaznom ali nikako kaznom strijeljanjem, odnosno smrtnom presudom. Nameće se logičan zaključak kako je glavni krimen fra Radoslava Glavaša bio u činjenici da je organizirao oružani otpor, odnosno sudjelovanje u Travanjskom ratu u kojemu je na čuvanje komunikacije Mostar – Široki Brijeg organizirao mjesno pučanstvo Širokog Brijega i Mostara. Dodatna krivnja bila je što je krajem travnja 1945. objavio članak „Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu“, u kojem je razotkrio komunističku propagandu, kao i to što je prihvatio NDH te bio njen državni službenik. Ti su razlozi bili dovoljni da je na montiranom sudskom procesu osuđen na smrt strijeljanjem. Kazna je izvršena 30. lipnja u Zagrebu.

Ured je OZN-e za Hercegovinu u selu Kočerinu postavio časnika i povjerenika Danila Pecelja. Potonji je zajedno s tim uredom OZN-e skovao plan za ubojstva franjevaca na Kočerinu. Upali su 20. svibnja 1945. u župni stan u Kočerinu radi traženja širokobrijeških križara koji su se navodno skrivali u župnom stanu i crkvi. U župnom stanu bila su dvojica svećenika, fra Valentin Zovko i njegov sestrić fra Andrija Topić koji je bolovao od tuberkuloze i ležao u krevetu. Vojnici JA su ustrijelili fra Valentina Zovku na hodniku. Zatim su s nekoliko hitaca ustrijelili fra Andriju koji je bolestan ležao u krevetu.

Možemo zaključiti kako ubojstva i stradanja svećenika pred kraj Drugog svjetskog rata nipošto nisu bila slučajna i sporadična. Najčešće su planirana i praćena žestokom komunističkom promidžbom. Takva se praksa revolucionarne borbe sastojala od metode razdvajanja i likvidacije. Ta je metoda primjenjivana od rujna i listopada 1944., poglavito u

Dalmaciji i Hercegovini gdje je KPJ imao apsolutnu vlast. Partizani su usavršili i mjesecima kasnije primijenili istu praksu na Bleiburgu i križnim putevima tako što su u proljeće i ljeto 1945. godine pobili desetke tisuća poraženih vojnika i civila. Partizani su u Drugom svjetskom ratu pobili 66 hercegovačkih franjevaca, od toga 65 bez ikakvog sudskog procesa, od kojih su mnogi bili nedužni, ako ne i svi.

XIX. PRILOZI

19.1. Prilog I.

VICEPOSTULATURA
postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«
Kard. Stepinca 14, 88220 Široki Brijeg
tel.: 039 700-325; faks: 039 700-326; mostar@pobijeni.info; pobijeni.info
IB: 4227318660009; UniCredit Bank d.d. Mostar, poslovnica Ljubuški:
Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Vicepostulatura
žiro-račun (BiH): 3381602276649744; devizni račun (inozemstvo):
IBAN: BA393381604876650839; SWIFT: UNCRBA22

Široki Brijeg, 5. siječnja 2018.

IZJAVA O KORIŠTENJU PRIKUPLJENIH SVJEDOČANSTAVA

Sva svjedočanstva koja smo prikupili dana su pod prisegom. To znači da ih isključivo možemo koristiti samo u svrhu postupka mučeništva naših pobijenih fratara.

Ipak, ako postoji potreba njihove objave kojom bi se pripomoglo samom postupku mučeništva, mogu se uporabiti na prikladan način. To znači da svjedok i njegovo svjedočenje moraju biti zaštićeni, odnosno ono što je objavljeno da se ne može povezati s njima i da ne odaje informacije koje ne bi trebalo odavati iz različitih razloga.

Podrazumijeva se da svjedoci mogu dopustiti javno objavljivanje svoga svjedočenja. Pritom se ne će služiti onim što se odnosi izravno na Vicepostulaturu.

Mir i dobro!

HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA PROVINCIJA MOSTAR

fra Miljenko Stojić, vicepostulator

19.2. Prilog II.

BOSNA I HERCEGOVINA
FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE
HERCEGOVAČKO-NERETVANSKA ŽUPANIJA/KANTON
GRAD MOSTAR
ODJEL ZA ORGANIZACIJU, PRAVNE POSLOVE, OPĆU UPRAVU, CIVILNU ZAŠTITU I VATROGASTVO,
SLUŽBA ZA OPĆU UPRAVU I GRADSKA PODRUČJA
PODRUČNI URED JUGOZAPAD

Broj:04/1-15-7066 /17

Mostar, 29.5.2017.god.

Predmet: Uvid u dokumentaciju Područnog ureda Jugozapad, Grad Mostar

Potvrdom se dokazuje da je povjesničar Hrvoje Mandić, rođen 1987. godine u Mostaru ostvario uvid u prijepis Matične knjige vjenčanih, župnog ureda Mostar od 1929. do 1946. godine i uvid u prijepis Matične knjige vjenčanih srpske pravoslavne parohije u razdoblju od 1929. do 1946. godine u mjesecu svibnju 2017. Temeljem toga došao je popisa vjenčanih parova pravoslavne, židovske i islamske vjeroispovijesti u Katoličkoj crkvi, u Mostaru od travnja 1941. do svibnja 1945.

Uvid ostvario Hrvoje Mandić, povjesničar,

ŠEF PODRUČNOG UREDA

Mirjana Martinović,dipl.iur.

1

Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župni ured Mostar od 1929. do 1946. godine

1. Basarić, Ivo rođen je 23. prosinca 1897. u Gospić Smiljanu od oca Mile i majke Katarine rođene Milinković. Zanimanje potpukovnik. Beran, Hadriga rođena je 22. prosinca 1900. u Mostaru od oca Vencela i Ane Russig. Kumovi: Ljubo Jurković i Branko Palac. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 17. kolovoza 1941. u Mostaru.[1]
2. Bašić, Kosta rođen je 31. listopada 1910. u Mostaru od oca Šćepe i majke Đurđe rođene Glišić. Zanimanje stolar. Čuljak, Mara rođena je 21. prosinca 1914. u Klobuku od oca Ivana i majke Matije rođene Mlinarević. Kumovi: Ilija Kljajo i Josip Junković. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 17. kolovoza 1941. u Mostaru. Konstantin Bašić umro je 13. lipnja 1983.[2]
3. Borota, Đuro rođen je 18. ožujka 1909. u Batinova Kosa od oca Pavla i majke Marije Rokrić. Zanimanje narednik pješaštva. Vašiček, Helena rođena je 17. lipnja 1910. u Bosanskom Brodu od oca Josipa i majke Kristine Bjelovar. Kumovi: Josip Prohaska i Josip Vašiček. Vjenčao ih je fra Emil Stipić 20. rujna 1941. u Mostaru.[3]
4. Buha, Mirko rođen je 17. kolovoza 1913. u Mostaru od oca Vule i Teodore Kovačević. Zanimanje Krojač. Foškulo, Ana rođena je 1. siječnja 1917. u Osobjava od oca Marka i Kate Čonkefa. Mirko Buha i Ana Foškulo vjenčali su se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru 19. veljače 1933. Navedeni bračni par sklopio je brak u Katoličkoj crkvi u Mostaru 10. kolovoza 1941., a vjenčao ih je fra Viktor Nuić. Kumovi na vjenčanju: Branko Palac i Leo Perić. Brak je prestao smrću Mirka Buhe 28. listopada 1978.[4]

---

[1] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 84/84, 964.

[2] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 89/89, 969. Vidi: Matična knjiga umrlih, redni broj 89/89 za 1983. godinu.

[3] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 102/102, 982.

[4] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 9/9 za 1933. godinu, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 74/74, 954. Matična knjiga umrlih, redni broj 519/78 za 1978. godinu.

5. Buhovac, Ivan rođen je 6. siječnja 1914. u Jesenice od oca Ilije i majke Delfe rođene Vladić. Vukša, Manda rođena je 7. travnja 1912. u Jasenicama od oca Nikole i majke Matije Vidović. Kumovi Grgo Drmać i Kata Soče. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 26. studenog 1941. u Mostaru. Manda Buhovac umrla je 3. kolovoza 2003.[5]
6. Bukvić, Sreten rođen je 2. veljače 1910. u Mostaru od oca Aleksandra i Jarse Batinić. Zanimanje željezničar. Šmatinger, Dragica rođena je 29. svibnja 1918. u Mostaru od oca Julija i Ivanke Burić. Sreten Bukvić i Dragica Šmatinger sklopili su brak u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru 16. srpnja 1939. Navedeni bračni par vjenčao se u Katoličkoj crkvi 3. srpnja 1941. u Mostaru. Vjenčao ih je fra Branimir Šušak. Kumovi: Leo Švatinger i Stjepan Arapović. Dragica Bukvić je umrla 30. lipnja 1960.[6]
7. Cindrić, Andrija rođen je 26. studenog 1901. u Đakovu od oca Franje i majke Antonije rođene Volf. Lalić, Angelina rođena je 26. kolovoza 1919. u Sarajevu od oca Svetozara i majke Milere Basrak. Kumovi: Marko Pavlović i Zdenka Pavlović. Vjenčao ih je fra Emil Stipić 6. listopada 1941. u Mostaru. Rješenjem odjeljenja za poslove opće uprave SO-e Savski Venac Beograd br. up. 698 od 18. lipnja 1968. odobrena je promjena prezimena Cindrić, Angelina u novo prezime Lalić 22. lipnja 1968.[7]
8. Cindrić, Josip rođen je 24. kolovoza 1898. u Slunju (Cetingrad) od oca Stanka i Marje Božićević. Dragojlović, Natalija rođena je 8. lipnja 1910. u Novoj Varoši od oca Stevana i Riste Rakonjac. Kumovi: Matija Miličević i Branko Palac. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 6. kolovoza 1941. u Mostaru.[8]
9. Čokorilo, Vaso rođen je 31. kolovoza 1902. u Mostaru od oca Pere i Savke Ljubenko. Pavić, Neda rođena je 4. lipnja 1911. u Mostaru od oca Josipa i Viole Ćorić. Vaso Čokorilo i Neda Pavić vjenčali su se u srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru 17. srpnja 1938. u

---

[5] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 142/142, 1022.

[6] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 20/20 za 1939. godinu. Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 47/47, 927. Matična knjiga umrlih, redni broj 47/60 za 1960. godinu.

[7] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 107/107, 987. Matična knjiga umrlih Mostar, redni broj 32/31 za 1943. godinu.

[8] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 65/65, 945.

5. Buhovac, Ivan rođen je 6. siječnja 1914. u Jesenice od oca Ilije i majke Delfe rođene Vladić. Vukša, Manda rođena je 7. travnja 1912. u Jasenicama od oca Nikole i majke Matije Vidović. Kumovi Grgo Drmać i Kata Soče. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 26. studenog 1941. u Mostaru. Manda Buhovac umrla je 3. kolovoza 2003.[5]
6. Bukvić, Sreten rođen je 2. veljače 1910. u Mostaru od oca Aleksandra i Jarse Batinić. Zanimanje željezničar. Šmatinger, Dragica rođena je 29. svibnja 1918. u Mostaru od oca Julija i Ivanke Burić. Sreten Bukvić i Dragica Šmatinger sklopili su brak u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru 16. srpnja 1939. Navedeni bračni par vjenčao se u Katoličkoj crkvi 3. srpnja 1941. u Mostaru. Vjenčao ih je fra Branimir Šušak. Kumovi: Leo Švatinger i Stjepan Arapović. Dragica Bukvić je umrla 30. lipnja 1960.[6]
7. Cindrić, Andrija rođen je 26. studenog 1901. u Đakovu od oca Franje i majke Antonije rođene Volf. Lalić, Angelina rođena je 26. kolovoza 1919. u Sarajevu od oca Svetozara i majke Milere Basrak. Kumovi: Marko Pavlović i Zdenka Pavlović. Vjenčao ih je fra Emil Stipić 6. listopada 1941. u Mostaru. Rješenjem odjeljenja za poslove opće uprave SO-e Savski Venac Beograd br. up. 698 od 18. lipnja 1968. odobrena je promjena prezimena Cindrić, Angelina u novo prezime Lalić 22. lipnja 1968.[7]
8. Cindrić, Josip rođen je 24. kolovoza 1898. u Slunju (Cetingrad) od oca Stanka i Marje Božićević. Dragojlović, Natalija rođena je 8. lipnja 1910. u Novoj Varoši od oca Stevana i Riste Rakonjac. Kumovi: Matija Miličević i Branko Palac. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 6. kolovoza 1941. u Mostaru.[8]
9. Čokorilo, Vaso rođen je 31. kolovoza 1902. u Mostaru od oca Pere i Savke Ljubenko. Pavić, Neda rođena je 4. lipnja 1911. u Mostaru od oca Josipa i Viole Ćorić. Vaso Čokorilo i Neda Pavić vjenčali su se u srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru 17. srpnja 1938. u

---

[5] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 142/142, 1022.

[6] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 20/20 za 1939. godinu. Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 47/47, 927. Matična knjiga umrlih, redni broj 47/60 za 1960. godinu.

[7] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 107/107, 987. Matična knjiga umrlih Mostar, redni broj 32/31 za 1943. godinu.

[8] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 65/65, 945.

Mostaru. Navedeni par se vjenčao u Katoličkoj crkvi u Mostaru 16. srpnja 1941., a vjenčao ih je fra Leo Petrović. Kumovi na vjenčanju: Ivan Pavić i Ivo Tampuž.[9]

10. Diviš, Milan rođen je 19. listopada 1902. u Katol Selištu od oca Mate i majke Marije rođene Mikovec. Prhal, Jelena rođena je 19. listopada 1903. u Trebinju od oca Jove i majke Anđe Lojović. Kumovi: Jaroslav Prohaska i Branko Palac. Vjenčao ih je fra Leo Petrović 16. kolovoza 1941. u Mostaru. Milan Diviš umro je 27. siječnja 1943. upisana smrt u Župnom uredu Mostar u Vojničkom groblju. [10]
11. Gajić, Vasilije sin Đure i Vasilije Rarović rođen je 27. prosinca 1892. u Banja Luci. Zanimanje profesor. Polanšček, Ruža kći Urbana i Ane Vitrović (udovica) rođena je 29. kolovoza 1892. u Varaždinu. Kumovi: Nikola Milić i Marica Kramer. Vjenčao ih fra Viktor Nuić 8. travnja 1941. u Mostaru.[11]
12. Gavrilović, Mladen rođen je 8. ožujka 1910. u Donje Šatorije od oca Vlade i Šimke Hećimović. Ćorić, Viktorija rođena je 15. lipnja 1916. u Mostaru od oca Ivana i Nare Fabijanović. Kumovi: Martin Zovko i Ante Potočnik. Vjenčao ih je fra Emil Stipić u Mostaru 4. kolovoza 1941.[12]
13. Grgić, Šimun rođen je 18. travnja 1898. u Split (Vranjica) od oca Luke i majke Ivanke Krstulović. Terzić, Saveta rođena je 27. siječnja 1900. u Mostaru od oca Đure i majke Božice Miličević. Kumovi: Ante Porobija i Branko Palac. Vjenčao ih je fra Leo Petrović 9. kolovoza 1941. u Mostaru. Saveta Grgić umrla je 9. siječnja 1973.[13]
14. Ivanišević, Vojislav rođen je 7. siječnja 1917. u Nevesinju od oca Riste i Riste Andrijanić. Blaževič, Eva rođena je 20. prosinca 1922. od oca Stanka i Mande Bevande. Vojislav Ivanišević i Eva Blaževič vjenčali su se u srpskoj pravoslavnoj crkvi 7. listopada 1940. Navedeni bračni par sklopio je brak u Katoličkoj crkvi u Mostaru 26. srpnja 1941., a

---

[9] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 22/22 za 1938. godinu, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 51/51, 931.

[10] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 114/114, 994.

[11] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 28/28, 908.

[12] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 64/64, 944.

[13] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 122/122, 1002. Matična knjiga umrlih, redni broj 37/73 za 1973.

vjenčao ih je fra Emil Stipić. Kumovi na vjenčanju: Mijo Mikulić i Miško Rajić. Vojislav Ivanišević umro je 10. ožujka 1976.[14]

15. Jakovljević, Todor rođen je 10. kolovoza 1894. u Bijelima od oca Šćepana i majke Anđe Jakovljević. Zalad, Anđa rođena je 30. travnja 1906. u Glamoču od oca Špire i Stane Gozden. Kumovi: Matija Salopek i Ilka Zlomislić. Vjenčao ih je fra Leo Petrović 10. kolovoza 1941. u Mostaru.[15]
16. Jakšić, Georgije „Đoko" rođen je 19. svibnja 1914. u Moravicama (Lika) od oca Mile i Dragice Mamula. Antunović, Dragica rođena je 31. ožujka 1918. u Mostaru od oca Joze i Stane Bevanda. Georgije „Đoko" Jakšić i Dragica Antunović vjenčali su se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru 8. svibnja 1941. godine. Kumovi na vjenčanju: Žung Milan i Ajvaz Nikola. Navedeni bračni par sklopio je brak u Katoličkoj crkvi u Mostaru 9. kolovoza 1941., a vjenčao ih je fra fra Leo Petrović. Kumovi na vjenčanju: Ivica Andričević i Ivan Karačić.[16]
17. Kalinić, Ilija, rođen je 2. kolovoza 1903. u Raduč (Gospić) od oca Mitra i majke Lorke Čubrilo. Čarko, Marija rođena je 25. kolovoza 1896. u Piškarevcu (Đakovo) od oca Petra i Marije Kazimić. Kumovi: Ante Polohija i Ivana Vladić. Vjenčao ih je fra Leo Petrović 9. kolovoza 1941. u Mostaru. Marija Kalinić umrla je 6. svibnja 1945. (46/46 za 1945.)[17]
18. Koak, Virgil rođen je 28. veljače 1913. u Temišvaru od oca Ivana i Marije Kraiovan. Zanimanje narednik zrakoplovstva. Milić, Ljubica rođena je u Mostaru od oca Stjepana i Matije Lasić. Kumovi: Bruno Buljan i Tomislav Zdunić. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 29. svibnja 1941. u Mostaru. Brak prestao smrću Ljubice Koak rođene Milić 21. siječnja 1983. u Zagrebu, općina Peščenica.[18]

---

[14] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 26/25 za 1940. godinu, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 60/60, 940. Matična knjiga umrlih, Mostar, 438 za 1975. godinu.

[15] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 77/77, 957.

[16] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 28/28 za 1941. godinu, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 68/68, 948.

[17] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 67/67, 947.

[18] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 38/38, 918.

19. Kuljić, Luka rođen je 1886. godine u Mostaru od oca Đorđa i majke Jovanke rođene Govedarica. Staeupfel, Marija rođena je 2. veljače 1903. u Leskovaru od oca Janeza i majke Marija rođene Leričak. Kumovi na vjenčanju: Mijo Knezović i Marko Bošnjak. Vjenčao ih je fra Emil Stipić u Mostaru 26. srpnja 1941.[19]
20. Livančić, Mato rođen je 8. srpnja 1906. u Kupresu od oca Filipa i Marije Barišić. Zanimanje žandarmerijski podnarednik. Božić, Zorka rođena je 5. travnja 1901. u Mostaru od oca Đorđa i Mare Pojatinove. Zanimanje domaćica. Kumovi: Franjo Boras i Bogdan Karan. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 8. lipnja 1941. u Mostaru. Brak prestao smrću Zorke Livančić 21. travnja 1994.[20]
21. Lojpur, Damjan rođen je 12. srpnja 1910. u Mostaru od oca Riste i majke Milice Cmiljić. Miletić, Marica rođena je 29. listopada 1919. u Mostaru od oca Zvonke i Ruže Tambrić. Damjan Lojpur i Marica Miletić vjenčali su se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru 15. rujna 1940. Kumovi na vjenčanju: Barbara Jazmile i Lojpur Rajko. Navedeni bračni par sklopio je brak u Katoličkoj crkvi u Mostaru 9. kolovoza 1941., a vjenčao ih je fra Leo Petrović. Kumovi na vjenčanju: Ivica Andričević i Ivan Karačić. Damjan Lojpur umro je 24. prosinca 1974. u Mostaru.[21]
22. Loose, Josip rođen je 20. listopad 1908. u Trebinju od oca Miroslava i majke Marije Ljubomir. Zanimanje inženjer. Đurić, Milica rođen je 20. travnja 1920. u Bresnici (Čačak) od oca Milorada i majke Olge Milušić. Kumovi: Jakob Mustapić i Hinko Marašek. Vjenčao ih je fra Emil Stipić 18. kolovoza 1941. u Mostaru. Milica Loose umrla je 29. listopada 1984.[22]
23. Ljuboje, Dragoljub rođen je 19. rujna 1912. u Sarajevu od oca Lazara i Jorka Vlačo. Zanimanje poštanski činovnik. Milić, Zora rođena je 22. veljače 1901. u Mostaru od oca

---

[19] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, , Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 59/59, 939. Matična knjiga umrlih, redni broj 120/76 za 1976. godinu.

[20] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 41/41, 921. Matična knjiga umrlih pod rednim brojem 184/94 za 1994. godina.

[21] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 21/20 za 1940. godinu, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 70/70, 950. Matična knjiga umrlih, redni broj 8/75 za 1975. godinu.

[22] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 92/92, 972. Matična knjiga umrlih, redni broj 608/84 za 1984. godinu.

Stjepana i Filomene Histo. Kumovi na vjenčanju: Marija Kramer i Anđela Veron. Vjenčao ih je fra Emil Stipić u Mostaru 18. srpnja 1941.[23]

24. Marinović, Ilija rođen je 7. lipnja 1914. u Duži (Trebinje) od oca Mihajla i Jovanke Pujić. Bubalo, Cecilija rođena je 18. srpnja 1913. u Ilićima od oca Jure i Anice Cvitković. Kumovi: Nikola Stanić i Kordić Cvitan. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 8. lipnja 1941. u Mostaru.[24]

25. Mažuran, Juraj rođen je 18. studenog 1908. u Drenovu (Bugarska) od oca Petra i majke Penke Popov. Zanimanje profesor. Japunčić, Matilda rođena je 17. travnja 1909. u Gospiću od oca Milana i Katice Došen. Kumovi na vjenčanju: Ivan Soldo i Mijo Rajić. Vjenčao ih je fra Branimir Šušak 31. srpnja 1941.[25]

26. Miladin, Krunoslav rođen je 24. studenog 1903. u Opuzenu od oca Petra i Slavke Jakišić. Knežić, Bosiljka rođena je 18. lipnja 1912. u Mostaru od oca Dušana i Marije Kolman. Kumovi na vjenčanju: Ivan Soldo i Krešimir Butigan. Vjenčao ih je fra Emil Stipić u Mostaru 26. srpnja 1941. Bosiljka Knežić upisana je u Knjigu rođenih srpske pravoslavne parohije u Mostaru 5. lipnja 1912. Isto tako upisana je u Knjigu rođenih župe Mostar u 18. lipnja 1912. Brak prestao smrću Krunoslava Miladina 8. studenog 1975. u Mostaru.[26]

27. Negovec, Pavao rođen je 1. lipnja 1904. u Varaždin Škriljevcu od oca Izidora i Jelene Slunjski. Maltez, Jelena rođena je 15. ožujka 1909. u Mostaru od oca Dušana i Joke Besleme. Kumovi: Ljubo Jurković i Branko Palac. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 17. kolovoza 1941. u Mostaru.[27]

28. Novaković, Mladen rođen je 23. rujna 1912. u Varaždinu od oca Stjepana i majke Marije Vukmanić. Tamrindžić, Ljiljana rođena je 16. listopada 1920. u Sarajevu od oca Dušana i Milke Lunar. Mladen Novaković i Liljana Tamrindžić vjenčali su se 24. studenog 1940. u Sarajevu u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. U Katoličkoj crkvi u Mostaru 16. srpnja 1941.

---

[23] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 56/56, 936.

[24] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 40/40, 920.

[25] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 61/61, 941.

[26] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 58/58, 938.

[27] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 85/85, 965.

obred vjenčanja obavio je fra Viktor Nuić. Kumovi na vjenčanju: Pero Puljić i Mineo Rajić. Mladen Novaković je umro 12. svibnja 1990. u Zagrebu, redni broj 1157.[28]

29. Papo, Ivan rođen je 15. rujna 1908. u Mostaru od oca Gavre i majke Tereze rođene Mandelbaum. Gross, Angelina rođena je 5. rujna 1908. u Urdomb Murasombat (Mađarska) od oca Hermana i majke Šarlote rođene Biller. Kumovi: Mate Jelavić i Ivanka Jelavić. Vjenčao ih je fra Bonicije Rupčić 17. rujna 1941. u Mostaru. Brak prestao smrću Ivana Pape 30. prosinca 1968. [29]

30. Paradžik, Božo rođen je 1. siječnja 1910. Predgrađu (Ljubuški) od oca Ivana i majke Joze Lončar. Vurović, Vukosava rođena je 10. veljače 1917. u Ziljevu (Nevesinje) od oca Jovana i Šimana Kovačević. Kumovi: Spasoje Milošević i Grga Corić. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 24. svibnja 1941. u Mostaru.[30]

31. Pečner, Adam rođen je 3. kolovoza 1913. u Mostaru od oca Adama i Ane Gaos. Šimić, Štefica rođena je 5. srpnja 1914. u Ljubuškom od oca Josipa i Anđe Grgić. Kumovi: Ivan Bajalo i Tihomir Kordić. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 6. srpnja 1941. u Mostaru. Umro je 7. kolovoza 1993. Brak prestao smrću Štefice Pečner rođene Šimić 2. veljače 1988. u Mostaru.[31]

32. Pečnjak, Rudolf rođen je 8. travnja 1908. u Prikraju (Božjakovina) od oca Mate i Marije Baštek. Radivojević, Božena rođena je 17. siječnja 1907. u Brezni (Crna Gora) od oca Mitra i Kristine Gjenković. Kumovi: Vilim Labanc i Marija Schenk. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 20. srpnja 1941. u Mostaru.[32]

---

[28] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 50/50, 930.

[29] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 137/137, 1017.
Ivan Papo je umro 30. prosinca 1968. u Mostaru, a Angelina Papo rođena Gross i 8. ožujka 1991. Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga umrlih Mostar, redni broj 3/69 za 1969. godinu.

[30] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 37/37, 917.

[31] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 48/48, 928. Matična knjiga umrlih, redni broj (NKU) 81 za 1988.

[32] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 53/53, 933.

33. Pejdo, Krsto rođen 7. ožujka 1911. u Zijemlju od oca Stevana i majke Stake Karišik. Bevanda, Anka rođena je 1. ožujka 1915. u Mostaru od Mije i Boženke Kurić. Kumovi Mirko Rajić i Viktorija Gavrilović. Vjenčao ih je fra Emil Stipić 15. kolovoza 1941. u Mostaru. Pejdo, Risto umro je 11. ožujka 1990. 186/1190. Pejdo, Anka umrla je 12. srpnja 2002.[33]

34. Petrić, Radivoje rođen je 27. prosinca 1911. u Mostaru od oca Pere i Milka Loje. Zanimanje sudski činovnik. Mandarić, Ljubica rođena je 16. studenog 1913. u Mostaru od oca Mate i Filomene Vidović. Radivoje Perić i Ljubica Mandarić vjenčali su se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru 21. siječnja 1939. Navedeni bračni par sklopio je brak u Katoličkoj crkvi u Mostaru 23. srpnja 1941., a vjenčao ih je fra Emil Stipić Kumovi na vjenčanju: Zvonko Bedenirović i Stanko Komadina.[34]

35. Petrušić, Zvonko rođen je 15. travnja 1914. u Bugojnu od oca Pere i majke Jovanke Crnogorac. Zanimanje bravar. Lasić, Anđa rođena je 31. siječnja 1912. u Mostaru od oca Ivana i Ive Cvitanović. Kumovi: Pero Cvitanović i Luca Lasić. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 17. kolovoza 1941. u Mostaru. Rješenjem Opštinskog sekretarijata za unutarnje poslove Mostar br. 08-200-142 od 10. prosinca 1980. odobrena je promjena imena Petrušića Zvonke u novo ime Ranko. Ranko Petrušić je umro je 2. lipnja 1991. u Mostaru.[35]

36. Politeo, Vojnomir rođen je 5. srpnja 1915. na Visu od oca Juraja i majke Marije Petrucella. Zanimanje, vojni glazbenik. Mičković, Danica rođena je 10. srpnja 1920. u Nevesinju od oca Vidana i majke Obrenije Samardžić. Kumovi: Franjo Stubičan i Velentin Dijanić. Vjenčao ih je fra Leo Petrović 17. kolovoza 1941. u Mostaru. Brak je prestao smrću bračnog druga Vojnomira Politea 21. kolovoza 1984. u Splitu.[36]

37. Popović, Makarije rođen je 1. veljače 1914. u Stocu od oca Manojlo Popović i Milka Pomervić. Pandža, Dragica rođena je 27. svibnja 1912. u Mostaru od oca Ivana i Cvijete

---

[33] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 80/80, 960.

[34] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 1/1 za 1939. godinu, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 57/57, 937.

[35] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 90/90, 970.

[36] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 91/91, 971.

Marić. Kumovi na vjenčanju: Ivica Andričević i Ivan Karačić. Vjenčao ih je fra Leo Petrović 9. kolovoza 1941. u Mostaru. Brak prestao smrću bračnog druga Dragice Popović (rođene Pandža) 15. travnja 1968. u Mostaru.[37]

38. Salopek, Matija rođen je 11. kolovoza 1895. u Desmenicama od oca Jure i France Cindrić. Nedjeljković, Stanka rođena je 21. prosinca 1913. u Sjenicama od oca Jovana i majke Stojke Nedjeljković. Kumovi: Todor Jakovljević i Anđa Jakovljević. Vjenčao ih je fra Leo Petrović 10. kolovoza 1941. u Mostaru.[38]
39. Samardžić, Đorđo rođen je 1863. godine u Bilećima od oca Todora i majke Stane Anđelić. Tomšić, Vilma rođena je 4. srpnja 1888. u Hartbergu od oca Karla i majke Vilme Hajuzi. Kumovi: Branko Palac i Iva Krajina. Vjenčao ih je fra Leo Petrović u Mostaru 16. kolovoza 1941.[39]
40. Savić, Milan rođen je 10. kolovoza 1911. u Iloku od oca Pavla i majke Milice rođene Milković. Zanimanje inženjer. Ognančević, Neda rođena je 18. studenog 1911. u Mostaru od oca Martina i majke Jelke Soldo. Kumovi: Zvonimir Potačić i Kamilo Rudeš. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 14. rujna 1941. u Mostaru.[40]
41. Sebeščin, Đuro sin Đure i Anke Piho rođen je 8. studenog 1914. u Kovin Skarenovcu. Sofija Sedlarik rođena je 6. rujna 1921. u Pazariću od oca Tome i Julije Selemrej. Vjenčao ih fra Viktor Nuić 3. svibnja 1941. u Mostaru.[41]
42. Skiba, Vasilije rođen je 5. travnja 1887. u Rutki Holodnovka od oca Todor i majka Katarina Trilić. Mijatović, Milosava rođena je u Konjicu 20. travnja 1892. od oca Bože i Anđe Janjić. Kumovi Marija Scherr i Branko Palac. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 7. kolovoza 1941. u Mostaru. Milosava Skiba je umrla 26. svibnja 1950.[42]

---

[37] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 71/71, 951. Matična knjiga umrlih, redni broj (NKU 178 za 1968) za 1968. godinu.

[38] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 76/76, 956.

[39] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 82/82, 962.

[40] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 100/100, 980.

[41] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 32/32, 912.

[42] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga

43. Spremo, Svetozar rođen je 15. siječnja 1899. u Mostaru od oca Šprila i Lorke Šparavalo. Petrinić, Emilija rođena je 28. siječnja 1914. u Mostaru od oca Jure i majke Anke Palandžić. Svetozar Spremo i Emilija Petrinić vjenčali su se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi 21. studenog 1937. u Mostaru. Navedeni bračni par sklopio je brak u Katoličkoj crkvi u Mostaru 4. kolovoza 1941., a vjenčao ih je fra Emil Stipić. Kumovi na vjenčanju: Rafo Palandžić i Ivan Milnić.[43]

44. Šain, Ilija rođen je 19. travnja 1910. u Mostaru od oca Riste i majke Mileve Jelačić. Ofner, Neva rođena je 7. ožujka 1920. u Rijeci od oca Emila i Faustine Cucilić. Ilija Šain i Neva Ofner vjenčali su se 21. studenog 1940. u Srpskoj pravoslavnoj crkvi a upisani su u Matičnu knjigu vjenčanih srpske pravoslavne parohije u Mostaru.[44] Navedeni bračni par sklopio je brak u Katoličkoj crkvi u Mostaru 19. siječnja 1941., a vjenčao ih je fra Viktor Nuić. Kumovi na vjenčanju: dr. Ivica Kordić i Branko Palac. Ilija Šain je umro 2. prosinca 2000. u Splitu.[45]

45. Šlapek, Aleksandar rođen je 18. rujna 1909. u Nemili (Zenica) od oca Ivana i Emilije Tolnaj. Stojanović, Nejka rođena je 21. travnja 1908. u Lasovo Boljevac od oca Vučka i majke Vide Milić. Kumovi na vjenčanju: Branko Palac i Mirko Rajić. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 9. kolovoza 1941. u Mostaru.[46]

46. Šupljeglav, Mirko rođen je 28. veljače 1908. u Mostaru od oca Riste i majke Ruže Bulić. Andričević, Mara rođena je 12. prosinca 1903. u Mostaru od oca Mije i Kate Grgić. Kumovi: Ivica Andričević i Ivan Karačić. Vjenčao ih je fra Leo Petrović 9. kolovoza 1941. u Mostaru. Mirko Šupljeglav umro je 20. svibnja 1962.[47]

---

vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 66/66, 946. Matična knjiga umrlih, redni broj 193/50 za 1950. godinu.

[43] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 42/41 za 1937. godinu, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 63/63, 943.

[44] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 38/37 za 1940. godinu.

[45] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 52/52, 932.

[46] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 72/72, 952.

[47] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 69/69, 949. Matična knjiga umrlih, Redni broj 220 za 1962.

47. Vorkapić, Mile rođen je 1. kolovoza 1910. u Podhum Plaški (Lika) od oca Rade i majke Sofije Trbojević. Karačić, Jelena rođena je 13. travnja 1910. u Mostaru od oca Lovra majke Nadramije. Mile Vorkapić i Jelena Karačić vjenčali su se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru 30. svibnja 1937. Navedeni bračni par sklopio je brak u Katoličkoj crkvi u Mostaru 16. kolovoza 1941., a vjenčao ih je fra Leo Petrović u Mostaru 16. kolovoza 1941. Kumovi na vjenčanju: Zvonimir Karačić i Jure Komljenović.[48]
48. Zelen, Sergije rođen je 7. studenog 1919. u Mostaru od oca Luke i majke Jovanke Ilić. Šimić, Ljubica rođena je 23. studenog 1922. u Mostaru od oca Nikole i majke Šime Vranjković. Kumovi: Miško Maslać i Branko Palac. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 4. studenog 1941. u Mostaru. Zelen, Sergije promijenio ime u Suđa Zelen po rješenju 09/7-203-51/82 u Sarajevu od 21. svibnja 1982., a završeno 1. lipnja 1982.[49]

U 1941. godini, 11 bračnih parova sklopilo je brak u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u razdoblju od 1933. do svibnja 1941. a zatim ga sklopili u Katoličkoj crkvi u Mostaru u vremenu od srpnja do kraja kolovoza 1941. godine. Prijepis matične knjige vjenčanih u 1941. godini iznosi 146 (stotinu četrdeset šest) upisa. Mostar, 16. siječnja 1961. od matičarke Jelene Zurovac.[50]

1942. godina

1. Barčan, Luka rođen je 20. kolovoza 1916. u Bušetina (Virovitica) od oca Luke i majke Kate rođene Branibar. Zanimanje glazbenik. Malinović, Slobodanka rođena je 1.

[48] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, srpske pravoslavne parohije od 1929. do 1946. godine, tekući broj 18/18 za 1937. godinu, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 83/83, 963.
[49] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 125/125, 1005.
[50] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, 1027. Matična knjiga umrlih, redni broj 4 4/2003 za 2003. u Mostaru.

siječnja 1916. u Novom Selu (Štip) od oca Arsena i majke Ivanke rođene Stefanović. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 18. siječnja 1942. u Mostaru.[51]

2. Bošković, Đorđe rođen je 3. studenog 1921. u Bariu od oca Lazara i majke Leopolde rođene Goreorek. Zanimanje deutista. Haner, Ljerka rođena je 10. rujna 1922. u Zagrebu od oca Maksa i majke Marijane rođene Kabas. Zanimanje domaćica. Kumovi: Branko Palac i Drago Matić. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 19. siječnja 1942. u Mostaru.[52]
3. Rozić, Nikola rođen je 8. prosinca 1916. u Mostaru od oca Ivane Mare Dragoje. Cipra, Marija rođena je 30. kolovoza 1922. u Sarajevu od oca Augusta i majke Agneze rođene Zablocky. Kumovi: Pero Miloš i Ante Rozić. Vjenčao ih je fra Viktor Nuić 3. listopada 1942. u Mostaru. Marija Rozić (Cipra) umrla je 14. svibnja 1983. redni broj 352/83 za 1983.[53]

Prijepis matične knjige vjenčanih u 1942. godini iznosi 77 (sedamdeset sedam) upisa. Mostar, 16. siječnja 1961. od matičarke Jelene Zurovac.[54]

1943. godina

1. Blasi, August rođen je 1. siječnja 1900. u Rimu od oca Alfreda i majke Marije Orlaudi. Maroš, Marta rođena je 21. rujna 1913. u Subotici od oca Bele i majke Ane Adrigan. Kumovi: Josip Babić i Miroslav Loose. Vjenčao ih je fra Bonicije Rupčić u Mostaru 6. kolovoza 1943.[55]

---

[51] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 5/5, 1032.

[52] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 6/6, 1033.

[53] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 62/62, 1089.

[54] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, 1105.

[55] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 23/23, 1128.

2. Kranjac, Luka rođen je 17. listopada 1918. u Nevesinju od oca Mate i majke Katarine rođene Antolović. Marković, Ljeposava rođena je u Mostaru 1926. od oca Đorđa i majke Zore rođene Maltez. Kumovi: Stjepan Kralj i Ankica Pavlović. Vjenčao ih je fra Boško Remković 1. veljače 1943. u Mostaru.[56]
3. Lučić, Vlaho rođen je 3. prosinca 1916. u Dubrovniku od oca Paške i majke Šarenović. Zanimanje časnik. Pištalo, Dušanka rođena je 17. veljače 1924. u Mostaru od oca Jove i majke Marije rođene Jovanović. Kumovi: Petar Andrijašević i Leonid Kolomijcev. Vjenčao ih je fra Grgo Vasilj 27. prosinca 1943. u Mostaru.[57]

Prijepis matične knjige vjenčanih u 1943. godini iznosi 43 (četrdeset tri) upisa. Mostar, 16. siječnja 1961. od matičarke Jelene Zurovac.[58]

1944. godina

1. Filipetti, Josip rođen je 5. rujna 1918. u Makarskoj od oca Tome i majke Jele rođene Dujmović. Vulić, Radmila rođena je 22. veljače 1923. u Mostaru od oca Radoslava i majke Savke rođene Ćupina. Kumovi: Ivica Oberster i Josip Šabić. Vjenčao ih je fra Filip Sivrić 29. studenog 1944. u Mostaru. Radmila Filipetti umrla je 25. listopada 2000. u Makarskoj.[59]
2. Milić-Toljušić, Ivo-Stipo rođen je 5. srpnja 1912. u Kruščici kod Travnika od oca Stipe i majke Ivke rođene Bobaš. Zanimanje vodnik oružništva. Samardžić, Mirjana rođena je 20. travnja 1922. u Mostaru od oca Bože i majke Anđe rođene Smiljanić. Zanimanje

[56] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 3/3, 1108.
[57] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 38/38, 1143.
[58] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, 1129.
[59] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 55/55, 1205.

domaćica. Kumovi: Josip Skaramuca i Pavle Krstić. Vjenčao ih je fra Grgo Vasilj 12. svibnja 1944. u Mostaru.[60]

3. Pašić, Teufik rođen je 4. listopada 1902. u Žepču od oca Đonla i majke Đevahire Imamović. Paleka, Slavka rođena je 8. prosinca 1912. u Smilčiću (Benkovac) od oca Grge i majke Stane rođene Vukalović. Kumovi: Drago i Ana Kolčarš. Vjenčao ih je u 22. travnja 1944. Mostaru fra Svetozar Petrić.[61]
4. Žuljević, Ivan rođen je 19. rujna 1920. u Beočinu od oca Jakova i majke Kate rođene Marković. Dabarčić, Ikonija rođena je 3. ožujka 1923. u Kifinu selu od oca Jovana i majke Milice Vučinić. Kumovi: Jakov Raše i Pero Marinović. Vjenčao ih je 25. travnja 1944. fra Grgo Vasilj u Mostaru.[62]

Prijepis matične knjige vjenčanih u 1944. godini iznosi 61 (šezdeset jedan) upisa. Mostar, 16. siječnja 1961. od matičarke Jelene Zurovac.[63]

1945. godina

1. Galamos, Đorđe rođen je 1. siječnja 1926. u Mostaru od oca Riste i majke Bosiljke Akšam. Radeljić, Ana-Marija rođena je 1. lipnja 1923. u Opancima od oca Ivana i majke Matilde rođene Čubelić. Kumovi: Josip Bajalo i fra Nikola Pandžić. Vjenčao ih je fra Filip Sivrić 22. svibnja 1945. u Mostaru. Pravomoćnom presudom Okružnog suda u Banji Luci broj P-55/62 od 14. veljače 1962. brak je razveden.[64]

---

[60] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 23/23, 1173.

[61] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 13/13, 1163.

[62] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 21/21, 1171.

[63] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, 1218.

[64] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 16/16, 1229.

2. Šturbek, Milan rođen je 9. kolovoza 1920 u Križevcima od oca Stjepana i majke Eve rođene Kumrić. Prodanović, Radmila rođena je 22. listopada 1927. godine u Mostaru od oca Špire i majke Gospave rođene Samardžić. Upisana je u Srpsku pravoslavnu parohiju u Mostaru 1927. godine. Kumovi: Franjo Cručec i Josip Šabić. Vjenčao ih je fra Filip Sivrić 4. veljače 1945. u Mostaru.[65]

Prijepis matične knjige vjenčanih u 1945. godini iznosi 45 (četrdeset pet) upisa. Mostar, 16. siječnja 1961. od matičarke Jelene Zurovac.[66]

[65] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, tekući broj 9/9, 1222.

[66] Grad Mostar, Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad. Narodni odbor Općine Mostar – Srez Mostar, Matična knjiga vjenčanih, župa Mostar od 1929. do 1946. godine, 1259.

XX. IZVORI I LITERATURA

Pismohrana i objavljeni arhivski izvori

- Bosna i Hercegovina – Arhiv franjevačke provincije, Mostar – fond Spisi Provincije. (BiH-AFP-SP)
- Bosna i Hercegovina – Arhiv Hrvatskog dokumentacijskog centra Domovinskog rata u BiH (BiH – HDCDR).

- Politički zatvorenici Hercegovina.
- Ostavština Rude Mlinarevića iz 1971. godine.

- Bosna i Hercegovina – Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije, Mostar (BiH-AHNŽ).

- Memoarska građa Narodnooslobodilačkog rata 1941.-1945.
- Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata 1941.-1945.
- Zbirka njemačke dokumentacije 1941.-1945.
- Zbirka partizanskih dokumenata 1941.-1945.
- Zbirka četničkog pokreta 1941.-1945.
- Sreski komitet saveza komunista BiH Lištica (1945.-1955.)
- Sreski komitet saveza komunista BiH Posušje (1945.-1955.)
- Oblasni komitet za Hercegovinu-Zapadna Hercegovina 1942.-1945.
- Oblasni komitet za Hercegovinu – Zapadna Hercegovina 1944.

- Bosna i Hercegovina – Arhiv župe i samostana Humac, Ljubuški. (BiH-AŽSH)
- Bosna i Hercegovina – Arhiv župe i samostana Uznesenja Blažene Djevice Marije, Široki Brijeg – Digitalizirana korespondencija fra Dominika Mandića (BiH-AŽSUBDMŠB-DKFDM).
- Bosna i Hercegovina – Grad Mostar (BiH – GM), Odjel za organizaciju, pravne poslove, opću upravu, civilnu zaštitu i vatrogastvo, Služba za opću upravu i gradska područja, Područni ured jugozapad, Matične knjige vjenčanih župnog ureda Mostar i srpske pravoslavne parohije Mostar.

- Bosna i Hercegovina – Pismohrana Vicepostulature postupka mučeništva “Fra Leo Petrović i 65 subraće”, Široki Brijeg (BiH-PVPMLPŠB).
- National Archives and Records Administration, Washington D.C. (NARA)
  - MP T311, Dokumenti njemačkih zapovjedništava na terenu: Skupine vojski (Records of German Field Commands: Army Groups), svitak 194.
  - MP T78, svitak 331
  - MP T314, Dokumenti njemačkih zapovjedništava na terenu: Zborovi (Records of German Field Commands: Corps), svitak 1630. Gradivo na tom svitku odnosi se na vremensko razdoblje od listopada do prosinca 1944.
  - MP T315, Dokumenti njemačkih zapovjedništava na terenu: Divizije (Records of German Field Commands: Divisions), svitci br. 2154., 2155. i 2271.
  - Record group (fond) - RG 65, Records of the FBI, FBI HQ; Investigative Records; Classified Subject Files. Released Under the Nazi & Japanese War Crimes Disclosure Acts, Classification 65: Espionage, 65-30311-EBF 595.
- Republika Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Split. (HR – HDAST)
  - Opunomoćstvo OZN-e - Biokovsko-neretvanskog okruga 1943.-1945.
  - Vojni sud VIII. dalmatinskog korpusa (1943.-1945.).
- Republika Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb. (HR – HDA)
  - Zbirka mikrofilmova, NOV i PO Hrvatske – VIII. Korpus.
  - Zbirka mikrofilmova Ministarstva oružanih snaga NDH (MINORS).
  - Ustaška vojnica.
  - Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-a) za Hrvatsku.
  - Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi hrvatske.
  - Služba državne sigurnosti republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SRH 1945. – 1987.
  - NDH – Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, odjel bogoštovlje
  - HR – HDA – Krunoslav Draganović – zbirka preslika
  - HR – HDA – Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH)
  - HR – HDA – Velika župa Dubrava
- Republika Srbija – Vojni arhiv Beograd. Fond NOVJ 1941. -1945. i NDH 1941.-1945.

- Republika Srbija – Arhiv Jugoslavije Beograd. Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u SAD – Washington, oznaka 371.
- Republika Srbija – Muzej Jugoslavije Beograd. Fondovi: inv. br. III., 14366., inv. br. III. 14365 i inv. br. III 14367.

Objavljeni izvori

- Franjevačka klasična gimnazija s pravom javnosti u Širokom Brijegu, *Izvještaj za školsku godinu 1939./40*. (Mostar: Hrvatska tiskara, 1940.)
- Franjevačka klasična gimnazija s pravom javnosti u Širokom Brijegu, *Godišnja izvješća za školske godine 1940./41., 1941./42., 1942./43. i 1943./1944.* (Mostar: Hrvatska tiskara, 1944.)
- *Kršćanska obitelj*, Mostar: Hercegovački franjevci, godišta od 1933. do 1938.
- *Narodna Vlada Hrvatske formirana u gradu Splitu 14. travnja 1945.* (Zagreb: Državno nakladno poduzeće Hrvatske, 1945.)
- *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti Dalmacija*, priredili dr. sc. Vladimir Geiger i prof. Mate Rupić, (Zagreb: Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2011.)
- *Stopama otaca. Almanah hercegovačke franjevačke omladine*. Jubilarno godište 1908./9. – 1938./9, V(1939), Mostar: Zbor franjevačke bogoslovne mladeži „Bakula“.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, tom 4., knjiga 30. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968.).
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, t. IV, knj. 33 (dalje: *Zbornik* IV/33) (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1970.)
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, t. IV, knj. 33 (dalje: *Zbornik* IV/33) (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1970).
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IV, knjiga 32 (dalje: *Zbornik* IV/32) (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1970.).

- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Dokumenti njemačkog Reicha 1944.-1945.*, tom XII, knjiga 4. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979.)
- *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne države Hrvatske, godina* 1941., svezak I. – XII., broj 1.-1258, godište I., priredili Josip Junašević i Miroslav Šantek (Zagreb: Ministarstvo bogoštovlja i nastave, 1941.)
- *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. Dokumenti*, priredili Blanka Matković i Ivana Pažin, (Zagreb: 2011).

Tisak

- Omladinska iskra. List ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske za Dalmaciju (Split), 1945.
- Vjestnik Ministarstva oružanih snaga – Naredbe (Zagreb), 1942-1944.
- Narodne Novine. Službeni list Nezavisne Države Hrvatske (Zagreb), 1941-1945.
- Za pobedu. List I. armije NOV Jugoslavije (Beograd), 1945.
- Zastava, list II. udarnog korpusa jugoslavenske armije (Beograd), 1945.
- 7 dana politike i rata (Beograd), 1942.
- Borac, list XXV. (srpske) divizije Jugoslavenske armije (Beograd), 1944.
- Borba – Organ Komunističke partije Jugoslavije (Beograd), 1944-1945.
- Glas Štampe – tjednik XI. dalmatinske udarne brigade (Split-Imotski-Mostar), 1944-1945.
- Idemo naprijed – List XIX. udarne divizije NOVJ (Split), 1945.
- Narodni vojnik – list Glavnog štaba NOV i Po Hrvatske, (Split), 1945.
- IX. udarna divizija (Split), 1945.
- Nedjeljne viesti-Novine (Zagreb), 1991.
- Danas (Zagreb), 1991
- Dnevni list (Mostar), 1991-2019.
- Glas Koncila (Zagreb), 1991-2019.
- Hercegovački vjesnik (Mostar), 1944-1945.
- *Hrvatska* (Dubrovnik), 1944.

- *Hrvatski list* (Osijek), 1941-1945.
- *Hrvatski list (Zagreb)*, 1941-1945.
- *Hrvatski narod – Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta* (Zagreb), 1941-1945.
- *Hrvatski tjednik* (Zagreb), 1991-2019.
- *Hrvatsko slovo* (Zagreb), 1991-2019.
- *Jutarnji list* (Zagreb), 1991-2019.
- *Katolički list* (Zagreb), 1941-1945.
- *Katolički tjednik* (Sarajevo), 1941-1945.
- *Kršni zavičaj* (Humac), 1991-1998.
- *Narodni list* (Zagreb), 1945.
- *Nova hrvatska* (Zagreb), 1945.
- *Novi list* (Sarajevo), 1943.
- *Novi list* (Zagreb), 1945.
- *Novo doba* (Split), 1943.
- *Novi list* (Rijeka), 1991-2019.
- *Oslobođenje – organ Izvršnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine* (Sarajevo), 1944-1951.
- *Pobjeda – list narodnooslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke* (Podgorica), 1945.
- *Politika* (Beograd), 1945.
- *Republika* (Zagreb), 1991-2019.
- *Sloboda – list oblasnog odbora narodnooslobodilačkog fronta za Hercegovinu* (Mostar), 1944-1945.
- *Slobodna Dalmacija – glasilo jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Dalmacije* (Split), 1945-1945.
- *Slobodna Dalmacija* (Split), 1945-2019.
- *Spremnost* – politički tjednik (Zagreb), 1941-1945.
- *Večernji list* (Zagreb), 1991-2019.
- *Večernji list*, dnevnik u Bosni i Hercegovini (Mostar), 1991-2019.
- *7Dnevno. Hrvatski politički tjednik* (Zagreb), 2019.
- *Vjesnik jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske* (Zagreb), 1945.
- *Hrvatsko pravo, informativni tjednik* (Mostar), 1941-1945.

- *Stopama pobijenih, glasilo vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće* (Široki Brijeg), 2008-2019.

Literatura

- AKMADŽA, Miroslav. „Dopisivanje fra Dominika Mandića sa hrvatskim biskupima nakon Drugog svjetskog rata“. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 303-328.
- AKMADŽA, Miroslav. „Partizanski pokolj širokobrijeških franjevaca bio je komunistima bolna točka“. *Stopama pobijenih*, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva, „fra Leo Petrović i 65 subraće, 22 (2019), br. 1: 54-55.
- AKMADŽA, Miroslav. „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini u prvim godinama komunističke vladavine“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest – zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 6. studenog 2009,* knjiga druga, ur. Ivica Lučić (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011), 491-509.
- AKMADŽA, Miroslav. *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim, knjiga I., 1945.-1966.* Kostrena – Slavonski Brod: Lektira i Hrvatski institut za povijest, 2014.
- ALILOVIĆ, Ivan. *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*. Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 1999.
- ALILOVIĆ, Ivan. Poginuli i ubijeni đaci, studenti i intelektualci u drugom ratu, Bleiburgu i na križnom putu općina Ljubuški, drugi dio“. *Politički zatvorenik*, 72 (1998), 31-32.
- ALKALAJ, Izidor. „Takmičenje“, *IX. udarna divizija* (Split), ožujak 1945., br. 4: 8-9.
- ANDRIĆ, Jovan, „Jedinica 3. brigade narodne odbrane u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 391-399.

- ANIĆ, Nikola. „Dvadeset šesta dalmatinska divizija u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 227-235.
- ANIĆ, Nikola. „Tito u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – Učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 451-463.
- ANIĆ, Nikola. *Povijest dvanaeste dalmatinske udarne brigade, prva otočke*. Supetar na Braču: Domicil 12. dalmatinske NOU brigade, 1984.
- ANIĆ, Nikola. „Dvanaesta dalmatinska divizija u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo, Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, Beograd, 1986, 265-281.
- ANIĆ, Nikola. *Antifašistička Hrvatska. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.-1945*. Zagreb; Multigraf Marketing d.o.o., Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2005.
- ANIĆ, Nikola. *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.-1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest-biblioteka hrvatska povjesnica, 2002.
- ANIĆ, Nikola. *Povijest osmog dalmatinskog korpusa, narodnooslobodilačke vojske Hrvatske 1943.-1945*. Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, 2004.
- BABIĆ, Anđelko. „Dr. Petar Čule – životni put“. *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*, 3 (2018), br. 4: 327-356.
- BAKOVIĆ, Anto. *Hrvatski martirologij XX. stoljeća, svećenici – mučenici Crkve u Hrvata*. Zagreb: Martyrium Croatiae d.o.o., 2007.
- BARBARIĆ, Dražen. „Kritička dekonstrukcija komunističkog narativa o stradanju širokobrijeških franjevaca“. *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, VIII (2012), br. 8: 238-258.
- BARIĆ, Nikica. „Relations between the Chetniks and the Authorities of the Independent State of Croatia, 1942-1945“. U: *Serbia and the Serbs in World War Two,*

edited by Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2011.), 175-200.

- BARIĆ, Nikica. *Ustaše na Jadranu, Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012.
- BARIĆ, Nikica. *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest-biblioteka Hrvatska povjesnica, 2003.
- BARUN, Anđelko. „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844. godine“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić, (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009), 37-51.
- BASTA, Milan. *Rat je završen sedam dana kasnije*, treće izdanje. Zagreb: Spektar, 1980.
- BATELJA, Juraj. “Blaženi fra Alojzije Stepinac u ostavštini fra Dominika Mandića”. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, uredio dr. fra Robert Jolić, Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 328-361.
- BEGIĆ, Krešimir, Miron. *HOS 1941.–1945*. Buenos Aires: „Ustasa” – El patriota Croata – Revisto Historico-cultural, 1985.
- BEGOV, Ante. „Iz dnevnika jednog Hercegovca. Krajem 1944. i početkom 1945. godine“ (I.-IV.)“, u: Hrvatski katolički glasnik, 1946., br. 5: 51-55., 85-87., 118-121. i 150-153.
- BEZINA, Petar, fra. *Župljani, župa povjerenih Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja. Žrtve rata 1941.-1945., 1990.-1995.* Split: Provincijalat franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, 2003.
- BIBER, Dušan. *Tito-Churchill: Strogo tajno*. Beograd-Zagreb: Arhiv Jugoslavije-Globus, 1981.
- BILANOVIĆ, Danilo. “Crvena mladost Mostara”. U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, prvi dio, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, (urednik Refik Hamzić), Mostar, 1991., 1-86.

- BIOČIĆ, TONI, Ante. „Mostarska operacija“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo) Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, Beograd, 1986, 101-130.
- BLAŽEVIĆ, Velimir, fra. „Fra Dominik Mandić i svečeničko udruženje Dobri pastir“. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.),* ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014., 549-566.
- BOBAN, Ljubo. *Sporazum Cvetković-Maček*. Beograd: Institut društvenih nauka. Odjeljenje za istorijske nauke, 1965.
- BOBAN, Ljubo. “Izvještaji dr. fra Dominika Mandića jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi (1942. – 1943.)”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 16 (1983), br. 1: 183-227.
- BOBAN, Ljubo. *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*. Zagreb: Globus, 1985.
- BORAS, Florijan. *Spomenica Ljubuškim žrtvama. U povodu 600.-te obljetnice župe Ljubuški – Veljaci*. Općinsko vijeće, Ljubuški: 1998.
- BRGLEZ, Drago, fra. „Osluhnimo kakvu poruku upućuju duše pokojnika“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 4 (2010), br. 1: 29-34.
- BRKOVIĆ, Jevrem. *Gospodar Kule*. Podgorica: Daily Press – Vijesti, 2011.
- BRKOVIĆ, Milk. *Srednjovjekovna Bosna i Hum - identitet i kontinuitet*. Mostar: Crkva na kamenu, 2002.
- BUBALO, Jakov, fra. „Hercegovina u doba fra Didaka Buntića, povijesni okvir“. U: *Fra Didak Buntić, Spomenica o 60. obljetnici spašavanja gladne djece iz Hercegovine*, ur. Fra Didak Ćorić. Zagreb; Mostar: Kršćanska sadašnjost i provincijalat hercegovačke franjevačke provincije, 1978, 29-35.
- BUBALO, Janko. *Apokaliptični dani*. Široki Brijeg; Vrgorac; Čitluk; Vicepostulatura postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće”; Gradsko kulturno središte; Matica hrvatska, 2014.

- CILIGA, Ante. *Svjedok najvećih laži dvadesetoga stoljeća*. Zagreb: Dora Krupićeva, 2001.
- COLIĆ, Mladen. *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.* Beograd: Delta Pres, 1973.
- CORNWELL, John. *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII.* New York: Penguin, 2008.
- CVRLJE, Zdenko. „Pregled štabova i komandi 2. dalmatinske brigade". U: *Druga dalmatinska proleterska brigada*, u: (gl. ur.) Zdenko Cvrlje. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1982, 473-486.
- ČAVKA, Ante. *Građa za suvremenu povijest drniške krajine 1941.-1994*. Split: Ante Čavka, 1995.
- ČUVALO, Ante. „Fra Dominik Mandić – Prve godine u Americi. Novi svijet i izazovi". U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 81-109.
- ČUVALO, Ante. *Od Bleiburga do Ljubuškog. Svjedočenja preživjelih*. Ljubuški – Chicago, CroLibertas Publishers, 2014.
- BOROVČAK, Damir. *U spomen žrtvama, Macelj 1945. Povodom 70. obljetnice komunističkih zločina*. Zagreb-Đurmanec: Udruga Macelj 1945., 2015.
- DAMJANOVIĆ, Danilo. „Borbe 6. brigade oko Varde i prodor u Mostar". U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, (gl. ur. Fabijan Trgo), Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, posebna edicija za pobjedu i slobodu, Beograd, 1986., 208-212.
- DANILOVIĆ, Uglješa. „O značaju mostarske operacije". U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, (gl. ur. Fabijan Trgo) Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, Beograd, 1986, 425-431.
- DIZDAR, Zdravko. „Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)". U: *Senjski zbornik, prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 32 (2005), br. 1: 117-196.

- DIZDAR, Zdravko. *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2002.
- DIZDAR, Zdravko. *Životni miljokazi Mirka Validžića Ćelkanovića prominjskog književnika i kamenovanog* župnika. Pazin: Matica Hrvatska, Ogranak Pazin, 1996.
- DRAGIČEVIĆ, Vinko. „Fra Serafin Dodig i njegov odnos prema partizansko – komunističkoj vlasti„. *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva "Fra Leo Petrović i 65 subraće"* 1 (4), br. 1: 11-27.
- DUGANDŽIĆ, Ivan. „O nastanku grada Širokog Brijega". U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005*., ur. Ivo Čolak. Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006), 193-220.
- ĐIKIĆ, Osman. *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar i Arhiv Hercegovine, 1990.
- ĐONLIĆ, Tomislav. „Ekonomska i socijalna djelatnost fra Dominika Mandića u Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća". U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić (Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014), 668-685.
- FALCONI, Carlo. *Il silenzio di Pio XII*. Milano: Sugar editore, 1965.
- FALCONI, Carlo. *The Silence of Pius XII*. Boston: Little, Brown and Company, 1970.
- FERENCA, Ivo. *Partizani južne Dalmacije. Trinaesta južnodalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada*. Beograd: Narodna armija, 1975.
- GALIĆ, Jure. *Vrijeme i ljudi (svjedočenje)*. Sarajevo: Svjetlostkomerc, 2005.
- GAŽI, Franjo. *Vlatko Maček i stvaranje Banovine Hrvatske*. Zagreb: Hrvatska seljačka stranka, 1991.
- GEIGER, Vladimir. „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri". *Časopis za suvremenu povijest*, 42 (2010), br. 3: 693-722.

- GEIGER, Vladimir. „Osvrt na važniju literaturu o Bleiburgu 1945“. *Časopis za suvremenu povijest*, 35 (2003), br. 1: 189-216.
- GEIGER, Vladimir. *Josip Broz Tito i ratni zločini: Bleiburg – Folksdojčeri*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.
- GEIGER, Vladimir. „O provođenju odluke Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju vojnih grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Vojvodini nakon Drugog svjetskog rata“. *Historijski zbornik*, LXIX (2016), br. 2: 411-428.
- GITMAN, Esther. *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.
- GIZDIĆ, Drago. „Borbe za Široki Brijeg i Mostar“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 485-488.
- GLAVAŠ, Radoslav, fra. „Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu“, *Nedjeljne viesti-Novine*, (Zagreb), 5 (1945), travanja 1945., br. 180., 3.
- GLAVAŠ, Radoslav, fra. „Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu“. *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva "Fra Leo Petrović i 65 subraće"* 1 (2009), br. 1: 41-42.
- GLAVAŠ, Radoslav, fra. „Talijanska bilanca i Hrvati. Držanje talijanskih vojnih svećenika u okupiranim našim krajevima“. *Spremnost, misao i volja ustaške Hrvatske*, 10. listopada 1943. br. 85: 3.
- GLIBUŠIĆ, Ivica. „Inicijativa za autonomiju Hercegovine s ciljem slabljenja Radićeva utjecaja na skupštinskim izborima 1925. godine“. *Hercegovina, časopis za kulturno i povijesno naslijeđe 26* (2015), br. 1: 181-194.
- GLIBUŠIĆ, Ivica. „Reagiranje Hrvata iz Bosne i Hercegovine na Radićevo približavanje srpskim radikalima“. *Motrišta, časopis za kulturu, znanost i društvena pitanja* (2015), br. 83-84: 64-78.
- GOLUŽA, Božo. "Židovi u Mostaru, prilog istini i jasnoći". *Hum. Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru* (2006), br. 1: 226-244.

- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina. *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina. „Izručenja zarobljenika s bleiburškog polja i okolice u svibnju 1945.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 39 (2007), br. 3: 531-550.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina. „Bleiburg i križni put – Na putu povratka kroz Podravinu“, u: *Podravina*, 7 (2008), br. 13: 146-166.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina. „Na Križnom putu kroz Slavoniju“, u: *Scrinia Slavonica* 8 (2008), br. 1: 301-316.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina. „Razmišljanja o broju pogubljenih i stradalih na Bleiburgu i križnom putu, *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (2008), br. 3: 851-868.,
- GRGIĆ, Stipica. „Radić nakon Radića: Stvaranje kulta heroja Stjepana Radića (1928. – 1934.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 42 (2010), br. 3: 723-748.
- GRGIĆ, Stipica. *Uprava u Savskoj banovini (1929.-1939.) – Između državnog centralizma i supsidijarnosti*, (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2014.
- GRGURVIĆ, Dragutin. *U Zlopolju: Treća dalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada*. Beograd: Narodna armija, 1971.
- GRGURVIĆ, Dragutin. *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1964.
- GRIJAK, Zoran. „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009., svezak II.*, ur. Ivica Lučić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 89-132.
- GRIJAK, Zoran. „Molba Hercegovačkih franjevaca carici Ziti za pomoć u prehranjivanju Hercegovine potkraj Prvoga svjetskog rata“. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 583-601.
- GROSS, Mirjana. *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing (Biblioteka Hrvatske političke ideologije, 2000.

- GROSS, Mirjana. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu i Hrvatski institut za povijest, 1973.
- GRUJIĆ, Periša. „Tenkovi u mostarskoj operaciji – januar i februar 1945.“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 377-384.
- GULIĆ, Milan. *Stradanje mostarskih Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*. Beograd: Svet knjige, 2017.
- HARRIS, Robin. *Stepinac: njegov život i vrijeme, drugo izdanje*. Zagreb: Školska knjiga, 2017.
- HENĆI PAPO, Živko, “Radionica u službi pokreta”. U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941. – 1945., drugi dio*, ur. Refik Hamzić. Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB Mostara, Skupština opštine Mostar, 1991, 1-2.
- HORVAT; Joža, ŠTAMBUK; Zdenko, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*. Zagreb: Rožankowski, 1946.
- HUMO, Avdo. *Moja generacija*. Sarajevo; Beograd: Svjetlost; Vojnoizdavački zavod; Prosveta, 1984.
- HUMO, Olga, „Uspomene iz okupiranog Mostara“. U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, prvi dio, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, (urednik Refik Hamzić), Mostar, 1991, 1-7.
- ILIĆ, Žarko. „Hercegovački franjevci u komunističkim zatvorima“, *Kršni zavičaj* (Humac), 1998, br. 31: 135-143.
- ILINIĆ, Milan. „Operacija Široki Brijeg“. *Hrvatski kalendar*, 29 (1972), 68-83.
- INJAC, Branjko. *Crveni fratar. Razgovor sa fra Zlatkom Sivrićem*. Zagreb: August Cesarec, 1979.
- ISAIĆ, Vladimir. *Put prognanih. Od Mostara do Raba 1942. – 1943.* Split: Adamić d.o.o., 2003.

- IVANČIĆ, Gaudencije, fra. „Partizani i franjevački samostan u Mostaru 1945.“. *Stopama pobijenih, glasilo vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, br. 1. 2009., 11-16.
- JAREB, Jere. *Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945., dokumentarni prikaz*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 1997.
- JAREB, Mario. „Etiketa „ustaštva“ kao izgovor za progon političkih protivnika u poslijeratnoj Hrvatskoj. U: 1945. – Razdjelnica Hrvatske povijesti: Zbornik radova za znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest od 5. do 6. svibnja 2005., urednici: Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006, 289-304.
- JAREB, Mario. *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2016.
- JAREB, Mario. Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine. Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga, 2006.
- JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta. “Narodnooslobodilački pokret i Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1942.” *Povijesni prilozi* 1 (1982), br. 1: 269-304.
- JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta. *Hrvatska seljačka stranka*. Zagreb: Globus, 1983.
- JOLIĆ, Robert fra. „Okrutno umoren kočerinski župnik fra Valentin Zovko (1889.-1945.)“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 7 (2011), br. 2: 48-56.
- JOKSOVIĆ, Branislav. „Ljubo Truta“, u: *Vojna enciklopedija*, Drugo izdanje, sv. 10. Beograd: Redakcija vojne Enciklopedije, 1975, 157.
- JOLIĆ, Robert fra. “Hercegovački Stjepan Prvomučenik”. *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, III (2007), br.: 3., 177-202.
- JOLIĆ, Robert fra. „Novi prilozi za životopis fra Radoslava dr. Glavaša“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 5 (2010), br. 2: 26-34.
- JOLIĆ, Robert fra. „U prigodi 65. obljetnice mučeničke smrti fra Stjepana Naletilića (1942.-2007.). *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 1 (2008), br.:1, 32-43.

- JOLIĆ, Robert fra. „Dokumentarizam i mitomanija. U povodu izlaska monografije Milana Karana, *Srbi Duvna. Život i stradanja*, Aranđelovac, 2016., str. 888 (ćirilica). Nakladnik: Udruženje građana 'Srbi Duvna' Beograd“. *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, XII (2016), br. 12: 337-373.
- JOLIĆ, Robert fra. „fra Anđelko Nuić (1908.-1945.)“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 13 (2014), br. 12: 42-46.
- JOLIĆ, Robert fra. „fra Bono (fra Branimir) Jelavić (1898.-1945.). *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 1 (2009), br. 1: 23-31.
- JOLIĆ, Robert fra. „Fra Jenko Vasilj (1914.-1945.). *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 12 (2014), br. 1: 46-50.
- JOLIĆ, Robert fra. „Fra Mariofil Sivrić (1913.-1945.)“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, 7 (2011), br. 1: 46-51.
- JOLIĆ, Robert fra. „Fra Radoslav Glavaš (1909.-1945.)“. *Hercegovina franciscana, časopis za duhovno i povijesno naslijeđe* IV(2008). br. 4: 191-242.
- JOLIĆ, Robert fra. „Franjevci na prostoru Hercegovine u Osmanlijsko doba“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009.*, ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 81-104.
- JOLIĆ, Robert fra. „Gradnja prve crkve i samostana na Širokom Brijegu“. U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005.*, ur. Ivo Čolak (Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006), 49-68.
- JOLIĆ, Robert fra. „Novi prilozi za životopis fra Radoslava Glavaša“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 4 (2010), br. 2: 26-34.
- JOLIĆ, Robert fra. „Odnosi Dominika Mandića i njegove matične provincije“. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25.*

listopada 2013.), ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 46-80.

- JOLIĆ, Robert fra. „Sva suđenja fra Ferdi Vlašiću“. U: *Fra Ferdo Vlašić – vizionar i patnik: spomenica u povodu desete obljetnice smrti (1995.-2005.)*, ur. Gabrijel Mioč,. Tomislavgrad; Mostar: Naša ognjišta i Provnicijalat hercegovačkih franjevaca, 2005, 102-122.
- JOLIĆ, Robert fra. „U prigodi 65. obljetnice mučeničke smrti fra Stjepana Naletilića (1942.-2007.). *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 1 (2008), br. 1: 32-43.
- JOLIĆ, Robert fra. „Životopis fra Mije Čuića“. U: *Fra Mijo Čuić – graditelj i uznik. U prigodi 50. obljetnice smrti /1959.-2009./*, ur. fra Robert Jolić. Tomislavgrad: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009., 11-43.
- JOLIĆ, Robert fra. „Fra Bono (fra Branimir) Jelavić (1898.-1945.)“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 2 (2009), br. 1: 23-31.
- JOLIĆ, Robert fra. „Fra Branko Šušak (1912.-1945.)“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 14 (2015), br. 1: 38-43.
- JOLIĆ, Robert fra. „Fra Emil (fra Matija) Stipić (1912.-1945.)“. *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, VIII (2012.), br. 8: 259-265.
- JOLIĆ, Robert, fra. „fra Martin Sopta (1891-1945.)“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, VI (2013), br. 2: 45-59.
- JONJIĆ, Tomislav. „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 425-476.
- JONJIĆ, Tomislav. „Pokolj širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“. U: uredio Ivica Lučić, *Hum i Hercegovina kroz povijest – zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 6. studenog 2009, knjiga II*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 478-479.

- JONJIĆ, Tomislav. „Protiv nametnutog zaborava“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 2 (2009), br. 1: 20-22.
- JURIŠIĆ, Goran. “Titov antifašizam u svjetlu britanskih dokumenata. Kada neće politika neka govore dokumenti”. *Hrvatsko slovo* (Zagreb), 10. 11. 2006., 10.
- KAJTAZ, Šaćir. “Uhapšen sam marta 1942. godine”. U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941. – 1945.*, prvi dio, uredio Refik Hamzić. Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB Mostara, Skupština opštine Mostar, 1991, 1-4.
- KARKAŠ OBRADOV, Marica. “Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 3: 801-826.
- KARKAŠ OBRADOV, Marica. “Prisilne migracije židovskog stanovništva na područje Nezavisne Države Hrvatske”. *Croatica Christiana periodica* 37 (2013), br. 72: 153-178.
- KARKAŠ OBRADOV, Marica. *Novi mozaici naroda u “Novim poredcima”. Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada. „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“. *Časopis za suvremenu povijest* 36, 2014., br. 3., 901-938.
- Kljaić, Stipe, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.-1945.)* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.)
- KLJAKOVIĆ, Vojmir. „Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941.-1944., prvi dio“. *Časopis za suvremenu povijest*, 2-3 (1972), br. 3: 97-138.
- KNEZOVIĆ, Oton. *Pokolj hrvatske vojske 1945. Dokument o zvjerstvima Srba nad Hrvatima*. Chicago: 1960.
- KNEZOVIĆ, Oton. *Široki Brijeg*. Valencia: Naklada Drina, 1967.

- KNEZOVIĆ, Pavao. “Leo Petrović 1883. – 1945.”. U: *Leo Petrović prvi hercegovački franjevac doktor znanosti*, uredio fra Ante Marić, Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM; Franjevačka knjižnica Mostar, 2008., 15-244.
- KNEZOVIĆ, Pavao. „Razvoj franjevačkoga srednjeg školstva u Hercegovini (Prilog poznavanju odgojnih ustanova hercegovačkih franjevaca)“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić, (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 183-200.
- KOMNENOVIĆ; Danilo, KRESO; Muharem. „Dvadeset deveta divizija u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore,*gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 299-330.
- KOMNENOVIĆ; Danilo, KRESO; Muharem. *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*. Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1979.
- KONJHODŽIĆ, Mahmud. *Kronika o Ljubuškom kraju, knjiga 1*. Ljubuški: Općinski odbor saveza udruženje boraca Narodnooslobodilačkog rata, 1974.
- KONJHODŽIĆ, Mahmud. *Kronika o Ljubuškom kraju, knjiga II*. Ljubuški: Općinski odbor saveza udruženja boraca NOOR, 1981.
- KORAĆ, Dijana. „Religijske prilike u Humskoj zemlji o XIII. stoljeća do pada pod osmansku vlast“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009*., ur. Ivica Lučić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 473-494.
- KORAĆ, Dijana. *Vjera u Humskoj zemlji*. Mostar: Crkva na kamenu, 2008.
- KORDIĆ, Lucijan. „U danima srdžbe i gnjeva. Iz dnevnika 1945. godine“. U: *Bleiburg: uzroci i posljedice. Spomen – zbornik četrdesete godišnjice tragedije*, priredio Vinko Nikolić (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1988.), 96-108.
- KORDIĆ, Lucijan. *Mučeništvo crkve u Hrvatskoj*. Chicago: Ziral-zajednica izdanja „Ranjeni Labud“, 1988.
- KORDIĆ, Ratimir. *Fratar narodni neprijatelj: doživljaji i sjećanja*. Široki Brijeg; Zagreb; Vicepostulatura postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće“ i naklada K. Krešimir, 2014.

- KOVAČIĆ, Davor. “Represivne mjere redarstvenih vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema pripadnicima Hrvatske seljačke stranke u Drugom svjetskom ratu”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 46 (2014), br. 1: 305-323.
- KOZLICA, Ivan. *Alka u politici, politika u Alki. Sinjska alka i ratovi dvadesetog stoljeća*. Zagreb: Hrvatski centar za ratne žrtve, 2014.
- KRAGIĆ, Ante. "Mostarska operacija na stranicama ratne ‘Slobodne Dalmacije’". U: *Mostarska operacija*, ur. Ivo Matović. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986, 64-70.
- KRALJAČIĆ, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882.-1903.*). Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- KRALJEVIĆ, Ivan. „Fra Rafo Barišić (poneki nadnevci iz života i rada)“. U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005*., ur. Ivo Čolak, Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006, 131-138.
- KRALJEVIĆ, Ivan. „Prisjećanje na fra Didaka Buntića“. U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005*., ur. Ivo Čolak. Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006, 139-146.
- KRESO, Muhamed. „Crvena Donja mahala“. U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941-1945, I. dio*, gl.urednik Refik Hamzić. Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara,1991, 1-44.
- KRIŠTO, Jure. „Fra Mijo Čuić u politici i politika u njemu“. U: *Fra Mijo Čuić – graditelj i uznik. U prigodi 50. obljetnice smrti /1959.-2009./*, ur. fra Robert Jolić (Tomislavgrad: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009.), 85-100.
- KRIŠTO, Jure. „One should still know something about the things one doesn't like. On the book by Michael Phayer, Pius XII, the Holocaust, and the Cold War (Bloomington: Indiana University Press, 2008)“, *Review of Croatian history* 6 (2010), 238-250.
- KRIŠTO, Jure. *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.)*. Zagreb: Glas koncila i Hrvatski institut za povijest, 2004.
- KRIŠTO, Jure. *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945., knjiga prva*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 1998.

- KRIŠTO, Jure. “Navodna istraga Svete Stolice o postupcima hrvatskog episkopata vezanima za vjerske prijelaze u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”. *Croatica Christiana periodica* 26 (2002), br. 49: 161-173.
- KRIŠTO, Jure. *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001.
- KRIZMAN, Bogdan. *Dokumenti Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943.* Beograd-Zagreb: Arhiv Jugoslavije i Globus, 1981.
- KRPO, Alica, Alija. „Liječio sam ranjene Borce”. U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, prvi dio, urednik Refik Hamzić. Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, 1991, 1-25.
- KUJUNDŽIĆ, Nedjeljko. *Imotska krajina u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941.-1945. Pali borci, žrtve fašističkog terora i spomen obilježja*. Imotski: Općinski SUBNOR i SIZ za kulturu, 1981.
- LAZAREVIĆ, Božo. *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu 1941.-1945.* Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972.
- LOVRIĆ; Karlo, fra, GRBEŠ; Jozo, fra i JOLIĆ; Robert, fra, „Djelatnost hercegovačkih franjevaca izvan Hercegovine“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009.*, ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 285-326.
- LOZO, Stjepan. *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima – projekt „Homogena Srbija“ 1941.* Split: Naklada Bošković, 2017.
- LUČIĆ, Ivica (Ivo). *Uzroci rata. Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*. Zagreb: Despot Infinitus, 2013.
- LUČIĆ, Ivica. „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“. *Časopis za suvremenu povijest* 42(2010), br. 3: 658.
- LUČIĆ, Ivica. „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990.“ *National Security and the Future* 9(2008), br. 3: 41-71.
- LUČIĆ, Ivo. “Utjecaj komunističkih zločina na politički razvoj Dominika Mandića”. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25.*

listopada 2013.), glavni urednik dr. fra Robert Jolić, Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014., 531-548.

- LUČIĆ, Ivo. *Od vila ilirskih do Bijeloga puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*. Zagreb: Hrvatska liječnička komora i Hrvatski institut za povijest, 2018.
- MABIĆ, Velimir. *Od Širokog do Bleiburga i nazad.* Široki Brijeg: Logotip d.o.o., 2017.
- MACLEAN, Fitzroy. *Rat na Balkanu*. Zagreb: Stvarnost, 1964.
- MACUT, Petar. *U sjeni križa, samokresa i noža. Katolički tisak u Nezavisnoj državi Hrvatskoj* (Split: Redak, 2016.)
- MAJIĆ, Častimir, fra. „Posvećeno fra Nevinku Mandiću. Dugogodišnji kateheta izgubljen u hercegovačkom bespuću“, *Naša ognjišta* (Humac), 37 (2012), br. 4: 29.
- MAJIĆ, Častimir, fra. *U nebo zagledani*. Široki Brijeg; Zagreb: Vicepostulatura postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće“ i Alfa, 2011.
- MANDIĆ, Hrvoje. „Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941.-1943.“ *Časopis za suvremenu povijest* 48 (2016), br. 3: 709-726.
- MARIĆ, Ante, fra. „Velika franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu“. U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005*., ur. Ivo Čolak (Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006), 518-523.
- MARIĆ, Ante, fra. *Franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu od 1844. do školske godine 1917./18*. Mostar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, 2011.
- MARIĆ, Ante, fra. *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine1935./1936. do školske godine 1944./45*. Izgradnja školskih objekata. Mostar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, 2011.
- MARIĆ, Ante, fra. *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od školske godine 1918./1919. do školske godine 1934./35*. Mostar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, 2011.
- MARIĆ, Ante, fra. „Dr. fra Leo Petrović“. *Stopama pobijenih*, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva, „fra Leo Petrović i 65 subraće, (22) 2019., br. 1: 30-31.

- MARIĆ, Ante, fra. *Tragom ubijenih hercegovačkih franjevaca. Ekshumacija u Zagvozdu identifikacija*. Mostar: Hercegovačka provincija Uznesenja BDM, Povjerenstvo za pripremu kauze mučenika, 2007.
- MARIJAN, Davor. "Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 35 (2003), br. 2: 545-576.
- MARTINOVIĆ, Drago. *Fra Petar Sesar (1895.-1945.)*. Široki Brijeg: Logotip d.o.o., 2012.
- MASUCCI, Giuseppe. *Misija u Hrvatskoj. Dnevnik od 1. kolovoza do 28. ožujka 1946*. Madrid: Editorial „Drina", 1967.
- MATIJEVIĆ, Zlatko. "Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskog katoličkog seniorata (1912. – 1929.)". U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014), 362-387.
- MATIJEVIĆ, Zlatko. „Hrvatska pučka stranka i Stjepan Radić (1919.-1928.)". *Radovi Zavoda za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 33-33(2000), br. 1: 257-266.
- MATKOVIĆ, Blanka. „Poslijeratni komunistički zločini i grobišta u istočnoj Hercegovini. *Hum, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, (2012), br. 9: 197-221.
- MATKOVIĆ, Blanka. „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine". *Hum, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar, 7 (2011)., 288-331.
- MATKOVIĆ, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije (1918.-1991.). Hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.
- MEĐIMOREC, Miroslav. „Izvršio sam zapovijed: Odveo sam u smrt 900 Hrvata". *National security and future*, 9 (2008), br. 4: 13-97.
- MIHALIĆ, Neva. *Borba Hrvata protiv Trećeg Reicha. Hrvatski protuosovinski otpor i dinamika vojno-političkih strategija na hrvatskom ratištu u Drugom svjetskom ratu.* Zagreb: Despot Infinitus d.o.o., 2012.

- MILATOVIĆ, Nikola. „Sadejstvo inžinjerije sa tenkovskim jedinicama u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986., 385-387.
- MILETIĆ, Drago Karlo. “Italijanska reokupacija Mostara (septembar 1941 – juni 1943.)”. *Hercegovina. Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe* (1990), br. 7-8: 119-155.
- MILETIĆ, Drago Karlo. “Stradanja u Mostaru”. U: *Hercegovina u NOB-u, april 1941. – juni 1942.*, svezak 2, uredio Sveto Kovačević, Beograd: Vojnoizdavački zavod i novinski centar, 1986, 109-122.
- MILETIĆ, Drago Karlo. *Mostar, susret svjetskih kultura*. Mostar: Zajednica općina s hrvatskom većinom i Glavno tajništvo HDZ-a, 1997.
- MILIĆ, Vaso. „Odbor narodne pomoći“. U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941.-1945.*, drugi dio, urednik Refik Hamzić, Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, 1991, 1-16.
- MUSA, Gojko, fra. *Široki Brijeg*. Metković, Franjevački samostan Široki Brijeg, 1971.
- MUSA, Šimun – MUSA, Ilija. „Hrvatske političke novine u Mostaru na smjeni XIX. I XX. stoljeća“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009., svezak II.*, ur. Ivica Lučić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 133-149.
- MUSA, Šimun. „Zasluge hercegovačkih franjevaca u kulturno-prosvjetnome radu krajem turskoga i austrougarskog doba do početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na tiskarko-nakladničku, novinsku i književno-jezičnu djelatnost Franje Milićevića“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009.*, ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 105-132.
- NALETILIĆ, Marija. „Povijest uzgoja i prerade duhana u Hercegovini od 1918. do 1941“, doktorska disertacija, Sveučilište u Mostaru, 2017.
- NIKIĆ, Andrija, fra. „Patnje hercegovačkih franjevaca 1945. – 1990.“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 3 (2009), br. 2: 19-25.

- NIKIĆ, Andrija, fra. *Stradanje Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. – 1944.* Mostar, Franjevačka knjižnica i arhiv, 1998.
- NOVAK, Viktor. *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Beograd: Nova knjiga [reprint], 1986.
- NOVOVIĆ; Mirko, PETKOVIĆ; Stevan, *Prva dalmatinska proleterska NOU brigada*. Beograd: Vojno izdavački zavod, 1982.
- NJAVRO, Mato. *Stradanja 1941.-1953. Sjećanja i zapisi o stradanju dijela hrvatskog naroda tijekom i nakon Drugog svjetskog rata u jugoistočnoj Hercegovini i u izbjeglištvu po hrvatskim prostorima*. Zagreb: Turistička naklada, 1998.
- OBRADOV KARKAŠ, Marica. "Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 3: 801-826.
- OBRADOV KARKAŠ, Marica. *Novi mozaici naroda u "Novim poredcima". Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.
- OBRADOVIĆ, Branko. *Druga dalmatinska proleterska brigada*. Beograd: Vojnoizdavački zavod 1968.
- PAJEVIĆ, Miloš, *Artiljerija u Narodnooslobodilačkom ratu*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970..
- PANDŽIĆ, Bazilije. „Izvori za franjevačku povijest na hrvatskim prostorima". U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 17-36.
- PANDŽIĆ, Bazilije. „Pisci hercegovačke franjevačke zajednice". U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005*., ur. Ivo Čolak. Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006, 161-188.
- PANDŽIĆ, Bazilije. *Hercegovački franjevci, sedam stoljeća s narodom, drugo dopunjeno izdanje*. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2011.
- PAPIĆ, Radovan. *Hercegovina u Revoluciji, sjećanja, analize, dokumenti*. Sarajevo: NIŠRO „Oslobođenje", OOUR Izdavačka djelatnost, 1985.

- PEJČIĆ, Predrag. „Dejstvo avijacije u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu1986, 402-411.
- PEJČIĆ, Predrag. *Prva i druga eskadrila NOVJ*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, Komanda RV i PVO, 1991.
- PERIĆ, Ratko. „Biskupov osvrt. Biskup Čule i pročelnik odjela za bogoštovlje Glavaš“,. *Službeni vjesnik, biskupija Mostarsko – duvanjske i trebinjsko – mrkanske*, 3 (2009), br. 3: 280-282.
- PERIĆ, Ratko. „Biskupov osvrt. Imenovanje don Petra Čule mostarsko – duvanjskim biskupom“, u: *Službeni vjesnik, biskupija Mostarsko – duvanjske i trebinjsko – mrkanske*, 1 (2009), br. 1: 77-89.
- PETEŠIĆ, Ćiril. *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941.-1945*. Zagreb, OOUR Vjesnikova press agencija – VPA RO Novinsko – izdavačka djelatnost Vjesnik, 1982.
- PHAYER, Michael. *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*. Bloomington: Indiana University Press, 2008.
- PLANINIĆ, Martin. *Između dva Lazara*. Čitluk: Matica hrvatska, 2011.
- POLIĆ, Marinko. „Od Mostara do Bleiburga“. U: *Povlačenje 1945. Krivci i žrtve. Svjedočanstva o propasti NDH*, izabrali i priredili: Tomislav Sabljak i Ivo Smoljan. Zagreb: ZIB-Mladost Omega, 2000, 333-334.
- POŽAR, Petar, *Ustaša, dokumenti o ustaškom pok*retu. Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995.
- PRIBILOVIĆ, Kažimir. „Mornarica NOVJ u prevoženju jedinica VIII. korpusa za mostarsku operaciju“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 412-424.
- PRISTER, Boris. Odlikovanja Nezavisne države Hrvatske, iz zbirke dr. Veljka Malinara Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 1997.
- PULJIĆ, Ivica. *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak (1875.-1878.), drugo prošireno izdanj*e. Dubrovnik – Neum: Državni arhiv i Zaklada Ruđer Bošković – Donja Hercegovina, 2004.

- PULJIĆ; Ivica, VUKOREP; Stanislav i BENDER; Đuro. „Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini“. U: *Humski zbornik – V.*, glavni urednik mr. Ivica Puljić. Zagreb: Zajednica Hrvata istočne Hercegovine, Župe trebinjske biskupije, općine Čapljina, Neum, Stolac i Ravno, 2001.
- RADELIĆ, Zdenko. *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1996.
- RADELIĆ, Zdenko. “Hrvatska seljačka stranka u ratu 1941. – 1945.” *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), br. 3: 441-459.
- RADELIĆ JOVANOVIĆ, Anđelka, *Rađanje slobode, Prvi dio*. Split: Čakavski sabor 1979.
- RAKO; Milan, DRUŽIJANIĆ; Slavko, *Jedanaesta dalmatinska biokovska brigada*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1987.
- RAKO, Milan. „Jedanaesta dalmatinska u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 249-264.
- RAHMET SABRINA, P. „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 1: 137-154.
- RASPUDIĆ, Bruno, fra. „Grad na gori u plamenu. Prilog o posljednjim trenutcima širokobrijeških franjevaca“, u: *Kršni zavičaj*, Humac, 1998., br. 31: 126 i 129.
- RASPUDIĆ, Bruno, fra. „Moj život često i vrlo često o tankoj dlaki visijaše“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 17 (2016), br. 2: 20-25.
- REGAN, Krešimir. „Hercegovina“. U: *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, svezak 2. Mostar: Hrvatski leksikografski institut Bosne i Hercegovine, 2015, 379.
- ROMANO, Jakša. *Jevreji Jugoslavije 1941.—1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih općina Jugoslavije, 1980.
- ROTIM, Karlo. *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*. Mostar: Fram – Ziral, 2000.

- SCHMIDT-RICHBERG, Erich, *Der Endkampf auf dem Balkan. Dio Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*. Heidelberg: Scharnhorst Buchkmeradschaft GmbH, 1955.
- SCHRAML, Franz. *Hrvatsko ratište*. Zaprešić: Brkić i sin, Zaprešić, 1993.
- SEFEROVIĆ, Mensur. „Trinaesta hercegovačka brigada u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, uredio Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 351-358.
- SEFEROVIĆ, Mensur. *Istočno i zapadno od Neretve: Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada*. Beograd: Narodna armija, 1981.
- SEFEROVIĆ, Mensur. *Trinaesta hercegovačka NOU brigada*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar JNA i arhiv Hercegovine, 1988.
- SENIĆ: Vukašin, VUKALOVIĆ: Mile, GERUN: Veljko, KUNDAĆINA: Milosav, „Borbena dejstva brigade“. U: *Četrnaesta hercegovačka omladinska NOU brigada*, ur. Radomir Đondović. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar – Arhiv Hercegovine, 1988., 37-158.
- SIVRIĆ, fra Zlatko. “Spasili smo braću Srbe”. U: *Hercegovina u NOB-u, april 1941. – juni 1942.*, svezak 2, uredio Sveto Kovačević. Beograd: Vojnoizdavački zavod i novinski centar, 1986, 193-196.
- SIVRIĆ, Marijan. „Dolazak franjevaca u humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkog podrijetla“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 51-80.
- SKUPINA AUTORA. *Hercegovina u NOB-u*. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA, 1961.
- SKUPINA AUTORA. *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. Svjetskog rata i poraća. U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941.-1953*. Široki Brijeg: Logotip d.o.o., 2017.
- SKUPINA AUTORA. *Tko je tko u* NDH. Zagreb: Minerva, 1997.
- SMOLJAN, Vlado. *O nekim uzrocima siromaštva Hercegovine u prošlosti, odabrana poglavlja iz ekonomske historije* (Mostar: Matica hrvatska, 2006.)

- SMOLJAN, Vlado. *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*. Mostar: Gospodarska komora Herceg-Bosne, 1996.
- SMOLJAN, Vlado. *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine, svezak II*. Mostar: Gospodarska komora Herceg-Bosne, 1997.
- SOLDO, fra Tugomir. "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata". *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, umjetnost i znanost* (2011), br. 7: 379-456.
- STOJIĆ, Miljenko, fra.. "Načela kojima su se rukovodili franjevci tijekom Drugog svjetskog rata". *Stopama pobijenih. Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva "Fra Leo Petrović i 65 subraće"* 7 (2011), br. 2: 11-15.
- SUBOTIĆ, Lazar. *Kninska i mostarska operacija*. Beograd: Viša vojna akademija JNA, Katedra vojne istorije, 1962.
- ŠAGOLJ, Smiljko. *Novinstvo i nastanak nacija u BiH (1850.-1914.)*. Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru i HKD Napredak Split, 2011.
- ŠALOV, Mate. *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*. Split. Institut za historiju radničkog pokreta, 1980.
- ŠALOV, Mate. *Treća dalmatinska brigada*. Split. Institut za historiju radničkog pokreta, 1988.
- ŠALOV, Mate. „Četvrta brigada u borbama za Mostar". U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 162-191.
- ŠARAC, Ivica. „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine". U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 133-152.
- ŠARAC, Ivica. *Metastaza jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944.- ožujak 1945*.). Mostar: Crkva na kamenu, 2019.
- ŠARAC, Ivica. "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva u korespondenciji fra Dominika Mandića". U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa*

znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.), uredio dr. fra Robert Jolić, Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 388-424.

- ŠARAC, Ivica. *Kultura selektivnoga sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska. Od proklamacije NDH do talijanske reokupacije (travanj-rujan 1941.).* Mostar: Crkva na kamenu, 2012.
- ŠEGO, Krešimir. Razgovor sa fra Vinkom Dragičevićem, „Partizani su me proglasili „najcrnjim“ na Kočerinu“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 3 (2009), br. 2: 33-36.
- ŠIMIĆ, Damir. „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika (IV.)?“, u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, 9 (2012), br. 2: 30-35.
- ŠIMIĆ, Damir. „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika? (III.), u: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće*, 8 (2012), br. 1: 23-27.
- ŠIMUNDIĆ, Mate. *Hrvatski smrtni put, prilog novijoj hrvatskoj* poviesti. Split: Matica hrvatska, 2001.
- ŠOTRIĆ PAPIĆ, Milena. “U italijanskom zatvoru u Šibeniku”. U: *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara 1941. – 1945.*, drugi dio, uredio Refik Hamzić, Mostar: Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB Mostara, Skupština opštine Mostar, 1991, 1-24.
- ŠUĆUR, Ante. „Nove velike pobjede“, *Idemo naprijed – List XIX. udarne divizije NOVJ* (Split), 16. veljače 1945., br. 6: 14.
- ŠUMANOVIĆ, Vladimir. “Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama”, *Stopama pobijenih* 9 (2016), br. 1 (16): 15-25.
- ŠUMANOVIĆ, Vladimir. „Pitanje autentičnosti izvješća VIII. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji“, *Časopis za suvremenu povijest* 50, 2018., br. 1: 143-160.
- TAUBER, Eli. *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2014.

- TITO BROZ, Josip. *Izgradnja Nove Jugoslavije*, tom II, knjiga 1. Beograd: Kultura, 1948.
- TOLSTOJ, Nikolaj. *Ministar i masakri: Bleiburg, Kočevski Rog*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1991.
- TOMAŠEVIĆ-KOŠKA, Jozo. *Istina o ubijenoj gimnaziji*. Humac; Zagreb; Vicepostulatura postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće“, Naklada K. Krešimir, 2010.
- TOMIĆ, Draženko. „Društva koja su osnovali i vodili franjevci u Hercegovini“. U: *Franjevci i Hercegovina*: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009*., ur. fra Robert Jolić. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija, 2009, 267-284.
- TRGO, Fabijan. „Od oslobođenja Beograda do kraja rata“. U: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945., od drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobede, druga knjiga*, gl. urednici Terzić, Velimir – Brajović Petar – Mihajlovski Kiril. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1965, 29-37.
- TRGO, Fabijan. „Uloga Dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – Učesnici govore*, Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 221-226.
- TURKALJ, Jasna. *Pravaški pokret 1878.-1887*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- ULEPIĆ, Zdenko. „Sastanak u Kazerti“. U: *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije*, gl. Urednik Miloš Kovačević. Zemun: Izdanje Komande ratnog vazduhoplovstva, 1965, 84-90.
- VALENTE, Massimiliano, „Dominik Mandić i pitanje „Hrvatske katoličke štedionice“ u arhivima Svete Stolice i generalne kurije Franjevačkog reda u Rimu“. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 630-667.

- VASILJ, Vendelin, fra. „Mariborski pokolji, dokument LI“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 9 (2012), br. 2: 27-29.
- VASILJ, Vendelin, fra. „Komunistička mistika“. Kalendar Svetog Ante 1942., Glasnik svetog Ante, Sarajevo, 1942., 130-136.
- VILOVIĆ, Đuro. *Krvava crkva. Hrvatski popovi i fratri u raspadu Jugoslavije i u pokoljima Srba*. Beograd-Zemun; Srpska radikalna stranka, 2009.
- VUKŠIĆ, Tomo. „Biskupi koji su upravljali Katoličkom crkvom u Hercegovini“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.*, ur. Ivica Lučić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 117-132.
- VUKŠIĆ, Tomo. „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa.“. *Crkva u svijetu*, 41 (2006), br. 2: 215-234.
- VUKŠIĆ, Tomo. „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata (II.). Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa.“. *Crkva u svijetu*, 41 (2006), br.: 3, 326-342.
- VUKŠIĆ, Tomo. „Pogled na stradanje Hrvata i Katoličke crkve u Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa“. *Hrvatska misao, časopis za umjetnost i znanost*, 34/25 (2005.), 77-95.
- VUKUŠIĆ, Božo. *Čuvari Bleiburške uspomene. Počasni Bleiburški vod 1952.-2017.* Zagreb: Hrvatski križni put, 2017.
- ZADIK DANON, Cezar. *Preživjeli smo Drugi svjetski rat*. Mostar: Društvo pisaca BiH, podružnica pisaca HNK Mostar 2005.
- ZOVKO, Gojko. *Druga strana medalje, prilog utvrđivanju istine o Širokom Brijegu u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Kigen, 2008.
- ZOVKO, Marko. *Sjećanja i radovi*. Sarajevo: Institut za istoriju i NIŠRO „Oslobođenje“, OOUR Izdavačka djelatnost, 1984.
- ZOVKO, Stanko. „Kako su ubijeni fratri na Kočerinu“. *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva fra Leo Petrović i 65 subraće*, 3 (2009), br. 2: 32.

- ZOVKO, Tihomir. „Mandićeva ekonomsko-socijalna djelatnost u Hercegovini“. U: *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, ur. dr. fra Robert Jolić. Mostar; Zagreb: Franjevačka knjižnica Mostar; Hrvatski institut za povijest, 2014, 601-629.
- ZOVKO, Tihomir. „Samostanska graditeljska cjelina na Širokom Brijegu. Kulturno-povijesni spomenik“. U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005., znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005*., ur. Ivo Čolak. Široki Brijeg: Franjevački samostan Široki Brijeg, 2006, 381-400.
- ŽIVIČNJAK, Fran. *U vječni spomen na hrvatske vojnike, svećenike i franjevce i sve hrvatske mučenike pobijene u svibnju i lipnju 1945. godine na prostorima maceljske šume kod Krapine i logorima u Mirkovcu kraj sv. Križa – Začretja i Oroslavlju*. Zagreb: vlastita naklada, 1998.
- ŽIVKOVIĆ. Nikola. *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*. Sombor: Službeni list, Srbije i Crne Gore, 2005.

Internet

- „Macelj: gora zločina“, https://www.youtube.com/watch?v=xAsUuvSvWbk, pristup ostvaren 28. XII. 2018.
- „Macelj: partizanski zločin 1945.“, https://www.youtube.com/watch?v=tm1l5jnXsfE, pristup ostvaren 28. XII. 2018.,
- Antonio Gramsci 1891.-1937“, https://hr.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci, pristup ostvaren 25. VI. 2018.
- Damir Šimić, „Osvrt Damira Šimića: Tajna mučkog ubojstva fra Petra Sesara napokon može biti razriješena“, (http://hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=6111:osvrt-damiraimia-tajna-mukog-ubojstva-fra-petra-sesara-napokon-moe-biti-razrijeena-&catid=24:bih-vijesti&Itemid=100), pristup ostvaren 27. travnja 2014.

- http://www.hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=17220:ivo-lui-pronalaenje-posmrtnih-ostataka-ubijenih-u-ii-svjetskom-ratu-i-porau-na-podruju-herceg-bosne&catid=28:povijesni-identitet&Itemid=112, pristup ostvaren 13. II. 2019.
- http://www.kocerin.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=4 , Zapisi župnika fra Valentina Zovke, pristup ostvaren 19. IX. 2018.
- http://www.stjeromecroatian.org/hrv/custody3b.html, pristup ostvaren 13. IX. 2019.
- https://www.cnak.ba/kolumne/uciteljica-zivota/sudski-spisi-crkvenih-osoba-nakon-drugoga-svjetskog-rata-prvi-dio/, 13. II. 2019.
- Popis pobijenih hercegovačkih franjevaca, http://www.pobijeni.info/pobijeni/index, pristup ostvaren 22. VII. 2019.
- Radivoje Krulj, „Spisak stradalih Srba u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945., pristup ostvaren 2. X. 2019. http://slobodnahercegovina.com/spisak-stradalih-srba-mostara-u-drugom-svjetskom-ratu-1941-1945/?lang=lat.

XXI. ŽIVOTOPIS AUTORA S POPISOM OBJAVLJENIH RADOVA

Hrvoje Mandić rođen je 1987. u Mostaru. Osnovnu školu i Gimnaziju fra Dominika Mandića završio je u Širokom Brijegu. Preddiplomski studij povijesti i pedagogije upisao je 2006. na Sveučilištu u Mostaru, gdje je 2009. stekao diplomu prvostupnika povijesti i pedagogije. Diplomski studij povijesti upisao je 2009. na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, gdje je stekao naziv magistra povijesti 2011. godine. Na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, 2014. upisao je poslijediplomski doktorski studij povijesti. Zaposlen je Središnjem uredu za arhivsku građu Sveučilišta u Mostaru.

Objavljeni radovi:

1. Hrvoje Mandić, „Izbačeni učenici širokobriješke gimnazije u razdoblju od 1941. do 1944. godine“. u: *Zbornik radova sa međunarodnog znanstveno-stručnog skupa u povodu 100. obljetnice Franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti na Širokom Brijegu (Široki Brijeg – Mostar 2. listopada 2019.)*, urednik dr. fra Ivan Ševo, Široki Brijeg – Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, FRAM-ZIRAL Mostar, Županija Zapadnohercegovačka, Grad Široki Brijeg i Gimnazija fra Dominika Mandića, 2019., str. 217-234.

2. Hrvoje Mandić, „Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941.-1943.“, *Časopis za suvremenu povijest* 48 (2016), br. 3. str. 709-726.

3. Hrvoje Mandić, „Operacija Bura (27. siječnja – 4. veljače 1945.), prodor njemačke vojske i oružanih snaga NDH u južnu Hercegovinu“, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira,* Vol. XVIII (2015), br. 35. str. 11-28.

4. Hrvoje Mandić, „Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945“. *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. XVI (2013), br. 32. str. 14-30.

5. Hrvoje Mandić, „Mandićeve knjige i članci u prijevodu na engleski i druge jezike“. u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.): zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar-Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.*), urednik dr. fra Robert Jolić, Mostar – Zagreb: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM i Franjevačka knjižnica Mostar, 2014., str. 990-1007.

6. Eric Hobsbawm, *Zanimljiva vremena. Život kroz 20. stoljeće*, (Zagreb: Disput, 2009), 379 str..// *Historijski zbornik*, LXIII (2010), br. 1: 363-366 (prikaz, stručni).

7. Dražen Pehar, *Alija Izetbegović i rat u Bosni i Hercegovini/Alija Izetbegovic and the War in Bosnia and Herzegovina*, (Mostar: HKD Napredak 2011), dvojezično izdanje, 211 str..// *Časopis za suvremenu povijest 44 (2012)*, br. 2: 508-510 (prikaz, stručni).

8. Slavko Zelić, *HVO u obrani Sarajeva 1992.-1993.* (prilozi za istraživanje uloge HVO-a Sarajevo u obrani Sarajeva i BiH), Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Memoarsko gradivo, knjiga 9 (Zagreb; Mostar: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata; Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u BiH, 2014), 143 str..// *Časopis za suvremenu povijest 47 (2015)*, br. 2: 419-422 (prikaz, stručni).

9. Josip Kalaica, *Razmijenjeni iz bugojanskog logora „Stadion“ 19. 3. 1994. : 20 godina poslije* (Mostar: Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u BiH, 2014), 519 str..// *Časopis za suvremenu povijest 47 (2015)*, br. 2: 423-425 (prikaz, stručni).

10. Ahmet Davutoğlu, Strategijska dubina: Međunarodni položaj Turske (Beograd: Službeni glasnik, 2014), 525 str..// *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* Vol. XVIII (2015), br. 36: 183-187 (prikaz, stručni).

11. Hrvoje Mandić, “Srednjovjekovna utvrda Kruševac – prepiska fra Dominika Mandića i fra Bonicija Rupčića (Rudolfa Bonića), u: *Stolačko kulturno proljeće, godišnjak za povijest i kulturu*, XV (2017), 141-168.

12. Hrvoje Mandić, “Ratno zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.”, u: *Stolačko kulturno proljeće, godišnjak za povijest i kulturu*, XVI (2018), 115-126.

Simpoziji:

1. Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945. // 5. simpozij „Stopama pobijenih“, Široki Brijeg, 20. 10. 2013. (simpozij, izlaganje)
2. Mandićeve knjige i članci u prijevodu na engleski i druge jezike. // Simpozij u čast fra Dominika Mandića, Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013. (simpozij, izlaganje)
3. Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945. // Simpozij skrivene istine, 550 godina od pada Kraljevine Bosne i kralja Stjepana Tomaševića te stradanje Hrvata u II. svjetskom ratu i poraću, Jajce, 28. i 29. studenoga 2013. (simpozij, izlaganje)
4. Izbačeni učenici širokobriješke gimnazije u razdoblju od 1941. do 1944. godine. // Međunarodni znanstveno-stručni skup u povodu 100. obljetnice Franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti na Širokom Brijegu, Široki Brijeg, 2. listopada 2018. (simpozij, izlaganje)
5. Ubijena i stradala hrvatska djeca u Hercegovini 1992.-1995. // Otvaranje imenika – ubijena i ranjena djeca u Domovinskom ratu, Pridvvorje kod Dubrovnika, Franjevački samostan sv. Vlaha, 4.-6. travnja 2019. (simpozij, izlaganje)

Dokumentarni film:

- Redatelj dokumentarnog filma „Kruševac – zaboravljena utvrda“. Premijerno prikazan na NAŠA TV (Bosna i Hercegovina) i LAUDATO TV (Republika Hrvatska) 2017. godine.